

Θ **History of Education Studies** θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ (ΕΛ.Ε.Ι.Ε.)

Η ΕΛ.Ε.Ι.Ε. είναι μέλος της International Standing Conference for the
HISTORY of EDUCATION (ISCHE)

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ
ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ:

Ιωάννης Κυριακαντωνάκης
Μερόπη Αναστασιάδου
Αναστασία Τσαπανίδου
Έφη Κάννερ
Μαριάνθη Φ. Παλάζη
Ιωάννης Παπαχρήστου

ΑΡΘΡΑ:

Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης
Βασίλειος Τσιότρας
Βασίλης Α. Φούκας
Αντώνης Λ. Σμυρναίος
Γεώργιος Φελέκης
Αθηνά Καγιαδάκη
Αθανάσιος Τσούμας
Σοφία Κανταράκη
Στέφανος Πουγαρίδης
Κλεάνθης Γ. Πολατίδης
Ιγνάτιος Καράμηνας
Θεόφιλος Διαμάντης
Σοφία Ηλιάδου-Τάχου
Ειρήνη Κουρεμένου

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

GUTENBERG

ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ (ΕΛ.Ε.Ι.Ε.)

ΤΕΥΧΗ 21-22 || 2021-22 • ISSN 1109-5806

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ της ΕΛΕΙΕ

Καθ. Παναγιώτης ΚΙΜΟΥΡΤΖΗΣ (Πρόεδρος), Καθ. Σοφία ΗΛΙΑΔΟΥ-ΤΑΧΟΥ (Αντιπρόεδρος), Επίκ. Καθ. Γιάννης ΜΠΙΕΤΣΑΣ (Γραμματέας), Δρ. Τριαντάφυλλος ΔΟΥΚΑΣ (Ταμίας), Γιώργος ΤΖΑΡΤΖΑΣ (μέλος), Καθ. Αθ. ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ (αναπληρωματικό μέλος), Αν. Καθ. Βασίλης ΦΟΥΚΑΣ (αναπληρωματικό μέλος)

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ανδρέας ΑΝΔΡΕΟΥ (Καθ. - Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας), Δαβίδ ΑΝΤΩΝΙΟΥ (Επίτιμος Διδάκτορας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων), Vitaly BEZROGOV (Prof. - Russian Academy of Education- Moscow), Antonella CAGNOLATI (Prof. - Università degli Studi di Foggia), Tien-Hui CHIANG (Prof. - National University of Tainan, Taiwan), José Luis Hernández HUERTA (Prof. - Universidad de Valladolid), Σοφία ΗΛΙΑΔΟΥ-ΤΑΧΟΥ (Καθ. - Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας), Δέσποινα ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ (Καθ. - Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου), Θανάσης ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ (Καθ. - Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης), Παναγιώτης ΚΙΜΟΥΡΤΖΗΣ (Καθ.- Πανεπιστήμιο Αιγαίου), Γιώργος ΚΟΚΚΙΝΟΣ (Καθ. - Πανεπιστήμιο Αιγαίου), Τάσος ΚΟΝΤΑΚΟΣ (Καθ. - Πανεπιστήμιο Αιγαίου), Παυτελής ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ (Καθ. - Πανεπιστήμιο Πατρών), Gary McCULLOCH (Prof. - University College of London – Institute of Education), Δημήτρης ΜΑΥΡΟΚΟΥΦΗΣ (Καθ. - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), Juri MEDA (Prof. - Università di Macerata - Italia), Σήφης ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ (Ομότιμος Καθ. - Πανεπιστήμιο Πατρών), Νίκος ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ (Καθ. - Πανεπιστήμιο Κρήτης), Tiziana PIRONI (Prof. - Università degli Studi di Bologna), Simonetta POLENGHI (Prof. - Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano-Italia), Roberto SANI (Prof. - Università di Macerata - Italia), Γιώργος ΣΤΑΜΕΛΟΣ (Καθ. - Πανεπιστήμιο Πατρών), Maria STASSINOPOULOU (Prof. - Universität Wien), Δημήτρης ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ (Καθ. - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), Κωνσταντίνος ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ (Καθ. - Πανεπιστήμιο Θράκης), Αντώνης ΧΟΥΡΔΑΚΗΣ (Καθ. - Πανεπιστήμιο Κρήτης), C.C. WOLHUTER (Prof. - North-West University, South Africa), Qian ZHOU

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Παναγιώτης ΚΙΜΟΥΡΤΖΗΣ, Βασίλης ΦΟΥΚΑΣ, Κώστας ΑΓΩΓΙΑΤΗΣ, Ανδρέας ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιωάννης ΚΥΡΙΑΚΑΝΤΩΝΑΚΗΣ, Παυλίνα ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Αντώνης ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ

© Copyright 2022

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

Διδότου 37, 10680 Αθήνα, Τηλ. 210 3642003, Fax: 210 3642 030

www.dardanosnet.gr, e-mail: info@dardanosnet.gr

ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΤΕΥΧΗ 21-22

2021-2022

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ (ΕΛ.Ε.Ι.Ε.)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΣΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ

*Διανόηση και εκπαιδευτικοί θεσμοί του ελληνισμού
της Κωνσταντινούπολης και της Μικράς Ασίας*

Επιμέλεια αφιερώματος:
Ιωάννης Κυριακαντωνάκης

Ιωάννης Κυριακαντωνάκης

Εισαγωγή 7

Ιωάννης Κυριακαντωνάκης

Πηγές της ιστορίας της ελληνικής εκπαίδευσης
στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι συγγραφείς τους:
Ματθαίος Παρανίκας, Μανουήλ Γεδεών,
Γεώργιος Χασιώτης 11

Μερόπη Αναστασιάδου

Δημόσιος λόγος, ιατρικό λειτούργημα και παιδαγωγικές
αντιλήψεις: Δύο Ρωμηοί γιατροί του εν Κωνσταντινουπόλει
Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου περί τα τέλη
του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα 53

Αναστασία Τσαπανίδου

- Οι παιδαγωγικές υποθήκες του Χριστόφορου Σαμαρτσίδα
στην Κωνσταντινούπολη του 19ου αιώνα 76

Έφη Κάννεο

- Πτυχές της εκπαιδευτικής δραστηριότητας
των Ελληνορθόδοξων κοινοτήτων κατά την ύστερη
οθωμανική περίοδο: Η εκπαίδευση στο πλαίσιο
του οθωμανικού εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος 103

Μαριάνθη Φ. Παλάζη

- Γυναικεία διδασκαλική κινητικότητα: Οι απόφοιτες
των Αρχιγενείων Εκπαιδευτηρίων, 1857-1922 133

Ιωάννης Παπαχρήστου

- Σχολεία και Εκπαίδευση στα Μαρμαρονήσια
της Προποντίδας 164

ΑΡΘΡΑ

Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης

- Ένας «επικίνδυνος» πολίτης: Η δράση του Δημήτρη
Ν. Μαρωνίτη πριν από τη Δικτατορία του 1967
και η στόχευσή του από την Κ.Υ.Π. 183

Βασίλειος Τσιότρας – Βασίλης Α. Φούκας

- «Όλοι οι άνθρωποι του δασκάλου»: Το κόμμα
και το δίκτυο των σχέσεων του Θεόφιλου Κορδαλλέα
μέσα από τις επιστολές του (17ος αιώνας) 215

Αντώνης Α. Σμυρναίος – Γεώργιος Φελέκης

- Chr. Ludwig Korck και Μαρία Φιλαλήθους-Korck:
Μια διομολογιακή συζυγία στην ελληνική εκπαίδευση
του 19ου αιώνα 253

Αθηνά Καγιαδάκη

- Οι άνδρες παιδαγωγοί για τον γυναικοκρατούμενο χώρο
του Νηπιαγωγείου: Η συμβολή τους στη διαμόρφωση
της νηπιαγωγικής θεωρίας στην Ελλάδα (1830-1929) . . . 285

Αθανάσιος Τσούμας

- Κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις της Φυσικής
Αγωγής: Οι σχολικοί αγώνες στη Δευτεροβάθμια
Εκπαίδευση (1833-1997) 319

Σοφία Κανταράκη

- Τύπος και λογοκρισία του επιστημονικού λόγου:
Η περίπτωση του καθηγητή της πρώτης έδρας
της Παιδαγωγικής Δημητρίου Ζαγγογιάννη (1901) 351

Στέφανος Πουγαρίδης

- Η γλωσσική κατασκευή της εθνικής ταυτότητας
των κατοίκων της Φλώρινας στον Μεσοπόλεμο:
Η μελέτη του εκπαιδευτικού λόγου για την επέτειο
της 25ης Μαρτίου 387

Κλεάνθης Γ. Πολατίδης

- Κρατικές και ιδιωτικές πρωτοβουλίες για τη γλωσσική
αφομοίωση των ξενόφωνων της Φλώρινας
και της Καστοριάς (1922-1945) 416

Ιγνάτιος Καράμηντας

- Ο νόμος 5045 του 1931 «Περί διδακτικών βιβλίων»:
Μια ριζοσπαστική πρωτοβουλία για το σχολικό βιβλίο
με εμπνευστή τον Μίλτο Κουντουρά 445

Θεόφιλος Διαμάντης

- Τα παιδιά των πολιτικών φυλακών και των τόπων
εξορίας (1945-1955) 465

Σοφία Ηλιάδου-Τάχου – Ειρήνη Κουρεμένου

Διαμάχες εθνοκοφρόνων εκπαιδευτικών κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο στη Φλώρινα. Το διακύβευμα της επιβράβευσης της «εθνοκοφροσύνης» 478

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Μιχάλης Κασσωτάκης

Ανδρέας Καζαμιάς (2024), Ο Σωκράτης και η Ανθρωπιστική Παιδεία στη Νεωτερικότητα. Κρίση Παιδείας και Δημοκρατίας, Αθήνα: Ίων 501

Γιώργος Κόκκινος

Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης (2024), Τα «προοδευτικά ζιζάνια» του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από τον Αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στον Μακαρθμισμό του Εμφυλίου, Θεσσαλονίκη: University Studio Press . . . 508

Κωνσταντίνος Τσιούμης

Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης (2024), Τα «προοδευτικά ζιζάνια» του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από τον Αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στον Μακαρθμισμό του Εμφυλίου, Θεσσαλονίκη: University Studio Press . . . 517

Βασίλης Α. Φούκας

Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης (2024), Τα «προοδευτικά ζιζάνια» του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από τον Αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στον Μακαρθμισμό του Εμφυλίου, Θεσσαλονίκη: University Studio Press . . . 521

Γιάννης Μπέτσας

Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης (2024), Τα «προοδευτικά ζιζάνια» του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από τον Αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στον Μακαρθμισμό του Εμφυλίου, Θεσσαλονίκη: University Studio Press . . . 533

Ιωάννης Κυριακωντανάκης

- Ιστορία, πολιτική και φιλοσοφία στο έργο του Michael Oakeshott. Μια διανοητική προσωπογραφία από τον Παντελή Λέκκα [Μάικλ Όουζοτ (2019), *Διαλέξεις για την ιστορία της πολιτικής σκέψης, μετάφραση-επίμετρο Παντελής Λέκκας, Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος*] 539

Γιάννης Μπέτσας

- Ιωάννης Ε. Πυργιωτάκης (2020), *Εκπαιδευτικά Μελετήματα: Μεταξύ Εκπαίδευσης και Κοινωνίας, Αθήνα: Πεδίο* 557

Κωνσταντίνα Μπάδα

- Άγγελος Παληκίδης (2021), *Τέχνη και ιστορική συνείδηση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Εικόνες, ιστορία, εκπαίδευση, Αθήνα: Gutenberg* 565

Τριαντάφυλλος Δούκας

- Στάθης Κουτροβίδης (2021), «Γενόμενος κάτοχος απεράντων καλλιεργησίμων εκτάσεων»: Η συγκρότηση της αστικής τάξης στην επαρχία Πατρών κατά τον 19ο αιώνα, Αθήνα: Εκδόσεις Σμίλη 569

Αντώνης Α. Σμυρναίος

- Επι-πτυχώσεις και απο-πτυχώσεις στην ιστορική έρευνα και διδασκαλία. Κείμενο συζήτησης στη βιβλιοκριτική: Κυριακή Φαρδή, «Για το βιβλίο: Αντώνης Α. Σμυρναίος (2020), *Η ιστορία ως επιτύχωση: Από μία Ιστοριογραφία βουλιμική σε μια υδροκεφαλική Διδακτική της Ιστορίας, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη*», π. Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, τχ. 19-20 (Δεκ. 2020), σ. 444-454 572

ΔΙΑΝΟΗΣΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ του μικρασιατικού ελληνισμού, την εκατονταετηρίδα της οποίας μνημονεύουμε εφέτος, καθώς και η σταδιακή μετά το 1924 συρρίκνωση και τελικά εξαύλωση του ελληνικού στοιχείου της Κωνσταντινούπολης, επέφεραν και το τέλος ενός σημαντικού κεφαλαίου της ελληνικής παιδείας, ως καλλιέργειας της γνώσης, θεσμικής εκπαιδευτικής οργάνωσης, αλλά και ιδεολογικής κίνησης. Η κατάσταση όμως της οθωμανικής περιόδου, επί δύο αιώνες, στην Κωνσταντινούπολη και στα —μείζονα αλλά και σε λιγότερο γνωστά— κέντρα της ελληνικής παιδείας στη Μικρά Ασία, όπως ήταν η Σμύρνη, οι Κυδωνίες, η Τραπεζούντα, η Καισάρεια, υπήρξε τελείως διαφορετική: ελληνικά σχολεία, διδάσκαλοι και διανοούμενοι, μαθήματα και συγγράμματα, λόγιες παρεμβάσεις, συνθέτουν μία ακμαία πνευματική δράση.

Όλη αυτή η πνευματική ζωή, εντός της οποίας η έννοια του ελληνισμού απορρέει από την ελληνική παιδεία, έχει ελκύσει το ερευνητικό ενδιαφέρον, με γόνιμα έως τώρα αποτελέσματα. Στοιχεία, κατανόηση και ερμηνείες έχουν διαμορφώσει έναν ανοικτό διάλογο για το θέμα της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις κωνσταντινουπολίτικες-μικρασιατικές της κοιτίδες. Τις ερμηνευτικές αυτές συμβολές στο θέμα χρειάζεται να τις αναθυμηθούμε, ενώ ταυτοχρόνως χρειάζεται να δούμε πως προσεγγίζει το θέμα η νεότερη γενιά των ερευνητών. Στη μνημονική επέτειο του 1922, είναι εξαιρετικά σημαντικό για την αυτογνωσία μας, να ξανα-

σκεφτούμε πρόσωπα γνωστά και λιγότερο αναδειγμένα, ιδέες, γεγονότα, κοινωνικές σχέσεις της ελληνικότητας εκτός εθνικού κέντρου-κράτους, στον ευρύτερο ορίζοντα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Με βάση το παραπάνω ερευνητικό σκεπτικό, η Ελληνική Εταιρεία Ιστορικών της Εκπαίδευσης περιέλαβε στο παρόν τεύχος του περιοδικού της *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης* μια σειρά άρθρων για την ιστορία της πνευματικής και εκπαιδευτικής κίνησης του ελληνισμού εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους, ιδίως κατά την περίοδο της μεγαλύτερης ακμής του τον 19ο έως και τις αρχές του 20ού αιώνα. Από τα παραπάνω κείμενα αναδεικνύεται ο ιστορικός πλούτος και η ποικιλομορφία των ελληνικών κοινοτήτων της Κωνσταντινούπολης, της Μικράς Ασίας, αλλά και άλλων περιοχών, όπως της Θράκης, στις διανοητικές και εκπαιδευτικές τους πτυχές, υπό το μεθοδολογικό πρίσμα της ιστορίας των ιδεών, της κοινωνικής ιστορίας και των γόνιμων διασυνδέσεών τους.

Ειδικότερα, στα τρία πρώτα άρθρα του αφιερώματος, ο Ιωάννης Κυριακωντανάκης, η Μερόπη Αναστασιάδου και η Αναστασία Τσαπανίδου, επικεντρώνονται στο έργο σημαντικών μελών της ελληνικής κοινότητας λογίων της Κωνσταντινούπολης αναφορικά με την ιστορία της εκπαίδευσης και τις παιδαγωγικές ιδέες και πρακτικές τους. Αναδεικνύουν παράλληλα το επίκαιρο ερευνητικό αίτημα της προσωπογραφίας και της βιογραφίας, προκειμένου να τεκμηριωθεί τόσο η ιστορία των θεσμών όσο και τα πεδία της γνώσης, στα οποία έδρασαν και συνέβαλαν οι Έλληνες λόγιοι-διανοούμενοι. Η εμπλοκή των λογίων με την εκπαίδευση σήμαινε, για πολλούς από αυτούς, την αναδίφηση στην ιστορία των θεσμών, των προσώπων και των ιδεών που διαμόρφωσαν το τοπίο της ελληνικής παιδείας κατά την οθωμανική περίοδο. Η μελέτη αυτής της πτυχής του έργου τους είναι και σήμερα χρήσιμη, αν μη τι άλλο, ώστε να ελεγχθούν κατεστημένες ιδέες σχετικά με μια μακρόχρονη περίοδο της ελληνικής πνευματικής και κοινωνικής κίνησης στο οθωμανικό ιστορικό της πλαίσιο. Επιπλέον, οι διανοούμενοι που εξετάζονται στα συγκεκριμένα άρθρα αναπτύσσουν πρωτότυπο και ενδιαφέροντα παιδαγωγικό στοχασμό, που άπτεται κρίσιμων ιδεολογικών ζητημάτων, όπως είναι η τοποθέτησή τους στο δίλημμα μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας,

η επιλογή μεθόδων διδασκαλίας, η οργάνωση του «συστήματος» της εκπαίδευσης υπό την αιγίδα θεσμών, όπως η Εκκλησία και ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, ή ισχυρών ομογενών-ευεργετών.

Στα επόμενα δύο άρθρα, η Έφη Κάννερ και η Μαριάνθη Παλάζη προσεγγίζουν το αντικείμενο της εκπαίδευσης από την πλευρά της κοινωνικής ιστορίας των χριστιανικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, των νεωτερικών στόχων (μεταρρυθμίσεων) του ίδιου του οθωμανικού κράτους και των εκπαιδευτικών δικτύων που οικοδομούνταν για τον συντονισμό ενός εντυπωσιακού πληθυσμού εκπαιδευόμενων και καθηγητών ή δασκάλων. Μέσα από πρωτογενή έρευνα, αναδεικνύονται λεπτά κοινωνικά ζητήματα, όπως η έμφυλη-γυναικεία ταυτότητα και η εκπαίδευση-χειραγώγηση των στρωμάτων των ενδών. Έτσι, η εκπαιδευτική εικόνα που απαρτίζουν οι μεγάλοι λόγιοι του Γένους συμπληρώνεται από τα ίχνη των ενδών και από την αυταπάρηση του βίου των (κατά κανόνα) νέων γυναικών δασκάλων που αποστέλλονταν σε όλη τη Μικρά Ασία για να μορφώσουν την ελληνική νεολαία.

Η κοινωνική διάσταση της εκπαιδευτικής ιστορίας συμπληρώνεται από την έρευνα σε επίπεδο τοπικών κοινωνιών, όπως αναδεικνύεται στα άρθρα της Μαριάνθης Παλάζη και του Ιωάννη Παπαχρήστου. Η πρωτογενής έρευνα στα αρχεία και τους κώδικες των Μητροπόλεων και η σπανιότητα-δυσκολία εξεύρεσης τεκμηριωτικού υλικού, μας κάνει να αναλογιστούμε το πλήθος των ιστορικών πληροφοριών που χάθηκαν, αλλά και τις οφειλές μας σε όσους πρόλαβαν να καταγράψουν πληροφορίες για την ελληνική εκπαίδευση σε περιοχές, όπως η Μικρά Ασία, ο Πόντος, η Θράκη, η Κωνσταντινούπολη.

Κλείνοντας αυτό το σύντομο εισαγωγικό σημείωμα στη θεματική, επιθυμώ να ευχαριστήσω θερμά τον Καθηγητή Παναγιώτη Κιμουρτζή για την ενθάρρυνση, τη βοήθεια και τη συμβολή του στην προετοιμασία του αφιερώματος.

Ιωάννης Κυριακωντώνης

Ιωάννης Κυριακωνάκης*

ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΟΥΣ
ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΠΑΡΑΝΙΚΑΣ, ΜΑΝΟΥΪΛ ΓΕΔΕΩΝ,
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΣΙΩΤΗΣ¹

«Δεν θα έπρεπε να αφαιρεί κανείς από τον ουμανιστή
το λειτούργημα του παιδαγωγού – δεν μπορεί να
του το αφαιρέσει, γιατί μόνο σ' αυτόν υπάρχει η παράδοση
της αξιοπρέπειας και της ομορφιάς του ανθρώπου».

Thomas Mann, *Το Μαγικό Βουνό*

*Εισαγωγή. Η ιστορία της εκπαίδευσης
ως αντικείμενο έρευνας των Ελλήνων λογίων
της Κωνσταντινούπολης*

ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΣΑ του 19ου αιώνα οι Έλληνες λόγιοι της Κων-
σταντινούπολης συγκρότησαν με περισσότερο εναργή τρόπο
την επαγγελματική-κοινωνική ομάδα τους, της οποίας τα χα-

---

* Μεταδιδακτορικός ερευνητής και διδάσκων, Τμήμα Πολιτικής Επι-
στήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστή-
μιο Αθηνών.

1. Το κείμενο αποτελεί μέρος της μεταδιδακτορικής έρευνάς μου. Η
υλοποίησή της συγχρηματοδοτήθηκε από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή
Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προ-
γράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου
Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση μεταδιδακτόρων ερευ-
νητών/ερευνητριών – Β' κύκλος» (MIS 5033021) που υλοποιεί το Ίδρυμα
Κρατικών Υποτροφιών (Ι.Κ.Υ.).

ρακτηριστικά και τη δράση μπορούμε να ανασυνθέσουμε σε αναλογία με την ανάδυση των νεωτερικών διανοούμενων στις κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης. Ενώ μέχρι εκείνη την περίοδο η διανόηση, η λογιосύνη, αφορούσε επί το πλείστον κληρικούς, ήταν δηλαδή εκκλησιαστική, και εκτεινόταν στην «τάξη» των Φαναριωτών, στα μέσα του 19ου αιώνα παρατηρούμε την εκκοσμίκευσή της, τη συμμετοχή σ' αυτήν όλο και περισσότερων μη κληρικών διανοούμενων. Παρά τον νεωτερισμό αυτής της κοινότητας των διανοούμενων, που την αποτελούσαν δημοσιογράφοι, υπάλληλοι του οθωμανικού κράτους, εκδότες, νομικοί και ιατροί, τα περισσότερα μέλη της εξακολουθούσαν να ασκούν το επάγγελμα του δασκάλου-καθηγητή στην οθωμανική πρωτεύουσα, αλλά και σε λοιπές κοινότητες των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.² Ο τύπος του παιδαγωγού-επαγγελματία της γνώσης, που έχει ως αντικείμενο να διδάσκει τη σκέψη του,³ αποτελεί κοινό παρονομαστή της παραδοσιακής λογιосύνης με τη νεωτερική διανόηση.

Ανάμεσα στα διαχρονικά «καθήκοντα» των λογίων ήταν και η συγγραφή έργων που περιέγραφαν και όριζαν την ομαδικότητα, στην οποία ανήκαν, και συγκεκριμένα την κοινότητα των λογίων-παιδαγωγών.⁴ Κατ' επέκταση, αντικείμενό τους ήταν η παραγωγή κειμένων ιστορίας της εκπαίδευσης θεωρημένης από θεσμική, ιδεολογική, παιδαγωγική κ.λπ. άποψη.

---

2. Méropi Anastassiadou, *Les Grecs d' Istanbul au XIXe siècle. Histoire socioculturelle de la communauté de Péra*, Λάιντεν, Brill, σ. 179-204· Maria Georgiadou, «Expert Knowledge Between Tradition and Reform. The Caratheodorys: a Neo-Phanariot family in 19th Century Constantinople», in: Meropi Anastassiadou-Dumont (επιμ.), *Medecins et ingenieurs ottomans à l' age des nationalismes*, Παρίσι, Maisonneuve & Larose, 2003, σ. 243-294· Ιωάννης Κυριακάντωνάκης, *Η ελληνική λογιосύνη της Κωνσταντινούπολης από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο τον εξ απορρητήτων στον Μανουήλ Γεδεών. Προσωπογραφική θεώρηση* (υπό έκδοση).

3. Jacques Le Goff, *Οι διανοούμενοι στο Μεσαίωνα*, Αθήνα, Κέδρος, 2002, σ. 9-22.

4. Peter Burke, *A Social history of knowledge*, τ. 1, Cambridge, Polity, 2000, σ. 28-30.

Στην περίπτωση των Ελλήνων λογίων της Κωνσταντινούπολης, τα έργα τους αναφέρονταν ουσιαστικά σε κεντρικά θέματα της ιστορίας και της παράδοσης της κοινοτικής ζωής τους, πριν και έξω από το έθνος κράτος. Η λεπτομερής αποτύπωση της εκπαιδευτικής κατάστασης τόσο ως προς το ιστορικό παρελθόν όσο και ως προς το παρόν αυτής και του δικτύου των σχολείων του ελληνισμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εγγράφεται, ωστόσο, σταδιακά και στους στόχους του «πολιτιστικού εθνικισμού» μιας κοινότητας που ενδυναμώνει τη θέση της από τα μέσα του 19ου αιώνα.⁵ Η αυξανόμενη σημασία των θεσμών της ελληνικής εκπαίδευσης και της καλλιέργειας της παιδείας, στις διάφορες επιστημονικές εκφάνσεις της, καταδεικνύεται ακριβώς από τη συγγραφή κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα —και ιδίως το δεύτερο ήμισυ αυτού— σημαντικών, από πλευράς όγκου πληροφοριών, έργων ιστορίας της ελληνικής εκπαίδευσης (και της ευρύτερης παιδείας) κατά τους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας. Με άλλα λόγια, ο πλούτος και η δύναμη πολιτική χρήση του αντικειμένου προσέλκυσε το ενδιαφέρον των λογίων, που το γνώριζαν εκ των έσω, ως μέλη του οικείου διανοητικού περιβάλλοντος και των επί μέρους μικρόκοσμων αυτού (σχολών, βιβλιοθηκών, συλλόγων, αδελφοτήτων, κ.λπ.), να συγγράψουν την ιστορία του.

Η εμπειρική οικειότητα με το θέμα αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό των τριών συγγραφέων, το έργο των οποίων για την ιστορία της εκπαίδευσης παρουσιάζεται στη συνέχεια.

---

5. Βλ. ενδεικτικά, εκτός από τα έργα των συγγραφέων που παρουσιάζονται στο άρθρο, «Εκθεσις της εκπαιδευτικής επιτροπής περί της καταστάσεως της παιδείας εν ταις επαρχίαις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», *Περιοδικόν Ελληνικόν Φιλολογικόν Συλλόγον Κωνσταντινουπόλεως* 9 (1874-1875), 182-192· Κωνσταντίνος Βασιάδης, «Εκθεσις των έργων του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου», *Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων*, Αθήνα, τυπ. Περρή, 1879, σ. 101. Επίσης, Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Νεφέλη, σ. 75· John Hutchinson, «Cultural Nationalism», in: John Breuilly (επιμ.), *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, Οξφόρδη, Oxford University Press, σ. 75.

Ο Ματθαίος Παρανίκας (1832-1914) δίδαξε επί μακρόν στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και την Τραπεζούντα, ενώ ήταν μέλος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολεως (στο εξής ΕΦΣΚ), θεσμού που είχε ως σκοπό την κηδεμονία της εκπαίδευσης των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Διδακτική δράση στην οθωμανική πρωτεύουσα και συνεργασία με τον ΕΦΣΚ είχε και ο Γεώργιος Χασιώτης (1842-1910), ο οποίος γνώριζε, επίσης, τα εκπαιδευτικά τεκταινόμενα στο ελληνικό κράτος και τη Γαλλία, όπου σπούδασε. Και οι δύο συνδέονταν με ισχυρά πρόσωπα του κοινοτικού και ειδικότερα εκπαιδευτικού βίου των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, ο Παρανίκας με τον Κωνσταντίνο Βασιιάδη, ιδρυτή του ΕΦΣΚ και του Ζαππείου Παρθεναγωγείου και ο Χασιώτης με τον Χρηστάκη Ζωγράφο, ιδρυτή του Ζωγράφειου Λυκείου. Ο τρίτος των Κωνσταντινουπολιτών ιστορικών της παιδείας που παρουσιάζονται στο παρόν άρθρο, ο Μανουήλ Γεδεών (1851-1943), δεν άσκησε το επάγγελμα του διδασκάλου, είχε, ωστόσο, οργανική θέση στο Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολεως,⁶ τον θεσμό που κηδεμόνευε την εκπαίδευση και την κοινωνική ομάδα των ελληνόφωνων λογίων στη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου. Έλληνες παιδαγωγοί της Κωνσταντινούπολης και της Μικράς Ασίας που επικέντρωσαν το συγγραφικό-ερευνητικό έργο τους στην ιστορία της εκπαίδευσης και ευρύτερα της παιδείας και της γνώσης, ήταν επιπλέον οι Βαρθολομαίος Κουτλουμουσιάνος, Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος, Βασίλειος Μυστακίδης, Επαμεινώνδας Κυριακίδης.

Τα έργα αυτών των συγγραφέων μπορούμε να τα διακρίνουμε: σε γενικές προσεγγίσεις στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης, της παιδείας και της γνώσης, σε έργα που επιχειρήσαν να περιγράψουν τοπικές εκδοχές της παιδείας και λογιουσύνης του ελληνισμού (εκπαίδευση/λογιουσύνη της Κωνσταντινού-

---

6. Κατείχε το έμμισθο αξίωμα του Μεγάλου Χαρτοφύλακος, βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Μανουήλ Γεδεών: Ένας πρόδρομος», στο: Μανουήλ Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις του γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα, Ερμής, 1999, σ. ι'-ιβ'.

πολης, λόγιοι και σχολεία της Τραπεζούντας), καθώς και έργα που εστιάστηκαν σε ένα συγκεκριμένο θεσμό και δη έναν θεσμό της κωνσταντινουπολίτικης ή μικρασιατικής εκπαίδευσης, ιδίως τη Μεγάλη του Γένους Σχολή, την Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης και το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας. Υπήρξαν, επίσης, διανοούμενοι στην Κωνσταντινούπολη (Οδυσσεάς Ανδρεάδης, Αλέξανδρος Ζωηρός, κ.ά.) που κατέγραψαν τα γεγονότα αναφορικά με την ίδρυση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου. Εκτός από αυτές τις πηγές της ιστορίας της ελληνικής εκπαίδευσης, πηγές αποτελούν και τα βιογραφικά δοκίμια που συντάσσονταν για μεγάλες προσωπικότητες της διανόησης, καθώς και οι παλαιότεροι κατάλογοι λογίων. Η επαγγελματική ενασχόληση της πλειονότητας των νεωτερικών διανοούμενων με τη διδασκαλία, συνήθως ως αποκλειστικό βιοπορισμό τους, αφού δεν ήταν εύκολο να εξασφαλίσουν τα προς το ζην με τη συγγραφή και τη δημοσίευση κειμένων, καθιστά αρκετές φορές, σε ό,τι αφορά τη μελέτη της ελληνικής εκπαίδευσης, αλληλοεπικαλυπτόμενα τα ούτως ή άλλως συγγενή αντικείμενα της ιστορίας της εκπαίδευσης, της ιστορικής κοινωνιολογίας των διανοούμενων και της (πολιτισμικής ή διανοητικής) ιστορίας της γνώσης. Οι σχετικές πηγές που διαθέτουμε, ορισμένες εκ των οποίων παρουσιάζονται παρακάτω, συνηγορούν, κατά την άποψή μας, προς αυτούς τους επιστημολογικούς συσχετισμούς.

1. Στο πνεύμα της ιστόρησης
των εν γράμμασι διαλαμψάντων:
*Το ‘Σχεδιάσμα περί της καταστάσεως
των γραμμάτων’ του Ματθαίου Παρανίκα*

Ο Ματθαίος Παρανίκας συνέγραψε το περί ελληνικής εκπαίδευσης πόνημά του κατόπιν ανάθεσης του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, σε συνεννόηση με τον «ισχυρό άνδρα» του Συλλόγου, Κωνσταντίνο Βασιιάδη. Ο ίδιος υπήρξε τακτικό ιδρυτικό μέλος του ΕΦΣΚ, με μακρά και συ-

νεχή (ίσως περισσότερο από κάθε άλλο μέλος του) εμφάνιση στο *Περιοδικό* και στις διαλέξεις του. Άρα, λοιπόν, οι ιδεολογικοί, επιστημονικοί-ιστορικοί προσανατολισμοί τόσο του θεσμού όσο και των συγκεκριμένων προσώπων, αλλά και της ευρύτερης κοινότητας, στο πλαίσιο του ελληνικού πολιτιστικού εθνικισμού, είναι εύλογο να αποτυπώνονται στις σελίδες του εν λόγω έργου.⁷ Το *Σχέδιασμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι των αρχών της ΙΘ' εκατονταετηρίδος* είναι ένα από τα κύρια εκπαιδευτικά πονήματα μιας περιόδου κοινωνικής ανάπτυξης και πνευματικής άνθησης του ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης, που αρχίζει από τα μέσα του 19ου αιώνα, ιδίως από τις αρχές της δεκαετίας του 1860. Στο πλαίσιο αυτό, ο ίδιος ο Παρανίκας διαδραμάτισε ενεργό παιδαγωγικό ρόλο, αφού, όπως είπαμε, δίδαξε επί μακρόν τόσο στην πρωτεύουσα του οθωμανικού κράτους όσο και σε άλλα σημαντικά κέντρα και σχολές. Η καταγραφή της εκπαίδευσης, της καταστάσεως

7. «Ο Φιλολογικός Σύλλογος προέθετο ως κύριον μέλημα και την συλλογήν και διασάφησιν των αναφερομένων εις τε την κατάστασιν των γραμμάτων παρά τω ημετέρω έθνει από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων», Κωνσταντίνος Η. Βασιιάδης, «Τοις εντυγχάνουσιν», στο: Ματθαίος Παρανίκας, *Σχέδιασμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι των αρχών της ΙΘ' εκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη, τυπ. Α. Κορομηλά, 1867, σ. ζ'-η'. Βλ. σχετικά Κώστας Λάππας, «Ιστοριογραφία της εκπαίδευσης. Παράδοση και ανανεωτικές τάσεις», στο: Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τ. Α', Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σ. 466-469· Χάρης Εξερτζόγλου, *Εκ Δυσμών το φώς; Εξελληνισμός και Οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19ου - αρχές 20ού αιώνα)*, Αθήνα, εκδ. του Εικοστού πρώτου, 2015, σ. 122-129· John Hutchinson, «Cultural Nationalism», ό.π. Να σημειώσουμε ότι ο πολιτιστικός εθνικισμός του Παρανίκα (αλλά και του κατεξοχήν εκπροσώπου του Κωνσταντίνου Βασιιάδη) δεν απέκλειε την έκφραση οθωμανικής νομιμοφροσύνης, όπως φαίνεται από διάφορες δηλώσεις του, Ματθαίος Παρανίκας, *Ιστορία της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης εκ των πηγών συναχθείσα*, Αθήνα, τυπ. Αληθείας, 1885, σ. ιε'.

των γραμμάτων, την οποία περιορίζει, κυρίως, σε επίπεδο παρουσίας των διδασκάλων, γίνεται συγκροτημένα, με σκοπό την αποτύπωση-αποκατάσταση της ιστορικής συνέχειας και ενότητας της ελληνικής παιδείας μετά την Άλωση. Ο Παρανίκας παραδίδει ένα πυκνό από πλευράς πληροφοριών κείμενο, ένα απαιτητικό, εξελιγμένο δείγμα «ιστορίας των εν γράμμασι διαλαμψάντων» γεμάτο εκτενείς υποσημειώσεις, στο πνεύμα της γερμανικής ιστορικής σχολής – ο συγγραφέας είχε σπουδάσει στο Μόναχο και είχε εκπονήσει διατριβή με τον καθηγητή W. Christ, υπό την επίβλεψη του οποίου ξεκίνησε να γράφει και το *Σχεδιάσμα*.

Τα (συνήθως σύντομα) βιογραφικά σημειώματα για τους Έλληνες λόγιους ήταν καθιερωμένο γραμματολογικό είδος, με χαρακτηριστικά δείγματα εκείνα του Δημητρίου Προκοπίου (περί των ενδόξων ανδρών *σχεδιάσμα* αποκαλεί το έργο του ο Παρανίκας), του Γεωργίου Βενδότη (συμπλήρωση της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* του Μελετίου Αθηνών) και του Αθανασίου Κομνηνού Υψηλάντη (τμήμα του μεγάλου ιστορικού του ημερολογίου).⁸ Παρόμοιου χαρακτήρα ήταν το έργο του Καισάριου Δαπόντε, «*Ιστορικός κατάλογος ανδρών επισήμων*», ενώ λίγο αργότερα, ο λόγιος Πατριάρχης Κωνσταντίας Α΄ συνέγραψε περισσότερο λεπτομερή κείμενα με το ίδιο αντικείμενο, π.χ. σχετικά με τους καθηγητές της Πατριαρχικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης.⁹ Εξάλλου, ο Αλέξανδρος Ελλάδιος, στο έργο του *Status praesens ecclesiae graecae*, παρέθετε πολλές πληρο-

8. Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, «Εκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα το δωδέκατον καὶ τελευταίον», στο: Athanasios Papadopulos-Kerameus, *Documente Privitoare la istoria Romanilor*, τ. XIII, Βουκουρέστι, Gobl, 1909, σ. 159-192.

9. Κωνστάντιος Α΄ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, «Περὶ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐκ τοῦ κλήρου ἀρετῆ καὶ παιδεία διαπρεψάντων», στο: *Συγγραφαὶ αἱ ἐλάσσονες ἐκκλησιαστικαὶ ἐκκλησιαστικαὶ καὶ φιλολογικαὶ, καὶ τινὲς ἐπιστολαὶ τοῦ αὐτοῦ*, Κωνσταντινούπολη, Πρόδος, 1866, σ. 144-163· Κωνστάντιος Α΄ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, «Περὶ τοῦ Ναοῦ τῆς Παμμακαρίστου καὶ περὶ τῆς Βυζαντινῆς Πατριαρχικῆς Εὐκλεοῦς Σχολῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῇ διαπρεψάντων Καθηγητῶν», στο *ἴδιο*, σ. 343-367.

φορίες για τα σχολεία και τα προγράμματα διδασκαλίας της εποχής του (αρχές του 18ου αιώνα). Ο Παρανίκας χρησιμοποίησε τις παραπάνω πηγές, ενώ πρέπει να θυμόμαστε πως την ίδια εποχή που αυτός συνέγραφε κατά παραγγελία του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως το *Σχεδιάσμα*, ο Κωνσταντίνος Σάθας κέρδιζε το βραβείο του Δ' Ροδοκανάκειου διαγωνισμού στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, με το έργο του *Νεοελληνική Φιλολογία, βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων 1453-1821* (εκδ. Αθήνα, 1868) και εκδιδόταν στην Αθήνα το πλούσιο λημματολόγιο του Γεωργίου Ζαβίρα *Νέα Ελλάς* (από τον Γ. Κρέμο, 1875). Εν γένει, η συγγραφή παρόμοιων ιστορικών καταλόγων, όπου σκιαγραφούνται γενικά γνωρίσματα των λογίων, ουμανιστών, ανθρώπων των γραμμάτων κ.λπ. είναι ενδεικτική της ανάδυσης της συνείδησης αυτών ως κοινωνικού συνόλου, της συνείδησης ότι η λογιόσύνη συγκροτεί ξεχωριστή ομάδα, η οποία, με κριτήριο το κύρος των μελών της, διαπερνά άλλους π.χ. ταξικούς διαχωρισμούς.¹⁰

Το έργο του Παρανίκα είναι, λοιπόν, παρόμοιου χαρακτήρα, αντλεί από την παράδοση της γραμματείας περί των «ενδόξων», «εν γράμμασι διαλαμπάντων» ανδρών. Οι προσανατολισμοί του συγγραφέα τόσο στο *Σχεδιάσμα* όσο και σε πολλά από τα άρθρα που δημοσίευσε στο *Περιοδικόν ΕΦΣΚ* και άλλες εκδόσεις εξειδικεύονται με την ανάδειξη ενός ιστορικού σχήματος εθνικής ηγεσίας, το οποίο είχε ως άξονα την εκπαίδευση: τα μέρη αυτής της ηγεσίας αποτελούνταν, κατά τους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, από την Εκκλησία, τους Φαναριώτες και τους λόγιους. Αναφέρεται ειδικότερα η ομάδα των «κληρικών και οφφικιαλίων» (αξιωματούχων, με επικεφαλής τον Μεγάλο Λογοθέτη), οι οποίοι συνιστούσαν ένα σύστημα λαϊκών λειτουργών «εκ του λογιώτερου μέρους του έθνους», με αντικείμενο τη διαχείριση των εκκλησιαστικών και κοσμικών υποθέσεων που κηδεμόνευε το Πατριαρχείο (βλ. τον συναφή όρο *clerc* στα αγγλικά και τα γαλλικά).¹¹ Η Εκκλησία

10. P. Burke, *A Social history of knowledge*, ό.π.

11. Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, ό.π., σ. 9.

κατόρθωσε μέσω του δεσμού της με το έθνος, μέσω δηλαδή της θρησκευτικής, αλλά και εν τέλει της πολιτικής-κοινοτικής κηδεμονίας που ασκούσε, να διατηρήσει το πνευματικό «ζώπυρο», μέσα σε μοναστήρια, εκκλησιαστικές υπηρεσίες και σχολές, ιδίως μέσα στην Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή.¹² Αυτό σήμαινε, ιδίως κατά τους πρώτους «σκοτεινούς» αιώνες της οθωμανοκρατίας, εν πρώτοις τη διατήρηση ενός επιπέδου γλωσσικής παιδείας, τη διατήρηση της λόγιας γλώσσας.¹³ Ειδικότερα, η Εκκλησία ασκούσε εξουσία-έλεγχο πάνω στην κοινωνική ομάδα-επαγγελματική τάξη των λογίων-διδασκάλων. Διέθετε κύρος και κηδεμονία στο πεδίο της εκπαίδευσης, το δικαίωμα να διδάσκει και να νοθετεί.

Σύμφωνα με τον Παρανίκα, η τάξη των Φαναριωτών προήλθε από τους οφφικιαλίους (όταν το Πατριαρχείο εγκαταστάθηκε στο Φανάρι) και απάρτισε «αριστοκρατία» στηριζόμενη στην ανάπτυξη του πνεύματος, της παιδείας και της φιλοπατρίας και όχι στην ευγενική καταγωγή. Τα μέλη αυτού του «συστήματος» Χριστιανών λογίων είχαν ως κίνητρο της πνευματικής τους κατάρτισης την κοινωνική άνοδο μέσω της κατάληψης θέσεων στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό ή στην ιεραρχία της

12. Στο ίδιο, σ. 6-7. Ο Γεώργιος Χασιώτης αναφέρεται στο άρθρο 7 των Πρακτικών της Πατριαρχικής Συνόδου του 1593, σύμφωνα με το οποίο κάθε επίσκοπος όφειλε να μεριμνήσει για την εκπαίδευση της επαρχίας του και να διαθέτει τα απαραίτητα έξοδα για την ανεμπόδιστη αδιάκοπη διδασκαλία των ιερών γραμμάτων, *L' instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusq' à nos jours*, Παρίσι, Leroux, 1881, σ. 25-27. Σχετικά με τη συνέχεια ή τη διακοπή της εκπαιδευτικής παράδοσης βλ. Άλκης Αγγέλου, «Η Κωνσταντινούπολη εκ των κάτω και εκ των έσω», *Σύγχρονα Θέματα Β'*, τχ. 78-79 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2001), 60.

13. Σύμφωνα με τον Χασιώτη, «la langue ecclesiastique tient le milieu entre le dialecte attique et le grec moderne». Αναφέρεται στο γλωσσικό ζήτημα στην εκπαίδευση και στην απαλλαγή από τις γλωσσικές προσμείξεις, *L' Instruction Publique*, ό.π., σ. 5-6. Πρβλ. Παναγιώτης Κοδρικιάς, *Μελέτη της κοινής ελληνικής διαλέκτου*, Παρίσι, τυπ. Εβεράρτου, 1818.

Εκκλησίας.¹⁴ Αφού ολοκλήρωσαν το στάδιο της διδασκαλίας της Μεγάλης του Γένους Σχολής ή και δευτερευουσών (όπως τις αποκαλεί ο Παρανίκας) σχολών των επαρχιακών πόλεων ή το στάδιο της κατ' οίκον διδασκαλίας, πολλοί από αυτούς μετέβαιναν στην Ιταλία για τελειοποίηση των σπουδών τους (ιδίως στη Βενετία-Πάδοβα, όπου πολλοί σπούδαζαν ιατρική, και τη Ρώμη). Από τα πρόσωπα αυτά ανανεώθηκε η κληρικαλική ελίτ και προήλθαν ανώτεροι αξιωματούχοι του οθωμανικού κράτους που έγιναν διερμηνείς, σύμβουλοι και ηγεμόνες των Παριστρίων Ηγεμονιών.¹⁵ Η συγκεκριμένη σταδιοδρομία ανακαλεί στη μνήμη τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, ο οποίος σε ηλικία δώδεκα ετών εστάλη στο Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου, όπου μαθήτευσε κατά τα νεανικά του χρόνια, προτού σπουδάσει ιατρική στην Πάδοβα και τη Μπολόνια. Επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου άσκησε το επάγγελμα του ιατρού και του σχολάρχη και αργότερα ανήλθε στην ιεραρχία των Χριστιανών αξιωματούχων του σουλτάνου.¹⁶ Αλλά εκτός από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τους απογόνους του, υπήρχαν και πολλές άλλες, λιγότερο γνωστές σήμερα, περιπτώσεις τέτοιου είδους σταδιοδρομίας.

Ο συγγραφέας του *Σχεδιάσματος*, μετά από την παραπάνω εκτεθείσα εισαγωγή που έχει ως γενικό θέμα την επιβίωση του έθνους μέχρι την ισχυροποίηση των Φαναριωτών, στρέφεται σε αμιγώς εκπαιδευτικά ζητήματα και καταγράφει την ελληνική εκπαιδευτική δραστηριότητα στην Κωνσταντινούπολη, ως «κέντρο και αφετηρία», καθώς και στις επαρχίες του οθωμανικού κράτους, τις ελληνικές σχολές και διδασκάλους στις ευρωπαϊκές, ασιατικές, αφρικανικές επαρχίες, στη Βενετία και τις βενετικές κτήσεις, καθώς και στις Παραδουνάβιες Ηγεμο-

14. Χρήστος Πατρινέλης, «Οι Φαναριώτες πριν το 1821», *Ρωμηοί στην Υψηλότητα της Υψηλής Πύλης*, Αθήνα, Εταιρεία μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, 2002, σ. 15-24.

15. Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, ό.π., σ. 13.

16. Α. Αγγέλου, «Η Κωνσταντινούπολη εκ των κάτω και εκ των έσω», ό.π., 59-60.

νίες. Σκιαγραφείται, έτσι, το ανάπτυγμα του μητροπολιτικού ελληνισμού πριν τη δημιουργία του ελληνικού κράτους (και για ένα διάστημα παράλληλα με αυτό). Από το έργο του Παρανίκας προκύπτει ότι η Πατριαρχική Σχολή αποτελούνταν από δύο τμήματα-τάξεις, ένα γραμματικό και ένα φιλοσοφικό και ότι πιθανότατα το 1660 ιδρύθηκε ως παρακλάδι του δεύτερου τμήματος η Σχολή Μανολάκη. Η Σχολή, η οποία εκκαλείτο ενίοτε και Ακαδημία, είχε ως έργο της τη διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας, της φιλοσοφίας της αρχαιότητας (ενν. τον αριστοτελισμό), ενώ αναφέρεται και η διδασκαλία των μαθηματικών και φυσικών επιστημών.¹⁷ Αλλά, όπως είπαμε, η σκιαγράφηση της εκπαιδευτικής ιστορίας της Κωνσταντινούπολης αφορά, κυρίως, στους διδασκάλους, ήτοι μια σειρά λογίων συνδεδεμένων με το Πατριαρχείο, οι οποίοι δίδασκαν στην Πατριαρχική Σχολή και, ιδίως κατά τον 16ο και τον 17ο αιώνα, είχαν ως κοινό χαρακτηριστικό την ενασχόληση με τις θρησκευτικές σχέσεις. Στο πλαίσιο αυτό, ανέπτυξαν ένα ουμανιστικό δίκτυο με Καθολικούς και Προτεστάντες, δημοσίευσαν έργα, μετέβησαν στη δυτική Ευρώπη κ.λπ. Η σειρά αυτή των ειδημόνων περί τις θρησκευτικές υποθέσεις λογίων,¹⁸ που παραθέτει ο Παρανίκας, περιλαμβάνει τον Αρσένιο Αποστόλη, τους διδασκάλους Ματθαίο Καμαριώτη, Μανουήλ Κορίνθιο, Μιχαήλ Ερμούδωρο Λήσταρχο και Θεοφάνη Ελεαβούλκο, οι οποίοι έδρασαν στα τέλη του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα. Οι εν λόγω θρησκευτικοί ειδήμονες επηρέαζαν τα θέματα του Πατριαρχείου και ήταν κάτοχοι των παραπάνω οφφικίων, ιδίως αυτών του μεγάλου ρήτορος, μεγάλου χαρτοφύλακος, μεγάλου λογοθέτου,

17. Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, ό.π., σ. 15· Τάσος Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, 2 τόμοι, Αθήνα, Σύνδεσμος Μεγαλοσχιολιτών, 2004.

18. Αναφέρει λ.χ. για τον Μανουήλ Κορίνθιο ότι «ου μόνον εσχολάρχει περί τα τεσσαράκοντα έτη αλλ' ως σοφός και βαθύς των εκκλησιαστικών συναντελαμβάνετο και των Πατριαρχών εν τε ταις υποθέσει της Εκκλησίας και αυτοίς τοις γράμμασι», Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, ό.π., σ. 16, υποσημ. 2. Ανάλογη περίπτωση υπήρξε κατά τον 18ο αιώνα ο Εκκλησιαάρχης Νικόλαος Κριτίας.

αλλά και (κυρίως αργότερα) του παιδαγωγικού οφφικίου του («υπάτου των φιλοσόφων»).

Ο Παρανίκας είχε μελετήσει ιδιαίτερα τη δράση στην Κωνσταντινούπολη των διδασκάλων από το Ναύπλιο Ιωάννη και Θεοδοσίου Ζυγομαλά, οι οποίοι σηματοδότησαν, επί πατριαρχίας Ιωάσαφ και Ιερεμία Β', μια πνευματική αναγέννηση που συνέπεσε με την προσέγγιση του Οικουμενικού Πατριαρχείου από τους Λουθηρανούς θεολόγους και ιδίως τον ελληνιστή Μαρτίνο Κρούσιο. Είναι γνωστό ότι στο έργο του ο τελευταίος περιέλαβε επιστολές Ελλήνων λογίων, που αποτελούν σημαντικές πηγές για την ιστορία των ελληνικών γραμμάτων κατά τον 16ο αιώνα. Για την ιστορία της ελληνικής παιδαγωγικής έχει αξία να θυμηθούμε το άρθρο του Παρανίκα στο *Περιοδικό του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* σχετικά με τις προτρεπτικές επιστολές προς τους νέους που είχαν συγγράψει ο Μιχαήλ Ερμόδωρος και κατά μίμησή του ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς.¹⁹ Ιδίως ο τελευταίος, στο πλαίσιο της ουμανιστικής φιλίας και αλληλογραφίας που διατηρούσε με τον Κρούσιο απευθύνθηκε προς τους Γερμανούς σπουδαστές, τονίζοντας τον ρόλο της επιστήμης στη στερέωση της σοφίας και την ανακάλυψη της αληθείας, ενώ μακάριζε όσους είχαν την τύχη να μπορούν να σπουδάσουν και να καλλιεργήσουν την αρετή, χάρη στην κηδεμονία της εγκόσμιας εξουσίας και των διδασκάλων τους. Στον αντίποδα του «επιστήμονος ανθρώπου», του ελευθέρου και λόγιου χαρακτήρα του, υπάρχει το «δεινό σκότος της άγνοιας», η φθορά και ο φόβος απέναντι σε μια άλογη χωρίς νόημα ύπαρξη.²⁰ Το συμπέρασμα του Παρανίκα από τη μελέτη των επιστολών των Ζυγομαλάδων και του Μιχαήλ Ερμοδώρου, αλλά και από τη μελέτη του όλου έργου τους, καθώς και του

19. Ματθαίος Παρανίκας, «Ιωάννης ο Ζυγομαλάς και Μιχαήλ Ερμόδωρος ο Λήσταρχος», *Περιοδικόν ΕΦΣΚ ΙΑ'* (1878), 35-46. Βλ. επίσης, Ματθαίος Παρανίκας, «Εκπαιδευτικά», *Περιοδικόν ΕΦΣΚ ΙΑ'* (1878), 74.

20. Η συγκεκριμένη επιστολή χρονολογείται το έτος 1575 και είχε εκδοθεί στην *Turcograeciae*, Μ. Παρανίκας, «Ιωάννης ο Ζυγομαλάς και Μιχαήλ Ερμόδωρος ο Λήσταρχος», *ό.π.*, 44-45.

έργου άλλων λογίων της ίδιας περιόδου, όπως του Αντωνίου Επάρχου, Μάρκου Μουσούρου, Θεοδώρου Ρεντίου, Φραγκίσκου Πόρτου, Μαξίμου Μαργουνίου, είναι ότι, έναν αιώνα μετά την Άλωση η Ελλάδα, παρήγαγε, παρά τις αντιξοότητες, πνευματικούς ανθρώπους λίγους μεν, αλλά όχι υποδεέστερους των Ευρωπαίων.

Η συνέχεια του εκπαιδευτικού σχεδιασματος του Παρανίκα σχετικά με την Κωνσταντινούπολη περιλαμβάνει την επισκόπηση των εξελίξεων κατά τον 17ο αιώνα. Αναφέρεται στους σημαντικούς σταθμούς της σχολαρχίας του Θεόφιλου Κορυδαλλέα και του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Πληροφορεί ότι ο τελευταίος προήγαγε τη Σχολή Μανολάκη, που λειτουργούσε στο Αγιοταφικό Μετόχιο στο Φανάρι, σε φιλοσοφική ακαδημία και ότι μαθητές του ήταν πολλοί από τους πεπαιδευμένους και μεγάλους διδασκάλους του αιώνα, όπως ο Σεβαστός Κυμινίτης, μετέπειτα διευθυντής της Ηγεμονικής Ακαδημίας του Βουκουρεστίου, ο Βησσαρίων Μακρής, μετέπειτα σχολάρχης της Σχολής Γκιούμα των Ιωαννίνων, ο Γεράσιμος Ακαρνάν, σχολάρχης της Πατριαρχικής Σχολής Κωνσταντινουπόλεως και ο σπουδαίος λόγιος ηγεμόνας Δημήτριος Καντεμίρ. Αναφέρει ακόμα την προηγούμενη διδασκαλία στην Κωνσταντινούπολη του Ιωάννη Καρυοφύλλη, χωρίς να επισημαίνει τα περιστατικά της δίωξής του. Εν κατακλείδι, ο Παρανίκας θεωρεί τον Μαυροκορδάτο (και όχι τον Κορυδαλλέα) τη σημαντικότερη πνευματική φυσιογνωμία μιας εποχής αρχόμενου φωτισμού.²¹ Είναι γεγονός ότι ο Μαυροκορδάτος τόσο ως σχολάρχης όσο και ως διερμηνέας της Πύλης και «εξ απορρήτων» ήταν από τους πρώτους Έλληνες λόγιους που ανέπτυξαν εναργείς παιδαγωγικούς προσανατολισμούς, όπως φαίνεται από τα κείμενά του (*Φροντίσματα*, *Επιστολαί*, *Νουθεσίαι* κ.λπ.) και όπως πα-

21. Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, ό.π., σ. 25-6. Η «αναβίωση του ελληνικού στοχασμού» από την εποχή των πρώτων Φαναριωτών είναι η καθιερωμένη ιστορική αφήγηση στο πλαίσιο της πνευματικής-εκπαιδευτικής ιστορίας του νέου ελληνισμού, βλ. George P. Henderson, *Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της τουρκοκρατίας*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2009.

ρατήρησε μετά τον Παρανίκα, αρκετά αναλυτικά, ο Γεώργιος Χασιώτης.²²

Η πνευματική «πρόοδος του έθνους» συνεχίστηκε κατά τον 18ο αιώνα, χάρη και στη χαλάρωση του πολιτεύματος των Οθωμανών που επέτρεψε τη λειτουργία σχολείων και βιβλιοθηκών. Άξιο λόγου είναι το σημείωμα του Παρανίκα περί βιβλιοθηκών. Αναφέρεται στις βιβλιοθήκες του Πατριαρχείου, του Αγιοταφικού Μετοχίου στο Φανάρι, της Μονής Αγίας Τριάδος της Χάλκης, καθώς και των Φαναριωτών Δημητρίου Μάνου και Κωνσταντίνου Μουρούζη, όπως και στις βιβλιοθήκες των Ιωαννίνων.²³ Ακολουθεί η απαρίθμηση των μεγάλων διδασκάλων της Κωνσταντινούπολης κατά τον 18ο αιώνα, από τον Ιάκωβο Αργείο ως τον Νικόλαο Λογάδη, σημείο όπου γίνονται διακριτά τα όρια της αναλυτικότητας του συγκεκριμένου έργου. Αρκετά επιγραμματικό είναι το κείμενο στο σημείο που παραδίδει πληροφορίες για τα ενοριακά σχολεία της Κωνσταντινούπολης που ίδρυσαν οι Πατριάρχες Σαμουήλ Χαντζερής και Κωνστάντιος Α΄, καθώς και για τις σχολές που ιδρύθηκαν στη Χάλκη (Ελληνεμπορική και Θεολογική). Πάντως δίνεται μια επαρκής εικόνα της ελληνικής εκπαίδευσης στην οθωμανική πρωτεύουσα (κυρίως όπως είπαμε σε επίπεδο προσώπων), η οποία συμπληρώνεται με την κατάσταση στις επαρχίες του οθωμανικού κράτους, στη συνέχεια του Σχεδιάσματος, αλλά και στα υστερότερα έργα με αντικείμενο την ιστορία της εκπαίδευσης, που επρόκειτο να συνθέσει ο Ματθαίος Παρανίκας.²⁴

22. G. Hassiotis, *L' instruction publique chez les Grecs*, ό.π., σ. 92. Θεαγένης Λιβαδάς, *Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τον Εξ Απορρήτων Επιστολαί ρ΄*, Τεργέστη, τυπ. Αυστριακού Λόυδ, 1879.

23. Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, ό.π., σ. 26.

24. Βλ. ιδίως, Μ. Παρανίκας, *Ιστορία της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης*, ό.π.

2. Προς μια κοινωνική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης: 'Η πνευματική κίνησης του Γένους' του Μανουήλ Γεδεών

Θα συνεχίσουμε την παρουσίασή μας με το πιο προσιτό στον σύγχρονο αναγνώστη έργο για την ελληνική προεπαναστατική εκπαίδευση, γραμμένο από τον Μεγάλο Χαρτοφύλακα της Μεγάλης Εκκλησίας και σημαντικότερο λόγιο του «κλίματος της Κωνσταντινουπόλεως», τον Μανουήλ Γεδεών. Ο περισσότερο προσπελάσιμος-πρακτικός χαρακτήρας της συγκεκριμένης πηγής δικαιολογείται από την αρχική δημοσίευσή της σε αποσπάσματα (κατά το έτος 1888) στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, την περιοδική έκδοση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που προσέφερε μια σχετικά εκλαϊκευμένη όψη του επιστημονικού λόγου στο ευρύτερο πεπαιδευμένο κοινό κληρικών ή λαϊκών.²⁵ Παρ' όλα αυτά, ο Γεδεών περιέγραψε την ελληνική εκπαίδευση στους τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας, αποδίδοντας ένα αρκετά σύνθετο εκπαιδευτικό τοπίο της περιόδου επί τη βάση μιας πληθώρας πληροφοριών, επιχείρησε να αποδώσει τη «μεγάλη εικόνα», ταιριάζοντας πολύπλοκες ψηφίδες, μέθοδο που εφήρμοζε γενικά στο έργο του.²⁶ Πληροφορεί ότι οι μελέ-

25. Το μεγαλύτερο μέρος του κειμένου εμφανίστηκε σε τεύχη της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας* του έτους 1888. Άρα αποτελούσε εξαρχής ένα έργο με συνέχεια, αφιερωμένο στην «παρ' ημίν εκπαίδευση», βλ. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, ό.π., σ. 325.

26. Φ. Ηλιού, «Μανουήλ Γεδεών: ένας πρόδρομος», ό.π., σ. ιε'. Η κύρια θεματολογία του Γεδεών ανάγεται στα θέματα της εκκλησιαστικής ιστορίας-φιλολογίας (βλ. ιδίως την εκτενή αρθρογραφία του στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια*) και της πνευματικής-εκπαιδευτικής ιστορίας (παραδοσιακά αναφερόμενης ως *παιδείας του Γένους*). Περιελάμβανε, ωστόσο, και άλλα αντικείμενα, όπως πτυχές της κοινωνικής ιστορίας και γενικότερα η προσέγγισή του διαφοροποιείται από την παραδοσιακή «ιστορία των εν γράμμασι διαλαμψάντων», προσεγγίζοντας, σύμφωνα με τον Ηλιού, την ιστορική κοινωνιολογία της θρησκείας και της εκπαίδευσης (θα λέγαμε, ευρύτερα, της γνώσης), θέματα τα οποία θα απασχολούσαν μεταγενέστερους του ιστορικούς, Φ. Ηλιού, «Μανουήλ Γεδεών: ένας πρόδρομος», ό.π.,

τες του για τα ελληνικά σχολεία βασιζόνταν σε συστατικά και βεβαιωτικά γράμματα Πατριαρχών, χρυσόβουλα Φαναριωτών ηγεμόνων, προλεγόμενα εγχειριδίων και πραγματειών που προορίζονταν για την εκπαίδευση, άρθρα σε λόγια περιοδικά, πονήματα πάνω στην πνευματική κίνηση του ελληνισμού.

Θεμελιώδης ιστορική παραδοχή που διέπει τη θεώρησή του για το θέμα της εκπαίδευσης ήταν ότι η καθοδήγηση αυτής αποτελούσε κεντρική πτυχή της κοινοτικής ηγεσίας (κηδεμονίας-εθναρχίας) που ασκούσε η Εκκλησία και απέρρευε από το κύρος του θεσμού και τα παραχωρηθέντα σουλτανικά προνόμια στο πλαίσιο της οθωμανικής κυριαρχίας.²⁷ Εξάλλου, καθώς τόνιζε όπως είδαμε και ο Παρανίκας, η Εκκλησία ήταν από την αρχή επιφορτισμένη με τη διαφύλαξη και την ερμηνεία του δόγματος και τη διδασκαλία-διάσωση της «πατρίου γλώσσας», ιδιαίτερα στο επίπεδο της λόγιας γραπτής/αρχαϊζουσας γλώσσας.²⁸ Η περιγραφή των εκπαιδευτικών καθηκόντων των εκκλησιαστικών ταγών γίνεται με αναφορά στην παράδοση και τον αδιάσπαστο πνευματικό δεσμό της, ο οποίος συγκρατεί την ενότητα μεταξύ των κοινωνικών δρώντων, μεταξύ «πασών των τάξεων της κοινωνίας», «μεταξύ υιών και πατέρων πνευματικών και φυσικών».²⁹ Ωστόσο, από την εκπαιδευτική

σ. ιδ'. Πράγματι, η θεώρηση του Γεδεών για την «παρ' ημίν εκπαιδευτική κίνηση» είναι ευρύτερη της θεσμικής εκπαιδευτικής ιστορίας, περιλαμβάνοντας πληροφορίες για τους λόγιους και τη δράση τους, τις εκδόσεις βιβλίων, τις βιβλιοθήκες, το περιεχόμενο της διδασκαλίας, τις εκπαιδευτικές έριδες και διώξεις κ.ά., *Η πνευματική κίνησις*, ό.π., σ. 178.

27. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις*, ό.π., σ. 7-10 (οργανιστική αποστολή της Εκκλησίας όσον αφορά στις ανώτερες σχολές και την ίδρυση ενοριακών σχολείων, όπως προκύπτει από πατριαρχικά έγγραφα), 23 (διάσωση δόγματος και πατρίου γλώσσας), 51 (κατάσβεση ερίδων, νουθεσία της κοινότητας), 98 (υποστήριξη επιστήμης), 130 (λειτουργία Πατριαρχικής Ακαδημίας), 172-178 (Λεξικό ελληνικής γλώσσας) κ.λπ.

28. Στο ίδιο, σ. 23, 130, 172-178.

29. «Η κοινή αγάπη για τα γράμματα συνένωνε και συγκρατούσε πατριάρχας, αρχιερείς, άρχοντας, λογάδας του Γένους, Εκκλησίαν και τας εν ταις επαρχίαις κοινότητας», στο ίδιο, σ. 44-5. Φ. Ηλιού, «Ένας πρόδρομος», ό.π., σ. ιγ'-ιδ'.

περιγραφή του Γεδεών δεν απουσιάζουν άλλοι παράγοντες του κοινοτικού ή του πνευματικού βίου, όπως οι «εθνικοί ευεργέτες», οι κοινότητες και βέβαια οι μεγάλοι λόγιοι, οι «διδάσκαλοι του Γένους»,³⁰ ιδίως από τις αρχές του 19ου αιώνα. Την περίοδο αυτή, παρουσιάστηκαν εξελίξεις στα σχολεία και την εκπαίδευση ανά τις ελληνικές κοινότητες, από τη Βιέννη και την Τεργέστη μέχρι την Κωνσταντινούπολη. Στην πραγματικότητα, ο συγγραφέας παρακολουθεί τη σταδιακή αλλαγή της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα: όπως προκύπτει από την περιγραφή του, διαμορφώνεται σταδιακά ένα μεταβαλλόμενο, σε σχέση με το παραδοσιακό, εκπαιδευτικό τοπίο, μια διακριτή, όπως αναφέρει, «μεγάλη εικόνα» στην ιστορία της εκπαίδευσης, αλλά και ευρύτερα στην ιστορία της γνώσης, αναφορικά με την ίδρυση σχολείων και βιβλιοθηκών, την έκδοση και κυκλοφορία βιβλίων, τους τρόπους και τα προγράμματα διδασκαλίας, τις ζυμώσεις μεταξύ των λογίων. Το νεωτερικό αυτό τοπίο περιγράφεται ως «επάνοδος των φώτων» και συνδέεται με τη δράση της «τάξεως» των λογίων, αλλά και με τις μεταρρυθμίσεις που εισάγονται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ήδη από την περίοδο του σουλτάνου Σελήμ Γ'.³¹ Ο Γεδεών κάνει ιδίως λόγο για την κατηγορία (ελίτ) των διακεκριμένων λογίων, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής, ο Κωνσταντίνος Κούμας, ο Νεόφυτος Δούκας και, κυρίως, ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, που αναλάμβαναν να προτρέπουν, να παραινούν, να συμβουλεύουν «προς διάδοσιν των υγιών αρχών της παιδείσεως και προς σύστασιν σχολείων», να τείνουν «χείρα αρωγόν προς την Εκκλησίαν».³² Με άξονα τα εκπαιδευτικά δρώμενα και διακυβεύματα είναι, επομένως, δυνατό να διερευνηθεί, με βάση το έργο του Γεδεών (λ.χ. *Μνεία των προ εμού, Ιστορία των του Χριστού πενήτων*), το δίκτυο των σχέσεων μεταξύ των παραπάνω φορέων, της Εκκλησίας, των Φαναριωτών, των προκρίτων, λογίων, εμπόρων-αστών κ.λπ., όπως και

30. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης*, ό.π., σ. 144-147.

31. Στο ίδιο, σ. 126.

32. Στο ίδιο, σ. 146.

η διαλεκτική παράδοσης-νεωτερικότητας στην περίπτωση της ελληνικής διανοητικής και κοινωνικής ιστορίας.

Σε σχέση με τη γενικότερη σκιαγράφηση της παραπάνω εικόνας, διαφαίνεται η αναγνώριση της δεσπόζουσας θέσης της Κωνσταντινούπολης, ήτοι του θεσμικού και εκπαιδευτικού δικτύου της οθωμανικής πρωτεύουσας και έδρας του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Σύμφωνα με τον Γεδεών, οι μεγάλοι παιδαγωγοί του 19ου αιώνα, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής και ο Νεόφυτος Δούκας και το περιοδικό *Λόγιος Ερμής* υποτιμούσαν, λόγω του παραπάνω θεσμικού ειδικού βάρους (όπως το αντιλαμβάνονταν κριτικά οι ίδιοι)³³ την εκπαιδευτική σημασία αυτής της πόλης που για τον ίδιο αποτελούσε «κέντρο της καθ' ημάς ζωής, εργαζόμενον συστηματικώς και εφορών τα της εκπαιδύσεως», με τους θεσμούς της, όπως την Πατριαρχική Ακαδημία που επόπτευε άλλες σχολές και «πλούτιζε βιβλιοθήκη», αλλά και με τις εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες που ανέπτυξε η πνευματική κληρικαλιστική ηγεσία, όπως ήταν η συγκρότηση του *Μεγάλου Ελληνικού Λεξικού* (της γνωστής *Κιβωτού*).³⁴ Αυτή η αντίληψη απέρρευε άλλωστε από την προ-

33. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης*, ό.π., σ. 135. Σε άλλο σημείο της ίδιας εργασίας ο Γεδεών σχολιάζει ότι οι λόγιοι γύρω από τον Αδαμάντιο Κοραή είχαν συστήσει «εταιρία αμοιβαίου θαυμασμού» και αξίωναν «το μονοπώλιον της σοφίας και της υπέρ των κοινών πραγμάτων αφοσιώσεως, κυριώτερον δε, το μονοπώλιον της διευθύνσεως και εποπτείας της εθνικής εκπαιδύσεως», στο ίδιο, σ. 196.

34. Στο ίδιο, σ. 130-31, 135-36 και 172-78. Αναφέρεται στο κατά βάση μεταφραστικό έργο μιας σειράς διδασκάλων-λογίων (Πλάτων Φραγκιάδης, Σπυρίδων Βαλέττας, Γεώργιος Αινιάν), που σταδιοδρομούσαν στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 19ου αιώνα υπό το άγρυπνο βλέμμα του Πατριαρχείου και των εφόρων του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, Βασιλείου Ποστέλνικου και Ιλαρίωνος Σιναίτη. Σύμφωνα με τους συντάκτες του *Λόγιου Ερμή*, οι μεγαλεπίβολες πολυέξοδες εκδόσεις δεν ήταν πρόσφορες στη συγκεκριμένη συγκυρία των εκπαιδευτικών αναγκών των πολλών, για την κάλυψη των οποίων χρειάζονταν νέοι διδάσκαλοι και σχολεία προσανατολισμένα σε πρακτικές ανάγκες (σύμφωνα με το πνεύμα του Διαφωτισμού) και όχι στην έκδοση των χρυσοστομικών έργων, Μανουήλ Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης*, ό.π., σ. 135-137. Εξάλλου, με πνεύμα

σωπική εμπειρία του ίδιου του Γεδεών ως μέλους της κωνσταντινουπολίτικης εκπαιδευτικής και διανοητικής κοινότητας. Ως γνωστό είχε περιορίσει τις σπουδές του στον εκπαιδευτικό κύκλο της Κωνσταντινούπολης (στη Μεγάλη του Γένους Σχολή), είχε ανέλθει στη γραφειοκρατία των διανοουμένων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ενώ διήλθε από άλλους θεσμούς της ελληνικής κοινότητας, όπως τον Τύπο, τους συλλόγους, κ.ά. Η περιγραφή της κοινότητας των Ελλήνων λογίων της Κωνσταντινούπολης από τον Γεδεών, που κατοπτρίζει άρα και την προσωπική σταδιοδρομία του ως Μεγάλου Χαρτοφύλακος του Πατριαρχείου, περιλαμβάνει τα ανώτερα μορφωμένα στρώματα των αξιωματούχων του οθωμανικού κράτους και της Ορθόδοξης Εκκλησίας και όχι μόνον τους επαγγελματίες διδασκάλους. Αναφέρεται στην πολυμάθεια των Κωνσταντινουπολιτών λογίων, την «αυστηρά κρίσιν», την «βαθειά και επίπονο μελέτη των ελληνικών συγγραμμάτων», της φιλοσοφίας, των επιστημών και των επισημοτέρων γλωσσών της Ευρώπης. «Πολλοί τούτων εδιδάχθησαν εις τα πανεπιστήμια της σοφής Ευρώπης, συνανεστράφησαν με τους σοφωτέρους ταύτης της φωτοδότηδος γης, επλούτισαν με πολλές και καλὰς γνώσεις».³⁵ Είδαμε εξάλλου ήδη ότι πρωταρχικό ρόλο στην πνευματική επιβίωση των Ελλήνων διαδραμάτιζε ο κεντρικός εκπαιδευτικός θεσμός της Κωνσταντινούπολης, η Μεγάλη του Γένους Σχολή, για την οποία ο Γεδεών συνέγραψε ειδική πραγματεία.³⁶

χλευασμού ήταν γραμμένη, κατά τον Γεδεών, η αγγελία του *Λογίου Ερμού* για το *Μέγα Λεξικό της Κιβωτού*, που ήταν έργο της Πατριαρχικής Ακαδημίας, στο ίδιο, σ. 172-173.

35. Υιοθετείται η μαρτυρία ενός λογίου από την Τραπεζούντα στο περιοδικό *Δόγιος Ερμής* (1817), Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης*, ό.π., σ. 44-45. Για τον προσδιορισμό, την αναγνώριση της ιδιότητας του λογίου από τον Γεδεών, βλ. Μανουήλ Γεδεών, *Λεόντιος Κεσαρεύς*, Αθήνα, τυπ. Μυρτίδη, 1938, σ. 4 και γενικότερα, *Μνεία των προ εμού*, Αθήνα, τυπ. Χρονικά, 1936.

36. Μανουήλ Γεδεών, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας. Ιστορικάί ειδήσεις περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής 1453-1830*, Κωνσταντινούπολη, Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1883. Για τα ενοριακά σχολεία

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, δεύτερη, αμέσως μετά την Κωνσταντινούπολη, ήταν στην παιδεία η πόλη των Ιωαννίνων, όπου αρχικά δέσποζε η σχολή Γκιούμα, στην οποία κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 17ου αιώνα δίδαξε ο μαθητής του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, Βησσαρίων Μακρής. Σε μεταγενέστερο διάστημα δίδαξε στη σχολή Γκιούμα ο Μεθόδιος Ανθρακίτης, τον οποίο διαδέχτηκε ο συντηρητικός μαθητής του Μπαλάνος Βασιλόπουλος, ο οποίος παρέμεινε ως αρχιδιδάσκαλος για σαράντα έτη, διδάσκοντας μεταξύ άλλων μαθηματικά. Σε αυτό το διάστημα, δίδαξε στην πόλη και τη σχολή Μαρούτζη ο Ευγένιος Βούλγαρης. Το πνεύμα του ήταν διαφορετικό, με περισσότερη έμφαση στη διδασκαλία της νεωτερικής φιλοσοφίας. Ο Γεδεών επισημαίνει ιδιαίτερα τον συντηρητισμό της διδασκαλίας του Μπαλάνου³⁷ —και κατόπιν του γιού του Κοσμά— και τη μακροχρόνια διαμάχη ανάμεσα σε δύο εκπαιδευτικούς θεσμούς που βρίσκονταν στην ίδια πόλη (η σχολή Γκιούμα μετονομάστηκε σε Μπαλάνου και η σχολή Μαρούτζη σε Καπλάνη). Τις τριβές Μπαλάνου-Βούλγαρη ακολούθησαν στα Ιωάννινα εκείνες του Κοσμά Βασιλόπουλου με τον Αθανάσιο Ψαλίδα, αφορμώμενες από την απαρχαιωμένη γνώση που μετέδιδε (σε ένα υψηλό πάντως επίπεδο) ο πρώτος, βασιζόμενος στην *Εγκυκλοπαίδεια* του Πατούσα, τη *Γραμματική* του Γαζή και τη *Λογική* του Κορυδαλλέα και απορρίπτοντας «καινοτομίες», όπως τη χρήση εγχειριδίων σε απλοελληνικά και την εκμάθηση ξένων γλωσσών.³⁸

Αποτέλεσμα των εκπαιδευτικών ερίδων ήταν να υποχωρήσει η πόλη των Ιωαννίνων από την πρωτοκαθεδρία στα γράμ-

της Κωνσταντινούπολης, βλ. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης*, ό.π., σ. 9-10. —, *Εκκλησία των Ορθοδόξων εν Κωνσταντινουπόλει. Ιστορικάί ειδήσεις περί των ιερών ναών και περί των παρ' αυτοίς σχολείων*, Κωνσταντινούπολη, τυπ. Κεφαλίδου, 1888.

37. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης*, ό.π., σ. 131-132. Βλ. και τα σχόλια του συγγραφέα για το έργο του Μπαλάνου Βασιλόπουλου *Οδός μαθηματική*, καθώς και τις σχετικές επικρίσεις του Ευγένιου Βούλγαρη, ό.π., σ. 183.

38. Στο ίδιο, σ. 133.

ματα, έναντι των σχολών της Χίου, των Κυδωνιών και της Σμύρνης. Ωστόσο, οι συγκρούσεις παραδοσιακών-ανανεωτών δεν αποφεύχθηκαν ούτε στις εν λόγω πόλεις, με χαρακτηριστική περίπτωση εκείνη της Σμύρνης, όπου η εκπαιδευτική διαμάχη εκφράστηκε, πέραν του παιδαγωγικού χάσματος, επιπλέον στο επίπεδο της κατανομής της κοινοτικής εξουσίας, αφού η παλαιά Ευαγγελική Σχολή είδε στο γειτνιάζον Φιλολογικό Γυμνάσιο έναν αντίπαλο θεσμό που διεκδικούσε τα προνόμια και το κύρος που εκείνη απέλαυε κατ' αποκλειστικότητα.³⁹ Ο Κοραής και οι συντάκτες του *Λόγιου Ερμή* θεωρούσαν, από την άλλη πλευρά, τη Χίο πνευματική κοιτίδα του νεότερου ελληνισμού και τους Χίους ως «αξιωτέρους τιμής μεταξύ των Γραικών», έπαινος που κρίνεται υπερβολικός από τον Γεδεών, κυρίως, λόγω των ιδεολογικών υποδηλώσεών του. Στέκεται πάντως στην εύρυθμη δράση του Κοινού της Χίου, τη διοίκηση δηλαδή των κοινοτικών υποθέσεων και τη διαχείριση ενός κοινού ταμείου, που είχαν ως αποτέλεσμα την «ατάραχον κατάστασιν» του Γυμνασίου του νησιού, το οποίο έφτασε να έχει επτακόσιους μαθητές, είχε εξοπλιστεί (πριν την Καταστροφή) με πλούσια βιβλιοθήκη και τυπογραφείο.⁴⁰ Η επιτυχία της εκπαίδευσης στη Χίο προήλθε, σύμφωνα με την ανάλυση του Γεδεών, τόσο από τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του Κοινού όσο και από την προσφορά των μητροπολιτών Διονυσίου και Πλάτωνος, την ευμενή στάση των οθωμανικών αρχών και την ενίσχυση των ομογενών-Φαναριωτών.⁴¹

Θεσμοί, όπως η Πατριαρχική Ακαδημία, η Αθωνιάδα Σχολή στο Άγιον Όρος, η Σχολή της Πάτμου, αλλά όπως φαίνεται και η Σχολή Γκιούμα, ανήκαν, σύμφωνα με την ταξινόμηση της περίπλοκης εκπαιδευτικής εικόνας που επιχειρεί ο Γεδεών,⁴²

39. Στο ίδιο, σ. 135.

40. Στο ίδιο, σ. 137-139.

41. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, όχι μόνον η Εκκλησία και οι Φαναριώτες, αλλά και οι Οθωμανοί σουλτάνοι αναφέρονταν, σε ένα γενικότερο επίπεδο, ως προστάτες σχολείων και των γραμμάτων, Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης*, ό.π., σ. 139-140.

42. Στο ίδιο, σ. 6-7, 12.

στην κατηγορία των ανώτερων ή φιλοσοφικών σχολών, η φοίτηση στις οποίες (π.χ. στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου) μπορούσε να διαρκέσει ως δεκαπέντε έτη. Αναφέρεται ακόμα σε «ελληνικά» σχολεία (σχολές εκμάθησης της λόγιας ελληνικής γλώσσας), σχολές εγκυκλίων και φροντιστήρια κοινών μαθημάτων, ενοριακά σχολεία (κυρίως στην Κωνσταντινούπολη όπου ιδρύονταν με πρωτοβουλία των Πατριαρχών, όπως του Σαμουήλ Χαντζερή). Κατά τον 19ο αιώνα προστίθενται στο εκπαιδευτικό δίκτυο των Ελλήνων οι σχολές των παροικιών στην Τεργέστη, το Λιβόρνο, την Οδησσό και τη Νίζνα. Όλα αυτά τα σχολεία διακρίνονται από τα εκκλησιαστικά ή μοναστηριακά σχολεία, δεν ήταν δηλαδή σχολεία όπου διδάσκονταν τα «ιερά γράμματα».⁴³ Στα σχολεία αυτά υπηρετούσαν βέβαια διαφορετικές ομάδες διδασκόντων με, όπως θα δούμε, ανάλογο περιεχόμενο του υλικού της διδασκαλίας. Σε ένα ανώτερο επίπεδο, εκείνο των αρχιδιδασκάλων της Πατριαρχικής Ακαδημίας κατατάσσονταν οι συγγραφείς σημαντικών, ευρύτατα διαδεδομένων διδακτικών εγχειριδίων, με χαρακτηριστικές περιπτώσεις τους Θεόφιλο Κορυδαλλέα (*Επιστολάριον και Ρητορική*), Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο (*Ρητορική, Περί Συντάξεως, Επιστολάριον*), Αντώνιο Βυζάντιο (*Χρηστοθήθεια*) και Ανανία Αντιπάριο (*Σπλάχνον γραμματικής*). Ο εξοπλισμός ενός σχολείου με βιβλιοθήκη είναι κρίσιμος στην παιδαγωγική αντίληψη του Γεδεών, όπως βέβαια και του Διαφωτισμού. Ο συγγραφέας αναφέρεται στις βιβλιοθήκες της Μεγάλης του Γένους Σχολής, των Ιωαννίνων, της Χίου, της Τεργέστης, της Σιάτιστας κ.λπ.

Όπως παρατήρησε εξάλλου ο Φίλιππος Ηλιού, ο Γεδεών καταπιάνεται με τις κοινωνικές, οικονομικές και τις διανοητικές, ιδεολογικές πτυχές της εκπαίδευσης, καινοτομώντας σε σχέση με την παραδοσιακή φιλολογική και βιογραφική ιστορία των λογίων, διδασκάλων κ.λπ.⁴⁴ Έτσι, λοιπόν, αναφέρεται

43. Στο ίδιο, σ. 10-13.

44. Φ. Ηλιού, «Ένας πρόδρομος», ό.π., σ. ιε'. Ο ίδιος ο Γεδεών είχε επίγνωση του σύνθετου χαρακτήρα του έργου του και έκανε λόγο για ανάλυση διάφορων πτυχών της πνευματικής κίνησης, η οποία είχε ακόμα πολλά να καλύψει, στο ίδιο, σ. 125, 147.

στους πόρους των σχολών από τα έσοδα των ναών, τις δωρεές των «φιλογενών» για την εξασφάλιση του μισθού των διδασκάλων ή την υποστήριξη πτωχών μαθητών.⁴⁵ Για παράδειγμα, η Πατριαρχική Ακαδημία ενισχυόταν, κατόπιν μεσολαβήσεως του Σαμουήλ Χαντζερή (που ανήκε κι αυτός σε φαναριώτικη οικογένεια) από τους ηγεμόνες Βλαχίας Στέφανο Μιχαήλ Ρακοβίτσα και Μολδαβίας Γρηγόριο Γκίκα.⁴⁶ Ο ρόλος των Φαναριωτών στην εκπαίδευση, που αναδεικνύεται από την προσφορά του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, για την οποία έγινε λόγος, φανερώνεται από το χρυσόβουλο του Αλέξανδρου Υψηλάντη «περί της εν Βουκουρεστίω σχολής» (1776), το οποίο συνιστούσε κατ' ουσίαν καταστατικό της σχολής και όριζε τον αριθμό των καθηγητών που ειδικεύονταν σε κάθε επιστημονικό πεδίο («επιστημόνως έχοντες περί έκαστον είδος μαθήσεως»), τα έτη διδασκαλίας, αλλά και τις κατευθύνσεις αυτής («τίθενται πέδαι τινές τοις διδασκάλοις μη δυναμένοις διδάσκειν ως ήθελον, αλλ' ως ήθελεν η αυλή»)⁴⁷ Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η περίπτωση της οικογένειας Μουρούζη, ιδίως του Δημητρίου, ο οποίος στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα συμμετείχε σε μια σειρά σημαντικότερων εκπαιδευτικών πρωτοβουλιών, εκ των οποίων οι περισσότεροι γνωστές ήταν η υποστήριξη της έκδοσης της *Κιβωτού της Ελληνικής Γλώσσης*, («εθνικού») έργου μιας ομάδας λογίων με επικεφαλής τον Νικόλαο Λογάδη και η επί το πλείστον νεωτερική λειτουργία της Πατριαρχικής Σχολής στο προάστιο της Ξηροκρήνης, με την πρόσκληση στη σχολαρχία αυτής του Δωροθέου Πρωΐτου, που οργάνωσε και δίδαξε ένα αρκετά πρωτοποριακό πρόγραμμα μαθημάτων.⁴⁸ Σε διαφορετική κατεύθυνση από τους Μουρούζηδες φαίνεται πως κινούνταν η οικογένεια Καλλιμάχη, η οποία ενδιαφερόταν ενε-

45. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης*, ό.π., σ. 127, 144. Βλ. επίσης, Μανουήλ Γεδεών, *Παιδεία και πτωχεία παρ' ημίν κατά τους τελευταίους αιώνας*, Κωνσταντινούπολη, Νεολόγος, 1893, σ. 23-27, 29-30.

46. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης*, ό.π., σ. 9.

47. Στο ίδιο, σ. 13-15.

48. Στο ίδιο, σ. 184. Τ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ. Β', σ. 80-99, 136-144.

γά για την περιφρούρηση «της παρ' ημίν εκπαιδύσεως από την ευρωπαϊκή μωροσοφία».⁴⁹ Πληροφορούμαστε ακόμα πως το έτος 1817 ο ηγεμονόπαις Σκαρλάτος Γκίκας άνοιξε κατάλογο συνδρομών υπέρ του Γυμνασίου της Χίου.

Στη συνέχεια, ο ρόλος των φιλογενών, των προσώπων που αναπτύσσουν δράση ευεργετών, διευρύνεται, περιλαμβάνοντας πρόσωπα της εμπορικής και αστικής τάξης, όπως ήταν π.χ. ο κύκλος των ομογενών της Βιέννης που είχαν συγκροτήσει (με πρωτοβουλία πάντως του Φαναριώτη Ιωάννη Μαυρογένη, επιτετραμμένου της Υψηλής Πύλης) εταιρεία για τη μόρφωση διδασκάλων στην Ευρώπη, με την προοπτική αυτοί να επιστρέψουν στη γενέτειρα, ενώ υποτροφίες υπέρ Ελλήνων φοιτητών στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια είχε συστήσει και η ελληνική κοινότητα του Λιβόρνο. Συγκρότηση ενώσεων προσώπων (σε εταιρεία για την προαγωγή συγκεκριμένων φιλογενών σκοπών) έχουμε και στην περίπτωση των πατριωτών από την Οδησό που όρισαν, στα 1817, χορηγία στο ελληνικό σχολείο της πόλης, καθώς και στην περίπτωση της Φιλομούσου Εταιρείας των Αθηνών, που συστάθηκε το 1812. Σε κάθε περίπτωση, οι κοινότητες μεριμνούσαν για τη λειτουργία των σχολείων τους, ενώ πολλές ήταν οι μεμονωμένες πράξεις δωρεάς εύπορων ομογενών προς τα σχολεία και τα έργα ευποιίας, όπως αυτά των Ζώη Καπλάνη, Φραγκίσκου Μαύρου και Ιωάννη Βαρβάκη.⁵⁰

Το θέμα του περιεχομένου, αλλά και της γλώσσας (αρχαίας ή νέας) της διδασκαλίας και της σχετικής διχογνωμίας που εμφιλοχωρούσε στις τάξεις των λογίων, φιλολογικών εταιρειών και σχολών, απασχολεί ιδιαίτερος τον Γεδεών και αποτελεί μια ενδελεχή πτυχή του έργου του, σε σχέση με την παραδοσιακή ιστόρηση της λογιουσύνης και της ιστορίας της εκπαίδευσης.⁵¹ Όσον αφορά τα φιλολογικά-γλωσσικά μαθήματα, μας πληροφορεί ότι δε διαθέτουμε επαρκή εικόνα για το ποιους από τους αρχαίους συγγραφείς δίδασκαν στα προαναφερθέντα

49. Στο ίδιο, σ. 123.

50. Στο ίδιο, σ. 144.

51. Στο ίδιο, σ. 148, 166.

ελληνικά σχολεία. Σύμφωνα με την προτροπή του δασκάλου του Γένους Στέφανου Κομμητά, η διδασκαλία έπρεπε να περιλαμβάνει τους Μύθους του Αισώπου, τους Διαλόγους του Λουκιανού και του Πλάτωνος, τους συγγραφείς Αισχίνη, Ξενοφώντα, Κέβητα, Ισοκράτη, «έως ου φθάσωσι την ερμηνείαν των συγγραφών του Θουκυδίδου και μιας των του Ηροδότου Μουσών». ⁵² Η «πνευματική τροφή» που δίνονταν στους αρχάριους μαθητές περιελάμβανε τα μονόστιχα του Χρυσολωρά, τους παραινετικούς στίχους του Ιγνατίου Σκευοφύλακος και περί τα μέσα του 18ου αιώνα τη *Χρηστοθήεια* του Αντώνιου Βυζάντιου. Άλλα εγχειρίδια για πιο προχωρημένους μαθητές ήταν η *Εγκυκλοπαίδεια* του Ιωάννη Πατούσα, οι *Επιστολικοί χαρακτήρες* του Κορυδαλλέα, η *Γραμματική* του Λασκάρως ή του Θεόδωρου Γαζή. ⁵³

Σύμφωνα με τον Γεδεών, τα μέσα του 18ου αιώνα μπορούν να χαρακτηρισθούν ως εποχή μεταρρύθμισης της κατώτερης «παρ' ημίν εκπαιδεύσεως», ενώ, ως προς την ανώτερη εκπαίδευση, το Χρυσόβουλο του Αλέξανδρου Υψηλάντη δίνει πληροφορίες για τη διδασκαλία των επιστημονικών μαθημάτων, η οποία αποτελεί τελικά θεμελιώδες κριτήριο της διάκρισης της νεωτερικής από την παραδοσιακή εκπαίδευση. Κατά την άποψη παραδοσιακών δασκάλων, όπως του Αθανάσιου Πάριου, τα μαθηματικά ήταν άχρηστα να διδάσκονται στα σχολεία,

52. Στο ίδιο, σ. 166.

53. «Η Ήπειρος ελάτρευε τον Λάσκαρη. Ο Γαζής είχε επιρροήν αμέριστον εν Ανατολή», στο ίδιο, σ. 18. Ο Γεδεών παραθέτει τη σχετική μαρτυρία του δασκάλου του Γένους (σχολές Βουκουρεστίου και Αθηνών) Γρηγόριου Παππαδόπουλου για τη μέση εκπαίδευση στα λεγόμενα ελληνικά σχολεία: οι μαθητές διδάσκονταν την έμμετρη συλλογή Γνωμών του Χρυσολωρά, τους αισώπειους μύθους, τη *Χρηστοθήεια* του Αντώνιου Βυζάντιου, τους τύπους επιστολών του Κορυδαλλέως. Ο Παππαδόπουλος περιγράφει ακόμα τον τρόπο ερμηνείας και διδασκαλίας των αρχαίων κειμένων διά της εφαρμογής της μεθόδου της τεχνολογίας. Επίσης, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Κούμα, ο Ιωάννης Πέζαρος στον Τύρναβο είχε στη διάθεσή του έναν μεγάλο αριθμό παιδαγωγικών έργων μεταξύ των οποίων κάποια τμήματα της *Λογικής* του Ευγενίου Βούλγαρη και της *Φυσικής* του Νικηφόρου Θεοτόκη, στο ίδιο, σ. 167-171.

ενώ φαίνεται ότι αυτό δε γινόταν (τον 18ο αιώνα) σε σχολές, όπως η Πατριαρχική Ακαδημία και η Σχολή της Πάτμου. Άγνωστη ήταν, επίσης, σ' αυτούς τους τόπους, η διδασκαλία ξένων γλωσσών, ακόμα και των παραδοσιακών λατινικών ή μαθημάτων, όπως η ιστορία, η γεωγραφία κ.λπ. Ωστόσο, το καταστατικό του 1776 για τη Σχολή του Βουκουρεστίου πρότασε τη σχετική ισορροπία ανάμεσα στα γραμματικά και τα μαθηματικά, ενώ, επίσης, πρόβλεπε σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες, λατινικά και ιστορία. Σημαντική συνεισφορά στα βήματα εκπαιδευτικής ανανέωσης είχαν, όπως είδαμε, οι σχολές των Ιωαννίνων, ιδίως ως προς τη διδασκαλία των μαθηματικών, της φυσικής και της χημείας.

Στο τελευταίο μέρος της εξέτασης «της παρ' ημίν εκπαιδευτικής κινήσεως»,⁵⁴ ο Γεδεών παραθέτει (πέραν των γραμματικών-γλωσσικών) τα μαθήματα που διδάσκονταν κατά τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα στα ελληνικά σχολεία που προανέφερε. Στέκεται, κυρίως, στα εγχειρίδια με τα οποία γινόταν το μάθημα, τις εκδόσεις βιβλίων, μεταφράσεις, τα πρωτότυπα έργα. Η διδασκαλία κάποιων μαθημάτων παρουσίαζε άνθηση, ενώ άλλα απουσίαζαν σχεδόν πλήρως. Είναι χαρακτηριστική η απουσία του μαθήματος της τουρκικής γλώσσας, που αναφέρεται άπαξ και εν συντομία, στο λεπτομερές γεμάτο πληροφορίες πόνημα του Γεδεών για την ιστορία της «παρ' ημίν εκπαιδεύσεως».⁵⁵ Αντίθετα, αναφέρει ότι τα ιταλικά, τα γαλλικά, αλλά και τα λατινικά διδάσκονταν στα σχολεία της Σμύρνης, της Χίου, των Ιωαννίνων, αλλά και της Τεργέστης, της Οδησού και του Ιασίου. Ιδιαίτερα στέκεται στα μαθήματα της γεωγραφίας και της ιστορίας και τις σχετικές εκδόσεις βιβλίων. Τα μαθήματα αυτά διδάσκονταν κατά τα τέλη του 18ου αιώνα στις ανώτερες σχολές και ειδικά για την ιστορία υπήρχε πολύ ενδιαφέρον για τα διάφορα είδη της (γενική, πολιτική, οικονομική, των γραμμάτων και των επιστημών),

54. Στο ίδιο, σ. 178.

55. Στο ίδιο, σ. 201.

όπως φανέρωνε η αύξηση του αριθμού των εκδόσεων.⁵⁶ Φυσικά, η διδασκαλία της φιλοσοφίας στηριζόταν στην παράδοση που εκπορευόταν από την Πατριαρχική Ακαδημία Κωνσταντινουπόλεως. Εδώ ο Γεδεών επιβεβαιώνει ένα αρκετά γνωστό σχήμα στην πνευματική μας ιστορία, δηλαδή την επικράτηση για ενάμιση αιώνα της αριστοτελικής διδασκαλίας-εκδοχής του Θεόφιλου Κορυδαλλέα, η οποία υποχώρησε χάριν μιας προσέγγισης στη φιλοσοφία περισσότερο εκλεκτικής, κυρίως, με τη διδασκαλία του Βούλγαρη και εξής.⁵⁷ Από τις γραμμές του κειμένου του Γεδεών αναδύεται ένας σημαντικός διδάσκαλος του μαθήματος της φιλοσοφίας που είχε δημοσιεύσει το κυριότερο βιβλίο «προς χρήσιν των σπουδαζόντων». Πρόκειται για τον Κωνσταντίνο Κούμα και το τετράτομο έργο του *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, ο οποίος είχε, επιπλέον, συντάξει και υποβάλει υπόμνημα προς τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριο Ε' για τη διδασκαλία της φιλοσοφίας στα ελληνικά σχολεία.⁵⁸

Το περιεχόμενο και η μέθοδος διδασκαλίας των παραπάνω μαθημάτων αποτέλεσαν τώρα ένα από τα κύρια διακυβεύματα ιδεολογικών αντιπαράθεσεων, αλλά και διώξεων αρκετών λογίων, που θα μπορούσαν λόγω της υιοθέτησης καινοτομιών στην εκπαίδευση (εισαγωγή των μαθηματικών, πειραματικών μεθόδων, υιοθέτηση φυσικών θεωριών κ.λπ.) να χαρακτηριστούν νεωτεριστικοί. Εκτός από τον επιστημονικό χαρακτήρα, ο Γεδεών επισημαίνει την κοινοτική διάσταση των εν λόγω ερίδων. Τοπικοί παράγοντες, ανταγωνισμοί για την κάλυψη θέσεων, προσωπικές αντιπάθειες, διδασκαλικές αντιζηλίες και ισορροπίες μέσα στις κοινότητες διαμόρφωναν το τοπίο της ιδεολογικής σύγκρουσης. Γνωστά είναι τα περιστατικά γύρω από τη δίωξη που υπέστη ο διδάσκαλος στην ανανεωτική σχολή της

56. Στο ίδιο, σ. 195-196.

57. G. P. Henderson, *Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της τουρκοκρατίας*, ό.π., σ. 16, 65· Νίκος Ψημμένος, *Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, τ. Β', *Η επικράτηση της νεωτερικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, Γνώση, 1989, σ. 17-18.

58. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης*, ό.π., σ. 198-199.

Καστοριάς (αλλά και στη σχολή Γκιούμα των Ιωαννίνων και τη σχολή της Σιάτιστας) Μεθόδιος Ανθρακίτης, εξαιτίας της διδασκαλίας των «λογικών, φυσικών και ετέρων μαθηματικών» των Καρτέσιου και Malebranche.⁵⁹ Όχι μόνο κλήθηκε σε απολογία ενώπιον της Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου (κλήση την οποία προφανώς δεν μπορούσε να αγνοήσει), αλλά και είδε τα συγγράμματα, με τα οποία έκανε τα μαθήματά του, να παραδίδονται σε «πάνδημο πυρ», αφού ο ίδιος είχε προηγουμένως αναγκαστεί να τα αποκηρύξει.⁶⁰ Παρόμοιες κατηγορίες αποδόθηκαν στον καθηγητή της Ακαδημίας του Ιασίου Ιώσηπο Μοισιόδακα, ο οποίος, επιπλέον, κατηγορήθηκε ότι δε δίδασκε τη Λογική του Ευγενίου Βουλγάρεως.⁶¹ Επομένως, το συγκεκριμένο έργο του νεωτερίζοντος στις σχολές των Ιωαννίνων, Κοζάνης, Άθωνος και Κωνσταντινουπόλεως μεγάλου διδασκάλου του Γένους προσδέθηκε στο άρμα της κυρίαρχης ιδεολογίας, όσον αφορά τη διδακτέα ύλη, με την αυστηρή αρχαϊζουσα γλώσσα που το διακρίνει και τον «φιλοσοφικό εκλεκτικισμό», τον (εν τέλει συντηρητικής κατεύθυνσης) συγκεκριασμό της παραδοσιακής με τη νεωτερική σκέψη.⁶² Προηγουμένως, αντίθετα, η Εκκλησία και ιδίως ορισμένοι ανώτεροι κληρικοί, όπως ο Ιωαννίκιος Καρατζάς και ο Σαμουήλ Χαντζερής (στόχος και ο

59. Αναφέρεται, επίσης, στο θέμα της καταδίκης της διδασκαλίας στη Θεσσαλονίκη του μαθητή του Ανθρακίτη Παχώμιου, «υβριστού άκρου του Αριστοτέλους», καθώς και ενός άλλου διδάσκαλου στην κοινοτική σχολή της ίδιας πόλης, ονόματι Γιαννακού, Μ. Γεδεών, *ό.π.*, σ. 50-52, 100-101. Βλ. Άλκης Αγγέλου, *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Ερμής, 2000, σ. 23-37· Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2000, σ. 109-128.

60. Α. Αγγέλου, *Των Φώτων*, *ό.π.*

61. Για την παιδαγωγική (*Περί παιδων αγωγής και Απολογία*) του Μοισιόδακα βλ. G. Hassiotis, *Instruction Publique*, *ό.π.*, σ. 99· G. P. Henderson, *Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της τουρκοκρατίας*, *ό.π.*, σ. 127-142.

62. G. P. Henderson, *Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της τουρκοκρατίας*, *ό.π.*, σ. 65-79, 84-85· Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σ. 62-65· Ν. Ψημμένος, *Η ελληνική φιλοσοφία*, *ό.π.*

ίδιος επικρίσεων για αθεΐα σε νεότερη ηλικία), αποδοκιμάζαν τη νεωτερική φιλοσοφία, που είχε προσπαθήσει να εισαγάγει ο Βούλγαρης.⁶³

Ο Γεδεών παρουσιάζει τη μεθοδολογία του (μάλλον αυστηρού κατά την κρίση του) ελέγχου που ασκούσαν οι εκκλησιαστικές «αρχές», η οποία δε στηριζόταν σε αυθαίρετες κρίσεις, αλλά ελάμβανε υπόψιν τις γνώμες των «φιλοσόφων», δηλαδή, κυρίως, αυτών που είχαν επιφορτιστεί με τη διδασκαλία της φιλοσοφίας στη Μεγάλη του Γένους Σχολή.⁶⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι η δογματική επίκριση για τη διδασκαλία του Μεθόδου Ανθρακίτη είχε συγγραφεί από τον μεγάλο εκκλησιάρχη, γραμματέα της πατριαρχικής αυλής Νικόλαο Κριτία και είχε υποστηριχθεί από τον Χρυσάνθο Ιεροσολύμων (Νοταρά), ίσως το πρόσωπο που απολάμβανε το περισσότερο κύρος ανάμεσα στους λόγιους και εκκλησιαστικούς ηγέτες της εποχής του.⁶⁵ Ωστόσο, ο Γεδεών αναφέρει ότι στις περισσότερες περιπτώσεις εκπαιδευτικών διώξεων, θα έπρεπε κανείς να αναζητήσει παρασκηματική δράση παραγόντων. Αυτό σημαίνει ότι ο επαγγελματικός ανταγωνισμός μπορεί να επηρέαζε την οργάνωση δικτύων δίδωξης του αντιπάλου. Σε γενικές γραμμές, η διδασκαλία με βάση τα μαθηματικά ή τη φυσική οδηγούσε σε καταγγελία από κάποιον «φωτοσβέστη», «παλαιοφιλόσοφο» κ.λπ. ενώπιον των εκκλησιαστικών αρχών, της Συνόδου ή του Πατριάρχη, οι οποίες καλούσαν τον καταγγελλόμενο σε απολογία. Ακολουθούσε συνήθως αποκήρυξη, αναίρεση, καταδίκη κ.λπ. Πάντως στο σημαντικό για την ελληνική ιστορία της εκπαίδευσης κεφάλαιο των σχέσεων Εκκλησίας - επιστήμης, ο Γεδεών (που είναι ο πρώτος που υπεισέρχεται στην ανάλυσή του) διαχωρίζει τις διώξεις που εξαπολύθηκαν τον 18ο αιώνα με ό,τι επακολούθησε τον 19ο, δηλαδή από τον έλεγχο που άσκησε η Εκκλησία, για

63. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης*, ό.π., σ. 98-99, 102. Βλ. Μανουήλ Γεδεών, «Κανόν κατά θθέων», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* ΛΕ' (1915), 193-196, 201-204.

64. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης*, ό.π., σ. 100.

65. Α. Αγγέλου, *Των Φώτων*, ό.π.

τους ίδιους λόγους, στον Στέφανο Δούγκα και τον Βενιαμίν Λέσβιο, καθώς «επαύσατο παρέχουσα προσοχήν εις ραδιουργίας σχολαστικών και δοκησισόφων ημιμαθών». Δε λείπουν οι κρίσεις του για τα εν λόγω πρόσωπα. Ο Δούγκας, σύμφωνα με τον ίδιο, διέθετε ακριβώς τα προσόντα που θα έπρεπε να χαρακτηρίζουν τον διευθυντή της Μεγάλης του Γένους Σχολής και τις ικανότητες που θα μπορούσαν να λαμπρύνουν τον εν λόγω σημαντικό για την παιδεία θεσμό. Από την άλλη πλευρά, ο Βενιαμίν Λέσβιος, στον οποίο αποδόθηκαν κατηγορίες αθεΐας, στερείτο εμβριθείας και διεκρίνετο από επιπολαιότητα, όσον αφορά τη διδασκαλία «καινών και ασυστάτων ιδεών εις νεαράς ακαταρτίστους ψυχάς».⁶⁶

Στον αντίποδα των λεγόμενων νεωτερικών, οι «συντηρητικοί» δάσκαλοι, «παλαιοφιλόσοφοι» κ.λπ. κυριαρχούσαν στο εκπαιδευτικό τοπίο του 18ου αιώνα, έχοντας πολλούς μαθητές που κατευθύνονταν στα ανώτερα εκκλησιαστικά κλιμάκια. Πριν καν αποκρυσταλλωθούν τα ιδεολογικά διακυβεύματα του 18ου αιώνα σχετικά με την εκπαίδευση (διδασκαλία νεωτερικής φυσικής και μαθηματικών, σπουδές στην Ευρώπη, τα οποία όπως παρατηρεί ο Γεδεών υποδαυλίστηκαν από την πολιτική κρίση της Γαλλικής Επανάστασης), ο Ιερόθεος Δενδρινός, αρχιδιδάσκαλος της (Ευαγγελικής) Σχολής της Σμύρνης, μαθητής ο ίδιος του Μακάριου Καλογερά στην Πάτμο, επηρέασε το διανοητικό και εκπαιδευτικό τοπίο των επόμενων δεκαετιών μέσω των μαθητών του, ανάμεσα στους οποίους ήταν ο Αθανάσιος Πάριος, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κύριλλος ο Στ΄, ο Δωρόθεος Βουλησιμάς και ο Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε΄. Με τον κύκλο των μαθητών του Δενδρινού ήρθαν σε αντιπαράθεση οι προοδευτικοί δάσκαλοι Κωνσταντίνος Κούμας, Στέφανος Δούγκας και Βενιαμίν Λέσβιος (οι οποίοι είχαν πραγματοποιήσει ανώτερες σπουδές σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια), αλλά εν τέλει και οι μετριοπαθείς λόγιοι κληρικοί Πλάτων Χίου (συγγραφέας της *Απολογίας Ιστορικοκριτικής υπέρ του Ιερού κλήρου*, μαθητής του Αθανασίου Πάριου), Δωρόθεος Πρώιος και Διονύ-

66. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης*, ό.π., σ. 117-120.

σιος (Καλλιάρχης) Εφέσου (και οι τρεις τραγικά θύματα της «οργής» των Οθωμανών το 1821).⁶⁷ Όπως αναφέρει ο Γεδεών, η μορφή του Πάριου δέσποζε στην ελληνική εκπαίδευση στα τέλη του 18ου αιώνα. Ήταν ο σεβάσμιος δάσκαλος, η γνώμη του είχε κύρος και τον τιμούσαν όλοι,⁶⁸ ενώ ο ίδιος αντιπαθούσε τη διδασκαλία των μαθηματικών και τις σπουδές στην Ευρώπη, το εκπαιδευτικό δηλαδή πρότυπο που αντιπροσώπευε ο ανταγωνιστής του στη σχολή της Χίου Δωρόθεος Πρώιος. Παράλληλα με τον Πάριο, δίδασκε στην Πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης ο Μακάριος Καβαδίας συγγραφέας ογκώδους *Ανασκευής* της κριτικής ερμηνείας του Βολταίρου στα βιβλικά κείμενα. Πολυετής ήταν η εκπαιδευτική παρουσία στην Κωνσταντινούπολη του δασκάλου από τα Άγραφα Σέργιου Μακραιού, ο οποίος θεωρείται και αυτός φορέας του πνεύματος του «αντιδιαφωτισμού».⁶⁹

Το διανοητικό τοπίο του ελληνικού «αντιδιαφωτισμού» προσδιοριζόταν, σύμφωνα με τον Γεδεών, από προκαταλήψεις και τα παραπάνω πρόσωπα καθυστέρησαν την εκπαιδευτική εξέλιξη, απορρίπτοντας μια σειρά από καινοτομίες που θα μπορούσαν να είχαν εισαχθεί. Από την άλλη πλευρά ο Γεδεών δικαιολογεί το ενδιαφέρον των εκκλησιαστικών λογίων για διαφύλαξη της παράδοσης, αγαθού που προσδιορίζει άλλωστε και τη δική του παιδαγωγική («θεωρία»). Ανάμεσα στους μαθητές του Ιερόθεου Δενδρινού στη Σμύρνη ήταν και ο μετέπειτα Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος ο Ε΄, ο από Σμύρνης, ο οποίος, στη θεώρηση του Γεδεών για την ελληνική εκπαιδευτική ιστορία των αρχών του 19ου αιώνα, εξελίσσεται σε πρωταγωνιστή, χαρακτηριζόμενο από τις αντινομίες της εποχής του.

67. Τ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ. Β΄, ό.π., σ. 80-99, 136-144· Νίκος Τερζής, «Σκέψεις για την ελληνική εκπαίδευση κατά την οθωμανική περίοδο με έμφαση στον ανώτερο κύκλο σπουδών στην Πατριαρχική Σχολή Κωνσταντινουπόλεως», *Η Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, 2004, σ. 32-34.

68. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης*, ό.π., σ. 105.

69. Π. Κονδύλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 119-124.

Προστάτης των γραμματάτων, όπως φαινόταν από την παραινετική περί σχολείων εγκύκλιο που απέλυσε το 1807 και δημοσίευσε ο Λόγιος Ερμής το 1819, είναι αυτός που θα χρησιμοποιήσει το εκπαιδευτικό κύρος της Εκκλησίας προκειμένου να αποδοκιμάσει την επιστημονική κατεύθυνση που έτεινε να λάβει η εκπαίδευση στις σχολές των Κυδωνιών, του Βουκουρεστίου, της Χίου ή της Σμύρνης. Σύμφωνα με τον Γεδεών, ο Πατριάρχης («ηναγκάσθη»), σε συνεννόηση ή σύμπνοια με τη Σύνοδο και τους προύχοντες του Γένους, όπως η οικογένεια Καλλιμάχη, να απολύσει τον συνοδικό Τόμο του Μαρτίου 1819, που αποδοκίμαζε «την εις τας επιστήμας επίδοσιν» και έδινε προτεραιότητα στην παραδοσιακή παιδεία, την άσκηση των νέων στις γραμματικές, λογικές και ρητορικές τέχνες, κατόπιν δε αυτής την εισαγωγή τους στη διδασκαλία των επιστημών και της φιλοσοφίας.⁷⁰

Η αποτίμηση της σχέσης Εκκλησίας - επιστήμης στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών εξελίξεων του 18ου και 19ου αιώνα παρέχει τελικά στον Γεδεών την ευκαιρία για τη σκιαγράφηση της εκπαιδευτικής του θεωρίας. Όπως είπαμε, πρωταρχικό στοιχείο σ' αυτή τη θεωρία ήταν η θέση της Εκκλησίας στα εκπαιδευτικά πράγματα που συνδεόταν με το κύρος της ως θεσμού. Στην πραγματικότητα, όμως, στην εκπαιδευτική προσπάθεια βλέπει να ενώνονται όλες οι δυνάμεις του έθνους, σε ένα είδος διανοητικής ανασυγκρότησης και προόδου, ιδίως από τη στιγμή που νέοι πνευματικοί φορείς και θεσμοί, πέραν της Εκκλησίας, αναδεικνύονται στην ηγεσία της κοινότητας (Γένους). Από την άλλη πλευρά (όσον αφορά την αποτίμηση του παρελθόντος), διαγιγνώσκει κανείς τη φυσική έλξη του Γεδεών προς την παράδοση, την υπεράσπιση του κόσμου της εμπειρίας έναντι των νέων ιδεών, έναντι της ιδεολογίας. Ο όρος δε χρησιμοποιείται αυτούσιος, αλλά γίνεται αναφορά σε «αρχές παράξενες, αλλόκοτες και νεοφανείς θεωρίες, άσχημες διαδόσεις» που, συνδεδόμενες με τη Γαλλική Επανάσταση, υπονόμειαν το κατεστημένο («τα θεμέλια σχεδόν εσειόντο του τότε παρ' ημίν βίου»), διασπούσαν τον δεσμό της παράδοσης και εύρισκαν διά-

70. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης*, ό.π., σ. 121-123.

δοση στον όγλο.⁷¹ Κρίνεται δε σημαντικό η πολιτική, η πράξη, να είναι αποτέλεσμα φρόνησης: ως προς την εκπαίδευση κρίνει ότι είναι λάθος η καταστροφή του παλαιού οικοδομήματος, «πριν της οικοδομής άλλου στερεωτέρου».⁷² Από την άλλη πλευρά, προβαίνει στο (μάλλον επισφαλές) συμπέρασμα ότι η Εκκλησία ουδέποτε εναντιώθηκε απευθείας στην επιστήμη, αλλά μόνον στον βαθμό που έβρισκε κάποιον εκπρόσωπό της «νοσούντα περί τα δόγματα».⁷³

3. Οι εκπαιδευτικοί θεσμοί του νεότερου ελληνισμού: ‘Η δημόσια εκπαίδευση παρά τοις Έλλησι’ (*L’ instruction publique chez les Grecs*) του Γεωργίου Χασιώτη

Η ιστορία της εκπαίδευσης, πέραν από την εξέταση της κατάστασης των γραμμάτων, της δράσεως των διανοούμενων, ιδίως διδασκάλων, και πέραν των ιδεολογικών, κοινωνικών και παιδαγωγικών της διακυβευμάτων, αφορά τη θεσμική λειτουργία των φορέων μετάδοσης της γνώσης. Εκτός από τις σχολές, οι θεσμοί αυτοί ελάμβαναν, ιδίως κατά τη νεωτερικότητα, τη μορφή συλλόγων, εταιρειών, βιβλιοθηκών, αδελφοτήτων κ.λπ. Οι θεσμικές πτυχές της ελληνικής εκπαιδευτικής ιστορίας καλύπτονται στα κείμενα του Παρανίκα και του Γεδεών, αλλά περισσότερο στο εκτενές πόνημα που συνέθεσε ο σημαντικός λόγιος από την Ήπειρο, συνοδοιπόρος του Χρηστάκη Ζωγράφου, ο φιλόλογος Γεώργιος Χασιώτης, πιθανότητα στο

71. Στο ίδιο, σ. 45, 113, 122

72. Στο ίδιο, σ. 122.

73. Στο ίδιο, σ. 124. Για το διανοητικό πλαίσιο των προκλήσεων που έθετε η ορθολογιστική κοσμοθεώρηση των νεότερων χρόνων στην παραδοσιακή-εκκλησιαστική σκέψη, βλ. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 59-61· Efthymios Nicolaidis, «The Greek Enlightenment, the Orthodox Church and modern science», Paschalis Kitromilides (επιμ.), *Enlightenment and Religion in the Orthodox World*, Οξφόρδη, Voltaire Foundation, 2016, σ. 49-62.

τέλος της δεκαετίας του 1870, όταν ήταν εγκατεστημένος στο Παρίσι – το έργο εκδόθηκε στα γαλλικά το 1880 με τον τίτλο *L' instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusq' à nos jours* και αφιερώθηκε στον Χρηστάκη Ζωγράφο, «μέγα ευεργέτη της Εκκλησίας και του ελληνικού έθνους». Πρόκειται και εν προκειμένω για μια εκπαιδευτική σύνθεση, καθώς ο συγγραφέας, που γνώριζε εκ των έσω τα εκπαιδευτικά δεδομένα, ιδίως στην Κωνσταντινούπολη, και τη δράση του εκεί Φιλολογικού Συλλόγου, περιέλαβε πληροφορίες για τις πνευματικές συνθήκες της ελληνικής κοινότητας, τους εκπαιδευτικούς θεσμούς, τις παιδαγωγικές ιδέες. Εκτός από διανοούμενος του Συλλόγου και παιδαγωγός στο Λύκειο του Πέραν, ο συγγραφέας υπήρξε «κομισάριος της ελληνικής κυβέρνησης και ειδικός απεσταλμένος για τη δημόσια εκπαίδευση στην Παγκόσμια Έκθεση των Παρισίων του 1878». Συνεπώς, ήταν επιφορτισμένος με κρατική εκπαιδευτική θέση και εξέταζε τα συναφή θέματα και από τη σκοπιά του ελληνικού κράτους.

Εισαγωγικά αξίζει να επισημανθεί η ίδια η έννοια της δημόσιας εκπαίδευσης (*instruction publique*) που αποτελεί τον τίτλο του έργου και συνδέεται με τις εξελίξεις στους εκπαιδευτικούς θεσμούς που παρατηρούνται την όψιμη νεωτερική περίοδο στις ευρωπαϊκές κοινωνίες.⁷⁴ Ο συγγραφέας αναφέρεται, επίσης, στην έννοια του εκπαιδευτικού συστήματος, που περιλαμβάνει καταρχάς τους εκπαιδευτικούς θεσμούς και ευρύτερα το δίκτυο των θεσμών της γνώσης: κολλέγια, πανεπιστήμια, ειδική εκπαίδευση, προγράμματα, ακαδημίες, επιστημονικές εταιρείες (*sociétés savantes*), φιλολογικούς συλλόγους, βιβλιοθήκες, μουσεία κ.λπ. Πληροφορεί ότι με το πόνημά του επεδίωξε να συνθέσει για την ελληνική εκπαίδευση μια εργασία ανάλογη εκείνης του Γάλλου C. Hippreau, ο οποίος είχε περιγράψει το εκπαιδευτικό σύστημα των Ηνωμένων Πολιτειών, της

74. Andy Green, *Εκπαίδευση και συγκρότηση κράτους*, Αθήνα, Gutenberg, 2010· George Vassiadis, *The Syllagos Movement and Ottoman Greek Education 1861-1923*, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 2007, σ. 25-37.

Αγγλίας, της Ιταλίας, της Ρωσίας, της Γαλλίας κλπ σε επτά τόμους. Ο Χασιώτης αναφέρεται ακόμα στις εργασίες των E. Egger και Ambroise Firmin-Didot για την πνευματική ιστορία του ελληνισμού στη Γαλλία και την Ιταλία. Με βάση αυτά τα πρότυπα, ο στόχος του ήταν να ακολουθήσει μια επιστημονική κατεύθυνση και όχι να αποδώσει ένα έργο απλά πληροφοριακό. Ενδιαφέρουσα είναι η σχετική αναφορά του συγγραφέα ότι «de point de depart de ce volume sont des notes redigées pour venir à l' aide aux personnes desireuses de faire l' étude comparative de l' enseignement chez les diverses nations modernes».⁷⁵

Στην ουσία, ο συγγραφέας έρχεται να συμπληρώσει το Σχεδιάγραμμα του Παρανίκια, από το οποίο τον χωρίζουν είκοσι έτη εκπαιδευτικής, κοινωνικής και ακαδημαϊκής ωρίμανσης των συμπατριωτών του τόσο εντός όσο και εκτός του ελληνικού κράτους. Θεωρητικοποιεί, έτσι, περαιτέρω τις ιδέες που είδαμε παραπάνω, τολμώντας κάποια επιπλέον βήματα στο πλαίσιο του πολιτιστικού εθνικισμού. Οι λόγιοι, μέσα από τα σχολεία, διατήρησαν το ζώπυρον, «un feu sacré de patriotisme».⁷⁶ Η αναβίωση των ελληνικών σπουδών μετά τους πρώτους οθωμανικούς αιώνες εξαρτώνταν από την ιθύνουσα τάξη (classe dirigeante), η οποία ανέπτυξε τη δημόσια εκπαίδευση και διατήρησε τις εθνικές παραδόσεις στη γλώσσα, τη θρησκεία και τα ήθη. Ακολουθως, αναπτύσσεται η θεωρία του εκπολιτιστικού ρόλου της ελληνικής παιδείας πάνω στους διάφορους πνευματικά υποδεέστερους λαούς, την οποία διατύπωναν οι λόγιοι του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως.⁷⁷ Η ελληνική παιδεία, με τους πολλαπλασιαζόμενους θεσμούς της, ήταν στα 1880 ένα πολιτικό βήμα που καλλιεργούσε δυ-

75. G. Hassiotis, *L' instruction publique chez les Grecs*, ό.π., σ. VIII-X.

76. Στο ίδιο, σ. 3-9· Παρανίκιας, *Σχεδιάγραμμα*, ό.π., σ. 6.

77. Κωνσταντίνος Βασιάδης, «Λόγος κατά την εικοσιπενταετηρίδα του Συλλόγου», *Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886*. Παράρτημα ΙΗ' τόμου, *Περιοδικόν ΕΦΣΚ* (1888), 5-22. Το μεγάλο πνευματικό διάβημα του Βασιάδη, το άρθρο με το οποίο τοποθετήθηκε στο πλαίσιο των στόχων του ΕΦΣΚ ήταν η «Εισαγωγή εις τον ελληνικόν πολιτισμόν και την ελληνικήν παιδείαν» που δημοσίευσε στο *Περιοδικόν ΕΦΣΚ* τ. ΙΕ' (1882-1883), 88-301.

νατότητες, παρακαταθήκες ή ελπίδες για το μέλλον. Αυτές οι ιδέες δεν μπορούν να αποκρυφτούν εύκολα σε κείμενα που κυκλοφορούν στην Κωνσταντινούπολη και που χρειάζεται να αποδίδουν διαπιστευτήρια στην «οθωμανική νομιμοφροσύνη». Ο εντυπωσιακός όγκος της έκδοσης της *Instruction Publique* και η κυκλοφορία στα γαλλικά είναι στοιχεία που συνηγορούν και αυτά για τη χρήση του κειμένου στο πλαίσιο των στόχων του ελληνικού πολιτιστικού εθνικισμού.

Σύμφωνα με τον Χασιώτη, το δίκτυο των ελληνικών σχολείων στην έκταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (ενν. πριν τη δημιουργία των ανεξάρτητων κρατών της Βαλκανικής) αποδεικνύει την ύπαρξη και διατήρηση μιας εθνότητας (nationalité). Η «εθνική ιδέα» βασίζεται σε πολιτιστικά δεδομένα, αφορά τις «εθνικές παραδόσεις», τη γλώσσα, τα ήθη, («des affections et les idées communes» (πολιτιστικός εθνικισμός). Η εθνότητα συνδέεται, όμως, με συγκεκριμένα εδάφη (εδαφικός εθνικισμός). Εν προκειμένω, η ελληνική εθνότητα συνδεόταν με όλες τις επαρχίες που οι Τούρκοι αποκαλούσαν Memaliki-Roum ή Roum-İli, επαρχίες των Ρουμ, δηλαδή των Ελλήνων.⁷⁸ Σύμφωνα με τον Αθηναίο γεωγράφο Μελέτιο, η Ελλάς καταλαμβάνει την έκταση από τα Ιόνια νησιά έως τη Μικρά Ασία.⁷⁹ Είναι, επίσης, αξιοσημείωτο ότι ο Χασιώτης απορρίπτει την άποψη ότι η εθνότητα συνιστά αποκλειστικά γλωσσική κοινότητα (γλωσσικός εθνικισμός), γιατί π.χ. οι τουρκόφωνοι χριστιανοί ανήκουν στην ελληνική εθνότητα. Αναφέρεται, επίσης, στη σύνδεση Αλβανίας-ελληνισμού με βάση την ιστορία, τη γλώσσα κ.λπ. και υποστηρίζει ότι από τις ελληνικές επαρχίες, «η Αλβανία είναι εκείνη που συνδέεται από τα αρχαιότερα χρόνια με τον ελληνισμό». Κλείνοντας την εισαγωγική του θεώρηση, ο συγγραφέας τονίζει ότι οι Έλληνες δεν πρέπει να αγνοούν την πρόσφατη ιστορία τους: η οθωμανική περίοδος συνιστά

78. Πρβ. Βασίλειος Μυστακίδης, *Επί τη αλώσει, Τα μετά την άλωση, Μωάμεθ ο κατακτητής, Ελληνικόν έθνος Πατριαρχεία*, Κωνσταντινούπολη, Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1920.

79. G. Hassiotis, *L' instruction publique chez les Grecs*, ό.π., σ. 9.

μια ιστορική πραγματικότητα. Και είναι άτοπο οι άνθρωποι της πολιτικής ή των γραμμάτων να αναζητούν την ιστορική σύνδεση μόνο με το αρχαίο παρελθόν.⁸⁰ Η επίκληση της εθνικής αυτογνωσίας αναφορικά με τη συνέχεια της εκπαιδευτικής ιστορίας των Ελλήνων, όπως την είχε εκφράσει προηγουμένως ο Ματθαίος Παρανίκας, απευθυνόταν στους οπαδούς της θεωρίας ότι το μακραίωνα χάσμα στον ελληνικό πνευματικό βίο άρχισε να γεφυρώνεται μόλις στα τέλη του 18ου αιώνα, θεωρία που ακύρωνε κάθε εκπαιδευτική συνεισφορά της Εκκλησίας και των Φαναριωτών. Οι διανοούμενοι της Κωνσταντινούπολης διέβλεπαν ίσως ότι ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής εκπαιδευτικής και πνευματικής ιστορίας όδευε προς τη λήθη.

Όπως και ο Γεδεών, ο Χασιώτης επισημαίνει την καμπή των τελευταίων δεκαετιών του 18ου αιώνα, αναφορικά με την ελληνική εκπαίδευση, η οποία συμπίπτει με τη βασιλεία του μεταρρυθμιστή Σουλτάνου Σελίμ Γ'. Σημαντική στιγμή στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης επί Τουρκοκρατίας ήταν κατά τον συγγραφέα η παραχώρηση άδειας - επίσημης εξουσιοδότησης λειτουργίας ελληνικών σχολών και ο διορισμός του Δημήτριου Μουρούζη, ο οποίος οραματιζόταν ακόμα και την ίδρυση πανεπιστημίου, ως «γενικού επιθεωρητή των ελληνικών σχολείων και λοιπών καθιδρυμάτων». Η άνθηση της εκπαίδευσης τεκμηριώνεται από τους αριθμούς όσων φοιτούσαν στις σχολές. Το 1780 η Παλαμαία Σχολή Μεσολογγίου είχε τριακόσιους μαθητές, αυτή της Χίου υπό τη διεύθυνση των Βάμβα, Πρώιου και Βαρδαλάχου μετρούσε επτακόσιους. Στις Κυδωνίες το 1817 αριθμούνταν τριακόσιοι μαθητές, στην Πάτμο διακόσιοι, στο Βουκουρέστι υπό τη διεύθυνση του Νεόφυτου Δούκα τετρακόσιοι. Παράλληλα, πολλαπλασιάστηκαν οι εκδόσεις, που την πρώτη εικοσαετία του 19ου αιώνα αριθμούσαν σε τρεις χιλιάδες έργα (πρωτότυπα ή μεταφράσεις) που τυπώθηκαν στα ελληνικά από τυπογραφεία της Βιέννης, της Βενετίας, της Λειψίας, της Κωνσταντινούπολης κ.λπ.⁸¹

80. Στο ίδιο, σ. 10.

81. Στο ίδιο, σ. 32-33.

Όσον αφορά τον 19ο αιώνα, ο συγγραφέας ταξινομεί την ύλη του στα δύο μεγάλα κεφάλαια των θεσμών της δημόσιας εκπαίδευσης στο ελλαδικό κράτος και στις κοινότητες των «Ελλήνων της Τουρκίας». Στην πρώτη περίπτωση αναφέρεται στα είδη των σχολείων, τα πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια, επαγγελματικά, τα μαθήματα ενηλίκων (νυκτερινά και κυριακά), τη δευτεροβάθμια/κλασσική εκπαίδευση (ελληνικά σχολεία, γυμνάσια), την ειδική εκπαίδευση (εκκλησιαστικά, εμπορικά και αγροτικά σχολεία). Η μελέτη περιλαμβάνει αναφορές στο Πανεπιστήμιο, την Ακαδημία, το Αρχαιολογικό Μουσείο, την Εθνική Βιβλιοθήκη και τη Βιβλιοθήκη της Βουλής (Bibliothèque de la Chambre), στα ξένα αρχαιολογικά ιδρύματα και τους διάφορους συλλόγους, οι οποίοι ταξινομούνται ανάλογα με τη βαθμίδα της εκπαίδευσης, σε συλλόγους για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση (Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, σύλλογοι κυριών κ.ά.) και σε ανώτερους επιστημονικούς συλλόγους (sociétés/associations savantes, δηλαδή σύλλογοι/εταιρείες επιστημονικοί, φιλολογικοί, αρχαιολογικοί, μουσικοί). Παρεμφερείς ταξινομήσεις βλέπουμε και στη δεύτερη ομάδα θεσμών. Στην περίπτωση της Κωνσταντινούπολης, η ανώτερη εκπαίδευση κατανέμεται μεταξύ της Μεγάλης του Γένους Σχολής, της Ελληνεμπορικής και της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, του Ελληνικού Λυκείου του Πέραν, ενώ ο συγγραφέας αναφέρεται και στο δίκτυο των συλλόγων-εταιρειών γνώσης και διάδοσης της παιδείας στην Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία (Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, Ηπειρωτικός και Θρακικός Σύλλογος, Μουσείο Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης).

Από το έργο του Χασιώτη προκύπτει πως οι ηγετικοί θεσμοί που κατ' εξοχήν διαμόρφωσαν την ελληνική εκπαιδευτική ιστορία ήταν, για μεγάλο διάστημα αυτής, η Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη και η Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η εκ του σύνεγγυς σπουδή της ιστορίας και του προγράμματος σπουδών αυτών επιτρέπει την κατανόηση της πνευματικής εξέλιξης-συνέχειας της ελληνικής παιδείας, στη βάση της διαφύλαξης της πα-

ράδωσης και της καλλιέργειας των κλασικών σπουδών, της φιλοσοφίας και των επιστημών.⁸² Από τα τεκμήρια που παραθέτει προκύπτει ότι οι σχολές αυτές παρείχαν όντως ανώτερη εκπαίδευση, όπως φαίνεται και από τα ονόματά τους (Ακαδημία, Παιδαγωγείον, Ελληνομουσείον κ.λπ.). Αναφέρεται στους μεγάλους δασκάλους και στα εκπαιδευτικά-παιδαγωγικά διακυβεύματα που τους απασχόλησαν, αλλά και όσους είχαν την επιτροπεία των σχολών αυτών. Αναφορικά με την Κωνσταντινούπολη, στέκεται στις διάφορες θεσμικές μεταλλαγές της Πατριαρχικής Σχολής. Δεν είναι για παράδειγμα βέβαιο αν η Σχολή Μανολάκη, που ήταν αφιερωμένη στη διδασκαλία των φιλοσοφικών μαθημάτων, ήταν ξεχωριστός θεσμός ή τμήμα-παρακλάδι της Πατριαρχικής Ακαδημίας.⁸³ Η σχολή άλλαζε συχνά έδρα και το 1804 με πρωτοβουλία του Δημητρίου Μουρούζη μεταφέρθηκε σε μόνιμη βάση στο προάστιο της Ήεροκρήνης, όπου αγοράστηκε η οικία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου για να στεγαστεί. Σύμφωνα με σιγίλλιο του Οικουμενικού Πατριάρχη Καλλινίκου Δ', καθοριζόταν ο κανονισμός της Σχολής που προέβλεπε επιτροπή για τη διοίκησή της, αποτελούμενη από κληρικούς και κοσμικούς, καθώς και δύο «έδρες», μια φιλοσοφική και μια των γραμμάτων (*belles lettres*). Οι κάτοχοι αυτών των εδρών ήλεγχαν τους διδάσκοντες τα δευτερεύοντα μαθήματα. Για την παιδεία στη Σμύρνη, ο συγγραφέας αναγνωρίζει τη μακρά ιστορική παρουσία της Ευαγγελικής Σχολής, αλλά στέκεται και στη βραχεία λειτουργία του Φιλολογικού Γυμνασίου που ιδρύθηκε το 1809. Το πρόγραμμα των μαθημάτων στο Φιλολογικό Γυμνάσιο υπήρξε, σύμφωνα με τον Χασιώτη, το πιο μοντέρνο σχολικό πρόγραμμα της εποχής του,

82. Υπενθυμίζουμε ότι οι Γεδεών και Παρανίκας συνέγραψαν ειδικότερα έργα σχετικά με αυτούς τους θεσμούς. Ο Παρανίκας αναφέρει δε ότι πριν από αυτόν είχαν συγγράψει πάνω στο ίδιο θέμα ο προκάτοχός του στη διεύθυνση της Ευαγγελικής Σχολής Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος, καθώς και οι Αριστοτέλης Φροντιέρ και Σωκράτης Σολομωνίδης, βλ. *Ιστορία της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης*, σ. στ'-ζ'.

83. G. Hassiotis, *L' instruction publique chez les Grecs*, ό.π., σ. 37-42.

αφού περιελάμβανε διδασκαλία των λατινικών, της πειραματικής χημείας, φυσικής ιστορίας, αρχαιολογίας κ.ά. Επαινετικά αναφέρεται ο συγγραφέας και για το πρόγραμμα διδασκαλίας στην Ακαδημία των Κυδωνιών. Παραθέτει ένα απόσπασμα της μαρτυρίας του Didot για τη σχολή, όπου γίνεται λόγος για την προοδευτική εκπαιδευτική φιλοσοφία της, κατά την οποία οι μαθητές από τα χαμηλά οικονομικά στρώματα διδάσκονταν ακριβώς τα ίδια μαθήματα, κάτι που υιοθετήθηκε (με βάση αυτό το υπόδειγμα) και σε άλλα σχολεία της Ελλάδας, προκειμένου να καταπολεμηθεί η αμάθεια, η δεισιδαιμονία και ο δεσποτισμός.⁸⁴

Οι γαλλόφωνοι αναγνώστες του βιβλίου του Χασιώτη πληροφορούνταν και για άλλες πόλεις της Ελλάδος και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που έμοιαζαν μακρινές, όπως την Αδριανούπολη και τη Θεσσαλονίκη, την Τραπεζούντα και την Καισάρεια (αν και δυστυχώς η αναφορά που γίνεται στα σχολεία της Μικράς Ασίας είναι ακροθιγής). Το έργο συμπληρώνεται, όπως αναφέρθηκε, με την έτερη πτυχή της ιστορίας της εκπαίδευσης, ήτοι την παρουσίαση των μαθημάτων και των ιδεών περί διδασκαλίας σε ξεχωριστό κεφάλαιο του κειμένου.⁸⁵ Είναι αξιοσημείωτο ότι ο συγγραφέας επικεντρώνει την παρουσίαση αυτή, κυρίως, στους ιστορικούς σταθμούς της διαλεκτικής-αντιπαράθεσης παραδοσιακών-νεωτερικών μεθόδων διδασκαλίας,⁸⁶ ζήτημα που είχε απασχολήσει, όπως είδαμε, και τον Γεδεών. Σ' αυτό το πλαίσιο, αντιλαμβάνεται ειδικότερα και ίσως όχι τόσο προφανή κεφάλαια της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης, όπως το θέμα του τρόπου διδασκαλίας

84. Στο ίδιο, σ. 66-68.

85. Στο ίδιο, σ. 69-72. Πρβ. Χρήστος Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, Αθήνα, τυπ. Μαυρίδη, 1962· Γεώργιος Βαλέτας, «Ιστορία της Ακαδημίας Κυδωνιών», *Μικρασιατικά χρονικά Δ'* (1948), 145-208.

86. «Routine traditionnelle vis-à-vis améliorations et réformes guidées par les préceptes pédagogiques des anciens grecs et romains, et influencés par le progrès des études en Occident», G. Hassiotis, *L' instruction publique chez les Grecs*, ό.π., σ. 91-95.

των αρχαίων κειμένων και της μετάφρασής τους στην απλή γλώσσα.⁸⁷

Επίλογος: Το αίτημα της ενότητας

Είδαμε ότι τα παραπάνω έργα καλύπτουν το φάσμα της ελληνικής εκπαίδευσης από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα. Αποδίδουν ειδικότερα μια ιστορική εκδοχή «από την πλευρά της Κωνσταντινούπολης», μια εναλλακτική κατανόηση της εκπαιδευτικής ιστορίας του νεότερου ελληνισμού, η οποία συνήθως γίνεται ορατή αποκλειστικά από το πρίσμα της ιστοριογραφίας του Διαφωτισμού και στη συνέχεια των θεσμών του ελληνικού κράτους. Η τελευταία προσέγγιση πολλές φορές παραγνωρίζει το εκπαιδευτικό τοπίο που διαμορφώθηκε στην οθωμανική περίοδο, με επίκεντρο την Πόλη του Βοσπόρου - γύρω από τους εκκλησιαστικούς θεσμούς και τη διανόησή της. Στο εκπαιδευτικό αυτό τοπίο, στην ελληνική εκπαίδευση έξω από το ελληνικό κράτος εστιάζονται οι τρεις συγγραφείς που εξετάσαμε. Χαρακτηριστικό της ξεχωριστής οπτικής τους είναι, επίσης, ότι συνδέουν τις περιγραφόμενες θετικές εξελίξεις στην ελληνική εκπαίδευση κατά τον 18ο αιώνα με τις μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι οποίες προδιέγραφαν την εκπαιδευτική, πνευματική και κοινωνική πρόοδο της εποχής, στην οποία οι ίδιοι έζησαν (εποχή των μεταρρυθμίσεων έως το κίνημα των Νεοτούρκων).

Στα έργα των Παρανίκα, Γεδεών και Χασιώτη, δε διατυπώνεται ρητά η έννοια του «εκπαιδευτικού συστήματος» στο πλαίσιο μιας ενιαίας κοινότητας και των θεσμών της, ωστόσο, σκιαγραφείται η συγκρότηση ενός εκπαιδευτικού δικτύου, το οποίο διέπουν κοινοί προσανατολισμοί/αρχές. Οι συγγραφείς επιχειρούν να υπερβούν το επίπεδο της ποικιλομορφίας που

---

87. Βλ. τις σχετικές απόψεις των Νεόφυτου Καυσοκαλυβίτη, Ευγένιου Βούλγαρη, Ιώσηπου Μοισιόδακα και Λάμπρου Φωτιάδη, στο ίδιο, σ. 98-100.

παρουσιάζει η ελληνική εκπαίδευση στους παραπάνω αιώνες, χρησιμοποιώντας συνδυαστικές-περιεκτικές έννοιες, όπως η παράδοση, η δημόσια εκπαίδευση, η παρ' ημίν παιδεία ή η παιδεία του Γένους, η φιλογενής δράση. Η διατήρηση της κηδεμονίας της Εκκλησίας επάνω στην εκπαίδευση και την τάξη των λογίων κατά τους οθωμανικούς χρόνους προβάλλεται ως επιχείρημα ότι, παρά τις θεσμικές ατέλειες, οι επί μέρους προσπάθειες, περιπτώσεις και διδασκαλίες ενώνονταν σε ένα κοινό εγχείρημα. Ότι ο χαρακτήρας της εκπαίδευσης σε κάθε σχολείο και από κάθε δάσκαλο δεν ήταν εντελώς εξατομικευμένος, αλλά διατηρούσε κοινοτικά στοιχεία, υπέκειτο σε κάποιον έλεγχο και ομοιομορφία. Κατ' επέκταση, μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η ιστορία της παιδείας και των εκπαιδευτικών θεσμών κατόπτριζε την «εθνική ενότητα» και εμπνεόταν από αυτήν. Στα συγκεκριμένα κείμενα, ωστόσο, η ιστορική προσέγγιση δε θυσιάζεται στον ιδεολογικό στόχο, καθώς αυτά δεν προσφέρουν μόνο «σχήματα» εθνικής ή κοινοτικής ενότητας, αλλά μια πληθώρα πραγματολογικού υλικού, χάρη στο οποίο είναι περισσότερο χρήσιμα ακόμα και στον σύγχρονο αναγνώστη και ερευνητή.

Οι παραπάνω συγγραφείς εμφανίζονται μάλιστα υποψιασμένοι για την ποικιλία, την πολυμορφία του εκπαιδευτικού τοπίου των αιώνων της οθωμανοκρατίας και την ανάγκη μελέτης του συνολικού φάσματος —της προσωπογραφίας— των ιστορικών πρωταγωνιστών της ελληνικής παιδείας, και όχι μόνον των μεγάλων ονομάτων Κορυδαλλέα, Βούλγαρη, Κοραή. Η γνώση τους αποτέλεσε πηγή των μεταγενέστερων συνθετικών έργων στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης, όπως αυτών του Γριτσόπουλου και του Ευαγγελίδη, αλλά και αναλυτικών προσεγγίσεων που ακολούθησαν, σχετικά με τις διανοητικές, ιδεολογικές, κοινωνικές πτυχές αυτής.

Μερόπη Αναστασιάδου*

ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΛΟΓΟΣ, ΙΑΤΡΙΚΟ ΛΕΙΤΟΥΡΓΗΜΑ
ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

ΔΥΟ ΡΩΜΗΟΙ ΓΙΑΤΡΟΙ ΤΟΥ ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΠΕΡΙ ΤΑ ΤΕΛΗ
ΤΟΥ 19ου ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ

ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ του 20ού αιώνα, κι ενώ η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όλο και επιταχύνεται, η Ελλάδα, συνεπαρμένη από τη Μεγάλη Ιδέα της και την εδαφική της επέκταση, φιλοδοξεί να προσαρτήσει τις —ακόμη οθωμανικές— περιοχές στις οποίες οι Ρωμηοί είναι είτε πολυάριθμοι είτε πλειονότητα. Προσβλέπει, κυρίως, στην Ήπειρο, στη Μακεδονία, στη Θράκη, αλλά και στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας.

Για να επιτευχθεί αυτό, είναι αναγκαίο να καταδειχθεί η «ελληνικότητα» των εν λόγω πληθυσμών. Η «ελληνοποίηση» αποτελεί, επομένως, προϋπόθεση εκεί όπου τα πράγματα είναι αμφίσημα από πολιτισμική άποψη. Στην εποχή των εθνικισμών, η διαδικασία αναπόφευκτα επιφέρει «ομοιογενοποίηση», δηλαδή απάλειψη, όσον το δυνατόν, των τοπικών ιδιαιτεροτήτων, προς ανάδειξη ενός κοινού εθνικού προτύπου. Από τα μέσα του 19ου αιώνα, όταν πρωτοδιατυπώθηκε η Μεγάλη Ιδέα, η εκπαίδευση υπήρξε ο κύριος μηχανισμός που κινήτοποίησαν

---

* Καθηγήτρια, Institut national des langues et civilisations orientales (INALCO), Παρίσι, Διευθύντρια Ερευνών, Centre de Recherche Moyen-Orient Méditerranée.

διάφοροι φορείς, εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας, για να πραγματοποιήσουν αυτό το συλλογικό όραμα.

Σε ποιο βαθμό οι γιατροί που υπήρξαν μέλη του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου υιοθέτησαν λόγο και στόχους εθνικούς, επιλέγοντας να υπηρετήσουν τα συμφέροντα του ελληνικού αλυτρωτισμού; Αυτή είναι η κύρια ερώτηση στην οποία οι επόμενες σελίδες επιχειρούν να προτείνουν κάποιες πρώτες απαντήσεις.

Η παρούσα σύντομη μελέτη αρθρώνεται σε δύο μέρη. Το πρώτο αφορά τον εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο και το περιβάλλον μέσα στο οποίο έδρασε και εξελίχθηκε. Το δεύτερο μέρος, έπειτα από μια σύντομη παρουσίαση της θέσης των γιατρών μέσα στον Σύλλογο, εστιάζεται σε δύο άτομα, μέλη σχετικά επιφανή τόσο του κωνσταντινουπολίτικου ιατρικού σώματος όσο και του Συλλόγου του οποίου υπήρξαν μάλιστα και πρόεδροι για μερικά χρόνια, στις αρχές του 20ού αιώνα.

1. *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*

Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος (στο εξής ΕΦΣΚ) ιδρύεται το 1861 από μια παρέα λογίων της οθωμανικής πρωτεύουσας, που μοιράζονταν τις πνευματικές τους ανησυχίες. Στην αρχή, ο στόχος είναι να βρίσκονται μεταξύ φίλων, να ανταλλάσσουν γνώμες και γνώσεις. Ανάμεσα στους ιδρυτές, αρκετοί είναι από οικογένειες που ανήκουν στην «αφρόκρεμα» της αστικής τάξης της Ανατολικής Μεσογείου· κάποιες από αυτές έχουν ρίζες μέχρι τη γενοβέζικη ή βυζαντινή εποχή, άλλες ισχυρούς δεσμούς με τους φαναριώτικους κύκλους.¹

---

1. Για την ιστορία του Συλλόγου, βλ., κυρίως, Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996· Τατιάνα Σταύρου, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός*

Σε άλλες εποχές, οι συναντήσεις προσώπων με πνευματικές συγγένειες θα είχαν ίσως μείνει άτυπες. Αλλά, λόγω διαφόρων παραγόντων, γρήγορα πήραν τον χαρακτήρα «αποστολής» και εντάχθηκαν σε ένα σωματειακό πλαίσιο. Ποιοι ήταν αυτοί οι παράγοντες;

Πριν απ' όλα, το timing. Το 1861 είναι λίγα μόνο χρόνια μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου και, κυρίως, μετά το αυτοκρατορικό διάταγμα (*hat-i humayun*, 1856) με το οποίο ο σουλτάνος επανέλαβε την αναγνώριση της ισότητας μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων ενώπιον του νόμου (το είχε ήδη πράξει το 1839). Την περίοδο αυτή οι χριστιανικές και εβραϊκές κοινότητες της Αυτοκρατορίας συντάσσουν τους θεμελιώδεις κανονισμούς τους και συνιστούν τα αντιπροσωπευτικά τους σώματα (νομοθετικά και εκτελεστικά), που θα επιφορτιστούν, υπό τον έλεγχο του Κράτους, την οργάνωση της κοινωνικής και εκπαιδευτικής τους ζωής.² Η θεσμοποίηση αυτή των κοινοτικών δομών είναι γνωστή στους ειδικούς ως «σύστημα των μιλλέτ».³ Η γέννηση του Συλλόγου εγγράφεται στην ίδια δυναμική. Κατά τη δεκαετία του 1860, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η δημιουργία «σύγχρονων» σχολείων —που θα επικυρωθούν το 1869 από τον Κανονισμό Δημόσιας Εκπαίδευσης (*Maarif-i Umumi Nizamnamesi*)— προσδίδουν στην παιδεία ιδιαίτερο βάρος και ορατότητα στον χώρο του δημόσιου διαλόγου.⁴ Είκοσι

Σύλλογος. Το Υπουργείον Παιδείας του Αλύτρωτου Ελληνισμού, Αθήνα, 1967· Γιώργος Γιαννακόπουλος, *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922). Η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Αθήνα, Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών, 2021.

2. Meropi Anastasiadou, *Les Grecs d'Istanbul au XIXe siècle. Histoire socioculturelle de la communauté de Péra*, Λάιντεν, Brill, 2012, κεφάλαιο 3.

3. Benjamin Braude, *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Abridged Edition* [with a new Introduction], Boulder, Lynne Rienner Publishers, 2014.

4. Η σχετική βιβλιογραφία στην τουρκική γλώσσα είναι πλούσια. Για μια συνθετική προσέγγιση στην αγγλική, βλ. Benjamin Fortna, *Learning to read in the late Ottoman Empire and the Early Turkish Republic*, Houndmills, Palgrave Macmillan, 2010.

ή τριάντα χρόνια νωρίτερα, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η ίδια παρέα φίλων θα είχε πάρει τους ίδιους δρόμους.

Δεύτερος παράγοντας, τα πρότυπα. Η *Οθωμανική Επιστημονική Εταιρεία* (*Cemiyet-i İlmîye-i Osmaniyye*, με πρότυπο την *Royal Society of England*), η οποία στοχεύει στη διάδοση των γραμμάτων και των επιστημών στο ευρύ κοινό, ιδρύεται και αυτή στην Κωνσταντινούπολη το 1861. Κατά την ίδια περίοδο, τα φιλανθρωπικά σχέδια για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των λαϊκών στρωμάτων μέσω της εκπαίδευσης αφθονούν στην Ευρώπη και εμπνέουν παρόμοιες πρωτοβουλίες και στην Ανατολή. Από τις πιο γνωστές εμπειρίες στα οθωμανικά εδάφη είναι αυτή της *Παγκόσμιας Ισραηλιτικής Συμμαχίας* (*Alliance Israélite Universelle*), που επίσης ιδρύεται το 1861 στο Παρίσι και η οποία λειτουργεί μέσω ενός εκτεταμένου σχολικού δικτύου και έργων μαθητείας σε τέχνες και χειροτεχνία.⁵ Πώς ήταν δυνατό, λοιπόν, η παρέα των Ρωμηών λογίων να υστερεί και να μην ακολουθεί το πνεύμα των καιρών;

Έτσι, στο πρώτο καταστατικό ως πρώτος στόχος σημειώνεται ταπεινά και συγκρατημένα «η γραπτή ή προφορική παρούσιασις φιλολογικών θεμάτων». Σε μικρό χρονικό διάστημα, όμως, οι ορίζοντες και οι φιλοδοξίες διευρύνονται σημαντικά. Σύμφωνα με τον κανονισμό της 2ας Ιουνίου 1871 (άρθρον 1ον), «σκοπός του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου είναι η των γραμμάτων και επιστημών καλλιέργεια και η εν Ανατολή διάδοσις αυτών».⁶ Στο ίδιο κείμενο σημειώνονται και τα προσδοκώμενα μέσα για την επίτευξή του: δημόσιες διαλέξεις, προφορική ή γραπτή ανακοίνωση επιστημονικών και φιλολογικών μελετών, περιοδική έκδοση, σχέσεις με άλλες επιστημονικές και λογοτεχνικές δομές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στο εξωτερικό, δημιουργία δημόσιας βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίων, διοργάνωση διαγωνισμών για τη

5. Bensoussan, *L'Alliance Israélite Universelle (1860-2020)*, *Juifs d'Orient, Lumières d'Occident*, Παρίσι, Albin Michel, 2020.

6. *Κανονισμός του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου*, Κωνσταντινούπολη, τύποις Βρετού, 1871, σ. 18.

διάδοση της παιδείας ή τη συζήτηση επιστημονικών και φιλολογικών θεμάτων, στήριξη σχολείων και ίδρυση νέων, κ.λπ. Όταν το 1925 οι κεμαλικές αρχές έκλεισαν τον Σύλλογο, αυτό το εντυπωσιακό οπλοστάσιο στην υπηρεσία της γνώσης και της παιδείας θα έχει ήδη, ευρύτατα, λειτουργήσει.

Σε όλες αυτές τις πρωτοβουλίες, ο όρος «παιδεία» θα πρέπει να νοηθεί ως «ηθική παιδεία». Οι προσπάθειες που γίνονται αποβλέπουν, κυρίως, στη σφυρηλάτηση και εδραίωση των αξιών, ώστε να διασφαλιστεί η διάδοσή τους. Οι Ρωμηοί του Συλλόγου είναι ιδιαίτερα ευαίσθητοι ως προς το σημείο αυτό, όπως συνάγεται και από τον πρόλογο του πρώτου τόμου του περιοδικού τους, που εκδόθηκε το 1863. Σύμφωνα με το κείμενο αυτό, είχε, πλέον, γίνει πλήρως κατανοητό ότι ήταν άχρηστο να μορφώνονται οι άνδρες και να παραμελούνται οι γυναίκες, εφόσον απ' αυτές εξαρτώνταν η διαμόρφωση της επόμενης γενιάς. Έτσι, από την ίδρυσή του, ο Σύλλογος έθεσε την ανάπτυξη της εκπαίδευσης των κοριτσιών στο επίκεντρο του προγράμματός του, αναγνωρίζοντας τον κεντρικό ρόλο της γυναίκας στην οικογένεια, πυλώνα των κοινωνιών της Ανατολής.

Ποιοι είναι αυτοί που, το 1861, δημιούργησαν τον Φιλολογικό Σύλλογο, ο οποίος έμελλε να γίνει, μερικά χρόνια αργότερα, ο κύριος μοχλός και κόμβος του εκπαιδευτικού τομέα των Ρωμηών της Αυτοκρατορίας; Η απάντηση είναι σαφής. Από τα 29 ιδρυτικά μέλη, οι γιατροί είναι μακράν οι περισσότεροι. Ένδεκα άτομα είναι εγγεγραμμένα ως τέτοια, δίπλα σε τέσσερις τραπεζίτες, τρεις εμπόρους, τέσσερις ανώτατους δημόσιους λειτουργούς, δύο καθηγητές, έναν κληρικό. Ένα φίνο κοκτέηλ, με άλλα λόγια, γνώσης, χρήματος, πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας, στο οποίο, ωστόσο, η ιατρική δόση είναι ιδιαίτερα ισχυρή. Η κυρίαρχη αυτή παρουσία είναι εύκολο να εξηγηθεί.

Πριν γεννηθεί ο Σύλλογος, οι ίδιοι αυτοί γιατροί είχαν δημιουργήσει έναν *Ιατρικόν Σύλλογον*, που είχε ως αντικείμενο τη μελέτη των γιατρών της ελληνικής αρχαιότητας και τη διάδοση της ιατρικής γνώσης στην Ανατολή. Αυτή η δομή γρήγορα απορροφήθηκε από τον Φιλολογικό Σύλλογο, εντός του οποίου λειτούργησε στο εξής με τη μορφή μιας «Βιολογικής Επιτρο-

πής» (ή «Επιστημονικής και ανθρωπολογικής») παράλληλα με εκείνες που αφιερώθηκαν στα οικονομικά θέματα, στα εκπαιδευτικά ζητήματα, στις φιλολογικές μελέτες, στην αρχαιολογία.⁷ Δεν είναι δηλαδή καθόλου υπερβολή ο ισχυρισμός ότι ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος ήταν μια πρωτοβουλία, σε μεγάλο βαθμό, μελών του τοπικού ιατρικού σώματος της εποχής.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1860, ένας κάποιος αριθμός Ρωμηών Κωνσταντινουπολιτών γιατρών βρίσκονταν, επίσης, στην *Αυτοκρατορική Ιατρική Εταιρεία της Κωνσταντινούπολης* (*Société impériale de la médecine de Constantinople*), που είχε ιδρυθεί το 1858 αλλά με γλώσσα επικοινωνίας και εργασίας τη γαλλική. Πολλοί Ρωμηοί γιατροί ήταν μέλη της. Αλλά οι ίδιοι ή και άλλοι είχαν σαφώς ταυτόχρονα ανάγκη να εκφράζονται και να δρουν σε έναν χώρο πιο οικείο τόσο γλωσσικά όσο και πολιτισμικά.

Η λεπτομερής παρουσίαση των δραστηριοτήτων του Συλλόγου (του οποίου η διαδρομή εκτείνεται σε πάνω από έξι δεκαετίες) ξεπερνά ασφαλώς το πλαίσιο αυτού του σύντομου κειμένου. Ας υπενθυμισθεί εδώ, εν συντομία, η δυναμική του συμμετοχή στην ανάπτυξη του ελληνορθόδοξου σχολικού δικτύου της Αυτοκρατορίας⁸ (περισσότερα από 4.000 σχολεία στο σύνολο της οθωμανικής επικράτειας τις παραμονές του Μεγάλου Πολέμου – τα οποία δε σχετίζονται βέβαια όλα με τον Σύλλογο!), ο συντονισμός του γαλαξία των ελληνο-οθωμανικών εκπαιδευτικών-μορφωτικών συλλόγων κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η συγκρότηση συλλογών (*corpus*) λαογραφίας και προφορικών παραδόσεων, η περιοδική έκδοση (33 τόμοι και 20 τόμοι παραρτημάτων, από το 1863 έως το 1914).

Οι λόγοι για τους οποίους το πείραμα «Σύλλογος» πέτυχε είναι πολλοί. Ας παρατηρηθεί, εν πρώτοις, η συνέργεια μετα-

7. Meropi Anastassiadou, «Médecin hygiéniste et pédagogie sociale à Istanbul à la fin du XIXe siècle. Le cas du docteur Spyridon Zavitziano», Meropi Anastassiadou (επιμ.), *Médecins et ingénieurs ottomans à l'âge des nationalismes*, Παρίσι, Maisonneuve & Larose et IFEA, 2003.

8. Meropi Anastassiadou, *Les Grecs d'Istanbul au XIXe siècle*, κεφάλαιο 6.

ξύ λογίων/διανοούμενων και φορέων οικονομικής δύναμης. Τα σχέδια για βιβλιοθήκες, διαγωνισμούς, εκδόσεις, υποστήριξη ή ίδρυση σχολείων δε θα είχαν ποτέ υλοποιηθεί χωρίς την ενεργό συμμετοχή ορισμένων ισχυρών παραγόντων του τραπεζικού κόσμου, όπως για παράδειγμα ο Χρηστάκης Ζωγράφος (1820-1898).

Είναι προφανές ότι η μακρά (πάνω από μισό αιώνα) διαδρομή του Συλλόγου δεν είναι γραμμική, δεν περιέχει μόνο επιτυχίες και ένδοξες μέρες. Στην πραγματικότητα μάλιστα, η φάση της ακμής υπήρξε ταχύτατη, εκθαμβωτική, αλλά μικρής διάρκειας. Το 1870, η πυρκαγιά που κατέστρεψε το Πέρα, όπου και η έδρα του Συλλόγου, έκανε στάχτη την —ήδη!— πλούσια βιβλιοθήκη του και το σύνολο των αρχείων του. Χάρη στη γενναιοδωρία του Ζωγράφου και των ομοίων του, δεν άργησε να βρεθεί νέα στέγη. Ωστόσο, το επεισόδιο της φωτιάς σηματοδοτεί —και συμβολικά— μια τομή αλλά και την αρχή μιας νέας εποχής στην πορεία του σωματείου. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1870, ο Σύλλογος, χωρίς να χάσει τη λάμψη του, μαθαίνει να μοιράζεται την εξουσία του στα εκπαιδευτικά θέματα με το Φανάρι. Το 1873, ιδρύεται η Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή, με αποστολή την παρακολούθηση από την Κωνσταντινούπολη των εκπαιδευτικών δρώμενων στις επαρχίες.⁹ Για όσους έχουν προσχωρήσει στους σκοπούς και στο όραμα του Συλλόγου (άνθρωποι της γνώσης ή άνθρωποι του χρήματος, κατά κανόνα, κοσμικού πνεύματος) είναι σαφές ότι γεννιέται ένας ανταγωνισμός που θα αυξηθεί με την πάροδο του χρόνου. Στην αρχή του 20ού αιώνα, ο Σύλλογος φαίνεται να ενεργεί, σε διάφορες περιστάσεις και από πολλές απόψεις, υπό την επήρεια (και τον έλεγχο) του Φαναρίου, παρά τους κάποιους θύλακες αντίστασης εδώ και εκεί.

Στην πράξη, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η ιστορία αυτού του σωματείου τελειώνει με την αρχή του Μεγάλου Πολέμου, το 1914. Αυτή τη χρονολογία φέρει ο τελευταίος δημοσιευμένος τόμος του περιοδικού του. Μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι

---

9. *Κανονισμός της Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής*, Κωνσταντινούπολη, Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1873.

τα μέλη του συνέχισαν να συναντιούνται και να επικοινωνούν αυτά τα χρόνια των μεγάλων ανατροπών για την περιοχή. Για να επιβεβαιωθεί αυτή η υπόθεση, το πιο απλό θα ήταν να συμβουλευθεί κανείς τα αρχεία του. Από το 1925 και έπειτα, όμως, όταν κατασχέθηκαν από τις κεμαλικές αρχές, αυτά δεν είναι προσβάσιμα στους ερευνητές. Έκτοτε, το μυστήριο γύρω από τον τόπο φύλαξης του υλικού αυτού δεν παύει να τροφοδοτεί τις φαντασιώσεις των ιστορικών – κυρίως Ελλήνων. Είναι πιθανό τα «χαρτιά του Συλλόγου» να βρίσκονται σε διαφορετικά μέρη της τουρκικής πρωτεύουσας. Ένα κομμάτι φυλασσόταν, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, στη βιβλιοθήκη του Ιδρύματος Τουρκικής Ιστορίας (*Türk Tarih Kurumu*): ένα άλλο μπορεί (!) να κατατέθηκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Άγκυρας.

Ένα τελευταίο στοιχείο που αξίζει να σημειωθεί εδώ είναι η άφθονη σχετική ιστοριογραφία, η οποία αναγνωρίζει στον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο έναν κεντρικό ρόλο στην εκπαιδευτική ζωή των Ρωμηών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προσδίδοντάς του, μάλιστα, τον τίτλο ενός «ιοινοί Υπουργείου παιδείας» του οθωμανικού ελληνισμού. Υπογραμμίζονται ιδιαίτερα οι προσπάθειες για τη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού ή για την ανάδειξη της ελληνικότητας ορισμένων περιοχών (ιδιαίτερα εκείνων που διεκδικούσε ο ελληνικός αλυτρωτισμός). Εμμέσως, δηλαδή, ο Σύλλογος θεωρείται ως η αιχμή του δόρατος του ελληνικού εθνικισμού στην οθωμανική επικράτεια. Σε ποιον βαθμό η θεώρηση αυτή ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα; Η προσεκτική μελέτη του περιοδικού του Συλλόγου (μόνη διαθέσιμη πρωτογενής πηγή) καταλήγει σε μια εντελώς διαφορετική ανάγνωση. Μακριά από εθνικιστικές ανησυχίες, οι υποστηρικτές του ελληνικού πολιτισμού αναζητούσαν, κυρίως, να «καλλιεργήσουν» τους πληθυσμούς της υπαίθρου. Η ιστορία της μετανάστευσης αυτής της περιόδου επιβεβαιώνει ότι για τους Ρωμιούς της Αυτοκρατορίας η μετάβαση από την ύπαιθρο στην πόλη, από τον αναλφαβητισμό προς το σχολείο, γινόταν, επίσης, σε πολλές περιπτώσεις, χάρη στη συνάντηση με την ελληνική γλώσσα και παραδόσεις.

2. Δύο γιατροί και πρόεδροι του Συλλόγου:

Αναστάσιος Χρηστίδης και Λεωνίδα Λιμαράκης

Στο δεύτερο μέρος της σύντομης αυτής μελέτης, η δραστηριότητα του Συλλόγου προσεγγίζεται μέσα από την προσωπικότητα, τα έργα και τις ημέρες δύο γιατρών που υπήρξαν και πρόεδροί του, ο ένας στο τέλος του 19ου αιώνα, ο δεύτερος στις αρχές του 20ού.

Ας σημειωθεί πάραυτα ότι παρά την προσπάθεια που καταβλήθηκε, οι διαθέσιμες πληροφορίες γι' αυτά τα δύο πρόσωπα παραμένουν για την ώρα στοιχειώδεις, ιδιαίτερα όσον αφορά την προσωπική και οικογενειακή τους ζωή. Η βιογραφική αναδίφηση είναι επίπονη και μακράς διάρκειας δουλειά. Θα χρειαστεί, με άλλα λόγια, να αρκεστούμε σε ό,τι είναι για την ώρα προσβάσιμο.

Ο πρώτος γιατρός, Αναστάσιος Χρηστίδης, είναι αρκετά γνωστός στους ιστορικούς της ιατρικής στην Τουρκία. Σύμφωνα με ένα σύντομο άρθρο που έγραψε μετά τον θάνατό του ένας συνάδελφος και φίλος του, ο Χρηστίδης γεννήθηκε το 1847 στην Πόλη, στο Μεσαχώρι (Ortaköy, Ορτάκιοϊ) του Βοσπόρου.¹⁰ Πολίτης από πάππου προς πάππου; Τίποτε δεν είναι λιγότερο βέβαιο! Σε ένα λακωνικό σημείωμά του (*Μνεία των προ εμού*), ο Μανουήλ Γεδεών, σύγχρονός του, αναφέρεται στη μικρασιατική καταγωγή του Χρηστίδη.¹¹ Ξέρουμε, επίσης, ότι ένα μέρος των γυμνασιακών του σπουδών το πέρασε στα θρανία της λεγόμενης «Σχολής Ραφανούς», στη συνοικία του Φαναρίου, όπου φοιτούσαν οι περισσότεροι Καππαδόκες της Πόλης πριν συνεχίσουν με ανώτερες σπουδές. Στο δημοτικό σχολείο του Ορτάκιοϊ, ένας από τους δασκάλους του ήταν ταυτόχρονα

10. Κλέββουλος Κοκκολάτος, *Βιογραφία Αναστασίου Χρηστίδου ιατρού. Συνταγείσα κατ' εντολήν του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1935.

11. Μανουήλ Γεδεών, *Μνεία των προ εμού, 1800-1863-1913, Μέρος Α' του βιβλίου*, εν Αθήναις, τυπ. «Τα Χρονικά», 1934, σ. 455.

και διευθυντής του ενοριακού σχολείου αλλά και ψάλτης στον ναό του Αγίου Φωκά. Τα διαθέσιμα μέχρι σήμερα στοιχεία αφήνουν δηλαδή να διαφανεί μια κάποια οικειότητα, αν όχι «συγγένεια», με τη θρησκεία και το περιβάλλον της Εκκλησίας (καππαδοκική καταγωγή, σχολή Ραφανούς, ψάλτης δάσκαλος). Προς στήριξη αυτής της εντύπωσης, η απόδοση στο Χρηστίδη από τον Γεδεών μερικών άρθρων σχετικά με το Άγιον Όρος δημοσιευμένα στη *Νέαν Εφημερίδα Κωνσταντινουπόλεως*.

Η φάση των σπουδών και του επαγγελματικού προσανατολισμού σημαδεύτηκαν από δύο τουλάχιστον ρήξεις. Σύγκρουση και αποβολή — απ' ό,τι φαίνεται — από τη σχολή του Φαναρίου, αναχώρηση για την Αθήνα με την υποστήριξη του τραπεζίτη Γιώργου Ζαρίφη, όπου τελειώνει τις γυμνασιακές του σπουδές και τρία χρόνια μαθημάτων στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο στόχος του ήταν να σπουδάσει πολιτική ιστορία. Αλλά αρρωσταίνει και επιστρέφει στην Πόλη. Η θεραπεία και η ανάρρωση διαρκούν πολύ. Είναι 24 ετών, όταν κλείνει αυτός ο κύκλος και φεύγει στην Ευρώπη για σπουδές ιατρικής. Χαϊδελβέργη, Βύρτσμπουργκ, Πράγα, Βερολίνο, Βιέννη.

Σύμφωνα με το βιογραφικό σημείωμα που συνέταξε ο φίλος του γιατρός Κοκκολάτος, όταν επέστρεψε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τριαντάρης πια, ο Χρηστίδης άσκησε την ιατρική στην Πόλη (Μεσαχώρι, Χαλκηδόνα και πάνω από 25 χρόνια στο Πέρα), εκτός από μία τριετία κατά την οποία φέρεται να βρισκόταν στην Τραπεζούντα. Ωστόσο, δεν είναι απίθανο οι πληροφορίες να είναι ελλιπείς ή λανθασμένες, τουλάχιστον όσον αφορά τα πρώτα χρόνια μετά τις σπουδές. Πράγματι, στο έργο του *Anthologie: la lèpre dans les siècles et les contrées*, ο γιατρός Ζαμπάκος σημειώνει ότι ο Χρηστίδης άσκησε την ιατρική αρκετά χρόνια στο Ραστ (Rasht), πρωτεύουσα της επαρχίας Γκιλάν, στην Κασπία θάλασσα, ως υγειονομικός γιατρός για έξι χρόνια.¹² Το όνομα Χρηστίδης, όμως, είναι τόσο διαδεδομένο που η πληροφορία χρειάζεται επιβεβαίωση.

12. Demetrius Al. Zambaco, *Anthologie: la lèpre à travers les siècles et les contrées*, Παρίσι, Masson et Cie, éditeurs, 1914.

Όπως και να έχει, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1880, ο Χρηστίδης άσκησε το επάγγελμά του, όπως οι περισσότεροι συνάδελφοί του, δηλαδή παρακολουθώντας τους ασθενείς του και χωρίς να παράγει γραπτό έργο (ιατρικό ή μη). Από το 1887 και έπειτα περίπου, τον βρίσκουμε να συμμετέχει ενεργά στον δημόσιο διάλογο (επιστημονικό αλλά και κοινωνικο-εκπαιδευτικό) μέσα από δημοσιεύσεις όχι μόνο στον ιατρικό τύπο αλλά και σε εφημερίδες και περιοδικά για το ευρύ κοινό. Αρκετά άρθρα του σε δύο σημαντικά ιατρικά περιοδικά της εποχής, την *Revue médico-pharmaceutique* και την *Gazette médicale d'Orient*, θέτουν το εύλογο ερώτημα των γλωσσικών του ικανοτήτων. Πού και πώς ο Χρηστίδης έμαθε γαλλικά σε σημείο (και επίπεδο!) να συντάσσει επιστημονικά κείμενα στη γλώσσα αυτή;

Το γραπτό του έργο περιλαμβάνει, επίσης, πολυάριθμα ιατρικά έργα σε ελληνική γλώσσα, δημοσιευμένα στο περιοδικό του Συλλόγου. Οι μελέτες «ιατρικής αρχαιολογίας» είναι μια από τις ιδιαιτερότητες της επιστημονικής του συμβολής.¹³ Η «αρχαία ελληνική γυναικολογία» του (1894) είναι η κύρια εργασία του στον τομέα αυτό. Άλλα θέματα από την αρχαιότητα που μελέτησε είναι το μασάζ, η αντισηψία, η θεραπεία του έλκους, οι γυναικολογικές έννοιες στους Αιγύπτιους. Ειδική μνεία αξίζει και το άρθρο του «Η υγιεινή εις το Κοράνιον», που δημοσιεύτηκε όχι μόνο στα γαλλικά στην *Revue médico-pharmaceutique* (νο 3, 1888), αλλά και στα ελληνικά και στα τουρκικά στον *Νεολόγο* (ίδια χρονιά). Επιπλέον, ερειδόμενος στη σχέση του με τη γυναικολογία, ο Χρηστίδης μοιράστηκε με τα άλλα μέλη του Συλλόγου τις απόψεις του για τον ρόλο και τον προορισμό της γυναίκας στην κοινωνία (*Περιοδικό του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου*, 1891-1892).

13. Αναστάσιος Χρηστίδης, «Ιατρική αρχαιολογία», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα περιοδικόν*, τόμος ΚΘ', συλλογικόν έτος ΜΒ', ΜΓ', ΜΔ', 1902-1905, εν Κωνσταντινουπόλει, 1907, σ. 205-222. Βλ. και *infra* ενδεικτική βιβλιογραφία.

Λόγω του επαγγέλματός του, ο Χρηστίδης είναι γνωστός και σεβαστός στο Πέρα, όπου ζει και εργάζεται από το 1890 και έπειτα. Η ενεργή συμμετοχή του στην Εφορεία του Ζωγράφειου Λυκείου επιβεβαιώνει αυτήν την περίοπτη θέση. Σε μια εποχή που η συζήτηση για τους παιδαγωγικούς προσανατολισμούς είναι ιδιαίτερα έντονη και η αντιπαράθεση ανάμεσα σε λαϊκούς και κληρικούς μεγαλώνει, το αξίωμα του εφόρου στο Σταυροδρόμι του επιτρέπει να εστιάσει σε εκπαιδευτικά θέματα. Από το 1891 έως το 1908, γράφει και δημοσιεύει έξι μελέτες, μεταξύ των οποίων για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και τις «πραγματολογικές» σχολές.¹⁴

Όσον αφορά στη σχέση του με τον Σύλλογο, ξέρουμε ότι ο Χρηστίδης έγινε τακτικό μέλος το 1879. Το 1891, εκλέγεται αντιπρόεδρος. Το 1892-93 και πάλι από το 1895 έως το 1898, αναλαμβάνει καθήκοντα προέδρου. Τον Ιούνιο του 1900 τον βρίσκουμε πρόεδρο της Βιολογικής Επιτροπής. Στο τέλος της ζωής του, ο Χρηστίδης δώρισε τη βιβλιοθήκη του στα τρία ιδρύματα με τα οποία δέθηκε περισσότερο: τον Σύλλογο, το Ζωγράφειο και το ρωμαιορθόδοξο νοσοκομείο του Μπαλουκλί, του οποίου είχε διευθύνει τη 2η κλινική από το 1886 έως το 1909.

Ως αντιπρόεδρος του Συλλόγου, ο Χρηστίδης τοποθετείται ως προς τη γλώσσα (καθαρεύουσα ή δημοτική), ένα ζήτημα που διχάζει τους Ρωμιούς διανοούμενους από τα τέλη του 18ου αιώνα. Είναι μια ευκαιρία για να διαπιστώσει κανείς ότι έχει και πεποιθήσεις και κριτικό πνεύμα. Το ζήτημα της γλώσσας είναι πρόσχημα. Στην πραγματικότητα, μία από τις κύριες έγνοιες του Χρηστίδη είναι να μειώσει την απόσταση που χωρίζει τους «απλούς ανθρώπους» από τους διανοούμενους και άλλους λόγιους και να καταστήσει, επομένως, τη γνώση προσβάσιμη σε όλους. Αμφισβητεί, για παράδειγμα, τη χρησιμότητα των

14. Αναστάσιος Χρηστίδης, «Περί της εις Ρώμην δι' Ελλήνων ιατρών εισόδου της επιστημονικής ιατρικής επί της κυριαρχίας των Ρωμαίων», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύνγραμμα περιοδικόν*, τόμος ΚΗ', συλλογικά έτη ΛΘ' και Μ' και ΜΑ', 1899-1902, εν Κωνσταντινουπόλει, 1904, σ. 203-213.

δημόσιων διαλέξεων που διοργανώνει ο Σύλλογος. Διαπίστωση πράγματι ότι τα 9/10 του κοινού που παρευρίσκεται είναι είτε πολύ νέα άτομα είτε αμόρφωτοι ενήλικες και συνεπώς, και στις δύο περιπτώσεις, ακροατές ανίκανοι να καταλάβουν την καθαρεύουσα γλώσσα του ομιλητή. Εκτιμά ότι για να είναι πραγματικά χρήσιμες αυτές οι διαλέξεις πρέπει να γίνονται σε γλώσσα κατανοητή και να πραγματεύονται θέματα απλά, που δεν απαιτούν πρόσθετες γνώσεις.

Η απόκλιση απόψεων ανάμεσα στον Χρηστίδη και στη Φιλολογική Επιτροπή του Συλλόγου ως προς το θέμα της Ζωγραφείου Βιβλιοθήκης μεταφράζει εύγλωττα αυτήν τη μείζονα έγνοια ενός ρεαλιστή προέδρου, που —λόγω της ιατρικής του ιδιότητας;— είναι κοντά στους απλούς ανθρώπους και έχει συνείδηση των ορίων τους. Είναι σαφώς μέρος της συζήτησης για το γλωσσικό ζήτημα. Δείχνει, επίσης, ότι ο Χρηστίδης, ακόμη και αν ο ίδιος χρησιμοποιεί την καθαρεύουσα στα γραπτά του, έτρεφε πιθανότατα ιδεολογική συμπάθεια για το δημοτιστικό κίνημα. Τέλος, αυτή η απόκλιση απόψεων είναι και μέρος μιας άλλης συζήτησης, ιδιαίτερα έντονης, που ταρακούνησε τον εκπαιδευτικό κόσμο της ρωμαιορθόδοξης κοινότητας της Πόλης του τέλους του 19ου αιώνα και που αφορούσε την επιλογή, για τις δευτεροβάθμιες σπουδές, ανάμεσα στον «πρακτικό» προσανατολισμό (που προωθούν οι εμπορικές και κοσμικές ελίτ) και στην κλασική κατεύθυνση (που επιθυμεί το Φανάρι).

Η Ζωγράφειος Βιβλιοθήκη είναι ένα σχέδιο του οποίου η εκτέλεση μάλλον ξεπέρασε τις φιλοδοξίες του εμπνευστή του. Το 1887, ο τραπεζίτης Χρηστάκης Ζωγράφος (εγκατεστημένος από τη δεκαετία του 1870 στο Παρίσι, όπου και απεβίωσε το 1898) είχε συστήσει ένα κληροδότημα για την έκδοση Ελλήνων συγγραφέων, με στόχο την πνευματική και ηθική μόρφωση του έθνους. Μια «βιβλιοθήκη» δηλαδή για το ευρύ κοινό. Στην πράξη, η Φιλολογική Επιτροπή του Συλλόγου, που θεώρησε ότι νομιμοποιούνταν να επιφορτιστεί με το έργο, ετοίμασε ένα φαραωνικό εκδοτικό πρόγραμμα, που παρασάγγας απέιχε από τις ανάγκες των δυνητικών αναγνωστών. «Τέσσερις τόμοι σε οκτώ χρόνια: άρα, για να ολοκληρωθεί το πρόγραμμα των ενε-

νήντα τόμων, χρειάζονται περίπου δύο αιώνες», διαμαρτύρεται ο Χρηστίδης που επισημαίνει την ασυμβατότητα των εκδόσεων με την επιθυμία του δωρητή. Σε μια μακροσκελή έκθεση που υποβλήθηκε το 1894 στη Φιλολογική Επιτροπή, επισύρει την προσοχή στις ογκώδεις εκδόσεις που δεν είναι προσβάσιμες για τους πολλούς· στην εσφαλμένη ιδέα ότι η αρχαία ελληνική είναι ζωντανή γλώσσα – αντίθετα υποστήριζε ότι ήταν εντελώς νεκρή· στον μεγαλομανή χαρακτήρα του έργου. Συγκρίνει τις εκδόσεις με ψηλά κυπαρίσσια, που εντυπωσιάζουν με τη διάσταση της σοφίας και τον όγκο τους, αλλά που δε φέρουν καρπούς για το έθνος και θεωρεί ότι οι μεταφράσεις μπορεί να είναι πολύ πιο αποτελεσματικές στον τομέα της ηθικής μόρφωσης. Υπενθυμίζει ότι δεν υπάρχει αποκλειστικότητα ενός μόνο έθνους στα πνευματικά προϊόντα· αληθινός πολιτισμός αναπτύσσεται με την ανταλλαγή υλικών και πνευματικών αγαθών ανάμεσα σε διάφορους λαούς. Στο κείμενό του, ο Χρηστίδης προτείνει έναν επανασχεδιασμό του προγράμματος της Ζωγραφείου Βιβλιοθήκης, έπειτα από συνεννόηση με τον κληροδότη (που ήταν ακόμη εν ζωή), σύμφωνα με τις «αληθινές ανάγκες» του έθνους. Ένας τρόπος θα ήταν να χωριστεί το εκδοτικό πρόγραμμα σε δύο μέρη, ένα για τους μελετητές (λογίους), το άλλο για το ευρύ κοινό. Αντιμέτωπος με ισχυρές αντιστάσεις, κατέληξε να αποσύρει την έκθεση και την πρότασή του.¹⁵

Ο γιατρός Αναστάσιος Χρηστίδης πέθανε στην Κωνσταντινούπολη το 1917 σε ηλικία 70 ετών.

Για τον δεύτερο Κωνσταντινουπολίτη γιατρό, του οποίου σκιαγραφούνται εδώ μερικά κομμάτια της προσωπικής διαδρομής, οι διαθέσιμες πληροφορίες είναι για την ώρα αποσπασματικές και άниσες. Ένα σοβαρό κενό που θα πρέπει γρήγορα να καλυφθεί είναι οι ακριβείς ημερομηνίες γέννησης και θα-

15. Αναστάσιος Χρηστίδης, «Συμπληρωματικά παρατηρήσεις επί του προγράμματος της Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα περιοδικόν*, τόμος ΚΣΤ', έτος συλλογικόν 1894-1895, εν Κωνσταντινουπόλει, 1896, σ. 66-73: Υπόμνημα· Παρατηρήσεις· Συμπληρωματικά παρατηρήσεις.

νάτου του. Τα όσα γνωρίζουμε, ωστόσο, για τον γιατρό Λεωνίδα Λιμαράκη μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι πρέπει να ήταν, πάνω-κάτω, της ίδιας γενιάς με τον Χρηστίδη. Φαίνεται πράγματι ότι είχε εργαστεί για την Ερυθρά Ημισέληνο (*Kizilay*) στον ρωσο-τουρκικό πόλεμο του 1876-1877. Ήταν, επομένως, ήδη γιατρός τότε, μάλλον αρκετά νέος, πιθανότατα τριαντάρης.

Σύμφωνα με μη (πλήρως) εξακριβωμένες πληροφορίες, ο Λιμαράκης ήταν απόφοιτος της Μεγάλης του Γένους Σχολής (Φανάρι) και είχε σπουδάσει την ιατρική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στη ρωμαίικη κοινότητα της Πόλης, από την οποία προερχόταν, ήταν εν πρώτοις γνωστός για τις σχέσεις του με τη *Φιλόπτωχο Αδελφότητα Κυριών του Πέραν*. Από το 1887, διεύθυνε το κέντρο υγείας που διατηρούσε το πλούσιο και πολύ δραστήριο αυτό σωματείο της οθωμανικής πρωτεύουσας, το οποίο είχε ιδρυθεί —όπως κι ο Σύλλογος— το 1861 και που δε θα ήταν υπερβολή να θεωρηθεί ως η θηλυκή εκδοχή του τελευταίου. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1895, οι ίδιες Ρωμηές Κυρίες του Πέρα ανέθεσαν στον Λιμαράκη την οργάνωση και τη διεύθυνση μιας σχολής νοσοκόμων που είχαν ιδρύσει.

Αυτή την περίοδο της ζωής του (πρέπει να ήταν τότε μεταξύ 40 και 50 χρονών), ο Λιμαράκης ενδιαφέρθηκε πολύ για τις μορφές και τις έννοιες της φτώχειας και της ανέχειας. Το 1888 είναι ένας από τους συντάκτες μιας έκθεσης για τα ορφανά του Πέρα.¹⁶ Σε αυτό το κείμενο, που ταρακούνησε την καλή κοινωνία του Σταυροδρομίου, οι υπογράφοντες γιατροί (μεταξύ των οποίων και ο Λιμαράκης) επιστούν την προσοχή των αναγνωστών τους (δηλαδή των τα πρώτα φερόντων της κοινότητας του Πέρα) ως προς τη διακριτική μεταχείριση εις βάρος των κοριτσιών. Τα κορίτσια που εγκαταλείπονται ή εκτίθενται είναι πολύ περισσότερα από τα αγόρια. Παραδόξως, αποτελούν επί-

16. Λεωνίδας Λιμαράκης, *Έκθεσις της επιτροπής της απαρτιζομένης υπό των κυριών Χ. Ζωγράφου, Ι. Παπαδούκα, Π. Στεφάνοβικ, Σ. Ζαβιτζάνου και Α. Γ. Λιμαράκη περί των εκθέτων ορφανών της εν Πέραν ελληνικής ορθοδόξου κοινότητος*, Κωνσταντινούπολη, 1888.

σης και τις περισσότερες περιπτώσεις υιοθεσίας – σε μια εποχή που η υιοθεσία δεν είναι ακόμη θεσμοθετημένη και φαίνεται να μεταμφιέζει σχέσεις οικιακών υπηρεσιών.

Αν είχαμε να συνοψίσουμε το έργο και την προσωπικότητα αυτού του Πολίτη γιατρού, τρία σημεία θα έπρεπε να τονιστούν κατά προτεραιότητα.

Πρώτον, λόγω των καθηκόντων του στη Φιλόπτωχο Αδελφότητα Κυριών, ο Λιμαράκης είναι από αυτούς που μπόρεσαν να παρατηρήσουν και να σχηματίσουν μια ιδέα για τη μοίρα και τη θέση των νεαρών κοριτσιών και γυναικών στην κωνσταντινούπολίτικη κοινωνία. Έμμεσα, λιγότερο ως γιατρός, περισσότερο ως διαχειριστής, έδειξε ζωνρό ενδιαφέρον για την κοινωνικο-επαγγελματική ένταξη των γυναικών. Η γυναίκα εμφανίζεται ως το κοινό σημείο μεταξύ Λιμαράκη και Χρηστίδη. Βρίσκεται, επίσης, στο επίκεντρο του εκπαιδευτικού έργου του Συλλόγου. Η μελέτη άλλων περιπτώσεων γιατρών της ίδιας περιόδου επιβεβαιώνει την υπόθεση μιας κάποιας συσχέτισης ανάμεσα στο ιατρικό λειτούργημα και σε έναν λόγο υπέρ της χειραφέτησης των γυναικών – ή τουλάχιστον της μόρφωσής τους.

Το δεύτερο σημείο που αφορά τον γιατρό Λιμαράκη και αξίζει να αναφερθεί είναι η θέση του σχετικά με τον γενικό προσανατολισμό των σπουδών. Σε μια έκθεση που υπέβαλε το 1899 στον Πατριάρχη Κωνσταντίνο Ε', εκφράζει τη λύπη του για την έλλειψη επαγγελματικών σχολών, έλλειψη που μεταφράζει την προώθηση ενός μοναδικού μοντέλου εκπαίδευσης, αυτής που αποκτάται στα θρανία του γυμνασίου και του λυκείου.¹⁷ Αλλά μια κοινωνία δεν μπορεί να παράγει μόνο διανοούμενους ή υπαλλήλους γραφείου· χρειάζεται και τεχνίτες και χειρώνακτες. Στην υπό μελέτη περίοδο, στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Αυτοκρατορίας τουλάχιστον, τέτοιες φωνές (και τέτοια κείμενα!) είναι εξαιρετικά σπάνιες. Όταν εκφράζονται για το μέλλον, οι λόγιοι και άλλα μέλη των ελίτ του έθνους

17. Λεωνίδα Λιμαράκης, *Υπόμνημα προς την ΑΘΠ τον Οικ. Πατριάρχη κ.κ. Κωνσταντίνο Ε' περί ιδρύσεως επαγγελματικών σχολών*, Κωνσταντινούπολη, τύποις Κορομηλά, 1899.

ενδιαφέρονται, κυρίως, για πτυχές και όψεις που σχετίζονται με την πολιτισμική ταυτότητα. Στα μάτια τους, σε έναν κόσμο σε αναβρασμό, του οποίου ο χάρτης επανασχεδιάζεται, είναι πιο επείγον να σφυρηλατήσουν στους νέους, μέσω του σχολείου, ένα ισχυρό αίσθημα του ανήκειν σε έναν πολιτισμό, παρά να σκεφτούν και να σχεδιάσουν την κοινωνικο-οικονομική ισορροπία ή/και ανάπτυξη. Είναι φανερό ότι το εθνικό ζήτημα κυριαρχεί στις ανησυχίες και προτεραιότητες αυτής της γενιάς, η οποία επιζητεί περισσότερο να διαφυλάξει την πολιτισμική συνοχή παρά να καταπολεμήσει τη φτώχεια. Σε ένα τέτοιο κλίμα, προτάσεις, όπως αυτές του Λιμαράκη, υπέρ της διαφοροποίησης των ευκαιριών κατάρτισης που προσφέρονται στους νέους, είναι δύσκολο να ακουστούν. Δίνουν τουλάχιστον την ευκαιρία να υπογραμμιστεί η ιδιαίτερη ευαισθησία των γιατρών στις κοινωνικές συνθήκες και τον τρόπο ζωής των ανθρώπων.

Παραδόξως, ωστόσο, στη συζήτηση που δίχασε τη ρωμαϊκή κοινότητα της Πόλης τη δεκαετία του 1890, ως προς τον προσανατολισμό «πρακτικό» ή «κλασικό» των δευτεροβάθμιων σπουδών, ο ίδιος ο Λιμαράκης υποστήριξε τη δεύτερη επιλογή. Σε μία ομιλία του στη συνέλευση των ενοριτών του Πέρα τη 14η Μαΐου 1895 (που δημοσιεύτηκε στον *Νεολόγο*) συνηγορεί ξεκάθαρα υπέρ της διατήρησης των κλασικών σπουδών στα ελληνικά λύκεια της οθωμανικής πρωτεύουσας. Πώς εξηγείται αυτή η αντίφαση; Πώς γίνεται το ίδιο άτομο, την ίδια περίοδο της ζωής του, να ενθαρρύνει ταυτόχρονα τόσο τα έργα μαθητείας (επαγγελματικές σχολές) όσο και τα κλασικά προγράμματα (τα οποία συχνά θεωρούνται φορτωμένα με άχρηστη γνώση); Στην πραγματικότητα, οι θέσεις του γιατρού έχουν συνοχή. Δεν υπάρχει καμία αντίφαση. Η συζήτηση δεν αφορά το σύνολο του πληθυσμού, αλλά μια χούφτα ατόμων (από εύπορες οικογένειες) που θα μπορούσαν να πάνε μέχρι το λύκειο και κάποιοι μάλιστα έως το πανεπιστήμιο. Για τον Λιμαράκη, αλλά και για πολλούς άλλους της γενιάς του και του κοινωνικού του χώρου, η γραμμή που χωρίζει τους φτωχούς από τους πλούσιους, τους αγράμματους από τους εγγράμματους, τα λαϊκά στρώματα από τις ελίτ, είναι σαφής και δύσκολο να υπερκε-

ραστεί. Οι χειρώννακτες και οι «καλαμαράδες» αποτελούν δύο διακριτούς κόσμους με ελάχιστες γέφυρες μεταξύ τους.

Το τρίτο σημείο από τη διαδρομή του Λιμαράκη που πρέπει να σημειωθεί εδώ, αφορά τα καθήκοντά του ως πρόεδρος του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως από το 1906 έως το 1911. Την εποχή αυτή, το παλαιόφατο αυτό ίδρυμα συνεχίζει να χαιρεί μεγάλου σεβασμού. Αλλά η λάμψη του οφείλεται, κυρίως, σε παρελθούσες μέρες, ενώ δυσκολεύεται πια να δείξει τον όποιο δυναμισμό. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου, που γίνεται αντιληπτό από τη δεκαετία του 1890 και διογκώνεται μέχρι το τέλος της περιόδου, είναι η όλο και πιο εμφανής επιρροή του Πατριαρχείου στους προσανατολισμούς των μελών του Συλλόγου. Το ότι ο Λιμαράκης είναι ένας από τους προέδρους αυτής της περιόδου, και μάλιστα με συνολικά σχετικά μακρά θητεία, 5-6 ετών, μάλλον δεν είναι τυχαίο. Μεγάλωσε στο Φανάρι, στη σκιά του Πατριαρχείου και της Μεγάλης του Γένους Σχολής, όπου έκανε τις σπουδές του, και κράτησε στενούς δεσμούς με την Εκκλησία. Η αφοσίωσή του στον Οικουμενικό Θρόνο είναι τόσο μάλλον φυσική που ο Λιμαράκης ανήκει στον στενό κύκλο του Ιωακείμ Γ', κληρικού αμφιλεγόμενου ιδιαίτερα όσον αφορά τη στάση του απέναντι στο εθνικό ζήτημα.

Όπως και να έχει, οι εκθέσεις πεπραγμένων της προεδρίας Λιμαράκη επιβεβαιώνουν την κωματώδη κατάσταση του Συλλόγου, του οποίου τα μέλη είναι, μάλλον, απασχολημένα να παρακολουθούν τις μεγάλες πολιτικές ανατροπές της εποχής τους. Με εξαίρεση την ιατρική, οι διάφορες επιτροπές (φιλολογική, αρχαιολογική, νομική) βρίσκονται σε χειμερία νάρκη. Σημάδι αδιαμφισβήτητο ότι οι «κλασικιστές» έχουν επικρατήσει: αν και με αργούς ρυθμούς, η Ζωγράφειος Βιβλιοθήκη συνεχίζει να εμπλουτίζεται. Ο δεύτερος τόμος του Πλάτωνα, ο πρώτος τόμος του Λυσία, η Ηλέκτρα του Σοφοκλή και ο τρίτος τόμος του Αισχύλου είναι υπό έκδοση τα χρόνια της προεδρίας Λιμαράκη. Η δημιουργία βραδινών μαθημάτων για τους εργαζόμενους και η υποδοχή ως τακτικά μέλη τριών γυναικών (Ευθαλία Αδάμ, Ελένη Στρούβαλη, Ιουστίνη Λαγουδάκη) είναι τα μόνα

αξιοσημείωτα γεγονότα αυτής της περιόδου, που αντιπροσωπεύει το κύκνειο άσμα του Συλλόγου.

Είναι δύσκολο να διατυπωθεί ένα συμπέρασμα οριστικό και βέβαιο. Τα πορτραίτα των δύο ανδρών που σκιαγραφήθηκαν εν συντομία χρειάζονται διευκρινήσεις. Αλλά οι πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν σε αυτό το στάδιο της έρευνας υποδεικνύουν ότι ο Σύλλογος (και οι άνθρωποι που τον αποτέλεσαν) μάλλον δεν πήρε ξεκάθαρη θέση απέναντι στο ελληνικό εθνικό ζήτημα. Τουλάχιστον αυτό αφήνουν να εννοηθεί τα έργα και οι ημέρες των δύο γιατρών που ηγήθηκαν του συλλόγου κατά την περίοδο των μεγάλων πολιτικών αλλαγών που μας ενδιαφέρει εδώ. Είναι μάλλον σημαίνον ότι ούτε ο Χρηστίδης ούτε ο Λιμαράκης καταγράφονται στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, μνημειώδες έργο 28 τόμων που δημοσιεύτηκαν μεταξύ 1926 και 1934 και περιλαμβάνουν όλες τις λίγο έως πολύ σημαντικές φυσιογνωμίες της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Εξάλλου, εκτός από δύο οφθαλμίατρους, δε βρίσκουμε κανέναν άλλο γιατρό και μέλος του Συλλόγου. Ούτε ο Χρηστίδης ούτε ο Λιμαράκης εμφανίζονται στους καταλόγους των μελών της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως, μυστικής εταιρίας που ιδρύθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη, με στόχο την καταπολέμηση της βουλγαρικής απειλής και κατά συνέπεια την προώθηση της Μεγάλης Ιδέας.

Εν ολίγοις, μέχρι το 1914 περίπου, ο Σύλλογος δε φαίνεται να κατάφερε να εναρμονιστεί με τις κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις των καιρών. Από την άποψη αυτή, είναι κατ' εικόνα του μεγαλύτερου μέρους των ελληνο-οθωμανικών ελίτ της εποχής, οι οποίες, έχοντας για πολύ-πολύ καιρό διαστάσει ανάμεσα στην προσχώρηση στο ελληνικό εθνικό όραμα και στην αφοσίωση στο οθωμανικό μοντέλο, βρέθηκαν ανάμεσα σε δυο καρέκλες σε μια στιγμή που μια τέτοια επιλογή ήταν αδύνατη. Βέβαια, ξέρουμε ότι αυτή η ίδια ρωμαίικη αστική τάξη της Πόλης τάχθηκε με θέρμη στο πλευρό των Ελλήνων κατά τον ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1919-1922. Ωστόσο, για να επαληθεύσουμε τη θέση αυτών που διεύθυναν το σωματείο αυτά τα

χρόνια των μεγάλων ανατροπών ένθεν κακείθεν του Αιγαίου, θα έπρεπε να μπορούμε να συμβουλευτούμε τα αρχεία του Συλλόγου – κάτι που για την ώρα είναι αδύνατο.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Γεδεών Μανουήλ, *Μνεία των προ εμού, 1800-1863-1913, Μέρος Α' του βιβλίου*, εν Αθήναις, τυπ. «Τα Χρονικά», 1934, 475 σ.
- Γιαννακόπουλος Γιώργος, *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922). Η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην οθωμανική Αυτοκρατορία, Αθήνα, Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών, 2021, 443 σ.*
- Εξερτζόγλου Χάρης, *Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, 200 σ.
- Ζαρίφης, Γεώργιος Λ., *Οι αναμνήσεις μου. Ένας κόσμος που έφυγε. Κωνσταντινούπολη 1800-1920*, Αθήνα, Τροχαλία, 2002, 413 σ.
- Κανονισμός της Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής εν Κωνσταντινουπόλει*, εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1873.
- Κανονισμός του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου*, τύποις Βυζαντίδος, 1864, 11 σ.
- Κανονισμός του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου*, τύποις Βρετού, 1871, 18 σ.
- Κοκκολάτος Κλεόβουλος, *Βιογραφία Αναστασίου Χρηστίδου ιατρού. Συνταγείσα κατ' εντολήν του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου*, εν Αθήναις, Εθνικό Τυπογραφείο, 1935, 30 σ.
- Λιμαράκης Λεωνίδα Γ., «Περί υγιεινής των σχολών», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα περιοδικόν*, τόμος Λ', συλλογικά έτη ΜΕ' και ΜΣΤ', 1905-1907, εν Κωνσταντινουπόλει, 1908, σ. 206-209.
- Λιμαράκης Λεωνίδα Γ., *Η παρά τοις αρχαίοις Αθηναίοις υπέρ των πτωχών και πενήτων μέριμνα: λόγος εκφωνηθείς κατά την εορτήν του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου τη 11η Ιουνίου 1906 υπό του νέου προέδρου*, εν Κωνσταντινουπόλει, τύποις αδελφών Γεράρδων, 1908. Βλ. και *Ο εν Κωνσταντινουπόλει*

- Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα περιοδικόν, τόμος Α', συλλογικά έτη ΜΕ' και ΜΣΤ', 1905-1907, εν Κωνσταντινουπόλει, 1908, σ. 93-106.*
- Λιμαράκης Λεωνίδα, *Υπόμνημα προς την ΑΘΠ τον Οικ. Πατριάρχη κ.κ. Κωνσταντίνο Ε' περί ιδρύσεως επαγγελματικών σχολών*, εν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Κορομηλά, 1899, 36 σ.
- Λιμαράκης Λεωνίδα, *Έκθεσις της επιτροπής της απαρτιζομένης υπό των κυρίων Χ. Ζωγράφου, Ι. Παπαδούκα, Π. Στεφάνοβικ, Σ. Ζαβιτζάνου και Α. Γ. Λιμαράκη περί των εκθέτων ορφανών της εν Πέραν ελληνικής ορθοδόξου κοινότητος*, Κωνσταντινούπολις, 1888, 77 σ.
- Μαμώνη Κυριακή & Ιστικοπούλου Λήδα, *Σύλλογοι Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922)*, Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, 2009, 482 σ.
- Σταύρου Τατιάνα, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Το Υπουργείον Παιδείας του Αλύτρωτου Ελληνισμού*, Αθήνα, 1967, 316+2 σ.
- Χρηστίδης Αναστάσιος, «Περί της κλήσεως και του προορισμού της γυναικός εν τη κοινωνία», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος-Σύγγραμμα περιοδικόν*, τόμος ΚΓ', 1891-1892, εν Κωνσταντινουπόλει, 1893, σ. 30-35.
- Χρηστίδης Αναστάσιος, «Ιατρική αρχαιολογία», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα περιοδικόν*, τόμος ΚΘ', συλλογικόν έτος ΜΒ', ΜΓ', ΜΔ', 1902-1905, εν Κωνσταντινουπόλει, 1907, σ. 205-222.
- Χρηστίδης Αναστάσιος, «Παρατηρήσεις εις την επί του υπομνήματος κρίσιν της Φιλολογικής Επιτροπής», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα περιοδικόν*, τόμος ΚΣΤ', έτος συλλογικόν 1894-1895, εν Κωνσταντινουπόλει, 1896, σ. 60-65.
- Χρηστίδης Αναστάσιος, «Περί της αναγεννήσεως των γραμμάτων εν Ιταλία κατά τον ΙΕ' αιώνα», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα περιοδικόν*, τόμος ΚΣΤ', έτος συλλογικόν 1894-1895, εν Κωνσταντινουπόλει, 1896, σ. 130-139.
- Χρηστίδης Αναστάσιος, «Περί της εις Ρώμην δι' Ελλήνων ιατρών εισόδου της επιστημονικής ιατρικής επί της κυριαρχίας των Ρωμαίων», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα περιοδικόν*, τόμος ΚΗ', συλλογικά έτη

ΛΘ' και Μ' και ΜΑ', 1899-1902, εν Κωνσταντινουπόλει, 1904, σ. 203-213.

- Χρηστίδης Αναστάσιος, «Περί φυτικής και ζωϊκής διαίτης και της σπουδαιότητος αυτής εν τη υγεία και ασθενεία πάλαι τε και νυν», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα περιοδικόν*, τόμος Λ', συλλογικά έτη ΜΕ' και ΜΣΤ', 1905-1907, εν Κωνσταντινουπόλει, 1908, σ. 117-138.
- Χρηστίδης Αναστάσιος, «Συμπληρωματικά παρατηρήσεις επί του προγράμματος της Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα περιοδικόν*, τόμος ΚΣΤ', έτος συλλογικόν 1894-1895, εν Κωνσταντινουπόλει, 1896, σ. 66-73.
- Χρηστίδης Αναστάσιος, «Υπόμνημα επί του προγράμματος και της εκδόσεως της Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα περιοδικόν*, τόμος ΚΣΤ', έτος συλλογικόν 1894-1895, εν Κωνσταντινουπόλει, 1896, σ. 43-50. Ακολουθεί (σ. 50-59) «Γνώμη της Φιλολογικής Επιτροπής επί του Υπομνήματος του κ. Α. Χρηστίδου».
- Χρηστίδης Αναστάσιος, *Περί της εν Κωνσταντινουπόλει πρωτοβαθμίον εκπαιδεύσεως*, εν Αθήναις, 1904, 48 σ.
- Χρηστίδης Αναστάσιος, «Η περί γενέσεως θεωρία», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα περιοδικόν*, τόμος ΚΕ', έτος συλλογικόν ΛΓ', 1893-1894, εν Κωνσταντινουπόλει, 1895, σ. 39-45.
- Anastasiadou Meropi (ed.), *Médecins et ingénieurs ottomans à l'âge des nationalismes*, Paris-Istanbul, Maisonneuve & Larose et IFEA, 2003, 384 p.
- Anastasiadou Meropi, *Les Grecs d'Istanbul au XIXe siècle. Histoire socioculturelle de la communauté de Péra*, Leiden-Boston, E. J. Brill, 2012, 422 p.
- Bensoussan, *L'Alliance Israélite Universelle (1860-2020), Juifs d'Orient, Lumières d'Occident*, Paris, Albin Michel, 2020, 373 p.
- Braude Benjamin, *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Abridged Edition* [with a new Introduction], Lynne Rienner Publishers, 2014, 274 p.
- Fortna Benjamin, *Learning to read in the late Ottoman Empire and the Early Turkish Republic*, Houndmills, Palgrave Macmillan, 2010, 247 p.

- Ihsanoğlu Ekmelledin, *Studies on Ottoman Science and Culture*, London etc., Routledge/Taylor and Francis, 2020, 362 p.
- Le Marquis de Queux de Saint-Hilaire, «Des syllogues grecs et du progrès des études littéraires dans la Grèce de nos jours », *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, 1877, vol. 11 (1877), p. 286-322.
- Limarakis, Leonidas G., *L'assistance publique en Turquie*, typ. Zareh (imprimeur de la Société impériale de la médecine), İstanbul, 1890, 20 p.
- Ozansoy Esin & Sarioglou Irini, “The Hellenic Literary Society of Constantinople, 1861-1922”, *Chronos*, no 31, 2018, p. 23-36.
- Petit Louis, «Le Syllogue littéraire grec de Constantinople», *Revue des études byzantines*, 1897, n° 1-2, p. 59-62.
- Rodrigue Aron, *French Jews, Turkish Jews. The AIU and the politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1990, 235 p.
- Ursinus Michael, “Zur Diskussion um “millet” in osmanischen Reich”, *Südost Forschungen*, München, vol. 48, 1989, p. 195-207.
- Zambaco Demetrius Al., *Anthologie: la lèpre à travers les siècles et les contrées*, Paris, Masson et Cie, éditeurs, 1914, 845 p.

Αναστασία Τσαπανίδου*

ΟΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΥΠΟΘΗΚΕΣ
ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΣΑΜΑΡΤΣΙΔΗ
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Ο ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΣΑΜΑΡΤΣΙΔΗΣ¹ έμεινε γνωστός μέχρι σήμερα κυρίως για το μοναδικό μυθιστόρημά του *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως* (Κωνσταντινούπολη, 1868), μια ελληνική εκδοχή του είδους του μυθιστορήματος Αποκρύφων, που έγινε λογοτεχνική μόδα στην Ευρώπη του 19ου αιώνα αμέσως μετά την κυκλοφορία των *Mystères de Paris* του Eugène Sue (1842-1843). Και όμως τα έργα και οι ημέρες του θα γέμιζαν πολλές σελίδες σε ένα αναλυτικό βιογραφικό λεξικό των λογίων του μείζονος ελληνισμού, καθώς άφησε ένα πυκνό συγγραφικό αποτύπωμα στον χώρο της ελληνικής λογοσύνης (ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, λογοτεχνική κριτική και μελέτες, δημοσιογραφία, περιοδικές εκδόσεις, παιδαγωγικά έργα, σχολικά εγχειρίδια) και, παράλληλα, μια αξιομνημόνευτη εκπαιδευτική δράση κατά τη διάρκεια της 30χρονης διδασκαλικής του θητείας σε σχολεία των οθωμανικών επαρχιών και της Κωνσταντινού-

---

* Ε.Δ.Ι.Π. Νεοελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας Δ.Π.Θ.

1. Στις βιβλιογραφικές πηγές απαντούν επίσης (και ενίοτε συνυπάρχουν) οι γραφές «Χριστοφόρος» αντί «Χριστόφορος» και «Σαμαρτζίδης» αντί «Σαμαρτσίδης».

πολης.² Η μητέρα του Χριστόφορου, Ευφροσύνη Σαμαρτσίδου, το γένος Δημήτριου Μάρου ή Μαράκη ή Πάλλη, υπήρξε και αυτή ποιήτρια, δασκάλα, συγγραφέας μελετών, δημοσιογράφος και τολμηρή εκδότρια της *Κυψέλης* (Κωνσταντινούπολη, 1845), του πρώτου ελληνικού γυναικείου περιοδικού του 19ου αιώνα, σε μια εποχή κατά την οποία η γυναικεία παρουσία στους ελληνικούς λόγιους και λογοτεχνικούς κύκλους ήταν εξαιρετικά περιορισμένη. Ο πατέρας του, Σπυρίδων Σαμαρτσίδης, ήταν γιατρός και συγγραφέας σύντομων και εκτενών πονημάτων (στα ελληνικά και στα ιταλικά), κυρίως ιατρικού ενδιαφέροντος, αλλά και μιας μελέτης περί ηθικής (*Επιστολαί ηθικαί*) σε μορφή επιστολών διανθισμένων με ποιήματα ηθικοδιδασκτικού περιεχομένου.

Το λόγιο οικογενειακό κλίμα μέσα στο οποίο ανατράφηκε ο Χριστόφορος προδιέγραψε σε μεγάλο βαθμό τη μετέπειτα συγγραφική πορεία του, ενώ η διδασκαλική θητεία της Ευφροσύνης τού άνοιξε τον δρόμο (όπως και στις δύο τουλάχιστον από τις πέντε αδερφές του) για την κύρια επαγγελματική απασχόληση της ζωής του. Γεννημένος στη Λέσβο στα 1843, έζησε ένα μικρό κομμάτι της παιδικής του ηλικίας στην Κωνσταντινούπολη, την εποχή που η μητέρα του εξέδιδε την *Κυψέλη*, ακολούθως στη Σύρο, και, όταν, πλέον, οι γονείς του εγκαταστάθηκαν στη Λάρισα, στα 1854 ή 1856, ο ίδιος βρέθηκε στην Αθήνα, για τις γυμνασιακές του σπουδές στο Εκπαιδευτήριο Βάφα και για τις πανεπιστημιακές στη Φιλοσοφική Σχολή. Από εκεί, ως νεαρός ακόμη φοιτητής, ξεκινά το συγγραφικό του στάδιο, δημοσιεύοντας τα πρώτα του ποιήματα, μετέχει στην έκδοση ενός βραχύβιου λογοτεχνικού περιοδικού, αλλά και στο αντι-οθωνικό κίνημα της εποχής του, μεταφράζει μια ωδή

---

2. Η εργασία επικεντρώνεται στην προβολή των κύριων στοιχείων που διαμορφώνουν το διδασκαλικό και εκπαιδευτικό έργο του Σαμαρτσίδα, ιδιαίτερα κατά τις περιόδους διαβίωσής του στην Κωνσταντινούπολη. Η παρουσίαση της πλήρους εργοβιογραφίας του και η αποτίμηση της συνολικής δράσης του (με έμφαση στη λογοτεχνική) αποτελούν το θέμα ειδικής μονογραφίας που θα εκδοθεί το προσεχές διάστημα.

του Ορατίου, σχολιάζει τον Βιργίλιο και εκδίδει δύο μικρές μελέτες του για το «πνεύμα των τραγωδιών του Αισχύλου», με παραδείγματα αντλημένα από τον *Προμηθέα Δεσμώτη* και τον *Αγαμέμνονα*.³ Η αντι-οθωνική του δράση έχει ως αποτέλεσμα την εξορία του στη Σμύρνη, από όπου μεταβαίνει στην Κωνσταντινούπολη· εργάζεται ως δημοσιογράφος σε διάφορες εφημερίδες και ξεκινά μια μακρόχρονη και πυκνή λογοτεχνική και βιβλιοκριτική συνεργασία με το περιοδικό *Επτάλοφος*, χάρη στην οποία εισάγεται δυναμικά στους λόγιους και λογοτεχνικούς κύκλους της κωνσταντινουπολίτικης ελληνικής κοινότητας. Ανάμεσα στα άλλα, από τις στήλες του πολύτιμου αυτού ομογενειακού περιοδικού θα ασχοληθεί εκ νέου με τον Οράτιο και τον Αισχύλο, θα συγγράψει νέα δοκίμια για την αρχαία ελληνική γεωγραφία, ιστορία και γλώσσα, θα προβάλει το πρότυπο της σωκρατικής διδασκαλίας, και θα ενσωματώσει σταδιακά στη λογοτεχνική θεματική του πεζογραφικές αφηγήσεις με φτωχά παιδιά που νικούν τις δυσκολίες της ζωής χάρη στον προσωπικό τους κόπο και τη σωστή καθοδήγηση ενός δασκάλου («Ιστορία πτωχού παιδός», 1868) ή ενός φιλόanthρωπου προστάτη (*Απόκριφα Κωνσταντινουπόλεως*, 1868).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 ο Σαμαρτσίδης μετοικεί στις Σέρρες, δίπλα στη μητέρα του, που διευθύνει το εκεί παρθεναγωγείο. Αναλαμβάνει τη διεύθυνση του διδασκαλείου θηλέων του υπερδραστήριου Μακεδονικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου (1871-1872), εκπαιδεύει μαζί με την αδελφή του Ελπινίκη τις μελλοντικές δασκάλες του Γένους, διδάσκοντας κάποια από τα μαθήματα δωρεάν, συμπληρώνει τον σχολικό εξοπλισμό με δικά του έξοδα, ηγείται της επιτροπής που συντάσσει έκθεση για την κατάσταση και τις ανάγκες των σχολείων της Μακεδονίας και ξεκινά να μεταφράζει «την αξιόλογον τρίτομον θεωρητικήν και πρακτικήν παιδαγωγίαν και μεθοδολογίαν του κ. Braun».⁴

3. *Το πνεύμα των τραγωδιών του Αισχύλου. Α'. Προμηθεύς Δεσμώτης*, Αθήνα 1861 και *Β'. Αγαμέμνων*, Αθήνα 1862.

4. Βλ. Ο εν Σέρραις Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος, *Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το τέταρτον και πέμπτον από της συστάσεως*

Για το εθνικό εκπαιδευτικό έργο που προσέφερε στις Σέρρες, η ελληνική κυβέρνηση απένειμε στον Σαμαρτσίδα τον αργυρό σταυρό του Τάγματος του Σωτήρος.⁵

Το 1876 επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη για να αναλάβει τη διεύθυνση της σχολής των Θεραπειών και απευθύνει επιστολή στον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινυπόλεως με τις προτάσεις του για τη βελτίωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης στην περιοχή του Άνω Βοσπόρου. Ζητά τη γενναία οικονομική ενίσχυση της σχολής, την ίδρυση πλήρους γυμνασίου, την υιοθέτηση του προγράμματος σπουδών που ακολουθούσε η Μεγάλη του Γένους Σχολή και τη συντονισμένη εκπαιδευτική εποπτεία του Πατριαρχείου και του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου:

Περί τα τέλη του 1875 ή μάλλον τας αρχάς του 1876 το σεμνόν των Θεραπειών προάστιον αποφασίσαν να ανακαινίση και να βελτιώση τα εκπαιδευτικά αυτού προσεκάλεσεν εις τούτο τον διακεκριμένον και γνωστόν επί τω υπέρ της εθνικής νεολαίας ακαμάτων αυτού ζήλω κ. Χριστόφορον Σαμαρτσίδα, όστις αναλαβών την διεύθυνσιν της σχολής Θεραπειών παρήγαγεν εν βραχεί διαστήματι λαμπρούς της μεθόδου αυτού καρπούς εν δέοντι υπό του ημετέρου δημοσίου εκτιμηθέντας. Η κατά τον παρελθόντα Ιούλιον πεμφθείσα τω ημετέρω Συλλόγω επιστολή παρέχει νέον δείγμα των διαπύρων αυτού μεριμνών υπέρ της προαγωγής της εθνικής εκπαίδευσως, διότι εκτραγωδών την οικτράν κατάστασιν εις ήν εύρεν, ότε παρέλαβε, την σχολήν εκτίθησι συνάμα την ανάγκην βαθμιαίας συστάσεως πλήρους

αυτού έτος (από 27 Μαΐου 1873 έως 30 Μαΐου 1875) υπό του προέδρου Ιωάννου Θεοδωρίδου, Κωνσταντινούπολη 1875, σ. 6-11, 23-25 και 32. Η τρίτομη «Παιδαγωγία», τη μετάφραση της οποίας με «ακάματον ζήλον» έχει προχωρήσει πολύ ο Σαμαρτσίδης (κατά δήλωση του Συλλόγου), ταυτίζεται προφανώς με τη δεύτερη, ολοκληρωμένη έκδοση του έργου του Γερμανοβέλγου παιδαγωγού Thomas Braun (1814-1906), *Cours théorique et pratique de pédagogie et de méthodologie*, Βρυξέλλες 1854. Μέχρι στιγμής δεν υπάρχουν στοιχεία για τυχόν ολοκλήρωση και έκδοση της μετάφρασης αυτής.

5. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αρ. 4 (4.2.1874).

κεντρικού γυμνασίου και υποβάλλει τα κατ' αυτόν χρήσιμα προς επίτευξιν τούτου μέσα. Ο κ. Σαμαρτσίδης διά της επιστολής του ταύτης επιθυμών να ίδη την σύστασιν του εν Θεραπείοις γυμνασίου ερειδομένην επί της εγκρίσεως μεν τού τε ημετέρου Συλλόγου και του Οικουμενικού Πατριαρχείου, επί της συνεννοήσεως δε μετά της Μ. του Γένους Σχολής, ής και το πρόγραμμα ανακηρύττει ως βάσιν τής του μέλλοντος λυκείου διδασκαλίας, συμμορφομένης εν πάσι προς τας νέας μεθόδους, φρονεί ότι πλην των ειρημένων ηθικών μέσων απαιτούνται και 300 οθωμανικά λίραι διά το πρώτον έτος παρά τας νυν δαπανωμένας. Πέποιθε δε ότι προτρεπτικά επιστολαί τού τε Οικουμενικού Πατριαρχείου και τον ημετέρου Συλλόγου προς τούς εν τω άνω Βοσπόρω οικούντας ομοεθνείς θέλουσιν επιφέρει το προσδοκώμενον αποτέλεσμα.⁶

Οι εκκλήσεις του Σαμαρτσίδα δε φαίνεται να πιάνουν τόπο, σε αντίθεση με το διευθυντικό και διδασκαλικό του έργο στην «Ελληνική Σχολή του Λαού» των Θεραπειών, για το οποίο επαινείται από τον δάσκαλο της Μεγάλης του Γένους Σχολής και έμπειρο εκδότη εντύπων για τα εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά θέματα Βασίλειο Δ. Καλλίφωνα. Το 1878 η εφημερίδα του τελευταίου, *Ανατολικός Αστήρ*, επισκέπτεται απροειδοποίητα τη σχολή για να διαπιστώσει πόσο καλά τα καταφέρνει ο διευθυντής της σε μια τυχαία, καθημερινή σχολική ημέρα, παρά τις ποικίλες δυσχέρειες που αντιμετωπίζει τόσο εξαιτίας της έλλειψης επαρκούς υλικοτεχνικής υποδομής όσο και εξαιτίας αυτών που αντιδρούν στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, παραμένοντας προσκολλημένοι σ' ένα «σεσαθρωμένο οικοδόμημα διδακτικού συστήματος». Ο Καλλίφρων δεν παραλείπει να σημειώσει ότι, σε αντίθεση με τους αντιδραστικούς κύκλους (που αποφεύγει να κατονομάσει), οι σύγχρονες εκπαιδευτικές μέθοδοι του Σαμαρτσίδα αναγνωρίζονται από τον κύριο χρηματοδότη της σχολής των Θεραπειών, τον μεγαλοτραπεζίτη

6. Απόσπασμα από τα πρακτικά της από 8.5.1877 συνεδρίασης του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (*ΕΦΣΚ* τ. 11 (1876-1877) 192-193).

της Πόλης Γεώργιο Ζαρίφη. Από άλλη πηγή γνωρίζουμε ότι ο Σαμαρτσίδης, με τη σειρά του, ανταποδίδει την αναγνώριση του έργου του, με τη σύνθεση υμνητικού άσματος για τον μεγάλο ευεργέτη, που το τραγουδούν σε τριφωνία οι μαθητές του:

Των εν Θεραπείοις, χορηγέ, σχολών, / αίτιε τοσούτων τω κοινώ καλών, / ο Θεός σε σκέπει και σε εφορά, / ίνα ζης ευδαίμων, άνερ εν χαρά. – Γεώργιε Ζαρίφη, φίλε των Μουσών, / Μούσαις ο προσφέρων σμόρναν και χρυσόν, / πλούσιε, ο ζήσας, ζων κατά Χριστόν, / τ' όνομά Σου ψάλλω το μακαριστόν. – Γεώργιε Ζαρίφη, ζήθι εις μακρόν, / δέχθητι τον ύμνον μαθητών μικρών. / Έρρωσο, κρατόνου, ζήθι, ευοδού, / ο Σωτήρ Σοι έστω ηγεμών οδού.⁷

Έξι μήνες νωρίτερα ο Καλλίφρων έχει φιλοξενήσει στον Ανατολικό Αστέρα άρθρο του Σαμαρτσίδα για «την αποστολή του αληθούς δασκάλου» και συναφές απόσπασμα από γερμανικό παιδαγωγικό εγχειρίδιο, μεταφρασμένο από τον ίδιο, μέσω των οποίων ο σχολάρχης των Θεραπειών καταθέτει την πίστη του στις υψηλές διδασκαλικές αξίες και ταυτόχρονα επιχειρηματολογεί υπέρ της αναβάθμισης της κοινωνικής και οικονομικής θέσης του δασκάλου, προκειμένου το λειτούργημα που υπηρετεί να αποδίδει τους μέγιστους δυνατούς καρπούς.⁸ Το άρθρο του

7. Εφ. Θράκη [Κωνσταντινούπολη], αρ. 1000 (26.4/8.5.1877).

8. «Τις ο διδάσκαλος», εφ. Ανατολικός Αστέρη, αρ. 7 (19.9.1877). Ο παιδαγωγός «Όφερβεργ», στον οποίο παραπέμπει ο Σαμαρτσίδης, είναι ο γερμανός ιερέας Bernhard Heinrich Overberg (1754-1826), ο οποίος προσπάθησε να συνδυάσει τις διδασχές της καθολικής εκκλησίας με την παιδαγωγική επιστήμη και τη διάδοση της ανάγκης για στοχευμένη επιμόρφωση των δασκάλων, προκειμένου να πετύχει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην περιοχή της Βεστφαλίας. Δεν υπάρχει κάποια ένδειξη ότι ο Σαμαρτσίδης κατείχε τη γερμανική γλώσσα, ενώ γνωρίζουμε από αρκετές πηγές ότι ήταν καλός γνώστης της γαλλικής. Είναι, λοιπόν, πιθανό να εξοικειώθηκε με το «παιδαγωγικό εγχειρίδιο» του Overberg (*Anweisung zum zweckmäßigen Schulunterricht für die Schullehrer im Fürstentum Münster*, Münster 1793 και 1835) μέσω μιας σχετικής, μεταγενέστερης ελβετικής έκδοσης γραμμένης στα γαλλικά (*Notice sur Bernard Overberg [...]*, Neuchatel 1840), από όπου και μεταφράζει, μάλλον, για τον Ανατολικό Αστέρα τα σημεία που υποστηρίζουν τη δική του επιχειρηματολογία.

Σαμαρτσιδής δεν είναι άσχετο με την εμφανή προτεραιότητα που έχει ήδη αρχίσει να δίνει αυτή την εποχή σε δράσεις, οι οποίες άμεσα ή πιο έμμεσα σχετίζονται με το διδασκαλικό του επάγγελμα και τη σύνδεσή του με την τοπική κοινωνία: εκδίδει τον *Κατά Ερατοσθένους* λόγο του Λυσία, «μετά σημειώσεων, προς χρήσιν της σπουδαζούσης νεολαίας» (1876), δημοσιεύει επιμορφωτικά άρθρα στον καθημερινό τύπο της Πόλης,⁹ προσφέρει στο ευρύ κοινό δημόσια μαθήματα από το βήμα της εν Φαναρίω Λέσχης «Μνημοσύνη»,¹⁰ γίνεται μέλος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου (1877) και διατηρεί επαφή με άλλα φιλελευθέρων σωματεία.¹¹

Η παραμονή του Σαμαρτσιδής στον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο (στο εξής ΕΦΣΚ) διαρκεί δεκαπέντε χρόνια (1877-1892). Στο διάστημα αυτό του δίνεται η ευκαιρία, αρχικά, να προβάλει πολλαπλά τη λογιόσύνη του και τα διδασκαλικά του προσόντα και, στη συνέχεια, να προωθήσει τα εκπαιδευτικά του συγγράμματα. Επιπλέον, η επαφή του στον ΕΦΣΚ με τους σημαντικούς λόγιους και καθηγητές που ανέδειξε η ηπειρωτική οικογένεια Τάγης (τον Αναστάσιο, και τα ξαδέρφια του Φίλιππο και Θεοχάρη), ίσως να είναι αυτή που το 1878 του ανοίγει την πόρτα για καθηγητική θέση εντός του κωνσταντινουπολίτικου άστεως, στο ιδιωτικό «Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον» που διατηρεί αυτή την εποχή στο Σταυροδρόμι ο Αναστάσιος Τάγης μαζί με τον Ανδρέα Σπαθάρη.

9. «Επιφυλλίς. Περί του Αγαμέμνονος», εφ. *Θράκη*, αρ. 901 (22.1/3.2.1877).

10. «Βοτανική Ανθοδέσμη» (12.3.1877): «Μέρος Α' "Περί σεισμών - βιαίων εξάρσεων - ημέρα γενομένων εξάρσεων και ηφαιστειών"» (16.4.1877): «Μέρος Β' "Άνθη εκ του Ομηρικού παραδείσου"» (16.4.1877).

11. Για παράδειγμα, εκπροσωπεί την Αδελφότητα Ήεροκρήνης στις εργασίες του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου (1877), εκφωνεί λόγο στην κοινή πανηγυρική συνάντηση του Φιλολογικού, Θρακιικού, Ηπειρωτικού, Θεσσαλικού Συλλόγου και της Μακεδονικής Αδελφότητος («Σύμμικτα»), εφ. *Ανατολικός Αστήρ*, αρ. 36 (9.6.1878) και συμμετέχει ενεργά στις φιλελευθέρων εργασίες του Ελληνικού Συλλόγου («Ερμής») από τη θέση του επίτιμου μέλους (1879-1880).

Ο Σαμαρτσίδης παραμένει στην Κωνσταντινούπολη μέχρι τα μέσα του 1881 και στο διάστημα αυτό αναλαμβάνει ενεργό ρόλο στις δράσεις του ΕΦΣΚ, με τη συμμετοχή του, ανάμεσα στα άλλα, στις εργασίες της Εκπαιδευτικής Επιτροπής του για την αξιολόγηση προτεινόμενων διδακτικών βιβλίων,¹² και με την παρουσίαση πραγματείας του για τις διδακτικές μεθόδους της δημοτικής εκπαίδευσης, ειδικά σε σχέση με την εκμάθηση της μητρικής γλώσσας.¹³ Ταυτόχρονα, προχωρά στην έκδοση ενός οδηγού διδακτικής μεθοδολογίας για τους δημοδιδασκάλους (*Το βιβλίον του δημοδιδασκάλου. Μεθοδική. Οδηγία περί της πορείας και ακολουθίας, της μορφής και των μέσων της διδασκαλίας, εν καλώς κατηρητισμένη δημοτική ή αστική σχολή, μετά προτύπων μαθημάτων, 1880*), καθώς και δύο ακόμη διδακτικών εγχειριδίων (*Γεωγραφία της Αγίας Γης προς χρή-*

12. Συμμετέχει στην πενταμελή επιτροπή που ανασυντάσσει τον σχετικό Καραπάνειο διαγωνισμό και στην τριμελή που αξιολογεί θετικά το εγχειρίδιο Βοτανικής (*Βοτανικής στοιχειώδεις γνώσεις. Προς χρήση των Δημοτικών Σχολείων*, Κωνσταντινούπολη 1879) του Κωνσταντίνου Χ. Μεταξά Βοσπορίτη (ΕΦΣΚ τ. 13 (1878-1879) 168-169).

13. ΕΦΣΚ τ. 13 (1878-1879) 138-139. Η διάλεξη αυτή του Σαμαρτσίδα πραγματοποιήθηκε σε δύο συνεδρίες του ΕΦΣΚ. Δε διαθέτουμε λεπτομέρειες για το περιεχόμενό της, διότι θα έπρεπε να τις συντάξει ο ίδιος, με την ιδιότητά του ως ειδικού γραμματέα του ΕΦΣΚ, πράγμα που απέφυγε για λόγους σεμνότητας. Πάντως, σε γλαφυρή έκθεση για τα πεπραγμένα της Εκπαιδευτικής Επιτροπής του ΕΦΣΚ, ο πρόεδρος της, Χρ. Χατζηχρήστος, σημειώνει σχετικά: «Τούτων [=των υπολοίπων ομιλητών δημοσίων διαλέξεων] δε πάντων όπισθεν επιτρέχων ο του παιδαγωγού Ευηνού [sic] του Παρίου φίλος οπαδός [sic] επιβοά ο κ. Χριστοφόρος Σαμαρτζίδης λέγων: “αλλά τί περί πάντα ταύτα διατρίβετε, φίλοι εταίροι, ανεπίκουρον πάντη αφέντες με, αγώνα αγωνιζόμενον κατά μόνας ού περ πλείστοι όσοι οφείλουσι συνάρασθαι; πώς εν τω μέλλοντι αξιωτέρους ημών διαδόχους έξομεν και εν τοις τοιούτοις και εν άλλοις αγώσι; πώς οι νεώτεροι γενήσονται ημών πολλώ κάρρονες; πώς οι παίδες ημών πατέρων πολλώ αμείνους έσονται, ει μη της αγωγής αυτών εξ απαλών ονύχων επιμελησόμεθα; πού ημίν η παιδαγωγία, ή χρώμενοι οι ένδοξοι πρόγονοι ημών δικαίως το όνομα τούτο εκτήσαντο αναφαίρετον;”. Τοιαύτα στεντορείως επιβοά ο κύριος Σαμαρτζίδης εν δυσί αυτού παιδαγωγικαίς διαλέξεσιν» (ΕΦΣΚ τ. 13 (1878-1879) 164-165).

σιν των δημοτικών και αστικών σχολών, 1880 και Ζωολογία, 1881, αμφότερα με επανέκδοση το 1891), τα οποία εγκρίνονται από την Πατριαρχική Εκπαιδευτική Επιτροπή για τη διάθεσή τους στα σχολεία.

Η συνεργασία του Σαμαρτσίδα με τον ΕΦΣΚ αραιώνει κατά την εννιάχρονη απουσία του, αλλά αναθερμαίνεται για κάποιο διάστημα μετά την οριστική επάνοδό του στην Κωνσταντινούπολη (1890), όπου θα περάσει τα υπόλοιπα δέκα χρόνια της ζωής του. Ο Σύλλογος του παρέχει το βήμα για μια εκτενή διάλεξη «Περί των νόμων της αναπτύξεως του ανθρώπου, ως όντος λογικού, ηθικού και θρησκευτικού», στην οποία, ο έμπειρος, πλέον, δάσκαλος πιάνει το νήμα από τις αρχαιοελληνικές ιδέες περί αγωγής, για να καταλήξει, με στοχευμένη επιχειρηματολογία, στην ανάγκη μιας ουσιαστικής και μεθοδικής εκπαίδευσης των νέων και των νεανίδων, προς όφελος τόσο της σωστής ηθικής, διανοητικής και σωματικής τους ανάπτυξης όσο και της πνευματικής προόδου του ελληνικού έθνους.¹⁴ Το πιο ενδιαφέρον είναι, ωστόσο, ότι τώρα, σημαίνοντα πρόσωπα της Κωνσταντινούπολης, που διατηρούν φιλική σχέση με τον Σαμαρτσίδα, δωρίζουν στον ΕΦΣΚ αντίτυπα από δύο νέα εγχειρίδια που συγγράφει το 1893, προκειμένου να διατεθούν καταλλήλως στα σχολεία: ο έμπορος Δημήτριος Ταμβάκος και ο τραπεζίτης Παυλής Στεφάνοβικ προσφέρουν 100 αντίτυπα από το *Παιδαγωγικόν εγκόλπιον προς χρήσιν των διδασκάλων και των γονέων*, για τη διανομή τους στα σχολεία των ορθόδοξων κοινοτήτων της Μικράς Ασίας, και άλλα 60 αντίτυπα απευθείας στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, για τους καθηγητές και τους μαθητές της όγδοης τάξης.¹⁵ Επιπλέον, πάλι ο Π. Στεφάνοβικ, από κοινού με τον πρέσβη της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη Νικόλαο Μαυροκορδάτο, προσφέρουν 200 αντίτυπα από μια συλλογή ηθικών αποφθεγμάτων του Πλουτάρχου, που είχε

14. ΕΦΣΚ τ. 24 (1891-1892) 62, 102· *Νεολόγον Εβδομαδιαία Επιθεώρησις* 2.10 (27.12.1892) 183-186.

15. ΕΦΣΚ τ. 25 (1893-1894) 72· *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 17 (25.6.1893) 135.

καταρτίσει ο Σαμαρτσίδης (*Ο εν τοις “Ηθικοίς” Πλουτάρχου του Χαιρωνέως θησαυρός παιδαγωγικών γνώσεων*), εντελλόμενοι τη «δωρεάν διανομήν αυτών εις τας παρ’ ημίν σχολάς».¹⁶ ο ίδιος δε, από την πλευρά του, διαθέτει άλλα 100 αντίτυπα του αυτού συγγράμματος προς πώληση στα βιβλιοπωλεία των Αδελφών Σφύρα και Νοτάρη («υπέρ της αναξιοπαθούσης ελληνικής κοινότητος Ερζερούμ (Θεοδοσιουπόλεως)».¹⁷

Η έμπρακτη υποστήριξη που λαμβάνει για τα δύο βιβλία του από τους ισχυρούς του φίλους και από τον ΕΦΣΚ δεν αναιρούν το γεγονός ότι στη συνείδηση των Ρωμηών της Κωνσταντινούπολης ο Σαμαρτσίδης έχει ήδη προ πολλού αποκτήσει τη φήμη ενός καλού δασκάλου που εργάζεται εξίσου για το πρακτικό μέρος της κύριας απασχόλησης μέσω της οποίας βιοπορίζεται, για τη θεωρητική της υποστήριξη με βάση τις αρχές της παιδαγωγικής επιστήμης, αλλά και για την εν γένει βελτίωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης στην ελληνική ομογένεια της εποχής του. Αυτό τουλάχιστον μαρτυρούν, εκτός των όσων προαναφέρθηκαν, οι ποικίλοι δρόμοι που ακολούθησε ο ίδιος ή του ανατέθηκαν, μέσω των οποίων έχτισε ένα σύνθετο εκπαιδευτικό προφίλ στα τριάντα περίπου χρόνια που άσκησε το λειτούργημα του δασκάλου. Πριν την αναχώρησή του από την Κωνσταντινούπολη, το 1879, ο Σαμαρτσίδης συμμετέχει στην επιτροπή ελέγχου των εξετάσεων του Ζαπτείου Παρθεναγωγείου,¹⁸

---

16. ΕΦΣΚ τ. 25 (1893-1894) 73. Ο Σαμαρτσίδης ξεκίνησε να δημοσιεύει την ανθολογία αποφθεγμάτων του Πλουτάρχου στη *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρηση* (17.1.1893-6.6.1893), ακολούθως ανακοινώθηκε η έκδοσή της κατά τεύχη και κυκλοφόρησε το Α' τεύχος της από το τυπογραφείο του *Νεολόγου*. Δεν είναι γνωστό αν πραγματοποιήθηκε έκδοση και επόμενων τευχών.

17. «Η εν μικρώ 16ω μετά προλόγου κατά τεύχη έκδοσις των παντοίων αποφθεγμάτων του Ηθικοφιλοσόφου Πλουτάρχου έσται πάντως παντός οικογενειάρχου εγκόλπιον και παντός διδασκάλου, όστις εξ ενός ή δύο αποφθεγμάτων αφορμώμενος δύναται να συντάσση λόγους και να παιδαγωγή τους χρείαν ορθών συμβουλών έχοντας. [...] Το τεύχος πωλείται αντί τετάρτου μεδζιτιέ» (*Φιλολογική Ηχώ* 1.6 (30.10.1893) 96).

18. Εφ. *Νεολόγος*, αρ. 3118 (28.6/10.7.1879).

και επιλέγεται από τον Ιωακείμ Γ' για να υπηρετήσει πρώτος τον νέο θεσμό του πατριαρχικού επόπτη των σχολών της Κωνσταντινούπολης. «Είναι ομολογουμένως ο καταλληλότερος διά την εποπτεϊαν ταύτην», σχολιάζει ο διευθυντής του περιοδικού *Χλωρίς* Αλέξανδρος Χρηστίδης.¹⁹ Είναι ο «δημοτικότερος» εκείνος καθηγητής, «όστις συνεννοί άπαντα τα απαιτούμενα προσόντα προς όσον ένεστι επιτυχή εκπλήρωσιν της σπουδαίας και λεπτής ταύτης αποστολής», αποφαινεται και ο Δημήτριος Σωφρονιάδης, πιστώνοντας την εκλογή του Σαμαρτσίδα στις εθνικά ωφέλιμες δράσεις της πρώτης πατριαρχίας του Ιωακείμ Γ' (1878-1884).²⁰ Η επιτυχία με την οποία ο Σαμαρτσίδης εκτέλεσε το καθήκον του επόπτη μνημονεύεται ακόμη και μετά τον θάνατό του (1900) και χρησιμοποιείται ως επιχείρημα όσων αντιδρούν στην υποχρεωτική ανάληψη της θέσης αυτής μόνο από κληρικό, όπως επέτασσε πλέον (με το άρθρο 12) ο αναθεωρημένος από το 1892 Κανονισμός της Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής.²¹

Η σύμπλευση του Σαμαρτσίδα με τον Ιωακείμ Γ' διαπιστώνεται και από τη συμπερίληψή του στα ιδρυτικά μέλη της Εκπαιδευτικής και Φιλανθρωπικής Αδελφότητας που συστήνεται την ίδια εποχή, με την επιστασία του δεύτερου και με γενικό στόχο «την ενίσχυσιν και προαγωγήν της εν Τουρκία ελληνικής παιδείας και την παροχήν βοηθημάτων εις πενομένας και δυστυχείς κοινότητας». Ο Σαμαρτσίδης ορίζεται γραμματέας της Εκπαιδευτικής Επιτροπής της Αδελφότητας και σε δέκα μήνες (1880-1881) επισκέπτεται τέσσερις φορές τη Θράκη, τη Μακεδονία και την Ανατολική Ρωμυλία, προκειμένου να ελέγξει τη λειτουργία των σχολείων που είχε εντωμεταξύ

19. *Δελτίον της Χλωρίδος* 4 (1.8.1879) 2.

20. Δ. Σω... [φρονιάδης], «Παγκόσμιον Λεύκωμα. Η Α.Θ.Π. ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ ο Γ'. (Πρωτότυπος Σκιαγραφία)», *Ο Γραφικός Κόσμος* 1.14 (15.9.1880) 440.

21. Βλ. ενδεικτικά τα πρωτοσέλιδα άρθρα «Ο επόπτης» και «Η εποπτεία» στην εφ. *Κωνσταντινούπολις* του Δημ. Νικολαΐδη, αρ. 265 (24.11.1900) και αρ. 269 (29.11.1900), αντίστοιχα.

ιδρύσει ή συντηρούσε οικονομικά η Αδελφότητα, να καταγράψει τα προβλήματά τους και να υποβάλει προτάσεις για την αντιμετώπιση των πιο επειγόντων από αυτά.²² Και σε αυτή την περίπτωση επαινείται μεταθανάτια για το έργο του και κατονομάζεται ως πρότυπο του εξειδικευμένου και ευσυνείδητου λειτουργού που θα έπρεπε να αποστέλλει το Πατριαρχείο στα σχολεία της επαρχίας, ούτως ώστε να γίνονται καλύτερα αντιληπτές οι ιδιαιτερότητες των αναγκών τους και η εκ των πραγμάτων μειονεκτική θέση τους συγκριτικά με τα σχολεία της πρωτεύουσας.²³

Το καλοκαίρι του 1881 ο Σαμαρτσίδης προσκαλείται από τον μητροπολίτη Αδριανουπόλεως Νεόφυτο, πρόεδρο της κεντρικής εφορείας των εκπαιδευτηρίων της πόλης, για να αναλάβει τη διεύθυνση του γυμνασίου της. «Διηύθυνεν αυτό επί τετραετίαν, παραλαβών ασύντακτον και καταλιπών συμπληρωμένον και τέλειον. Κατά το τετραετές τούτο διάστημα ειργάσθη ακαμάτως και ευόρκως μετά ζήλου και αφοσιώσεως υπερτέρων παντός επαίνου. Περί τούτου δευτέρα γνώμη δεν υπάρχει», αναθυμάται σε νεκρολογία του για τον Σαμαρτσίδη ένας παλιός απόφοιτος του γυμνασίου, και συμπληρώνει:

Ο φωτεινός του νους διαγνώσας την αληθή των σχολείων αποστολήν, επεζήτη και διά γνώσεων μεν να πλουτίση το πνεύμα των μαθητών, αλλ' ιδία την ψυχήν των να μορφώση. [...] Ο έμφρων διδάσκαλος εμπσταγώγει με [=εμένα] ένθους μετά φιλιτάτων συναδέλφων ανά τους μαγευτικούς διαδρόμους τιμημένων χρόνων, καθ' ούς τά απ' ευθείας την εκμόρφωσιν της ψυχής σκοπούντα πολύτιμα διδάγματά του εποίκιλλε δι' αφηγήσεων, αίτινες εν μέσω τω λόγω εξήγειρον μυρίας τας ιδέας, καθίστανον ημίν το παρελθόν τρόπον τινά παρόν και ημάς αυτόπτας οίον ειπείν και αυτηκόους θεατάς των γεγονότων τα

---

22. «Εκθεσις της εν Κωνσταντινουπόλει Εκπαιδευτικής και Φιλανθρωπικής Αδελφότητος του έτους 1880-1881», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 32 (26.5.1882) 508, 512.

23. Μ. Λογοθετίδης, «Φωνή εξ Ανατολής», εφ. *Κωνσταντινούπολις*, αρ. 27 (3.2.1901).

οποία αφηγείτο και εις τα οποία προσέδιδεν αρκετά θέληγητρα η λαλιά του η καλλιροήμων.²⁴

Την τελευταία χρονιά της γυμνασιαρχίας του Σαμαρτσίδη στην Αδριανούπολη (1884-1885), ιδρύεται με πρωτοβουλία του έδρα παιδαγωγικών μαθημάτων τόσο στο Γυμνάσιο όσο και στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο της πόλης και αναλαμβάνει τη διδασκαλία τους. Έναν χρόνο νωρίτερα έχει εκδώσει το *Εγχειρίδιον της Ιστορίας της Παιδαγωγίας* (Αθήνα, 1883), το οποίο παρουσιάζεται ως μετάφραση και διασκευή ξένης μελέτης (που δεν κατονομάζεται) και διαφημίζεται από τον εκδότη του, Ανδρέα Κορομηλά, ως το πρώτο σύγγραμμα που έρχεται να καλύψει το κενό της ελληνικής βιβλιογραφίας σε ό,τι αφορά την εξέλιξη της Παιδαγωγικής ως επιστήμης.

Τον Σεπτέμβριο του 1885 ο Σαμαρτσίδης διορίζεται γυμνασιάρχης στο Μοναστήρι (Βιτώλια) και το 1888 διευθυντής στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης.²⁵ Τον Αύγουστο του 1890 επιστρέφει οριστικά στην Κωνσταντινούπολη και δηλώνει την πρόθεσή του να ζητήσει άδεια για έκδοση παιδαγωγικού περιοδικού,²⁶ ωστόσο, δε φαίνεται να προχωρεί στα σχέδιά του. Ένα μήνα μετά αποδέχεται την πρόσκληση να λειτουργήσει ως αντιπρόσωπος του αθηναϊκού παιδικού περιοδικού *Διάπλασις των Παίδων* για όλη την Τουρκία, Ανατολική Ρωμυλία και Βουλγαρία, διατηρώντας για τον σκοπό αυτό ειδικό γραφείο

24. Γ. Δημ. Θεοφιλίδης, «Χριστόφορος Σαμαρτσίδης», εφ. *Κωνσταντινούπολις*, αρ. 132 (16.6.1900). Στον απολογισμό του Σαμαρτσίδη για τα τρία πρώτα έτη της θητείας του στο γυμνάσιο Αδριανούπολης ο Θεοφιλίδης καταγράφεται ως αριστούχος απόφοιτος με καταγωγή από τη Φιλιππούπολη (X. Σαμαρτσίδης, *Έκθεσις αναγνωσθείσα τη ΚΔ' Ιουλίου 1884, ημέρα των ενιασίων εξετάσεων, εν τῷ Ἑλληνικῷ Γυμνασίῳ Αδριανουπόλεως*, Κωνσταντινούπολη 1884, σ. 14-15).

25. Βλ. ενδεικτικά εφ. *Ανατολικός Αστήρ*, αρ. 51 (18.9.1885) και *Ακαδημία* [Αθήνα] 1.12 (27.11.1888) 179, αντίστοιχα.

26. Εφ. *Νεολόγος*, αρ. 6323 (14/26.8.1890): εφ. *Ανατολικός Αστήρ*, αρ. 47 (22.8.1890).

στις εγκαταστάσεις του *Νεολόγου* στο Πέραν.²⁷ Η ευδόκιμη συνεργασία του με τη *Διάπλαση* έχει ήδη ξεκινήσει από το 1885, θα διαρκέσει έως το 1891, και στο διάστημα αυτό θα δημοσιεύσει από τις στήλες της συνολικά είκοσι τέσσερα χαριτωμένα ομοιοκατάληκτα ποιηματάκια, σε ζωντανή δημοτική γλώσσα για τους μικρούς αναγνώστες της.²⁸ Στο ίδιο περιοδικό θα εμφανιστεί για πρώτη φορά και «Ο Φώτης»,²⁹ ένα εκτενές ποίημα/έμμετρο διήγημά του με ήρωα το ομώνυμο φτωχόπαιδο που ξεκινά από το χωριό του για να βρει δουλειά στην πόλη, συναντά συμπονετικούς ανθρώπους που το βοηθούν, προκόβει σταδιακά και στο τέλος παντρεύεται την κοπέλα που αγαπά, περιτριγυρισμένος από τα προσφιλή του πρόσωπα. Το ποίημα θα κυκλοφορήσει λίγο αργότερα και αυτοτελώς, με εκδότη τον διευθυντή της *Διαπλάσεως*, Ν. Π. Παπαδόπουλο Υδραίο· ο Σαμαρτσίδης το αφιερώνει στον Μιχαήλ Μελά, με το σκεπτικό ότι είναι ταγμένο στον ίδιο παιδαγωγικό σκοπό που είχε και ο διάσημος *Γεροστάθης* του εκλιπόντος αδερφού του Λέοντος Μελά (1812-1879).³⁰

Δύο από τα ποιήματά του στη *Διάπλαση των παιδων*, «Το Χριστινάκι και το σταμνάκι» (τ. 10, 1886) και το «Ξύπνα, ξύ-

27. Βλ. τη σχετική αγγελία στη *Διάπλαση των Παίδων* 18.17 (15.9.1890) 79.

28. Ο εντοπισμός των ποιημάτων στηρίχτηκε στην αποδελτίωση του περιοδικού από την Άννα Πολατίδου, «*Η Διάπλασις των παιδων*» (1879-1917): *Ευρετήρια για τα λογοτεχνικά κείμενα της περιόδου*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Νηπιαγωγών Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας Παν. Δυτ. Μακεδονίας, Φλώρινα 2004. Ένα ακόμη παιδικό του ποίημα με θέμα τους τρεις ιεράρχες είναι γραμμένο στην καθαρεύουσα.

29. Στα τεύχη 18-21 του 18ου τόμου της *Διαπλάσεως* (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1890).

30. Η έκδοση πραγματοποιείται το 1891 από το τυπογραφείο των Καταστημάτων Ανδρέα Κωνσταντινίδη και συμπεριλαμβάνει εικόνα του Σαμαρτσίδη, πανομοιότυπο της υπογραφής του και δύο ακόμη ποιήματά του: την «Τοπόλια», η οποία είχε επίσης δημοσιευτεί για πρώτη φορά στη *Διάπλαση* (αρ. 17.1 (15.1.1890) 7) και τη «Μπέσα», εκτενές αφηγηματικό ποίημα για τον «λόγο της τιμής» που εμποδίζει έναν Αλβανό να κάνει κακό στον δολοφόνο του γιου του.

πνα!» (τ. 14, 1888), ο Σαμαρτσίδης τα είχε εμπνευστεί από τη μικρή κόρη του, Χριστίνα. Το φθινόπωρο του 1890, οπότε και έχει επιστρέψει οριστικά στην Κωνσταντινούπολη, εγγράφει τη Χριστίνα στο μαθητικό δυναμικό του Ζαπτείου Παρθεναγωγείου και την παραδίδει στη φροντίδα της διευθύντριας του, Ευθαλίας Αδάμ, παλιάς αριστούχου μαθήτριάς του από το Παρθεναγωγείο Σερρών (και κατόπιν υποτρόφου του Ζαπτείου, μετά από δική του σύσταση στον Κων. Ζάππα).³¹ Ωστόσο, λίγους μήνες αργότερα θα χρειαστεί να βιώσει την οδύνη του θανάτου της (μετά από σύντομη αρρώστια), ο τοπικός τύπος θα αναφερθεί εκτενώς στην αδόκητη απώλεια και η *Διάπλασις* θα εκφράσει τη συμπαραστάσή της.³²

Το 1891 ο Σαμαρτσίδης θα αναλάβει την εκπροσώπηση του αθηναϊκού περιοδικού *Αττικόν Μουσείον* στην Τουρκία και την Ανατολική Ρωμυλία (πάλι μέσω ειδικού γραφείου στις εγκαταστάσεις του *Νεολόγου*),³³ και θα ξεκινήσει τη συνεργασία του με το νέο κωνσταντινουπολίτικο περιοδικό *Κήρυξ* του Ι. Π. Ιωαννίδη. Από τις στήλες του τελευταίου, εκτός από λογοτεχνικά κείμενα, θα δημοσιεύσει συμβουλές προς τους νέους για το πώς να γράφουν έκθεση ιδεών,³⁴ καθώς και τις *Παιδαγωγικές υποθήκες* του, ένα τριαντασέλιδο εράνισμα με παιδαγωγικές συμβουλές προς όσους σκέφτονταν να ακολουθήσουν το, αποστολικό, κατά την άποψή του, και ανιδιοτελές λειτούργημα

31. «Γραμμάτων τελεταί. Ζάππειον παρθεναγωγείον. Έκθεσις του διοικητικού συμβουλίου των κατά το έτος 1899-1900 πεπραγμένων αναγνωσθείσα υπό του κ. Γ. Αποστολίδου», εφ. *Κωνσταντινούπολις*, αρ. 148 (5.7.1900).

32. «Χρηστίνη Χ. Σαμαρτσίδου», εφ. *Νεολόγος*, αρ. 6414 (3/15.12.1890)· «Εις θρήνος επί του άώρου τάφου της πολυκλαύστου Χριστίνης Χ. Σαμαρτσίδου, μαθητριάς του Ζαπτείου, αποθανούσης τη 3η Δεκεμβρίου 1890 εν Κ/πόλει», *Κήρυξ* 2.24-25 (1891) 374-375· «Αλληλογραφία της Διαπλάσεως των Παίδων», *Η Διάπλασις των Παίδων* 18.22 (30.11.1890) 159.

33. *Αττικόν Μουσείον* 2.23 (20.1.1891) 246.

34. «Περί γραπτής εκθέσεως ιδεών (Αφιερούται τη μαθητιώση νεότητι)», *Κήρυξ* 2.19 (10.3.1891) 290.

του παιδαγωγού.³⁵ Ξεκινώντας από τα τρία βασικά στοιχεία, τα οποία κρίνει ότι πρέπει να διαθέτει ο παιδαγωγός, την αγάπη προς τα παιδιά, τον σεβασμό προς τον εαυτό του και την αμείωτη διάθεση για επιμόρφωση, στη συνέχεια προτείνει στο εράνισμά του έναν αναλυτικό οδηγό διαγωγής σχετικά με την ιδιωτική, οικογενειακή και κοινωνική ζωή του παιδαγωγού, τη δέουσα συμπεριφορά του προς τους μαθητές και προς τους γονείς τους, τη διδασκαλία του στην τάξη και τις σχολικές εκδρομές. Ανάμεσα στα άλλα, ο Σαμαρτσίδης θεωρεί ευεργετική για δασκάλους και μαθητές την αποφυγή της αστικής τύρβης και τη συχνή καταφυγή στη φύση, καταστροφική την αθεΐα του εκπαιδευτικού και απολύτως απαραίτητη την προσήλωσή του στην καλλιέργεια κλίματος εμπιστοσύνης στη σχέση του με τους μαθητές του, ώστε να εξασφαλίσει την αγάπη τους και, ακολούθως, την υπακοή τους.

Τα καλοκαίρια του 1891 και του 1892 ο Σαμαρτσίδης διορίζεται από το Πατριαρχείο μέλος της τριμελούς επιτροπής που εποπτεύει τις εξετάσεις του Ζαππείου Παρθεναγωγείου και συντάσσει την ετήσια έκθεση πεπραγμένων του.³⁶ Στον σχετικό λόγο που εκφωνεί τη δεύτερη χρονιά φροντίζει να προσθέσει στοχευμένες «παιδαγωγικές υποθήκες» για τις τελειόφοιτες Ζαππίδες, τις οποίες προτρέπει να μη συμπεριφέρονται σαν αυτές που προτιμούν να φτιάχνουν εφήμερα στεφάνια λουλουδιών, αλλά σαν τις μέλισσες που προσπερνούν τα ανθισμένα λιβάδια και ξεδιαλέγουν με κόπο την τροφή τους από το «τραχύτατο και δριμύτατο» θυμάρι, προκειμένου να δημιουργήσουν το μέλι τους.³⁷

Από το φθινόπωρο του 1892 έως το 1895 ο Σαμαρτσίδης συν-διευθύνει από την Κωνσταντινούπολη την έκδοση των τριών

---

35. Δημοσιεύεται στα τεύχη 24-26 του περιοδικού (Απρίλιος-Μάιος 1891) και ακολούθως εκδίδεται και αυτοτελώς ενταγμένο στη «Βιβλιοθήκη του Κήρυκος».

36. *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 12 (17.5.1891) 90, 18 (28.6.1891) 139, 12 (22.5.1892) 89 και 15 (12.6.1892) 114.

37. «Ζάππειον παρθεναγωγείον», εφ. *Νεολόγος*, αρ. 6847 (30.5/11.6.1892).

τελευταίων τόμων του αθηναϊκού φιλολογικού περιοδικού *Παρνασσός*, μαζί με τον Χαραλάμπη Άννινο, και αναλαμβάνει την αντιπροσωπεία του για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, τη Ρωσία και τη Δυτική Ευρώπη. Η σπάνια αυτή σύμπραξη της αθηναϊκής και κωνσταντινουπολίτικης λογιосύνης, και μάλιστα υπό την αιγίδα του έγκριτου Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού, με τις υψηλές, σχεδόν ακαδημαϊκές προδιαγραφές λειτουργίας, αναμφίβολα περιποιεί τιμή στον Σαμαρτσίδη και δίνει αφορμή στον Σταύρο Βουτυρά να μιλήσει με ενθουσιασμό για «δικόρυφο», πλέον, Παρνασσό.³⁸ Την άνοιξη του 1893 τον ξανασυναντάμε να συμμετέχει σε μια ακόμη γεφύρωση της ελλαδικής και της ομογενειακής πολιτισμικής κοινότητας, ως μέλος της επιτροπής που υποδέχεται στην Κωνσταντινούπολη τη Φιλαρμονική Εταιρεία Αθηνών. Η Φιλαρμονική επισκέπτεται τον Πατριάρχη και δίνει συναυλία στο θέατρο των Μνηματακίων (31.3.1893) με θρησκευτικά τραγούδια και πατριωτικούς ύμνους.³⁹ Σε ανταπόδοση της επίσκεψης, η επιτροπή υποδοχής, με πρόεδρο τον στενό φίλο του Σαμαρτσίδη, Παυλή Στεφάνοβικ, ταξιδεύει στην Αθήνα για να προσφέρει τιμητικά δώρα στην Εταιρεία. Στη σχετική εκδήλωση ο Σαμαρτσίδης εκφωνεί σύντομο λόγο για την παιδαγωγική αξία της εθνικής μουσικής, καλώντας παράλληλα τα μέλη της Φιλαρμονικής να εργαστούν με ζήλο για την υποστήριξη και αναμόρφωσή της, καθώς έχει, πλέον, καταστεί «ραχοσύρραπτος και αγνώριστος» από τα ναυάγια που έχει υποστεί το πο-

38. Βλ. «Γνωστοποιήσεις», *Παρνασσός* 14.12 (Αύγ. 1892) 713 και τις πολλαπλές επαινετικές αναφορές στο ίδιο θέμα α) του *Νεολόγου*, στα φύλλα αρ. 6963 (19/31.10.1892), αρ. 6967 (23.10/4.11.1892), αρ. 6985 (14/26.11.1892) και β) της *Νεολόγου Εβδομαδιαίας Επιθεωρήσεως* στα τεύχη 2.5 (22.11.1892) 92-93 και 2.48 (26.9.1893) 960.

39. Πληροφορίες και βιβλιογραφία σε σχέση με την επίσκεψη της Φιλαρμονικής στην Κωνσταντινούπολη, βλ. στη Μαρία Μπαρμπάκη, *Οι πρώτοι μουσικοί σύλλογοι της Αθήνας και του Πειραιά και η συμβολή τους στη μουσική παιδεία (1871-1909)*, διδακτορική διατριβή Τμήμα Μουσικών Σπουδών Φιλοσοφικής Σχολής ΕΚΠΑ, Αθήνα 2009, σ. 250-251.

λύπαθο ελληνικό έθνος.⁴⁰ Τέλος, μια ακόμη συμμετοχή του στη γεφύρωση της ελλαδικής και της ομογενειακής πολιτισμικής κοινότητας εντοπίζεται στα 1896, οπότε και ξαναταξιδεύει στην Αθήνα για να συμμετάσχει με την απαγγελία εθnikοπατριωτικού ποιήματός του στην πανηγυρική (και αρκετά επεισοδιακή) τελετή αποκαλυπτηρίων του αγάλματος του λόρδου Βύρωνα, την κατασκευή του οποίου είχε χρηματοδοτήσει η οικογένεια του Π. Στεφάνοβικ.⁴¹

Από το 1895 και μέχρι το τέλος της ζωής του ο Σαμαρτσίδης θα διδάξει το μάθημα των ελληνικών, πρώτα στο Ζάππειο Παρθεναγωγείο (1895-1896)⁴² και κατόπιν στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης (1896-1900).⁴³ Στα τέλη του 1899 εκλέγεται έφορος των εκπαιδευτηρίων του ίδιου νησιού,⁴⁴ όμως, λίγο αργότερα αρρωσταίνει βαριά και, ενώ κατά διαστήματα επιστρέφει στα διδακτικά του καθήκοντα, πιστεύοντας ότι έχει αναρρώσει,⁴⁵ εν τέλει πεθαίνει, στις 8 Ιουνίου του 1900, μάλλον από επιπλοκές της γρίπης στον εξασθενημένο οργανισμό του, σε ηλικία μόλις 57 ετών. Η κηδεία του γίνεται στη Χάλκη με δαπάνες της Θεολογικής Σχολής και η ταφή του στον περίβολό της, ενώ ακολουθούν αρκετές νεκρολογίες που εξάirουν την αξία του ως δασκάλου, δημοσιογράφου, λογίου και λογοτέχνη. Λίγο αργότερα κυκλοφορεί η χαρμόσυνη είδηση ότι «ευρέθη

40. «Τελετή εν τη Φιλαρμονική», εφ. *Εφημερίς*, αρ. 129 (9.5.1893).

41. Βλ. Αναστασία Τσαπανίδου, «Τα μαρτύρια του μαρμαρίνου Βύρωνα και ο «βυρωνομάρτυς» Χριστόφορος Σαμαρτσίδης», *Μικροφιλολογικά*, 49 (2021) 23-30.

42. Βλ. ενδεικτικά εφ. *Νέα Επιθεώρησις* [Κωνσταντινούπολη], αρ. 1280 (6.2.1895) και εφ. *Νεολόγος*, αρ. 8133 (24.6./6.7.1896).

43. Βλ. εφ. *Νεολόγος*, αρ. 8223 (14/26.10.1896) και αρ. 8236 (28.10/9.11.1896). Η εφημερίδα του Βουτυρά συγχαίρει το Πατριαρχείο για τον διορισμό του «αρχαίου εργάτου των γραμμάτων» και «διαπρεπούς λογίου, καθηγητού και συγγραφέως» στη Χάλκη, και δημοσιεύει από τις στήλες της ένα σύντομο βιογραφικό του.

44. «Εκλογικά Χάλκης», εφ. *Κωνσταντινούπολις*, αρ. 283 (20.12.1899).

45. Εφ. *Ταχυδρόμος*, αρ. 517 (14.1.1900)· εφ. *Κωνσταντινούπολις*, αρ. 66 (24.3.1900).

γενναιόφρων ομογενής αυθορμητώς και προθύμως αναλαμβάνων την προστασίαν της δυστυχούς οικογενείας του, ήτις και ζώντος του τροφέως αυτής, εδοκίμασε τας πικρίας της ανεχειάς». ⁴⁶ Φαίνεται, ωστόσο, ότι τα πράγματα δεν πηγαίνουν τελικά κατ' ευχήν, γιατί το Πατριαρχείο εξαναγκάζεται να καταβάλει ένα γλίσχρο επίδομα για την πενόμενη οικογένεια, γεγονός που προκαλεί την αγανάκτηση του κωνσταντινουπολίτικου τύπου:

Ήτο εκ των σπανίων εκείνων της προόδου του Γένους σκαπανέων. Εθυσίαζε πάντα τα ίδια υπέρ του ευγενούς αυτού ιδανικού, εις ένα μόνον αποβλέπων σκοπόν, την πρόοδον και ανάπτυξιν του Γένους. Υπό τούτου και μόνου του έρωτος ελάνομενος, έμπλεως ζήλου και φρονήματος και δεξιότητος εις το μεταδίδειν εις τους άλλους εκ του πληρώματος της εαυτού υπέρ ιερών μόνον και οσίων παλλομένης καρδίας, κατέτριψε πάντα τον βίον μετά μοναδικού ενθουσιασμού και παραδειγματικής αφοσίωσης εις την μόρφωσιν της νεολαίας και τής περί αυτόν κοινωνίας εργαζόμενος.

Και ειργάσθη ως δημοσιογράφος και ειργάσθη ως ποιητής και ειργάσθη ως διδάσκαλος και καθηγητής και ειργάσθη ως διευθυντής και επόπτης σχολών και ειργάσθη ως γυμνασιάρχης· πανταχού δε αφήκεν ανεξάλειπτα τα ίχνη της διαβάσεως αυτού ανεξάλειπτον ιδία την ανάμνησιν του ενθέου αυτού εις το καθήκον ζήλου, της παιδαγωγικής αυτού δεξιότητος και της εξόχου περί το φρονηματίζειν την νεολαίαν δεινότητος.

Ούτω κατηγάλωσεν εαυτόν ως λαμπάδα φωτίζουσαν αλλά και άμα εξατμιζομένην και εσβέσθη επί τέλους, την τελευταίαν αναλαμπήν αυτού αφείς εν τω κατά Χάλκην πνευματικώ φωτωρίω της ανωτέρας ημών ιεραρχίας.

Και εγκατέλειπεν οικογένειαν πενομένην, γηραιάν χήραν, ανήλικον υιόν, άγαμον θυγατέρα· και η πάσχουσα και των πάντων στερουμένη οικογένεια του αληθούς διδασκάλου του Γένους επεκαλέσατο το έλεος και την υπέρ αυτής μέριμναν του ανωτάτου ημών πνευματικού κέντρου και το ανώτατον πνευματικόν ημών κέντρον όρισε χθες υπέρ της οικογενείας μέχρι

46. «Η κίνησις εν ταις επαρχίαις», εφ. *Κωνσταντινούπολις*, αρ. 156 (14.7.1900).

ενηλικιώσεως του υιού του αιμνήστου διδασκάλου, πενιχρότατον μεν και τελείως ανεπαρκές μηνιαίον χορήγημα, γρόσια εκατόν πενήκοντα, ότι πλείστον όμως ηδύνατο προς τούτο εκ του ταμείου των ελεών να διαθέση, οιονεί ως ένδειξιν μόνον της αναγνωρίσεως των εξαιρετικών προς το Γένος υπηρεσιών του ανδρός.

Είναι προδήλως αύτη κατάστασις, η οποία δεν δύναται να εξακολουθήση άνευ πλήρους απογοητεύσεως των καταναλισκόντων τον βίον και την πνευματικήν και σωματικήν αυτών ικμάδα εξαντλούντων εν τη υπηρεσία της ομογενούς κοινωνίας: εν τη καταστάση ταύτη προδήλως κείται μία των αιτιών, δι' άς σπανίζουσιν οσημέραι οι ενθουσιώδεις εκείνοι και ζηλωταί του καθήκοντος διδάσκαλοι, οι οποίοι, βλέποντες πώς αμείβεται η ευσυνειδησία και αυταπαρηγσία, δεν δύναται βεβαίως πάντες να μακαρίζωσιν εαυτούς επί τη μερίδι, την οποίαν εξέλλεξαντο [...].

Η ίδρυσις ταμείου κανονικών συντάξεων υπέρ των απομάχων πνευματικών εργατών του Γένους και των οικογενειών αυτών δεν είναι τι βεβαίως των εκ του παραχρήμα κατορθομένων: είναι όμως μία των μάλιστα επειγουσών εθνικών ημών αναγκών [...].⁴⁷

Η μεταθανάτια υποστήριξη του κωνσταντινουπολίτικου τύπου στον Σαμαρτσίδα είναι ακόμη ένα δείγμα των αισθημάτων συμπάθειας και εκτίμησης που έτρεφε η ελληνική ομογένεια για την πολυσχιδή δράση του. Σποραδικές μαρτυρίες συγκλίνουν στο ότι η φυσική του παρούσα συνδύαζε την ευγένεια, την

---

47. Πρωτοσέλιδο, κύριο άρθρο στον *Ταχυδρόμο* του Δημ. Βέλλη (αρ. 1053 (28.11.1900)), στην κατακλείδα του οποίου προτείνεται η ανάληψη πρωτοβουλίας από πλούσιο ομογενή, ώστε να υποστηριχτεί στα πρώτα της βήματα η ίδρυση ταμείου συντάξεων. Με εξαίρεση την καταληκτική προτροπή, σε παραπλήσιο πνεύμα κινείται και η εφ. *Κωνσταντινούπολις* του Δημ. Νικολαΐδη (αρ. 259, (30.11.1900)), με ομόθεμο πρωτοσέλιδο, κύριο άρθρο της, στο οποίο, συν τοις άλλοις, σημειώνεται ότι θα ήταν καλύτερο το Πατριαρχείο να μην είχε δώσει τόσο χαμηλό μηνιαίο επίδομα στην οικογένεια του Σαμαρτσίδα, διότι αντί να τιμά εξευτελίζει την προσφορά του και, επιπλέον, αποθαρρύνει όσους θα ήθελαν να επιδείξουν αντίστοιχη αφοσίωση υπηρετώντας το κοινό καλό.

εκλέπτυνση, το χιούμορ, τη ζεστή χροιά της φωνής και ένα ιδιαίτερο χάρισμα λόγου, το οποίο, σε συνδυασμό με τη λογοτεχνική αξιολύση, συγκινούσε τα ακροατήρια, όταν ανέβαινε στο βήμα. Επαινείται θερμά, για παράδειγμα, από τον εκδότη της εφημερίδας *Μεταρρύθμισις* Βλάση Γαβριηλίδη, η συμμετοχή του Σαμαρτσίδη σε πανηγυρική συνεδρία του ΕΦΣΚ ως εκπροσώπου της Αδελφότητας Ξηροκρήνης, προκειμένου να απαγγείλει το ποίημά του «Οι μύσται», που γεφύρωνε με μαεστρία τις αρχαιοελληνικές αξίες με τα νεοελληνικά εθνικά ιδεώδη:

Η αποζημίωσις ήν ο κ. Χριστόφορος Σαμαρτσίδης επλήρωσεν εις το γερμανικής υπομονής ακροατήριον ήτο μεγαλυτέρα ίσως των γαλλικών δισεκατομμυρίων. Αντιπρόσωπος της αδελφότητος «Ξηροκρήνης» προσεφώνησεν ουχί τον Σύλλογον, αλλά την Ελλάδα. Σπανίως από του αυτού βήματος εξήλθε τοιαύτη φωνή, ήτις δίκην ανεμοστροβίλου συνήρπασε τας καρδίας των ακροατών. Ό,τι άριστον το ποίημα τον κ. Σαμαρτσίδου υπό ποιητικήν και καλλιτεχνικήν έποψιν, εγένετο ό,τι επιβάλλον διά της δυνατής επαγγελίας. Εύγε, συγκινήσεις, δάκρυα, χειροκροτήσεις, ανευφημίας την σιγηλήν εκείνην αίθουσαν την επλήρωσαν ζωής και εφέρετο προς τα ιερά εδάφη και τα ηρώων των αθανάτων μας προγόνων, έπλει δε εις πανόραμα θείων εκστάσεων, οδηγόν έχουσα την απαράμιλλον του ποιητού φωνήν.

Ο ποιητικός θρίαμβος τον κ. Χ. Σαμαρτσίδου ήτο συμπληρωμένος πριν ή κατέλθη του βήματος, και όταν κατήλθεν ούτε βήμα ηδύνατο να ποιήση απέναντι πυκνής πολιορκίας συγχαρητηρίων. Το ποίημά του, εν καιροίς χαλεποίς, εν καιροίς αναριθμήτων απαιτήσεων θάρρους και μυστικής μετά των προγόνων μας συγκοινωνίας, θέλομεν δημοσιεύσει έν τινι των προσεχών φύλλων.⁴⁸

Στην κατακλείδα της επαινετικής κριτικής του, ο Γαβριηλίδης υπαινίσσεται ότι «Οι μύσται» του Σαμαρτσίδη άγγιζαν τα εθνικοπατριωτικά αισθήματα της ομογένειας, τα οποία αυτή δυσκολευόταν να εκδηλώσει ελεύθερα υπό το καθεστώς της ισχυρής οθωμανικής λογοκρισίας, ιδιαίτερα της χαμιτικής, που

48. Εφ. *Μεταρρύθμισις* [Κωνσταντινούπολη], αρ. 266 (10.5.1877).

είχε ήδη αρχίσει να δίνει τα δείγματα γραφής της.⁴⁹ Από μεταγενέστερη αναφορά, πάλι του Γαβριηλίδη, γνωρίζουμε την απερισκεψία με την οποία ο Σαμαρτσίδης, από νεαρή ήδη ηλικία, είχε διατρανώσει απροκάλυπτα ενώπιον των οθωμανικών αρχών τα εθνικά του αισθήματα και την ελπίδα του για την απελευθέρωση των αλύτρωτων ελληνικών κοινοτήτων,⁵⁰ ενώ σποραδικές άλλες πηγές, σε συνδυασμό με το περιεχόμενο των παιδαγωγικών του συγγραμμάτων και με ορισμένες δημοσιογραφικές και λογοτεχνικές επιλογές του,⁵¹ υποδεικνύουν ότι έβρισκε τρόπους να εκδηλώνει την προσήλωσή του στα ελληνικά εθνικά ιδεώδη, κατά πάσα πιθανότητα και κατά την άσκηση του εκπαιδευτικού του έργου, παρά το απαγορευτικό πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου δρούσε. «Είναι ακραιφνέστατος πατριώτης και ευγενέστατος ανήρ, αληθής τζέντλεμαν, ο κ. Σαμαρτζίδης και διάπυρος των Μουσών λάτρης [...] Παρά τω κ. Σαμαρτσίδη ανέπνευσα ολίγην ελληνικήν ατμόσφαιραν, αγνήν αύραν του Ελικώνος μας και συνήλθον από του θάμβους των προηγουμένων εντυπώσεων εν ελληνική και ποιητική συναναστροφή», σημειώνει ο Πελοποννήσιος νομικός, ποιητής,

---

49. Τα υπονοούμενα του Γαβριηλίδη θα αποδειχθούν προφητικά για τον ίδιο, όταν, την επόμενη χρονιά (1878), κυνηγημένος από τον Αβδούλ Χαμίτ Β' για άρθρο του στη *Μεταρρύθμιση*, θα αναγκαστεί να καταφύγει στην Ελλάδα (βλ. ενδεικτικά, Κώστας Σαρδελής, *Βλάσης Γαβριηλίδης 1849-1920. Μεγάλος αναμορφωτής της ελληνικής δημοσιογραφίας και πνευματικός ηγέτης*, Αθήνα 2005, σ. 33-34).

50. Βλ. Αναστασία Τσαπανίδου, «Ένα παράτολμο εγχείρημα του Χριστόφορου Σαμαρτζίδη (1868)», *Μικροφιλολογικά* 35 (2014) 7-12.

51. Για παράδειγμα, με τη θεατρική παράσταση του δίπρακτου δράματός του *Αρματωλοί και Κλέπται*, που ανεβαίνει το 1864 στο φρεσκοϊδρυμένο εθνικό θέατρο του Κοσμά Δημητράκου στην Κωνσταντινούπολη και γεμίζει τη σκηνή με ελληνικές φουστάνελες (*Journal de Constantinople*, αρ. 3284 (13.1.1864)), ή με τη συμμετοχή του από τη θέση του διευθυντή στην πρώτη περίοδο κυκλοφορίας της αντι-εξαρχικής γαλλόφωνης εφημερίδας *Φάρος του Βοσπόρου* (1869), ή με τη συγγραφή ποιήματος με ήρωα τον πρίγκιπα Γεώργιο, που μελετάει τον χάρτη και ετοιμάζεται να απελευθερώσει τα τουρκοπατημένα εδάφη («Τω βασιλόπαιδι Γεωργίω»), *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου 1891*, σ. 262).

συγγραφέας ιστορικών δοκιμίων και δημοσιογράφος Δημήτριος Βαρδουνιώτης (1847-1924), μετά από συνάντησή του με τον Σαμαρτσίδα την εποχή που αυτός διευθύνει το ελληνικό Διδασκαλείο της οθωμανικής Θεσσαλονίκης.⁵²

Μπορούμε, επίσης, να πιθανολογήσουμε ότι κατά την άσκηση του διδακτικού του έργου ο Σαμαρτσίδης έδραττε τις ευκαιρίες για να παρεκκλίνει, όχι μόνο από το πολιτικό κανονιστικό πλαίσιο που επέβαλλε η οθωμανική νομιμότητα, χάριν των εθνικών ιδεών του, αλλά και από το εκπαιδευτικό κανονιστικό πλαίσιο της ομογένειας, που διαμόρφωνε το Πατριαρχείο με τη συνέργεια του ΕΦΣΚ, χάριν μιας πιο αποτελεσματικής διδασκαλίας. Αναμφίβολα, η μακρά θητεία του στα σχολεία της ομογένειας από τη θέση του δασκάλου, του καθηγητή, του γυμνασιάρχη ή του επόπτη, δε θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς τη συμπόρευσή του με τις βασικές επιταγές της πατριαρχικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Για παράδειγμα, συμβάλλει αυτοβούλως στη διατήρηση της σχολικής εθιμοτυπίας της εποχής του, συγγράφοντας, κατά περίπτωση, κάλαντα και ωδές,⁵³ καθώς και ύμνους για τους μεγάλους χορηγούς των σχολείων (όπως ο προαναφερθείς για τον Γεώργιο Ζαρίφη), που τραγουδούν οι μαθητές του σε επετειακές και λοιπές επίσημες εκδηλώσεις· μάλιστα, το δεύτερο ποίημα που συνέθεσε στη μνήμη του Κωνσταντίνου Ζάππα επενδύθηκε με μουσική Μπετόβεν και καθιερώθηκε ως ύμνος του Ζαππείου.⁵⁴ Την προσήλωσή του

52. Δ. Κ. Βαρδουνιώτης, «Οι πύργοι της Θεσσαλονίκης», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου 1894*, σ. 74.

53. Βλ. ενδεικτικά την πληροφορία για «ωδή ποιηθείσα υπό Χ. Σαμαρτσίδου και ψαλείσα υπό των μαθητών της εν Φαναρίω δημοτικής σχολής», εφ. *Ανατολικός Αστήρ*, αρ. 30 (26.4.1889)· επίσης, «Τα Κάλαντα του 1879», στο *Ημερολόγιον της Ανατολής του έτους 1879* (σ. 445-446), τα οποία «εποιήθησαν υπό Χ. Σαμαρτσίδου προς χρήσιν των παιδων της δημοτικής σχολής του Ελλην. Εκπαιδευτηρίου».

54. Το 1913 ο Γ. Δ. Παχτίκος, καθ' υπόδειξιν αναγνώστη του μουσικολογικού περιοδικού του, προτείνει να αντικατασταθεί το «ξενικόν μέλος» του ζάππειου ύμνου του Σαμαρτσίδα με δημοτική μουσική της Ηπείρου, που θα μπορούσε να αγγίξει «τας χορδάς της εθνικής ψυχής και

στην πατριαρχική εκπαιδευτική πολιτική φανερώνει, άλλωστε, και το σχεδόν ασκητικό πρότυπο του χρηστοθήους διδασκαλικού βίου, που προβάλλουν οι *Παιδαγωγικά υποθήκαι* του. Ωστόσο, από την άλλη πλευρά, στο ίδιο έργο οι δάσκαλοι προτρέπονται να παραμερίζουν τη γραμματικο-συντακτική τυπολατρεία, στην οποία ήταν προσκολλημένη η εκπαίδευση της εποχής, ώστε να προσφέρει στους μαθητές τη χαρά να κατακτήσουν το ουσιαστικό νόημα και τις ιδέες των κειμένων που θα μελετούσαν:

*Καλώς δε εκτελεί το διδασκαλικόν αυτού καθήκον, έχων υπ' όψει ότι οι μεν γραμματικοί και συντακτικοί κανόνες είναι το μέσον, σκοπός δε είναι ο πλουτισμός του νοητικού των διδασκομένων διά των εννοιών, των περιεχομένων εν τοις βιβλίοις. Ο διδάσκαλος, ο περιοριζόμενος εις την διδασκαλίαν του μέσου και παρορών τον σκοπόν, ομοιάζει τω ασκούντι τα παιδιά να θραύσιν κάρνα και μη επιτρέποντι ποτέ αυτοίς όπως φάγωσιν τον ουσιώδη πυρήνα.*⁵⁵

Τη συνειδητή απόκλισή του από την επίσημη εκπαιδευτική πολιτική δείχνει, άλλωστε, και η συχνή καταφυγή του στη δημοτική γλώσσα, σε πείσμα της εμμονικής προσκόλλησης στην καθαρεύουσα, που επιδείκνυε η συντριπτική πλειονότητα των λογίων συναδέλφων του. Έτσι, σε ζωντανή δημοτική γλώσσα είναι γραμμένα, για παράδειγμα, εκτός από κάποια λογοτεχνικά του έργα (όπως το δημοφιλές δράμα του *Αρματωλοί και Κλέπται*⁵⁶ και η επετειακή ποιητική του σύνθεση «Παραμονή

της εθνικής φιλοτιμίας παντός ζηλωτού Έλληνος» και, ταυτόχρονα, θα υπενθύμιζε καταλλήλως την ηπειρωτική καταγωγή του Ζάππα (βλ. «163. Ζάππειος Ύμνος», *Μουσική* [Κωνσταντινούπολη] 14 (Φεβρ. 1913) 46-47). Νωρίτερα από τον ύμνο, ο Σαμαρτσίδης είχε συνθέσει και ένα ελεγείο για τον θάνατο του Ζάππα, το οποίο έψαλαν οι μαθήτριες του Ζαππείου σε ειδική επιμνημόσυνη λειτουργία που τελέστηκε στον ναό της Αγίας Τριάδας της Κωνσταντινούπολης («Επί τῷ θανάτῳ του Κωνσταντ. Ζάππα», εφ. *Νεολόγος*, αρ. 6761 (11/23.2.1892)).

55. *Παιδαγωγικά υποθήκαι*, Βιβλιοθήκη του «Κήρυκος», Κωνσταντινούπολη 1891, σ. 15.

56. Οι *Αρματωλοί και Κλέπται* του Σαμαρτσίδα έκαναν τουλάχιστον οκτώ νόμιμες και κλεψίτυπες επανεκδόσεις μέσα στον 19ο αιώνα, και

Πρωτοχρονιάς)⁵⁷), τα περισσότερα από τα παιδικά του ποιήματα (ειδικά όσα έστειλε στη *Διάπλαση των Παίδων*), αλλά και οι πολύ καλές (ακόμη και για τα σημερινά δεδομένα) μεταφράσεις αποσπασμάτων της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο, που εμπιστεύτηκε στον εκδότη του κωνσταντινουπολίτικου *Ημερολογίου της Ανατολής* Αθανάσιο Παλαιολόγο.⁵⁸

Ίσως τέτοιου είδους παρεκκλίσεις του Σαμαρτσίδα από τους κάθε λογής κανόνες να συνέβαλαν, σε κάποιον βαθμό, στην καταξίωσή του στη συνείδηση της ελληνικής ομογένειας ως ενός αποτελεσματικού δασκάλου,⁵⁹ που κατάφερε να δίνει ζωγόνο πνοή στην ξηρή διδασκαλία και εντέλει να ενεργοποιεί, όχι μόνο «την απλήν αγάπην, αλλά την φανατικήν στοργήν των μαθητών του, εις τας καρδίας των οποίων κατείχε το σπάνιον δώρον να μεταφυτεύει αυτουσίους τας ιδέας του και πάγια τα φρονήματά του», όπως μας βεβαιώνει, με ισχυρή νοσταλγία, ο

μέχρι τις αρχές του 20ού παίχτηκαν πολλές φορές σε ελλαδικές και ομογενειακές θεατρικές σκηνές (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Αθήνα, Σέρρες, Θεσσαλονίκη, Σύρο, Ζάκυνθο, Αίγυπτο, Βραΐλα, Νέα Υόρκη). Ένα από τα συστατικά της επιτυχίας τους, τουλάχιστον στην αρχή, υπήρξαν οι διάλογοι των ηρώων του έργου σε ιδιωματική δημοτική γλώσσα.

57. Ποίημα που αναπαριστά με περιγραφική δεινότητα τα παζάρια της Κωνσταντινούπολης· δημοσιεύτηκε στην εφ. *Νεολόγος*, αρ. 6486 (31.12.1890). Βλ. σχετικά, Λάμπρος Βαρελάς, «Παραμονή Πρωτοχρονιάς στις Πόλεις τα παζάρια. Ένα λησμονημένο ποίημα του Χριστόφορου Σαμαρτσίδα για την αγορά της Κων/πολης», *The Athens Review* 102 (Ιαν. 2019) 26-29.

58. Βλ. τις διαδοχικές δημοσιεύσεις με τον γενικό τίτλο «Ποιήσεις. Το πνεύμα του Ομήρου», στις εκδόσεις του *Ημερολογίου της Ανατολής* για τα έτη 1879 (σ. 422-428), 1885 (σ. 220-230) και 1886 (σ. Β15-Β23). Τα μεταφρασμένα αποσπάσματα που δημοσιεύονται στο *Ημερολόγιον* του 1885 συνοδεύονται από θερμούς επαίνους του Παλαιολόγου και από τη δημόσια έκκλησή του να βρεθεί ο φιλότιμος ομογενής που θα αναθέσει στον Σαμαρτσίδα τη μετάφραση όλου του Ομήρου, διότι έτσι ο αρχαίος ποιητής «γενήσεται εντρύφημα και αυτού του ορεσιβίου ποιμένος, τα δε αθάνατα αυτού έπη έσσονται πάλιν μετά πάροδον τριών χιλιάδων ετών τα κοινά του λαού άσματα!» (σ. 220-221).

59. Γ. Δημ. Θεοφιλίδης, «Χριστόφορος Σαμαρτσίδης», ό.π.

παλιός μαθητής του από την Αδριανούπολη, που τον νεκρολογεί από τις στήλες της Κωνσταντινουπόλεως. Αυτό, πάντως, που μπορούμε να υποθέσουμε με αρκετή βεβαιότητα, είναι ότι για τις εμπνευσμένες διδασκαλίες του, που γοήτευαν τους μαθητές του, ο Σαμαρτσίδης θα πρέπει να επιστράτευε κάποια από τα φυσικά του χαρίσματα που γοήτευαν εξίσου και το ενήλικο ακροατήριό του, σαν και αυτά που συγκίνησαν σφοδρά τον Γαβριηλίδη, όταν τον άκουσε να απαγγέλει με πάθος και θεατρικότητα το ποίημά του «Οι μύσται» από το βήμα του ΕΦΣΚ. Χαρίσματα, τα οποία κατάφεραν εντέλει να εντυπωσιάσουν τον συνάδελφο του Σαμαρτσίδα (και επίσης γνωστό λόγιο της Πόλης), καθηγητή Ηλία Βαλσαμάκη, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό, ώστε με ενθουσιασμό να τον ανακηρύξει μάγο του λόγου:

[μάγος] ζων, κινούμενος, λαλών, σαγηνεύων, ενθουσιών, αληθής, φυσικός, απέριττος, βαθύς γνώστης των μυστηρίων του λόγου όσον και αληθής μύστης της ανθρώπινης καρδιάς και ιδία της ελληνικής, ο την παρελθούσαν Δευτέραν, εν τη αιθούση των συνεδριάσεων του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, επί μίαν όλην ώραν κατακλήσας [=σαγηνεύοντας] το πολυπληθές και εκλεκτόν ακροατήριον αυτού επί του προαγγελθέντος υψίστης σημασίας θέματος αυτού «Περί των νόμων της αναπτύξεως του ανθρώπου ως όντος λογικού, ηθικού και θρησκευτικού» γηραιός πλην ακμαίος έτι και πλήρης ζωής και ψυχικού σθένους, αρχαίος σκαπανεύς των γραμμάτων και του λόγου, ο πολυτίμητος ημών φίλος κ. Χριστοφόρος Σαμαρτσίδης. Και ήτο αντάξιος του θέματος αυτού ο ρήτωρ, και ο λόγος αυτού ήτο χείμαρρος ευγλωττίας και πειθούς, και ηκούσθη μετά συγκινήσεως και στοργής, και εισέτι ακούεται υπό τών έναντα εχόντων τα ώτα εκ της ηδυτάτης αυτού μολπής ευτυχών ακροατών αυτού. Ο Σαμαρτσίδης είναι ρήτωρ εκ των σπανίων· δεν απαγγέλλει μόνον, αλλά και ψάλλει· δεν λέγει μόνον, αλλά και νοεΐ· δεν αναγινώσκει μόνον, αλλά και αισθάνεται· ο δε συνήθως βαρύς τόνος της φωνής αυτού λαμβάνει όλας τας δυνατάς ποικιλίας της εντάσεως, του ύψους και του χρώματος. Είναι και χείμαρρος ρέων ησύχως εν τη ομαλή αυτού κοίτη, και ορμητικός και παραφέρων κατά τας στενώσεις και τας αιφνιδίας αυτής κλίσεις, και καταρράκτης μεγαλοπρεπής, αφορίζων,

ιριδίξων. Ουδέν προσθέτομεν εις ταύτα εκ φόβου μήπως αφ' ενός μεν προσβάλωμεν την πασίγνωστον του εργάτου τούτου του λόγου μετριοφροσύνην, αφ' ετέρου δε εξασθενίσωμεν διά των γραφομένων ημών, αν ουχί την αναλλοίωτον αυτού εικόνα, αλλά μην [=αλλά πράγματι] την περιβάλλουσαν αυτήν φωταυγή αίγλην.⁶⁰

---

60. Η. Γ. Βαλσαμάκης, «Επιστημονική επιθεώρησις», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις* 2.9 (20.12.1892) 173-174.

Έφη Κάννεο*

ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ
ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΤΙΚΟΥ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑΤΟΣ

Η ΥΣΤΕΡΗ οθωμανική περίοδος και ειδικά εκείνη των οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων, από την εποχή του Τανζιμάτ (1839-1876) και εξής, σηματοδοτείται από πολλαπλές ρήξεις σε σχέση με το παρελθόν. Αφετηριακή ρήξη αποτελεί κατά τη γνώμη μου η προώθηση της έννοιας του Οθωμανού πολίτη που επιχειρείται να υποκαταστήσει εκείνη του Οθωμανού υπηκόου: του Οθωμανού πολίτη, με την έννοια της ενεργής αφοσίωσης στη χώρα και στο σουλτάνο, δηλαδή της συνειδητής καθημερινής προσπάθειας για τον εκσυγχρονισμό και την πρόοδο της χώρας, ως άμυνας απέναντι τόσο στην οικονομική και πολιτική κυριαρχία της Δύσης όσο και στα αποσχιστικά βαλκανικά εθνικά κινήματα. Η εκπαίδευση (ειδικά η πρωτοβάθμια) θεωρήθηκε πρωταρχικό μέσο ενίσχυσης της οθωμανικότητας, δηλαδή του οθωμανικού πατριωτισμού. Κάτι τέτοιο γίνεται σαφές από μια σειρά πρωτοβουλιών του οθωμανικού κράτους κατά την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων, συμπεριλαμβανομένης και της

---

* Αναπλήρωτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Τουρκικών και Σύγχρονων Ασιατικών Σπουδών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

έκδοσης του Καταστατικού Χάρτη Γενικής Παιδείας (Maarif-i Ummumiye Nizamnamesi) το 1869. Ο Καταστατικός αυτός Χάρτης όριζε για πρώτη φορά με σαφήνεια τις τρεις βαθμίδες της εκπαίδευσης, καθιστώντας την πρωτοβάθμια εκπαίδευση υποχρεωτική.¹

Ο στόχος της διάδοσης της παιδείας, κατά κύριο λόγο της πρωτοβάθμιας, χαρακτηριζόταν επίσης όλες τις μη μουσουλμανικές κοινότητες και σχετιζόταν, σε αδρές γραμμές, με την ενίσχυση της ταυτότητας της καθεμίας και την από καλύτερες θέσεις συμμετοχή της στον εκσυγχρονισμό της χώρας.² Η γενίκευση της παιδείας εξ ορισμού σήμαινε συμπερίληψη στις εκπαιδευτικές διαδικασίες των ομάδων που μέχρι πρότινος ήταν αποκλεισμένες από αυτές: των λαϊκών στρωμάτων και του γυναικείου φύλου. Αυτές είναι, νομίζω, οι μεγαλύτερες ρήξεις που χαρακτηρίζουν την παιδεία στην ύστερη οθωμανική περίοδο. Για τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς, τα μιλλέτ και οι τοπικές κοινότητες ή οι ενορίες αποτελούσαν το κύριο θεσμικό

1. İlber Ortaylı, *Ο πιο μακρός αιώνας της αυτοκρατορίας. Ο οθωμανικός 19ος αιώνας. Η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό, επιμέλεια-σχολιασμός Στέφανος Παπαγεωργίου*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2004, σ. 324-325.

2. Για την εκπαίδευση στις εβραϊκές κοινότητες, βλ. ενδεικτικά, Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews: the Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey*, Μπλούμινγκτον, Indiana University Press, 1990· Esther Benbassa, «L'École des Filles de l' Alliance Israélite Universelle à Galata», *Varia Turcica* XIII (1991), σ. 201-236· Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σ. 139-213. Για τις αρμενικές κοινότητες βλ. Viscount James Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*, Λονδίνο, Causton & Sons, 1916, σ. 662-663· Raymond H. Kévorkian - Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l' Empire Ottoman à la veille du génocide*, Παρίσι, Editions d' Art et d' Histoire ARHIS, 1992, σ. 92, 96· Victoria Rowe, *A History of Armenian Women's Writing*, Λονδίνο, Cambridge Scholars Press Ltd., 2003, σ. 53-55. Για τις ελληνορθόδοξες κοινότητες βλ. ενδεικτικά, Έφη Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1753-1912)*, Αθήνα, Κατάρτι, 2004· Κατερίνα Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας: κοινωνικοποίηση στα πλαίσια της πατριαρχίας και του εθνικισμού (19ος αι.-1922)*, Αθήνα, Gutenberg, 2008.

πλαίσιο για την υλοποίηση των νέων αυτών κατευθύνσεων, αν και δεν ήταν αποκλεισμένοι από τους αντίστοιχους κρατικούς θεσμούς.

Τις καινοφανείς αυτές τάσεις πρόκειται να εξετάσω στο συγκεκριμένο κείμενο, αναφορικά με τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς. Για τους πληθυσμούς αυτούς ασφαλώς η εκπαιδευτική δραστηριότητα δεν αποτελούσε νέο φαινόμενο την περίοδο που μας απασχολεί.³ Ενώ, όμως, μπορούμε να κάνουμε λόγο για σποραδικές ιδρύσεις εκπαιδευτηρίων που απευθύνονταν σε ένα σχετικά περιορισμένο κοινό τις προηγούμενες περιόδους, η κατάσταση αυτή άλλαζε ριζικά από το β' ήμισυ του 19ου αιώνα.

Αν και πρόκειται να προσεγγίσω τις συγκεκριμένες αλλαγές μέσα από πηγές προερχόμενες κατά κύριο λόγο από την Κωνσταντινούπολη, θεωρώ ότι αυτές αφορούν το σύνολο των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της Αυτοκρατορίας, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, για τους εξής λόγους: η Κωνσταντινούπολη ιστορικά συγκέντρωνε πλήθος εσωτερικών μεταναστών από τις οθωμανικές επαρχίες. Οι εσωτερικοί αυτοί μετανάστες που επιθυμούσαν την εκπαιδευτική αναγέννηση των τόπων καταγωγής τους ίδρυν συχνά, μέσω των αντίστοιχων συλλόγων, σχολεία, τα οποία λειτουργούσαν στα πρότυπα εκείνων της Πόλης. Επιπλέον, στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της οθωμανικής πρωτεύουσας φοιτούσαν Ορθόδοξοι (και όχι μόνο) μαθητές προερχόμενοι από το σύνολο της χώρας. Αυτό αφορούσε τόσο τις κεντρικές σχολές όσο και τα ενοριακά και κοινοτικά εκπαιδευτήρια, όπου συχνά φοιτούσαν παιδιά των εσωτερικών μεταναστών. Οι απόφοιτοι των εκπαιδευτηρίων αυτών, οι οποίοι ακολουθούσαν το διδασκαλικό επάγγελμα, εφάρμοζαν κατά κανόνα στα σχολεία των τόπων καταγωγής τους τις αρχές που

3. Βλ. ενδεικτικά, Μανουήλ Γεδεών, *Παιδεία και πτωχεία παρ' ημίν κατά τους τελευταίους αιώνας*, Κωνσταντινούπολη, Νεολόγος, 1893. Βλ. επίσης σχετικά, Ματθαίου Παρανίκα, *Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικό έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι της ενεστώσεως (ΙΘ') εκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη, τυπ. Κορομηλά, 1867, καθώς και Μανουήλ Γεδεών, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας*, Κωνσταντινούπολη, Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1883.

είχαν λάβει στην Κωνσταντινούπολη.⁴ Ακόμη, το αναγνωστικό κοινό των εντύπων (εφημερίδων και περιοδικών) που προέβαλλαν την ανάγκη των αλλαγών αυτών και εκδίδονταν στην οθωμανική πρωτεύουσα εκτεινόταν σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία.

1. Εκπαίδευση και κοινοτική συγκρότηση

Οι προσπάθειες των ελληνορθόδοξων πληθυσμών για τη γενίκευση της παιδείας συστηματοποιήθηκαν από τη δεκαετία του 1870 και μετά. Έτσι ιδρύθηκαν στην Κωνσταντινούπολη οι κεντρικές σχολές, όπως το Ζάππειο Παρθεναγωγείο (1875), το Ιωακείμειο (1882) και το Κεντρικό Παρθεναγωγείο (μετεξέλιξη της Σχολής Απόρων Κορασίων που μόλις το 1902 με σιγιλλιώδες γράμμα εξελίχθηκε από απλή Αστική Σχολή σε πλήρες αναγνωρισμένο Γυμνάσιο), καθώς και το Ζωγράφειο, ενώ η Μεγάλη του Γένους Σχολή προικίστηκε με νέο κτίριο. Ταυτόχρονα αναπτύχθηκε ραγδαία σε ολόκληρη την οθωμανική επικράτεια η κοινοτική και ενοριακή εκπαίδευση. Σημαντική υπήρξε από αυτή την άποψη η βοήθεια συλλόγων με κοσμικό χαρακτήρα, όπως ο *Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* ή ο *Εν Κωνσταντινουπόλει Σύλλογος υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως*. Ενώ οι συγκεκριμένοι σύλλογοι και τα εκπαιδευτήρια που προαναφέρθηκαν ιδρύθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, η εμβέλειά τους εκτεινόταν, όπως προανέφερα, σε ολόκληρη την οθωμανική επικράτεια, αλλά και πέρα από αυτήν, καθώς απευθύνονταν στους ορθόδοξους πληθυσμούς ολόκληρης της Αυτοκρατορίας, αλλά και των νεότευκτων βαλκανικών εθνικών κρατών.⁵ Ως προς την ενοριακή και

4. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19ος αιώνας - 1919, Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες*. Από το *μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό κράτος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997, σ. 236-238· Έφη Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία*, ό.π., σ. 297-310.

5. Βλ. σχετικά, Έφη Κάννερ, *Εμφυλές κοινωνικές διεκδικήσεις από την Οθωμανική αυτοκρατορία στην Ελλάδα και στην Τουρκία. Ο κόσμος μιας ελληνίδας χριστιανής δασκάλας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2012, σ. 119-183.

κοινοτική εκπαίδευση που είναι και η μαζικότερη, σχετίζεται με τη θεσμοθέτηση των κοινοτικών θεσμών και την εκπόνηση καταστατικών που προσδιόριζαν με ακρίβεια τις αρμοδιότητές τους.⁶

Σχετικά με τον χρόνο της θεσμοθέτησης των κοινοτικών θεσμών χρειάζονται κάποιες διευκρινίσεις. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι, ενώ οι Γενικοί Κανονισμοί που θεσμοθετούσαν με ενιαίο τρόπο τη λειτουργία του μιλλέτ εκπονήθηκαν την περίοδο 1860-1862, οι κανονισμοί των κατά τόπους κοινοτήτων άρχισαν να εκδίδονται κάτι παραπάνω από μια δεκαετία αργότερα. Στην περίπτωση της Κωνσταντινούπολης, ο πρώτος κοινοτικός κανονισμός που γνωρίζω είναι εκείνος του Σταυροδρομίου, με ημερομηνία έκδοσης το 1876.⁷ Αλλά και στην υπόλοιπη οθωμανική επικράτεια, οι κοινοτικοί κανονισμοί φέρουν χρονολογίες έκδοσης μεταγενέστερες του 1870.⁸ Η χρονική συγκυρία της θεσμοθέτησης των κοινοτήτων μας οδηγεί στη σύνδεση της διαδικασίας αυτής με την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας, της ανεξάρτητης από το Πατριαρχείο Ορθόδοξης Βουλγαρικής Εκκλησίας, το 1870. Δεδομένου ότι βρισκόταν ήδη σε εξέλιξη η συγκρότηση των βαλκανικών εθνικών κρατών που συνοδευόταν από τη δημιουργία των αντίστοιχων αυτοκέφαλων εκκλησιών, η ελληνορθόδοξη ελίτ θεώρησε αυτή την πράξη χαριστική βολή στην ήδη συρρικνωμένη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου, ενός οθωμανικού μηχανισμού εξουσίας, ο οποίος εξασφάλιζε την ελληνική πολιτισμική ηγεμονία στα Βαλκάνια. Έτσι, η κοινοτική εκπαίδευση αντιπροσώπευε μια προσπάθεια ενίσχυσης της εξουσίας του Πατριαρχείου, με το οποίο η ελληνορθόδοξη ελίτ είχε συνδέσει την εξουσία και το

6. Έφη Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία*, ό.π., σ. 190-197.

7. *Κανονισμός της εν Σταυροδρομίου Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος*, Κωνσταντινούπολη, 1876.

8. Βλ. Χαράλαμπος Παπαστάθης, *Οι Κανονισμοί των Ορθοδόξων Ελληνικών Κοινοτήτων του Οθωμανικού κράτους και της Διασποράς*, τ. 1, *Νομοθετικές πηγές - Κανονισμοί Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1984, σ. 147-394· Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19ος*, ό.π., σ. 409-411.

κύρος της, μέσω της διάδοσης της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας στους ορθόδοξους πληθυσμούς που διεκδικούσε η βουλγαρική πλευρά.

Επιπλέον, δυνάμει των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ που σηματοδότησαν την περαιτέρω ενίσχυση της οθωμανικής κεντρικής εξουσίας, συγκεντρώθηκαν στα χέρια του κράτους οι διοικητικοί και φορολογικοί μηχανισμοί, οι οποίοι μέχρι τότε ενέπιπταν στην αρμοδιότητα των κοινοτήτων. Έτσι η παιδεία, η μέριμνα για τους απόρους, καθώς και η διαχείριση των εκκλησιαστικών υποθέσεων και εκείνων που σχετίζονται με τους βασιικούς κύκλους στη ζωή των ανθρώπων —βάπτιση, γάμος, κηδεία— ήταν, πλέον, οι μόνες αρμοδιότητες που απέμεναν στις κοινότητες. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε εδώ ότι οι ομάδες που διαχειρίζονταν τις αρμοδιότητες αυτές απαρτίζονταν κατά κανόνα από λαϊκούς. Η διαδικασία θεσμοθέτησης των κοινοτήτων υπήρξε ουσιαστικά μια διαδικασία ενίσχυσης της εξουσίας των λαϊκών σε τοπικό επίπεδο, κάτι που σε κεντρικό επίπεδο είχε δρομολογηθεί με τη συγκρότηση του Διαρκούς Εθνικού Μικτού Συμβουλίου.⁹

Ειδικότερα για την Κωνσταντινούπολη και τα υπόλοιπα μεγάλα αστικά κέντρα, οι συγκεκριμένες αρμοδιότητες καθίστανται μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου του πλήθους των εσωτερικών μεταναστών που καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου συνέρρεε εκεί. Ο κοινωνικός έλεγχος σχετίζεται και με μια άλλη παράμετρο: εκείνη του φόβου για την ανάπτυξη του ευρωπαϊκού εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος που οι εγγράμματες ελίτ θεωρούσαν κινδύνους προ των πυλών και τα συνέδεαν με τους αλλότριους («εθνο-φυλετισμούς»), όπως φαίνεται από τη συχνότητα των σχετικών δημοσιευμάτων στον Τύπο.¹⁰

9. Έφη Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία*, ό.π., σ. 193-197.

10. Βλ. π.χ. σειρά άρθρων με τίτλο «Βοηθείτε Αλλήλους» που δημοσιεύονται στον *Νεολόγο* στις εξής ημερομηνίες: 18/30.1.1875, 20.1/1.2.1875, 21.1/2.2.1875, 22.1/3.2.1875, 23.1/4.2.1875, 24.1/5.2.1875. Βλ. επίσης, Έφη Κάννερ, «Άφρονες εναντίον φρονίμων, όχλος εναντίον λαού. Ο ελληνικός τύπος της Κωνσταντινούπολης απέναντι στην Κομμούνα του Παρισιού», *Μνήμων* 18 (1996) 89-108.

Συνεπώς, τα θεωρούσαν εξίσου σοβαρούς κινδύνους για τη συνοχή της Αυτοκρατορίας.

2. Η εκπαίδευση των λαϊκών στρωμάτων: λόγοι και στοχεύσεις

Η παιδεία αναδεικνυόταν σε προνομιακό μηχανισμό για την αποσόβηση των κινδύνων αυτών. Προϋπόθεση για κάτι τέτοιο υπήρξε, όπως προαναφέραμε, η προσέλκυση των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων στην εκπαιδευτική διαδικασία. Ο στόχος αυτός είχε ως αποτέλεσμα η παιδεία να γίνεται σε μεγάλο βαθμό αντιληπτή με όρους φιλανθρωπίας. Τα ονόματα κάποιων φιλεκπαιδευτικών αδελφοτήτων είναι ενδεικτικά: *Εν Χαλκηδόνι Ελληνική Εκπαιδευτική Αδελφότης «Ελεος»*, *Εν Σαρμασικίω Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης «Πρόνοια»*, *Εν Φαναρίω Φιλεκπαιδευτική και Φιλόπτωχος Αδελφότης*, κ.λπ. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η λειτουργία των φιλεκπαιδευτικών αδελφοτήτων θεσμοθετήθηκε από τους κοινοτικούς κανονισμούς, ως συνέπεια της εκπαιδευτικής αρμοδιότητας των κοινοτήτων. Οι στόχοι των αδελφοτήτων συνίσταντο στην υλική και «ηθική» συνδρομή προς τα κοινοτικά εκπαιδευτήρια και τους άπορους μαθητές. Στα καθήκοντά τους δηλαδή περιλαμβανόταν και η ευαισθητοποίηση των κατοίκων της κάθε κοινότητας για την αναγκαιότητα της παιδείας.¹¹

Το ρεύμα του πολλαπλασιασμού των εκπαιδευτηρίων είχε ξεκινήσει ήδη από τη δεκαετία του 1860. Όμως, από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 παρατηρείται έκρηξη της εκπαιδευτικής δραστηριότητας, καθώς οι κινήσεις για την ίδρυση σχολείων αγχάλιαζαν την οθωμανική πρωτεύουσα, αλλά και την Αυτοκρατορία στο σύνολό της. Οι κινήσεις αυτές επισφράγιζαν

11. *Κανονισμός της εν Στανροδρομίω, δ.π., 1876, άρθρο 5, σ. 5· Κανονισμός της εν Χαλκηδόνι Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος, Χαλκηδόνα, 1910, κεφ. Α', άρθρο 5, σ. 4-5· Κανονισμός της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Κοντοσκαλιού, Κωνσταντινούπολη, 1912, άρθρο 4, σ. 2-3.*

ένα γενικευμένο λόγο περί «λαού»). Το νομιμοποιητικό πλαίσιο όριζαν καταρχήν τα ιδεώδη της προόδου και του Διαφωτισμού, συστατικό μέρος του εκσυγχρονιστικού ιδεώδους. Στο πλαίσιο αυτό η γνώση αποτελούσε καθοριστικό παράγοντα ηθικοποίησης και εξανθρωπισμού. Γι' αυτό και ο Νικόλαος Φωτιάδης, έφορος των ενοριακών σχολών της Χάλκης, διαμαρτυρόταν, διότι οι ομογενείς έμποροι

πάσαν καταβάλλοντες αξιέπαινον πρόνοιαν προς συντήρησιν και βελτίωσιν της Ελληνεμπορικής Σχολής,¹² εγκαταλείπουσι πενομένην και ψυχορραγούσαν την Μεγάλην Εθνικήν Σχολήν εκείνην του λαού, της οποίας η διδασκαλία είναι μυριάκις ενεργητικώτερα, ως επιδαφιλεύουσα δωρεάν τα αγαθά της παιδείας εις απάσας τας τάξεις της κοινωνίας. Οι έφοροι της Εμπορικής Σχολής εξακολουθούσιν έχοντες τας θύρας αυτής ερμητικώς κεκλεισμένας προς πάντα μαθητήν [...] της νήσου ταύτης δι' ουδένα άλλον λόγον ή διότι δεν έτυχεν ευπορών.¹³

Διατύπωσε μάλιστα την άποψη ότι

τα ελαττώματα και αι κακίαι του λαού [...] πρέπει να μας ενισχύσωσιν έτι μάλλον εις το να πολλαπλασιάσωμεν τας προσπαθείας προς συντήρησιν και βελτίωσιν των σχολείων αυτού. Τα ελαττώματα και αι κακίαι του λαού εισί φυσική συνέπεια της απαιδευσίας αυτού. [...] Τα άγρια δένδρα έχουσι μείζονα ζωτικότητα των ημέρων και καλλιεργούμενα [...] παράγουσιν [...] αφθονότερους καρπούς παρά τα ήμερα. [...] Διά τούτο οι εξοχώτεροι νέες, οι μεγαλύτεροι ενεργέται της ανθρωπότητος γεννώνται συνήθως εκ των σπλάγγων του λαού.¹⁴

Το ζητούμενο που διαφαίνεται εδώ ήταν η κοινωνική ένταξη. Ο «λαός» δηλαδή παρουσιαζόταν σαν ένα ανεκμετάλλευτο μέχρι τώρα κοινωνικό δυναμικό, η αξιοποίηση του οποίου ήταν απαραίτητη συνθήκη για την πρόοδο και την ευημερία της κοι-

12. Πρόκειται για την Ελληνεμπορική Σχολή της Χάλκης.

13. «Τα εν Χάλκη Σχολεία: ολίγα περί δημοτικής παιδεύσεως», *Νεολόγος* (3/15.8.1871).

14. Στο ίδιο.

νότητας – τόσο της ελληνορθόδοξης όσο και της ευρύτερης. Η ένδεια, η απουσία της δυνατότητας εξασφάλισης των προς το ζην, ήταν απαγορευτική για κάτι τέτοιο, εφόσον υποδούλωνε τον άνθρωπο στις βιοτικές ανάγκες. Η παιδεία θα τον απελευθέρωνε από τους καταναγκασμούς αυτούς. Καθιστούσε δηλαδή τους ενδεείς υπεύθυνους για την τύχη τους και, επομένως, τους αναβίβαζε στην κατηγορία του έλλογου και ανεξάρτητου όντος. Όπως αναφερόταν σε πολλούς κοινοτικούς κανονισμούς, η οικονομική ανεξαρτησία, που σχετίζεται με τη δυνατότητα του ατόμου να συνδράμει οικονομικά την κοινότητα, αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την ιδιότητα του εκλογέα και εκλέξιμου στα κοινοτικά αξιώματα.¹⁵ Δηλαδή, η ευθύνη του ατόμου για την τύχη του καθιστούσε δύναμει μέτοχο των υποθέσεων της κοινότητας, υπεύθυνο για την τύχη της. Έτσι η γενίκευση της παιδείας συνδεόταν με τη διεύρυνση του πολιτικού σώματος, με τη γενικότερη τάση διεύρυνσης της συμμετοχής των λαϊκών στις υποθέσεις του μιλλέτ που είχαν εισαγάγει οι Γενικοί Κανονισμοί. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο, η επέκταση της παιδείας στα κατώτερα στρώματα σήμαινε:

α) την όσο το δυνατόν ευρύτερη προσπάθεια για την πρόοδο του μιλλέτ, την πρωτοκαθεδρία του στο συνολικό οθωμανικό εκσυγχρονιστικό εγχείρημα έναντι των υπολοίπων κοινοτήτων, και

β) την ενεργητική στήριξη και περιχαράκωση της πατριαρχικής Ορθοδοξίας, την αποτελεσματική δηλαδή αντιμετώπιση της Εξαρχίας και των βαλκανικών εθνικισμών μέσω της διάδοσης της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας.

---

15. *Κανονισμός της εν Σταυροδρομίου Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος*, Κωνσταντινούπολη, 1904, κεφ. Γ', άρθρα 29- 30, σ. 33· *Κανονισμός της εν Χαλκηδόνι*, ό.π., κεφ. Γ', άρθρο 41, σ. 20-21· *Κανονισμός της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Κοντοσκαλίου*, ό.π., άρθρο 2 (ακροτελεύτιο), σ. 11-13. Βλ. επίσης, *Κανονισμός της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης (1904)*, κεφ. Γ', άρθρο 23, Χαράλαμπος Παπαστάθης, *Οι Κανονισμοί των Ορθοδόξων*, ό.π., σ. 163 και *Κανονισμός της εν Μοναστηρίου Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος (1905)*, κεφ. Δ', άρθρο 6, στο ίδιο, σ. 197.

Οι όροι με τους οποίους γινόταν αντιληπτή η κοινωνική αυτή συσπείρωση διέφεραν. Ήδη από τις πρώτες εκθέσεις «της Γενικής Καταστάσεως των εν Σταυροδρομίω Σχολείων της Παναγίας» που δημοσιεύονταν από τα μέσα της δεκαετίας του 1860, τονιζόταν ότι η συμφοίτηση ευπόρων και απόρων παιδιών θα συνέβαλε στη δημιουργία ενός κλίματος αδελφοσύνης μεταξύ τους, από το οποίο αναμενόταν να εξαλείψει τις ταξικές διαφορές και αντιθέσεις. Στα κείμενα των απολογισμών δασκάλων, διευθυντών και εφόρων η γειτνίαση της φτώχειας με τον πλούτο προβαλλόταν ως μέσο εξευγενισμού της τελευταίας. Η συναναστροφή των απόρων παιδιών με τα εύπορα θεωρούνταν ότι θα οδηγούσε στην ηθική τους αναβάθμιση. Η παιδεία γινόταν δηλαδή αντιληπτή ως ένας διαταξικός τόπος αναφοράς, όπου συνυπήρχαν φτωχοί και πλούσιοι.¹⁶ Όμως λίγο αργότερα, από το 1870 και εξής, παράλληλα με την ανάγκη της συσπείρωσης, της ένταξης των απόρων τέκνων στην κοινότητα, προβαλλόταν και η ανάγκη της αναπαραγωγής της κοινωνικής ιεραρχίας μέσω της παιδείας. Ο ίδιος, πάλι, ο Νικόλαος Φωτιάδης τόνιζε ότι η λαϊκή εκπαίδευση, δηλαδή η δημοτική ενοριακή, δεν έπρεπε να αποσκοπεί στο να μυήσει τον λαό στις υψηλές φιλοσοφικές θεωρίες, αλλά στο να του εμπνεύσει την ευσέβεια, την ευθυκρισία και προπάντων στο να τον καταστήσει δύσπιστο προς τους «δημαγωγούς και λαοπλάνους».¹⁷ Εδώ προφανώς πρόκειται για μια έμμεση αναφορά στο εργατικό κίνημα και στις «κοινοκτημονικές θεωρίας». Πολλά χρόνια αργότερα, στο γύρισμα του αιώνα ο Ν. Καπετανάκης, διευθυντής της Ελληνημεπορικής Σχολής της Χάλκης, σε εισήγησή του στο εκπαιδευτικό συνέδριο που οργάνωσε ο *Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* το 1908, τόνιζε ότι οι λαϊκές τάξεις θα έπρεπε να αποθαρρύνονται από το να στέλνουν τα παιδιά τους στα γυμνάσια και να περιορίζονται στη δημοτική

16. Κάτι τέτοιο γίνεται εμφανές και από το ότι στα σχολεία αυτά φοιτούν, έστω και σποραδικά, γόνοι των τραπεζικών και εμπορικών οικογενειών Αγέλαστου ή Καλβοκορέση.

17. *Νεολόγος* (7/19.2.1892).

εκπαίδευση και στις ειδικές επαγγελματικές σχολές. Αντίθετα, θεωρούσε ότι τα γυμνάσια θα έπρεπε να αποκτήσουν επιλεκτικότερο κοινωνικά χαρακτήρα.¹⁸ Το ότι η εκπαίδευση των κατώτερων στρωμάτων είχε οροθετηθεί σε συγκεκριμένο πλαίσιο φαίνεται από τις σημαντικές δυσκολίες πρόσβασης στη μέση εκπαίδευση. Αν η στοιχειώδης εκπαίδευση ήταν υπόθεση που εξαρτώνταν από τη φιλανθρωπία ολόκληρης της ελληνορθόδοξης κοινότητας, η μέση αποτελούσε πεδίο εύνοιας των ευπόρων και επιφανών μελών της προς λίγους και εκλεκτούς γόνους των λαϊκών στρωμάτων. Η έμφαση στον εξισωτικό χαρακτήρα της παιδείας και η υπογράμμιση του ρόλου της ως προς την αναπαραγωγή της κοινωνικής ιεραρχίας δε συγκροτούσαν αλληλοαποκλειόμενους λόγους: η υπαγωγή στην κοινωνική ιεραρχία αποτελούσε όρο ένταξης στην ελληνορθόδοξη κοινότητα.

Στον κοινωνικά ιεραρχημένο χαρακτήρα της εκπαίδευσης θα μπορούσε να διακρίνει κανείς και μια άλλη διάσταση. Η ανάγκη διεύρυνσης και ανάπτυξης της τεχνικής εκπαίδευσης για τα λαϊκά στρώματα υπογραμμιζόταν συχνά. Ήδη από το 1866 εκφράστηκε η προτροπή «να εισάξωμεν και εις την ημετέραν κοινωνίαν είδος τι των παρ' Ευρωπαϊοις πρακτικών ή πραγματικών Σχολών (Realschule)».¹⁹ Κάτι τέτοιο είναι δύσκολο να αποσυνδεθεί από την αποδιάρθρωση των συντεχνιών και τη μείωση του κοινωνικού τους ρόλου. Η πραγματικότητα αυτή δημιουργούσε την ανάγκη προσαρμογής κάποιων επαγγελματικών κατηγοριών στις νέες συνθήκες. Από την άποψη αυτή η κοινοτική μέριμνα για την εκπαίδευση θα μπορούσε, ενδεχομένως, να θεωρηθεί υποκατάστατο της συντεχνιακής μαθητείας,

18. Πρακτικά των εκπαιδευτικών συνεδρίων, 1907-1908, *Περιοδικό Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, Παράρτημα*, τ. ΛΑ', σ. 150. Επίσης, Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1912)*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, σ. 50.

19. Έκθεσις της κατά το 1865-1866 Γενικής Καταστάσεως των εν Σταυροδρομίω Σχολείων της Παναγίας, αναγνωσθείσα τη 23 Ιανουαρίου 1866 κατά την έναρξιν των γενικών εξετάσεων, Κωνσταντινούπολη, 1866, σ. 6.

μια μορφή κοινωνικής αλληλεγγύης που υποκαθιστούσε την παραδοσιακή συντεχνιακή. Μια τέτοια υπόθεση ενισχύεται, τη στιγμή που η ανατροπή των υφιστάμενων κοινωνικών ισορροπιών μέσω της εισαγωγής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία νέων οικονομικών σχέσεων οδηγούσε στον κλονισμό της παραδοσιακής εθνοθρησκευτικής βάσης του καταμερισμού εργασίας. Εξ ου και οι διαμάχες μεταξύ των διαφόρων κοινοτήτων για τον έλεγχο συγκεκριμένων κλάδων. Για παράδειγμα, στον κλάδο της ταπητουργίας ο ανταγωνισμός ήταν ιδιαίτερα έντονος, εφόσον οι Μουσουλμάνοι προσπαθούσαν να κατοχυρώσουν την πρωτοκαθεδρία έναντι των Ορθοδόξων και των Αρμενίων.²⁰ Πιθανότατα κάτι ανάλογο συνέβαινε και στον κλάδο της κατασκευής ενδυμάτων, όπου τα ανεξάρτητα εργαστήρια αποτελούσαν σύνηθες φαινόμενο σε πόλεις, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη και η Θεσσαλονίκη.²¹ Από αυτή την άποψη ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του Παρθεναγωγείου Απόρων Κορασίων Σταυροδρομίου, στο πλαίσιο του οποίου λειτουργούσε ραφείο οργανωμένο σε εμπορική βάση, όπως φαίνεται από αγγελία στον *Νεολόγο*, όπου οι ομογενείς καλούνταν να προτιμήσουν τα προϊόντα του για να το ενισχύσουν οικονομικά.²² Θα επανέλθω, όμως, παρακάτω στο σημείο αυτό.

Θα πρέπει, ωστόσο, να λάβουμε υπόψη και μια άλλη πτυχή, εκείνη που υπογράμμισε ο Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή, πρόεδρος της Εφορίας των κοινοτικών εκπαιδευτηρίων του Μεγάλου Ρεύματος, σε ομιλία του κατά την έναρξη των εξετάσεων:

Αληθώς κατά τους παρελθόντας χρόνους ότε και η εμπορική επικοινωνία ατέχνως και ατάκτως εξετελείτο και η επινώσεις των υφαντικών και ποικιλτικών μηχανημάτων καθυστέρει της νυν τελειότητος, τα παρ' ημίν εν χρήσει βιοποριστικά μέσα

20. Donald Quataert, «Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908», Donald Quataert (επιμ.), *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730-1914*, Κωνσταντινούπολη, Isis Press, σ. 116-136.

21. Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1993, σ. 49-57.

22. *Νεολόγος* (9/21.1.1878).

*νικηφόρος αντετάσσοντο ταις των ξένων επιδρομαίς. Αλλ' ήδη [...] τα μεν ταχύπλοα ατμήρη κατέστησαν συνεχείς και ασφαλεστάτας τας εμπορικός εναλλαγάς, η δε ημετέρα τεχνική και επιστημονική άγνοια πολλάς δίδει λαβάς τοις κερδοσκοπούσι των αλλοτριών.*²³

Η ανάπτυξη της λαϊκής τεχνικής εκπαίδευσης εκλαμβάνονταν στη συγκεκριμένη περίπτωση ως μέσο για την αναζωογόνηση της οθωμανικής βιοτεχνίας, ως μέσο αντίστασης στην εισβολή των ευρωπαϊκών προϊόντων: «τοιουτοτρόπως ενεργούντες τα μεν παλαιά κέντρα της Ανατολικής βιομηχανικής ευκλείας διασώσωμεν αλώβητα, νέας δε αντλούντες δυνάμεις εκ της καλλιέργειας της ενυπαρχούσης ημίν διανοητικής υπεροχής, καταδείξομεν τοις Εσπερίοις ότι αδύνατος αποβαίνει η απομίμησις και η νόθευσις των ανανεουμένων σχεδιασμάτων και αριστουργημάτων».²⁴ Γι' αυτό άλλωστε «επεφυλάχθη τη διαδόχω εφορία η εισαγωγή της υφαντικής και κοπτικής εν τη σχολή των κορασίων [ενν. του Μεγάλου Ρεύματος]».²⁵ Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι εκπαιδευτική προτεραιότητα των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων σε ολόκληρη αυτή την περίοδο αποτελούσε περισσότερο η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και ιστορίας στα λαϊκά στρώματα ως μέσο ενίσχυσης της ελληνικής ταυτότητας, παρά η τεχνική εκπαίδευση. Ως εκ τούτου, δε δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στη δημιουργία τεχνικών σχολών και τα άπορα παιδιά ενθαρρύνονταν να φοιτήσουν στα κοινοτικά σχολεία, τα οποία όπως αναφέρθηκε ήδη ήταν ανοιχτά σε παιδιά κάθε κοινωνικής προέλευσης. Η επαγγελματική εκπαίδευση καλλιέργηθηκε περισσότερο στα ορφανοτροφεία, τα οποία ούτως ή άλλως δε θεωρούνταν κατ' εξοχήν τόποι εθνικής συγκρότησης από τις ελληνορθόδοξες ελίτ.²⁶

23. Λόγοι και ευθύναι της εν Μεγάλω Ρεύματι του Βοσπόρου Εφορίας των Δημοτικών εκπαιδευτηρίων διά το σχολικόν έτος 1888-1889, Σάμος, 1889, σ. 7.

24. Στο ίδιο, σ. 8.

25. Στο ίδιο.

26. Έφη Κάννερ, Φτώχεια και φιλανθρωπία, ό.π., σ. 321.

Επιπλέον, οι κινήσεις αυτές συνδέονταν, ίσως, με το γενικευμένο αίτημα για την περιστολή της επαιτείας, μιας μέχρι πρότινος καθ' όλα αποδεκτής κοινωνικά δραστηριότητας που απασχολούσε σημαντικό αριθμό παιδιών. Ο *Νεολόγος* εξέφρασε την ευαρέσκειά του για τη λήψη μέτρων από την αστυνομία με σκοπό την εξάλειψη της επαιτείας «ήτις έλαβεν εσχάτως εν τη πόλει ημών αναιδείς [...] διαστάσεις, καλύπτουσα την οκνηρίαν και άλλας βλαβερωτέρας κακίας». ²⁷ Εξάλλου, τον Φεβρουάριο του 1868 είχε συγκληθεί έκτακτη συνεδρίαση της Ιεράς Συνόδου και του Διαρκούς Εθνικού Μικτού Συμβουλίου με αντικείμενο την «νεστώσαν ελεεινήν κατάστασιν των επαιτών της ημετέρας πρωτευούσης και ποία μέτρα είναι ανάγκη να ληφθώσι περί αυτών», ²⁸ στην οποία αποφασίστηκε η σύσταση ειδικής επιτροπής που θα ασχολούνταν με το θέμα αυτό. Στην περίπτωση των ανήλικων επαιτών, το αίτημα για τη γενίκευση της παιδείας συνιστούσε απόπειρα επιτήρησης μιας δύναμει ανεπιτήρητης νεότητας, απόπειρα ένταξης της στην ευυπόληπτη κοινότητα μέσω της εγκόλπωσης της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ισχυριστούμε ότι στην εκπαίδευση των απόρων επενδυόταν επίσης, σε έναν βαθμό, η συμμετοχή του ορθόδοξου μιλλέτ τόσο στην αναδιάρθρωση των οικονομικών δομών της αυτοκρατορίας, ως συνέπεια της ένταξης της στο διεθνές οικονομικό σύστημα, όσο και κατ' επέκταση στην εδραίωση της ευταξίας στην επικράτεια.

3. Μηχανισμοί πειθάρχησης

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο αποκτούσε αυξημένη σημασία η απόπειρα υπαγωγής της νέας γενιάς των ενδεών στρωμάτων στον ωρολόγιο χρόνο, δηλαδή στις αρχές της χρονικής και εργασιακής πειθαρχίας. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1860

27. *Νεολόγος* (11.4.1868).

28. Στο ίδιο (22.2.1868).

στα σχολεία της Παναγίας του Σταυροδρομίου καταβάλλονταν προσπάθειες για την επιβολή της τακτικής φοίτησης στους μαθητές. Με το σκεπτικό αυτό καθιερώθηκε η αποστολή σε εβδομαδιαία βάση ελέγχου διαγωγής, φοίτησης και επιμέλειας στους γονείς όλων ανεξαιρέτως των μαθητών.²⁹ Η επέκταση του σχολικού συστήματος σηματοδοτούσε τη γενίκευση τέτοιων προσπαθειών. Ο *Κανονισμός της Εν Φωτηρά υπέρ απόρων μαθητών Αδελφότητας «Ο Σωτήρ»* όριζε ότι για να τεθεί ο κάθε μαθητής υπό την προστασία της Αδελφότητας όφειλε, εκτός των άλλων, να είναι χρηστής διαγωγής και επιμελής στα μαθήματα, να μην απουσιάζει αδικαιολόγητα, καθώς και «να μη παύη παρακαίρως τα μαθήματα ή απέρχεται εις άλλην σχολήν προ της λήξεως του σχολικού έτους».³⁰ Ανάλογες διατάξεις απαντούν στις περισσότερες αδελφότητες υπέρ των απόρων μαθητών. Ο μαθητής καθίστατο, πλέον, επώνυμη μονάδα σε έναν χώρο αυστηρά οροθετημένο, ο οποίος διεπόταν από συγκεκριμένους, अपαράβατους κανόνες. Ήδη από το 1870 ο κανονισμός των εκπαιδευτηρίων της Χαλκηδόνας προέβλεπε την παρουσία παιδονόμων, οι οποίοι «οφείλουσι όπως επαγρυπνώσιν εις την των μαθητών ευταξίαν». Το ίδιο καθήκον επωμίζονταν, πλέον, και οι υπηρέτες.³¹

Μέσα στο νέο αυτό περιβάλλον οριζόταν για το μαθητή μια θέση επίσης πολύ συγκεκριμένη τόσο ως προς τον χώρο όσο και ως προς τον δάσκαλο και τους συμμαθητές του. Στη θέση αυτή ο μαθητής ήταν κάθε στιγμή εντοπίσιμος τόσο από τον δάσκαλο και τους συμμαθητές του όσο και από την ευρύτερη κοινότητα: τους γονείς του, τους γείτονες, τους εφόρους του σχολείου και του ενοριακού ναού, τους κληρικούς, τους εκ-

29. Έκθεσις της κατά το 1865-1866 γενικής καταστάσεως των εν Σταυροδρομίου Σχολείων της Παναγίας αναγνωσθείσα τη 23 Ιανουαρίου 1866 κατά την έναρξιν των γενικών εξετάσεων, Κωνσταντινούπολη, 1866, ό.π., σ. 10.

30. *Κανονισμός της Εν Φωτηρά υπέρ απόρων μαθητών Αδελφότητας «Ο Σωτήρ»*, Κωνσταντινούπολη, 1874, άρθρο 26, σ. 12.

31. *Κανονισμός των εκπαιδευτηρίων Χαλκηδόνας*, κεφ. Ε', άρθρο 32, δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Ανατολικός Αστήρ* (7/19.11.1870).

προσώπους των κεντρικών εκπαιδευτικών συλλόγων της πόλης και του Πατριαρχείου, τους αρχιερείς. Όλοι αυτοί θεωρούσαν δεδομένο ότι τις συγκεκριμένες ώρες της ημέρας η θέση του είναι η καθορισμένη – στο καθορισμένο σχολείο, στην καθορισμένη τάξη, στο καθορισμένο θρανίο. Ο ημερολογιακός χρόνος οργανώθηκε με βάση αυτή τη χρησιμότητα. Το πρόγραμμα των μαθημάτων καθοριζόταν σε σχέση με τη δυνατότητα μέγιστης απόδοσης των μαθητών. Το σχολείο για πρώτη φορά οργανώθηκε σε τάξεις. Η δημοτική εκπαίδευση διαιρούνταν σε προκαταρκτικό και ελληνικό τμήμα, το οποίο με τη σειρά του χωριζόταν σε έξι τάξεις. Και εδώ, όμως, το οικονομικό επίπεδο των ενοριτών ήταν καθοριστικό. Σύμφωνα με το Αναλυτικό Πρόγραμμα της Πατριαρχικής Κεντρικής Επιτροπής του 1912, στα σχολεία των κοινοτήτων, των οποίων οι πόροι ήταν μικροί και απασχολούσαν δύο δασκάλους, η φοίτηση ήταν τετραετής.³² Κάθε άτομο ήταν τοποθετημένο σε μια χρονική σειρά που καθοριζόταν από την ηλικία, το επίπεδο των γνώσεών του και φυσικά από τη θέση της οικογενείας του στην κοινωνική ιεραρχία. Ανάλογα με την ηλικία και το επίπεδό του καθορίζονταν και τα κατάλληλα γι' αυτόν μαθήματα. Έτσι η θέση του προσδιοριζόταν σε σχέση με τους συμμαθητές του, με ολόκληρο το εκπαιδευτικό ίδρυμα, καθώς και με ολόκληρη την κοινότητα. Οι σχολικές εξετάσεις ήταν δημόσιες. Την καθορισμένη ημέρα οι δάσκαλοι και οι διευθυντές των σχολείων λογοδοτούσαν για την

32. Σύμφωνα με το *Αναλυτικόν Πρόγραμμα των Σχολών της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως* που συνέταξε η Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή το 1912, οι σχολές της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως διαιρούνταν σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τον αριθμό των δασκάλων που απασχολούσαν: στον α' τύπο εντάσσονταν τα σχολεία με δυναμικό πέντε δασκάλων, στον β' τύπο με τριών και τέλος στον γ' τύπο εντάσσονταν τα εκπαιδευτήρια των απόρων κοινοτήτων που απασχολούσαν δύο δασκάλους, *Αναλυτικόν Πρόγραμμα των Σχολών της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως συνταχθέν υπό της Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής και επικυρωθέν υπό της Α.Π.Θ. του Οικουμενικού Πατριάρχου και του Δ.Ε. Μικτού Συμβουλίου*, Κωνσταντινούπολη, 1912, άρθρα 1, 3 και 4, σ. 5-6.

πορεία των εκπαιδευτηρίων ενώπιον των ενοριτών, εκπροσώπων του Πατριαρχείου, διευθυντών των μεγάλων εφημερίδων της Πόλης, του *En Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου* και συχνά Οθωμανών αξιωματούχων. Επομένως, οι επιδόσεις του κάθε μαθητή κρίνονταν σε σχέση με τις προσδοκίες της κοινότητας από αυτόν. Όπως και το σχολείο, έτσι και εκείνη τον τοποθετούσε σε μια συγκεκριμένη βαθμίδα σε συνάρτηση με το επίπεδό του – την αφομοίωση δηλαδή των παραπάνω προταγμάτων. Εφόσον το παιδί αποτελούσε, πλέον, εντοπίσιμη μονάδα στον χωροχρόνο, ήταν εύκολος ο έλεγχος της κινητικότητάς του σε αυτόν. Η σχέση τόσο με τους δασκάλους όσο και με τους συμμαθητές καθοριζόταν από κανόνες. Προκαθορισμένη ήταν, πλέον, και η κάθε δραστηριότητα. Ο μαθητής οδηγούνταν σε συγκεκριμένες εργασίες που υπάκουαν σε έναν, επίσης, προκαθορισμένο ρυθμό απασχόλησης και κυκλικής επανάληψης. Ο ωρολόγιος χρόνος αποτελούσε, πλέον, μια κατηγορία αξιοποιήσιμη. Το ιδανικό που προβαλλόταν ήταν η αξιοποίηση και της παραμικρής στιγμής. Η καλλιέργεια στους μαθητές, ήδη από τη νηπιακή ηλικία, της αγάπης για την εργασία και του μίσους προς την οκνηρία, αντίστοιχα, στόχευε στην προσαρμογή τους σε αυτές τις χρονικότητες. Στα εγκαίνια των εκπαιδευτηρίων του Μπουγιούκ Ντερέ τα νήπια έψαλλαν παιδαγωγικά άσματα υπέρ της εργασίας.³³ Στο πνεύμα αυτό εγγράφεται και η επαναλαμβανόμενη επισήμανση της έλλειψης

33. Οι αφελείς αυτοί στίχοι είναι ενδεικτικοί του συγκεκριμένου πνεύματος:

*Έργα καλά
Προσεκτικά!
Μακράν, μακράν η οκνηρία!
Ας εργασθώ
Τότ' ευτυχώ
Ο αργός είναι μισητός [...]*

Βλ. *Τα εγκαίνια των εν Βαθυρρόακι σχολείων*, Κωνσταντινούπολη, 1871, σ. 33-34.

σχολικών γυμναστηρίων.³⁴ Η γυμναστική αντιμετωπιζόταν ως «σπουδή της εναρμονίου συμπλοκής των πνευματικών και σωματικών ασκήσεων».³⁵ Ο χρόνος και η εργασία συσχετίζονται και καθίστανται κατηγορίες χρησιμοποιήσιμες κοινωνικά. Οι υποτροφίες για μετεκπαίδευση στην Ευρώπη δασκάλων και αποφοίτων των διδασκαλείων διευκόλυναν την «εισαγωγή» των ευρωπαϊκών αυτών αρχών στην «καθ' ημάς Ανατολή».

Με αυτόν τον τρόπο η κοινότητα αναλάμβανε να διαδώσει στα ενδεή στρώματα κάποιες αρχές του ευυπόληπτου βίου, όπως η εργασιακή ηθική και η ορθολογική διαχείριση του σώματος. Έτσι, επιχειρούσε να εντάξει τα νεότερα μέλη τους σε κάποιες κανονικότητες που υποτίθεται ότι προσιδιάζουν στην ηλικία τους: στην επιτήρηση και στην πειθαρχία στους ενήλικες, στοιχεία που τα αντιδιέστέλλαν από την εφηλικότητα. Επιχειρούσε να τα εντάξει, με άλλα λόγια, σε όρους παιδικής ηλικίας, ενώ η κοινότητα που τα επιτηρούσε αποκτούσε τον ρόλο της διευρυμένης οικογένειας. Όλα αυτά ήταν καινοφανή σε σχέση με τις νόρμες του αγροτικού χώρου, όπου τα νεότερα μέλη της κοινότητας κινούνταν στο ίδιο πλαίσιο εργασιών με τους ενήλικες κάνοντας εργασίες που προσιδιάζαν στην ηλικία τους ή στη συντεχνιακή μαθητεία.

4. Μητρότητα και γυναικεία εκπαίδευση

Η σχολική πειθαρχία θεωρούνταν προέκταση της οικογενειακής. Ο συσχετισμός οικογενειακής και σχολικής πειθαρχίας υπήρξε σταθερό σημείο στον λόγο περί εκπαίδευσης. Τον κύριο στόχο αποτελούσαν οι γονείς που απέσυραν πρόωρα τα παιδιά τους από το σχολείο για να συμβάλουν στον βιοπορισμό της οικογένειας ή δεν τους ενέπνεαν τον απαραίτητο σεβασμό προς τη

34. Βλ. *Επετηρίς της εν Υψωμαθείους Ελληνικής Σχολής του έτους 1877-78*, Κωνσταντινούπολη, 1878, σ. 27· καθώς και την επετηρίδα του ίδιου εκπαιδευτηρίου για το έτος 1878-79, σ. 11-12, μεταξύ άλλων.

35. *Λόγοι και ευθύναι της εν Μεγάλω Ρεύματι*, ό.π., σ. 11.

μαθησιακή διαδικασία. Από τους γονείς αναμενόταν να εμπνέουν στα τέκνα τους την απαραίτητη ισχύ, ώστε να τους επιβάλουν την επιμέλεια, την αγάπη προς τα γράμματα και, κυρίως, την πειθαρχία. Αν δεν κατόρθωναν ή δεν προσανατολιζόνταν σε έναν τέτοιο στόχο, αυτό θεωρούνταν ότι θα οδηγούσε σε μια προβληματική συμπεριφορά των μαθητών στον σχολικό χώρο – την αταξία και τη μη τακτική φρόιτηση, με όλα όσα αυτές οι ανεπάρκειες συνεπάγονταν.

Η ίδια η διχοτομική αντίληψη της κοινωνίας που χαρακτηριζε τη σκέψη των μεσαιών στρωμάτων τοποθετούσε τον άνδρα στον ρόλο του βιοποριστή και αρχηγού της οικογένειας, αποδίδοντας στη γυναίκα εκείνον της διαχείρισης του οίκου και, κυρίως, της διαπαιδαγώγησης των παιδιών. Στη συγκεκριμένη συγκυρία, όπου η νέα γενιά των λαϊκών στρωμάτων αναγόταν σε παράγοντα τόσο κρίσιμο για το μέλλον της σταδιακά εκλαμβάνόμενης ως ελληνικής Ορθοδοξίας γίνεται εμφανής ο ρόλος της μητέρας ως παράγοντα οικογενειακής διαπαιδαγώγησης, προϋπόθεσης της σχολικής πειθαρχίας. Ο δημόσιος λόγος έβριθε ανάλογων αναφορών που συμβάδιζαν με την εξάπλωση της γυναικείας εκπαίδευσης.³⁶

Στο πλαίσιο της κίνησης, λοιπόν, για τη γυναικεία εκπαίδευση, η εκπαίδευση των κοριτσιών των κατωτέρων στρωμάτων αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία. Η εκπαίδευση αναμενόταν να τα αποτρέψει από τη διαφθορά που θεωρούνταν παρεπόμενο της πενίας. Θα εξασφάλιζε στις γυναίκες που αναγκάζονταν να ζήσουν χωρίς οικογενειακή υποστήριξη το ηθικό σθένος και τη στοιχειώδη οικονομική ανεξαρτησία, ώστε να μην παρεκτρέπονται ηθικά.³⁷ Ειδικά στο σημείο αυτό επικεντρωνόταν η επιχειρηματολογία του έγκριτου γυναικείου περιοδικού *Ευρυδίκη*.³⁸

36. Έφη Κάννερ, «Λόγοι περί γυναικών στην ελληνορθόδοξη εγγράμματη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1856-1908)», *Τα Ιστορικά* 35 (2001) 309-318.

37. *Νεολόγος* (8/20.5.1874) σε άρθρο με τίτλο «Αι γυναίκες εν τη Ευρώπη».

38. *Ευρυδίκη* (15.1.1871). Πρόκειται για το περιοδικό που εξέδιδε η παιδαγωγός Αιμιλία Κτενά-Λεοντιάς με σκοπό «όπως επιμεληθήσῃ τας

Το περιοδικό αυτό έβριθε διηγημάτων με πρωταγωνίστριες χήρες και ορφανές κόρες που σώθηκαν από τη φτώχεια και τη διαφθορά χάρι στην εργασία των χεριών τους.³⁹

Από την άλλη πλευρά θεωρούνταν ότι η παιδεία θα οδηγούσε τις γυναίκες στη σωστή διαχείριση των υποθέσεων του οίκου.⁴⁰ Έτσι οι οικογένειές τους δε θα οδηγούνταν στην έσχατη πενία και διατηρούμενες στο επίπεδο του ευυπόληπτου δε θα εξέπιπταν στην κατηγορία του όχλου, στοιχείου επικίνδυνου για την κοινωνική τάξη. Αυτό αποτελούσε μοτίβο σε πλείστα έντυπα των δεκαετιών του 1870 και του 1880. Η επιβολή αυστηρών ηθικών αρχών κρινόταν σωτήρια για τη διατήρηση της κοινωνικής ευταξίας, ακριβώς επειδή θα οδηγούσε στην τιθάσευση της αλόγιστης σεξουαλικότητας που θεωρούνταν συστατικό στοιχείο της γυναικείας φύσης.⁴¹

Παρθεναγωγεία ιδρύονταν στις περισσότερες κοινότητες της Αυτοκρατορίας. Η υλικοτεχνική υποδομή και το είδος των μαθημάτων εξαρτώνταν κατά κύριο λόγο από την οικονομική κατάσταση της κάθε κοινότητας ή ενορίας. Η οριακή οικονομική κατάσταση πάντως φαίνεται ότι αποτελούσε τον κανόνα, αν κρίνει κανείς από τα καθημερινά σχεδόν ανάλογα δημοσιεύματα και τις συνεχείς εκκλήσεις στους εύπορους ομογενείς για οικονομική ενίσχυση. Στα παρθεναγωγεία αυτά ορίζονταν, όπως και στις σχολές των αρρένων, χαμηλά δίδακτρα, ώστε η καταβολή

αρχάς της αποστολής της γυναικός», όπως αναφέρεται στο πρώτο τεύχος (21.11.1871).

39. Για παράδειγμα, *Ευρυδίκη* (24.3.1871).

40. «Η γυνή η κατασκευάζουσα τα ενδύματα των τέκνων και πάντων των μελών αυτής [ενν. της οικογενείας της] προτίθεται όπως [...] ελαφρύνη τα οικιακά έξοδα εξοικονομούσα τους πόρους της οικογενείας της, ενώ η αδαής χειρωνακτικών εργασιών, γίνεται αιτία όπως αι ωφέλειαι της οικογενείας της μεταβιβασθώσιν εις ξένας χείρας», στο ίδιο.

41. Για μια ανάλογη αντιμετώπιση των εργατριών στη Γαλλία των αρχών του 19ου αιώνα, βλ. Joan Wallach Scott, «“L’ouvrière ! Mot impie, sordide. [...]” Women workers in the discourse of French political economy, 1840-1860», στη συλλογή κειμένων της με τίτλο *Gender and the Politics of History*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1988, σ. 139-163.

τους να είναι εφικτή και για τα χαμηλότερα βαλάντια.⁴² Όσες μαθήτριες στερούνταν αποδεδειγμένα κάθε πόρου, φοιτούσαν δωρεάν και τα δίδακτρά τους επωμίζονταν οι αδελφότητες υπέρ των απόρων μαθητών ή οικογένειες πιο εύρωστες οικονομικά. Και στην περίπτωση αυτή τα ενοριακά παρθεναγωγεία προορίζονταν για τα κορίτσια όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Το Παρθεναγωγείο Απόρων Κορασίων Σταυροδρομίου υπήρξε ένα από τα λίγα εκπαιδευτήρια στις ορθόδοξες κοινότητες που απευθύνονταν αποκλειστικά στα άπορα στρώματα, εν μέσω μιας γενικευμένης θεώρησης του εκπαιδευτικού μηχανισμού ως παράγοντα κοινωνικής συνοχής.⁴³ Ήδη αναφερθήκαμε στη διαφαινόμενη οικονομική σημασία του ραφείου που συστήθηκε στο πλαίσιο του Παρθεναγωγείου και ήταν ενδεικτικό της παρεχόμενης εκεί εκπαίδευσης – μιας εκπαίδευσης σύμφωνης από τη μια πλευρά με τα οικιακά καθήκοντα, τα οποία οι μαθήτριες καλούνταν να αναλάβουν μελλοντικά, και από την άλλη προορισμένης να αξιοποιηθεί επαγγελματικά από άτομα που δεν μπορούσαν να ελπίζουν σε κάποια οικογενειακή οικονομική υποστήριξη.

Στα προγράμματα των κοινοτικών και ενοριακών παρθεναγωγείων κατά τη δεκαετία του 1870 συναντώνται μαθήματα, όπως ιερά ιστορία, κατήχηση, γεωγραφία, αριθμητική, ελληνική γλώσσα και ιστορία, γαλλικά, εργόχειρο κ.λπ.⁴⁴ Η αυτοδιοίκηση των εκπαιδευτηρίων συνέτεινε στο να μην υπάρχει ενιαίο

---

42. Για τα σχολεία του Μπουγιούκ Ντερέ, π.χ. το ποσό των διδάκτρων ανερχόταν στο ευτελές ποσό των 5 γρ., «χρηματικής θυσίας ήν και ο πάμπτωχος αφογγύστως δύναται να καταβάλη». Βλ. *Εγκαινία των εν Βαθυροβάκι*, ό.π., σ. 24-25.

43. Κάποια αντίστοιχα τεχνικά σχολεία θα ιδρυθούν και στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ού αιώνα. Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών*, ό.π., σ. 400-401.

44. Λογοδοσία της επί της ανεγέρσεως του εν Υψωμαθείοις Κεντρικού Παρθεναγωγείου Ειδικής Επιτροπής και τα κατά τας πρώτας ετησίας αυτού εξετάσεις, τη 10 Αυγούστου 1875, Κωνσταντινούπολη, 1875, σ. 25· Επετηρίς του εν Υψωμαθείοις Κεντρικού Παρθεναγωγείου. Η διαχείρισις και τα κατά τας εξετάσεις αυτού, Κωνσταντινούπολη, 1879, σ. 13.

αναλυτικό πρόγραμμα. Άλλωστε το είδος της διδασκαλίας προσδιοριζόταν τόσο από τους προσανατολισμούς της εφορίας όσο ασφαλώς και από την οικονομική κατάσταση της κάθε ενορίας. Είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι τα παρθεναγωγεία, π.χ. του Μεγάλου Ρεύματος, μιας κοινότητας, όπου το ποσοστό των ευπόρων ήταν σχετικά υψηλό, πρόσφεραν ίδιου τύπου διδασκαλία με εκείνα της Βλάχικας ή του Φερίκιου που χαρακτηρίζονταν ως άπορες συνοικίες.⁴⁵ Ήταν, ωστόσο, αναμφίβολη η κοινή αφετηρία: να καταστούν τα «κοράσια» χρηστές σύζυγοι και μητέρες. Ενδεικτικό στοιχείο του ρόλου που τα οικιακά αποκτούσαν στην εκπαιδευτική διαδικασία είναι τα λαχεία που εκδίδονταν προς οικονομική ενίσχυση των εκπαιδευτηρίων με δώρα τα εργόχειρα των μαθητριών. Έτσι, τα εργόχειρα γίνονταν ο «καθρέφτης» του κάθε παρθεναγωγείου.

Ο στόχος συνίστατο εδώ, συν τοις άλλοις, στην αναμόρφωση του ίδιου του οικιακού χώρου των ενδεών. Στον τομέα αυτό ο ρόλος της γυναικείας εκπαίδευσης συμπληρωνόταν από μια αρκετά εκτενή φιλολογία σχετικά με το θέμα αυτό. Θα πρέπει, όμως, να υπογραμμίσουμε ότι ενδεικτικό του ρόλου της εκπαίδευσης των απόρων γυναικών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ως μέσου ένταξης τους στις ελληνορθόδοξες κοινότητες, είναι το γεγονός ότι η οικιακή οικονομία δεν είχε κάποια αυξημένη βαρύτητα στο σχολικό πρόγραμμα σε σχέση με τα ελληνικά γράμματα ή την κατήχηση. Δεν κατοχυρώθηκε ποτέ ως πρωταρχικό, παρόλο που οι ενδεείς μαθήτριες θα μπορούσαν, υποτίθεται, να το αξιοποιήσουν επαγγελματικά μετά την αποφοίτησή τους. Χαρακτηριστικό, από την άποψη αυτή, είναι ότι ακόμη και στις λογοδοσίες της διευθύντριας της Σχολής Απόρων Κορασιών Σταυροδρομίου η χρηστότητα των αποφοίτων

45. Όπως αναφέρεται, το Παρθεναγωγείο Βλάχικας «ουδένα έχει πόρον, ουδ' οβολόν εκ της εκκλησίας λαμβάνει» [*Νεολόγος* (19/30.3.1871)], ενώ πολλοί εύποροι ομογενείς έσπευσαν να γίνουν μέλη της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας του Φερίκιου για να βοηθήσουν την άπορη νεολαία της συνοικίας [*Νεολόγος* (26.11/7.12.1878)]. Γίνεται ακόμη λόγος για το «άπορο Παρθεναγωγείο» του Μπουγιούκ Ντερέ, όπου φοιτούν «περί τα διακόσια πενήντα κοράσια ορφανά, άπορα, γυμνά» [στο ίδιο (22.6/4.7.1871)].

συνίστατο κατά προτεραιότητα στο γεγονός ότι «κομίζουν ως εφόδια αγωγήν ελληνοπρεπή και βαθύ θρησκευτικόν συναίσθημα, αμιγή ταύτα παντός οθνείου και ξενικού στοιχείου».⁴⁶ Κάτι τέτοιο υπογραμμίζει γι' άλλη μια φορά τον ρόλο της εκπαίδευσης των απόρων ως μέσου για την ενίσχυση της ελληνικής ταυτότητας μέσα στο Ορθόδοξο μιλλέτ και κατά συνέπεια τη νοηματοδότηση της μητρότητας μέσα από τα συμφραζόμενα, που συνέθετε η επιταγή αυτή.

Γενικότερα, η φιλομάθεια των απόρων κοριτσιών εγκωμιαζόταν από τον Τύπο και δεν καταδικαζόταν ως παρέκκλιση από τη γυναικεία φύση. Ομοίως, εξαιρόταν ο ζήλος των ενοριτών για τη συντήρηση των παρθεναγωγείων. Από τον Φιλολογικό Σύλλογο προκηρύχθηκε το Νεγρεπόντειο διαγωνισμός για τη βράβευση τεσσάρων απόρων παρθεναγωγείων.⁴⁷ Επίσης, το Παρθεναγωγείο της Βλάχκας για το οποίο «η καλή θέλησις και το φιλόμουσον δύο ή τριών εκ των κατοίκων αυτής [της ενορίας] επαρκούσι προς συντήρησίν του» αναφερόταν ως παράδειγμα προς μίμηση για τις υπόλοιπες ενορίες.⁴⁸ Χαρακτηριστικό είναι ακόμη δημοσίευμα του *Νεολόγου*, όπου περιγραφόταν λεπτομερώς πορτραίτο που «παριστά πτωχόν και ισχνότατον κοράσιον, όπερ αφού επί πολύ ειργάσθη το εργόχειρον αυτού αφήκε τούτο και λαβόν βιβλίον πεπαλαιωμένον ρίπτεται εις την ανάγνωσιν και εις την μελέτην».⁴⁹ Όλα αυτά προκαλούν εντύπωση συγκρινόμενα με την αντίστοιχη κατάσταση τόσο στην Ευρώπη όσο και στο ελληνικό κράτος, όπου, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, ο κυρίαρχος λόγος ως προς την εκπαίδευση των κοριτσιών απέδιδε πρωτεύοντα ρόλο στην οικιακή οικονομία και αντιμετώπιζε με καχυποψία την έφεσή τους προς τη μάθηση.⁵⁰

46. *Νεολόγος* (17/29.3.1884).

47. Στο ίδιο (22.6/4.7.1871).

48. Στο ίδιο (18/30.3.1871).

49. Στο ίδιο (22.5/3.6.1884).

50. Βλ. ενδεικτικά, Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1987· Αλεξάνδρα*

5. Τα αποτελέσματα της εκστρατείας για τη γενίκευση της εκπαίδευσης

Οι παρακάτω πίνακες παρουσιάζουν σημαντική αύξηση στον αριθμό των ελληνορθόδοξων μαθητών από το 1860 έως το 1912 σε τρεις πόλεις της Αυτοκρατορίας: την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, δύο από τις μεγαλύτερες πόλεις της χώρας, και το Μοναστήρι, μια επαρχιακή πόλη. Η αύξηση αυτή συνδέεται, ασφαλώς, με τη δημογραφική αύξηση του ελληνορθόδοξου πληθυσμού στις πόλεις αυτές τη συγκεκριμένη περίοδο, μια ανάπτυξη που τροφοδοτείται, κυρίως, από μετανάστες – δηλαδή ενδεδειγμένα κατά κανόνα.⁵¹ Με άλλα λόγια, οι φτωχοί, σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, έστελναν τα παιδιά τους στο σχολείο σε ολόένα και μεγαλύτερα ποσοστά αυτή την περίοδο.

Μπακαλάκη και Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1987· Jean-Marie Barbier, «Scolarisation féminine et éducation à l'économie quotidienne (XVIIème-XIXème siècles)», *Pénélope: pour l'histoire des femmes*, ειδικό τεύχος: *Éducation des filles, enseignement des femmes XVIII, XX siècles* 2 (1980), σ. 81-85· Geneviève Fraisse, «L'éducation menagère et le métier de femme au début du XIXème siècle», *Penelope: pour l'histoire des femmes* 2 (1980), σ. 86-87· Joan N. Burstyn, *Victorian education and the ideal of womanhood*, Λονδίνο, Routledge, 1981.

51. Ειδικά για την Κωνσταντινούπολη, το 1885 το 60% περίπου των κατοίκων της δεν είχε γεννηθεί σε αυτήν. Δέκα χρόνια αργότερα το ποσοστό αυτό ήταν ακόμη μεγαλύτερο, βλ. Kemal H. Karpat, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and social characteristics*, Μάντισον, The University of Wisconsin Press, 1985, σ. 104.

Πίνακας 1: Αριθμός μαθητών στα σχολεία της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως

Έτος	Αριθμός μαθητών
1870	9.730
1893	14.000
1894-95	10.749
1902	14.000
1904-95	13.571
1912	16.928

Πηγές: Κ. Σταυράκης Αριστάρχης, *Πίνακες Στατιστικοί των εν Κωνσταντινουπόλει και κατά τα προάστεια σχολείων των Ορθοδόξων καταρτισθέντες φροντίδι και επιστασία της Κεντρικής Εκκλησιαστικής Επιτροπής*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 63-64· *Εκκλησιαστική Αλήθεια* (19.11.1893 και 22.6.1913)· *Πίναξ Γενικός των εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία Ελληνικών Σχολείων*, Κωνσταντινούπολη 1902: 5-19· *Ημερολόγιο ΕΦΚ 1905, 1906*· Constantinos Svolopoulos, «The Greeks in Constantinople, 1856-1908», επιμ. Max Engman, *Comparative studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940*, Dartmouth, European Science Foundation, New York University Press, σ. 350.

Πίνακας 2: Αριθμός μαθητών στα ελληνορθόδοξα σχολεία της Θεσσαλονίκης

Έτος	Αριθμός μαθητών
1861-62	872
1872-73	1.251
1882-83	2.200
1904-5	2.815
1909-10	3.898

Πηγή: Κατερίνα Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών*, ό.π., σ. 402-403.

Πίνακας 3: Αριθμός μαθητών
στα ελληνορθόδοξα σχολεία της πόλης του Μοναστηρίου

Έτος	Αριθμός μαθητών
1860	1.000
1871	1.130
1883-84	1.471
1894-95	1.624
1908-9	2.285

Πηγή: Κατερίνα Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών*,
ό.π., σ. 406-410.

Τα δεδομένα, όμως, αυτά σχετικοποιούνται, αν λάβει κανείς υπόψη τις εκθέσεις των αρμοδίων. Από αυτές δε λείπουν οι διαπιστώσεις περί ελλιπούς φοίτησης. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, οι παραινέσεις των δασκάλων στους γονείς να μην εμποδίζουν τη φοίτηση των παιδιών τους με βιοποριστικές εργασίες βρίσκονταν στην ημερήσια διάταξη. Πράγματι, σύμφωνα με τις εκθέσεις των σχολικών εφόρων, από τους μαθητές που ξεκινούσαν τη σχολική χρονιά, ένα μικρό ποσοστό λάμβανε μέρος στις τελικές εξετάσεις. Το 1878 στις εξετάσεις της Ελληνικής Σχολής Υψωμαθείων, ο έφορος Ι. Χρηστίδης εξέφρασε τη λύπη του για το γεγονός ότι το ποσοστό των μαθητών αντιστοιχούσε σε «9 επί εκατόν αρρένων κατοίκων της ημετέρας συνοικίας».⁵² Παράπονα διατυπώνονταν, επίσης, και για την ισχνή συνδρομή των κατοίκων.⁵³ Κατά τα τέλη του 19ου αιώνα η κατάσταση δεν παρουσίαζε ιδιαίτερη βελτίωση. Το 1893 ο πατριαρχικός επόπτης Κ. Δεληγκάνης υπολόγιζε τον συνολικό αριθμό των μαθητών της Κωνσταντινούπολης περίπου

52. *Επετηρίς της εν Υψωμαθείοις 1877-1878*, ό.π., σ. 23.

53. Αναφέρεται μάλιστα ότι ούτε οι εκκλησίες συνεισφέρουν οικονομικά για τη συντήρηση των σχολείων, *Επετηρίς της εν Υψωμαθείοις 1878-1879*, ό.π., σ. 11.

σε 14.000, ποσοστό 6% επί του συνολικού «ομογενούς» πληθυσμού.⁵⁴ Στις εκθέσεις των σχολικών εφόρων βλέπουμε, επίσης, ότι οι εγγραφές εξακολουθούσαν στη διάρκεια ολόκληρης της σχολικής χρονιάς.⁵⁵ Πρόκειται, ασφαλώς, για στοιχεία που μετράζουν την αισιοδοξία των αριθμών.

Κάποια πληρέστερα στοιχεία θα μας βοηθούσαν να αποκτήσουμε οπωσδήποτε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με τους ρυθμούς της σχολικής φοίτησης. Τα έστω, όμως, και ανεπαρκή αυτά στοιχεία που διαθέτουμε μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι το σύστημα αξιών που εκπροσωπεί η σχολική φοίτηση δε διαδόθηκε τόσο ομαλά και ευθύγραμμα και οπωσδήποτε δε διαδόθηκε χωρίς δυσκολίες, τη στιγμή μάλιστα που οι νέοι πληθυσμοί, οι οποίοι μετανάστευαν στα αστικά κέντρα, αντιμετώπιζαν προφανώς έντονο πρόβλημα επιβίωσης. Οι αδράνειες αυτές άλλωστε επισφραγίζονταν συχνά από την ίδια την οθωμανική νομοθεσία. Ο Καταστατικός Χάρτης Γενικής Παιδείας του 1869 όριζε ως επαρκείς δικαιολογίες για τη μη φοίτηση την ανάγκη της εργασίας του παιδιού μαζί με τον πατέρα, σε περίπτωση που αυτός ήταν άπορος, καθώς και τις αγροτικές εργασίες.⁵⁶ Η γενίκευση, λοιπόν, της εκπαίδευσης δεν έπαυε να αποτελεί ένα διαρκές ζητούμενο τη συγκεκριμένη περίοδο.

Συμπεράσματα: η ανάδειξη νέων κοινωνικών κατηγοριών

Το βέβαιο είναι ότι ο λόγος για τη γενίκευση της παιδείας δημιουργούσε νέες κατηγορίες ένδειας: οι επαίτες, οι χειρώνακτες, οι μικροκαταστηματάρχες, οι πλανόδιοι μικρέμποροι, επαγγελ-

54. *Εκκλησιαστική Αλήθεια* (19.11.1893). Όπως ο ίδιος ο επόπτης επισημαίνει, «εν ταις λοιπαίς πεπολιτισμέναις χώραις η αναλογία αύτη είναι 10-15 τοις εκατόν κατά μέσον όρον».

55. Βλ. *Λογοδοσία της επί της ανεγέρσεως του εν Υψωμαθείοις Κεντρικού Παρθεναγωγείου*, ό.π., σ. 17.

56. Νόμος περί Δημοσίας Παιδείσεως 1869, άρθρο ΙΓ'. Βλ. *Νεολόγος* (13/25.9.1869).

ματικές ομάδες με έντονη την παρουσία ανηλίκων, θεωρούνταν, πλέον, κατηγορίες, στον βίο των οποίων η κοινότητα είχε όχι μόνο το δικαίωμα, αλλά και την υποχρέωση να παρέμβει με τη μορφή της βοήθειας – να παρέμβει οικονομικά και («ηθικά»). Πολιτογραφούνταν ως κατηγορίες «χρηζούσες βοήθειας» ανεξάρτητα από τις «πραγματικές» οικονομικές απολαβές τους.

Επιπλέον, η εκπαιδευτική κίνηση αναδείκνυε την οικογένεια σε ιδεώδες. Όπως η γυναικεία σεξουαλικότητα θεωρούνταν δυνάμει στοιχείο κοινωνικής ανατροπής, μια άλλη λειτουργία στο πλαίσιο ακριβώς του οικογενειακού ιδεώδους, η μητρότητα, εκλαμβάνομενη ως α-φυλετική, α-σεξουαλική λειτουργία, καθίστατο στοιχείο κοινωνικής συνοχής. Το ιδεώδες της μητρότητας ως στυλοβάτη της κοινωνίας και του Γένους ενισχυόταν. Το αίτημα, λοιπόν, για τη γενίκευση της παιδείας, για την επέκτασή της στα λαϊκά στρώματα σηματοδοτούσε το αίτημα για μια γενικότερη αλλαγή των οικογενειακών σχέσεων. Με αφετηρία τη νέα γενιά των ενδών μια νέα κατηγορία άρχισε να συγκροτείται: η παιδική ηλικία, η οποία παγιωνόταν, πλέον, ως κατηγορία ανάγνωσης της πραγματικότητας, εφόσον όλοι οι φορείς δομούσαν στη βάση της («ηθικοποίησή») της έναν λόγο εξουσίας. Τα άπορα παιδιά αποτελούσαν, συνεπώς, την αφετηρία για τον συνολικό προσδιορισμό της παιδικής ηλικίας. Το τι ήταν η παιδική ηλικία καθοριζόταν από το τι δε θα έπρεπε να είναι: βιοπορίστρια, ανεξέλεγκτη, απείθαρχη, όλα αυτά που συνέθεταν την εικόνα των ενδών παιδιών, όπως αυτή εμφανιζόταν στον λόγο των ελληνορθόδοξων ελίτ. Το διπολικό σχήμα ενηλικιότητα/παιδική ηλικία αποχρυσταλλωνόταν με αφετηρία τον λόγο αυτόν.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι οι λόγοι περί εκπαίδευσης των φτωχών δεν αφορούσαν μόνο τους τελευταίους, αλλά ολόκληρη την κοινότητα. Οι όροι κοινωνικοποίησης της νέας γενιάς άλλαζαν, καθώς οργανώνονταν, πλέον, γύρω από τις αξίες της εργασίας και της κοινωνικής προόδου: της προόδου της κοινότητας, του μιλλέτ, αλλά και της Αυτοκρατορίας στο σύνολό της. Η έννοια της κοινωνικής προόδου ήταν καινοφανής την περίοδο αυτή και δημιουργούσε νέες κοινωνικές προσδοκίες: τα αγόρια,

αλλά και κάποιες φορές τα κορίτσια, εκπαιδεύονταν, ώστε να καταστούν επαγγελματίες (τα κορίτσια, κυρίως, δασκάλες ή τεχνίτριες) και οικογενειάρχες που θα διαπαιδαγωγούσαν τα παιδιά τους με βάση τις αρχές της εργασίας, της πειθαρχίας και της προόδου, συντελώντας έτσι στη συνολική κοινωνική πρόοδο. Στη διαδικασία αυτή σφυρηλατούνταν νέες «τεχνολογίες του εαυτού». Η έννοια «τεχνολογία του εαυτού» είναι φουκωική και σημαίνει «τον τρόπο με τον οποίον τα άτομα αντιλαμβάνονται, κρίνουν και διαχειρίζονται τον εαυτό τους».⁵⁷ Η εκπαίδευση, ειδικά των φτωχών, αποσκοπούσε στο να συγχροτήσει έναν αστικό εαυτό, απαραίτητο προκειμένου η νέα γενιά να ενταχθεί αργότερα στις αστικές νόρμες που επέβαλλε ο προϋών εκδυτικισμός. Παρ' όλο που το ιδεώδες της κοινωνικής-επαγγελματικής ανόδου του self-made man αποτελούσε ένα από τα κύρια συστατικά του, δεν ήταν το μοναδικό: οι φτωχοί γίνονταν για πρώτη φορά αντιληπτοί ως πολιτικά υποκειμένα. Αναμενόταν από αυτούς να συμβάλουν στην οικονομική ανόρθωση της Αυτοκρατορίας και στην πρόοδο του μιλλέτ, αλλά και να υπερασπίσουν το μιλλέτ και την Αυτοκρατορία από τους ποικιλώνυμους εχθρούς τους. Με αυτούς τους όρους, η ελληνορθόδοξη εκπαίδευση καθίστατο μηχανισμός ένταξης στη νεωτερική οθωμανική κοινωνία. Η ελληνική ταυτότητα που αυτή προωθούσε δεν ήταν ασυμβίβαστη με την οθωμανική νομιμοφροσύνη – αντίθετα, σε μεγάλο βαθμό, την προϋπέθετε. Το Πατριαρχείο και η ηγεσία του μιλλέτ, που επιδιωκόταν να ενισχυθούν, καθώς και οι ενοριακοί και κοινοτικοί θεσμοί, εντάσσονταν στο πλαίσιο των μηχανισμών της οθωμανικής εξουσίας. Το εθνικό, επομένως, δεν ταυτιζόταν απαραίτητα, στην προκειμένη περίπτωση, με την αλυτρωτική προοπτική που πρότεινε το ελληνικό κράτος. Κάτι τέτοιο βέβαια δε σημαίνει ότι αρκετοί δεν το ερμήνευαν υπό αυτό το πρίσμα.

Πάντως οι νέες αυτές κοινωνικές προοπτικές που ανοίγονταν μέσω της κοσμικής παιδείας, ειδικά για τους φτωχούς

---

57. Nicholas Rose, «Identity, Genealogy, History», Stuart Hall - Paul du Gay (επιμ.), *Questions of Cultural Identity*, Λονδίνο, Sage, 1996, σ. 135.

και, κυρίως, εκείνη της κοινωνικής κινητικότητας, συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στην πολιτισμική ηγεμονία των κοσμικών αστικών ομάδων που είχαν τεθεί επικεφαλής της διαδικασίας αυτής, έναντι του κλήρου.

Μαριάνθη Φ. Παλάζη*

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΗ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΟΙ ΑΠΟΦΟΙΤΕΣ ΤΩΝ ΑΡΧΙΓΕΝΕΙΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΩΝ
(1857-1922)

ΤΑ ΑΡΧΙΓΕΝΕΙΑ ιδρύθηκαν από τον καθηγητή της Αυτοκρατορικής Ιατρικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης Σαράντη Αρχιγένη και τη σύζυγό του Ελένη στη γενέτειρα του πρώτου, τους Επιβάτες Σηλυβρίας (Ανατολική Θράκη), ως διμερές συγκρότημα. Το συγκρότημα περιλάμβανε το *Αρχιγένειον Παρθεναγωγείον* πέντε στρεμμάτων με τέσσερα κτήρια: Παρθεναγωγείο-Διδασκαλείο (1857), Ναό (1863), Ορφανοτροφείο-Οικοτροφείο (1872), Νηπιαγωγείο (1873), και το *Ελένειον Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον* τριανταπέντε στρεμμάτων με δύο κτήρια: Γυμνάσιο Αρρένων με ορφανοτροφείο-οικοτροφείο και την Αρχιγένειο Οικία των διευθυντών (1868). Η ίδρυση των Αρχιγενείων, που διήρκησε από το 1857 έως το 1873, έτος θανάτου του ιδρυτή, εμπνεόταν από τις διαφωτιστικές ιδέες της προόδου διά μέσου της παιδείας και της συμμετοχής όλων των ατόμων, ανεξαιρέτως κοινωνικής καταγωγής, σε αυτήν, και αποσκοπούσε να συμβάλει στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού και εθνικής συγκρότησης της ελληνορθόδοξης κοινότητας στο πλαίσιο της οθωμανικής μεταρρυθμιστικής κίνησης.¹

---

* Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Τμήμα Φιλοσοφικών & Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

1. Το άρθρο βασίζεται στη διδακτορική διατριβή, Μαριάνθη Φ. Παλάζη, *Αρχιγένεια Εκπαιδευτήρια και γυναικεία διδασκαλική κινητικό-*

Πιο συγκεκριμένα, οι ιδρυτές εισήγαγαν στη συστηματική εκπαίδευση, από τις απαρχές της, κορίτσια, τα οποία έως τότε, όχι μόνον δε συμμετείχαν σε αυτήν, αλλά συνήθιζαν, στους Επιβάτες τουλάχιστον, να μένουν κλεισμένα στο σπίτι και να αποφεύγουν ακόμη και τον εκκλησιασμό. Έτσι, στο συγκρότημα των Αρχιγενείων περιέλαβαν ναό, η ίδρυση και λειτουργία του οποίου απέκτησε και νεωτερική διάσταση, καθώς εξυπηρετούσε την έξοδο από το σπίτι και την άσκηση στην εκκλησιαστική μουσική: κορίτσια αποτελούσαν τους εκκλησιαστικούς χορούς (και αγόρια κατά τη λειτουργία του Ελένιου). Ανανοηματοδότησαν την έννοια του οικοτροφείου, με τη συμπερίληψη και ορφανών (το ορφανοτροφείο έως τότε στεγαζόταν εντός του Παρθεναγωγείου, 1860-1872), για τα οποία ίσχυε ο παραδοσιακός θεσμός της προικοδότησης και, από το τέλος της ιδρυτικής περιόδου, και ο νεωτερικός της εκπαίδευσης. Διαμόρφωσαν το εντός του Παρθεναγωγείου ορφανοτροφείου σε Διδασκαλείο (1870/71), προκαλώντας τομή στη γυναικεία εκπαίδευση στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης, καθώς τα ανώτερα παρθεναγωγεία που χορηγούσαν διδασκαλικά πτυχία έως τουλάχιστον το 1875 δεν είχαν ιδιαίτερο τμήμα διδασκαλείου (Αγιοταφικό, Παλλάς, Ζάππειο, Κεντρικό).² Προχώρησαν και στην αναβάθμιση του πτυχίου της νηπιαγωγού, με την ανέγερση ιδιαίτερου κτηρίου (λειτουργούσε εντός του Παρθεναγωγείου από το 1866) και τη μετεκπαίδευση απόφοιτης στη νηπιακή μέθοδο Carpentier στο Αρσάκειο (1872). Έτσι η γαλλική μέθοδος εφαρμόστηκε στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης, ταυτόχρονα με την εισαγωγή της στη Θεσσαλονίκη (1873).³

τητα και κοινωνικότητα: συμβολή στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού και εθνικής συγκρότησης στο οθωμανικό και ελληνικό πολιτικό πλαίσιο 1857-1922, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2019, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/45493>.

2. Αικατερίνη Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (19ος αι.-1922)*. Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού. Θεσσαλονίκη, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2004, σ. 106, 93, 109.

3. Στο ίδιο, σ. 53.

Λόγω αυτών των αναβαθμίσεων, τα Αρχιγένηια εξελίχθηκαν από ατελές σε ολοκληρωμένο Ανώτερο Παρθεναγωγείο-Διδασκαλείο.⁴ Στο ενδιάμεσο, με την ίδρυση του Ελένειου Γυμνασίου Αρρένων, εισήγαν οι ιδρυτές και αγόρια στην ανώτερη εκπαίδευση.

Η ολοκλήρωση του Αρχιγένηιου συγκροτήματος σημειώνεται κατά την περίοδο που εντατικοποιείται η εκπαιδευτική προσπάθεια για να αντιμετωπιστούν τα ζητήματα που απασχολούσαν την ελληνορθόδοξη κοινότητα, το βουλγαρικό ζήτημα και η τουρκοφωνία ορθόδοξων πληθυσμών.⁵ Οι ιδρυτές είχαν άμεση αντίληψη των ζητημάτων αυτών, καθώς ο Σαράντης Αρχιγένης υπήρξε μέλος της πολιτικής ηγεσίας της ελληνορθόδοξης κοινότητας το 1857 και από το 1867, χωρίς διακοπή, έως τον θάνατό του. Το ζήτημα της τουρκοφωνίας κατέστη πολιτικό υπό την επιρροή του βουλγαρικού εθνικισμού, που επικαλείτο την ταυτότητα γλώσσας και εθνικότητας, προκαλώντας φόβο στην ελληνορθόδοξη κοινότητα μήπως η γλωσσική ανομοιογένεια γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από τη δυτική θρησκευτική προπαγάνδα, κυρίως, την προτεσταντική, που μπορούσε να ανταγωνιστεί τις δυνατότητες κοινωνικής ανόδου που πρόσφερε ο πολιτιστικός εξελληνισμός.⁶ Γι' αυτούς τους λόγους, οι ιδρυτές συστρατεύθηκαν, με την κοινωνική και οικονομική ελίτ της οθωμανικής και ελληνικής επικράτειας, μετά τον μετασχηματισμό της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας, την αποδοχή δηλαδή του δόγματος της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στην προσπάθεια για τη διάδοση της ελληνοφωνίας, μέσω εμβληματικών συλλόγων. Και οι δύο ιδρυτές συμμετείχαν στην ίδρυση του Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Ο Σαράντης Αρχιγένης υπήρξε και πρώτος πρόε-

4. Για την ορολογία, στο ίδιο, σ. 25.

5. Για την ανακάλυψή τους από τους διανοούμενους της περιόδου αυτής, βλ. Evangelia Balta, «Gerçi Rum isek de Rumca bilmez Türkçe söyleriz. The adventure of an identity in the triptych: vatan, religion and language», *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 8 (2003), 25-44.

6. Χρήστος Χ. Χατζηρωσής, *Συνασός. Ιστορία ενός τόπου χωρίς ιστορία*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005, σ. 336-341.

δρός του, όπως επίσης τακτικό μέλος και δωρητής του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, ενώ η Ελένη Αρχιγένους, τακτικό μέλος του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, που δρούσε από την Αθήνα, και μέλος υποεπιτροπής του στην Κωνσταντινούπολη. Η συστράτευση των ιδρυτών θα επηρεάσει τον εκπαιδευτικό προσανατολισμό των Αρχιγενείων και των αποφοίτων του Διδασκαλείου τους, να καλύπτουν διδασκαλικές θέσεις, κυρίως, στην περιφέρεια.

Συγκεκριμένα, η συστράτευση των ιδρυτών συνοδεύτηκε με αλλαγή πολιτικής προς τα ορφανά και άπορα κορίτσια. Η νέα πολιτική των ιδρυτών απομακρυνόταν από την παραδοσιακή φιλανθρωπία της προικοδότησης ορφανών και εξέφραζε την αστική φιλανθρωπία της εκπαίδευσης ορφανών.⁷ Επιπλέον, αντί για αγνώστου καταγωγής, άρχισαν να δέχονται ορφανά και άπορα κορίτσια μόνο από κοινότητες που αναλάμβαναν την υποχρέωση να ιδρύσουν παρθεναγωγείο στον τόπο τους (1869). Η πολιτική αυτή των ιδρυτών είχε ως συνέπεια, πριν το τέλος της ιδρυτικής περιόδου, να φοιτούν στα Αρχιγένεια μαθήτριες όχι μόνο από τη Θράκη αλλά και από τουρκόφωνες περιοχές της Μικράς Ασίας. Έτσι, τέθηκαν οι βάσεις για την ανάπτυξη του δικτύου εκπαιδευτικής κινητικότητας των αποφοίτων του Διδασκαλείου των Αρχιγενείων.

Επιπλέον, η σημασία που απέκτησε η κατάρκτηση δύο πτυχίων αποτελεί ακόμη μία έκφανση της ανταπόκρισης των ιδρυτών σε ανάγκες των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της περιφέρειας. Οι περισσότερες μαθήτριες από αυτή την περίοδο επεδίωκαν να αποκτήσουν δύο πτυχία, δασκάλας και νηπιαγωγού,⁸

7. Έφη Κάνερ, «Φιλανθρωπικοί σύλλογοι και αποκρατάλλωση κοινωνικών ταυτοτήτων στην ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1861-1922)», *Η καθ' ημάς Ανατολή* 3 (1996), 189.

8. Τα ονόματα αποφοίτων παραδίδονται σε τρεις κατηγορίες: διδασκαλισσών (33), νηπιαγωγών (9) και διδασκαλισσών-νηπιαγωγών (34), βλ. Ευστράτιος Ι. Δράκος, *Τα Θρακικά, ήτοι διάλεξις περί των Εκκλησιαστικών Επαρχιών Σηλυβρίας, Γάνου και Χώρας, Μετρών και Αθύρων, Μυριοφύτου και Περιστάσεως, Καλλιπόλεως και Μαδύτου*, Αθήνησι 1892, σ. 35-37.

το δεύτερο στο τέλος του έτους της υποχρεωτικής πρακτικής άσκησης τους στα Αρχιγένηια. Με την απόκτηση δύο πτυχίων, μπορούσαν να καλύψουν την ανάγκη διδασκαλίας σε παιδιά προσχολικής και πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης της θρακικής και μικρασιατικής περιφέρειας, που δε διέθετε διακριτά σχολεία, αλλά νηπιοπαρθεναγωγεία, ως νηπιαγωγοί και δασκάλες (νηπιοπαρθεναγωγοί).⁹

Ας σημειωθεί τέλος και η παρακαταθήκη των ιδρυτών προς τις μαθήτρες των Αρχιγενείων. Κατά τη διάρκεια δημόσιου λόγου, ο Σαράντης Αρχιγένης, σε αποστροφή του προς τις μαθήτρες των Αρχιγενείων, ζήτησε να αποδείξουν την εμβριθή κατανόηση των συγγραμμάτων των προγόνων με το να μην επαίρονται μόνο για λαμπρά επιτεύγματα, αλλά να αποδέχονται οποιαδήποτε αποστολή ανατεθεί σε αυτές.

*Φίλταται νεάνιδες. [...] Αποδείξατε δι' έργων ότι τας εν ταις διαφόροις συγγράμμασι των προγόνων ημών αληθείας κατενοήσατε και μη θελήσητε μόνον επί ανδραγαθία να εναβρύνησθε ότι άλλως ανωφελή τα εκ των σοφών διδαγμάτων πορίσματα. Εις οιανδήποτε και αν ταχθήτε φάλαγγα μη φανήτε ρηψάσιδες [...] ή ως μητέρες ή ως διδάσκαλοι.*¹⁰

Η περίοδος που ακολούθησε την ιδρυτική έως το 1922 επιφύλαξε πολλές αλλαγές στα Αρχιγένηια, διοικητικές, οικονομικές και δομικές. Το συγκρότημα των αρρένων έπαυσε να λειτουργεί

9. Όπως η Αναστασία Τριανταφύλλου στη Βιζύη, «Εκπαιδευτικά», εφ. *Ανατολικός Αστήρ*, αρ. 6, 6.11.1885. Για νηπιοπαρθεναγωγεία στη Θράκη και τη Μικρά Ασία, βλ. αντιστοίχως: Σταμάτιος Β. Ψάλτης, *Η Θράκη και η Δύναμις του εν αυτή Ελληνικού Στοιχείου*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1919, σ. 149 και Χρίστος Σπ. Σολδάτος, *Η Εκπαιδευτική και Πνευματική Κίνηση του Ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922). Η Οργάνωση και η Λειτουργία των Σχολείων*, τ. 2, Αθήνα, Ιδιωτική Έκδοση, 1989, σ. 18-19.

10. ΓΑΚ Αρχεία Ν. Καβάλας, Αρχείο Μητροπολίτου Ελευθερουπόλεως Σωφρονίου, 1865-1957. ΑΒΕ: 82-ΑΕΕ: ΣΥΛΛ. 33. Λόγος εκφωνηθείς παρά του αιτιδίου Σαράντη Αρχιγένους, κατά την περίστασιν της του θεμελίου λίθου καταθέσεως της αιθούσης του ορφανοτροφείου [1869].

είκοσι έξι χρόνια μετά την ίδρυσή του (1894) και το σύνολο της περιουσίας του, μετά από δίκη, μεταβιβάστηκε στο συγκρότημα των θηλέων. Αντιθέτως, το συγκρότημα των θηλέων λειτούργησε ανελλιπώς υπό τρεις διοικήσεις (με διαφορετικό εκπαιδευτικό σύστημα και αριθμό επιμέρους εκπαιδευτηρίων σε λειτουργία σε κάθε διοικητική περίοδο): την «αρχιγένειο» διοίκηση (1857-1892), την «πατριαρχική» (1892-1921) και εκείνη της «Ελληνικής Πολιτικής Διοίκησης Θράκης» ([1919]1921-1922).

Κατά τη μακρά διάρκεια λειτουργίας των Αρχιγενείων, ανάμεσα στα χαρακτηριστικά που παρέμειναν σταθερά ήταν και εκείνα που συνέβαλαν στην εκπαιδευτική κινητικότητα: ο πρακτικός προσανατολισμός των σπουδών και η κοινωνική καταγωγή των αποφοίτων διδασκαλισσών ή/και νηπιαγωγών. Ο χαρακτήρας των σπουδών στα Αρχιγένεια ήταν πρακτικός παρά κοσμοπολίτικος. Δεν υπήρχαν μαθήματα τέχνης ή προαιρετικά στο πρόγραμμα σπουδών. Διδασκόταν μόνο μία γλώσσα, η γαλλική —η εισαγωγή της οθωμανικής τουρκικής έγινε στο πλαίσιο της εφαρμογής συγκεντρωτικής πολιτικής (1915)— και η οικιακή οικονομία ανήκε στα κυριότερα μαθήματα του σχολείου, που δίδασκε η διευθύντρια. Από την έναρξη της λειτουργίας τους, η κηπουρική και η χειροτεχνία (κεντητική και ραπτική) ήταν υποχρεωτικές απασχολήσεις των μαθητριών.¹¹ Ο πρακτικός προσανατολισμός των Αρχιγενείων ενισχύθηκε περισσότερο κατά την τελευταία δεκαετία λειτουργίας τους. Ο κανονισμός που συνόδευε την επαναλειτουργία του οικοτροφείου προέβλεπε την εισαγωγή μαθημάτων βουτυροποιίας και μελισσοκομίας, όπως, επίσης, υγιεινής και πρώτων βοηθειών.¹²

Επίσης, τα Αρχιγένεια υπήρξαν εκπαιδευτήριο συμφοίτησης όλων των κοινωνικών στρωμάτων (και ορφανών), που φοιτούσαν δωρεάν έως την επιβολή διδάκτρων σε εύπορες μα-

11. Ζωή Μελανδινού, «Ελένη Σαράντη Αρχιγένους», *Ελληνίς* 8 (1928), 202.

12. *Κανονισμός του Οικοτροφείου των εν Επιβάταις Αρχιγενείων Εκπαιδευτηρίων*, εν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Αριστοβούλου, Αναστασιάδου και Σίας, 1913, σ. 7-8.

θήτριες (1878). Από αυτά τα στρώματα, τα μεσαία και αδύναμα οικονομικά, που ήταν πάντοτε πολυπληθέστερα, επέλεξαν συνήθως να ακολουθήσουν το διδασκαλικό επάγγελμα. Επειδή ο μεγαλύτερος αριθμός αποφοίτων ήταν πάντοτε από τους Επιβάτες, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι επρόκειτο για μια βαθιά διαστρωματωμένη κοινωνία για λόγους ιστορικούς (προνομιακό καθεστώς) και γεωγραφικούς (επίγειο της ενδοχώρας), οι οποίοι ευνόησαν την ανάπτυξη του εμπορίου και της εμπορικής ναυτιλίας. Η συμφοίτηση, λοιπόν, στην πραγματικότητα αναπαρήγε την κοινωνική ιεραρχία διά του διαχωρισμού, κατευθύνοντας δηλαδή τα κορίτσια σε διαφορετικές δραστηριότητες, αν και όχι με απόλυτο τρόπο: γυμνασιακή μόρφωση για τα κορίτσια των εύπορων οικογενειών (απολυτήριο γυμνασίου), διδασκαλική εκπαίδευση για τα κορίτσια των υπολοίπων. Από την άλλη πλευρά, η κοινωνική κινητικότητα που συνεπαγόταν η απόκτηση διδασκαλικού πτυχίου, μετρίαζε τις κοινωνικές αντιθέσεις.

Η κοινωνική καταγωγή, που είναι μία από τις ισχυρότερες προδιαθέσεις, όπως η εθνοτική καταγωγή και το φύλο,¹³ και ο πρακτικός προσανατολισμός των σπουδών προσδιόρισαν το ιδιαίτερο ήθος/habitus¹⁴ των αποφοίτων του Διδασκαλείου των Αρχιγενειών, να αποδέχονται δηλαδή θέσεις διδασκαλίας σε σχολεία της περιφέρειας και σε ιδιαίτερα απομακρυσμένες από το κέντρο, την Κωνσταντινούπολη, περιοχές. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι καταγράφονται, την ίδια περίοδο, περιπτώσεις απροθυμίας αποφοίτων να διδάξουν σε μακρινούς τόπους με άγνωστα ήθη ή ακόμη και κοινωνικής απαξίωσης των σχολείων της υπαίθρου. Όστε οι δασκάλες (και οι δάσκαλοι) να είναι «δυσεύρετοι» για να διδάξουν στην περιφέρεια¹⁵ και να γράφονται

---

13. Pierre Bourdieu και Loïc J. D. Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, ανατύπωση, Σικάγο, University of Chicago Press, 2007, σ. 252.

14. Στο ίδιο, σ. 135.

15. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Τα Μυστήρια της Αιγηίδος. Το Μικροασιατικό Ζήτημα στην Ελληνική Πολιτική, 1891-1922*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2016, σ. 49.

διδασκαλικοί οδηγοί, που, μεταξύ άλλων, έθιγαν το ζήτημα της απαξίωσης της υπαίθρου και των συνηθειών της και της προσκόλλησης αποφοίτων σε οικογένειες προκρίτων, με αποτέλεσμα τη μεροληπτική συμπεριφορά σε βάρος των παιδιών.¹⁶

1. Δίκτυο εκπαιδευτικής κινητικότητας

Διά της υπό ημερομηνίαν 8 Φεβρουαρίου 1908 προς ημάς επιστολής η υμετέρα Αδελφότης εξέφρασε προφορόνως πρόθεσιν αυτής περί επαναλήψεως της χορηγίας τακτικού ετησίου επιδόματος υπέρ των εν Επιβάταις Αρχιγενείων Εκπαιδευτηρίων [...]. Επί της προφορόνος τοίνυν δηλώσεως ταύτης βασιζόμενοι, προαγόμεθα διά της παρούσης, αιτήσει της διευθυνούσης τα ειρημμένα εκπαιδευτήρια Επιτροπής και αποφάσει του Δ.Ε.Μ. Συμβουλίου, συστήσαι και προτρέψασθαι πατρικώς την υμετέραν ερίτιμον Αδελφότητα όπως, υπ' όψει την εθνοφελή και εις μεγάλην ακτίνα εκτεινομένην δράσιν των ειρημμένων εκπαιδευτηρίων έχουσα, πράξη ευμενώς παν το δυνατόν προς επικουρίαν και επίρρωσιν αυτών.¹⁷

Η γεωγραφική κινητικότητα των αποφοίτων του Διδασκαλείου των Αρχιγενείων υπήρξε εκτεταμένη. Η παρουσία τους εντοπίζεται σε όλες σχεδόν τις γεωγραφικές ενότητες με ελληνορθόδοξες κοινότητες εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στα Βαλκάνια δηλαδή και τη Μικρά Ασία με τα νησιά, και εκτός, όταν οι περιοχές απέκτησαν την ανεξαρτησία τους ή μεταβιβάστηκαν σε άλλη δύναμη, τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, την Κύπρο και την Αίγυπτο, όπως επίσης και στη νότια

16. Βλάσιος Γ. Σκορδέλης, *Διδασκαλικός Οδηγός ήτοι Θεωρητικός και Πρακτικός Οδηγός των Δημοτικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1890, σ. 23-24.

17. Αρχιεπισκοπή Οικουμενικού Πατριαρχείου [στο εξής ΑΟΠ], Κώδιξ Α/84, 1910: 272-273, Πατριαρχική επιστολή προς τον Πρόεδρο της Φιλανθρωπικής και Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας 'Αγαπάτε Αλλήλους' Ευστάθιο Ευγενίδη, 27 Αυγούστου 1910.

Ρωσία. Επρόκειτο δηλαδή για «διηπειρωτικούςπραματευτές της γνώσης», αν η παρομοίωση των εκπαιδευτικών ωςπραματευτών της γνώσης¹⁸ προσαρμοσθεί στις απόφοιτες των Αρχιγενείων. Η εύστοχη αυτή παρομοίωση, τονίζοντας αφενός τη συνεχή μετακίνηση και αφετέρου το προϊόν ζήτησης, τη γνώση, συμβάλει στη σύλληψη της κινητικότητας των αποφοίτων του Διδασκαλείου των Αρχιγενείων ως ένα δίκτυο μετάδοσης και ανταλλαγής γνώσης· κοινωνικό δίκτυο θεωρείται ένα σύνολο από κόμβους/δεσμούς, που αντιπροσωπεύουν σχέσεις: επικοινωνίας, ανταλλαγής, συγγένειας, φιλίας, εξουσίας ή άλλης.¹⁹ Οι σχέσεις αυτές είναι σύμφυτες με διαδικασίες διαπραγμάτευσης, καθιστώντας το εκάστοτε δίκτυο δυναμικό, όπως ανέδειξε ο Peter Burke, όταν ενσωμάτωσε στα δίκτυα ανταλλαγής την ταυτοτική διαδικασία από τη θεωρία της ταυτότητας.²⁰ Η διαπραγματευτική διαδικασία που εμπεριέχεται στις παραπάνω σχέσεις γίνεται σύμφωνα με τους κανόνες της θεωρίας της ταυτότητας και της δομής του συγκεκριμένου δικτύου· ό,τι δηλαδή τα άτομα προσπαθούν να επιτύχουν πηγάζει εν μέρει από την ταυτότητά τους και ό,τι μπορούν εξαρτάται από τη δομή του δικτύου.²¹ Όσο για το προϊόν ζήτησης, ήταν η ελληνική λόγια παιδεία και γλώσσα ως φορέας της πατριαρχικής ορθοδοξίας και του πολιτισμού, η οποία πρέπει να διδαχτεί και να επικρατήσει σε ελληνόφωνες και μη περιοχές. Η μητρική ελληνική γλώσσα δεν ήταν κριτήριο του «συνανήκειν», όπως

---

18. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Βαλκάνιοςπραματευτής της γνώσης», Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά 19ος και 20ός αιώνας*, Σιδηρούλα Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2006, σ. 211-231.

19. Daniel J. Brass, «A social network perspective on human resources management», G. Ferris (επιμ.), *Research in Personnel and Human Resources Management*, τ. 13, Greenwich, CT: JAI Press, 1995, σ. 39-79.

20. James J. Chriss, «Networks», George Ritzer (επιμ.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Μάλντεν, Οξφόρδη, Βικτώρια, Blackwell Publishing, 2009, σ. 3183.

21. Peter J. Burke, «An identity model for network exchange», *American Sociological Review* 62 (Feb. 1997), 135-138, 148-149.

έγραψε για τις πρώιμες φάσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ο Παρασκευάς Ματάλας,²² το οποίο ισχύει και για τις ύστερες, όταν δηλαδή εντάσσονται «όψιμα —με καθυστέρηση ενός περίπου αιώνας— στο πνευματικό και ιδεολογικό ρεύμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού» ελάχιστονες ελληνορθόδοξες κοινότητες της Μικράς Ασίας²³ αλλά και της θρακικής ενδοχώρας, στις οποίες θα επικεντρωθεί η μελέτη του συγκεκριμένου δικτύου, λόγω της πυκνότητας των δεδομένων. Σε σχέση με τη Μικρά Ασία, η μελέτη του δικτύου επικεντρώνεται στις δύο από τις τρεις ενότητες του μικρασιατικού ελληνισμού, τη βόρεια και την κεντρική. Αν και μαρτυρείται παρουσία αποφοίτων των Αρχιγενειών στα νησιά του Αιγαίου, απουσιάζει παντελώς από τα δυτικά μικρασιατικά παράλια, την περιοχή δηλαδή που κυριαρχεί και εκπαιδευτικά η πόλη της Σμύρνης.

Η συμμετοχή αποφοίτων στο δίκτυο αυξάνει σταδιακά. Η αυξανόμενη συμμετοχή αποτυπώνεται στους αριθμούς αποφοίτων, που είναι μονοψήφιοι ως το γύρισμα του αιώνα και διψήφιοι για τα υπόλοιπα σχολικά έτη, και συμπίπτει με εξωτερικά και εσωτερικά δεδομένα. Ως εξωτερικά δεδομένα εννοούνται οι εντεινόμενοι εθνικοί και θρησκευτικοί ανταγωνισμοί, οι οποίοι έθεταν στο επίκεντρό τους την εκπαίδευση, γιατί διεξάγονται και στο εκπαιδευτικό πεδίο, όπως, επίσης, και η αύξηση των ποσοτικών δεδομένων στην εκπαίδευση των κοριτσιών των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων, αύξηση που σηματοδοτεί και το πέρασμα στην τρίτη περίοδο της συστηματικής εκπαίδευσής τους.²⁴ Ως εσωτερικά δεδομένα λαμβάνονται η προσπάθεια για την επαναλειτουργία του Οικοτροφείου, που ξεκίνησε το σχολικό έτος 1909-1910 αλλά, λόγω φυσικών καταστροφών και πολέμων, επιτεύχθηκε το 1913, όπως και η προσπάθεια για την άμεση επαναλειτουργία των Αρχιγενειών μετά τις πολεμικές

22. Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003, σ. 29.

23. Σπ. Γ. Πλουμίδης, *Τα Μυστήρια της Αιγηίδος*, ό.π., σ. 41.

24. Αικ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών*, ό.π., σ. 25.

επιτάξεις κατά τη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η ηλικία εισόδου στο δίκτυο, δηλαδή η ηλικία αποφοίτησης, δεν υπήρξε σταθερή ούτε στην πρώιμη περίοδο λειτουργίας των Αρχιγενείων ούτε στην ύστερη, κατά την οποία άρχισε μεν η ηλικία να αναγράφεται στα πτυχία των αποφοίτων (κανονισμός 1901),²⁵ ωστόσο, η αναγραφόμενη δεν ήταν η ακριβής ηλικία της απόφοιτης. Πιο συγκεκριμένα, η ηλικία των αποφοίτων στις απαρχές της λειτουργίας των Αρχιγενείων, πριν δηλαδή τη διαμόρφωση του προγράμματος σπουδών με την προσθήκη νηπιαγωγείου και διδασκαλείου, μπορούσε να είναι 15 (Φανή Χατζόγλου)²⁶ και 13 ετών (Μαριωρίτσα Χατζηθεοφίλου).²⁷ Μετά το 1901, όταν δηλαδή η διάρκεια σπουδών επιμηκύνθηκε σε δεκατρία χρόνια, και, μετά το 1904, σε δεκατέσσερα, μπορούσε να είναι 18 ετών (Τερψιχόρη Ψάλτου),²⁸ 20 ετών (Τερψιθέα Παπανικολάου),²⁹ 22 ετών (Αμφιθέα Βεργοπούλου),³⁰ αλλά και 15 ετών (Βάσσω Κεραμιδοπούλου). Η τελευταία έλαβε πτυχίο νηπιαγωγού σε ηλικία 15 ετών (1909) και αμέσως διορίστηκε

25. *Κανονισμός των εν Επιβάταις Αρχιγενείων Εκπαιδευτηρίων*, εν Κωνσταντινουπόλει, εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1901, σ. 51-52.

26. Ιδιωτικό αρχείο Ευγενίας Παπαδοπούλου, Φανή Χατζόγλου-Μαύρου, Χρήσιμον διά Αρχιγένεια, της ίδιας διά χειρός της κόρης της Ζωής (3 Μαρτίου 1935).

27. Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, «Αρχιγένεια Διδασκαλεία Θράκης 1857», Ζωή Μελανδινού (επιμ.), *Από την Ανατολική Θράκη-Η Σηλόβρια με τα γύρω της χωριά*, τ. 1, Ελληνική Σαραντή-Σταμούλη, Αθήναι, 1956, σ. 365.

28. Ιδιωτικό αρχείο Ευγενίας Παπαδοπούλου, Αρχιγένεια Εκπαιδευτήρια εν Επιβάταις της Θράκης. Πτυχίον Διδασκαλίσσης: Τερψιχόρη Ψάλτου. 4 Ιουλίου 1904. (Πρωτότυπο).

29. ΓΑΚ Αρχεία Ν. Καβάλας. Συλλογή Οικογένειας Νικολάου Ευστρατίου, Καβάλα, 1900-1970. ΑΒΕ: 507-ΑΕΕ: ΣΥΛΛ. 199. Αρχιγένεια Εκπαιδευτήρια εν Επιβάταις της Θράκης. Πτυχίον Διδασκαλίσσης: Τερψιθέα Παπανικολάου, 12 Ιουνίου 1919. (Πρωτότυπο).

30. Ιδιωτικό αρχείο Βασίλη Βεργόπουλου, Αρχιγένεια Εκπαιδευτήρια εν Επιβάταις της Θράκης. Πτυχίον Διδασκαλίσσης: Αμφιθέα Βεργοπούλου, 12 Ιουνίου 1919. (Πρωτότυπο).

δασκάλα (κατείχε και τα δύο πτυχία).³¹ Αυτό οφείλεται στην ισχυρή κίνηση που υπήρχε και στους Επιβάτες για την αποφυγή στράτευσης στον οθωμανικό στρατό, κίνηση που αφορούσε στο ανδρικό φύλο, αλλά συνδέθηκε και με το γυναικείο. Ήταν συνηθισμένη πρακτική —εκτός από το κρύψιμο των ανδρών— η αλλαγή ηλικίας όλων των αδελφών μιας οικογένειας, προκειμένου τα άρρενα μέλη της να αποφύγουν τη στράτευση, όπως συνέβη στην περίπτωση της Αμφιθέας Βεργοπούλου³² και είναι πιθανό και στην περίπτωση της Βάσσως Κεραμιδοπούλου· ο αδελφός της, που ήταν ναυτικός, έφθασε μέχρι την Αυστραλία για να μη στρατευθεί.³³

Αντικείμενο της διαπραγματευτικής διαδικασίας, πριν την είσοδο στο δίκτυο και πριν από κάθε μετάθεση, ήταν και ο μισθός. Τα σχετικά στοιχεία είναι περιορισμένα και συνήθως κάνουν λόγο περί γλίσχρου μισθού.³⁴ Αλλά προσεκτικότερη ανάγνωση των στοιχείων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο μισθός τους ίσως έμενε αξόδευτος, μέχρι τη διατάραξη της επαγγελματικής κανονικότητας από τους Βαλκανικούς Πολέμους και εξής. Στα χωριά, οι «Αρχιγενειάδες δασκάλες χρονικώς έπαιρναν 15 ως 16 λίρες χρυσές Τουρκίας και στο τέλος της χρονιάς τις είχαν ολάκερες ως περίσσευμα, [...], επειδή ζούσαν με τα φιλοδωρήματα: γάλα, ψωμί, μια κόττα, των γονέων». Στις «μικροπόλεις», στις οποίες συνήθως δίδασκαν, «έπαιρναν πάνω

31. Ιδιωτικό αρχείο αδελφών Γιώργου και Βάσως Σεργιάδου. Πτυχίον Νηπιαγωγού. Βάσσω Κεραμιδοπούλου. Αρχιγένεια Εκπαιδευτήρια εν Επιβάταις της Θράκης, 2 Ιουλίου 1909. (Πρωτότυπο)· Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή. Ενδεικτικόν [διορισμού]. Εν τριεταρχείοις, 30 Οκτωβρίου 1909. (Πρωτότυπο).

32. Σύμφωνα με τον ανιψιό της Βασίλη Βεργόπουλο (Ηλεκτρονική επικοινωνία, 20 Μαΐου 2016).

33. Σύμφωνα με την κόρη του Ειρήνη Κεραμιδοπούλου-Κογιουμπζή, Νέοι Επιβάτες, 12 Δεκεμβρίου 2016 (Σημειώσεις).

34. Κανονισμός της εν Κωνσταντινουπόλει Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητος Ο Αρχιγένης, εν Κωνσταντινουπόλει, εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1908, σ. γ΄. Αθηνά Π. Γαϊτανοπούλου, «Από την ζωή των περιχώρων. Μια επίσκεψις εις τα Αρχιγένεια», *Νέον Πνεύμα* 37 (5.7.1909), 165-166.

από 30 λ.τ., 40 και κάποτε 50 λίρες χρονικώς». ³⁵ Συνεπώς, οι απόφοιτες των Αρχιγενείων αμείβονται με τον μέσο μηνιαίο διδασκαλικό μισθό στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (περί τις 4 οθωμανικές λίρες), που αποτελεί τον κατώτατο μηνιαίο διδασκαλικό μισθό στην Κωνσταντινούπολη. ³⁶ Αν, όμως, ο μισθός αυτός δεν ξοδεύεται, επειδή προσφέρεται σε αυτές φιλοξενία στη Θράκη ³⁷ ή στη Μικρά Ασία (Αλέξανδρα Μπουνταλάκη στην Πέραμο της Κυζίκου, ³⁸ Αιμιλία Γρηγοριάδου στο Εσκί Σεχίρ και την Άγκυρα) ³⁹ ή επειδή το παρθεναγωγείο διαθέτει δωμάτια και μαγειρείο, όπως το Παρθεναγωγείο της κοινότητας Μεταλλείου Ακ Νταγ Μαντέν (μεταξύ Άγκυρας και Σίβας/Σεβάστειας), ⁴⁰ τότε θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για ικανοποιητικό μισθό. Σε αυτό συνηγορεί το γεγονός ότι πολλές, με τον μισθό τους, βοηθούσαν τις οικογένειές τους ή ακόμη, λόγω αυτής της οικονομικής βοήθειας, τέθηκαν επικεφαλής των οικογενειών τους.

Ως προς την καταγωγή, σε όσα τεκμήρια εστιάζουν στον αριθμό μαθητριών ή των αποφοίτων, υπερισχύει ο αριθμός εκεί-

35. Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, «Συμπληρωματικές πληροφορίες», *Από την Ανατολική Θράκη-Η Σηλήβρια με τα γύρω της χωριά*, τ. 1, Ελπιρινική Σαραντή-Σταμούλη, Αθήναι, 1956, σ. 372-373. Βλ. και ΑΠΘ/ΙΑΝΕ, Πρακτικά Συνεδριάσεων ΠΚΕΕ, Κώδιξ Α'. Φεβρουάριος 1873-Ιούλιος 1874, Συνεδριάσεις ΑΒ', 30 Ιανουαρίου 1874· Διαμαντής Θ. Λαζαρίδης, *Στατιστικοί Πίνακες της Εκπαιδύσεως των Ελλήνων στον Πόντο 1821-1922*, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Αθήναι, 1988, σ. 75.

36. Κατερίνα Δαλακούρα και Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία εκπαίδευση, 18ος-20ός αι.*, Ηλεκτρ. βιβλ. Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ. 245-246, <http://hdl.handle.net/11449/2585>.

37. Μιλτιάδης Σαραντής, «Το Δέλτα του Βυζαντίου», *Θρακικά* 20 (1944), 178.

38. Ιδιωτικό αρχείο Μ. Παλάζη, Δώρα Κόλκου-Μπακογιάννη (γενν. Εάστερο 1922). Ηχογραφημένη συνέντευξη, Αγία Τριάδα Θεσσαλονίκης, 4 Δεκεμβρίου 2000.

39. Σύμφωνα με την ανιψιά και βαφτισιμιά της Ξανθίππη Κοκόζη-Γουδή, Νέοι Επιβάτες, 15 Μαρτίου 2022 (Σημειώσεις).

40. Γεώργιος Φωτιάδης, «Η παιδεία στο Ακ-Νταδ-Μαδέν», *Ποντιακή Εστία* 28 (1979), 289.

νων που κατάγονται από τους Επιβάτες. Το μεγαλύτερο ποσοστό των υπόλοιπων μαθητριών και αποφοίτων προέρχεται από άλλους θρακικούς τόπους. Αλλά «φυτώριο διδασκαλισσών ήταν οι Επιβάτες και το Ξάστερο»,⁴¹ το οποίο επιβεβαιώνεται από τους αριθμούς για το τελευταίο τέταρτο λειτουργίας των Αρχιγενείων: το Ξάστερο παρουσιάζει τον δεύτερο μεγαλύτερο αριθμό αποφοίτων μετά τους Επιβάτες. Υπήρχε πάντα και ένα μικρό ποσοστό αποφοίτων που καταγόταν από μακρινές περιοχές, όπως ήταν το Δυρράχι στην Αδριατική θάλασσα και η Σινώπη στον Εύξεινο Πόντο.⁴²

Αν, λοιπόν, το δίκτυο κινητικότητας αποφοίτων του Διδασκαλείου των Αρχιγενείων παρασταθεί με γράφημα, το κέντρο βρίσκεται στους Επιβάτες και μετά το γύρισμα του αιώνα, και στο Ξάστερο, με αποτέλεσμα να αυξάνει ο αριθμός συγκέντρωσης αποφοίτων στην ίδια περιοχή, λόγω της άμεσης γειτνίασης των δύο τόπων. Η ιδιότητα του κέντρου (*centrality degree*) δημιουργούσε περισσότερες ευκαιρίες επικοινωνιακής δραστηριότητας, ενώ επηρέαζε τον τρόπο επικοινωνίας και διαπραγματεύσης με την περιοχή της Μικράς Ασίας, η οποία αντίθετα από τη Θράκη, δεν παρουσιάζει τη δεύτερη ιδιότητα του κέντρου, την εγγύτητα (*closeness*), την ιδιότητα δηλαδή που ορίζεται από την άποψη της αποδοτικότητας χρόνου και κόστους (συντομότερος χρόνος και χαμηλότερο κόστος πρόσβασης). Κατά κάποιον τρόπο, η αυξημένη συγκέντρωση αποφοίτων διαθέσιμων για εργασία στην ίδια περιοχή φέρνει πιο κοντά την περιοχή της Μικράς Ασίας, χάρη και στις αποστολές δημογερόντων, επιφορτισμένων με την επιλογή δασκάλων και νηπιαγωγών, όπως θα φανεί στην εξέταση του μικρασιατικού δικτύου. Μια τρίτη ιδιότητα του κέντρου, η ενδιαμεσότητα (*betweenness*), η

41. Ιδιωτικό αρχείο Μ. Παλάζη, Δώρα Κόλκου-Μπακογιάννη (γενν. Ξάστερο 1922, απόφοιτη του Τμήματος Ιστορίας Α.Π.Θ., 1945). Ηχογραφημένη συνέντευξη, Αγία Τριάδα Θεσσαλονίκης, 4 Δεκεμβρίου 2000.

42. Βλ. για τα έτη 1908-1909 και 1909-1910, Κούλα Ξηραδάκη, *Από τα Αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Παρθενωγωγεία και Δασκάλες του υπόδουλου ελλητισμού*, τ. 1., Αθήνα, Προμηθεύς, 1972, σ. 85 και «Αρχιγένεια Εκπαιδευτήρια», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 34 (1910), 229-230.

οποία αντιπροσωπεύει τη δυνατότητα του κέντρου να ελέγχει την επικοινωνία μεταξύ κόμβων,⁴³ στη συγκεκριμένη περίπτωση τόπων διορισμού, είναι μάλλον περιορισμένη. Οι απόφοιτες του Διδασκαλείου των Αρχιγενείων μπορούσαν να προχωρήσουν σε προσωπικές επιλογές από την αρχή της διδακτικής τους σταδιοδρομίας ή μετά την ολοκλήρωση της υποχρέωσης να διδάξουν για κάποιο καθορισμένο χρονικό διάστημα σε έναν τόπο. Σε αυτό συνέβαλε και η διοικητική αποκέντρωση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων που επέτρεπε ευελιξία κινήσεων.⁴⁴ Επομένως, η λειτουργία του δικτύου τόσο στη Θράκη όσο και στη Μικρά Ασία δεν απέκλειε την αυτόνομη επιλογή και ενέργεια. Η Βάσσω Κεραμιδοπούλου, που προαναφέρθηκε, διορίστηκε στο Παρθεναγωγείο του Νεοχωρίου, και αργότερα του Ζόγκουλντακ/Ποντοηράκλεια της Μικράς Ασίας, αφού πρώτα υπέβαλε τα απαραίτητα δικαιολογητικά στην Αρχιεπισκοπή Κωνσταντινουπόλεως και στη μητρόπολη Χαλκηδόνος αντιστοίχως.⁴⁵ Επίσης, η Αμφιθέα Βεργόπουλου ζήτησε και έλαβε διορισμό από την εφορεία «Βείκος» ή «Μπέικος» στη μικρασιατική ακτή του Βοσπόρου, επειδή την «εξάντλησαν» τα πολλά χρόνια παραμονής της στα Αρχιγένεια, λόγω σπουδών και διδασκαλίας σε αυτά. Αλλά και εκεί «ορδαί των Κεμαλικών με τας συνεχείς ενοχλήσεις» την ανάγκασαν να παραιτηθεί και να αναζητήσει διορισμό στο Σκούταρι, με επιστολή προς τους «εφοροεπιτρόπους» της κοινότητας.⁴⁶

43. Για τις ιδιότητες του κέντρου, Linton C. Freeman, «Centrality in Social Networks: Conceptual Clarification», *Social Networks* 1 (1978/79), 217-225.

44. Κ. Δαλακούρα και Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών*, ό.π., σ. 248.

45. Ιδιωτικό αρχείο αδελφών Γιώργου και Βάσως Σεργιάδου, Ενδεικτικόν [διορισμού]. Ιερά Μητρόπολις Χαλκηδόνος. Εν Χαλκηδόνι, 30 Οκτωβρίου 1914 (Πρωτότυπο).

46. Ιδιωτικό αρχείο Βασίλη Βεργόπουλου, Αμφιθέα Π. Βεργόπουλου προς Εφοροεπιτρόπους Σκουτάρεως [1922] (Χειρόγραφη επιστολή).

2. Θρακικό τμήμα του εκπαιδευτικού δικτύου

Η εκπαιδευτική κινητικότητα-αποκατάσταση αποφοίτων του Διδασκαλείου των Αρχιγενείων ξεκίνησε από τους τόπους καταγωγής των πρώτων αποφοίτων του 1865. Δύο εξ Επιβατών καταγόμενες απόφοιτες προσλήφθηκαν από τους ιδρυτές για να διδάξουν στα Αρχιγένεια (Φανή Χατζόγλου και Μαριωρίτσα Χατζηθεοφίλου)⁴⁷ και μία απόφοιτη από τη Σηλυβρία προσλήφθηκε ως διευθύντρια στο εκεί παρθεναγωγείο (Ελένη Γρηγορίου).⁴⁸ Θα μπορούσε να θεωρηθεί φυσική κατάληξη θρακικοί τόποι να επιζητούν απόφοιτες των Αρχιγενείων για να διδάξουν στα κατά τόπους παρθεναγωγεία, αφού οι περισσότερες από αυτές είχαν θρακική καταγωγή. Αλλά η κινητικότητα αυτή εντός του εκπαιδευτικού δικτύου δεν ήταν αυτονόητη· απαιτούσε την παρέμβαση προσώπων ή φορέων με έντονο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση των κοριτσιών και την ίδρυση παρθεναγωγείων.

Σημαντικό ρόλο στη δημιουργία του θρακικού δικτύου έπαιζαν οι ίδιοι οι ιδρυτές των Αρχιγενείων και οι σχέσεις που ανέπτυξαν με τοπικούς και υπερτοπικούς φορείς (Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Τυρολόης,⁴⁹ κοινότητα Αθύρων,⁵⁰ Μαδύτου, Δαρδανελίων, Βασιλικού, Σύλλογο Ραιδεστού και Θρακικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο),⁵¹ οι οποίες κατέληγαν σε συμφωνίες για

47. Ιδιωτικό αρχείο Ευγενίας Παπαδοπούλου, Φανή Χατζόγλου-Μαύρου, Χρήσιμον δια Αρχιγένεια. Της ιδίας δια χειρός της κόρης της Ζωής (3 Μαρτίου 1935)· Α. Γαϊτάνου-Γιαννιού, «Αρχιγένεια Διδασκαλεία», *ό.π.*, σ. 365.

48. «Εκπαιδευτικά», εφ. *Ανατολικός Αστήρ*, αρ. 701, 23.8/4.9.1869 και Δράκος, *Τα Θρακικά*, σ. 36.

49. «Επαρχιακά. Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Τυρολόη», εφ. *Νεολόγος*, αρ. 1300, 18/30.5.1873.

50. «Περί της καταστάσεως της παιδείας εν ταις επαρχίαις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* 8 (1873/74), 264.

51. Φώτιος Σ. Αρχιγένης, «Διατριβαί», εφ. *Νεολόγος*, αρ. 6946, 29.9.1892.

τη διάδοση της παιδείας με αμοιβαίες υποχρεώσεις· οι ιδρυτές αναλάμβαναν την υποχρέωση να παρέχουν εκπαίδευση και διαμονή στα κορίτσια, και οι σύλλογοι να ιδρύσουν παρθεναγωγείο στον τόπο τους· ή, όταν παρενέβαιναν υπερτοπικοί φορείς, εκείνοι ως ενδιάμεσοι αναλάμβαναν τα έξοδα της υποτροφίας για διαμονή στο οικοτροφείο, οι ιδρυτές την εκπαίδευση και οι τοπικοί φορείς την ίδρυση παρθεναγωγείου. Απαρέγκλιτος όρος της διαπραγματεύσεως ήταν η ίδρυση παρθεναγωγείου. Η λέξη πειθαναγκασμός περιγράφει καιρία την τακτική που χρησιμοποιούσαν οι ιδρυτές σε τέτοιες συναλλαγές, όπως αποκαλύπτει ευχαριστήριο δημοσίευμα προς τους ιδρυτές από τοπικούς φορείς των Μετρών («ούτω δ' οι ευεργέται ούτοι του Γένους ου μόνον αυτοί των γραμμάτων προστάται εισίν, αλλά και τους άλλους πειθαναγκάζονται εις το ποιείν τα δέοντα»).⁵²

Μέσα από σχέσεις ανταλλαγής εκπαιδευτικών υπηρεσιών, ξεκίνησε η επέκταση του δικτύου σε πόλεις, κωμοπόλεις και χωριά της Θράκης, η οποία συνεχίσθηκε και από τον θετό γιο και κληρονόμο των ιδρυτών Φώτιο Αρχιγένη. Σαφώς αναφέρει την επικοινωνία με συλλόγους και κοινότητες, όταν υποχρεώθηκε να παύσει τη λειτουργία του Ορφανοτροφείου-Οικοτροφείου και να επιστρέψει τα ορφανά κορίτσια στους τόπους καταγωγής τους.⁵³ Παρά τις οικονομικές δυσκολίες, η συνεργασία των Αρχιγενείων με τοπικούς φορείς συνεχίσθηκε, κυρίως, με εκείνους που κατέβαλαν ιδιαίτερη προσπάθεια για τη βελτίωση της εκπαίδευσης στον τόπο τους, όπως στη Βιζύη, όπου απόφοιτη των Αρχιγενείων διορίστηκε εκεί με τη διαμεσολάβηση της εκπαιδευτικής και φιλανθρωπικής αδελφότητας *Ήβη*.⁵⁴

Η επέκταση του δικτύου αποφοίτων των Αρχιγενείων συνεχίσθηκε και κατά την πατριαρχική διοικητική περίοδο των

52. Διασώζεται πλήρης η συναλλαγή στην περίπτωση των Μετρών, βλ. «Επαρχιακά», εφ. *Νεολόγος*, αρ. 1360, 24 Ιουλίου/5.8.1873 και ΑΠΘ/ΙΑΝΕ, Πρακτικά Συνεδριάσεων ΠΚΕΕ, Κώδιξ Α'. Φεβρουάριος 1873-Ιούλιος 1874, Συνεδριάσεις ΑΒ', 30 Ιανουαρίου 1874.

53. Φ. Σ. Αρχιγένης, «Διατριβαί», ό.π.

54. «Εκπαιδευτικά», εφ. *Ανατολικός Αστήρ*, αρ. 6, 6.11.1885.

Αρχιγενείων, με την παρέμβαση και του Πατριαρχείου, χωρίς, όμως, να είναι γνωστές οι συμφωνίες με κοινότητες, συλλόγους ή μητροπόλεις. Για παράδειγμα, το 1906, το Πατριαρχείο με δύο επιστολές, μία προς τον Σηλυβρίας Διονύσιο⁵⁵ και μία προς τον πρόεδρο της Επιτροπής των Αρχιγενείων Στρωμνίτσης Γρηγόριο «περί εισαγωγής [...] της εξ Αυλώνος απόρου μαθητρίας Αγγελικής Π. Νάκα», στην οποία εσωκλείει και επιστολή του Βελεγράδων Βασιλείου, ζητά να γίνει δεκτή ως υπότροφος η εν λόγω μαθήτρια για λόγους που αναλύονται στην εσωκλειόμενη επιστολή, που δε βρέθηκε.⁵⁶ Επίσης, το 1912, το Πατριαρχείο ζήτησε από την Πατριαρχική Κεντρική υπέρ των Σεισμοπαθών Επιτροπή να εγκρίνει «ποσόν εκατόν λιρών υπέρ των Αρχιγενείων Εκπαιδευτηρίων, προς εισαγωγήν και εκπαίδευσιν εν αυτοίς πέντε ή έξ κορασιών εκ των σεισμοπλήκτων μερών», χωρίς να διευκρινίζονται οι όροι.⁵⁷

Η κινητικότητα αποφοίτων των Αρχιγενείων προς τα βουλγαρόφωνα χωριά της Θράκης εντείνεται μετά την ίδρυση του «ηθικοπολιτικού» συλλόγου *Παλιγγενεσία* στους Επιβάτες. Ο σύλλογος, που ιδρύθηκε υπό την επίδραση της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως και με την εμπλοκή καθηγητών των Αρχιγενείων στη σύνταξη του καταστατικού (1908), βασικό σκοπό είχε την ενίσχυση της εκπαίδευσης των βουλγαροφώνων στις επαρχίες Σηλυβρίας και Δέρκων. Ο σκοπός εξυπηρετούσε τον εκπαιδευτικό ανταγωνισμό μεταξύ πατριαρχικών και εξαρχικών, που γινόταν με μυστικότητα και αφορούσε στην αποστολή αποφοίτων διδασκαλισσών και νηπιαγωγών προς τα βουλγαρόφωνα χωριά των δύο επαρχιών. Αυτό σημαίνει ότι προστίθενται μυστικές προεκτάσεις στο δίκτυο προς τα βουλ-

55. ΑΟΠ, Κώδιξ Α/79, 1906: 200, Πατριαρχική επιστολή προς τον μητροπολίτη Σηλυβρίας Διονύσιο, 22 Ιουλίου 1906.

56. ΑΟΠ, Κώδιξ Α/80, 1907: 435, Πατριαρχική επιστολή προς τον πρόεδρο της Επιτροπής των Αρχιγενείων Στρωμνίτσης Γρηγόριο, 23 Οκτωβρίου 1907.

57. ΑΟΠ, Κώδιξ Α/86, 1912: 387, Πατριαρχική επιστολή προς τον πρόεδρο της Πατριαρχικής Κεντρικής υπέρ των Σεισμοπαθών Επιτροπής Τραπεζούντος Κωνσταντίνου, 20 Σεπτεμβρίου 1912.

γαρόφωνα χωριά της Σηλυβρίας και Δέρκων.⁵⁸ Τις ίδιες οδούς προς τα βουλγαρόφωνα χωριά, όχι μόνο της νότιας ζώνης, αλλά και βορειότερα, θα χρησιμοποιήσει αργότερα, αλλά φανερά, η Ελληνική Πολιτική Διοίκηση Θράκης, μεταρρυθμίζοντας τα Αρχιγένεια, ώστε να αποδώσουν περισσότερες απόφοιτες δασκάλες και νηπιαγωγούς για τις εκπαιδευτικές της ανάγκες, πρώτιστη από τις οποίες ήταν η γλωσσική αφομοίωση των σλαβοφώνων.

3. Μικρασιατικό τμήμα του εκπαιδευτικού δικτύου

Πριν το τέλος της ιδρυτικής περιόδου και αμέσως μετά, απόφοιτες των Αρχιγενείων δίδασκαν σε τουρκόφωνους τόπους της Μικράς Ασίας. Συγκεκριμένα, το 1872 στην τουρκόφωνη Σιγή Προύσας λειτούργησε για πρώτη φορά παρθεναγωγείο, που ίδρυσε ο μητροπολίτης, το τέταρτο στην περιοχή της Προύσας, διότι «καλώς ενόησεν, ότι άνευ τούτων είναι αδύνατον να διαδοθή η Ελληνική γλώσσα εις τας Τουρκοφώνους ταύτας ενορίας», με «υπέρ τας εκατόν μαθητριάς υπό την διεύθυνσιν της εκ Πανόρμου Σοφίας Γ. Αμαξοπούλου, τελειοφίτου του εν Επιβάταις Αρχιγενείου Παρθεναγωγείου».⁵⁹ Την ίδια περίοδο, στο άλλο άκρο της Μικράς Ασίας, ο Φίλιππος Αριστόβουλος (1832-1903), για την αντιμετώπιση «ποικίλων προπαγανδών» στην ιδιαίτερη πατρίδα του Νέβσεχιρ/Νεάπολη, «ενήργησε παρά τη Εφορία όπως δύο τέκνα της κοινότητος εκ των πρώτων τελειοφίτων του νεοσυστάτου παρθεναγωγείου [1869] αποσταλούν ως υπότροφοι αυτής εις τα ακμάζοντα τότε εν Επιβάταις Αρχιγένεια εκπαιδευτήρια, όπου τελειοποιούμεναι να υπηρετήσουν κατόπιν ως μόνιμοι διδάσκαλοι εν τοις παρθεναγωγείοις».⁶⁰

58. Κανονισμός του εν Επιβάταις Συλλόγου η Παλιγγενεσία, Κωνσταντινούπολις, τυπ. Α. Χρηστίδου, 1908.

59. «Εκπαιδευτικά», εφ. *Ανατολικός Αστήρ*, αρ. 946, 12/24.1.1872.

60. Ι. Γεωργίου, «Η εν Καππαδοκία Νέβσεχιρ», *Μικρασιατικά Χρονικά* 1 (1938), 451-452.

Παρά την αναφορά του συγγραφέα σε παρελθούσα εποχή ακμής των Αρχιγενείων, η σχέση των Αρχιγενείων με την συγκεκριμένη πόλη Νέβσεχिर/Νεάπολη δε θα διακοπεί, αλλά θα συνεχιστεί και θα περάσει και στον κανονισμό της (1905) από τον Γεώργιο Ασκητόπουλο, που δίδαξε πολλά χρόνια σε γυμνάσια και ημιγυμνάσια της Καππαδοκίας και του Πόντου, και κατήρτισε προγράμματα για τη μόρφωση των ξενόφωνων πληθυσμών της Μικράς Ασίας (1900-1914).⁶¹ Σύμφωνα με τον κανονισμό που συνέταξε, οι δασκάλες του Παρθεναγωγείου Νέβσεχिर/Νεάπολης έπρεπε να είναι απόφοιτες του Ζαππείου, του Ιωακειμείου και των Αρχιγενείων, ενώ οι διευθύντριες έπρεπε να είναι απόφοιτες του Ζαππείου και του Αρσακείου.⁶² Με αφορμή τις προτιμήσεις του παρθεναγωγείου της συγκεκριμένης πόλης, γράφτηκε ότι οι ιδιαίτερες προτιμήσεις σχολείων απέρρεαν από κάποια εκπαιδευτική παράδοση ή από τη διάθεση των σχολείων να πληρώσουν.⁶³ Για τις απόφοιτες των Αρχιγενείων μπορεί να συνέτρεχαν και οι δύο λόγοι, εκπαιδευτική παράδοση και ικανοποιητική μισθοδοσία, σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν.

Το μικρασιατικό δίκτυο αποφοίτων των Αρχιγενείων εκτεινόταν σε όλο τον βορά της Μικράς Ασίας, ακόμη και πέρα από τον ανατολικό Πόντο, στα παράλια και την ενδοχώρα, και στην κεντρική Μικρά Ασία, κατά μήκος των κοιλάδων, στην περιοχή που έμεινε γνωστή ως Καππαδοκία.⁶⁴ Δεν ήταν μόνο τεράστιες οι αποστάσεις μεταξύ των τόπων αλλά και δύσκολη η πρόσβαση. Στον Πόντο υπήρχαν αμαξιτοί οδοί από τα μέσα

61. Γεώργιος Ασκητόπουλος, «Η Μικρασιατική λαογραφία», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 7 (1988), 309.

62. Γεώργιος Κ. Ασκητόπουλος, «Πρόγραμμα μερικών μεταρρυθμίσεων των εκπαιδευτηρίων Νέβσεχिर», *Ξενοφάνης* 6 (1909), 475.

63. Χ. Σπ. Σολδάτος, *Η Εκπαιδευτική και Πνευματική Κίνηση του Ελληνισμού της Μ. Ασίας*, ό.π., σ. 121.

64. Για διανοητική κατασκευή, εκπορευόμενη από τη Συνασό, κάνει λόγο ο Χρ. Χατζηιωσήφ, *Συνασός*, ό.π., σ. 5-18 και για περιοχή με ασταθή σύνορα που διέφεραν από εποχή σε εποχή η Ε. Balta, «Gerçi Rum isek de Rumca bilmez Türkçe söyleriz», ό.π., σ. 26.

του 19ου αιώνα για τις ανάγκες του εμπορίου,⁶⁵ αλλά η συγκοινωνία γινόταν με άμαξες ή ημιόνους στις εσωτερικές διαδρομές.⁶⁶ Στην περιοχή της Καππαδοκίας, πριν την κατασκευή του ανατολικού σιδηροδρόμου, η μετάβαση από την Κωνσταντινούπολη στην Καισάρεια απαιτούσε «20 μέρες» και γινόταν «μέσα από ερημιές», στις οποίες παραφυλούσαν «ληστές».⁶⁷ Αλλά επειδή στην Καισάρεια ο σιδηρόδρομος δεν έφθασε, η μετάβαση από την Κωνσταντινούπολη ως την Άγκυρα (587 χλμ.) γινόταν με τρένο διάρκειας 22½ ωρών⁶⁸ και από την Άγκυρα ως την Καισάρεια (415 χλμ.) γινόταν με οδικό δίκτυο δημιουργημένο από τη φύση —συνέδεε τις μεγάλες πόλεις και απομόνωνε τις περιφερειακές—⁶⁹ με αποτέλεσμα η μετάβαση να γίνεται «διά [...] πρωτογόνων αμαξών» και να είναι «βασανιστικωτάτη».⁷⁰

Ποια ήταν, λοιπόν, η διαδικασία με την οποία έφθαναν σε αυτούς τους τόπους οι απόφοιτες των Αρχιγενείων; Εκτός από τις απόφοιτες που επικοινωνούσαν οι ίδιες με τις μητροπόλεις ή τις κοινότητες για να ζητήσουν εργασία, οι απόφοιτες με μικρασιατική καταγωγή συνήθιζαν να απευθύνονται σε συλλόγους ή άτομα —συνήθως βιβλιοπώλες—,⁷¹ τα οποία έδρευαν

65. Παντελής Μ. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, ανατύπωση, Αθήναι, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2000, σ. 92-93.

66. Αντώνης Υ. Παυλίδης, «Το Φροντιστήριο Τραπεζούντας (1900-1914) και η ιδεολογική κυριαρχία των Ελλήνων στον Πόντο», *Αρχαίον Πόντου*, Παράρτημα τ. 24 (2004), 19-20.

67. Σοφία Αναστασιάδη-Μανουσάκη, *Μνήμες Καππαδοκίας*, Μίρκα Τζεβελέκη-Κονδάκη (επιμ.), Αθήνα, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 2002, σ. 28.

68. Π. Μ. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, ό.π., σ. 427-428.

69. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες από το Μιλλέτ των Ρωμίων στο ελληνικό έθνος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998, σ. 83-84.

70. Γεώργιος Ασκητόπουλος, «Περί της εν Φλαβιανούς μονής του Τιμίου Προδρόμου και του Αναστασίου Λεβίδου», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 3 (1938), σγ'.

71. Για τον ρόλο των βιβλιοπωλείων ως γραφείων εύρεσης εργασίας, βλ. Ελένη Κατσιαδάκη-Γαρδίκια, «Η ζωή και η δράση των υποδούλων

στην Κωνσταντινούπολη και ήταν επιφορτισμένα με το καθήκον να στείλουν κατάλληλους εκπαιδευτικούς στη γενέτειρά τους. Με αυτόν τον τρόπο διορίστηκε η καταγόμενη από τη Σινώπη Βαλασία Καλλιοντζίδου στην πόλη Μεσουδιέ/Μελανθία στον νομό Σίβας/Σεβάστεια του Πόντου (πριν το 1914).⁷²

Υπήρχε, όμως, και μια άλλη διαδικασία διορισμού. Η κεντρικότητα, η υψηλή συγκέντρωση αποφοίτων διαθέσιμων για εργασία στους Επιβάτες και το Ξάστερο, θεμελίωσε ισχυρές σχέσεις ανταλλαγής και επηρέασε τον τρόπο επικοινωνίας και διαπραγμάτευσης. Η ανάγκη για ελληνόφωνες δασκάλες προκάλλουσε επισκέψεις δημογερόντων από διάφορους μικρασιατικούς τόπους για επιτόπια διαπραγμάτευση και συμφωνία. Πιο συγκεκριμένα, η Δωροθέα Κόλκου-Μπακογιάννη, περιγράφοντας τον τρόπο διορισμού της αδελφής της μητέρας της Αλεξάνδρας Μπουνταλάκη από το Ξάστερο στην Πέραμο της Κυζίκου, στη νότια ακτή της Προποντίδας, επεσήμανε ότι η επίσκεψη δημογερόντων από τη Μικρά Ασία στους «Επιβάτες, Ξάστερο, Γιαλούς» γινόταν αφού προηγουμένως είχαν ειδοποιηθεί οι δημογέροντες του κάθε τόπου για την επίσκεψη και τον σκοπό της. Η συνάντηση των δημογερόντων γινόταν («ή στο σχολείο ή στην εκκλησία»). Εκεί παρουσία των δημογερόντων υπογραφόταν το συμφωνητικό του διορισμού, στο οποίο («υπέγραφαν και οι γονείς των κοριτσιών, και οι δημογέροντες έδιναν ένα αποδεικτικό ότι το κορίτσι αυτό το πήραν»), γιατί ήταν («υπεύθυνοι οι δημογέροντες για τις δασκάλες που παίρνανε»)· είχαν όλες νεαρή ηλικία. Επίσης, μετά τον διορισμό, οι «δημογέροντες είχαν αλληλογραφία: πώς είναι η δασκάλα, αν κάνει. Ήταν υπεύθυνοι οι δημογέροντες και από τις δύο πλευρές. Ήταν υπεύθυνοι για την ακεραιότητά της ακόμη και για την τιμιότητά της».⁷³

Ελλήνων, 1881-1913. Μικρά Ασία», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. 14, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 374.

72. Αριστέιδης Θ. Σιδέρης, «Μία σπανία διδασκάλισσα», *Ποντιακή Εστία* 13 (1977), 194-195.

73. Ιδιωτικό αρχείο Μ. Παλάζη, Δώρα Κόλκου-Μπακογιάννη (γενν. Ξάστερο 1922). Ηχογραφημένη συνέντευξη, Αγία Τριάδα Θεσσαλονίκης, 4 Δεκεμβρίου 2000.

Ο τρόπος αυτός διορισμού, ενώ προσπαθούσε να δημιουργήσει ένα πλαίσιο ασφαλούς μετακίνησης, έθετε τις νεαρές δασκάλες υπό αυστηρή επιτήρηση. Έτσι, έρχεται στο προσκήνιο το ζήτημα της «ανεπιτήρητης θηλυκότητας»,⁷⁴ δηλαδή της αυτόνομης κίνησης των γυναικών στον χώρο, το οποίο η κοινωνία προσπαθούσε να περιορίσει. Το ζήτημα ανησυχούσε την κοινωνία, που είχε συνηθίσει μόνο την αυτόνομη κίνηση των ανδρών, για τις συνέπειες που θα μπορούσε να έχει η διεκδίκηση γυναικείας αυτονομίας. Από την άλλη, ήταν υπαρκτός ο κίνδυνος κατά τη μετακίνηση αποφοίτων σε μακρινές αποστάσεις.

Ο διορισμός σε μακρινούς τόπους ενείχε πραγματικούς κινδύνους ιδιαιτέρως στις μικρασιατικές περιοχές, στις οποίες ανθούσε το ληστρικό φαινόμενο τους τελευταίους αιώνες, εξαιτίας της αδυναμίας της κεντρικής εξουσίας να ελέγξει την περιφέρεια, που πήρε τη μορφή ένοπλων εθνοτικών συγκρούσεων προς το τέλος της περιόδου στην περιοχή του Πόντου.⁷⁵ Ίσως και για λόγους ασφαλείας αναχωρούσαν μαζί αδελφές για να διδάξουν στη Μικρά Ασία, όπως η Ζωή και η Αγαθονίκη Ηλιόγλου για την Πάνορμο (1891),⁷⁶ η Τερψιχόρη και η Λαμπρινή Ψάλτου για το παραθαλάσσιο Ζόγκουλδακ/Ποντοηράκλεια (1904),⁷⁷ η Βασιλεία και η Σμαρώ Χατζοπούλου για την κοινότητα του Μεταλλείου Σιμ/Κιουμούς Μαντέν στον νομό Σίβας/Σεβάστεια,⁷⁸

---

74. Έφη Κάννερ, *Εμφυλές Κοινωνικές Διεκδικήσεις από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Ελλάδα και στην Τουρκία. Ο κόσμος μιας Ελληνίδας Χριστιανής Δασκάλας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2012, σ. 127.

75. Για τους εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες που προκαλούσαν τις συγκρούσεις, βλ. Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος: Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος. Εθνοτική Ταυτότητα και Πολιτική Συμπεριφορά στους Τουρκόφωνους Ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001, σ. 57-77.

76. Χ. Σπ. Σολδάτος, *Η Εκπαιδευτική και Πνευματική Κίνηση του Ελληνισμού της Μ. Ασίας*, ό.π., σ. 123.

77. Αναφέρονται και πιο κάτω σε σχέση με τη γαμήλια διάσταση του δικτύου.

78. Δ. Θ. Λαζαρίδης, *Στατιστικοί Πίνακες της Εκπαιδύσεως των Ελλήνων στον Πόντο*, ό.π., σ. 444.

η Αναστασία και η Αλεξάνδρα Καγκάκη προς άγνωστη κατεύθυνση. Αλλά ούτε η τακτική αυτή αποδείχθηκε ασφαλής για τις δύο τελευταίες. Μετά την αναχώρησή τους, η οικογένεια έχασε τα ίχνη τους.⁷⁹ Δεν είναι γνωστό αν βίωσαν οδυνηρές εμπειρίες, όπως η Σοφία Σαράφογλου, η οποία, από το 1917, δίδασκε στο Παρθεναγωγείο της κοινότητας Μεταλλείου Ακ Νταγ Μαντέν, μαζί με δύο άλλες απόφοιτες δασκάλες των Αρχιγενειών.⁸⁰ Η Σοφία Σαράφογλου βρέθηκε σε τρένο που ακινητοποιήθηκε στην Νικομήδεια από κεμαλικές δυνάμεις· ήταν 29 ετών και υπέστη «νευρικό κλονισμό», όπως διαπιστώθηκε στην Ελλάδα, στην οποία έφθασε μεταμφιεσμένη σε ηλικιωμένη γυναίκα και της χορηγήθηκε αναρρωτική άδεια ενός έτους. Κατά ειρωνεία της τύχης, είχε αντικαταστήσει το επίθετό της με άλλο, που είχε τουρκική κατάληξη (-ογλου), για να τη διευκολύνει στη διδακτική της πορεία. Καθώς είναι η μοναδική περίπτωση απόφοιτης που επισημάνθηκε να χρησιμοποιεί διαφορετικό επίθετο από το πατρικό της (Πιεράτου), γεννιούνται ερωτήματα ποιος και γιατί της υπέδειξε την αντικατάσταση του επιθέτου, πώς την είχε βοηθήσει ως τότε, ερωτήματα για τα οποία δεν υπάρχουν ακριβείς απαντήσεις, πέρα από την επιδείνωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων την περίοδο που δίδασκε στη Μικρά Ασία. Πάντως η συγκεκριμένη απόφοιτη, κατάφερε να συνεχίσει το διδακτικό της έργο και να συμμετέχει σε συλλογικές δράσεις διατηρώντας το επίκτητο επίθετο.⁸¹ Υπήρχαν, όμως, και άλλες που δεν τα κατάφεραν. «Πήγε ένας λήσταρχος και την έκαμε άνω-κάτ' και ούτε παντρεύτηκε. Ήρτε εδώ. Και μια άλλη τρελλάθ' κε. Θύματα της Τουρκοκρατίας, θύματα της παιδείας. Αυτές οι δύο ήταν θύματα της παιδείας, να μάθ'νε τα παιδιά γράμματα».⁸²

79. Ιδιωτικό αρχείο Μ. Παλάζη, Αντώνης Καγκάκης (γενν. Επιβάτες, 1921, γιος του αδελφού τους Θεοχάρη). Ηχογραφημένη συνέντευξη, Νέοι Επιβάτες, 7 Μαρτίου 2001.

80. Βασίλειος Αναστασιάδης (επιμ.), «Αναμνήσεις από την εκπαίδευση στις χαμένες πατρίδες», *Ποντιακή Εστία* 22 (1978), 254.

81. Ρούλα Παρλαπανίδου-Παπαδοπούλου (το γένος Πιεράτου). Τηλεφωνική επικοινωνία, 2 Μαΐου 2017.

82. Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού [στο εξής ΙΑΠΕ/

4. Η άλλη διάσταση του μικρασιατικού τμήματος του δικτύου

«Στα βάθη της Ανατολής παντρεύονταν καλύτερα [...] Ήταν γαιοκτήμονες πλούσιοι, αλλά όχι μορφωμένοι [...] Δεν περνούσαν καλά [...] Δεν ήταν στο δικό τους επίπεδο» (άκουγε να λέγεται, από τη μητέρα της Ελπινίκη Βαλή, κόρη του γιατρού Αχιλλέα Βαλή, η Αναστασία Κυριαζή-Βαφείδου).⁸³

[...] διασκορπισθείσαι εν Ανατολή άσκησαν μεν διδακτικό έργο, κοσμούσι δε σήμερον, ως οικοκυραί, τα σαλόνια των μεγαλύτερων οικογενειών των μερών ένθα εργάσθησαν ως διδασκάλισσαι (1921).⁸⁴

Μια σειρά από μαρτυρίες αποκαλύπτουν μια άλλη λειτουργία του μικρασιατικού δικτύου, την είσοδο, με γάμο, αποφοίτων του Διδασκαλείου των Αρχιγενειών στην κοινωνική και οικονομική ελίτ των περιοχών της Μικράς Ασίας, στις οποίες δίδαξαν. Ένας τέτοιος γάμος στις περιοχές αυτές θα μπορούσε να είναι μια αυθόρμητη κατάληξη γνωριμιών, καθώς νεαρά κορίτσια, όπως ήταν οι νεοδιορισμένες απόφοιτες των Αρχιγενειών, βρίσκονταν στο επίκεντρο της τοπικής ζωής και των σχολίων, σύμφωνα με γραπτές⁸⁵ και παραστατικές πηγές, όπως πολυπρόσωπη φωτογραφία, στην οποία εικονίζονται οι τοπικές αρχές του Ζόγκουλδακ/Ποντοηράκλεια να πλαισιώνουν ιερέα και να έχουν ανάμεσά τους τη νεαρή διευθύντρια του τοπικού

Μαρτυρίες. Επιβάτες Ανατολικής Θράκης. Γιώργος Κόνιαλης (γενν. Επιβάτες, 18 Οκτωβρίου 1910). Ηχογραφημένη συνέντευξη στη Δέσποινα Εξακουστίδου. Καλαμαριά, 12 Ιουνίου 1998.

83. Ιδιωτικό αρχείο Μ. Παλάζη, Αναστασία Κυριαζή-Βαφείδου. Τηλεφωνική επικοινωνία, 22 Νοεμβρίου 2012.

84. Ακαδημία Αθηνών [στο εξής ΑΑ]/Αρχείο Α.Κ.Π. Σταμούλη, Θρακικά, Επιβάται 114, «Υποδειγματικά μαθήματα των διδασκάλων. Επιβάται», εφ. Φως Θεσσαλονίκης [χ.α.φ.], [5/31;] Αυγούστου 1921.

85. Βλ. Τριαντάφυλλος Παπαζώης, *Το αρχαίο Πάνιο (Πάνιδο) Ανατ. Θράκης*, Θεσσαλονίκη, Μέλισσα, 1988, σ. 123.

Παρθεναγωγείου, την εξ Επιβατών απόφοιτη των Αρχιγενείων Τερψιχόρη Ψάλτου (1904-1914).⁸⁶

Επειδή η σύναψη στενών σχέσεων μεταξύ ελληνόφωνων και τουρκόφωνων ορθόδοξων ενθαρρύνεται ή/και μεθοδεύεται από όσους εμπλέκονται στα μικρασιατικά σχολικά δίκτυα, στα οποία συμμετείχαν και τα Αρχιγένεια, ένας τέτοιος γάμος φέρνει στο προσκήνιο το φλέγον ζήτημα του αγώνα ενάντια στην τουρκοφωνία Ορθόδοξων πληθυσμών. Η τουρκοφωνία Ορθόδοξων πληθυσμών δεν περιοριζόταν στον νότο της Μικράς Ασίας, δηλαδή στην Καραμανία (Κιλικία), αλλά εκτεινόταν στο κέντρο, την περιοχή της Καππαδοκίας, όπου «(το 1912, από τους 81 ελληνορθόδοξους οικισμούς της Καππαδοκίας, οι 49 ήταν τουρκόφωνοι)», και στον βορά, στη Βιθυνία και τον Πόντο⁸⁷ (όριο προς δυσμάς η πόλη Αλάσεχिर/Φιλαδέλφεια).⁸⁸ Η καταπολέμηση της τουρκοφωνίας «(έως εξαλείψεως) ήταν ο κεντρικός πυρήνας και η πεμπτούσια του όψιμου Διαφωτισμού των Μικρασιατών»,⁸⁹ σύμφωνα με τους στόχους που έθεσαν οι δύο μεγάλοι σύλλογοι που αντιπροσώπευαν τους τοπικούς μικρασιατικούς συλλόγους, ο Σύλλογος *Μικρά Ασία* στην Κωνσταντινούπολη (ιδρύθηκε το 1865, αλλά δραστηριοποιήθηκε το 1871)⁹⁰ και ο Σύλλογος *των εν Αθήναις Μικρασιατών η Ανατολή* (1891).⁹¹

Αλλά «το 'πρόβλημα' της τουρκοφωνίας έδειχνε δυσεπίλυτο».⁹² Λόγω των δυσκολιών στην εκμάθηση της ελληνικής, αυτή γινόταν με τη βοήθεια της τουρκικής γλώσσας. Η εκμάθηση της ελληνικής «στερέωσε και τη γνώση της τουρκικής», η οποία στην Καππαδοκία επέτρεψε την «εκδοτική άνθηση των

86. Ιδιωτικό αρχείο Ευγενίας Παπαδοπούλου. Τερψιχόρη Ψάλτου, Ζόγκουλδακ/Ποντοηράκλεια, μεταξύ 1904-1914 (Πολυπρόσωπη φωτογραφία).

87. Σπ. Γ. Πλουμίδης, *Τα Μυστήρια της Αιγηίδος*, ό.π., σ. 45.

88. Στο ίδιο, σ. 80-82.

89. Στο ίδιο, σ. 47.

90. Χ. Χ. Χατζηιωσήφ, *Συνασός*, ό.π., σ. 339.

91. Σπ. Γ. Πλουμίδης, *Τα Μυστήρια της Αιγηίδος*, ό.π., σ. 74.

92. Ν. Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ*, ό.π., σ. 42.

καραμανλίδικων βιβλίων τον 19ο αιώνα και την ανύψωση της τουρκοφωνίας των Ορθοδόξων σε ένα ανώτερο επίπεδο». ⁹³ Η διδασκαλία της ελληνικής από απόφοιτες των Αρχιγενείων γινόταν χωρίς τη βοήθεια της τουρκικής, αφού ελάχιστες γνώριζαν την τουρκική, ακόμη και μετά την υποχρεωτική της εκμάθηση. Επρόκειτο περί «ελληνικής όλως καθαρευούσης, απηλλαγμένης ξενισμών και χυδαϊσμών», όπως είχε την ευκαιρία να διαπιστώσει επισκέπτης στο Παρθεναγωγείο της Πάφρας, το οποίο διηύθυνε η απόφοιτη των Αρχιγενείων Ζωή Νικολάου (1902). ⁹⁴ Πώς προσέγγιζαν, όμως, οι απόφοιτες των Αρχιγενείων τους τουρκόφωνους μαθητές και μαθήτριές τους δεν είναι γνωστό με ακρίβεια. Ίσως με ένα «εικονογραφημένο πολύχρωμο Λεύκωμα», ένα είδος τάμπλετ της εποχής με εικόνες του κόσμου, όπως αυτό που είχε δημιουργήσει η Βαλασία Καλλιοντζίδου, με το οποίο δίδασκε («χίλια-δύο πράγματα») στην κοινότητα Μεσουδιέ/Μελανθία του νομού Σίβας/Σεβάστεια:

εικόνιζε διάφορα ζώα, πτηνά, δένδρα όλων των ειδών, φυλές ανθρώπων κ.λπ. και καθώς ήσαν πολύ παραστατικά, εξηγούσε εις τους μικρούς τότε μαθητάς κάθε λεπτομέρεια διά το κάθε τι, εν προς εν τα περιεχόμενα του λευκώματος, το οποίον εχαρακτηρίζετο και απετέλει θησαυρόν πολυτίμων και ωφελίμων γνώσεων εις τους μαθητάς της εποχής εκείνης. ⁹⁵

Καθώς, λοιπόν, ο στόχος της διάδοσης της ελληνοφωνίας σε τουρκόφωνους ορθοδόξους παρέμενε ζητούμενο, η επίτευξη του στόχου αυτού οδηγούσε σε προτάσεις πέραν του σχολείου. Ο λόγιος εκπαιδευτικός Γεώργιος Ασκητόπουλος, σε ένα συνέδριο στον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως, υποστήριξε ότι η προσπάθεια για την εξάπλωση της ελληνοφωνίας δε θα έπρεπε να απασχολεί μόνο το σχολείο αλλά και την εκκλησία και την ευρύτερη κοινωνία, ορίζοντας τον τρόπο:

93. X. X. Χατζηιωσήφ, *Συνασός*, ό.π., σ. 340. Βλ. και Κωνσταντίνος Μ. Νίγδελης, *Ανταβάλ-Ακιάς. Μια πρώτη ιστορική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη, Δήμος Νεάπολης-Συκεών, 2015, σ. 140.

94. Δ. Θ. Λαζαρίδης, *Στατιστικοί Πίνακες*, ό.π., σ. 75.

95. Α. Θ. Σιδέρης, «Μία σπανία διδασκάλισσα», ό.π., σ. 195-196.

*Προς ταχεία και ασφαλή επίτευξιν του διωκομένου σκοπού ανάγκη εκ παραλλήλου προς την σχολήν να εργάζεται και η εκκλησία διά του κηρύγματος και της διδασκαλίας του κλήρου και η άλλη κοινωνία διά της αναπτύξεως επικοινωνίας εμπορικής προς ελληνόφωνα στοιχεία διά σχέσεων γάμου, διαλέξεων κ.λπ. (1909).*⁹⁶

Σε ένα τέτοιο ενθαρρυντικό πλαίσιο, σημειώνονται οι γάμοι αποφοίτων του Διδασκαλείου των Αρχιγενείων με τουρκόφωνους ορθοδόξους. Έτσι, λοιπόν, αποκαταστάθηκε στο Ζούγκουλδακ/Ποντοηράκλεια, στο οποίο δίδαξε, η Λαμπρινή Ψάλτου, αποδεχόμενη την πρόταση γάμου από τον ξυλέμπορο Γρηγόρη Ηετίωνα, και το ίδιο θα έκανε και η αδελφή της, αν αποδεχόταν την πρόταση γάμου που της έγινε εκεί, αλλά της το απαγόρευσε η μητέρα της,⁹⁷ έκφραση των περιορισμών που αντιμετώπιζαν οι γυναίκες δασκάλες. Επίσης, στην Αργυρούπολη, όπου διηύθυνε το εκεί παρθενγωγείο (1912-1913),⁹⁸ αποκαταστάθηκε η Ευδοξία Δημητριάδου από το Ξάστερο.⁹⁹

Εκτός από το ενθαρρυντικό περιβάλλον για τη σύναψη γάμων, στην περίπτωση των αποφοίτων των Αρχιγενείων παρατηρείται και μεθόδευση. Σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η μέριμνα για γαμήλια αποκατάσταση και προικοδότηση ορφανών και άπορων κοριτσιών («νηλικιουμένων») ήταν γνώρισμα των Αρχιγενείων από την ίδρυσή τους μέχρι την περίοδο που παρουσιάστηκαν οικονομικά προβλήματα στα Αρχιγένεια, τα οποία προκάλεσαν την παύση του Ορφα-

96. Γεώργιος Ασκητόπουλος, «Πορίσματα Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», *Ξενοφάνης* 6, 3 (1909), 106.

97. Σύμφωνα με τον εγγονό της Μίλτο Παπαδόπουλο (Τηλεφωνική επικοινωνία, 5 Δεκεμβρίου 2016).

98. Δ. Θ. Λαζαρίδης, *Στατιστικοί Πίνακες*, ό.π., σ. 124. Βλ. και Γεώργιος Θ. Κανδηλανάπτης, «Ιστορία του Ελληνικού Παρθενγωγείου της Αργυρούπολεως», *Αρχαίον Πόντου* 26 (1964), 148-149.

99. Χαρίδημος Γκέρτσος, *Η Ανατολική Θράκη. Μερική και Σύντομος Ιστορία αυτής. Το Ξάστερον και η λαογραφία αυτού*, Αθήναι 1967, σ. 116-117.

νοτροφείου-Οικοτροφείου.¹⁰⁰ Τότε μάλιστα, όσα κορίτσια δε διορίστηκαν ή δεν επέστρεψαν σε συγγενείς τους αποκαταστάθηκαν με γάμο, με την οικονομική συνδρομή της ιδρύτριας.¹⁰¹ Τα σχετικά στοιχεία είναι περιορισμένα. Φαίνεται, όμως, πως η μέριμνα των Αρχιγενείων για γαμήλια αποκατάσταση άπορων κοριτσιών δεν έπαψε. Η ορφανή μαθήτριά Σταυρινή, μετά την ολοκλήρωση της εκπαίδευσής της στο Διδασκαλείο των Αρχιγενείων, αρνήθηκε να διδάξει μακριά ή κοντά, και προτίμησε να παντρευτεί στην Κωνσταντινούπολη, με τη διαμεσολάβηση του σχολείου.¹⁰²

Αυτή η διάσταση της λειτουργίας των Αρχιγενείων επανέρχεται με ένα συνοικέσιο πάνω στις οδούς του μικρασιατικού τμήματος του δικτύου. Το συνοικέσιο αναδεικνύει τον διαμεσολαβητικό ρόλο των διευθυντών των σχολείων, οι οποίοι έπαιζαν καθοριστικό ρόλο, όπως φαίνεται και από την περίπτωση απόφοιτου του Ελένειου, που απευθύνθηκε στον διευθυντή του σχολείου, όπου δίδασκε, για να βρει νύφη, μετά από πολυετή διδασκαλική περιπλάνηση.¹⁰³ Στο συνοικέσιο του μικρασιατικού δικτύου των αποφοίτων του Διδασκαλείου των Αρχιγενείων διαμεσολαβητικό ρόλο έπαιξε ο διευθυντής του κοινοτικού σχολείου των Επιβατών και (δήμαρχος) Επιβατών κατά τα τελευταία έτη, Νικήτας Κρητικόπουλος, ο οποίος είχε στενή σχέση, από κάθε άποψη, με τα Αρχιγένεια. Ήταν γιος μιας εκ των πρώτων αποφοίτων του έτους 1865 (Φανής Νικήτα), απόφοιτος του Ελένειου Γυμνασίου Αρρένων,¹⁰⁴ ψάλτης του ναού των Αρ-

100. «Δικαστικά», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 8 (1887/88), 59.

101. Φώτιος Σ. Αρχιγένης, «Διατριβαί», εφ. *Νεολόγος*, αρ. 6946, 29.9.1892.

102. ΙΑΠΕ/Μαρτυρίες. Επιβάτες Ανατολικής Θράκης. Μαριωρή Κοντίνη, (γενν. Επιβάτες 1903, ανιψιά της Σταυρινής). Ηχογραφημένη συνέντευξη στη Μαριωρή Γρηγορίου, Νέοι Επιβάτες, 11 Σεπτεμβρίου 1996.

103. Ιδιωτικό αρχείο Φίλιππου Καργόπουλου, Βασίλης Καργόπουλος [Αρετσού Κωνσταντινούπολης 1917-Θεσσαλονίκη 1987], [Κάτι σαν Αναμνήσεις] Α' (Χειρόγραφο τετράδιο), 37.

104. Ιδιωτικό αρχείο Άνας Ταμβακίδου-Αργυροπούλου, Αδαμάντιος Ταμβακίδης, Ιστορία του Αρχιγένους και των Αρχιγενείων εν Επι-

χιγενείων¹⁰⁵ και σύζυγος απόφοιτης δασκάλας των Αρχιγενείων (Ασπασίας Χατζηβλασίου). Διασώζονται, επίσης, κάποια σχολικά στιγμιότυπα,¹⁰⁶ όπως και ο λόγος του κατά την υποδοχή της ελληνικής στρατιωτικής αποστολής το 1919,¹⁰⁷ ενδεικτικά του διδακτικού και πατριωτικού του ζήλου, που συνάδουν με τον διαμεσολαβητικό του ρόλο στο πλαίσιο της προσπάθειας για τη διάδοση της ελληνοφωνίας. Ο Νικήτας Κρητικόπουλος, λοιπόν, διαμεσολάβησε στο συνοικέσιο της ωραίας Σουλτάνας Μπούζου, που φοίτησε στα Αρχιγένεια, αλλά δεν ολοκλήρωσε τις σπουδές της, με τον «καραμανλή τσιφλικά» (γαιοκτήμονα) της Πάφρας Θεόδωρο Κοτζαπαράσογλου. Ο γάμος τελέστηκε πριν αναχωρήσουν για τη Θεσσαλονίκη (1914), προκειμένου να βρουν εργασία, τρεις από τις αδελφές της που είχαν φοιτήσει στα Αρχιγένεια, με επικεφαλής εκείνη που προηγουμένως είχε διδάξει στην Άγκυρα (Ευφημία, Θάλεια και Καλυψώ Μπούζου). Η Σουλτάνα, λόγω της τροπής που πήρε στην Πάφρα ο διωγμός των χριστιανών, διακινδύνευσε αλλά σώθηκε. Όταν, όμως, έφθασε στη Θεσσαλονίκη, κανείς από τους συγγενείς της δεν την αναγνώρισε. Εκείνη τους είπε ότι είχε γνωρίσει «τα καλά του Αβραάμ και του Ισαάκ, και τις πληγές του Ιώβ».¹⁰⁸

Μετά το 1922, τα Αρχιγένεια συγχωνεύθηκαν με το Ζάππειο Παρθεναγωγείο Αδριανουπόλεως στο Κάραγατς/Παλιά

βάται Εκπαιδευτηρίων. Αύγουστος 1929. (Δακτυλογραφημένο κείμενο), σ. 16.

105. Α. Γαϊτάνου-Γιαννιού, «Αρχιγένεια Διδασκαλεία», *ό.π.*, σ. 365.

106. Για την επιμονή του στην εκπαίδευση των παιδιών, βλ. ΙΑΠΕ/Μαρτυρίες. Επιβάτες Ανατολικής Θράκης. Γιώργος Κόνιαλης (γενν. Επιβάτες, 18 Οκτωβρίου 1910). Ηχογραφημένη συνέντευξη στη Δέσποινα Εξάκουστίδου. Καλαμαριά, 12 Ιουνίου 1998 και Ιδιωτικό αρχείο Μ. Παλάζη, Γιώργος Κόνιαλης. Ηχογραφημένη συνέντευξη, Νέοι Επιβάτες, 12 Οκτωβρίου 2000.

107. ΑΑ/Αρχείο Α.Κ.Π. Σταμούλη, Θρακικά, Επιβάται 114, «Ο κ. Κατεχάκης εις Επιβάτας», εφ. *Πατρίς* [χ.α.φ.], 22.1.1919.

108. Ιδιωτικό αρχείο Μ. Παλάζη, Ευτέρπη Σωτηροπούλου-Ζαφάρα (το γένος Μπούζου, γενν. Νέοι Επιβάτες, 1926). Ηχογραφημένη συνέντευξη, Θεσσαλονίκη, 5 Φεβρουαρίου 2001.

Ορεστιάδα. Το επόμενο έτος, όταν εγκαταλείφθηκε ο τόπος, αποτέλεσαν τη βάση για την ίδρυση του Διδασκαλείου Θράκης στην Αλεξανδρούπολη. Σήμερα αναγνωρίζονται ως πρόδρομος του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

Ιωάννης Παπαχρήστου*

ΣΧΟΛΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΣΤΑ ΜΑΡΜΑΡΟΝΗΣΙΑ ΠΡΟΠΟΝΤΙΔΑΣ

Εισαγωγή

ΤΑ ΤΕΣΣΕΡΑ ΝΗΣΙΑ της νότιας Προποντίδας, η Αλώνη, η Αφυσιά, η Κούταλη και ο Μαρμαράς, αποτελούσαν έως το 1922 μια κατά συντριπτική πλειονότητα ελληνόφωνη νησιωτική κοινότητα.¹ Η ιστορία τους θα μπορούσε να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα μιας κοινωνιολογικής θεωρίας περί κλειστών και απομονωμένων νησιωτικών κοινοτήτων, όπως παραδοσιακά προσεγγίζονταν οι νησιωτικές κοινότητες της λεκάνης της Μεσογείου.² Ωστόσο, αυτή η απλουστευτική ερμηνεία χάνει προοδευτικά έδαφος, καθώς η αρχαιολογική έρευνα, η τοπική ιστοριογραφία, τα εμπορικά δίκτυα, κοινωνιολογικοί παράγοντες, ακόμη και η πολιτική δείχνουν ότι από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας οι νη-

---

* Διδάκτωρ Φιλοσοφίας.

1. Ο πληθυσμός των Μαρμαρονήσων αριθμούσε 21.200 Ρωμαίους, περίπου 1.100 Τούρκους και 300 Σεφαρδίτες κατά την απογραφή του 1912. Βλ. Γεώργιος Νακρατζάς, *Η Μικρά Ασία και η καταγωγή των προσφύγων. Η ιμπεριαλιστική ελληνική πολιτική του 1922 και η μικρασιατική καταστροφή*, Θεσσαλονίκη, Μπατάβια, 2000.

2. Βλ. Emile Kolodny, *La population des îles de la Grèce: essai de géographie insulaire en Méditerranée orientale*, Aix en Provence, Edisud, 1974, σ. 134.

σιωπικές κοινωνίες δεν υπήρξαν ποτέ απομονωμένες κοινωνίες, ασύνδετες είτε μεταξύ τους είτε με τους κοντινούς χερσαίους τόπους.³ Η θάλασσα —που θεωρείται κατά κύριο λόγο εμπόδιο και περιοριστικός παράγοντας των νησιωτών— αποτελεί τον ουσιώδη παράγοντα διασύνδεσης των νησιών με άλλα νησιά και χερσαίους τόπους. Άλλωστε, η θάλασσα είναι ένας δρόμος που οδηγεί όλο και μακρύτερα, επιφέροντας με τον τρόπο αυτό ποικίλες επιδράσεις και σχέσεις στις νησιωτικές κοινωνίες.⁴

Τα Μαρμαρονήσια δεν αποτελούν εξαίρεση. Από αποικία Μιλησίων τον 7ο αιώνα π.Χ., πέρασε στους Ρωμαίους (δυτικούς και ανατολικούς), από εκεί στους Λατίνους Σταυροφόρους σχεδόν ολόκληρο τον 13ο αιώνα, και λίγο μετά στους Οθωμανούς κατά την περίοδο κυριαρχίας των οποίων επιτελέστηκε πλήθος υποχρεωτικών και μη μεταναστεύσεων προς τα Μαρμαρονήσια. Έτσι, πέρα από τις επιρροές της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αλλά και των Λατίνων της Δύσης, κατά την οθωμανική περίοδο εγκαθίστανται στο νησί αλβανόφωνοι χριστιανοί της Ηπείρου, Σεφαρδίτες Εβραίοι, Τούρκοι αλλά και Πελοποννήσιοι και νησιώτες του Αιγαίου, όπως Χίοι, Ανδριώτες και Κρητικοί. Παρά τις εμφανείς επιδράσεις που δέχτηκαν οι κατοικούντες στα Μαρμαρονήσια, η ελληνοφωνία επικρατεί και, αναμφίβολα, σε μεγάλο βαθμό αυτό οφείλεται στη διατήρηση ανά τους αιώνες της χριστιανικής ταυτότητας των νησιωτών και στην ελληνόφωνη εκπαίδευση. Εδώ θα επιχειρήσω να παρουσιάσω τα σχολεία και την εκπαίδευση στα Μαρμαρονήσια, ξεκινώντας από τις παλαιότερες έως τώρα γνωστές πηγές και έπειτα, δηλαδή από τον 18ο και τον 19ο αιώνα έως το 1922.

---

3. Για ζητήματα νησιωτικής ταυτότητας κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα βλ. Christy Constantakopoulou, *The Dance of the Islands. Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2007 (ιδίως τα κεφάλαια 1.1, 1.2 και 1.3) και Anna Kouremenos (επιμ.), *Insularity and Identity in the Roman Mediterranean*, Οξφόρδη, Oxbow, 2018.

4. Ch. Constantakopoulou, *The Dance of the Islands*, ό.π., κεφ. 1.3.

1. Η εκπαίδευση κατά τον 18ο και 19ο αιώνα

Η μέχρι τώρα έρευνα μόνο εύλογες εικασίες μάς επιτρέπει να διατυπώσουμε σχετικά με την ελληνική εκπαίδευση στα Μαρμαρονήσια πριν το 1800.⁵ Υποθέτουμε, λοιπόν, ότι έως και τον 18ο αιώνα η ελληνική εκπαίδευση συντονιζόταν από την αρχιεπισκοπή Προικοννήσου με έδρα την Αλώνη της ομώνυμης νήσου, σε συνεργασία με τους ιερείς και τα μέλη της δημογεροντίας κάθε χωριού της επαρχίας.

Προς επίρρωση αυτού του ισχυρισμού, δύο στοιχεία θα πρέπει να αναφερθούν. Ο Μανουήλ Γεδεών που επισκέφτηκε τα Μαρμαρονήσια το 1893 εντόπισε στους κώδικες της μητρόπολης Προικοννήσου αναφορές σχετικές με το καθεστώς ιδιοκτησίας της μικρής μονής της Αγ. Παρασκευής, της επονομαζόμενης και Παραδείσι, στην Αλώνη. Ανάμεσα σε άλλα, ο Γεδεών αναφέρει ότι την περίοδο 1750-1790 η μονή ήταν σε θέση να δίνει πέντε, έξι ή και δέκα γρόσια στα πέντε σχολεία της νήσου Αλώνης, εικάζοντας ότι από τα εισοδήματά της τότε θα μπορούσε να έχει χτιστεί ένα νέο ελληνικό σχολείο.⁶

5. Σχολεία διέθεταν και οι άλλες δύο πληθυσμιακές κοινότητες των Μαρμαρονήσων, η τουρκική και η εβραϊκή. Το ιεροδιδασκαλείο της τουρκικής κοινότητας λειτουργούσε στο τζαμί του Μαρμαρά (χτισμένο περί το 1600), σε αυτό διδασκόταν η γραφή, η ανάγνωση και το Κοράνι και λειτουργούσε ως την ανακήρυξη της Τουρκικής Δημοκρατίας. Υποθέτουμε ότι αντίστοιχα ιεροδιδασκαλεία υπήρχαν και στα χωριά Βουργάρο (ή Πασαλιμάνι) και Βόρι της Αλώνης, καθώς και στο χωριό Αραπλάρ της Αφυσιάς, όπου υπήρχε μουσουλμανικός πληθυσμός. Η εβραϊκή σεφαρδίτικη κοινότητα ίδρυσε δικό της σχολείο, δίπλα στη συναγωγή του Μαρμαρά, αλλά δεν είναι γνωστή κάποια σχετική χρονολογία ιδρύσεως. Η συναγωγή και το παράπλευρο σε αυτήν σχολικό κτίσμα κατέπεσαν στον σεισμό της 4ης Ιανουαρίου 1935, όταν πια η σεφαρδίτικη κοινότητα αριθμούσε ελάχιστα άτομα στο νησί.

6. Μανουήλ Γεδεών, *Προικόννησος. Εκκλησιαστική παροικία, ναοί και μοναί, μητροπολίται και επίσκοποι*, Κωνσταντινούπολη, Otto Keil, 1895, σ. 26. Για το Παραδείσι στο Βουργάρο της Αλώνης βλ. Δημήτριος Ι. Πολέμης, «Βουργάρο και Παραδείσι: Δύο Ανδριώτικα μετόχια στην Αλώνη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 6 (1986) 31-154.

Ακόμη, στον αρχαιότερο σωζόμενο κώδικα της μητρόπολης Προικοννήσου, που περιέχει καταγραφές, κυρίως, από το 1651 έως το 1833,⁷ αναφέρεται ότι το 1791 ανέλαβε αρχιεπίσκοπος Προικοννήσου ο εκ Συληβρίας Αρσένιος που υπήρξε διδάσκαλος των ελληνικών μαθημάτων στην Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης επί σειρά ετών.⁸ Η παρουσία μορφωμένων αρχιερέων στην επαρχία Προικοννήσου θα πρέπει να υπήρξε καθοριστική για τη διδασκαλία γραφής, ανάγνωσης και αποστήθισης χριστιανικών θρησκευτικών κειμένων.

Μια άλλη περίπτωση που δείχνει το πέρασμα της ελληνικής εκπαίδευσης από τον απόλυτο εκκλησιαστικό χειρισμό της κατά τον 18ο αιώνα στην οργάνωση μιας ευρύτερης ελληνικής παιδείας που θα παρέχεται από μη κληρικούς δασκάλους και λόγιους στην περιοχή, είναι αυτή της Αρτάκης, στην οποία υπάγονταν διοικητικά τα Μαρμαρονήσια, σύμφωνα με την οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η οικογένεια του λόγιου ιατροφιλόσοφου Γεώργιου Θεολόγου από την Αρτάκη

---

7. Για τον αρχαιότερο κώδικα της μητρόπολης Προικοννήσου δεσ Λεωνίδας Καμπούρης, «Προικοννησιακά. Δύο κώδικες της Μητροπόλεως Προικοννήσου», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 21 (1971-1974) 193-222, και Ιωάννης Παπαχρήστου, «Κώδιξ Μητροπόλεως Προικοννήσου», στο *Το κειμηλιαρχείο του Ιερού Ναού Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και Θεοπρομήτορος Άννης*, Αίγιο, Α. Τσάκαλος, 2019, σ. 18-20.

8. Το ιδιόχειρο σημείωμα του Αρσενίου στο φ. 44 του κώδικα έχει ως εξής: «Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αψ4'« [=1791], Αυγούστου ιζ'η, πατριαρχεύοντος του παναγιωτάτου κυρίου κυρίου Νεοφύτου Σμυρναίου, μετατεθέντος εκ Μαρωνίας, ἐπὶ της βασιλείας σουλτάν Σελίμη, μετὰ τήν αποβίωσιν του αιδίδιμου κυρίου Ανανίου του ανωτέρου (sic) γεγραμμένου, θείω ελέει και ψήφοις νομίμοις και κανωνικαίς προεχειρίσθην αρχιεπίσκοπος Προικοννήσου, ἐγώ ο ελάχιστος των αρχιερέων Αρσένιος, εκ Συληβρίας, προδιατρίψας διδάσκαλος της εν τη βασιλευούση πατριαρχικής σχολής των ελληνικών μαθημάτων, χρόνοις ικανοίς, και εύρον χρέος παλαιόν, εικοσιπέντε πουγγεῖα, και προσετέθησαν ἕτερα τόσα. ὅθεν δέομαι θερμῶς του διαδεξομένου με θεόθεν συναδελφού αγίου Προικοννήσου, ὅπως μνείαν μου ποιείται εν πάσαις ταις ιεραῖς τελεταῖς, ως καγώ ουκ επαυσάμην μνείαν ποιούμενος του προκατόχου μου. εύρον δε κι μίαν ζυγὴν παλαιά αρχιερατικά. ἕτερον δε ουδέν».

πρωτοστάτησε στη δημιουργία ελληνικού σχολείου το 1806, με τη σύμφωνη γνώμη αρχικά του μητροπολίτη Κυζίκου Μακαρίου και δάσκαλο τον Γεώργιο Μιχαηλίδη, αναλαμβάνοντας και τα έξοδα συντήρησης του σχολείου.⁹ Αξίζει, μάλιστα, να τονιστεί ότι η οικογένεια Θεολόγου μίσθωνε οικοδιδάσκαλο για την εκπαίδευση των νεαρών μελών της. Παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπισε από την ίδρυσή του το σχολείο αυτό, το γεγονός ότι πίσω από αυτό βρισκόταν μια μορφωμένη οικογένεια ιδιωτών που παρακολουθούσε και συμμετείχε στην ελληνική παιδεία (όπως αυτή νοηματοδοτήθηκε κατά την περίοδο του Διαφωτισμού), αποτελεί ένδειξη μιας μεγάλης αλλαγής στην εκπαίδευση της περιοχής των Μαρμαρονήσων που από τα μέσα του 19ου αιώνα θα ανεβάσει αισθητά το επίπεδο της μόρφωσης των κατοίκων της.

Σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Νεστορίδη,¹⁰ η εικόνα των σχολείων στον Μαρμαρά (εικόνα ίδια για όλα τα νησιά) πριν το 1870 είχε ως εξής. Αρχικώς υπήρχαν μονοτάξια γραμματοδιδασκαλεία στις εκκλησίες των χωριών, όπου οι ιερείς δίδασκαν γραφή και ανάγνωση με θρησκευτικά βιβλία, όπως το *Οκτάηχον* και το *Ψαλτήρι*. Κατόπιν δημιουργήθηκαν τετρατάξια δημοτικά σχολεία, στα οποία δίδασκαν αυτοδίδακτοι δά-

9. Την ίδια περίοδο συστάθηκαν σχολεία και στην Πάνορμο και στην Πέραμο της Κυζίκου. Για την ίδρυση του ελληνικού σχολείου της Αρτάκης που έναν αιώνα αργότερα έμελλε να οδηγήσει στην ανέγερση του μεγαλοπρεπούς αρρεναγωγείου Αρτάκης βλ. Ιωάννης Παπαχρήστου, Πέτρος Ποδάρας, Ιωάννης Ρίζος (επιμ.), *Αναγραφή της Κυζίκου. Ιστορική πραγματεία του 19ου αι. για την Κυζικηνή χερσόνησο, Νέα Αρτάκη, Κύζικος*, 2015, σ. 21-22.

10. Βλ. Σπυρίδων Νεστορίδης, *Προκοννησιακά και εθνικά ενθυμήματα*, επιμέλεια Α. Μαρμαρινός, Αθήνα, Δωδώνη, 1992, σ. 117-123. Ο Σπυρίδων Νεστορίδης (Μαρμαράς 1863-Αθήνα 1944), γιος του έμπορου Νέστορα Χατζη-Ιωάννου και της Μάλαμας Τάσσου, φοίτησε στο γραμματοδιδασκαλείο Μαρμαρά και στο σχολείο της Αρτάκης και φοίτησε επί εξαετία στη Μεγάλη του Γένους Σχολή (1881-1887) στην Πόλη. Ύστερα δίδαξε στο σχολείο της Αφθόνης, διετέλεσε διευθυντής και δάσκαλος στο σχολείο Μαρμαρά, στα Κυριακίδια Εκπαιδευτήρια, και για έναν χρόνο (1920) διετέλεσε διευθυντής στο αρρεναγωγείο Αρτάκης.

σκαλοι, που τους μίσθωναν οι τοπικές κοινότητες των χωριών. Στις τέσσερις τάξεις του δημοτικού οι μαθητές διδάσκονταν γραφή, αριθμητική, συλλαβισμό, ανάγνωση, αποστήθιση από κείμενα της θρησκευτικής ιστορίας, καλλιγραφία και διάφορα άσματα.

Πριν το 1850 αναφέρονται γραμματοδιδασκαλεία, όπως τα αποκαλεί ο Νεστορίδης, σχεδόν σε κάθε έναν από τους δέκα τρεις οικισμούς των νησιών, όπου ζούσαν Ρωμιοί Οθωμανοί υπήκοοι. Στα χρονογραφήματα του Μαρμαρινού Λαμπρηνού Δημαρχόπουλου¹¹ αναφέρεται στις 4 Σεπτεμβρίου 1834 ότι ο δάσκαλος-παιδαγωγός του σχολείου της Χώρας Μαρμαρά έλαβε 20 γρόσια από το ταμείο της κοινότητας και άλλα 180 γρόσια έλαβε ο δάσκαλος του Πραστειού Μαρμαρά. Σε άλλη σημείωση των χρονογραφημάτων του (13 Ιανουαρίου 1835) ένα παιδί από το χωριό Κλαζάκι του Μαρμαρά παρακολουθεί το σχολείο στον Μαρμαρά, πιθανότατα λόγω έλλειψης σχολείου και δασκάλου εξ αιτίας του μικρού πληθυσμού του χωριού. Στις 19 Ιανουαρίου 1838 ο Λαμπρηνός Δημαρχόπουλος γράφει: «Τα όσα λαμβάνω από το χωριό (σς. Μαρμαρά) διά κόπον του σχολείου 340 από κεφαλιάτικα, 281:5 χιλιαδόμετρον. Αποστόλη Θεοδωρή 20 φυλλάδα και 120 γρ. Οκτώϊχιον», και στις 7 Απριλίου 1839: «Ήφερεν ο Καπτα-Κυπαρίσης το πεδί [sic] του Θεοφάνη στο σχολείον. Είσπραξις γρ. 564». Ενώ η τελευταία του σημείωση που μάς ενδιαφέρει εδώ στις 8 Φεβρουαρίου 1860 ονοματίζει ως δάσκαλο στο σχολείο του Μαρμαρά κάποιον Ιωάννη Λάιο.

Ο Γεδεών συμπληρώνει λίγο την εικόνα της προ του 1850 κατάστασης των σχολείων των Μαρμαρονήσων με τρεις σημαντικές επιτόπιες ανακαλύψεις. Η πρώτη αφορά, μάλιστα, την οικογένεια του γνωστού τραπεζίτη Γεώργιου Ζαρίφη, που

---

11. Τα υπό έκδοση παρ' εμού χρονογραφήματα (ή ζουρνάλια, όπως τα αποκαλούσαν οι Μαρμαρινοί) του Λαμπρηνού Δημαρχόπουλου καλύπτουν την περίοδο 1821-1866 και διασώθηκαν σε αντίγραφο εκ του πρωτοτύπου χειρογράφου από τον Θεοφάνη Θεοφανίδη στο προσωπικό του αρχείο.

καταγόταν από το Βόρι της Αλώνης. Φαίνεται ότι εκεί ήταν δάσκαλος (άγνωστο αν ήταν κοινοτικός ή οικιακός ή και τα δύο) ο Βασίλειος Ρωμαντζάς από τη Ζάκυνθο, στο σπίτι του τζελεπή Ζαρίφη, όπως προκύπτει από επιστολή του Βασιλείου του 1795, στην οποία αναφέρει ότι η οικογένεια του τζελεπή και ο ίδιος θα εγκατασταθούν στην Κωνσταντινούπολη ύστερα από απόφαση του γενάρχη των μετέπειτα Πολιτών Ζαρίφηδων. Σε κοινοτικό έγγραφο με ημερομηνία 18 Ιανουαρίου 1842 ο Γεδεών, επίσης, σημειώνει ότι δόθηκαν χρήματα για την ανακαίνιση του σχολικού κτίσματος στην Αφθόνη του Μαρμαρά, ενώ στον κώδικα εξόδων της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου, καθεδρικού ναού του Πραστειού Μαρμαρά, αναφέρεται η μίσθωση δασκάλου το έτος 1843.¹²

Μεσουσών των μεταρρυθμίσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τα μέσα του 19ου αιώνα (Τανζιμάτ), τα σχολεία των Μαρμαρονήσων προσαρμόζονται στα εκπαιδευτικά πρότυπα των σχολείων της Κωνσταντινούπολης. Επίσης, παρατηρείται ο διαχωρισμός ανάμεσα σε παρθεναγωγεία και αρρεναγωγεία που σε παλαιότερες πηγές δεν εμφανίζεται, χωρίς αυτό να δηλώνει ότι τα σχολεία ήταν μικτά. Σε εκθέσεις του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως τα σχολεία της Αλώνης, της Αφυσιάς, της Κούταλης και του Μαρμαρά αναφέρονται ως δημοτικές και αλληλοδιδασκτικές σχολές. Το 1857 το σχολείο του Μαρμαρά χαρακτηρίζεται αλληλοδιδασκτικό και λίγα χρόνια μετά, το 1871, αριθμεί περίπου 130 μαθητές και η αλληλοδιδασκτική σχολή στα Παλάτια Μαρμαρά αριθμεί 70 παιδιά. Το αλληλοδιδασκτικό σχολείο Μαρμαρά είχε ως μοναδικό πόρο ένα έντοκο κεφάλαιο 200 οθωμανικών λιρών τον χρόνο, ενώ το αλληλοδιδασκτικό σχολείο στα Παλάτια λειτουργούσε υπό την αιγίδα της εκκλησίας.¹³ Κατά τα έτη 1873-1874 η Αδελφότητα Προικόννησος του Μαρμαρά αναφέρει στον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο ότι σε όλα τα χωριά οι δημοτικές

12. Βλ. Μ. Γεδεών, *Προικόννησος*, ό.π., σ. 31-33, 101, 108, 160-161.

13. Βλ. περιοδικό σύγγραμμα του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. ΣΤ' (1871-1872), σ. 202.

σχολές είναι αλληλοδιδασκτικές, γεγονός που ίσχυε και για τα άλλα τρία νησιά.¹⁴

Το 1870 οι φιλοπρόοδοι ρεΐζηδες (καπεταναίοι) και έμποροι της Κούταλης ιδρύουν την Αδελφότητα *Ο Ευαγγελισμός* που έχει ως βασικό της μέλημα τη φροντίδα των δύο σχολείων της Κούταλης. Στα πρακτικά της συνεδρίασης της αδελφότητας στις 21 Ιουνίου 1870 διαβάζουμε:¹⁵

Μετά ταύτα ο Παλλ[άσιος] Γ. Βλαστός είπεν ότι επειδή και ο διδάσκαλος εκτελεί χρέη αλληλοδιδάκτου και Έλληνας συνάμα και εξ αιτίας της εκτελέσεως τούτων οι μαθηταί των Ελληνικών στερούνται πολλών μαθημάτων προτείνει όπως παραδίδη άπαξ της εβδομάδος εις τους μαθητάς τούτους το μάθημα της ελληνικής ιστορίας. Ει και γνωρίζει δε εκ προτέρου ότι αι δυνάμεις αυτού εισί πολύ ασθενείς ουχ ήττον όμως θα προσπαθήση είπεν, ίνα φανή κατά τι χρήσιμος εις τους Ελληνόπαιδες τούτους. Επρότεινε δε συνάμα όπως και εν τη Αδελφότητι κατά Κυριακήν ο βουλόμενος ποιή διάλεξίν τινα εφ' οιουδήποτε αντικειμένου. Αμφοτέρας τας προτάσεις τα μέλη απεδέξαντο ασμένως.

Στο ανωτέρω απόσπασμα παρατηρούμε διάφορα ενδιαφέροντα δεδομένα: 1) το επίπεδο γλωσσικής έκφρασης του γράφοντος, του Παλλάσιου Γ. Βλαστού, γενικού γραμματέα της αδελφότητας, είναι υψηλό, 2) ο δάσκαλος του αρρεναγωγείου της Κούταλης ήταν αλληλοδιδασκτικός και Έλληνας, εδώ μάλλον με την ειδική σημασία του δασκάλου των ελληνικών μαθημάτων και όχι εθνικό όνομα, 3) ο Βλαστός προτείνει να αναλάβει τη διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας στους μαθητές, γεγονός που θα πρέπει να σημαίνει ότι θέλει να διδάξει ιστορία από την αρχαιότητα και έπειτα, 4) ο Βλαστός προτείνει, επίσης, να δίνονται

14. Βλ. το περιοδικό σύγγραμμα του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, τόμος Η' (1873-1874), σ. 255. Ο ΕΦΣΚ απέστειλε στα σχολεία της επαρχίας Προικοννήσου 5 οθωμανικές λίρες για αγορά βιβλίων (στο ίδιο, σ. 265).

15. Πρακτικά της εν Κουτάλει Αδελφότητος «Ο Ευαγγελισμός» 1870, σ. 7.

διαλέξεις με ποικίλη θεματολογία στα μέλη της αδελφότητας σε εβδομαδιαία βάση, πρόταση που δείχνει το μορφωτικό επίπεδο των μελών της αδελφότητας αρκετοί εκ των οποίων θα πέρασαν (και) από τις τάξεις του τοπικού σχολείου. Οι δράσεις της αδελφότητας για την τοπική παιδεία είναι κομβικές: ζητά από τον λόγιο Ιωάννη Μ. Γλαράκη να γράψει μια πραγματεία για την ιστορία, τη λαογραφία και το τοπικό γλωσσικό ιδίωμα της Κούταλης· το 1883 η αδελφότητα ανακαινίζει το παλιό αρρεναγωγείο¹⁶ και το 1910 χτίζει μεγαλοπρεπές τριώροφο παρθεναγωγείο στη θέση του παλιού, που κάηκε, με τη συνδρομή του Κουταλιανού και σπουδαίου αρχιτέκτονα Περικλή Φωτιάδη.¹⁷

Είναι κατά την ίδια δεκαετία, αυτή του 1870, που ο Σπυρίδων Νεστορίδης φοιτά στη δημοτική σχολή αρρένων του Μαρμαρά και μάς περιγράφει τι διδάσκονταν ανά τάξη στα τετρατάξια σχολεία. Στην πρώτη τάξη διδασκόταν γραφή και αριθμητική επί των διαμείων.¹⁸ Στη δεύτερη τάξη μάθαιναν τα παιδιά

---

16. Στην κεντρική αίθουσα του αρρεναγωγείου ήταν τοποθετημένο και το εξής ποίημα του Κουταλιανού ποιητή και μέλους της αδελφότητας Μιλτιάδη Παπά:

Το βλέμμα φυγούσα πτηνών σαρκοβόρων
εν μέσω κινδύνων καθήκοντος φόρον
επλήρει, γοργή χελιδών αιθερία·
και έκτισ' εδώ φωλεάν πετουμένη
μικρούς νεοσσούς εν αυτή νά θερμαίνη
και ην η ημέρα αιθρία.

Οπότ' οι απτήνες μικροί νεοσσοί πτερωθώσιν
και άσουσιν άσμα,
εκ ποίας χαράς τα στήθη μητρός θα σκιρτώσι;

17. Πρακτικά της εν Κουτάλει Αδελφότητος «Ο Ευαγγελισμός» 1894-1910.

18. «Ταύτα ήσαν θρανία επίπεδα πλήρη άμμου λεπτής επί της οποίας με αιχμηρόν ξηλάριον έγγραφον οι μαθηταί το γράμμα όπερ εδείκνυε εις αυτούς ο διδάσκαλος. Τα 24 γράμματα της αλφαβήτου και οι δέκα μονοψήφιοι αριθμοί ήσαν γεγραμμένα επί σανίδος μακράς τοποθετημένης επί της έδρας έναντι των μαθητών. Επί του θρανίου της άμμου υπήρχε τεμάχιον τετραγωνικής σανίδος πλάτους όσον ήτο και το θρανίον, το οποίον

τον συλλαβισμό από το αλφαβητάριο και προχωρούσαν στην ανάγνωση λέξεων και φράσεων, γράφοντας σε αβάκια με πετροκόνδυλα. Στην τρίτη τάξη διδάσκονταν συνεχή ανάγνωση προτάσεων, αποστήθιση αποσπασμάτων κειμένων θρησκευτικού περιεχομένου, καθώς και πρόσθεση και αφαίρεση. Τέλος, στην τέταρτη τάξη διδασκόταν γραφή και ανάγνωση, σύμφωνα με την καλλιγραφία, οι τέσσερις αριθμητικές πράξεις, σχολικά και εθνικά τραγούδια. Όπως στα περισσότερα ελληνικά σχολεία της οθωμανικής επικράτειας, ως αναγνωστικά βιβλία χρησιμοποιούνταν τα *Η Κυρά Μάρθα*, *Ο Γεροστάθης* και *Ο καλός πατήρ*.¹⁹

2. Η εκπαίδευση κατά τον 20ό αιώνα

Το εκπαιδευτικό κλίμα του 19ου αιώνα οδήγησε σε εκρηκτική αύξηση μαθητριών και μαθητών που παρακολουθούσαν τα σχολεία των χωριών τους στα Μαρμαρονήσια αλλά και σε άλλα κέντρα της περιοχής, όπως η Αρτάκη, η Ραιδεστός και, βεβαίως, η Κωνσταντινούπολη με την οποία οι Μαρμαρινοί διατηρούσαν στενές σχέσεις λόγω του εμπορίου (μάρμαρο, ψάρια, κρασί κ.ά.), αναπτύσσοντας εκεί ευμεγέθεις παροικίες. Αυτές οι συνθήκες αύξησαν την έλευση δασκάλων από τον ελλαδικό χώρο και άλλες επαρχίες της Μικράς Ασίας.

Ενδεικτικά, η αναβάθμιση της εκπαίδευσης στα Μαρμαρονήσια διαφαίνεται σε περιπτώσεις, όπως τα Εκπαιδευτήρια Γαλλιμής Μαρμαρά, στα οποία δίδασκαν μία δασκάλα και τρεις δάσκαλοι, το σχολείο στα Παλάτια, χωρητικότητας άνω των

εσύρετο επ' αυτής να σβύνωνται τα γεγραμμένα. Ο πρωτόσχολος σύρων επί της άμμου την τετραγωνική σανίδα απήγγελλε ταύτα: «Τας χείρας επί των γονάτων, δάκτυλον επί του διαμμείου· γράψατε το ψηφίον α), όπερ βλέποντες οι μαθηταί το έγγραφον, ο δε διδάσκαλος επιθερών διώρθωνε· μετά τούτο ο πρωτόσχολος απαγγέλλων τα αυτά και σύρων την σανίδα εδείκνυε το ψηφίον β και ούτω καθεξής έως ου εμάνθανον τα γράμματα και τους αριθμούς», επεξηγεί ο Σπ. Νεστορίδης, *Προκολλησιακά και εθνικά ενθυμήματα*, ό.π., σ. 117-118.

19. Στο ίδιο, σ. 118.

300 μαθητών και μαθητριών, που ανεγέρθηκε κατά την περίοδο 1885-1892, με δαπάνη της κοινότητας των Παλατιανών και απασχολούσε, επίσης, μία δασκάλα και τρεις δασκάλους. Επιπλέον, λειτουργούσε το σχολείο της Αφθόνης, που διέθετε δύο αίθουσες και 150 περίπου μαθητές και μαθήτριες με τρεις διδάσκοντες και, τέλος, στο Πραστειό λειτουργούσε δημοτικό σχολείο και παρθεναγωγείο με περίπου 200 μαθητές και μαθήτριες.²⁰ Το 1904 αναφέρονται στον Μαρμαρά μόνο συνολικά τέσσερις αστικές και οχτώ δημοτικές σχολές, που αριθμούσαν 404 μαθήτριες και 1.169 μαθητές, στους οποίους δίδασκαν 6 δασκάλες (για τα παρθεναγωγεία) και 14 δάσκαλοι (για τα αρρεναγωγεία και τα μικτά).²¹ Το 1910 χτίζεται με δαπάνες των μεταναστευσάντων στην Αμερική Αφυσιανών και του Αφυσιανού ηγουμένου της μονής Βατοπεδίου Ανθίμου το εξατάξιο αλληλοδιδασκτικό αρρεναγωγείο και το τριτάξιο αλληλοδιδασκτικό παρθεναγωγείο Αφυσιάς (συστεγάζονταν στο ίδιο κτίσμα), στα οποία φοίτησαν την ίδια χρονιά περίπου 90 αγόρια και 45 κορίτσια.

Στις 24 Απριλίου 1908 ο μητροπολίτης Προικοννήσου Σωφρόνιος Αργυρόπουλος, καταγόμενος από τον Μαρμαρά, δηλώνει ότι προτίθεται να χρησιμοποιήσει εισοδήματα της μητρόπολης για τη δημιουργία γενικού σχολείου ολόκληρης της επαρχίας Προικοννήσου.²² Η επιθυμία του θα πραγματοποιηθεί

20. Βλ. Κωνσταντίνος Χατζηιωάννου, *Η ιστορία της Αμμουλιανής. Μια ιστορική μελέτη με στοιχεία κοινωνικά και πολιτιστικά*, Θεσσαλονίκη, Πολιτιστικός Σύλλογος Αμμουλιανιωτών των εν Θεσσαλονίκη, 1997, σ. 122-124, και Ευστράτιος Βαλσαμής, Νικόλαος Λαμπαδαρίδης, *Προκοννησιακά ιστορικά. Μελέτη ιστορική των εν τη Προποντίδι νήσων της προκοννησιακής παροικίας*, Πρόλογος Μανουήλ Ι. Γεδεών, Αθήνα 1940, σ. 71, 75, 79.

21. Βλ. Εθνικά Φιλανθρωπικά Καταστήματα εν Κωνσταντινουπόλει, *Ημερολόγιο 1905* (1904) 200.

22. Κώδικας Μητροπόλεως Προικοννήσου, φ. 95: «[...] Κύριος ο Θεός δώη μοι σθένος, όπως ταξιθετήσω τα καθ' ἕκαστα· την ιεράν Μητρόπολιν εν Αλωνήσω εύρον λίαν σεσαθρωμένην· εκζητήσας εξέλεγγιν των εισοδημάτων ηνρήθησαν οι διευθύνοντες να δώσωσιν των τε εισοδημάτων και διαφόρων ενοικίων τα εισπραττόμενα προσωρισμένων τούτων υπό του πρακτικού προς πληρωμήν αρχιερατικής επιχορηγήσεως και καταρτισμόν

σύντομα με την αποκλειστική συνδρομή του Μαρμαρινού πλοιοκτῆτη και ανιψιού του, του Νικόλαου Γ. Κυριακίδη (Μαρμαράς 1869-Αθήνα 1935), που δρούσε επιχειρηματικά στην Κωνσταντινούπολη και στον Σουλινά της Ρουμανίας. Ο Κυριακίδης, σημαντικός παράγοντας της οθωμανικής και στη συνέχεια της ελληνικής ναυτιλίας, χρηματοδότησε με πάνω από 1.000 αγγλικές λίρες την ανέγερση του διώροφου σχολείου στον Μαρμαρά σε σχέδια του Ρωμιού αρχιτέκτονα Δημητρίου Καραγιαννάκη, το οποίο περιλαμβάνει²³ οκτώ αίθουσες για τις οκτώ τάξεις της αστικής σχολής, διευθυντήριο, αίθουσα υποδοχής και αίθουσα τελετών, κρήνη και υπόγειο για την καύσιμη ύλη για τις ανάγκες του χειμώνα. Ο Νεστορίδης αναφέρει:²⁴

Πάντα τα έπιπλα καινούργη γερμανικής προελεύσεως, πίνακες ζωολογίας και ψυχολογίας, σκελετός ανθρώπινου σώματος, υδρόγειος σφαίρα, γεωγραφικοί χάρται, μεγαλοπρεπέστατη βιβλιοθήκη, μαθητολόγια, βαθμολογικοί κατάλογοι, πολυτελή έντυπα απολυτήρια, ωρολόγιον, κώδων μέγας και όλα εν γένει τα χρειώδη της Σχολής ηγοράσθησαν υπό του ιδίου ιδρυτού και εδωρήθησαν εις την κοινότητα Μαρμαρά. Εστοίχισε δε η οικοδομή και όλα τα έπιπλα περί τας 4.000 λίρας στεργλίνας· ήρξατο δε λειτουργούσα υπό την διεύθυνσιν του κ. Νεστορίδου με προσωπικόν 4 ετέρων διδασκάλων και ενός παιδονόμου. Ούτως η εκπαίδευσις δι' ωρισμένων αναλυτικών προγραμμάτων της διδακτέας ύλης και ωρολογίου εγένετο συστηματικώτερα. Η Σχολή έμπροσθεν είχε εκτεταμένον ανθόκηπον περιπεφραγμένον με σιδηράς κιγκλίδας, όπισθεν δε εκτεταμένον περίβολον με διάφορα όργανα γυμναστικής.

Σχολής, ίνα εκπαιδύωνται τα τέκνα της επαρχίας Προικοννήσου. Αλλά, φιλότιμοι όντες, πέπεισμαι ότι κατά την οκταετή στέρησιν της αρχιερατικής μου επιχορηγήσεως, άχρι τούδε γρόσια 15.500, πληρώσουσι και επί τέλους προσθήσονται εις τον καταρτισμόν Σχολείου Γενικού της καθ' ημάς επαρχίας».

23. Το κτίριο σώζεται και λειτουργήσε μετά το 1922 ως σχολείο αλιείας, δημοτικό σχολείο και λύκειο Μαρμαρά ενώ από το 2016 λειτουργεί ως σχολείο διά βίου μάθησης.

24. Σπ. Νεστορίδης, *Προκοννησιακά και εθνικά ενθυμήματα*, ό.π., σ. 122.

Το σχολείο οικοδομήθηκε τα έτη 1908-1910 και αμέσως μετά άρχισε η λειτουργία του. Αποτέλεσε, μάλιστα, μεγάλο κοινωνικό γεγονός σε ολόκληρη την περιοχή της δυτικής Προποντίδας.²⁵ Ο Κανονισμός των Κυριακιδείων Εκπαιδευτηρίων Μαρμαρά παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την οργάνωση και το πρόγραμμα της σχολής.²⁶ Σύμφωνα με το άρθρο 3 του Κανονισμού, το σχολαρχείον, όπως αποκαλείται, αποτελείται από τέσσερις τάξεις δημοτικού, τρεις ελληνικού (ενοώντας τρεις ανώτερες γυμνασιακές τάξεις) και, επιπλέον, μία τάξη νηπιαγωγείου. Ανάμεσα σε άλλα, προβλέπεται η υποδοχή μαθητών «ανεξαρτήτως φυλής και θρησκείας» και το μάθημα των θρησκευτικών να μην είναι υποχρεωτικό για μη ορθοδόξους χριστιανούς (άρθρα 4-5). Ακόμη, ορίζεται ότι στις τρεις ανώτερες τάξεις θα διδάσκονται, πέραν της ελληνικής γλώσσας, η τουρκική, η αγγλική και η γαλλική γλώσσα (άρθρο 6). Επιπλέον, ορίζεται εξαμελής εφορία του σχολείου με διετή θητεία που θα προκύπτει από κοινοτικές εκλογές (άρθρα 16-22) και καθορίζονται τα καθήκοντα των μαθητών (Κεφάλαιον Ε΄) και του παιδονόμου (Κεφάλαιον Ζ΄).

Ο Κανονισμός των Κυριακιδείων Εκπαιδευτηρίων ίσχυε και για το παρθεναγωγείο του Μαρμαρά (άρθρο 98). Ήδη από τον 19ο αιώνα, όπως αναφέρθηκε, λειτουργούσαν παρθεναγωγεία στα Μαρμαρονήσια. Αμέσως μετά την ανέγερση των Κυριακιδείων

25. Βλ. Σπυρίδων Νεστορίδης, *Λεύκωμα Κυριακιδείων Εκπαιδευτηρίων Μαρμαρά*, έκδοσις νεωτέρα, Μαρμαράς [;] 1911. Στην τελετή εγκαινίων στις 21 Αυγούστου 1910 παρευρέθηκαν σημαίνουσες προσωπικότητες από την Κωνσταντινούπολη, τα Μαρμαρονήσια και τις γύρω περιοχές καθώς και οι τοπικές τουρκικές αρχές. Λόγους εκφώνησαν: ο ιδρυτής και ευεργέτης των εκπαιδευτηρίων Ν. Κυριακίδης, ο μητροπολίτης Προικονήσου Σωφρόνιος, ο διευθυντής Σ. Νεστορίδης, παιδιά του Μαρμαρά, ο δάσκαλος του μουσουλμανικού ιεροδιδασκαλείου Μαρμαρά Ισμαήλ Χακκή εφένδης, ο μουδέρης του δήμου Μαρμαρονήσιων Αβδούλ Χαδή εφένδης, ο γιατρός της Κούταλης Ιωάννης Αναγνωστίδης, ο διευθυντής της Αστικής Σχολής Πραστείου Δημήτριος Παυλίδης, ενώ εκπροσωπήθηκαν σύλλογοι και αδελφότητες Μαρμαρινών στην Αμερική και την Κωνσταντινούπολη.

26. *Κανονισμός των εν Μαρμαρά Κυριακιδείων Εκπαιδευτηρίων*, Κωνσταντινούπολις, Τύποις Αριστοβούλου, Αναστασιάδου και Σ^α, 1911.

Εκπαιδευτηρίων αρχίζει το κτίσιμο του νέου παρθεναγωγείου Μαρμαρά, που έμελλε να είναι αντίστοιχου κάλλους, πλούτου και εκπαιδευτικού επιπέδου. Τα Παντελίδεια Παρθεναγωγεία αποτελούν το τελευταίο μεγάλο εκπαιδευτικό έργο της ρωμαϊκής κοινότητας Μαρμαρά κατά την περίοδο της επαναφοράς του Συντάγματος του 1876 από τους Νεότουρκους το 1908.²⁷ Ιδρυτές του Παρθεναγωγείου είναι οι Μαρμαρινοί πλοιοκτήτες Δημήτριος (Μαρμαράς 1867-Αθήνα 1927), Βασίλειος (Μαρμαράς 1869-Αθήνα 1935) και Ζαννής (Μαρμαράς 1881-Αθήνα 1938) Παντελής. Οι αδελφοί Παντελή ιδρύουν το 1905 μαζί με τον Μαρμαρινό πλοιοκτήτη και έμπορο Νικόλαο Ι. Ευσταθιάδη την Αδελφότητα των Προικοννησίων *Οι Τρεις Ιεράρχες* στον Μπαλατά της Κωνσταντινούπολης, με στόχο να μαζέψουν τα απαραίτητα χρήματα για την ανοικοδόμηση νέου Παρθεναγωγείου Μαρμαρά.²⁸ Η ανοικοδόμηση (τα έτη 1912-1914) του σχολείου με χωρητικότητα 200 μαθητριών και δέκα αίθουσες κόστισε 4.000 αγγλικές λίρες. Δεν είναι γνωστό το όνομα του Κωνσταντινουπολίτη αρχιτέκτονα του κτιρίου, αν και θα πρέπει να τονιστούν οι ομοιότητες με το αρρεναγωγείο Αρτάκης, που χτίστηκε το 1911. Η διευθύντρια του Παρθεναγωγείου, η Μαρμαρινή Άννα Τσερκέζου, αναφέρει 135 μαθήτριες το έτος 1920 παρά τη φριχτή κατάσταση που επικρατούσε στα νησιά ύστερα από σχεδόν τέσσερα χρόνια εγκατάλειψής τους κατά την εξορία του 1915-1919.

27. Το κτίριο σώζεται έως τις μέρες μας. Μετά το 1922 στεγάστηκε εκεί το αστυνομικό τμήμα, το διοικητήριο της νήσου ενώ κατά τα έτη 2020-2022 ανακαινίστηκε για να γίνει το νέο μουσείο του Μαρμαρά.

28. Για τα Παντελίδεια Παρθεναγωγεία βλ. Umut Almaç, Mustafa Akçaöz, Ioannis Papachristou, 'Marmara Greek School for Girls (Pantelidia)', στο İnci Türkoğlu (επιμ.), *Southern Marmara Islands. Architectural Heritage at Risk*, Istanbul, Kültürel Mirası Koruma Derneği, 2020, σ. 118-121.

Επίλογος

Σε γενικές γραμμές, οι Μαρμαρινοί νησιώτες της νότιας Προποντίδας, οι Αλωνιάτες, οι Αφυσιανοί, οι Κουταλιανοί και οι Μαρμαρινοί, υπήρξαν φιλομαθείς και φιλοπερίεργοι, λόγω της ενασχόλησής τους με το θαλάσσιο εμπόριο. Η εκπαίδευση και η οργάνωση σχολείων στα Μαρμαρονήσια είναι σίγουρα λιγότερο φανταχτερή από άλλες εστίες του μικρασιατικού ελληνισμού και η εξέλιξή της, ίσως, να θεωρηθεί αργοπορημένη.

Διαφαίνεται, ωστόσο, ότι η γειτνίαση αλλά και οι σχέσεις με μεγάλα εμπορικά κέντρα της εποχής (Κωνσταντινούπολη, Αϊβαλί, Σμύρνη, Οδησός κ.ά.) οδήγησαν στην οργάνωση και την εφαρμογή ενός εκπαιδευτικού συστήματος, που αφήνει στην άκρη σταδιακά την αγκίστρωση στα εκκλησιαστικά κείμενα, στο όνομα μιας εθνικής ελληνικής συνείδησης που κέρδιζε έδαφος καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και έως το 1922. Η συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση, ιδίως από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά, δε θα πρέπει, στην περίπτωση των Μαρμαρονήσιων, να ερμηνευθεί απλώς και μόνο ως συνήθεια των ευπόρων οικογενειών. Οι γυναίκες στα Μαρμαρονήσια είχαν ενεργή θέση στην κοινωνία, συμμετέχοντας σε αλιευτικές, γεωργικές, εμπορικές και βιοτεχνικές εργασίες επί αιώνες. Η συμμετοχή τους στο σχολείο θεωρείτο αυτονόητη εξ ου και υπήρξαν ακόμη και μικτά αλληλοδιδασκτικά τμήματα.²⁹ Με δεδομένη την απουσία των αρρένων κάθε σπιτιού στα καράβια ή στις αλιευτικές δραστηριότητες, οι Μαρμαρινές ουσιαστικά αναλάμβαναν τα βάρη να συντηρήσουν τις οικίες τους και σε μεγάλο βαθμό τον κοινωνικό ιστό. Επομένως, έστω και η υποτυπώδης μόρφωσή τους κρινόταν απαραίτητη και ήταν κοινωνικά αποδεκτή.

Η εκπαίδευση, που λάβαιναν οι Μαρμαρινές και οι Μαρμαρινοί, άφησε σημάδια στην πολιτιστική παραγωγή: τραγούδια,

29. Για τον ρόλο των γυναικών στη νησιωτική κοινωνία των Μαρμαρονήσιων βλ. Α. Μαρμαρινός, *Η γυναίκα στην Προϊκόννησο*, Θεσσαλονίκη, Αθλητικός Εκπολιτιστικός Όμιλος Νέου Μαρμαρά «*Η Προποντίς*», 1984.

ποιήματα, που περιγράφουν ιστορικά γεγονότα των νησιών, πεζογραφήματα, ευφάνταστα ονόματα και παρατσούκλια κ.ά., από απλούς ανθρώπους, που δε διατείνονταν ότι είναι λογοτέχνες, μαρτυρούν μια παιδεία που κατακτήθηκε με δυσκολίες. Από αυτή την παιδεία ξεπήδησαν, όμως, και λόγιες μορφές, όπως ενδεικτικά, ο Κουταλιανός Οικουμενικός Πατριάρχης Άνθιμος ο Στ΄, ο Κουταλιανός αρχιτέκτονας Περικλής Φωτιάδης, ο Κουταλιανός ιατρός, λόγιος και γλωσσολόγος Φώτιος Φωτιάδης, ο Κουταλιανός ποιητής Μιλτιάδης Παπάς, ο Αλωνιάτης τραπεζίτης Γεώργιος Ζαρίφης, ο Αλωνιάτης Κωνσταντίνος Χ. Σαββόπουλος, που διετέλεσε και βουλευτής στο βιλαέτι Προύσας το 1908, ο Μαρμαρινός δάσκαλος Σπυρίδων Νεστορίδης, ο Μέγας Πριμικήριος της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας Θεοφάνης Θεοφανίδης, από το Πραστειό του Μαρμαρά, που συνέγραψε ιστορικές πραγματείες και διηγήματα και αρθρογραφούσε στον ελληνικό και πολιτικό τύπο, ο λογοτέχνης Πέτρος Αφθονιάτης (φιλολογικό ψευδώνυμο του Ηρακλή Ιωαννίδη από την Αφθόνη Μαρμαρά), ο οποίος εξέδιδε και το περιοδικό τέχνης *Le voyage en Grèce* στο Παρίσι με συμμετοχή σπουδαίων προσωπικοτήτων της εποχής, ο Μαρμαρινός ιστορικός μελετητής Ιωάννης Δελής, που έζησε στη Μυτιλήνη, και, τέλος, πιο πρόσφατα, η συγγραφέας Μαρία Λαμπαδαρίδου-Πόθου με καταγωγή από το Πραστειό Μαρμαρά.

ΑΡΘΡΑ

Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης*

ΕΝΑΣ «ΕΠΙΚΙΝΔΥΝΟΣ» ΠΟΛΙΤΗΣ
Η ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ Ν. ΜΑΡΩΝΙΤΗ
ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ 1967
ΚΑΙ Η ΣΤΟΧΕΥΣΗ ΤΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ Κ.Υ.Π.

Το άρθρο αναφέρεται στην εκπαιδευτική, πολιτιστική και πολιτική δράση του Δημήτρη Μαρωνίτη και τη συνολικότερη παρουσία του στον δημόσιο βίο κατά τη δεκαετία του 1960, πριν από τη Δικτατορία του 1967. Μετά από μια σύντομη επισκόπηση του πολιτικοϊδεολογικού πλαισίου της εποχής, με έμφαση στα εκπαιδευτικά και τα φοιτητικά πράγματα, το άρθρο εστιάζει στον νεαρό τότε βοηθό και μετέπειτα υφηγητή του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ο οποίος, εκτός των άλλων, έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην ίδρυση του Συλλόγου Αποφοίτων της Φιλοσοφικής Σχολής «Φιλόλογος» και στην έκδοση του ομώνυμου περιοδικού, καθώς και στην κριτική στήριξη της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964-1965. Στη συνέχεια το κείμενο αναφέρεται σε μια άγνωστη έως τώρα περιπέτεια του Μαρωνίτη, συγκεκριμένα σε μια απόρρητη αναφορά της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (Κ.Υ.Π.), με την οποία η υπηρεσία αυτή ζητούσε από το Πανεπιστήμιο να ασκηθεί πειθαρχική δίωξη σε βάρος του υφηγητή για πράγματα που σύμφωνα με τους πληροφοριοδότες της είχε πει ο εν λόγω εναντίον του «κρατούντος καθεστώτος» σε ένα συνέδριο του Ιδρύματος Humboldt στη Βόννη της Δ. Γερμανίας. Η όλη υπόθεση τελικά δεν οδήγησε

---

* Ομότιμος Καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.

στην άσκηση πειθαρχικής δίωξης, αλλά είναι πολύ πιθανόν ότι συνέβαλε στον εμπλουτισμό του «φακέλου» του Μαρωνίτη και στην απόλυσή του από το δικτατορικό καθεστώς ως «μη νομιμόφρονος».

Λέξεις-κλειδιά: Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης, Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

A “DANGEROUS” CITIZEN:
THE ACTION OF DIMITRIS N. MARONITIS BEFORE
THE DICTATORSHIP OF 1967 AND HIS TARGETING
BY CENTRAL INFORMATION AGENCY (K.Y.P.)

The article refers to the educational, cultural and political activity of Dimitris Maronitis and his overall presence in the public sphere during the 1960s, before the Dictatorship in 1967. After a brief overview of the political and ideological context of the time, with emphasis on educational and student affairs, the article focuses on the young assistant and later lecturer of the Aristotle University of Thessaloniki Dimitris Maronitis, who, among other things, played a leading role in the founding of the Alumni Association of the Faculty of Philosophy “Philologist” and the publication of the homonymous journal and in the critical support of the educational reform of 1964-1965. The text then refers to an adventure of Maronitis had, unknown until now, specifically to a report by the Central Intelligence Service (K.Y.P.), by which this Agency asked the University to practice disciplinary action against Maronitis, because, according to its informants, Maronitis had expressed himself against the “ruling regime” at a conference of the Humboldt Foundation in Bonn, West Germany. The whole case ultimately did not lead to disciplinary action, but it is very likely that it contributed to the enrichment of his “file” and to the dismissal of Maronitis as “illegal” by the Dictatorship.

Keywords: Dimitris N. Maronitis, Central Information Agency, Aristotle University of Thessaloniki

Εισαγωγικά

ΕΙΝΑΙ ΓΝΩΣΤΟ ότι η οδυνηρή εμπειρία του Εμφυλίου επέδρασε καταλυτικά στην εξέλιξη των πολιτικοκοινωνικών πραγμάτων κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Η επικράτηση της ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης και η εγκαθίδρυση μιας «ανάπηρης» κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, η θέσπιση ενός συντηρητικού Συντάγματος, με το οποίο αναδεικνυόταν η κυριαρχία της ελληνοχριστιανικής ιδεολογίας, η παράλληλη εφαρμογή ενός «παρασυνταγματικού» νομικού οπλοστασίου, η μερική διατήρηση του καθεστώτος έκτακτης ανάγκης, η άσκηση συστηματικού ελέγχου του φρονήματος των πολιτών, η δημιουργία κρατικών και παρακρατικών μηχανισμών για τη δίωξη των κομμουνιστών και των «συνοδοιπόρων» τους κ.λπ. ήταν οι σοβαρότερες συνέπειες από την επικράτηση της νικήτριας παράταξης του Εμφυλίου και την παράταση του εμφυλιοπολεμικού κλίματος.¹ Καθιερώνεται έτσι η ιδεολογία της Δεξιάς ως επίσημη κρατική ιδεολογία,² της οποίας η ισχυρή αμφισβήτηση αρχίζει μόνο μετά τη διαφοροποίηση του Κέντρου και την κήρυξη του «Ανένδοτου Αγώνα» ύστερα από τις εκλογές «βίας και νοθείας» του 1961.³

---

1. Βλ. ενδεικτικά Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, σ. 451-599· Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», Χρήστος Χατζηιωσήφ – Γιάννα Κατσιαμπούρα (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, τ. Δ' 2. 1945-1952, Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 9-49· Ιωάννης Στεφανίδης, «...Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του “αντικομμουνιστικού αγώνος” 1958-1961», *Μνήμων* 29 (2008) 199-241· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου Πολέμου», John O. Iatrides (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 571-575.

2. Μελέτης Η. Μελετόπουλος, *Ιδεολογία του Δεξιού Κράτους 1949-1967*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1993.

3. Ηλιάς Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2000, σ. 264-300.

Την περίοδο αυτή καθοριστικής σημασίας για την επικράτηση της ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης είναι και η δράση των ποικιλώνυμων χριστιανικών οργανώσεων με προεξάρχουσα τη «Ζωή», καθώς και των Κατηχητικών Σχολείων.⁴ Η οργάνωση αυτή είχε σημαντική παρουσία και στη Θεσσαλονίκη, όπου δέσποζαν ο αρχιμανδρίτης Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης επί Δικτατορίας, ο θεολόγος Αθανάσιος Φραγκόπουλος, ο φιλόλογος Βασίλειος Χατζηανδρέου κ.ά.⁵ Εκτός, όμως, από τη στήριξη των χριστιανικών οργανώσεων το Κράτος είχε και την προσεπικουρία των ακροδεξιών παρακρατικών οργανώσεων, οι οποίες ήταν ιδιαίτερα δραστήριες στην περιοχή της Θεσσαλονίκης.⁶

Ωστόσο, με αφορμή το Κυπριακό ζήτημα λίγο πριν από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 γίνεται όλο και πιο αισθητή η παρουσία φοιτητικών οργανώσεων, οι οποίες βλέπουν ως ευκαιρία

4. Δημήτρης Αρκάδας, «Κατασκευάζοντας εθνικόφρονες: Τα Εκκλησιαστικά Κατηχητικά Σχολεία ως πεδίο θρησκευτικού αντικομμουνισμού», *Θέσεις, Τριμηνιαία Επιθεώρηση* 138 (2017) προσβάσιμο στο <http://www.theseis.com>. Για τη δράση της «Ζωής» ειδικά βλ. Χρήστος Γιανναράς, *Καταφύγιο Ιδεών. Μαρτυρία*, 4η επανέκδοση [1η έκδοση 1987] Αθήνα, Ίκαρος, 1994· και Πολύκαρπος Κ. Καραμούζης, *Κράτος, Εκκλησία και Εθνική Ιδεολογία στη Νεώτερη Ελλάδα (Κλήρος, Θεολόγοι και Θρησκευτικές Οργανώσεις στο Μεσοπόλεμο)*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών-Τμήμα Κοινωνιολογίας, 2004.

5. Γιώργος Ιωάννου, «Ο Χριστός αρχηγός μας...», *Η πρωτεύουσα των προσφύγων – Πεξογραφήματα*, Αθήνα, Κέδρος, 1984, σ. 113-181.

6. Για τη δράση των παρακρατικών οργανώσεων γενικά βλ. Αθανάσιος Δ. Γκανούλης, *Ακροδεξιές οργανώσεις και παρακράτος στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1949-1967, Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας-Σχολή Οικονομικών και Περιφερειακών Σπουδών, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, 2016. Ειδικά για τη Θεσσαλονίκη βλ. Στράτος Ν. Δορδανάς, «Η “οργάνωση της καρφίτσας”: Κράτος και παρακράτος στη Θεσσαλονίκη τη δεκαετία του '60», Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 126-142.

τον μαζικό χαρακτήρα των κινητοποιήσεων για το εθνικό θέμα, προκειμένου να επεκτείνουν τη δράση τους και σε άλλα θέματα, φοιτητικά, πολιτιστικά και εν τέλει πολιτικά. Η κορύφωση της φοιτητικής δράσης έρχεται μετά τις εκλογές του 1958, οπότε η *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά* (ΕΔΑ) αναδεικνύεται αξιωματική αντιπολίτευση.⁷ Στις φοιτητικές κινητοποιήσεις κυριαρχούν τα πολιτικά συνθήματα του 15% για την Παιδεία και του 114.⁸ Η *Νεολαία Λαμπράκη*, μετεξέλιξη της *Νεολαίας της ΕΔΑ* μετά τη δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη, και η *Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία* (ΕΔΗΝ), η *Νεολαία της Ενώσεως Κέντρον*, παρά τις μεταξύ τους διαφορές και διαμάχες, αγωνίζονται για τον εκδημοκρατισμό του Πανεπιστημίου, τη βελτίωση της φοιτητικής μέριμνας, την άνοδο της ποιότητας των σπουδών, τη διάχυση του πολιτισμού αλλά και την υπεράσπιση της δημοκρατίας. Στην Αθήνα από τις αρχές του 1950 λειτουργεί άτυπα η *Διοικούσα Επιτροπή Συλλόγων Πανεπιστημίου Αθηνών* (ΔΕΣΠΑ), ενώ το 1958 ιδρύεται στη Θεσσαλονίκη η *Φοιτητική Ένωσις Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (ΦΕΑΠΘ). Οι δύο οργανώσεις θα προχωρήσουν το 1963 στην ίδρυση της *Εθνικής Φοιτητικής Ενώσεως Ελλάδος* (ΕΦΕΕ).⁹

7. Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σ. 225-251.

8. Το σύνθημα του 15% αναφερόταν στην αύξηση του ποσοστού του προϋπολογισμού που θα έπρεπε να διατεθεί για την εκπαίδευση και συνοδευόταν από το σύνθημα «Προίκα στην Παιδεία και όχι στη Σοφία» (αναφορά στην παχυλή προικοδότηση της πριγκίπισσας Σοφίας από τον κρατικό προϋπολογισμό για τον γάμο της με τον πρίγκιπα Χουάν Κάρλος της Ισπανίας τον Μάιο του 1962). Το 114 παρέπεμπε στο ακροτελεύτιο άρθρο του Συντάγματος του 1952, το οποίο όριζε ότι «Η τήρησις του παρόντος Συντάγματος αφιερούται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων».

9. Βλ. σχετικά Μιχάλης Μωραϊτίδης, *Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα. Πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και συλλογική δράση (1956-1964)*, Διδακτορική διατριβή, Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών-Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, 2015· Νίκος Σερντεδάκις, «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: Δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα», Α. Ρήγος, Σ. Ι. Σεφεριά-

Οι φοιτητικές οργανώσεις και οι φοιτητικοί σύλλογοι των Σχολών έχουν να αντιμετωπίσουν τη δράση της *Εθνικής Κοινωνικής Οργανώσεως Φοιτητών* (ΕΚΟΦ), η οποία είχε ιδρυθεί το 1960 και ενεργούσε ως θεματοφύλακας της εθνικοφροσύνης στα Πανεπιστήμια, συνεργαζόμενη στενά με την κυβέρνηση, το κόμμα της *Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως* (ΕΡΕ), τον Στρατό και τις υπηρεσίες Ασφαλείας, ενώ χρηματοδοτούνταν κυρίως από κυβερνητικές πηγές και την *Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών* (ΚΥΠ).¹⁰ Η ΕΚΟΦ, με τη βοήθεια οργάνων της Αστυνομίας και ασκώντας βία εναντίον συνέδρων της Αριστεράς και του Κέντρου, έθεσε υπό τον έλεγχο της το Γ' Πανεπιστημιακό Συνέδριο στη Θεσσαλονίκη (Δεκέμβριος 1960), ενώ στη συνέχεια στελέχη της επιτέθηκαν στα γραφεία της εφημερίδας *Μακεδονία*.¹¹

Στη Θεσσαλονίκη αυτή την περίοδο ήταν συχνές και δυναμικές οι κινητοποιήσεις των δημοκρατικών φοιτητών για

δης, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60*, ό.π., σ. 241-263· και Θεοδώρα Τζήκα, *Το φοιτητικό κίνημα της Θεσσαλονίκης στο μετεμφυλιακό κράτος, 1950-1967: Συγκρότηση, αιτήματα, συλλογική δράση, Διδακτορική διατριβή*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., Φιλοσοφική Σχολή-Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, 2020.

10. Για την ΕΚΟΦ βλ. Χρήστος Πουλιάνος, *Εθνική Κοινωνική Οργανώσεις Φοιτητών (ΕΚΟΦ): Πρακτικές και πολιτική ιδεολογία του δεξιού εξτρεμισμού στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1960-1967)*, Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Αθήνα, Ε.Κ.Π.Α., Φιλοσοφική Σχολή-Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2017. Η Κ.Υ.Π., η οποία ιδρύθηκε το 1953 κατά το πρότυπο της CIA, είχε ως πρώτο Διευθυντή της τον Αλέξανδρο Νάτσινα, στέλεχος του ΙΔΕΑ, και ως κύρια αποστολή της την αντιμετώπιση της «εσωτερικής απειλής» του κομμουνισμού και τις διασυνδέσεις του έξω από την Ελλάδα, γεγονός που εκ των πραγμάτων την οδηγεί στην ανάμειξη της στην πολιτική, καθιστώντας την στήριγμα της «εθνικόφρονος παρατάξεως», βλ. Παύλος Αποστολίδης, *Οι υπηρεσίες πληροφοριών στο εθνικό σύστημα ασφαλείας. Η περίπτωση της ΕΥΠ*, Αθήνα, ΕΛΙΑΜΕΠ, 2007, σ. 4-5. Βλ. επίσης Ν.Δ. 2421 «Περί ιδρύσεως Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών», ΦΕΚ 126/Α/9.5.1953, άρθρα 1-3.

11. Χ. Πουλιάνος, *Εθνική Κοινωνική Οργανώσεις Φοιτητών*, ό.π., σ. 83-93 και Θ. Τζήκα, *Το φοιτητικό κίνημα της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 179-191.

θέματα σχετικά με τη στέγαση και τη σίτιση, το φοιτητικό εισιτήριο, την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, το κόστος των σπουδών, τα συγγράμματα, τα προγράμματα, το εξεταστικό σύστημα, την υποδομή και τη στελέχωση των Σχολών, τις σχέσεις φοιτητών - καθηγητών κ.λπ.¹² Από τις αρχές, όμως, της δεκαετίας του 1960 η ριζοσπαστικοποίηση των φοιτητών οδήγησε σε ένταση των αγώνων για τη χρηματοδότηση της εκπαίδευσης (αίτημα 15%) και την υπεράσπιση του ακαδημαϊκού ασύλου και της δημοκρατίας (σύνθημα του 114).¹³ Μάλιστα, δέκα μέρες πριν από το πραξικόπημα του 1967 η παραβίαση του ασύλου έλαβε εξαιρετικά βίαιο χαρακτήρα, όταν ισχυρές δυνάμεις της Χωροφυλακής, μετά από πρόκληση του τότε πρύτανη Παναγιώτη Χρήστου,¹⁴ εισέβαλαν στο κεντρικό κτίριο του Πα-

12. Θ. Τζήκα, *Το φοιτητικό κίνημα της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 224-250.

13. Στο ίδιο, σ. 251-263 και 298-308.

14. Ο Παναγιώτης Χρήστου ήταν καθηγητής της Θεολογικής Σχολής. Μεταξύ 22.12.1966 και 3.4.1967 διετέλεσε υπουργός Β. Ελλάδας στην υπηρεσιακή κυβέρνηση του Ιωάννη Παρασκευόπουλου, ενώ επί Δικτατορίας υπουργός Παιδείας (3.12.1973 έως 24.7.1974) στην κυβέρνηση του Αδαμάντιου Ανδρουτσόπουλου, που σχηματίστηκε ύστερα από το κίνημα της 25ης Νοεμβρίου 1973 υπό τον ταξίαρχο Δημήτριο Ιωαννίδη, βλ. «Αφιέρωμα 2012: 1967: ο πρύτανης πριν τα τανκς», alterthess, 6.3.2012, προσβάσιμο στο: <https://alterthess.gr/afieroma-2012-1967-o-prytanis-prin-tanks/>. Ο Χρήστου μετά τη Μεταπολίτευση κατηγορήθηκε, πέρα από το ότι ανέλαβε υπουργικό θώκο, και για το ότι ευθυνόταν για απολύσεις συναδέλφων του. Το 1975 απολύθηκε στο πλαίσιο της «αποχουντοποίησης» με απόφαση του «Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου», που συγκροτήθηκε με βάση τη Συντακτική Πράξη 3 «Περί αποκαταστάσεως της νομιμότητος εις τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα», ΦΕΚ 237/Α/3.9.1974. Για τις αποφάσεις του Πειθαρχικού βλ. Δημήτρης Νταβέας, «Τα στοιχεία για τη συνεργασία καθηγητών των Α.Ε.Ι. με τη δικτατορία», *Ο Πολίτης* 2 (Ιούνιος 1976) 23-28, καθώς και *Μακεδονία*, 25.9.1974 (διαθεσιμότητα) και 12.6.1975 (απόλυση). Για την «αποχουντοποίηση» στην Ανώτατη Εκπαίδευση, η οποία ήταν ευρύτερη σε σύγκριση με τον υπόλοιπο δημόσιο τομέα και λειτούργησε ως συμβολική δικαίωση των φοιτητικών αγώνων, βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Ανώτατη εκπαίδευση: η επόμενη μέρα», Βαγγέλης Καραμανωλάκης-Ηλίας Νικολακόπουλος-Τάσος Σακελλαρό-

νεπιστημίου, για να εκδιώξουν τους φοιτητές και τις φοιτήτριες που είχαν βρει άσυλο εκεί μετά από επεισόδια στην πλατεία του Χημείου, όπου είχε προγραμματίσει η ΕΦΕΕ συγκέντρωση διαμαρτυρίας.¹⁵ Κατά τη διάρκεια της αστυνομικής επιχείρησης ο νεαρός τότε υφηγητής Δημήτρης Μαρωνίτης, σύμφωνα με τη μαρτυρία του τότε φοιτητή Τριαντάφυλλου Μηταφίδη, προσπάθησε να υπερασπιστεί τους φοιτητές φωνάζοντας στους χωροφύλακες να φύγουν.¹⁶ Παρόμοια στάση επέδειξε και ο καθηγητής Νικόλαος Ανδριώτης.¹⁷ Ο Χρήστου βρισκόταν σε διαρκή σύγκρουση με τους δημοκρατικούς φοιτητές, διατηρώντας σχέσεις με την ΕΚΟΦ, παρεμβαίνοντας απροκάλυπτα στις εκλογές των φοιτητικών συλλόγων, ιδίως της Πολυτεχνικής Σχολής, και παραπέμποντας τους πιο δραστήριους φοιτητές στο Πειθαρχικό Συμβούλιο.¹⁸

1. Η παρουσία του Δ. Ν. Μαρωνίτη στα εκπαιδευτικά και τα πολιτιστικά πράγματα μέχρι το 1967

Μέσα στο κλίμα που αδρομερώς περιγράφηκε παραπάνω ο Μαρωνίτης έδρασε ως πολίτης, ως φιλόλογος και ως διδάσκων στο Α.Π.Θ. Η παρουσία του στη Φιλοσοφική ξεκινάει από το Β' εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 1947-1948, όταν εγκρίνεται, παράτυπα είναι η αλήθεια, η μετεγγραφή του από τη Θεολογική Σχολή του ΕΚΠΑ στη Φιλοσοφική του Α.Π.Θ.¹⁹ Το 1954,

---

πουλος (επιμ.), *Μεταπολίτευση 1974-1975. Στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2016, σ. 153-170.

15. Θ. Τζήκα, *Το φοιτητικό κίνημα της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 263-264 και 332-334.

16. Στο ίδιο, σ. 264.

17. Στο ίδιο, σ. 333.

18. Στο ίδιο, σ. 340-342 και 344.

19. Βλ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Φιλοσοφικής Σχολής (στο εξής ΑΠΘ-ΠΦΛΣ), Συνεδρίαση 491/26.2.1948, και Πρακτικά Συγκλήτου (στο εξής ΑΠΘ-ΠΣ), Συνεδρίαση 835/3.3.1948. Η μετεγγραφή του Μαρωνίτη

αμέσως μετά την απόλυσή του από τον Στρατό,²⁰ διορίζεται άμισθος βοηθός στην Α΄ τακτική έδρα της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Ιωάννη Κακριδή και από το 1956 έμμισθος.²¹ Από το 1958 μέχρι το 1960 μετεκπαιδεύεται στη Γερμανία ως υπότροφος του Ιδρύματος Humboldt, το οποίο άρχισε να παρέχει υποτροφίες από το 1955,²² το 1962 υποστηρίζει με εισηγητή τον Κακριδή τη διδακτορική διατριβή του για το ύφος του Ηροδότου²³ και το 1965 εγκρίνεται η διατριβή του «επί υφηγεσία» με θέμα «Εισαγωγή στον Ηρόδοτο», ενώ στην προφορική δοκιμασία του για την υφηγεσία αναπτύσσει το θέμα «Οι παρομοιώσεις στο Β΄ της Ιλιάδας».²⁴ Το 1965 θα διοριστεί άμισθος υφηγητής στην Α΄ τακτική έδρα της Αρχαίας Ελληνικής

κατορθώθηκε ύστερα από παρέμβαση του παλιού καθηγητή του στο Πειραματικό Σχολείο Κωνσταντίνου Μπότσογλου, ο οποίος επισκέφθηκε τον κοσμητήρα της Φιλοσοφικής Σχολής Ανδρέα Ευγγόπουλο, από τον οποίο κατάφερε να αποσπάσει ψευδή βεβαίωση ότι ο Μαρωνίτης είχε πετύχει στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, βλ. Χρήστος Αγγελάκος, «Δ. Ν. Μαρωνίτης: Είμαι πια ο γιος του πατέρα μου» [συνέντευξη του Μαρωνίτη], *LIFO*, 12.7.2018, προσβάσιμο στο <https://www.lifo.gr/culture/vivlio/dn-maronitis-eimai-pia-o-gios-toy-patera-moy>.

20. Ο Μαρωνίτης υπηρέτησε ως έφεδρος αξιωματικός πεζικού μεταξύ 5.7.1952 και 25.7.1954, βλ. υπ' αριθ. 2189/αριθ. πρωτ. 26575/8.7.1954 πιστοποιητικό 130ου Στρατολογικού Γραφείου Θεσ/νίκης, στο ΑΠΘ-Ατομικός Υπηρεσιακός Φάκελος (στο εξής ΑΥΦ) Δ. Μαρωνίτη.

21. Πράξη 346/14.7.1956 του πρύτανη ΑΠΘ, ΦΕΚ 105, ΝΠΔΔ/30.8.1956 και υπ' αριθ. 482/21.9.1956 έγγραφο του πρύτανη προς την Κοσμητεία της Φιλοσοφικής, στο ΑΠΘ-ΑΥΦ Δ. Μαρωνίτη. Η θητεία του Μαρωνίτη στη συνέχεια ανανεώθηκε για την τριετία 1959-1962, βλ. Πράξη 13380/20.10.1959 του πρύτανη, ΦΕΚ 155, ΝΠΔΔ/20.11.1959 και υπ' αριθ. 2624/8.12.1959 έγγραφο του πρύτανη προς τον Δ. Μαρωνίτη, στο ΑΠΘ-ΑΥΦ Δ. Μαρωνίτη.

22. Υπ' αριθ. 773/23.9.1960 βεβαίωση ΑΠΘ για την υποτροφία του Μαρωνίτη από 20.4.1958 έως 1.8.1960, στο ΑΠΘ-ΑΥΦ Δ. Μαρωνίτη. Για τις υποτροφίες του Ιδρύματος Humboldt βλ. υπ' αριθ. 6250/19.3.1955 έγγραφο της Πρυτανείας στο: ΑΠΘ-ΠΦΛΣ, Συνεδρίαση 638/31.3.1955.

23. ΑΠΘ-ΠΦΛΣ, Συνεδριάσεις 774/12.1.1961 και 824/14.6.1962.

24. ΑΠΘ-ΠΦΛΣ, Συνεδριάσεις 889/11.6.1964, 914/18.2.1965, 916/25.2.1965 και 917/27.2.1965.

Φιλολογίας,²⁵ ενώ λίγο αργότερα θα αναλάβει ως εντεταλμένος υπηγητής τη διδασκαλία μαθημάτων της έδρας του Κακριδή, λόγω απόσπασης του τελευταίου ως προέδρου στο νεοϊδρυμένο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο,²⁶ και στη συνέχεια, μετά την επάνοδο του Κακριδή στη θέση του, μαθημάτων της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο Ινστιτούτο Ξένων Γλωσσών και Φιλολογιών για μία τριετία.²⁷

Η παρουσία του Μαρωνίτη στη Σχολή έγινε αισθητή στους φοιτητές και τις φοιτήτριες από πολύ νωρίς, από τότε που ήταν άμισθος βοηθός, όχι μόνο για το πάθος του στη διδασκαλία αλλά και για το φλογερό ενδιαφέρον του για τη Νεοελληνική Φιλολογία και τον πολιτισμό, ιδιαίτερα το θέατρο και τον κινηματογράφο.²⁸ Ο Μαρωνίτης είχε στενές σχέσεις με τον πολιτιστικό σύλλογο *Ροτόντα*, του οποίου επίτιμος πρόεδρος ήταν ο Κωστής Μοσκόφ,²⁹ καθώς και με την *Μακεδονική Καλλιτεχνική Εταιρεία – Τέχνη*, της οποίας πρώτος πρόεδρος ήταν ο Λίνος Πολίτης.³⁰ Η γενικότερη αντισυμβατική συμπεριφορά

25. Βλ. ΦΕΚ 186, Γ/29.5.1965 και υπ' αριθ. 19572/5.7.1965 έγγραφο του πρύτανη προς την Κοσμητεία της Φιλοσοφικής, στο ΑΠΘ-ΑΥΦ Δ. Μαρωνίτη.

26. ΑΠΘ-ΠΦΛΣ, Συνεδριάσεις 933/15.6.1965 και 975/9.6.1966 και ΥΑ 105500ιβ/16.11.1965, στο ΑΠΘ-ΑΥΦ Δ. Μαρωνίτη.

27. ΑΠΘ-ΠΦΛΣ, Συνεδριάσεις 998/11.5.1967 και 1001/25.5.1967. Βέβαια, η τριετία δεν ίσχυσε, γιατί ο Μαρωνίτης απολύθηκε λίγους μήνες αργότερα.

28. Κυριάκος Τσαντσάνογλου, «Για τον Μίμη», Έλια Παπαστάθη (επιμ.), *Περάσματα, μεταβάσεις, διελεύσεις. Όψεις μιας Λογοτεχνίας εν κινήσει*. Πρακτικά ΙΕ' διεθνούς επιστημονικής συνάντησης (1-4 Μαρτίου 2017), Μνήμη Δ. Ν. Μαρωνίτη (1929-2016), Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας ΜΝΕΣ, 2018, σ. 16-17. Για την ενασχόληση του Μαρωνίτη με τη Νεοελληνική Φιλολογία βλ. Βενετία Αποστολίδου, «Η συμβολή του Δ. Ν. Μαρωνίτη στη Νεοελληνική Φιλολογία. Αρχαιογνωσία και νεογνωσία», Ουρανία Καϊάφα (επιμ.), *Δημήτρης Μαρωνίτης, άνδρας πολύτροπος*, Ημερίδα Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (26-1-2017), Αθήνα, Σχολή Μωραΐτη, 2019, σ. 31-40.

29. Θ. Τζήκα, *Το φοιτητικό κίνημα της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 347-350.

30. Γιώργος Κορδομενίδης, «Ο Μαρωνίτης της Θεσσαλονίκης», *Το Βήμα*, 30.7.2016. Για την «Τέχνη» βλ. *Μακεδονική Καλλιτεχνική Εται-*

του και η αγάπη του για τον κινηματογράφο τον οδήγησαν στην αποχώρησή του από την οργάνωση της Ζωής,³¹ αν και μέχρι το τέλος της ζωής του η ψυχική σχέση του με την οργάνωση φαίνεται πως παρέμεινε αμφίθυμη.³² Ο Μαρωνίτης εκδήλωνε, επίσης, ζωηρό ενδιαφέρον για την πολιτική, εκφράζοντας «προωθημένες θέσεις» αλλά «πάντα σε επίπεδο εκπαιδευτικό και πολιτιστικό», θέσεις που είχαν ενοχλήσει και τη Διεύθυνση της Γερμανικής Σχολής, όπου δίδασκε για λίγες ώρες.³³ Ο ίδιος, αναφερόμενος στην πολιτική στάση του, λέει χαρακτηριστικά ότι η φιλελεύθερη γυναίκα του Walter Marg, καθηγήτριά του στη Γερμανία, «ήξερε ότι είχα εγώ μπερδέματα με τα πολιτικά στην Ελλάδα», ενώ ο συντηρητητικός καθηγητής του «ήξερε ότι εγώ τσιλιμπουρδίζω με την Αριστερά».³⁴

Μια από τις σημαντικότερες συνεισφορές του Μαρωνίτη στα εκπαιδευτικά - πολιτιστικά πράγματα ήταν η ίδρυση του Συλλόγου Αποφοίτων της Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ. Φιλολόγος και η εν συνεχεία έκδοση του ομώνυμου περιοδικού. Ο Τσαντσάνογλου αποδίδει την ιδέα της ίδρυσης του συλλόγου το 1962 στον Μαρωνίτη, ύστερα από προτροπή της Όλγας Κακριδή, ενώ καταθέτει τη μαρτυρία ότι αυτός ήταν υπεύθυνος για το περιοδικό από την έκδοσή του το 1963, όπου έγραφε και τα εισαγωγικά σημειώματα.³⁵ Ταυτόσημη είναι η μαρτυρία και του Νίκου Βαρμάζη.³⁶ Ο Μαρωνίτης διετέλεσε μέλος του πρώτου Δ.Σ. του συλλόγου και

ρεία, *Η Τέχνη στη Θεσσαλονίκη 1952-1962. Αναμνηστικό τεύχος δεκαετηρίδας-Χρόνος Ζ'*, Θεσσαλονίκη, Έκδοση της «Τέχνης» Μακεδονικής Καλλιτεχνικής Εταιρείας, 1963.

31. Κ. Τσαντσάνογλου, «Για τον Μίμη», ό.π., σ. 21.

32. Χ. Αγγελάκος, «Δ. Ν. Μαρωνίτης», ό.π. Βλ. και Κ. Τσαντσάνογλου, «Για τον Μίμη», ό.π., σ. 20.

33. Κ. Τσαντσάνογλου, «Για τον Μίμη», ό.π., σ. 21.

34. Χ. Αγγελάκος, «Δ. Ν. Μαρωνίτης», ό.π.

35. Κ. Τσαντσάνογλου, «Για τον Μίμη», ό.π., σ. 21.

36. Νίκος Δ. Βαρμάζης, *Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης (1929-2016). Ο εμπαιθής δάσκαλος, ο πολύτροπος φιλόλογος, ο ανένδοτος διανοούμενος, ο ισοβίτης της γλώσσας*, 2η έκδοση, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Γράφημα, 2019, σ. 42-43.

στη συνέχεια πρόεδρος για μερικούς μήνες, μετά τη μετάθεση του πρώτου προέδρου Δ. Στεφανόπουλου στην Αθήνα.³⁷

Όπως διαπιστώνεται τόσο από σημειώματα και άρθρα του περιοδικού όσο και από άλλες δράσεις του συλλόγου (π.χ. διαλέξεις, σεμινάρια για εκπαιδευτικούς), ο *Φιλολόγος* έλαβε σταθερά θέση υπέρ της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964-65, κρατώντας, όμως, πάντα στάση κριτική και όχι τυφλά εγκωμιαστική.³⁸ Ο σύλλογος εξέφρασε την ικανοποίησή του για την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο σχολείο και την προσπάθεια ανανέωσης στη διδασκαλία της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας από μεταφράσεις, συνδέοντας το μεταρρυθμιστικό εγχείρημα με τους πρωτεργάτες του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* και του εκπαιδευτικού δημοτικισμού,³⁹ καταδίκασε τις επιθέσεις εναντίον του υφυπουργού Παιδείας Λουκή Αχιρίτα, του γενικού γραμματέα Ευάγγελου Παπανούτσου και των συγγραφέων των νέων σχολικών εγχειριδίων (κυρίως της *Ιστορίας Ρωμαϊκής και Μεσαιωνικής 146 π. Χ.-1453 μ. Χ.* του Κ. Καλοκαιρινού),⁴⁰ χαιρέτισε τον διορισμό του Ιωάννη Κακριδή στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και του ομότιμου καθηγητή του Ε.Μ.Π. Ν. Κρητικού ως αντιπροέδρου.⁴¹ Μάλιστα, σημείωμα

37. «Χρονικό του Συλλόγου-Μεταβολές Δ.Σ.», *Φιλολόγος* 1 (Ιαν.-Απρ. 1964) 43· «Το Χρονικό του Συλλόγου» 3 (Μάρτ. 1964) 152· και «Το Χρονικό του Συλλόγου» 5 (Δεκ. 1965) 262-263.

38. «Η διδασκαλία της “Οδύσσειας” από μεταφράσεις», *Φιλολόγος* 3 (Μάρτ. 1965) 135-151· «Θεωρία και πράξη», *Φιλολόγος* 4 (Ιούν. 1965) 153-156.

39. «Η τομή» (1964), *Φιλολόγος* 1 (Ιαν.-Απρ. 1964) 2· «Δημοτικής έπαινος», *Φιλολόγος* 2 (Σεπτ. 1964) 49-50· Δημήτριος Ν. Μαρωνίτης, «Οι Αρχαίοι από μεταφράσεις», *Φιλολόγος* 2 (Σεπτ. 1964) 61-66· «Η εκπαιδευτική μας παράδοση», *Φιλολόγος* 3 (Μάρτ. 1965) 99-100· Θεόδωρος Γ. Μαυρόπουλος, «Η τριανδρία των προδρόμων της εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως: Γληνός, Δελμούζος, Τριανταφυλλίδης», *Φιλολόγος* 4 (Ιούν. 1965) 171-187.

40. «Εξήμερωμένοι ελέφαντες» (1965), *Φιλολόγος* 3 (Μάρτ. 1965) 100· «Λοιπές εκδηλώσεις», τηλεγράφημα καταδίκης των επιθέσεων κατά του Παπανούτσου, στο *ίδιο*, 152.

41. «Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο», *Φιλολόγος* 3 (Μάρτ. 1965) 98-99.

του περιοδικού αποδίδει τη συκοφαντική εκστρατεία κατά του Παπανούτσου όχι μόνο στον «φανατικά θρησκευόμενο κύκλο» αλλά και σε «κάποιους “στυλοβάτες της εθνικοφροσύνης”, που συμβαίνει να είναι “ανανήψαντες” παλιοί επαναστάτες», οι οποίοι ταυτίζουν τους φιλελεύθερους με τους κομμουνιστές,⁴² άλλο σημείωμα μέμφεται την αντιμεταρρυθμιστική στάση της *Καθημερινής* και της κυβέρνησης των αποστατών του Στέφανου Στεφανόπουλου, εκτιμώντας ότι «ξαναγυρίζουμε αισίως στα ήθη και τα έθιμα της Τετάρτης Αυγούστου»,⁴³ ενώ επώνυμο άρθρο συμπεριλαμβάνει στους ενορχηστρωτές της πολεμικής εναντίον της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης το «δημοσιογραφικό μέτωπο», λογίους και γενικότερα την «πολιτική συντήρηση».⁴⁴ Κορυφαία, πάντως, ήταν η αντίδραση του συλλόγου και του Μαρωνίτη προσωπικά απέναντι στην πολιτική κρίση που προκάλεσαν τα *Ιουλιανά*,⁴⁵ η οποία δημιούργησε «ηθική κρίση» και «ηθική εκτροπή», ενώ υπερασπίστηκαν με σθένος το δικαίωμα να εκφράζουν άποψη για τα γεγονότα,⁴⁶ χαρακτηρίζοντας πολιτικολογία τη σιωπή και εκτιμώντας ότι δυστυχώς «η πνευματική ηγεσία του τόπου στο σύνολό της — οι εξαιρέσεις στάθηκαν ελάχιστες — υποχώρησε σ’ ένα σύμπλεγμα σκοπιμότητας και διάλεξε την “ουδέτερη” σιωπή».⁴⁷

42. «Εξήμερωμένοι ελέφαντες», *Φιλολόγος* 3 (Μάρτ. 1965) 100· και τοποθέτηση του Δ. Σ. (13.9.1965), *Φιλολόγος* 5 (Δεκ. 1965) 263.

43. «Σημεία των καιρών», *Φιλολόγος* 6 (Μάιος 1966) 1-2.

44. Δ. Ν. Χατζηκυριακίδης, «Ανατομία της Αντιμεταρρύθμισης», *Φιλολόγος* 5 (Δεκ. 1965) 221-229.

45. Για την «Αποστασία» και τα «Ιουλιανά» βλ. Χριστόφορος Βερναρδάκης-Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Αθήνα, Ανατύπωση 2012 / 1η έκδοση 1991, Εξάντας, 2012, σ. 159-166 και 239-281.

46. «Η ηθική της πολιτικής και η πολιτική της ηθικής», *Φιλολόγος* 5 (Δεκ. 1965) 219-220· και «Το Χρονικό του Συλλόγου-Τοποθέτηση του Δ.Σ.» (13.9.1965), στο *ίδιο*, 263.

47. «Απαραίτητη εξήγηση», *Φιλολόγος* 7 (Δεκ. 1966) 49-50. Το τεύχος αυτό είναι το τελευταίο που εκδόθηκε πριν από τη Δικτατορία· το περιοδικό επανακυκλοφόρησε τον Ιανουάριο του 1976.

Αισθητή ήταν η παρουσία του Δημήτρη Μαρωνίτη και σε σειρά συνεδρίων που οργανώθηκαν από επιθεωρητές της Μέσης Εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη. Σε ένα από αυτά, που οργανώθηκε από την επιθεωρήτρια Ευαγγελία Μωραΐτου, αποτυπώθηκε το αυταρχικό κλίμα της εποχής με τις εισηγήσεις του Κωνσταντίνου Γεωργούλη και του προέδρου του ΑΣΔΕΠ και γενικού διευθυντή του Υπουργείου Παναγιώτη Γεωργούντζου και η προσπάθεια να φιμωθεί κάθε δημοκρατική φωνή.⁴⁸ Ο Φιλολόγος για το συνέδριο αυτό και ιδίως για την ομιλία του Γεωργούντζου ασκεί αρνητική κριτική, σε αντίθεση με τα συνέδρια που οργανώθηκαν μεταξύ Σεπτεμβρίου 1961 και Δεκεμβρίου 1963 από τον επιθεωρητή Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων Δημήτριο Ματζουράνη για την ψυχοσωματική εξέλιξη του εφήβου και τη διδασκαλία των Νέων και των Αρχαίων Ελληνικών.⁴⁹ Θετική είναι η κριτική του Φιλολόγου και για το συνέδριο που οργανώθηκε από τους Φίλους του Φιλολόγου της Αθήνας και του Πειραιά με την παρουσία του Παπανούτσου και του Κακριδή.⁵⁰

Όπως σημειώνει ο Βαρμάζης, σε μια συνεδρία στο σεμινάριο της Μωραΐτου όπου προήδρευε ο Γεώργιος Καλαματιανός, αξιωματούχος του Υπουργείου, δημιουργήθηκε επεισόδιο, γιατί ο προεδρεύων αρνήθηκε να δώσει τον λόγο στον Μαρωνίτη, που επέκρινε τα Νεοελληνικά Αναγνώσματα του εξατάξιου Γυμνα-

48. Ν. Δ. Βαρμάζης, *Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης*, ό.π., σ. 40. Τα πρακτικά του συνεδρίου εκδόθηκαν υπό τον τίτλο *Α' Εκπαιδευτικόν Σεμινάριον της ΚΖ' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μέσης Εκπαιδεύσεως*. Οργάνωσις-Διεύθυνσις: Ευαγγελία Ν. Μωραΐτου, Γενικός Επιθεωρητής, Θεσσαλονίκη, Τύποις Ν. Νικολαΐδου, 1963 (14-22 Μαρτίου 1963).

49. Ν. Δ. Βαρμάζης, *Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης*, ό.π., σ. 40-41 και σημ. 39. Για την κριτικό σχολιασμό τους από τον Φιλολόγο βλ. Ηλίας Σπυρόπουλος, «Παιδαγωγικά Συνέδρια στη Θεσσαλονίκη», *Φιλολόγος* 2 (Σεπτ. 1964) 85-90.

50. «Συνέδριο των φιλολόγων της Αθήνας και του Πειραιά (19-20 Ιουνίου)», *Φιλολόγος* 4 (Ιούν. 1964) 218 και «Πορίσματα του Συνεδρίου των φιλολόγων της Αθήνας και του Πειραιά (19-20 Ιουνίου 1965)», *Φιλολόγος* 5 (Δεκ. 1965) 246-262.

σίου. Ο Καλαματιανός ζήτησε την επέμβαση της Αστυνομίας, αλλά το επεισόδιο διευθετήθηκε με την παρέμβαση του Λίνου Πολίτη και του Αγαπητού Τσοπανάκη, ο οποίος απαίτησε σεβασμό προς τον νέο επιστήμονα. «Την ημέρα εκείνη», τονίζει χαρακτηριστικά ο Βαρμάζης, «ο Μαρωνίτης έγινε ο ηγέτης ήρωάς μας». ⁵¹

2. Η ΚΥΠ για τον Μαρωνίτη και η στάση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Το καλοκαίρι του 1966 ο Μαρωνίτης βρέθηκε στο Bad Godesberg της Δ. Γερμανίας, κοντά στη Βόννη, σε συνέδριο των υποτρόφων του Ιδρύματος Humboldt. Εκεί επιτέθηκε λεκτικά σε Έλληνες ακροδεξιούς εκπροσώπους, οπότε του δηλώθηκε ότι απέκτησε φάκελο στην Ασφάλεια. ⁵²

Ωστόσο, η περιπέτεια αυτή δεν έληξε μόνο με το «φακέλωμα» του Μαρωνίτη. Η ΚΥΠ απέστειλε στις 25-10-1966 μέσω του Υπουργείου Παιδείας απόρρητο έγγραφο προς το Πανεπιστήμιο ζητώντας την πειθαρχική δίωξή του για μια σειρά καταγγελιών σε βάρος του. Στο έγγραφο της ΚΥΠ αναφέρονται τα εξής: ⁵³

51. Ν. Δ. Βαρμάζης, *Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης*, ό.π., σ. 41-42.

52. Κ. Τσαντσάνογλου, «Για τον Μίμη», ό.π., σ. 22.

53. ΑΠΘ-ΠΣ, Συνεδρίαση 1742/15.3.1967, «4ον θέμα Η.Δ. Πειθαρχική δίωξις υφηγητού Δ. Μαρωνίτη κατόπιν του υπ' αριθ. Π.Η. 708560/25.10.66 απορρήτου εγγράφου της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών διαβιβασθέντος διά του υπ' αριθ. 16581/31.1.1967 ομοίου του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας». Για το εν λόγω έγγραφο της ΚΥΠ προς το Γραφείο του υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, το οποίο διαβιβάστηκε στο Πανεπιστήμιο με το υπ' αριθ. 16581/31.1.1967 έγγραφο του Υπουργείου («εν σχέσει με την εκδήλωσιν φρονημάτων εις Γερμανίαν του εντεταλμένου Υφηγητού της Φιλοσοφικής Σχολής του Παν/μίου Θεσ/νίκης Δημητρίου Μαρωνίτη», βλ. ΑΠΘ-ΑΥΦ Δ. Μαρωνίτη. Για τα σχετικά με το συλλαλητήριο των αγροτών στη Θεσσαλονίκη στις 10 Ιουλίου 1966, το οποίο κατέληξε σε αιματηρές συγκρούσεις με τη Χωροφυλακή, βλ. Σπύρος Κουζινόπουλος, «Το αγροτικό συλλαλητήριο της 10ης Ιουλίου 1966»),

Θέμα: ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, υφηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Έχομεν την τιμήν να γνωρίσωμεν Υμίν ότι διά τον εν θέματι παρεσχέθησαν ημίν αι κάτωθι επιβαρυντικά πληροφοροίαι:

α. *Παρευρεθείς εντεταλμένος Υφηγητής της Κλασσικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης εις συνελθόν τον Ιούλιον 1966 εις BAD GODESBERG επιστημονικόν Συνέδριον εξεδηλώθη εντόνως κατά του εν Ελλάδι κρατούντος καθεστώτος, δημοσίως και μετά φανατισμού εις τας κάτωθι περιπτώσεις:*

- 1) *Την 26-7-66 εις συνομιλίαν μετά συνέδρου κατεφέρθη κατά του καθηγητού της Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ ΔΗΜ., Κοσμήτορος της Νομικής Σχολής κατά την Εθνικήν Εορτήν του Οκτωβρίου 1965 ως εξής: “ετόλμησε να προσφωνήση επ’ ευκαιρία της Εθνικής επετείου τον ΒΑΣΙΛΕΑ, ύστερα από τα Ιουλιανά, ενώ έπρεπε σύσσωμον το Πανεπιστήμιον να εκδηλώση την αποστροφήν του προς τον πραξικοπηματίαν ΒΑΣΙΛΕΑ”.*
- 2) *Την 27-7-66 κατά την διάρκειαν δεξιώσεως, δοθείσης υπό του Προέδρου της HUMBOLDT, καθηγητού WERNER HEISENBERG εις BONNHN, επετέθη κατά του παρευρισκομένου επιστήμονος ΖΩΤΙΑΛΟΥ Γ., διότι ούτος εχρησιμοποίησε τον όρον “ΟΧΛΟΣ” αναφερόμενος εις τους ταραξιάς αγρότας Θεσσαλονίκης, οίτινες παρακινούμενοι υπό του κομμουνισμού, ωργάνωσαν τα γεγονότα, ενώ επρόκειτο περί ηρώων, αγωνιστών, επί τέλους εξεγεροθέντων εναντίον του φασιστικού καθεστώτος.*
- 3) *Την 28-7-66 λαβών τον λόγον εις το εν λόγω Συνέδριον επί του θέματος “Κεντρικών θεμάτων ειδικεύσεως εις τας επιστήμας” ανεφέρθη κατά τρόπον άσχετον προς τας εργασίας του Συνεδρίου εις την πολιτικήν κρίσιν του Ιουλίου 1965, τας προοδευτικάς τάσεις εντός του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ.λπ.*

2. *Παράκλησις διά τα καθ’ Υμάς.*

Η Σύγκλητος αποφασίζει να κληθεί ο Μαρωνίτης σε έγγραφη απολογία μέσα σε δέκα ημέρες.⁵⁴ Ο Μαρωνίτης θα ζητήσει με αίτησή του προς τη Σύγκλητο να του χορηγηθούν αντίγραφα της παραπάνω απόφασης και στοιχεία από τον φάκελο της υπόθεσης, αλλά το σώμα, αν και δεν έχει αντίρρηση ως προς το αίτημα, απαντά ότι δεν υφίσταται φάκελος, παρά μόνο το έγγραφο της ΚΥΠ και το διαβιβαστικό του ΥΠΕΠΘ.⁵⁵

Το θέμα θα έρθει προς συζήτηση σε συνεδρίαση της Φιλοσοφικής Σχολής με πρωτοβουλία του ίδιου του Μαρωνίτη, ο οποίος θα αναγνώσει το εμπιστευτικό έγγραφο του πρύτανη με το οποίο καλούνταν σε απολογία.⁵⁶ Η Σχολή θα αποφασίσει ομόφωνα να στηρίζει τον υφηγητή της, αποστέλλοντας σχετικό έγγραφο προς την Πρυτανεία.⁵⁷ Σε επόμενη συνεδρίαση της Συγκλήτου θα ανακοινωθεί νέα αίτηση του Μαρωνίτη με την οποία ζητούσε να παραταθεί η προθεσμία που του δόθηκε για να υποβάλει την απολογία του, να του χορηγηθεί απόσπασμα των πρακτικών και να του επιτραπεί η πρόσβαση στον φάκελο της υπόθεσης, αιτήματα τα οποία θα ικανοποιηθούν.⁵⁸ Παράλληλα, θα αναγνωστεί και έγγραφο του κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Κωνσταντίνου Γρόλλιου προς την Πρυτανεία, το οποίο έχει ως ακολούθως:⁵⁹

Κύριε Πρύτανη,

Έχομεν την τιμήν να ανακοινώσωμεν υμίν ότι η Φιλοσοφική Σχολή κατά την συνεδρίαν της 30-3-67 λαβούσα γνώσιν του

54. ΑΠΘ-ΠΣ, Συνεδρίαση 1742/15.3.1967.

55. ΑΠΘ-ΠΣ, Συνεδρίαση 1744/29.3.1967. Βλ. και υπ' αριθ. εμπιστευτικού πρωτ. 2455/30.3.1967 προς τον Δ. Μαρωνίτη, στο: ΑΠΘ-ΑΥΦ Δ. Μαρωνίτη.

56. Υπ' αριθ. εμπ. πρωτ. 2314/27.3.1967 έγγραφο του πρύτανη προς τον Δ. Μαρωνίτη, στο ΑΠΘ-ΑΥΦ Δ. Μαρωνίτη.

57. ΑΠΘ-ΠΦΛΣ, Συνεδρίαση 992/30.3.1967. Βλ. και υπ' αριθ. εμπ. πρωτ. 2458/7.4.1967 έγγραφο του πρύτανη προς τον Δ. Μαρωνίτη, στο ΑΠΘ-ΑΥΦ Δ. Μαρωνίτη.

58. ΑΠΘ-ΠΣ, Συνεδρίαση 1745/5.4.1967.

59. Στο ίδιο. Βλ. και υπ' αριθ. 923/4.4.1967 έγγραφο του κοσμήτορα της Φιλοσοφικής προς την Πρυτανεία, στο ΑΠΘ-ΑΥΦ Δ. Μαρωνίτη.

περιεχομένου της υφ' υμών κλήσεως εις απολογίαν του υφηγητού κ. Δημητρίου Μαρωνίτου διετύπωσε τας ακολούθους απόψεις της:

1) Ως προς το ουσιαστικόν μέρος του ζητήματος η Σχολή νομίζει ότι αι κατά του ως είρηται υφηγητού διατυπωθείσαι κατηγορίαι είναι βαρύταται και απολύτως ασυμβίβαστοι προς το γνωστόν εις την Σχολήν ήθος του κ. Μαρωνίτου. Έχει όμως να παρατηρήση ότι η διατύπωση των κατηγοριών τούτων παρουσιάζεται ως έχουσα χαρακτήρα ανεύθυνον και ότι τα φερόμενα ως υπ' αυτού λεχθέντα αφορούν τα λεχθέντα εις ιδιωτικές συζητήσεις. Ως εξ άλλου, φερόμεναι από στόματος εις στόμα είναι ενδεχόμενον αι περί ων πρόκειται κατηγορίαι να έχονν υποστή πλήρη αλλοίωσιν. Βάσει τοιούτων καταγγελιών, η Σχολή έχει την γνώμην ότι δίκαιον θα ήτο να μη διακυβεύεται η σταδιοδρομία προσώπου δεδοκιμασμένου και ως ανθρωπού και ως επιστήμονος.

2) Ως προς το τυπικόν μέρος του ζητήματος η Σχολή εκφράζει την λύπην της, διότι ο ειρημένος υφηγητής εκλήθη εις άμεσον απολογίαν, εντός δέκα ημερών, άνευ ουδεμιάς προηγουμένης προειδοποιήσεως. Καθ' όλον το προκαταρκτικόν διάστημα της εν λόγω διαδικασίας ούτε η Σχολή, ης ο υφηγητής αποτελεί μέρος, ούτε ο ίδιος ο ενδιαφερόμενος έλαβον επισήμως γνώσιν των εναντίον του καταγγελλομένων, ως από δεοντολογικής και εθιμικής απόψεως η Σχολή θα ανέμενε να θεωρηθή ευκταίον. Αντί τούτου εγένοντο αμέσως παραδεκτά τα υπό ξένης προς το Πανεπιστήμιον Υπηρεσίαν καταγγελλόμενα και διετυπώθη επί τη βάσει αυτών κατηγορητήριον· ξενίζει δε την Σχολήν ο εν γένει τρόπος κλήσεως εις απολογίαν προσώπου ανήκοντος εις το ανώτερον διδακτικόν προσωπικόν του Πανεπιστημίου, μη διαφαινομένης μάλιστα επαρκώς εν τω σχετικώ εγγράφω της θέσεως ην έλαβεν επί του εν λόγω θέματος η Σύγκλητος κατά την συνεδρίαν αυτής της 15-3-1967, δεδομένης και της διευκρινήσεως ήτις επηκολούθησε κατά την συνεδρίαν της Συγκλήτου της 29-3-1967.

3) Τέλος η Σχολή, εν τη επιθυμία της όπως μη τυχόν αδικηθή ο ειρημένος υφηγητής περί του οποίου εν τη Σχολή επικρατεί αρίστη γνώμη, δεν παραλείπει να σημειώση ότι ούτος και ως ακαδημαϊκός δάσκαλος και ως Έλλην πολίτης, καθ' όλον το διαρρέυσαν χρονικόν διάστημα, καθ' ο ήσκει τα καθή-

κοντά του ως εντεταλμένος υφηγητής ουδέποτε έδωσε αφορμήν να διατυπωθούν εναντίον του κατηγορίες σχέσιν έχουσαι προς τα διαλαμβανόμενα εν τω υπ' αριθ. Π.Η. 708560/25-10-1966 εγγράφω της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών. Δι' ο παρακαλεί Υμάς, κ. Πρύτανη, όπως παρασχεθή εις αυτόν πάσα εκ του νόμου παρεχομένη δυνατότης υπερασπίσεως εξασφαλιζομένων των προς τούτο απαιτουμένων αντικειμενικών όρων.

Μετά τιμής
Ο Κοσμήτωρ
Κ. Χ. Γρόλλιος.

Ο πρύτανης Παναγιώτης Χρήστου —μαζί του θα συμφωνήσει και ο κοσμήτορας της Νομικής Νικόλαος Δελούκας— θα εκφράσει την ενόχλησή του για το έγγραφο της Σχολής, θεωρώντας ότι η αντίδραση της Φιλοσοφικής προκαταλαμβάνει τη Σύγκλητο, ότι δε ζητήθηκε η γνώμη της και ότι είναι αδικαιολόγητη η αποστολή του εγγράφου.⁶⁰

Λίγες μέρες αργότερα ο Μαρωνίτης θα υποβάλει το απολογητικό υπόμνημά του, το οποίο θα αναγνωστεί και θα συζητηθεί στη Σύγκλητο.⁶¹ Το υπόμνημα του Μαρωνίτη είναι ιδιαίτερα αναλυτικό και έχει ως εξής:

ΑΝΑΦΟΡΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΑΡΩΝΙΤΗ
ΕΝΤΕΤΑΛΜΕΝΟΥ ΥΦΗΓΗΤΟΥ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
Εν Θεσ/νίκη τη 10 Απριλίου 1967

ΠΡΟΣ
ΤΗΝ ΣΕΒΑΣΤΗΝ ΠΡΥΤΑΝΕΙΑΝ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΕΝΤΑΥΘΑ

60. ΑΠΘ-ΠΣ, ό.π.

61. ΑΠΘ-ΠΣ, Συνεδρίαση 1747/12.4.1967, «4ον θέμα Η.Δ. Απάντησις από 10.4.67 υφηγητού Φιλοσοφικής Σχολής κ. Δ. Μαρωνίτη επί των υπ' αριθ. Ε.Π. 2314/27.3.1967 και Ε.Π. 2458/7.4.1967 εγγράφων της Πρυτανείας».

Κύριε Πρύτασι,

Εις απάντησιν των υμετέρων υπ' αριθ. Εμπ. 2314/27-3-1967 και Εμπ. 2458/7-4-1967 εγγράφων λαμβάνω την τιμήν να αναφέρω τα κάτωθι:

Αισθάνομαι προσβολήν, πικρίαν και κατάπληξιν διά το ασύστατον και συγκοφαντικόν κατηγορητήριο το διαλαμβανόμενον εν τω υπ' αριθ. 708560/25-10-1966 εγγράφω της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών, και δηλώ εκ προοιμίων κατηγορηματικώς ότι πάντα τα καταγγελλόμενα ή είναι εξ ολοκλήρου ψευδή ή διαστρέφουν απολύτως τα πραγματικά γεγονότα. Ως εκ τούτου αι ως άνω κατηγοροίαι με θίγουν και ως άνθρωπον και ως ακαδημαϊκόν διδάσκαλον και ως πολίτην ελευθέρου κράτους.

1. Αρνούμαι κατηγορηματικώς και απολύτως το περιεχόμενον του γενικού μέρους του διατυπωμένου εναντίον μου κατηγορητηρίου, κατά το οποίον φέρομαι ότι “εξεδηλώθην εντόμως κατά του εν Ελλάδα κρατούντος καθεστώτος δημοσίως και μετά φανατισμού”. Ουδέποτε, πολλώ μάλλον κατά τας εν τω σχετικώ εγγράφω αναφερομένας περιστάσεις εξεφράσθην ιδιωτικώς ή δημοσίως κατά του καθεστώτος, και κατά μείζονα λόγον κατά του προσώπου του Βασιλέως.

2. Επί του περιεχομένου της υπό σημείον α) παραγράφου του πρωτανικού εγγράφου δηλώ κατηγορηματικώς ότι ουδέποτε κατηγόρησα τον καθηγητήν κ. Κωνσταντόπουλον, διότι ως Κοσμητήτωρ της Νομικής Σχολής και επίσημος ομιλητής κατά την πανηγυρικήν τελετήν της 26.10.1965 προσεφώνησεν τον παριστάμενον Βασιλέα. Τα πραγματικά γεγονότα έχουν ως εξής:

Γενομένης κατ' ιδίαν συζητήσεως διά την εν λόγω τελετήν, ερωτηθείς είπον απλώς ότι η υπό των παρισταμένων κατ' αυτήν υποδοχή του τότε πρωθυπουργού κ. Στεφανοπούλου υπήρξεν μάλλον παγερά.

*3. Επί του περιεχομένου της υπό σημείον β) παραγράφου του πρωτανικού εγγράφου δηλώ κατηγορηματικώς ότι ουδέποτε “επετέθην εναντίον του επιστήμονος κ. Ζωτιάδου Γ’”. Τα γεγονότα έχουν ως εξής: *Εις γενομένην συζήτησιν παρουσία και άλλων Ελλήνων συναδέλφων διά το συλλαλητήριο των αγροτών εις Θεσσαλονίκην, ο κ. Ζωτιάδης χαρακτηρίζων τους εν λόγω αγρότας τους ονόμασεν “όχλον”. Τότε άλλοι συνά-**

δελφοί, πάντως ουχί εγώ, διεμαρτυρήθησαν διά την χρήση του όρου “όχλος”, ως μη ανταποκρινομένου εις τα πράγματα. Πέραν τούτου ουδέν έτερον ελέχθη και πάντα τα φερόμενα ως υπ’ εμού λεχθέντα “περί ηρώων αγωνιστών επί τέλους εξεγε- θέντων εναντίον του φασιστικού καθεστώτος” είναι απολύτως συκοφαντικά και ψευδή.

4. Επί τον περιεχομένου της υπό σημείον γ) παραγράφου του πρωτανικού εγγράφου έχω να αναφέρω τα εξής: Παρόντων όλων των υποτρόφων της ALEXANDER VON HUMBOLDT-STIFTUNG και διευθύνοντος την συζήτησιν του Γενικού Γραμματέως του Ιδρύματος κ. H. PFEIFFER αντηλλάσσοντο απόφεις επί του θέματος “Πρωταρχικοί στόχοι της επιστημονικής ερεύνης”. Προσωπικώς έλαβον τον λόγον αμέσως μετά τον κ. Ζωτιάδην και υπεστήριξα ότι η επιστημονική έρευνα εν Ελλάδι εις ό,τι αφορά τας θετικές επιστήμας είναι περισσότερον σπουδαστηριακή και ολιγώτερον πειραματική λόγω ανεπαρκείας τεχνικών μέσων, προσωπικού και σχετικής παραδόσεως. Όσον διά την έρευναν εις τας θεωρητικές Σχολάς, συγκρίνων το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης και Αθηνών, ετόνισα ότι εις το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης κυριαρχούν ερμηνευτικάί τάσεις ανταποκρινόμεναι περισσότερον εις το σύγχρονον ευρωπαϊκόν πνεύμα. Πάντα τα λοιπά τα διαλαμβανόμενα εν τω κατηγορητηρίω αφίστανται της αληθείας και συνιστούν καθαράς συκοφαντίας.

Το αληθές των ανωτέρω ισχυρισμών μου προκύπτει και από τας προαποδεικτικώς προσκομιζόμενας ενόρκους βεβαιώσεις των κ.κ. Λίνου Μπενάκη, Δημητρίου Γιαννακουδάκη και Κωνσταντίνου Αναγνωστίδη, οίτινες παρηκολούθησαν την κρίσιμον συνάντησιν και μετά λόγον γνώσεως δύνανται να βεβαιώσουν τα κατ’ αυτήν συντρέξαντα.

Επιπροσθέτως θεωρώ σκόπιμον, κ. Πρύτανη, να θέσω υπ’ όψιν Υμών και της Σεβαστής Συγκλήτου τα κάτωθι, εξ ων προκύπτει το αναληθές και αβάσιμον της κατ’ εμού καταγγελίας.

α) Βάσει του Υμετέρου εγγράφου καλούμαι να απαντήσω εις κατηγορίας, εξ ων αι διαλαμβανόμεναι τουλάχιστον εις τας υπό σημεία α) και β) παραγράφους αναφέρονται κατ’ ουσίαν εις υποθετικές ιδιωτικές συζητήσεις και δεν επιβεβαιούν κατ’ ουδένα λόγον την φερομένην ως γενικήν κατηγορίαν, ότι

δηλαδή “εξεδηλώθη εντόνως κατά του εν Ελλάδα κρατούντος καθεστώτος δημοσίως και μετά φανατισμού”. όσον δε αφορά εις το περιεχόμενον της υπό σημείον γ) παραγράφου του υμετέρου εγγράφου, η εν λόγω κατηγορία, και εάν ήθελεν ακόμη αποδειχθή αληθής, ουδόλως επικυροί το γενικόν μέρος του κατηγορητηρίου.

β) Το ασύστατον του κατηγορητηρίου θα ηδύνατο προσέτι να αποδειχθή και εκ του γεγονότος ότι φέρομαι ειπών λόγους προσιδιάζοντας εις άτομα μειωμένης νοημοσύνης. Διότι άλλως πώς είναι νοητή διαμαρτυρία τινός, διότι ο Κοσμήτωρ της Νομικής Σχολής κ. Κωνσταντόπουλος κατά την πανηγυρικήν τελετήν της 26-10-1965 εν τω Πανεπιστημίω “ετόλμησε να προσφωνήση επ’ ευκαιρία της εθνικής επετείου τον Βασιλέα...”, ως να ήτο δυνατόν να λείπη η προσφώνησις παρισταμένου του Βασιλέως; Κατά τον αυτόν λόγον ανόητος φέρεται και η χρησιμοποιηθείσα δήθεν υπ’ εμού φρασεολογία διά τους αγρότας τους λαβόντας μέρος εις συλλαλητήριον της Θεσσαλονίκης. Διότι και εάν ακόμη κάποιος ήθελε να αναιρέση την λέξιν “όχλος” που εχρησιμοποίησεν περί τούτων ο κ. Ζωτιάδης, όσον φανατικός και να ήτο, εκ λόγων καθαράς νοημοσύνης δεν θα ονόμαζε τους αγρότας “ήρωας επιτέλους εξεγερθέντας εναντίον του φασιστικού καθεστώτος”, αλλά θα εχρησιμοποιεί λεξιλόγιον ολιγότερον διαβλητόν. Κατά μείζονα λόγον τα φερόμενα ως υπ’ εμού λεχθέντα εν τη σημείον γ) παραγράφω του υμετέρου εγγράφου επιβεβαιούν την άποψίν μου ότι καταγγέλλων εκλαμβάνει ουχί μόνον εμέ αλλά και τον Γενικόν Γραμματέα της ALEXANDER VON HUMBOLDT-STIFTUNG ως στερουμένους και της πλέον υποτυπώδους νοημοσύνης, Άλλως πώς θα ήτο νοητόν, συζητουμένου δημοσία επιστημονικού θέματος υπό τον τίτλον “Πρωταρχικοί στόχοι της επιστημονικής ερεύνης” να αναφερθώ εγώ εις τα πολιτικά γεγονότα της 15ης Ιουλίου 1965, και προ παντός πώς θα ήτο δυνατόν ο προεδρεύων της συζητήσεως Γενικός Γραμματεύς του εν λόγω Ιδρύματος κ. Η. PFEIFFER να επιτρέψη μίαν τοιαύτην εκτροπήν, εκθέτουσαν και τον ίδιον και τους παρισταμένους συνέδρους και το κύρος της ALEXANDER VON HUMBOLDT-STIFTUNG;

γ) Προς τούτοις, ως εκ του πρωτανικού εγγράφου καταφαίνεται, η όλη εναντίον μου βαρυτάτη κατηγορία συνάπτεται εις γεγονότα σχέσιν έχοντα προς την πολιτικήν μεταβολήν της 15ης

Ιουλίου 1965. Έκτοτε όμως και μέχρι των ημερομηνιών (26ης, 27ης και 28ης Ιουλίου 1966), καθ' ας υποτίθεται ότι έλαβον χώραν τα καταγγελλόμενα, διέρρευσεν εν ολόκληρον έτος. Κατά το μεσολαβήσαν όμως τούτο χρονικόν διάστημα εγώ ήσκουν εν τω Πανεπιστημίω τα καθήκοντά μου ως εντεταλμένος υφηγητής, και ουδέποτε (ως η Σχολή βεβαιοί περί τούτον) έδωσα αφορμήν να διατυπωθούν εναντίον μου κατηγορίαί σχέσις έχουσαι με τα καταγγελλόμενα εν τω κατηγορητηρίω. Ούτως εχόντων των πραγμάτων καθίσταται τουλάχιστον αδιανόητος η εκδοχή καθ' ην, νομιμοφρόνως ασκών τα πανεπιστημιακά μου καθήκοντα επί εν έτος, επερίμενα μετά εν έτος και δη εν τη αλλοδαπή και μάλιστα ως φιλοξενούμενος της ALEXANDER VON HUMBOLDT-STIFTUNG να εκδηλώσω αφελώς τας υποθετικάς αντιλήψεις μου εναντίον του εν Ελλάδα κρατούντος καθεστώτος και του προσώπου του Βασιλέως.

Πάντα ταύτα, και άλλα τινά τα οποία παραλείπω, αποδεικνύουν νομίζω, κύριε Πρόταρι, ότι το κατηγορητήριον είναι πλαστόν, εκ διαβλητής σκοπιμότητος ή ασυγγνώστου επιπολαιότητος συντεθειμένον, και παρακαλώ Υμάς και την Σεβαστήν Σύγκλητον να συμμερισθήτε την πικρίαν μου διά το γεγονός ότι κατηγορίαί ως αι άνω λαμβάνονται υπ' όψιν και γίνονται αιτία να διακυβεύεται η σταδιοδρομία επιστήμονος και ακαδημαϊκού διδασκάλου, διά το ήθος και την εν γένει συμπεριφοράν του οποίου παρακαλώ να μου επιτραπή να παραπέμψω εις το διαβιβασθέν Υμίν υπό της Φιλοσοφικής Σχολής σχετικόν έγγραφον, το οποίον συνετάγη ομοφωνία των καθηγητών, κατόπιν γενομένης συζητήσεως επί του προκύψαντος τούτου προσωπικού μου θέματος.

Ο Μαρωνίτης συνοδεύει το απολογητικό υπόμνημά του και με τρεις ένορκες βεβαιώσεις μαρτύρων ενώπιον συμβολαιογράφων, οι οποίοι πιστοποιούν ότι ο εν λόγω διακρίνεται για το ανεπίληπτο ήθος του και απορρίπτουν διαρρήδην τις εναντίον του κατηγορίες ως ανυπόστατες και ψευδείς. Οι βεβαιώσεις προέρχονται από τον Κωνσταντίνο Αναγνωστίδη, επιμελητή της Φυσικομαθηματικής Σχολής του Α.Π.Θ. (10-4-1967), τον φιλόλογο και μετέπειτα διευθυντή του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών Λίνο Μπενάκη (3-4-1967)

και τον Δημήτριο Γιαννακουδάκη, εντεταλμένο υφηγητή Φυσικής Χημείας στο Α.Π.Θ. (10-4-1967).⁶²

Στην ίδια συνεδρίαση η Σύγκλητος, μετά από διεξοδική συζήτηση, θα κρίνει ότι οι εξηγήσεις του υφηγητή είναι προς το παρόν ικανοποιητικές και, συνεπώς, δε συντρέχουν λόγοι για συνέχιση της πειθαρχικής διαδικασίας. Ο πρύτανης επισημαίνει χαρακτηριστικά:

Τα καταγγελλόμενα ως λεχθέντα υπό του κ. Μαρωνίτη αναφέρονται εις δύο ιδιωτικές συζητήσεις και μίαν δημοσίαν. Εν τοιαύτη περιπτώσει θα πρέπει να εξακριβωθεί ποίος υπερέβαλε τα πράγματα. Έχομεν μίαν κατηγορίαν συγκεκριμένην και ακούσαμε μαρτυρικώς την πλευράν του κατηγορουμένου μόνον, δεν ηκούσαμεν όμως και την πλευράν της κατηγορούσης υπηρεσίας. Θα πρέπει να γνωρίσωμεν εις την Κ.Υ.Π. ότι έχομεν τρεις μαρτυρικές καταθέσεις και να ζητήσωμεν να μας παράσχη εάν έχη πλείονα στοιχεία, άλλως θα στηριχθώμεν εις τας εν λόγω μαρτυρικές καταθέσεις. Πέραν όμως αυτών εις το έγγραφον της Κ.Υ.Π. μνημονεύονται και τα ονόματα των κ.κ. Κωνσταντοπούλου και Ζωτιάδη. Νομίζω ότι θα πρέπει και ούτοι να ερωτηθούν. Βεβαίως δεν δυνάμεθα να δώσωμεν συνέχειαν προς την πλευράν της πειθαρχικής διώξεως του υφηγητού, αλλά δυνάμεθα να στραφώμεν προς την Κ.Υ.Π. διά την παροχήν πλειόνων στοιχείων. Εις το προς την Κ.Υ.Π. έγγραφον θα πρέπει να λεχθή ότι βάσει των δοθέντων υπ' αυτής στοιχείων, κρινομένων μη επαρκών από πανεπιστημιακής πλευράς, δεν δυνάμεθα να παραπέμψωμεν τον υφηγητήν κ. Μαρωνίτην εις Πειθαρχικόν Συμβούλιον πολλώ μάλλον καθ' όσον ο κατηγορούμενος θεωρεί συκοφαντικήν την κατηγορίαν προσκομίσας και μαρτυρικές καταθέσεις.

Και αποφαίνεται:

Κατόπιν της γενομένης συζητήσεως θα πρέπει να σταλή εις την Κ.Υ.Π. έγγραφον, δι' ου να καθίσταται γνωστόν ότι η Σύγκλητος του Πανεπιστημίου έκρινεν ότι δεν υπάρχουν στοιχεία δι' επαρκών αποδεικτικών μέσων διά να απαγγελθή πειθαρχική

62. ΑΠΘ-ΠΣ, ό.π.

δίωξις κατά τον υφηγητού, διαβιβαζομένων συγχρόνως προς αυτήν της δοθείσης υπ' αυτού απαντήσεως επί των καταγγελλομένων και των ενόρκων βεβαιώσεων. Και εάν μεν η Κ.Υ.Π. παραπέμψη την υπόθεσιν εις το αρχείον, δεν θα δοθή συνέχεια, εκτός εάν αύτη επανέλθη διά νέων στοιχείων.

Στην επόμενη συνεδρίαση της Συγκλήτου, παρά τη διατύπωση αντιρρήσεων από την πλευρά του κοσμήτορα της Φιλοσοφικής για το σύννομο ή μη της αποστολής του φακέλου στην ΚΥΠ και την έκφραση συναφών αμφιβολιών εκ μέρους άλλων μελών του σώματος, θα αποφασιστεί η αποστολή του παρακάτω εγγράφου:⁶³

*Προς
την Κεντρικήν Υπηρεσίαν Πληροφοριών
Κλάδος Δ' Τμήμα ΙΙΙ
Β.Σ.Τ. 902*

Εν σχέσει προς το διαβιβασθέν ημίν διά του υπ' αριθ. 16581/31-1-1967 εγγράφου του Υπουργείου Παιδείας υπ' αριθ. Π.Η. 708560/25-10-1966 υμέτερον όμοιον, δι' ου παρέχονται επιβαρυντικά πληροφορία, αφορώσαι τον εντεταλμένον υφηγητήν της Φιλοσοφικής Σχολής Δ. Μαρωνίτην, έχομεν την τιμήν να γνωρίσωμεν υμίν, κατ' απόφασιν της Συγκλήτου, ληφθείσαν κατά την συνεδρίαν αυτής της 12-4-1967, τα κάτωθι:

Ο ειρημένος υφηγητής εκλήθη, κατόπιν αποφάσεως της Συγκλήτου, ληφθείσης κατά την συνεδρίαν αυτής της 15-3-1967, εις απολογίαν επί των καταγγελλομένων.

Ήδη ούτος απήντησεν διά της από 10-4-1967 αναφοράς του, συνοδευομένης υπό τριών ενόρκων βεβαιώσεων υπ' αριθ. 7647/3-4-1967, 18391/10-4-1967 και 18392/10-4-1967 των κ.κ. Λίνου Μπενάκη, Δημητρίου Γιαννακουδάκη και Κωνσταντίνου Αναγνωστίδη, δι' ων αντικρούει το κατηγορητήριο καθ' ολοκληρίαν.

Αντίγραφα της ως άνω αναφοράς και των ενόρκων βεβαιώσεων συναποστέλλονται.

63. ΑΠΘ-ΠΣ, Συνεδρίαση 1749/19.4.1967.

Η Σύγκλητος, συνεκτιμήσασα τα υπ' όψιν τεθέντα στοιχεία, έκρινε ταύτα μη επαρκή διά την περαιτέρω πειθαρχικήν δίωξιν του ειρημένου υφηγητού, επιφυλαχθείσα να επανεξετάσῃ τα κατ' αυτού καταγγελλόμενα εις περίπτωσιν καθ' ην επιβεβαιωθούν και αύθις επαρκώς και αδιαμφισβητήτως δι' αποδεικτικού υλικού.

*Μετά τιμής
Ο Πρύτανης
Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ.*

Το παραπάνω έγγραφο φέρει ημερομηνία αποστολής προς την ΚΥΠ μία ημέρα μετά το πραξικόπημα.⁶⁴ Από τα πρακτικά της Συγκλήτου και της Φιλοσοφικής Σχολής, καθώς και τον υπηρεσιακό φάκελο του Μαρωνίτη δεν προκύπτει αν δόθηκε συνέχεια στο θέμα. Ωστόσο, αν και το πραξικόπημα επέφερε αλλαγές και στη διοίκηση της ΚΥΠ, είναι πολύ πιθανό ότι τα στοιχεία και αυτής της υπόθεσης θα εμπλούτισαν τον φάκελο του Μαρωνίτη και θα συνέβαλαν στη μετέπειτα απόλυσή του.

Σχετικά, πάντως, με το όλο θέμα αξίζει να επισημανθούν δύο στοιχεία: πρώτον, η στάση του πρύτανη και, δεύτερον, η παρακολούθηση των δραστηριοτήτων των πολιτών —εδώ των πανεπιστημιακών— από την πλευρά των υπηρεσιών ασφαλείας και οι πιθανές πηγές από όπου αντλούσαν πληροφορίες.

Για τη στάση του πρύτανη απέναντι στο φοιτητικό κίνημα έγινε λόγος παραπάνω. Εδώ θα προστεθεί μόνον ότι η σπουδή του να καλέσει σε απολογία τον Μαρωνίτη μέσα σε ασφυκτικό χρονικό διάστημα και η εμφανής ενόχλησή του από την αντίδραση της Φιλοσοφικής Σχολής δεν αποκλείεται να συνδέονται με ορισμένα γεγονότα στα οποία είχε ήδη λάβει θέση η Σχολή. Για παράδειγμα, η Σχολή ανταποκρίνεται θετικά στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964-65, σε αντίθεση με τη Φιλοσοφική Αθηνών, ενώ ένας εξέχων καθηγητής της αναλαμβάνει τη θέση του προέδρου του Παιδαγωγικού Ινστι-

64. Υπ' αριθ. εμπ. πρωτ. 2473/22.4.1967 έγγραφο του πρύτανη προς την ΚΥΠ, στο ΑΠΘ-ΑΥΦ Δ. Μαρωνίτη.

τούτου.⁶⁵ Μάλιστα, ο υφυπουργός Λουκής Ακριτάς παρευρίσκει σε συνεδρίαση της Σχολής κατά τη συζήτηση για τα νέα μέτρα, η οποία διεξάγεται σε πολύ καλό κλίμα.⁶⁶ Αντίθετα, η Σχολή εκφράζει την αντίθεσή της στα σχέδια της κυβέρνησης του Στεφανόπουλου «διά την αναμόρφωσιν της Ανωτάτης Παιδείας».⁶⁷ Όσο για τη διαρκή σύγκρουση του πρύτανη με τους φοιτητές, που οδήγησε στην εισβολή της Χωροφυλακής στο παλιό κτίριο του Πανεπιστημίου, αξίζει να σημειωθεί ότι η Σχολή εκφράζει τη λύπη της και αποφασίζει να συστήσει επιτροπή, αποτελούμενη από τους καθηγητές Νικόλαο Ανδριώτη, Στυλιανό Καψωμένο, Λίνο Πολίτη και Εμμανουήλ Κριαρά, προκειμένου να μεσολαβήσει προς τον πρύτανη, να του εκφράσει την ανησυχία της για τα επεισόδια και να του ζητήσει να εξαντλήσει κάθε μέσο για τον κατευνασμό των πνευμάτων, προσπάθεια η οποία θα αποδειχθεί ατελέσφορη.⁶⁸

Ως προς τους μηχανισμούς παρακολούθησης και άντλησης πληροφοριών η Ασφάλεια, τόσο η Εθνική όσο και το Σπουδαστικό Τμήμα, είχε, ειδικά μετά το 1961, στελέχη της μέσα και έξω από το Πανεπιστήμιο, που επιτηρούσαν τη συμπεριφορά των «επικίνδυνων» φοιτητών και πανεπιστημιακών. Στο έργο αυτό συνεπικουρούνταν από πρόθυμους υπαλλήλους του Πανεπιστημίου αλλά και από μέλη της ΕΚΟΦ.⁶⁹ Το δίκτυο, μάλιστα, των υπηρεσιών ασφαλείας και ιδιαίτερα της ΚΥΠ είχε απλωθεί και στο εξωτερικό, όπως διαπιστώνεται και από την περίπτωση του Μαρωνίτη. Σε χώρες της Ευρώπης (Αυστρία, Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία, Ελβετία), όπου είχαν δημιουργηθεί ελληνικοί φοιτητικοί σύλλογοι σε στενή σχέση με την ΕΦΕΕ, δρούσαν στελέχη της ΕΚΟΦ, τα οποία και σε συνεργασία κάποτε με τις ελληνικές πρεσβείες και τα κατά τόπους προξενεία, επιχειρούσαν να διασπάσουν το φοιτητικό κίνημα, ενώ

65. ΑΠΘ-ΠΦΛΣ, Συνεδριάσεις 833/23.4.1964 και 834/24.4.1964.

66. ΑΠΘ-ΠΦΛΣ, Συνεδρίαση 891/19.6.1964.

67. ΑΠΘ-ΠΦΛΣ, Συνεδρίαση 981/20.10.1966.

68. ΑΠΘ-ΠΦΛΣ, Συνεδρίαση 993/13.4.1967. Βλ. και Θ. Τζήκα, *Το φοιτητικό κίνημα της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 332-334.

69. Θ. Τζήκα, *Το φοιτητικό κίνημα της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 326-331.

λειτουργούσαν συχνά και ως πληροφοριοδότες για τη δράση των υπόλοιπων φοιτητών και γενικότερα των Ελλήνων του εξωτερικού.⁷⁰ Άλλωστε, αρκετοί «πρόθυμοι» πληροφοριοδότες υπήρχαν και εκτός των φοιτητικών συλλόγων.⁷¹ Το ίδιο συνέβαινε και μέσα στο Πανεπιστήμιο, όπως φαίνεται από τα όσα ανέφερε στον μετά τον Χρήστου πρύτανη Κωνσταντίνο Γκανιάτσα ο υπουργός Βόρειας Ελλάδας του δικτατορικού καθεστώτος υποστράτηγος Δημήτριος Πατίλης. Γράφει ο Γκανιάτσας για την περίοδο της πρυτανείας του (1967-1968):

[...] δεν πρέπει ν' αποσιωπηθή διά την ιστορίαν η φράσις του σκληρού ανδρός και τότε Υπουργού Β. Ελλάδος Πατίλη προς τον γράφοντα τας γραμμάς αυτάς: "Τι φταίμε ημείς διά τας απολύσεις των καθηγητών κ.λπ., εφ' όσον αι καταγγελίαι εγένοντο ένδοθεν από το Πανεπιστήμιον", διά πράγμα το οποίον διεμαρτυρήθην εντονώτατα, διότι μου ήτο αδύνατον να δεχθώ μίαν τόσον βαρείαν κατηγορίαν, ότι εις το Πανεπιστήμιον υπάρχουν τόσον ασυνείδητοι, πεπωρωμένοι και κακοήθεις, ώστε να προβαίνουν εις τοιαύτας διαβολάς, συκοφαντίας και αισχράς πράξεις.⁷²

70. Βλ. λ.χ. *Έλληνες Φοιτητές του Εξωτερικού. Η ζωή και τα προβλήματά τους*. Αθήνα, καλοκαίρι 1965, σ. 14-15 (σύλλογοι), 16-17 (ρόλος της πρεσβείας της Βόννης και προξενείων), 30-42 (σύλλογοι εξωτερικού). *Ο Φοιτητής. Περιοδικό του Συνδέσμου Ελλήνων Σπουδαστών Γκρας* 1 (Ιούν.-Αύγ. 1964) 35-37 (Σύλλογος), 45-46 (Νέα των Ελληνικών Φοιτητικών Συλλόγων του Εξωτερικού). *Ο Φοιτητής* 4 (Γεν.-Μάρτ. 1965) 27-29 (Μεθοδολογία «Συνδικαλιστών») - αναφορές στη δράση των ΕΚΟΦιτών του εξωτερικού), 46-50 (Ανακοίνωση)· χειρόγραφο «Γελοποίηση Διασπαστών - Ανάμιξη Πρεσβείας», 1966. Για το υλικό βλ. ΑΣΚΙ - Ψηφιοθήκη, Πολιτικές Νεολαίες.

71. Βλ. χαρακτηριστικά δείγματα χαφιεδισμού προερχόμενα από Έλληνες του εξωτερικού στο λεγόμενο «Αρχείο Παττακού», «Στο φως το "Αρχείο Παττακού" και οι επιστολές των χαφιέδων», tvxs, 27-3-2019, προσβάσιμο στο <https://tvxs.gr/news/ellada/sto-fos-arxeio-pattakoy-kai-oi-epistoles-ton-xafiedon> και «Το άγνωστο "Αρχείο Παττακού"», *Η Καθημερινή*, 30.3.2019. Από το «αρχείο» προκύπτει ότι οι πληροφοριοδότες δρούσαν και πριν από την επιβολή της δικτατορίας.

72. Κωνσταντίνος Γκανιάτσας, *Πρόσθετα στοιχεία επί των πεπραγμένων της πρυτανείας του πανεπιστημιακού έτους 1967-68*, Θεσσαλονίκη,

Επίλογος: η απόλυση του «επικίνδυνου» υφηγητή

Ο Μαρωνίτης, λίγους μήνες μετά την επιβολή της δικτατορίας, προφανώς έχοντας πληροφορηθεί τις φήμες που κυκλοφορούσαν για απόλυση «επικίνδυνων» πανεπιστημιακών, θα κάνει το τελευταίο του μάθημα στο κεντρικό αμφιθέατρο της Σχολής. Εκεί, μπροστά σε ένα πολυπληθές ακροατήριο και με την εμφανή παρουσία δεκάδων ασφαλιτών,⁷³ θα πει προς τους φοιτητές του:⁷⁴

Το μάθημα τούτο αναγκάζομαι να το κάνω κάτω από απειλητικούς ψιθύρους. Μου λείπει επομένως το κέφι να μιλήσω για τα Κύπρια Έπη, εφόσον μάλιστα ενδέχεται αυτά τα λόγια να είναι και τα τελευταία που ακούτε από το στόμα μου. Γι' αυτό και παρεκκλίνω από τον ίδιο δρόμο και, ακολουθώντας τον πιο αντιπαθητικό από τους αρχαίους συγγραφείς, λέω να το ρίξω στις υποθήκες, για να εξορκίσω έτσι τον Μεταξά και τους σύγχρονους επιγόνους του.

Α.Π.Θ., 1974, σημ. 175, σ. 4-5. Η έκθεση των πεπραγμένων του δημοσιεύτηκε μετά τη Μεταπολίτευση, γιατί η ΚΥΠ δεν επέτρεψε τη δημοσίευσή της τότε που έπρεπε, επειδή στην έκθεση περιέχονταν μομφές κατά της δικτατορίας λόγω της απόλυσης 28 καθηγητών και υφηγητών του, βλ. ό.π., σ. 3 και Κωνσταντίνος Γκανιάτσας, *Έκθεσις πεπραγμένων κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1967-1968: αναγνωσθείσα την 2αν Μαρτίου 1969 εις την μεγάλην αίθουσαν τελετών του Πανεπιστημίου κατά την τελετήν της εγκαταστάσεως των νέων πανεπιστημιακών αρχών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 1975, σ. 10.

73. Βλ. τη μαρτυρία του Τσαντσάνογλου που παρακολούθησε την τελευταία διάλεξη του Μαρωνίτη από τα πίσω έδρανα, Κ. Τσαντσάνογλου, «Για τον Μίμη», ό.π., σ. 22.

74. Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης, «Πολιτικό μανιφέστο για ιδιωτική χρήση», *Το Βήμα*, 26.10.1974 και Ν. Δ. Βαρμάζης, *Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης*, ό.π., σ. 46-47. Κατά σύμπτωση, χωρίς προσυνεννόηση, την ίδια μέρα έκανε το τελευταίο μνημειώδες μάθημά του και ο καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου Αριστόβουλος Μάνεσης, ο οποίος επίσης απολύθηκε, βλ. αφιέρωμα της ΕΡΤ 3, *Στρατιωτικό πραξικόπημα της 21ης Απριλίου. Μέρος Α'*, 20-4-2018, προσβάσιμο στο <https://www.ert.gr/arxeio-afierwmata/stratiotiko-praxikopima-21is-apriliou/>.

1. Κρατήστε ξύπνιο το μυαλό σας στους σκοτεινούς καιρούς. Μ' αυτό κυρίως θα πολεμήσετε τη βαναυσότητα της εξουσίας.

2. Μην απομονωθείτε. Με το λόγο, τη σιωπή και την πράξη σας σταθείτε πλάι σε κάποιον: στη μάνα σας, στον αδελφό σας ή στο φίλο σας, και προπαντός στα νεότερα παιδιά, που περιμένουν από σας να δουν αν θα τους φράξετε ή θα τους ανοίξετε το δρόμο της ελεύθερης αναπνοής.

3. Μη φοβάστε τους ανθρώπους που έχουν ρωμαλέα πάθη: όσους οργίζονται, πίνουν και αγαπούν. Πολεμάτε μόνον τους κάπηλους της ελληνοχριστιανικής ηθικολογίας. Απομονώστε όσους συνεχώς χαμογελούν, που όταν μιλούν δεν σας κοιτούν στα μάτια, κι όταν τους δίνετε το χέρι, δεν ξέρουν ή δεν θέλουν να το σφίξουν. Ανάμεσά τους θα βρείτε τους χαφιέδες.

4. Σηκώστε με σεμνότητα το χρέος που σας ανήκει. Φανείτε εις μικρόν γενναίοι.

Στα παραπάνω πρόσθεσε τους πρώτους μήνες της Μεταπολίτευσης τα εξής:⁷⁵

Ένας μονάχα τρόπος κριτικής είναι αξιοσέβαστος και γόνιμος: να μιλάς για το ποτάμι, την ώρα που είσαι μέσα κι όσο είσαι μέσα στον ποταμό. Ο ρόλος του επόπτη που παριστάνει τον μεταφυσικό της ιστορίας είναι νόθος και κατά κανόνα αντιδραστικός. Αυτό σημαίνει παραπέρα πως κάθε κριτής ελέγχεται πρώτα και κυρίως από το αν εκθέτει ταυτόχρονα και τη συγκεκριμένη γωνιά που τον εξασφαλίζει την άνεση της παρατήρησης. Αλλιώς δεν αξίζει καν τον κόπο να τον ακούμε, κι ας λέει πράγματα σοφά.

Τελικά, με απόφαση υπογεγραμμένη από τον υπουργό Παιδείας Θεοφύλακτο Παπακωνσταντίνου, σε εφαρμογή των Συντακτικών Πράξεων Θ' και Ι', ο Μαρωνίτης απολύθηκε τον Ιανουάριο του 1968 ως «μη νομιμόφρων», μαζί με άλλους πανεπιστημιακούς, επειδή αυτοί δήθεν «ετάχθησαν εναντίον του κοινωνικού

---

75. Παντελής Μπουκάλας, «Ένας “εμπαθής δάσκαλος”, ο Δ. Ν. Μαρωνίτης», *Η Καθημερινή*, 29.9.2019.

και πολιτειακού καθεστώτος και των βασικών αυτού θεσμών ή υπεβोधήθησαν τους εχθρούς του εκ κωφότητος και ιδιοτελείας».⁷⁶ Από τη Φιλοσοφική απολύθηκαν με βάση τη Σ.Π. Θ' οι Εμμανουήλ Κριαράς, Σταματίης Καρατζάς και Δημήτρης Μαρωνίτης, ενώ με τη Σ.Π. Γ' ο Μιχάλης Σακελλαρίου.⁷⁷ Η Σχολή, παρά τις αρχικές αποφάσεις για μαζική υποβολή παραιτήσεων, αντέδρασε μάλλον χλιαρά, χάρη στους «επιδέξιους» ελιγμούς του τότε κοσμήτορα Ιωάννη Καραγιαννόπουλου και του τότε αντιπρύτανη Στυλιανού Καψωμένου, επίσης καθηγητή της Φιλοσοφικής, οι οποίοι συναντήθηκαν μαζί με άλλα μέλη της Συγκλήτου με τον υποστράτηγο Δημήτριο Πατίλη, που αναγνώρισε ως δίκαιο το αίτημα να έχουν οι απολυθέντες την ευκαιρία να απολογηθούν και να επανακριθούν. Το δίκαιο του αιτήματος αναγνώρισε και ο δικτάτορας Γεώργιος Παπαδόπουλος, ο οποίος δέχθηκε σε ακρόαση τους πρυτάνεις του Ε.Κ.Π.Α., του Α.Π.Θ. και του Ε.Μ.Π.⁷⁸ Φυσικά, οι υποσχέσεις για επανεξέταση των απολύσεων έμειναν κενό γράμμα.

Τρεις μήνες αργότερα θα παραιτηθεί ο Ιωάννης Κακριδής⁷⁹ και τον Ιούνιο του επόμενου έτους και ο Λίνος Πολίτης, ο δεύτερος διαφωνώντας με την τοποθέτηση κυβερνητικού επι-

76. Θ' Σ.Π. «Περί τροποποίησης των περί νομιμοφροσύνης των υπαλλήλων διατάξεων», ΦΕΚ 125/Α/22.7.1967 και Γ' Σ.Π. «Περί εξυγιάνσεως των δημοσίων και άλλων τινών υπηρεσιών», ΦΕΚ 149/Α/31.8.1967. Βλ. τα υπ' αριθ. εμπ. πρωτ. 2785/29.1.1968 και 2549/24.2.1968 έγγραφα της απόλυσής του, υπογεγραμμένα από τον Θεοφύλακτο Παπακωνσταντίνου, στο ΑΠΘ-ΑΥΦ Δ. Μαρωνίτη. Στον υπηρεσιακό φάκελό του απόκεινται και τα αποδεικτικά της επίδοσης των εγγράφων στον Μαρωνίτη από κλητήρα του Πανεπιστημίου, καθώς και τα υπ' αριθ. εμπ. πρωτ. 2982/5.3.1968 και 3037/2.4.1968 έγγραφα του Πρύτανη προς την Κοσμητεία της Φιλοσοφικής, με τα οποία γνωστοποιείται στη Σχολή η απόλυσή του.

77. Βλ. ΑΠΘ-ΠΦΛΣ, Συνεδρίαση 1022/8.2.1968 και υπ' αριθ. εμπιστ. πρωτ. 12165/28.1.1968 έγγραφο Πρυτανείας.

78. ΑΠΘ-ΠΦΛΣ, Συνεδριάσεις 1021/1.2.1968, 1022/8.2.1968 και 1023/15.2.1968.

79. ΑΠΘ-ΠΦΛΣ, Συνεδρίαση 1028/4.4.1968 και υπ' αριθ. 15548/26.3.1968 έγγραφο Πρυτανείας.

τρόπου στο Πανεπιστήμιο.⁸⁰ Αξιίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι η Σχολή ενέκρινε, ύστερα από πρόταση του Πολίτη, την αποστολή υπομνήματος στις αρμόδιες αρχές, με το οποίο τόνιζε το «επιστημονικόν κύρος» των τεσσάρων και την «εν παντί εθνοπρεπή αυτών δράσιν», ενώ ειδικά για τον Μαρωνίτη βεβαίωνε ότι δεν είχε αναμειχθεί «εις ανατρεπτικάς κατά του κρατούντος καθεστώτος ενεργείας ή συνεργασίαν μετά στοιχείων δρώντων αντεθνικώς» και υπογράμμιζε ότι οι εναντίον του κατηγορίες για τη στάση του στο συνέδριο του Ιδρύματος Humboldt στη Γερμανία αποδείχθηκαν αβάσιμες.⁸¹ Η τύχη του υπομνήματος αγνοείται, όχι, όμως, και του Μαρωνίτη.

---

80. ΑΠΘ-ΠΦΛΣ, Συνεδρίαση 1080/8.9.1969. Ως Επίτροπος είχε τοποθετηθεί ο αντιστράτηγος ε.α. Αστέριος Πολυζόπουλος, βλ. ΑΠΘ-ΠΦΛΣ, Συνεδρίαση 1077/12.6.1969.

81. ΑΠΘ-ΠΦΛΣ, Συνεδρίαση 1022/8.2.1968.

Βασίλειος Τσιότρας*
Βασίλης Α. Φούκας**

«ΟΛΟΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΤΟΥ ΔΑΣΚΑΛΟΥ»
ΤΟ ΚΟΜΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ
ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΟΡΥΔΑΛΛΕΑ ΜΕΣΑ
ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ (17ος ΑΙΩΝΑΣ)

Ο Αθηναίος φιλόσοφος Θεόφιλος Κορυδαλλεύς (1574-1636) διαμόρφωσε γύρω του μία ομάδα οπαδών και μαθητών, που αποτελούσε κατά κάποιον τρόπο μια πολιτική, ιδεολογική ομάδα ή ένα κόμμα. Πληροφορίες για την κίνηση αυτή λαμβάνουμε από τις επιστολές που απευθύνει ο λόγιος προς τους φίλους και μαθητές του. Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να αποτυπωθεί σαφέστερα το δίκτυο των σχέσεων του Κορυδαλλέα όχι μόνο με τους παραλήπτες των επιστολών, αλλά και με άλλα πρόσωπα που αναφέρονται σε αυτές και αποτελούν τους «ανθρώπους του δασκάλου». Η σχεδιαγραμματική απεικόνιση του δικτύου στηρίζεται στις αρχές της ανάλυσης δικτύων (network analysis), όπως εφαρμόστηκαν για τις επιστολογραφικές συλλογές λογίων της υστεροβυζαντινής περιόδου. Παρά τον μικρό σχετικά αριθμό τους, οι επιστολές είναι αντιπροσωπευτικές της πολυσχιδούς δραστηριότητας του δασκάλου, ενώ περιλαμβάνουν πληροφορίες

---

* Διδάκτωρ Φιλολογίας και Μεταδιδάκτωρ ερευνητής στο Τμήμα Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.

** Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης στο Τμήμα Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.

για τους παραλήπτες, τους προορισμούς, αλλά και για τον χαρακτήρα των σχέσεων ανάμεσα στον Κορυδαλλέα και τους αποδέκτες ή και για τις σχέσεις των προσώπων που αναφέρονται στα γράμματα μεταξύ τους. Εφαρμόζοντας το μοντέλο των τριών κόμβων, σύμφωνα με τον J. Preiser-Kapeller, στις είκοσι πέντε επιστολές εντοπίζονται τριάντα οκτώ πρόσωπα (παραλήπτες ή άλλα άτομα) και δέκα τύποι αποστολής ή λήψης των επιστολών. Οι κοινωνικές σχέσεις, όπως αναφέρονται μέσα από το σώμα των επιστολών του Κορυδαλλέα, μπορούν να κωδικοποιηθούν είτε ως φιλίες είτε ως σχέσεις εχθρότητας ή αντιπάθειας. Οι σχέσεις φιλίας των προσώπων με τον Κορυδαλλέα και μεταξύ τους είναι σαφώς περισσότερες. Από την ανάλυση των επιστολών αναδείχθηκε το δίκτυο των σχέσεων του φιλοσόφου με πολλά πρόσωπα της ελληνορθόδοξης Ανατολής σε διάφορες πόλεις, υποδεικνύοντας την έκταση που είχε λάβει το κίνημά του. Τέλος, οι τέσσερις επιστολές που δημοσιεύονται στο παράρτημα της παρούσας εργασίας αποτελούν σημαντικά τεκμήρια για την κατανόηση της λειτουργίας του κόμματος του Κορυδαλλέα, καθώς εκδίδονται σε κριτική έκδοση για πρώτη φορά και βάσει νέων πιο αξιόπιστων χειρογράφων.

Λέξεις-κλειδιά: δίκτυο σχέσεων, πολιτικό κίνημα, Θεόφιλος Κορυδαλλέας, 17ος αιώνας

“ALL THE MASTER’S MEN”:
THE PARTY AND THE NETWORK OF RELATIONS
IN THEOPHILOS KORYDALLEUS’ LETTERS (17th CENTURY)

The Athenian philosopher Theophilos Korydalleus (1574-1636) created a group of followers and students around him, which, in a way, was a political, ideological faction or party. Information about this movement can be drawn from the letters that Korydalleus addressed to his students and like-minders. The main goal of our study is to survey Korydalleus’ relations and connections not only to the letter recipients, but also to all other individuals documented in the letters, who are literarily the “master’s men”. The matrix or the graph of the network is based on the concepts of network analysis that were applied to the letter collections of

the Byzantine scholars. Despite their relatively small number, Korydalleus' letters are indicative of his multifaceted activity. They contain information not only about their addressees, the places of destination, but also about the character of Korydalleus' relations to the recipients as well as to other individuals mentioned in the letters and between them. Korydalleus' three-node-network, according to J. Preiser-Kapeller, consists of 25 letters, 38 individuals (addressed or mentioned in the letters) and 10 localities (places of dispatch or destination of letters). Social relations, as they appear in Korydalleus' letters, can be defined either as relations of friendship or as relations of enmity or dislike. The systematic survey of all connections documented within Korydalleus' letter collection allows us to reconstruct his power network: his relations with many people in various places of the Orthodox east indicate the extent which his movement had reached. To this article is also appended an edition of four important letters that were recently discovered and shed new light on the political agenda of Korydalleus and his associates during the first half of the seventeenth century.

Keywords: *Social relations, political movement, Theophilos Korydalleus, 17th century*

Εισαγωγικά

ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ και οι ερευνητές της ιστορίας των ιδεών, της φιλοσοφίας και της εκπαίδευσης από τον Κλεόβουλο Τσούρκα και έπειτα αντιμετώπισαν τον Κορυδαλλέα ως αριστοτελιστή, κυρίως, φιλόσοφο, που επαναπάτρισε στον ελληνικό πολιτισμικό χώρο τον αυθεντικό αριστοτελισμό, όπως θεραπευόταν στο σχετικά ανεξάρτητο από θεολογικές επεμβάσεις Πανεπιστήμιο της Πάδοβας μέσα από τα πρωτότυπα κείμενα και την ερμηνευτική παράδοση των αρχαίων υπομνηματιστών και όχι, πλέον, υπό το πρίσμα των σχολαστικών και των Θωμιστών της Δύσης.¹ Η αξία του ως στοχαστή και σχολιαστή αναγνωρίστη-

---

1. Cleobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Cory-*

κε από πολλούς, αλλά γενικά η πολύχρονη παρουσία των έργων του στα προγράμματα σπουδών των ελληνικών ανώτερων εκπαιδευτηρίων της ορθόδοξης Ανατολής και η αναγνώρισή του ως μόνου επίσημου φιλοσόφου της Εκκλησίας από Σύνοδο (1725) στην Κωνσταντινούπολη («μόνα τὰ ὑπὸ ἐξηγητῆ τῶ κυρῶ Κορυδαλλεῖ ἐρμηνευόμενα τῆς περιπατητικῆς φιλοσοφίας μαθήματα [...]. Ἐκτὸς δὲ τῆς διδασκαλίας τῶν συνήθων τοῦ κυροῦ Κορυδαλλέως αὐτοῦ συγγραμμάτων μηδεμίαν ἄλλων παράδοσιν ἀσυνήθους καὶ ξένης φιλοσοφίας τολμῆσαι ὄλως ποτὲ») θεωρήθηκε ὅτι περιόρισαν την ελληνόφωνη εκπαίδευση σε ατέρμονες σχολιαστικές συζητήσεις, εμποδίζοντας την καλλιέργεια των φυσικῶν επιστημῶν που τότε αναπτύσσονταν στη Δύση.² Παρά τις υπερβολές της παραπάνω διατύπωσης, οι οποίες οφείλονται, κυρίως, στην αυστηρή κριτική ορισμένων διαφωτιστῶν λογίων ἀλλὰ καὶ νεότερων ιστορικῶν, σήμερα εἴμαστε σε θέση να αποτιμήσουμε —ίσως λίγο δικαιότερα— τη συμβολή του Αθηναίου λογίου κατά το πρώτο μισό του κρίσιμου 17ου αἰώνα στο σταυροδρόμι των μεγάλων συγκρούσεων Καθολικῶν καὶ Διαμαρτυρομένων, ὅπως αυτές μεταφέρθηκαν στην ορθόδοξη Ανατολή, που διατελοῦσε ὑπὸ την κυριαρχία, κυρίως, των Οθωμανῶν ἀλλὰ καὶ, ἐν μέρει, των Βενετῶν της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας.³

dalée, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη, 1967². Λίνος Μπενάκης, «Βιβλιοκρισία C. Tsourkas, *Les débuts...*», *Ελληνικά* 23 (1970) 399-404. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Από τις πρώτες ρίζες ως τον Σολωμό*, Αθήνα, Ίκαρος, 1985⁷, σ. 60. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ. Α', Βιβλιοθήκη Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα, 1966, σ. 154-187. George P. Henderson, *The Revival of the Greek Thought 1620-1830*, Εδιμβούργο/Λονδίνο 1971, σ. 12-13. Θανάσης Παπαδόπουλος, *Η νεοελληνική φιλοσοφία από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1988, σ. 117-151.

2. Το κείμενο της Συνοδικής Απόφασης βλ. στον Ευστάθιο Πελαγίδη, «Η Συνοδική Απόφαση για την οριστική “αποκατάσταση” του Μεθοδίου Ανθρακίτη», *Μακεδονικά* 23 (1983) 134-147, ιδίως σ. 137, στ. 37-40.

3. Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*, Μόναχο 1988, σ. 194-199. Πα-

Η όψη αυτή του κορυδαλλικού προγράμματος, που έχει συνάμα εκπαιδευτικό αλλά και θρησκευτικό και πολιτικό περιεχόμενο και προσανατολισμό, δε μελετήθηκε από τους ιστορικούς, όπως ο Gunnar Hering, που ιχνηλάτησαν και ανασυνέθεσαν τον ρόλο και τις πολιτικές πρακτικές του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί Κύριλλου Λούκαρη εντός της ευρύτερης ευρωπαϊκής πολιτικής σκηνής την εποχή του Τριακονταετούς Πολέμου.⁴ Για τον Hering ο Κορυδαλλεύς δεν υπάρχει ως πολιτικός παράγοντας του Πατριαρχείου, ενώ ο Μανώλης Πατηνιώτης —μόλις το 2013— εξέτασε συστηματικά τις σχέσεις και την ιδεολογική συγγένεια φιλοσόφου και Πατριάρχη μέσα στη μεγάλη εικόνα της διαμόρφωσης μιας διακριτής ταυτότητας των Ορθοδόξων, που συνίστατο σε δύο, κυρίως, στοιχεία, στην αρχαιοελληνική —φιλοσοφική και όχι μόνο— εκπαίδευση και στο ορθόδοξο δόγμα, απαλλαγμένο από σχολαστικές επιρροές και την επήρεια των Ιησουιτών.⁵ Σε άλλο άρθρο παρουσιάστηκαν αναλυτικά τα κύρια σημεία της πολιτικής παρέμβασης του Κορυδαλλέα και των πολυάριθμων οπαδών στο κέντρο της εξουσίας της ελληνικής πολιτικής κοινωνίας, την οθωμανική πρωτεύουσα και βασιλεύουσα των Χριστιανών: στήριξη του Λούκαρη, του αντικαθολικού κηρύγματος του Κορυδαλλέα, οργάνωση της Πατριαρχικής Σχολής ως ανώτερης φιλοσοφικής Ακαδημίας, προώθηση των οπαδών σε καίριες θέσεις, επίθεση ή και εξου-

---

σχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2009³, σ. 30-31· Βασίλειος Τσιότρας, *Η εξηγητική παράδοση της Γεωγραφικής Υφηγήσεως του Κλαύδιου Πτολεμαίου. Οι επώνυμοι σχολιαστές*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2006, σ. 225-236· Μανώλης Πατηνιώτης, *Στοιχεία φυσικής φιλοσοφίας: Ο ελληνικός επιστημονικός στοχασμός τον 17ο και 18ο αιώνα*, Αθήνα, Gutenberg, 2013, σ. 112-116, 128-134· Nikos Agiotis, «Greek Aristotelianism in the seventeenth century: uncovering Cesare Cremonini in the works of Theophilus Korydalleus», *Byzantine and Modern Greek Studies* 43(1) (2019) 105-111 (<https://doi.org/10.1017/byz.2018.27>).

4. Gunnar Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική 1620-1638*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1992.

5. Μ. Πατηνιώτης, *Στοιχεία*, ό.π., σ. 150.

δετέρωση των αντιπάλων.⁶ Οι απόψεις του για την παρέμβαση στα εκπαιδευτικά πράγματα των Ελλήνων της εποχής του καταγράφονται στις ιδιωτικές του επιστολές, τις οποίες απέστειλε στους μαθητές και οπαδούς του ή σημαντικές προσωπικότητες της εποχής.⁷

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να αποτυπωθεί εναργέστερα το δίκτυο των σχέσεων του Κορυδαλλέα όχι μόνο με τους παραλήπτες των επιστολών, αλλά και με άλλα πρόσωπα που αναφέρονται σε αυτές και αποτελούν τους «ανθρώπους του δασκάλου» —για να παραφράσουμε τον γνωστό τίτλο—⁸, δηλαδή μαθητές, συνεργάτες, γνωστούς και γενικά φίλους, ένας όρος που στο κορυδαλλικό λεξιλόγιο δηλώνει τους ομοϊδεάτες και ομόφρονες. Για τη σχεδιαγραμματική απεικόνιση του δι-

6. Vasileios Tsiotras και Vasileios Syros, «Greek identity and education in the seventeenth century: Theophilos Korydalleus' political movement in the Orthodox East» *Byzantine and Modern Greek Studies* (forthcoming).

7. Εκδόσεις: Μανουήλ Γεδεών, «Θεοφίλου του Κορυδαλλέως, Επιστολαί ανέκδοτοι τρεις», *Ο Κόσμος* 1 (1883) 473-474· Γεράσιμος Πεντόγαλος, «Πάσιος Μεταξάς (Στοιχεία για την ιστορία της νεοελληνικής φιλοσοφίας του 16ου και 17ου αιώνα)», *Παρασός* 14 (1972) 530-532· C. Tsourkas, *Débuts*, ό.π., σ. 353-384· Ιωάννης Στεφανής και Νίκη Παπατριανταφύλλου, *Ενγενίου Γιαννούλη του Αιτωλού επιστολές, κριτική έκδοση*, Α.Π.Θ., Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 491-496· Ιωάννης Στεφανής, «Η αυτόγραφη επιστολή του Θεοφίλου Κορυδαλλέα προς τον Ιωάννη Καρυοφύλλη», *Ελληνικά* 37 (1986) 160-163· του ίδιου, «Πέντε ανέκδοτες επιστολές του Θεοφίλου Κορυδαλλέως», *Ελληνικά* 42 (1991-2) 103-113· Βασίλειος Τσιότρας, «Αυτόγραφη επιστολή του Θεοφίλου Κορυδαλλέως προς τον Antoine Léger», *Ο Εραμιστής* 20 (1995) 235-242· του ίδιου, «Τρεις ανέκδοτες επιστολές του Θεοφίλου Κορυδαλλέως και οι αριστοτελικές πηγές τους», *Ο Εραμιστής* 24 (2003) 11-27· του ίδιου, «Κλαύδιος Πτολεμαίος και Θεόφιλος Κορυδαλλεύς: Τα αστρολογικά κείμενα», *Συναίτικα Ανάλεκτα Α': Πρακτικά συνεδρίου "Το Σινά δια μέσου των αιώνων"*, Αθήνα 2002, σ. 171-208· του ίδιου, *Εξηγητική παράδοση*, ό.π., σ. 238-239, 242-243, 447-449.

8. Carl Bernstein και Bob Woodward, *All the President's Men*, New York 1974.

κτύου στηριχθήκαμε, αδρομερώς, στις αρχές της ανάλυσης δικτύων (network analysis), όπως εφαρμόστηκαν για τις επιστολογραφικές συλλογές λογίων της υστεροβυζαντινής περιόδου.⁹ Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι οι επιστολές του λογίου που μελετούμε, οι οποίες παραδόθηκαν έως τις ημέρες μας είναι λιγοστές, συγκρινόμενες με το επιστολικό corpus των βυζαντινών αλλά και άλλων λογίων, συγχρόνων του Κορδαλλέα, όπως οι μαθητές του Ευγένιος Γιαννούλης, Ιωάννης Καρυοφύλλης και Νεκτάριος Ιεροσολύμων.¹⁰ Ωστόσο, παρά τον μικρό σχετικά αριθμό τους, οι επιστολές είναι αντιπροσωπευτικές, κατά το δυνατόν, της πολυεπίπεδης και πολυσχιδούς δραστηριότητας του δασκάλου, ενώ δίνουν τη δυνατότητα να ανασυνθέσουμε επαρκώς τον βίο και τους σταθμούς της εκπαιδευτικής του δράσης στην Αθήνα, στην Ιταλία, στα Επτάνησα και στην Κωνσταντινούπολη.¹¹

Τέλος, στο παράρτημα της παρούσας εργασίας εκδίδονται τρεις επιστολές του λογίου βάσει νέων χειρόγραφων πηγών, στις οποίες αποτυπώνεται με ενάργεια —εν είδει μανιφέστου— η ιδεολογία αλλά και ο τρόπος δράσης του κορδαλλικού κόμματος στην πλήρη ανάπτυξή του γύρω στα 1628/9-1642: α)

9. Johannes Preiser-Kapeller, «Chapter 16. Letters and network analysis», Alexander Riehle (επιμ.), *A Companion to Byzantine Epistolography*, Brill's Companions to the Byzantine World τ. 7, Leyden/Boston 2020, σ. 431-465 (https://doi.org/10.1163/9789004424616_018)· πβ. επίσης Niels Gaul, «All the emperor's men (and his nephews): paideia and networking strategies at the court of Andronikos II Palaiologos, 1290-1320», *Dumbarton Oaks Papers* 70 (2016) 245-270.

10. Βλ. Ι. Στεφανής και Ν. Παπατριανταφύλλου, *Επιστολές, ό.π.*· Βασίλης Χαλαστάνης, *Ιωάννης Καρυοφύλλης (c. 1610-1692), Βίος και συγγραφικό έργο*, Τμήμα Θεολογίας, Θεολογική Σχολή Ε.Κ.Π.Α., διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2010.

11. Βασίλειος Τσιότρας, «Φαναριώτες λόγιοι και η παράδοση των επιστολών του Θεοφίλου Κορδαλλέως: 'Ιστορίες' ζωής και εκπαιδευτικής δράσης», *Πρακτικά 4ου Συνεδρίου Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών «Ελληνισμός και Βαλκάνια-αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)»*, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δ.Π.Θ., Κομοτηνή 22-24 Νοεμβρίου 2019 (υπό δημοσίευση).

Επιστολή προς τον Παΐσιο Μεταξά (Βενετία 1628/9),¹² β) συστατική επιστολή για τον Ευγένιο Γιαννούλη (Κωνσταντινούπολη 1639),¹³ και γ) απαντητική επιστολή στον άρχοντα Κωνσταντίνο Ιουλιανό (Αθήνα 1642).¹⁴ Ως τέταρτη στη σειρά εκδίδεται και μία επιστολή του μαθητή του Κορυδαλλέα και διαδόχου του στην Πατριαρχική Σχολή, Ιωάννη Καρυοφύλλη (Κωνσταντινούπολη 1646), προς τον φίλο του —και μαθητή του Κορυδαλλέα— Νεόφυτο, μητροπολίτη Αδριανούπολης, στην οποία εκφράζει τη θλίψη του για το άγγελμα του θανάτου του δασκάλου στην Αθήνα.¹⁵

1. Το κόμμα και το δίκτυο των σχέσεων

Ο Αθηναίος φιλόσοφος Θεόφιλος Κορυδαλλεύς (1574-1636) διαμόρφωσε γύρω του με τη δράση και τη διδασκαλία του μία ομάδα πιστών οπαδών, μαθητών του, που αποτελούσε κατά κάποιον τρόπο μια πολιτική, ιδεολογική ομάδα, ένα κόμμα, μια παράταξη που τέθηκε στην υπηρεσία του πατριάρχη Λούκαρη και εναντίον της ρωμαιοκαθολικής διείσδυσης διά της εκπαίδευσης στην ορθόδοξη Ανατολή:¹⁶ είναι οι άνθρωποι τοῦ ἐδικοῦ μας κόμματος, οἱ τοῦ Κορυδαλλέως ὀπαδοί, οἱ εἰδότες ἐμοί, και συνηθέστερα οἱ φίλοι, ὅρος με ευρύτερες πολιτικές

12. Πρώτη έκδοση: Μ. Γεδεών, «Επιστολαὶ ἀνέκδοτοι», ὅ.π., σ. 473.

13. Πρώτη έκδοση: Ι. Στεφανής και Ν. Παπατριανταφύλλου, *Επιστολές*, ὅ.π., σ. 494-495.

14. Βλ. Αγαμέμνων Τσελίκας, *Τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χειρόγραφα της βιβλιοθήκης της Χίου “Ο Κοραΐς”*, Βιβλιοθήκη Κοραΐ (Χίος), Αθήνα, 1984, σ. 33-50, ιδίως σ. 37.

15. Εκδίδεται από τον κώδ. ΜΠΤ 553, σ. 560-561· πβ. Β. Χαλαστάνης, *Καρυοφύλλης*, ὅ.π. σ. 397-398.

16. Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nach-reformatorischen Konfessionen des Westens*, Μόναχο 1988, σ. 194-199· G. Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ὅ.π., σ. 212-46 και Μ. Πατηγιώτης, *Στοιχεία*, ὅ.π., σ. 108-111, 153.

συνδηλώσεις.¹⁷ Πληροφορίες για την κίνηση αυτή λαμβάνουμε από τις επιστολές που απευθύνει ο λόγιος προς τους φίλους και μαθητές του. Βέβαια, από την αλληλογραφία του σώζονται μόνο είκοσι πέντε γράμματα, από τα οποία δύο είναι αυτόγραφα του λογίου και δύο αποτελούν προσφωνητικές επιστολές προς τους αποδέκτες των αστρονομικών-γεωγραφικών συγγραμμάτων του. Οι λοιπές επιστολές διασώθηκαν χάρη στους άμεσους παραλήπτες τους, τους πιο στενούς μαθητές του (Νικόδημο Μεταξά, Ευγένιο Γιαννούλη, Ιωάννη Καρυοφύλλη), ενώ δεν έχει ευρεθεί καμία επιστολή, απαντητική, ενημερωτική ή παρακλητική, που να απευθύνεται στον Κορυδαλλέα. Έτσι, Γιαννούλης και Καρυοφύλλης, ενώ αντιγράφουν τις προς αυτούς επιστολές του δασκάλου τους, δεν παραθέτουν τις σχετικές δικές τους επιστολές προς αυτόν.¹⁸ Η έλλειψη τέτοιων επιστολών ενδέχεται να οφείλεται στη διάλυση ή στην καταστροφή του προσωπικού αρχείου του Κορυδαλλέα αφενός λόγω των περιπετειών του βίου και των συχνά εσπευσμένων μετακινήσεων του και αφετέρου λόγω της λεηλασίας και της κλοπής που υπέστη ο ίδιος στο τέλος της ζωής του στην Αθήνα («έτυχε δέ καί χρημάτων ὧν εἶχεν ἀποβολήν παθεῖν»)¹⁹ Άλλωστε, και ο

17. «Οὗτος ἀγαπώντας ἐμὲ ἀπὸ καθαρωτάτης διαθέσεως ἀγαπᾷ ὁμοίως καὶ ὅλους τοὺς ἐδικούς μας φίλους [...] διατὶ ἀληθινὰ θέλει γνωρίσει ἄνδρα τοῦ κόμματος τοῦ ἐδικοῦ μας, ἀπὸ τὸν ὁποῖον θέλει ἀκούσει καὶ τὰ κατ' ἐμὲ λεπτομερέστερον καὶ ὅπως ἔχουσιν οἱ κοινοὶ καὶ φίλοι καὶ ἐχθροὶ καὶ τίνες εἰσί». Ι. Στεφανῆς καὶ Ν. Παπατριανταφύλλου, *Επιστολές*, ὅ.π., σ. 493 (επιστ. 14). Ο ίδιος ὄρος φίλοι για τα μέλη της παράταξης του Κορυδαλλέα χρησιμοποιείται και από τους μαθητές του. Γράφει ο Ευγένιος στον Καρυοφύλλη (14 Μαρτίου 1641) από την Άρτα, ὅπου βρίσκεται μαζί με τον Κορυδαλλέα (Ι. Στεφανῆς καὶ Ν. Παπατριανταφύλλου, *Επιστολές*, ὅ.π., σ. 77): «νὰ μᾶς φέρει ἐκεῖνο τὸ Ἐγχειρίδιον καὶ γράψε μας τίποτες νέον ἀπ' αὐτοῦ· καὶ χαιρέτα μας τοὺς φίλους». Στην απαντητικὴ του επιστολὴ (Ι. Στεφανῆς καὶ Ν. Παπατριανταφύλλου, *Επιστολές*, ὅ.π., σ. 497) ο Καρυοφύλλης χρησιμοποιεῖ και ἕναν ἰσοδύναμο ὄρο τοὺς τοῦ Κορυδαλλέως ὁπαδοῦς.

18. Ο Ευγένιος στον κώδ. Paris. Suppl. Gr. 1044 και ο Καρυοφύλλης στον κώδ. Μουσείου Μπενάκη 93.

19. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του ήταν πολύ δυσάρεστα και χαλεπά, ὅπως αναφέρει ο Αναστάσιος Γόρδιος: Σπυρίδων Λάμπρος, «Βίος

ίδιος ο λόγιος απολογείται για την αταξία και την ακαταστασία της βιβλιοθήκης του και την επακόλουθη αδυναμία εντοπισμού βιβλίων («περὶ δὲ ὧν ἐπέσταλκας ὑπομνημάτων οὐ μέμνημαι πλὴν τινων [...] ἀλλὰ καὶ ταῦτα κατέλιπον ἐπὶ Θράκης ἰών, ταῦτ' οὐκ εἶπεν καὶ ἀπέβαλον <μετὰ> πολλῶν καὶ ἄλλων· οὐ γὰρ εὐρεῖν οἶός τ' εἶμι καίτοι βίβλον πᾶσαν ἐνοχλήσας [...] οὕτως ἐστὶν ἀνδρὶ φιλοσόφῳ τὸ ἀστατεῖν ἀλυσιτελές»)).²⁰

Και αυτές, όμως, οι επιστολές παρέχουν επαρκή στοιχεία που αφορούν στη λειτουργία και στην οργάνωση της πολιτικής του κίνησης. Η ιδεολογία του συνοψίζεται στις έννοιες-συνθήματα «αρετή», «παιδεία» και «αλήθεια», το περιεχόμενο των οποίων, όπως το αντιλαμβάνονταν ο Κορυδαλλέας και οι οπαδοί του, συνίσταται αντιστοίχως στην υπεράσπιση της αυτοτέλειας του Γένους των Ελληνορθόδοξων και του Πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη, στην αναγέννηση της ελληνικής παιδείας —διὰ του φιλοσοφικού αντισχολαστικισμού και νεοαριστοτελισμού— και τέλος στον συνεπή αντικαθολικισμό και τον εν γένει φιλοπροτεσταντισμό.²¹ Τα μέλη του πολιτικού αυτού κινήματος μοιράζονταν κοινές αρχές και κοινά χαρακτηριστικά, επικοινωνούσαν μέσω επιστολών που μετέφεραν έμπιστα πρόσωπα, εφάρμοζαν την υπαινικτικότητα στη γραπτή επικοινωνία, ενώ χρησιμοποιούνταν συστατικές επιστολές για τη στήριξη των φίλων. Ο στόχος του Κορυδαλλέα και των οπαδών του δεν ήταν η ανατροπή της πολιτικής υφιστάμενης κατάστασης στην ορθόδοξη Ανατολή με την προώθηση της ιδέας της ανεξαρτησίας των ομογενών του, αλλά η ανάπτυξη της παιδείας του Γένους και η διαμόρφωση διακριτής ταυτότητας από τους Ρωμαιοκαθολικούς με την εισαγωγή της ανώτερης φιλοσοφικής εκπαίδευσης,²²

Εὐγενίου Ἰωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ ὑπὸ Ἀναστασίου Γορδίου», *Νέος Ἑλληνομνημῶν* 4 (1907) 27-82.

20. Ι. Στεφανής, «Πέντε επιστολές», *ό.π.*, σ. 110 (επιστ. 2).

21. Για την οργάνωση του «κόμματος», όπως ο ίδιος ο Κορυδαλλέας ονομάζει την κίνησή του βλ. την αναλυτική τεκμηρίωση V. Tsiotras και V. Syros, «Greek identity and education», *ό.π.*

22. Μ. Πατηνιώτης, *Στοιχεία*, *ό.π.*, σ. 150· Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution: The Making of Modern Greece*, Cambridge,

ώστε να ανακληθεί η παλιά δόξα του Γένους των Ελλήνων («τὴν ἀνάκλησιν τῆς παλαιᾶς εὐκλείας τοῦ ἡμετέρου γένους ἐπιποθῶν»).²³ Εισάγεται, πλέον, επίσημα στην Πατριαρχική Σχολή η αρχαιοελληνική φιλοσοφία και επιστήμη από το πρωτότυπο με τη μεσολάβηση του νεοαριστοτελισμού της Ιταλίας αλλά και των ευρύτερων κλασικιστικών ρευμάτων της Δυτικής Ευρώπης. Ο Αθηναίος λόγιος είναι ο Ιθύνων νους και ο ιδεολογικός καθοδηγητής αυτής της ομάδας: διδάσκει, συμβουλεύει, υποδεικνύει τρόπους δράσης, συστήνει και εισάγει νέα μέλη στην ομάδα, ενημερώνει με γράμματα και απεσταλμένους τους οπαδούς του, ενώ ενημερώνεται, συστηματικά, από αυτούς για τις εξελίξεις στα κέντρα λήψης των αποφάσεων, στην Κωνσταντινούπολη και αλλού.

Στην περίπτωση της αλληλογραφίας του Θεόφιλου Κορυδαλλέα μπορούν να εφαρμοστούν οι βασικές αρχές της ποιοτικής —και ποσοτικής— ανάλυσης δικτύων, όπως κωδικοποιήθηκαν από τον Johannes Preiser-Kapeller, για την ανάλυση της επιστολογραφίας του Θεοφύλακτου Αχρίδος, ώστε να διαμορφωθεί ένα γράφημα ή ένα σχεδιάγραμμα, που να αποτελείται από κατηγορίες και κόμβους και τις μεταξύ τους συνδέσεις, οι οποίες υποδηλώνουν αλληλεπιδράσεις και μεταξύ τους σχέσεις. Ο Preiser-Kapeller εφαρμόζοντας το μοντέλο ανάλυσης δικτύων στις επιστολές του Θεοφύλακτου δημιούργησε τρία είδη κόμβων: πρόσωπα, επιστολές, και τόποι. Μέσα στο δίκτυο ενσωματώνονται όλα τα άτομα που αναφέρονται στις επιστολές, ενώ τα δεδομένα εμπλουτίζονται με πληροφορίες από άλλες πηγές (λ.χ. άλλες συλλογές επιστολών, ιστοριογραφικά κείμενα ή αρχειακό υλικό). Οι επιστολές ενός ατόμου αποτυπώνουν το προσωπικό δίκτυο σχέσεων του (ego-network), ενώ

MA: Harvard University Press, 2013, σ. 26-28· Efthymios Nicolaidis, «Ορθοδοξία, “Θρησκευτικός ουμανισμός” και Διαφωτισμός: Οι επιστήμες στον ελληνισμό του 18ου αιώνα», *Νεύσις* 1 (1994) 99-120, ιδίως σ. 102· Efthymios Nicolaidis, Eudoxie Delli, Nikolaos Livanos, Kostas Tampakis and George Vlahakis, «Science and Orthodox Christianity: an overview», *Isis* 107 (2016) 542-566, ιδίως σ. 556.

23. Παράρτημα, επιστολή 3.

οι σχέσεις μεταξύ των ατόμων μπορούν να είναι είτε διαρκείς και σταθερές είτε ευμετάβλητες, να τερματίζονται ή να τροποποιούνται.²⁴ Βέβαια, η αποσπασματικότητα στη χειρόγραφη παράδοση των επιστολών είναι μία πρόκληση για την ανάλυση των δικτύων και γι' αυτό πρέπει τα δεδομένα να διασταυρώνονται, ώστε να είναι τεκμηριωμένα. Σε αντίθεση, όμως, με τις βυζαντινές επιστολές, οι οποίες στη μορφή που σώζονται είναι στην πραγματικότητα αναθεωρημένες και διορθωμένες από τον συντάκτη τους και παραδίδονται στα χειρόγραφα ως σώματα (*corpora*) ή συλλογές (*collectiones*), οι επιστολές του Κορδαλλέα είναι οι πραγματικές πρωτότυπες επιστολές, όπως τις είχε αποστείλει ο ίδιος, χωρίς να τις διορθώσει για να τις δημοσιεύσει εκτός ίσως από τις πέντε πρώτες επιστολές, οι οποίες περιλαμβάνονται στην έκδοση των *Επιστολικών τύπων*, την οποία επιμελήθηκε ο Νικόδημος Μεταξάς στο Λονδίνο το 1625.²⁵

Οι επιστολές περιλαμβάνουν πληροφορίες για τους παραλήπτες, τους προορισμούς, αλλά και για τον χαρακτήρα των σχέσεων ανάμεσα στον Κορδαλλέα και τους αποδέκτες ή και για τις σχέσεις των προσώπων που αναφέρονται στα γράμματα μεταξύ τους. Εφαρμόζοντας, λοιπόν, το μοντέλο των τριών κόμβων του Preiser-Kapeller, έχουμε είκοσι πέντε επιστολές, τριάντα οκτώ πρόσωπα (παραλήπτες ή άτομα που αναφέρονται στις επιστολές) και δέκα τύπους αποστολής ή λήψης των γραμμάτων.

2. Τα πρόσωπα και οι τόποι

Μέσα στις επιστολές καταγράφονται τριάντα οκτώ άτομα είτε ονομαστικώς είτε περιγραφικά και σχετικώς υπαινικτικά. Τα άτομα αυτά, «οι άνθρωποι του δασκάλου», ταυτίστηκαν, όσο επέτρεπαν τα δεδομένα, κειμενικά και βιβλιογραφικά με συγκεκριμένα πρόσωπα του 17ου αιώνα, ώστε να έχουμε, πλέον, στη

24. J. Preiser-Kapeller, «Letters and network analysis», *ό.π.*, σ. 433-436· πβ. N. Gaul, «All the emperor's men», *ό.π.*, σ. 248-250.

25. *Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου Κορδαλλέως Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων*, Londini, ex Officina G.S. Typographi, 1625, σ. 60-66.

διάθεσή μας, πέραν της τοπογραφικής, και την προσωπογραφική αποτύπωση του περιεχομένου των επιστολών. Με την ένδειξη (Π) δηλώνονται οι παραλήπτες των επιστολών, ώστε να διαφοροποιούνται από τα λοιπά πρόσωπα στον παρακάτω κατάλογο:

1. Άγγελος Μπενιζέλος (περ. 1590-1670), από αρχοντική οικογένεια της Αθήνας, μαθητής του Κορδαλλέα στην Αθήνα και στη Ζάκυνθο, είχε εκλεγεί μαζί με τον Κορδαλλέα στη δημογεροντία της Αθήνας (1617).
2. Άνθιμος Σκούρτας, ιερομόναχος φιλοκαθολικός, αναφέρεται ανωνύμως και απαξιωτικά από τον Κορδαλλέα ως «κόβαλος αγύρτης», στράφηκε με επιστολές και λόγους εναντίον του δασκάλου και γι' αυτό αντιμετώπιστηκε με σκληρότητα: ο Παΐσιος πλήρωσε στην Κεφαλονιά ένα γεροδεμένο ναυτικό για να τον δείρει.
3. Αντώνιος Léger (Π), Ελβετός προτεστάντης ιερωμένος, εφημέριος της ολλανδικής Πρεσβείας της Κωνσταντινούπολης (1628-1636), αποτελούσε τον σύνδεσμο του Ολλανδού πρεσβευτή με τον Πατριάρχη Λούκαρη.
4. Αντώνιος ο γηραιός, ιερομόναχος στη Μονή Τροβάτου στα Άγραφα, πνευματικώς συνδεδεμένος με τον Ευγένιο Γιαννούλη.
5. Γαβριήλ (Π), ιερομόναχος, μαθητής στην Κεφαλονιά κοντά στον Παΐσιο και στη Ζάκυνθο κοντά στον Κορδαλλέα, ύστερα αρχιδιάκονος του Λούκαρη και από το 1636 Μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως.
6. Γεώργιος Κορέσσιος (Π), γιατρός και θεολόγος από τη Χίο, φίλος του Κορδαλλέα αρχικά και οπαδός του Λούκαρη έως το 1631. Ωστόσο, μετά τη δημοσίευση της *Ομολογίας* που έφερε το όνομα του Λούκαρη συντάχθηκε με τον αντίπαλό του Κύριλλο Κονταρή.
7. Διάκονος του Κυθήρων επιφορτισμένος με το καθήκον της πώλησης των δύο αστρονομικών σφαιρών του επισκόπου Κυθήρων στη Βενετία (1615/6).
8. Διονύσιος Μακρής (Π), λόγιος Ζακυνθινός ιερομόναχος (γεν. 1560), που σπούδασε στην Πάδοβα και διαβιούσε στη

Βενετία, φίλος του Κορυδαλλέα από τα χρόνια της πρώτης παραμονής του (1609-1613) εκεί.

9. Ερρίκος, *αθθένης*, γνωστός του Ευγένιου Γιαννούλη (1645), από τον οποίο ζητεί να μεσολαβήσει, ώστε να προμηθευτεί το αστρονομικό έργο *Εφημερίδες* του Ιταλού Andrea Argoli από τη Βενετία.
10. Ευγένιος Γιαννούλης (Π), ιερομόναχος, ο πιο πιστός και αγαπητός μαθητής του Κορυδαλλέα, ήδη από το 1625/6, αρχικά στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο, ενώ τον ακολούθησε, επίσης, στην Πόλη και στην Άρτα.
11. Θεοφιλέστατος Επίσκοπος Κυθήρων, κάτοχος δύο αστρονομικών σφαιρών (*γλόμπων*), τις οποίες διέθετε προς πώληση στη Βενετία (1615).
12. Ιάκωβος Μεταξάς, σύνδικος της κεφαλονίτικης κοινότητας (1629-1633), βρισκόταν στη Ζάκυνθο (1628) στην προσπάθειά του να ηρεμήσει τους Ζακυνθινούς που αντιδρούσαν στην εκλογή του Νικόδημου ως Αρχιεπισκόπου.
13. Ιερεμίας Κατζαΐτης πρώην Μαΐνης, Επίσκοπος, εφηυσχάζει και επιτηρεί το μοναστήρι της νέας Ιερουσαλήμ στην Κεφαλονιά (Αγ. Γερασίμου), στο οποίο ήταν ιερομόναχος ο Παΐσιος Μεταξάς. Ο Κορυδαλλεύς διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο υπέρ της αγιοποίησης του Κεφαλονίτη ασκητή Γεράσιμου Νοταρά από τη Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί Λούκαρη, συντάσσοντας τον *κανονισμόν* του (1622).
14. Ιερόθεος γιος του Ιωάννη Βαπτιστή Μεταξά, Κεφαλονίτης.
15. Ιωάννης Βαπτιστής Μεταξάς, αδελφός του Νικόδημου Μεταξά, Κεφαλονίτης.
16. Ιωάννης Καρυοφύλλης (Π), πιστός μαθητής και δριμύς υπερασπιστής του πολιτικού προγράμματος του Κορυδαλλέα, εντάχθηκε στη χορεία των μαθητών από το 1636 και στην Κωνσταντινούπολη αγωνίστηκε με σθένος ενάντια στον ιεροκήρυκα Μελέτιο Συρίγο και στην παράταξή του. Αναδείχθηκε σε πολύ ισχυρό παράγοντα της κορυδαλλικής παράταξης, ανέλαβε υψηλά αξιώματα (*ὄφφικια*) στην Πατριαρχική Αυλή, τη σχολαρχία της Πατριαρχικής Ακαδημίας (1640) και άσκησε πολιτική εξουσία, παρά το γεγονός

ότι εξέφραζε, συνήθως, φιλοκαλβινικές απόψεις κατακεραυνώνοντας, όπως ο δάσκαλός του, τη χρήση του σχολαστικού όρου *μετουσίωση* από τους ορθόδοξους.

17. Ιωάννης, γραμματοκομιστής, ένας από τους φίλους, συστήνεται στον Κορέσιο (1630) και στέλνεται από την Αθήνα· ίσως ταυτίζεται με τον Ιωάννη Καρυοφύλλη, αν ληφθεί υπόψη ότι η επιστολή παραδίδεται από δικό του χειρόγραφο. Σε μια τέτοια περίπτωση θα πρέπει να μετατεθεί η γνωριμία των δύο ανδρών προ του 1630.
18. Ιωαννίκιος ο Διόδιος, Μητροπολίτης Βέροιας, καταγόμενος από την Αλεξάνδρεια, οπαδός του Λούκαρη, αναδείχθηκε αρχικά Μητροπολίτης Βέροιας (ίσως από το 1634) και αργότερα (1645) Πατριάρχης Αλεξανδρείας· στέλνει μέσω του Κορδαλλέα ως δώρο μία μεγάλη βελέντζα (*βελεγιάν*, *ἀμφιδάπιδα*) στον Ευγένιο (1639/40).
19. Ιωάσαφ, γραμματοκομιστής, κομίζει συστατική επιστολή προς τον Παΐσιο (προ του 1628) στην Κεφαλονιά, ανήκει και αυτός στους φίλους.
20. Κορνήλιος (Cornelis) Haga, πρεσβευτής (*legatus*) της Ολλανδίας στην Πόλη (1612-1639) υποστήριξε τον Λούκαρη στη διαμάχη του με τους Καθολικούς προωθώντας τα συμφέροντα των Διαμαρτυρομένων.
21. Κύριλλος Α΄ Λούκαρης (Π), Οικουμενικός Πατριάρχης (1620-1638), στην υπηρεσία του στοιχίστηκε ο Κορδαλλεύς, οι οπαδοί και το πολιτικό του κίνημα για την αναγέννηση της παιδείας του Γένους.
22. Κωνσταντίνος Ιουλιανός (Π), ευγενής Κωνσταντινοπολίτης, γιος της Ζαφείρας, μεγαλύτερης κόρης του Σκαρλάτου, και του Δημήτριου Ιουλιανού, μαθητής και οπαδός του Κορδαλλέα, στενός φίλος του Ιωάννη Καρυοφύλλη και του Ευγένιου Γιαννούλη.
23. Λαυρέντιος (Π), ισχυρός πρωτοσύγκελος του Λούκαρη, προσκαλεί τον Κορδαλλέα στην Πόλη (1628), αλληλογραφεί και με τον Ευγένιο Γιαννούλη.
24. Λεονάρδος Μακρής, αδελφός, προφανώς, του Διονύσιου Μακρή, που ζει και αυτός στη Βενετία, φίλος του Κορ-

- δαλλέα, ανέλαβε να βοηθήσει στην αγορά των αστρονομικών οργάνων.
25. Μάξιμος ό λογιώτατος, γραμματοκομιστής, ένας από τους έμπιστους φίλους, μεταβαίνει από τη Βενετία (1628/9) στη Ζάκυνθο, στον Παΐσιο Μεταξά με θερμές συστάσεις από τον Κορδαλλέα, ώστε να τον ενισχύσει στον αντικαθολικό αγώνα («ελέγχειν έν τῷ ἅμα κατήφειαν»).
  26. Μάρκος δε Λάζαρης, ιερέας της Ζακύνθου, του απονεμήθηκε λίγο αργότερα (1630) το αξίωμα του Πρωτοπαπά (ἀρχιπρεσβυτέρου), όπως του προανήγγειλε ως ευχή (και βεβαιότητα) ο Κορδαλλεύς (1629).
  27. Νικόδημος Μεταξάς (Π), ο πολύ γνωστός ιερομόναχος (1585-1646), μαθητής του Κορδαλλέα ήδη από την Αθήνα (1614-1619), τον προσκάλεσε να διδάξει στην Κεφαλονιά (1619). Ανέλαβε την έκδοση των *Επιστολικών Τύπων* στο Λονδίνο (1625), μετέφερε και οργάνωσε τυπογραφείο για τον Λούκαρη στην Κωνσταντινούπολη, ενώ υποστηρίχθηκε από τον Κορδαλλέα και τους οπαδούς του στην Πόλη για τη θέση του αρχιεπισκόπου Ζακύνθου και Κεφαλληνίας (1638).
  28. Νικόλαος ποστέλνικος (Π), αξιωματούχος του ηγεμόνα της Μολδαβίας Basile Lupu (1634-1653), που είχε αρχικά αναπτύξει στενές σχέσεις με τον Λούκαρη. Επειδή δεν έχουμε πληροφορίες για επίσκεψη του Κορδαλλέα στο Ιάσιο, εικάζουμε ότι ο αξιωματούχος αυτός υπήρξε συνομιλητής του στην Κωνσταντινούπολη.
  29. Νικόλαος δε Λάζαρης, Ζακυνθινός ευγενής, χαρακτηρίζεται λόγιος και δόκτωρ ανήκει στον κύκλο του λόγιου, όπως και ο πατέρας του· σε αυτούς στέλνει τους χαιρετισμούς του ο Κορδαλλεύς (1629).
  30. Δε Λάζαρης, πατέρας του προηγούμενου.
  31. Νικόλαος ο Κυριακός, γραμματοκομιστής, ένας από τους φίλους, αποστέλλεται από τη Ζάκυνθο, μεταβαίνοντας εις τὰ μέρη τῆς Φωκίδος, για να ενημερώσει τον Ευγένιο —που βρίσκεται, ίσως, στη Μονή Τροβάτου (1632)— «ὅπως ἔχουσιν οἱ κοινοὶ καὶ φίλοι καὶ ἔχθροὶ καὶ τίνες εἰσί».

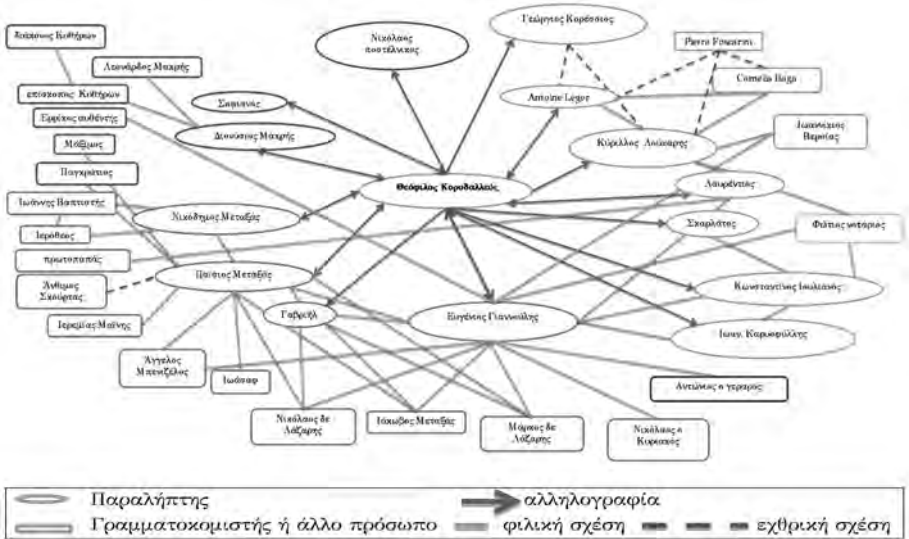

32. Παγκράτιος ὁ καλός, γραμματοκομιστής, ένας από τους φίλους, μεταφέρει ένα βιβλίο στον Ευγένιο από τη Βενετία (1629) και συνάμα εμπιστευτικές ειδήσεις από τον Κορδαλλέα («τρανότερον ὑμῖν ἀνοίσει τὰ καθ' ἡμᾶς») για τον κίνδυνο που διατρέχει από τους εκεί εχθρούς του, που καταστρώνουν σκευωρίες εναντίον του ἐξ αφορμῆς της υποψηφιότητάς του για τη διεύθυνση της Σχολῆς της ελληνικῆς κοινότητας.
33. Παΐσιος Μεταξάς (Π), μαθητῆς του Κορδαλλέα στην Αθήνα αρχικά (1614-1619), ἔπειτα στην Κεφαλονιά (1619-1620), αργότερα (1628-1631) δάσκαλος στη Δημόσια Σχολή της Ζακύνθου και στενός συνεργάτης του λόγιου στον αντικαθολικό αγώνα.
34. Πιέτρο Foscarini, πρεσβευτῆς (*legatus venetus*) της Βενετίας στην Πόλη (1633-1636), αρχικά (1633) υποστήριζε τον Λούκαρη, ἐνῶ αργότερα στράφηκε στον Αθανάσιο Πατελάρο ως πολύ πιστό φίλο της Βενετίας.
35. Πρωτοπαπάς Ζακυνθίων, αιδεσιμότατος και γηραιός, για τον οποίο ο Κορδαλλεύς ζητεῖ μέσω του Λαυρέντιου πατριαρχικό γράμμα στήριξης ἀπὸ τον Λούκαρη.
36. Σκαρλάτος (Π), πλούσιος και ισχυρός ἀρχοντας και κεφαλαιοκράτης (†1630), διαπλεκόμενος με τον Σουλτάνο και την Ὑψηλή Πύλη.
37. Σοφιανός (Π), Ἕλληνας λόγιος που δίδασκε στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, προφανῶς, γνωστός ἀπὸ τα ἔτη των σπουδῶν του Κορδαλλέα.
38. Φώτιος, νοτάριος/γραμματέας του Πατριαρχείου, ο ἄνθρωπος του κόμματος μέσα στο κέντρο της πατριαρχικῆς γραφειοκρατίας, ενημερώνει τους οπαδούς του Κορδαλλέα για τις εξελίξεις μέσα στο Πατριαρχεῖο μετὰ την ἐκτέλεση του Λούκαρη. Λόγω αὐτῶν των υπηρεσιῶν του ἦταν πολυτιμὸς και στενός συνεργάτης του Ευγένιου Γιαννούλη και του Κωνσταντίνου Ιουλιανού.

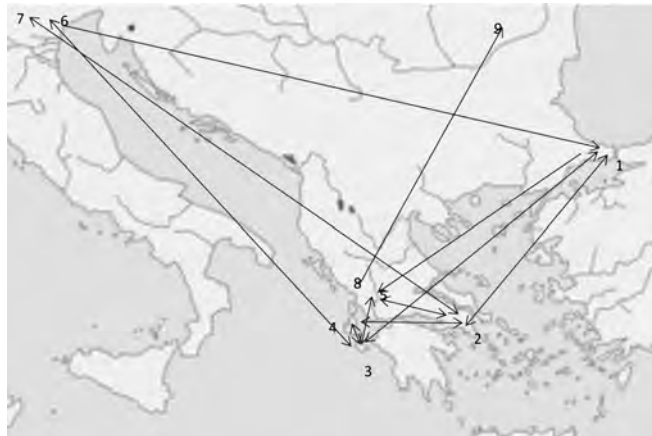
Αφενός μεν οι σχέσεις μεταξύ του Κορδαλλέα και των παραληπτῶν των επιστολῶν του και αφετέρου δε των προσώπων που

αναφέρονται στις επιστολές του μεταξύ τους, αλλά και οι τόποι, απεικονίζονται στα παρακάτω διαγράμματα (Πίνακας 1, 2, 3):

Πίνακας 1: Το δίκτυο των προσώπων

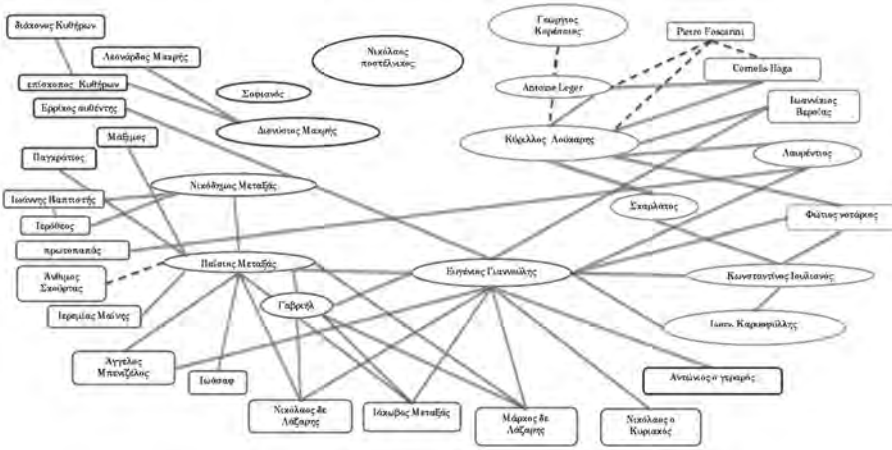

Πίνακας 2: Οι τόποι αποστολής και λήψης των επιστολών

1. Κωνσταντινούπολη	2. Αθήνα	3. Ζάκυνθος
4. Κεφαλονιά	5. Αιτωλία/Άγραφα	6. Βενετία
7. Πάδοβα	8. Άρτα	9. Μολδαβία/Ιάσιο

Πίνακας 3: Το δίκτυο των προσώπων χωρίς τον Κορυδαλλέα

Από τα διαγράμματα γίνεται φανερό ότι το δίκτυο των προσώπων που σχετίζονται με τον Θεόφιλο Κορυδαλλέα, όπως αποτυπώνεται μέσα στις επιστολές του, διακρίνεται σε τρία υποδίκτυα, τα οποία λειτουργούν ως συγκοινωνούντα δοχεία: το υποδίκτυο της Βενετίας, το υποδίκτυο της Ζακύνθου-Κεφαλονιάς και το υποδίκτυο της Κωνσταντινούπολης με οκτώ, δεκαέξι και δώδεκα πρόσωπα αντίστοιχα. Δύο μόνο πρόσωπα μένουν εκτός αυτών: ο ιερομόναχος Αντώνιος ο γεραρός, ο οποίος σχετίζεται με τον Ευγένιο Γιαννούλη και την περιοχή των Αγράφων, και ο Νικόλαος ποστέλνικος, ο οποίος, προφανώς, σχετίζεται με το υποδίκτυο της Κωνσταντινούπολης. Οι κοινωνικές σχέσεις, όπως αναφαίνονται μέσα από το σώμα των επιστολών του Κορυδαλλέα, μπορούν να κωδικοποιηθούν είτε ως φιλικές (φιλικές σχέσεις και συμπάθειες, ενδεχομένως ιδεολογικές) είτε ως σχέσεις εχθρότητας ή αντιπάθειας. Οι σχέσεις φιλίας ή συμπάθειας των προσώπων με τον Κορυδαλλέα και μεταξύ τους είναι σαφώς περισσότερες. Εξαιρεση αποτελεί ο Άνθιμος Σκούρτας στη Ζάκυνθο, που είναι δηλωμένος αντίπαλος του δασκάλου,²⁶

26. Βλ. Θωμάς Παπαδόπουλος, «Δράση Θεοφίλου Κορυδαλλέως στη Ζάκυνθο. Σχέσεις του με Νικόδημο Μεταξά», *Μνημοσύνη* 14 (1998-2000)

και ο Γεώργιος Κορέσσιος στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος αργότερα (1631) θα μεταστραφεί εναντίον του Κορδαλλέα και του Λούκαρη, ενώ θα αντιπαρατεθεί θεολογικά με τον Αντώνιο Léger.²⁷ Τέλος, στους αντιπάλους της παράταξης πρέπει να συμπεριληφθεί και ο Βενετός πρεσβευτής Pietro Foscarini, που υποστήριζε τον Αθανάσιο Πατελάρο στη διεκδίκηση του οικουμενικού θρόνου (1633).²⁸

Αξιίζει, βέβαια, να σημειωθεί ότι προβλήματα ή παρεξηγήσεις λόγω του απότομου, οξύθυμου και κυκλοθυμικού χαρακτήρα του Κορδαλλέα είχαν δημιουργηθεί αρκετές φορές ακόμη και με τους πιο έμπιστους από τους οπαδούς και μαθητές του, όπως ήταν ο Νικόδημος Μεταξάς και ο Ευγένιος Γιαννούλης («καὶ ἐφ’ ἡμᾶς ἅπαντας πολλάκις τραχέως ἐφέρετο καὶ ἐπαχθῶς· φύσει γὰρ ὦν μελαγχολικὸς καὶ τραχὺς εἰς ὀργήν»)²⁹. Ο Νικόδημος, ενώ είχε καλέσει ο ίδιος στην Κεφαλονιά τον Κορδαλλέα για να διδάξει (1619), όταν διαπίστωσε ότι αυτός πηγαίνοντας στη Ζάκυνθο είχε έρθει σε προστριβές με δικούς του φίλους, όπως ο Αντώνιος Ραφτόπουλος, απόφοιτος του ελληνοκαθολικού κολλεγίου της Ρώμης, δε δίστασε να εκφραστεί απαξιωτικά για τον πρώτο σε επιστολή που έστειλε προς τον δεύτερο.³⁰ Επίσης, ο Ευγένιος Γιαννούλης, που ήταν άνθρωπος μειλίχιος και ήρεμος, υπέμενε καρτερικά τον απότομο τρόπο συμπεριφοράς του δασκάλου, αποφεύγοντας να του απαντήσει

33-82, ιδίως σ. 41-44, και Ι. Στεφανής, «Πέντε επιστολές», *ό.π.*, σ. 106, 108-109 (επιστ. 1).

27. Βλ. G. Podskalsky, *Griechische Theologie*, *ό.π.*, σ. 183-189, και Β. Τσιότρας, «Τρεις επιστολές», *ό.π.*, σ. 16-17, 24-25 (επιστ. 2).

28. Για τον A. Léger και την επιρροή που άσκησε στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Λούκαρη βλ. G. Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο*, *ό.π.*, σ. 217 κ.έ.: Samuel Baud-Bovy, «Antoine Léger pasteur aux vallées vaudoises du Piémont et son séjour à Constantinople. D’après une correspondance inédite 1622-1631», *Revue d’histoire suisse* 24 (1944) 193-219 και Β. Τσιότρας, «Αυτόγραφη επιστολή», *ό.π.*, σ. 235-242.

29. Γράφει κάποιος μαθητής του Κορδαλλέα σε ένα περιθωριακό σχόλιο που συνοδεύει το κείμενο των επιστολών του, βλ. Ι. Στεφανής, «Πέντε επιστολές», *ό.π.*, σ. 106.

30. Βλ. Θ. Παπαδόπουλος, «Δράση», *ό.π.*, σ. 36-37, 65-69.

ακόμα και όταν αισθανόταν προσβεβλημένος («οὐδὲν ἕτερον ὑπεψιθύριζεν ἢ τὸ Κύριε ἐλέησον»).³¹ Ωστόσο, στην Κωνσταντινούπολη (1637/8), μη μπορώντας, πλέον, να ανεχθεί τις προσβολές («σκανδαλισθεὶς διὰ τινὰ σκληρότερον λόγον ὃν ἀκήκοε πρὸς τοῦ καθηγητοῦ»), τον εγκατέλειψε και προσκολλήθηκε στον Μελέτιο Συρίγο. Τάχιστα, όμως, συγκρίνοντας τη διδασκαλία του με αυτή του παλιού δασκάλου του, μετάνιωσε για την απόφασή του και, όταν σε τυχαία συνάντησή τους ο Κορυδαλλεύς εξέφρασε τη μεταμέλειά του, ο Ευγένιος επέστρεψε με ικανοποίηση κοντά του («ἐπανῆλθε μετὰ σπουδῆς πρὸς αὐτόν»).³²

Τα άτομα που αναφέρονται ως φίλοι ή ομοϊδεάτες του Κορυδαλλέα στις επιστολές είναι λαϊκοί ή κληρικοί. Στη Ζάκυνθο μπορούμε να ξεχωρίσουμε την οικογένεια του Νικόδημου Μεταξά, τον αδερφό του Ιωάννη Βαπτιστή και τον γιο του Ιερόθεο, τις αρχοντικές οικογένειες των δε Λάζαρη και Ιάκωβου Μεταξά, αλλά και τους πρωτοπαπάδες της Ζακύνθου.³³ Στενά συνδεδεμένη με τη Ζάκυνθο είναι και η ομάδα της Κεφαλονιάς, η οποία έχει άμεση σχέση και σύνδεση με τη Μονή του Αγίου Γερασίμου και τον Ιερεμία Επίσκοπο Μαΐνης και στην οποία προΐσταται ο λόγιος δάσκαλος Παΐσιος Μεταξάς.³⁴ Μεταξύ Βενετίας, Κεφαλονιάς και Ζακύνθου κινούνται έμπιστοι φίλοι γραμματοκομιστές, όπως ο Μάξιμος, ο Παγκράτιος, ο Ιωάσαφ και ο Νικόλαος Κυριάκος, ενώ η ηγετική ομάδα γύρω από τον Κορυδαλλέα συνιστάται στους Παΐσιο Μεταξά, Ευγένιο Γιαννούλη, Γαβριήλ και Νικόδημο Μεταξά, στους οποίους προστέθηκε ο Αθηναίος Άγγελος Μπενιζέλος.³⁵ Στη Βενετία ο

31. Βλ. Σ. Λάμπρος, «Βίος Ευγενίου», *ό.π.*, σ. 41-42.

32. Στο ίδιο, σ. 44-46.

33. Βλ. Γ. Πεντόγαλος, «Παΐσιος», *ό.π.*, σ. 532-533· Ι. Στεφανής, «Πέντε επιστολές», *ό.π.*, σ. 106-107.

34. Βλ. Γ. Πεντόγαλος, «Παΐσιος», *ό.π.*, σ. 522-528.

35. Βλ. Γ. Πεντόγαλος, «Παΐσιος», *ό.π.*, σ. 522-534· Ι. Στεφανής, «Πέντε επιστολές», *ό.π.*, σ. 106-107· όπως υποδεικνύει ο Θ. Παπαδόπουλος, «Δράση», *ό.π.*, σ. 48-50 από τα έγγραφα του Αρχείου της Propaganda

λόγιος έχει αρκετούς ισχυρούς φίλους, οι οποίοι τον πρότειναν, επανειλημμένως, για να αναλάβει τη διδασκαλία στη Σχολή της ελληνικής κοινότητας (1609, 1623, 1628-9, 1634), αλλά και του εξασφάλιζαν βιβλία ή υδρογείους σφαίρες για τις μελέτες του. Τέτοιοι ήταν ο Διονύσιος Μακρής και ο αδελφός του Λεονάρδος, ο αυθέντης Ερρίκος και ο Άγγελος Μπενιζέλος.³⁶

Από το υποδίκτυο της Κωνσταντινούπολης αναφέρονται ο ίδιος ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κύριλλος Α΄ Λούκαρης, αλλά και υψηλόβαθμα στελέχη της πατριαρχικής Αυλής και λαϊκοί άρχοντες της ελληνορθόδοξης κοινωνίας της Κωνσταντινούπολης, όπως ο Λαυρέντιος πρωτοσύγκελος του Πατριαρχείου, ο Ιωαννίκιος Μητροπολίτης Βέροιας,³⁷ ο Φώτιος πατριαρχικός νοτάριος, ο περιώνυμος κεφαλαιούχος Σκαρλάτος, ο εγγονός του, Κωνσταντίνος Ιουλιανός, ο Ιωάννης Καρυοφύλλης και από τους προτεστάντες υποστηρικτές του Πατριάρχη ο ιερωμένος Antoine Leger και ο Ολλανδός πρεσβευτής Cornelis Haga.

Ο Κορδαλλεύς φαίνεται ότι αξιοποίησε τις διασυνδέσεις του με την πατριαρχική Αυλή, ώστε να προωθήσει προς υλοποίηση αιτήματα των φίλων του από το υποδίκτυο της Ζακύνθου-Κεφαλονιάς. Στήριξε με το κύρος του στη Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου την πρόταση αγιοποίησης του ασκητή Γεράσιμου Νοταρά από την Κεφαλονιά (1622), ικανοποιώντας τους Κεφαλονίτες και κυρίως τον Ιερεμία Μαΐνης

Fide, στους πιστούς και δυναμικούς οπαδούς του κόμματος στη Ζάκυνθο ανήκαν ο λόγιος δάσκαλος Σπυρίδων Καλογερόπουλος και ο Κύπριος ιερέας Παρθένιος Κολέτης.

36. Βλ. C. Tsourkas, *Débuts*, ό.π., σ. 44-46, 50-51, 59· Παντελής Κοντογιάννης, «Γράμμα της κοινότητας της Βενετίας προς Γεώργιον Κορέσσιον και απάντησις αυτού», *BNJ* 5 (1926) 89-96, ιδίως 90· Ι. Στεφανής και Ν. Παπατριανταφύλλου, *Επιστολές*, ό.π., σ. 491-492 (επιστ. 12).

37. Βλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Οι Μακεδόνες σπουδαστές του Ελληνικού Κολλεγίου Ρώμης και η δράση τους στην Ελλάδα και στην Ιταλία (16ος αι.-1650)*, Μακεδονική Βιβλιοθήκη 35, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 101-106 και του ίδιου, *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700)*. Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού, Θεσσαλονίκη, Ανάλεκτα Βλατάδων 32, 1980, σ. 495-496.

και τον Παΐσιο.³⁸ Επίσης, ενήργησε άμεσα και έμπρακτα για την επιτυχία της εκλογής του Νικόδημου Μεταξά ως Αρχιεπισκόπου από το εκκλησιαστικό σώμα της Κεφαλονιάς (1628), αναθέτοντας στον Παΐσιο Μεταξά τη μέριμνα για την αίσια έκβαση αυτής της εκλογής, που αποτελούσε προσδοκία όλων των ήμετέρων («ή έπικειμένη τής άρχαιρεσίας φροντίς. Καθ' ήν εύτυχοίητε γενόμενοι τοῦ ποθουμένου έπήβολοι, και ίδοιμεν τόν ήμέτερον άρχιεπίσκοπον [...] έπί τής κοινής λυχνίας τής εκκλησίας φωτίζοντα, [...], ώσπερ και συμπροθυμούμεθα νῦν»).³⁹ Ο Γαβριήλ που αναφέρεται ως σύνδεσμος και διάυλος επικοινωνίας μεταξύ των δύο ανδρών για τη συγκεκριμένη υπόθεση θα αναδειχθεί αργότερα αρχιδιάκονος του Λούκαρη.⁴⁰ Στην ίδια προσπάθεια εντάσσεται και ο Ιάκωβος Μεταξάς, ο σύνδικος της κεφαλονίτικης κοινότητας, ο οποίος βρισκόταν την ίδια περίοδο στη Ζάκυνθο με αποστολή να πείσει τους Ζακυνθινούς να αποδεχθούν τον Νικόδημο ως Αρχιεπίσκοπο.⁴¹

Μια άλλη παρέμβαση του Κορυδαλλέα για προώθηση φιλικά προσκείμενων σε αυτών σε θέσεις εξουσίας μέσα στην τοπική εκκλησία της Ζακύνθου φαίνεται ότι εκδηλώθηκε στην περίπτωση του ιερέα Μάρκου δε Λάζαρη. Από το βεβαιωτικό ύφος της διατύπωσής του («εύχομαι, μάλλον δέ βεβαίως έλπίζω μετ' οὔ πολὺ άκούσειν, και ὄψεσθαι τῷ τοῦ άρχιπρεσβυ-

38. Βλ. C. Tsourkas, *Débuts*, ό.π., σ. 52-3. Γράφει ο Παΐσιος, εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη του προς τον Κορυδαλλέα, στο *Βιβλίον τοῦ ὁρθοῦ λόγον βεβαίωσις καλούμενον* [...], έν Λωνδώνη [...] αχκέ: τούτου τοῦ πατρός [δηλ. του Αγ. Γερασίμου] τόν εύσεβή και άπηκριβωμένον βίον οὔδενι άλλῳ άφιερῶσαι ἔκρινα ή τῷ σοφωτάτῳ νοῖ, και ἄδολῳ φρονήσει τής ιερᾶς σου ψυχῆς, Emile Legrand, *Bibliographie Hellénique du XVIIe siècle*, τόμ. I, σ. 188-193. Το κείμενο της Συνοδικής Απόφασης του 1622 για τον Άγιο Γεράσιμο, αντιγραμμένο από τον Ιωάννη Καρυοφύλλη, παραδίδεται από τον κώδ. Μουσείου Μπενάκη 93, φ. 106ν.

39. Βλ. Γ. Πεντόγαλος, «Παΐσιος», ό.π., σ. 530 (επιστ. 1), 532.

40. Βλ. Γ. Πεντόγαλος, «Παΐσιος», ό.π., σ. 532· Μ. Γεδεών, «Επιστολαί», ό.π., σ. 473· Άννα Καραμανίδου, *Νεκταρίον πατριάρχου Ιεροσολύμων Επιστολές (1650-1672)*, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 178, σημ. 384.

41. Βλ. Γ. Πεντόγαλος, «Παΐσιος», ό.π., σ. 533.

τέρου καλλυνόμενον ἀξιώματι») ενισχύεται η εικασία μας ότι, πιθανώς, μεσολάβησε ο ίδιος ο Κορυδαλλεύς στο Πατριαρχείο υπέρ της υποψηφιότητας του Μάρκου για τη θέση του Πρωτοπαπά (1629) και επέτυχε την εκλογή του (1630).⁴² Λίγα χρόνια αργότερα, ζήτησε και πάλι από τον πρωτοσύγκελο Λαυρέντιο να μεσολαβήσει στον Πατριάρχη, ώστε να μην απομακρυνθεί από τη θέση του Πρωτοπαπά Ζακύνθου ο τότε Πρωτοπαπάς, ίσως ο ίδιος Μάρκος δε Λάζαρης.⁴³

Η φιλία με ισχυρούς πολιτικούς άνδρες της ελληνορθόδοξης κοινωνίας της Κωνσταντινούπολης είναι ιδιαίτερα τιμητική και υποστηρικτική για τον Κορυδαλλέα, και γι' αυτό αφιερώνει τη *Σύνοψη εις γεωγραφίαν* στον περιώνυμο κεφαλαιούχο Σκαρλάτο και το *Περὶ γνώσεως τῶν μελλόντων* στον Νικόλαο ποστέλνικο στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες.⁴⁴ Οι πολιτικοί αυτοί άνδρες εγκωμιάζονται στις επιστολές του για τον ζήλο και την αγάπη τους προς τη φιλοσοφική παιδεία. Ιδιαίτερα οι σχέσεις του Κορυδαλλέα με την ευρύτερη οικογένεια του Σκαρλάτου φαίνεται ότι ήταν πολύ ισχυρές και ανθεκτικές, καθώς και μετά

42. Βλ. Γ. Πεντόγαλος, «Παΐσιος», *ό.π.*, σ. 531, 533· πβ. Νικόλαος Κατραμής, *Φιλολογικά ανάλεκτα Ζακύνθου, Ζάκυνθος 1997*², σ. 81.

43. Βλ. Ι. Στεφανής, «Πέντε επιστολές», *ό.π.*, σ. 107, σημ. 13, 109-110. Δε γνωρίζουμε το αποτέλεσμα αυτής της παρέμβασης. Ωστόσο, το 1633 αναφέρεται ως πρωτοπαπάς ο Μάρκος Μελισσινός, βλ. Ν. Κατραμής, *Φιλολογικά*, *ό.π.*, σ. 81.

44. Για τον Σκαρλάτο βλ. Μαρία Θεοχάρη, «Ο Επιτάφιος του Παναγίου Τάφου», *Θεολογία* 41 (1970) 690-702· C. Tsurkas, *Débuts*, *ό.π.*, σ. 166-167, σημ. 2· Δημήτρης Αποστολόπουλος, «Διδάσκοντας φυσιολογία τον 17ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη», στο του ίδιου, *Για τους Φαναριώτες. Δοκιμές ερμηνείας και μικρά αναλυτικά*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2003, σ. 92-93· Radu G. Păun, «'Well-born of the Polis'. The Ottoman conquest and the reconstruction of the Greek Orthodox elites under Ottoman rule (15th-17th centuries)», Robert Born και Sabine Jagodzinski (επιμ.), *Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16.-18. Jahrhundert*, Leipzig 2014, σ. 59-85, ιδίως σ. 63. Για το κείμενο του Κορυδαλλέα που απευθύνεται στον Σκαρλάτο βλ. Β. Τσιότρας, *Εξηγητική παράδοση*, *ό.π.*, σ. 238-239, 242-244, ενώ για τον Νικόλαο βλ. του ίδιου, «Πτολεμαίος και Κορυδαλλεύς», *ό.π.*, σ. 181.

τον θάνατο του γενάρχη της οικογένειας (1630), οι γαμπροί του αλλά και οι εγγονοί του συνέχισαν να στηρίζουν τον Κορυδαλλέα και το πρόγραμμά του για αναγέννηση της ελληνικής παιδείας, ενισχύοντας και διαμορφώνοντας το πολιτικό του κίνημα στην Κωνσταντινούπολη του 17ου αιώνα.⁴⁵ Ο Δημήτριος Ιουλιανός, γαμπρός του Σκαρλάτου, θα προστατεύσει τον Κορυδαλλέα, παρέχοντάς του άσυλο στο μέγαρό του στο Φανάρι, όταν τον Οκτώβριο του 1639 ο Μελέτιος Συρίγος στράφηκε με κήρυγμα εναντίον του μέσα στον πατριαρχικό ναό, ωθώντας το πλήθος να βιαιοπραγήσει εναντίον του φιλόσοφου.⁴⁶ Ο γιος του, Κωνσταντίνος Ιουλιανός, λογοθέτης γενικού του Πατριαρχείου, προετοίμαζε (1642) την άφιξη του Κορυδαλλέα στην Πόλη μετά την παραίτησή του από τη Μητρόπολη της Άρτας και την καταφυγή του στη γενέτειρά του, την Αθήνα. Ο Κωνσταντίνος Ιουλιανός σχετιζόταν με στενή φίλια με τον Ιωάννη Καρυοφύλλη και τον Ευγένιο Γιαννούλη, αποτελώντας τον σκληρό πυρήνα των οπαδών του Κορυδαλλέα στην έδρα του Πατριαρχείου.⁴⁷ Οι δύο πρώτοι εργάζονταν συστηματικά για την επιστροφή του Κορυδαλλέα στην Πατριαρχική Ακαδημία αλλά και στα πολιτικά πράγματα του Πατριαρχείου, όπως διαφάνηκε λίγο

45. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο πιο διάσημος από τους εγγονούς του Σκαρλάτου, ο γιος της κόρης του Ρωζάνδρας, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος (1641-1709) συγκροούστηκε τελικά με τον δάσκαλό του Ιωάννη Καρυοφύλλη, τον διάδοχο του Κορυδαλλέα στην Πατριαρχική Σχολή, αλλά, όπως με εμβριθεία και επάρκεια τεκμηριώνει ο Δημήτρης Αποστολόπουλος στο άρθρο του «Διεκδικώντας την εφαρμογή του βυζαντινού δικαίου σε θέματα κληρονομιάς», στο του ίδιου, *Για τους Φαναριώτες*, ό.π., σ. 104-125, η σύγκρουση αυτή ερμηνεύεται ως ένα επεισόδιο μέσα στη διαδικασία κοινωνικής αναδιαστρωμάτωσης, που εκτυλίσσεται εντός της ελληνικής κοινωνίας του 17ου αιώνα: ο Καρυοφύλλη είχε προσφέρει τις υπηρεσίες του στο λεγόμενο «παλαιό καθεστώς» και έπρεπε, πλέον, να εκμηδενιστεί από τους ανερχόμενους κοινωνικούς αντιπάλους του, τους Φαναριώτες.

46. Βλ. C. Tsourkas, *Débuts*, ό.π., σ. 69.

47. Για την αλληλογραφία των τριών ανδρών βλ. I. Στεφανής και Ν. Παπατριανταφύλλου, *Επιστολές*, ό.π., σ. 25 (δέκα τρεις επιστολές προς τον Καρυοφύλλη, μία προς τον Ιουλιανό)· Β. Χαλαστάνης, *Καρυοφύλλης*, ό.π., σ. 393 κ.εξ. (πέντε επιστολές προς τον Ευγένιο, δύο προς τον Ιουλιανό).

αργότερα με την ανάληψη της πατριαρχίας από τον Παρθένιο Β' (1644), μαθητή του Κορυδαλλέα και οπαδό του Λούκαρη. Οι φιλοκαθολικοί παράγοντες της Πόλης ήταν βέβαιοι ότι επίκειτο η άφιξη του λογίου στην Πόλη αλλά και η αγιοποίηση του Λούκαρη από τους οπαδούς του στο Πατριαρχείο.⁴⁸ Οι πληροφορίες τους σχετικά με τον Κορυδαλλέα επιβεβαιώνονται από τις επιστολές του ίδιου. Από την επιστολή (1642) που δημοσιεύουμε στην εργασία αυτή, πρωτότυπη και αδημοσίευτη έως τώρα, διαφαίνεται ότι ο φιλόσοφος σκεφτόταν σοβαρά την πρόσκληση του Κωνσταντίνου Ιουλιανού να επιστρέψει εν καιρώ στην Πόλη («τὸ μὲν πρὸς ὑμᾶς ἀφικέσθαι»): την ίδια πρόσκληση απηύθυνε στον Κορυδαλλέα και ο Καρυοφύλλης λίγα χρόνια αργότερα (1643/5).⁴⁹ Γι' αυτό, λοιπόν, ενδιαφερόταν τόσο ζωηρά για τα τεκταινόμενα στον οικουμενικό θρόνο και ζητούσε —στο ίδιο γράμμα— από έναν άλλο πιστό συνεργάτη του, τον Φώτιο, νοτάριο του Πατριαρχείου, να τον ενημερώνει τακτικά για τα συμβαίνοντα εκεί.⁵⁰ Στην ίδια ομάδα ανήκε και

48. Βλ. C. Tsourkas, *Débuts*, ό.π., σ. 81-85· τα έγγραφα αυτά (επιστολές του Πανταλέοντα Λιγαρίδη [1641-1648]) δημοσιεύει από το αρχείο της Propaganda Fide (*Lettere di Constantinopoli*) ο Francisc Pall, «Les relations de Basile Lupu avec l'Orient orthodoxe et particulièrement avec le Patriarcat de Constantinople», *Balcania* 8 (1945) 66-144, ιδίως σ. 93-97, 99, 121, 126. Πρόκειται για έγγραφα με τα οποία ενημερώνονται οι καρδινάλιοι της Propaganda για τη ρευστή κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη από έναν δικό τους έμπιστο Έλληνα μισιονάριο. Οι πληροφορίες που εμπεριέχουν συμπληρώνουν ουσιαστικά τις μαρτυρίες που έχουμε στη διάθεσή μας για τη δράση των οπαδών του Λούκαρη και του Κορυδαλλέα στην Κωνσταντινούπολη κατά τη δεκαετία του 1640 και, κυρίως, για την προσπάθεια επανόδου του Κορυδαλλέα στη Σχολή και στο Πατριαρχείο. Στον Κωνσταντίνο Ιουλιανό αναφέρεται, προφανώς, ο Λιγαρίδης, όταν κάνει λόγο για έναν *nobile, primo tra greci, riccissimo (!) et studente, scolaro di Coridallo* (αυτόθι, σ. 99, επιστ. V), που έχει αναλάβει ηγετικό ρόλο στην υπεράσπιση του έργου του φιλοσόφου στην πόλη.

49. Βλ. Ι. Στεφανής, «Αυτόγραφη επιστολή», ό.π., σ. 161: «περὶ πολλοῦ ἔν τοῖς πρὸς ἐμέ σοῦ γράμμασιν ποιεῖς τὴν ἄφιξιν τὴν ἡμετέραν πρὸς ὑμᾶς».

50. Παράρτημα, επιστ. 3: «ἐπίταξον τῷ κυρίῳ Φωτίῳ δηλῶσαί μοι τὰ συμβεβηκότα τῷ Οἰκουμενικῷ θρόνῳ καθεξῆς». Για τον Φώτιο βλ.

ο Νεόφυτος, Μητροπολίτης, πλέον, Αδριανουπόλεως, με τον οποίον αλληλογραφούν τακτικά τόσο ο Ιωάννης Καρυοφύλλης όσο και ο Ευγένιος Γιαννούλης.⁵¹ Ο Νεόφυτος φαίνεται ότι είχε επικοινωνία και άμεση πληροφόρηση και σύνδεση με την ομάδα των μαθητών που διαβιούσαν κοντά στον Κορυδαλλέα στην Αθήνα, στην οποία προεξήρχε ο Νεκτάριος Σιναΐτης, μοναχός και μετέπειτα Πατριάρχης Ιεροσολύμων, και συμμετείχαν ο Γερμανός Λοκρός, μετέπειτα δάσκαλος και Μητροπολίτης Νύσσης, ο Διονύσιος μετέπειτα Μητροπολίτης Ναυπλίου και δύο Αθηναίοι ευγενείς.⁵² Γι' αυτό και ενημερώνεται άμεσα για τον θάνατο του Κορυδαλλέα και σπεύδει να μεταφέρει την είδηση της απώλειας στον Ιωάννη Καρυοφύλλη, όπως γράφει στην επιστολή (1646), η οποία και αυτή δημοσιεύεται στην παρούσα εργασία. Νεκτάριος και Νεόφυτος αλληλογραφούν τακτικά, όπως προκύπτει από όσες επιστολές δημοσιεύει η Άννα Καραμανίδου.⁵³

αναλυτικά Σ. Λάμπρος, «Βίος Ευγενίου», ό.π., σ. 50: «μαθὼν παρὰ Φωτίου τὰ κατ' αὐτοῦ [...] σκευωρούμενα» (ἀπὸ τον Κονταρή). Γι' αὐτό και ο Ευγένιος «ὡς υἱὸν αὐτὸν εἶχε πνευματικὸν ἐκείνης τε ἕνεκα τῆς εὐεργεσίας», και διατηρούσαν ἔκτοτε συχνή αλληλογραφία, βλ. Ι. Στεφανῆς και Ν. Παπατριανταφύλλου, *Επιστολές*, ό.π., σ. 28 (εἴκοσι μία επιστολές προς τον Φώτιο).

51. Ι. Στεφανῆς και Ν. Παπατριανταφύλλου, *Επιστολές*, ό.π., σ. 28 (ἕξι επιστολές του Ευγενίου προς τον Νεόφυτο)· Β. Χαλαστάνης, *Καρυοφύλλης*, ό.π., σ. 396-400 (πέντε επιστολές προς τον Νεόφυτο).

52. Βλ. C. Tsourkas, *Débuts*, ό.π., σ. 78, σημ. 5· Α. Καραμανίδου, *Νεκταρίου πατριάρχου Ιεροσολύμων Ομιλίαιον*, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 32-34, 419: Η ομιλία 2η (Εἰς τὰ Πάθη) ἐρρέθη εἰς τὰς Ἀθήνας μαθητεύοντι παρὰ τῷ Κορυδαλλεῖ τῇ μεγάλῃ Παρασκευῇ αὐχμέ [1645].

53. Α. Καραμανίδου, *Νεκταρίου πατριάρχου Ιεροσολύμων Επιστολές*, ό.π., σ. 359 κ.εξ. (εἴκοσι μία επιστολές προς τον Νεόφυτο, μία προς τον Ευγένιο, μία προς τον Κωνσταντῖνο Ιουλιανό).

3. Οι επιστολές

Οι τέσσερις επιστολές που δημοσιεύονται στην παρούσα εργασία έχουν μεγάλη σημασία για την κατανόηση της λειτουργίας του κόμματος του Κορυδαλλέα. Αρχικά, πρόκειται για κείμενα που εκδίδονται σε κριτική έκδοση είτε για πρώτη φορά είτε βάσει νέων πιο αξιόπιστων χειρογράφων. Η πρώτη επιστολή προς τον Παΐσιο Μεταξά δημοσιεύθηκε —με λάθη— από τον Μανουήλ Γεδεών με βάση τον κώδ. Paris. Suppl. gr. 1044 (άλλοτε Athous M. Εσφιγμένου 315), ενώ η δεύτερη, η συστατική για τον Ευγένιο Γιαννούλη, από τους Ιωάννη Στεφανή και Νίκη Παπατριανταφύλλου από τον κώδ. Athous M. Παντελεήμονος 781. Για την παρούσα κριτική έκδοση χρησιμοποιήθηκαν ο Paris. Suppl. gr. 1044 (αντιγραμμένος από τον Ευγένιο Γιαννούλη και τον Νικόλαο Καρατζά), ο Athous M. Παντελεήμονος 781 και ο Αθηνών Μουσείου Μπενάκη 93 (που αντιγράφηκε από τον Ιωάννη Καρυοφύλλη). Η τρίτη επιστολή προς τον Κωνσταντίνο Ιουλιανό εκδίδεται για πρώτη φορά από τον κώδ. Χίου, Βιβλιοθήκης «Κοραή» 16, που έχει αντιγραφεί από τον Νικόλαο Καρατζά. Τέλος, η τέταρτη επιστολή του Καρυοφύλλη προς τον Νεόφυτο εκδίδεται, επίσης, για πρώτη φορά από τον κώδ. ΜΠΤ 553.

Στο πρώτο γράμμα προς τον Παΐσιο ο Κορυδαλλεύς, που βρίσκεται στη Βενετία (1628/9), εκφράζει τη λύπη του για την απόσταση που τους χωρίζει. Ούτε, όμως, η απόσταση ούτε καν το νερό της λήθης και ο εύγευστος καρπός του λωτού δεν μπορεί να σβήσει τη φιλία τους. Αυτό το πιστοποιεί ο κομιστής του γράμματος, ο λογιότατος Μάξιμος, ο οποίος διαφυλάττει αφενός τους θεσμούς και τα δίκαια της φιλίας και αφετέρου διατηρεί ακλόνητους τους όρους της αλήθειας. Η αναφορά στη «φιλία», στην «αλήθεια» αλλά και στην «αρετή» πιστοποιεί ότι πρόκειται για άνθρωπο εμπιστοσύνης, του δικού τους κόμματος. Η διαβεβαίωση αυτή, που εντοπίζεται και στις υπόλοιπες επιστολές, είναι απαραίτητη για την ευμενή υποδοχή του από τον Παΐσιο. Ο Μάξιμος έρχεται στη Ζάκυνθο, προφανώς, με

οδηγίες του δασκάλου για να ενισχύσει τον αγώνα των οπαδών του Κορδαλλεύς εναντίον των αντιπάλων τους, όπως φαίνεται από τη χρήση της μεταφοράς *φῶς-σκότος*.

Η συστατική επιστολή για τον Ευγένιο συντάχθηκε το 1639 για να τον υποστηρίξει, εκθειάζοντας τις αρετές του έναντι των διώξεων και της καθάρσεως που αυτός υπέστη από τον διάδοχο του Λούκαρη, τον Πατριάρχη Κύριλλο Κονταρή (1639). Σε αυτήν ο Κορδαλλεύς αναφέρει αρχικά ότι, αν και το ανώτερο από όλα τα ανθρώπινα αγαθά είναι η επιστήμη, η γνώση των θείων και των ανθρώπινων πραγμάτων, ωστόσο στην εποχή τους είναι πολύ σπάνια για τους τωρινούς Έλληνες. Μάλιστα υπάρχουν ορισμένοι οι οποίοι στρέφονται με μένος εναντίον αυτών που διαθέτουν την παιδεία, εξαπολύοντας κατηγορίες και πλέκοντας σκευωρίες, καθώς είναι τυφλοί απέναντι στο φως της παιδείας. Τη λύσσα αυτών των ανθρώπων βίωσε ο Ευγένιος, ο οποίος ανήκει στους συνετούς και ευσεβείς ανθρώπους, καθώς ηθικά και πνευματικά χαρίσματά του είναι η σοφία, η ευφυΐα, η οσιότητα, η σεμνότητα, η επιεικεία, η μετριοφροσύνη, η ακεραιότητα και γενικά η αρετή. Τα αντίθετα, αρνητικά χαρακτηριστικά διαθέτουν οι αντίπαλοί του: απαιδευσία, άνοια, ασέβεια, ασέλγεια, υπεροψία, πανουργία και γενικά κακία, τα οποία, όμως, χαρακτηρίζουν την τυραννική εξουσία που επιβλήθηκε στην Εκκλησία. Στην εποχή αυτή, συνεχίζει ο Κορδαλλεύς, είναι ελάχιστοι οι σοφοί άνδρες, όπως ο Ευγένιος, αλλά είναι απαραίτητοι για το Γένος και για την αποκατάσταση της παιδείας και της παλιάς δόξας των Ελλήνων.

Στην τρίτη επιστολή, που δημοσιεύεται για πρώτη φορά, ο Κορδαλλεύς απαντά στον Κωνσταντίνο Ιουλιανό, ο οποίος τον κάλεσε να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη. Τον Οκτώβριο του 1642 ο Κορδαλλεύς έχει ήδη παραιτηθεί από τη Μητρόπολη Άρτας και έχει μεταβεί, πλέον, στην Αθήνα. Θεωρεί ότι με την παραίτησή του έχει απαλλαγεί από την εξορία στην οποία υποδουλώθηκε, χωρίς να το αντιληφθεί, με τη συνέργεια των πολιτικών του αντιπάλων στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι βρήκαν τον τρόπο να τον απομακρύνουν εύσχημα. Υπόσχεται στον Κωνσταντίνο Ιουλιανό ότι θα επιστρέψει αφενός για να

συνεργαστεί μαζί του για την «αρετή» στα πολιτικά-εκκλησιαστικά πράγματα της Πόλης και αφετέρου για να συνεχίσει το διδακτικό του έργο στην Πατριαρχική Σχολή. Γι' αυτούς τους λόγους ζητεί από αυτόν να ενημερωθεί αναφορικά με τα συμβαίνοντα στον οικουμενικό θρόνο από τον Φώτιο. Το ενδιαφέρον του για την κατάσταση στο Πατριαρχείο λόγω της επικράτησης των συντηρητικών αντιπάλων του, κυρίως του Μελέτιου Συρίγου, παραμένει έντονο, όπως και η διάθεσή του για ενεργό παρέμβαση με σκοπό την αποκατάσταση της τάξης που διασαλεύθηκε με τα έκτροπα και τις διαμάχες των προηγούμενων ετών (1638-1640).

Στην τέταρτη επιστολή ο Καρυοφύλλης διακατέχεται από ανάμικτα συναισθήματα αφενός μεν χαράς για την επιστολική επικοινωνία με τον φίλο του Νεόφυτο («χαρᾶς ἀφάτου παραίτιά μου») και αφετέρου δε οδύνης εξαιτίας του εξαιρετικά δυσάρεστου αγγέλματος του θανάτου του Κορυδαλλέα (κλύπη κάτοχος γέγονα [...] ἐπὶ πολὺ ἐνεῶ μοι μένοντι τὰ γράμματα δάκρυσιν ἀνίχμοις κατέβρεχον»). Η πληροφορία αυτή έχει ιδιαίτερη αξία, επειδή η επιστολή παρέχει ρητή χρονολογική ένδειξη στο τέλος της (1646). Για τον Καρυοφύλλη ο θάνατος του δασκάλου δημιουργεί ένα δυσαναπλήρωτο κενό για το Γένος, επειδή στερήθηκε τέτοιον σοφώτατο άνδρα («τὴν δυστυχίαν ὀλοφυρομένω τοῦ γένους παντός, ἀφαιρεθέντος τοσαύτην σοφίαν καὶ χάριτα»). Παρηγορείται με τη σκέψη ότι οι μαθητές και οπαδοί του Κορυδαλλέα είναι παρόντες και ενεργοί: ο ίδιος ο Καρυοφύλλης στην Πόλη, ο Νεόφυτος στην Αδριανούπολη, ενώ σε λίγο αναμένεται εκεί και ο Ευγένιος.

Επιλογικά

Από την (ποσοτική και ποιοτική) ανάλυση των επιστολών του Θεόφιλου Κορυδαλλέα αναδείχθηκε σαφέστερα το δίκτυο των σχέσεων του φιλοσόφου με πολλά πρόσωπα της ελληνορθόδοξης Ανατολής σε διάφορες πόλεις, υποδεικνύοντας την έκταση που είχε λάβει το κίνημά του, το κόμμα του, ένα κίνημα με

σαφή ιδεολογική, θρησκευτική και εκπαιδευτική στόχευση και προοπτική. Ο μικρός αριθμός των επιστολών που διασώζονται έως τις ημέρες μας αποτελεί βέβαια μία πρόκληση για την ανάλυση του δικτύου των σχέσεων του Κορδαλλέα, καθώς προαπαιτεί τη συσχέτισή τους με δεδομένα που πρέπει να αντληθούν από άλλες πηγές. Κατ' αυτόν τον τρόπο καθίσταται δυνατό να σχηματίσουμε μία ενδεικτική μεν, αλλά συνάμα αντιπροσωπευτική εικόνα, αφενός μεν για τους ανθρώπους που αποτελούσαν τους φίλους του, τους δικούς του ανθρώπους, «τους ανθρώπους του δασκάλου», αφετέρου δε για τις πόλεις στις οποίες αυτοί δρούσαν. Αθήνα, Βενετία, Κωνσταντινούπολη, Ζάκυνθος και Κεφαλονιά, Αιτωλία και Άγραφα είναι οι πόλεις και περιοχές, όπου ο Κορδαλλεύς είχε, ίσως, τους πιο οργανωμένους πυρήνες των οπαδών του, οι οποίοι αναλάμβαναν ως δάσκαλοι, ιερωμένοι ή λαϊκοί άρχοντες, ενεργό παρεμβατική δράση στα εκπαιδευτικά, εκκλησιαστικά και πολιτικά πράγματα είτε της περιφέρειας είτε και της πρωτεύουσας του οθωμανικού Κράτους. Στην προσπάθειά τους για τη διαμόρφωση διακριτής ταυτότητας των Ορθοδόξων έναντι των Ρωμαιοκαθολικών και των Οθωμανών, οι άνθρωποι του Κορδαλλέα υιοθέτησαν προτεσταντικές απόψεις αφενός και αφετέρου στράφηκαν προς τον νεοαριστοτελισμό της Πάδοβας και του Cremonini. Εντέλει η απόπειρα μεταρρύθμισης της ορθόδοξης εκκλησίας σε προτεσταντική κατεύθυνση απέτυχε μετά τον θάνατο του Λούκαρη. Ωστόσο, οι άνθρωποι του Κορδαλλέα κατέλαβαν υψηλές θέσεις και αξιώματα και επηρέασαν με τη δράση τους την πορεία τόσο του Οικουμενικού Πατριαρχείου όσο και της ελληνικής εκπαίδευσης επί οθωμανικής εποχής.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

1. Βενετία, 1629 Προς τον Παΐσιο Μεταξά (Ζάκυνθος)

Τοῦ αὐτοῦ

- Λήθης ποταμὸν καὶ λωτὸν οἱ μῦθοι τῶν βοτανῶν ὑπε-
 ρήδιστον ἔσθημα, τῆς τῶν φιλτάτων μνήμης καὶ μάλα
 καθιστοροῦσι πολέμια, τὸν μὲν ὡς τῶν φιλοῦντων τὸν
 5 νοῦν τῷ ἐνηδόνῳ τῆς βρώσεως ὑποκλέπτοντα, τὸν δὲ ὡς
 τῷ νεκταρώδει τῆς πόσεως τὸ κείνων αὐτῶν καταδουλού-
 μενον φρόνημα. Ἐμὲ δ' ὁ μῦθος οὐκ ἐπὶ πᾶσιν ὡσαύτως
 ἔχει πιστούμενος. Ἄπαγε, ἀλλ' ἐπιμόνοις αὐτοῖς παρενεῖρει
 τὴν πίστιν ἐκτείνειν τοῖς ἐμφερεῖς ἑαυτοῦς τοῖς ἀλόγοις
 τιθεῖσι, καὶ ὡς εὐλόγου τάξει ταῖς σφῶν παρεπομένοις
 αἰσθήσεσιν· ἐμὲ δὲ ὃν ἡ βραχυτάτη τοῦ λόγου ἀπόλαυσις
 10 τηλοῦ ὅσον ἐνὶ διέστησεν, οὐχ ὅτι λωτὸς καὶ αὐτῆς λήθης
 ποτάμια ρεύματα, ἀλλ' οὐδ' αὖ ὅσα τε ὄρη σκιώδη καὶ
 θάλασσα, τὸν πρὸς σέ μου πόθον, ὃν ἀπαλαῖς τῆς καρδίας
 πλαξί ἢ καλή σου ἐνέξυσεν εὐνοια, οὐδὲ πολλοστὸν διατει-
 χίσαι τῷ ὄντι δυνησαιο. Ἄν δέ γε ὄντως τυγχάνω ἢ μὴ τὰ
 πρὸς σε διακαίμενος, ὁ τήνδε σοὶ κομίζων λογιώτατος Μά-
 ξιμος μάρτυς ἰκανῶς ἀξιόπιστος, ὃς οὐ μόνον φιλίας οἶδε
 15 φυλάττειν θεσμούς τε καὶ δίκαια, ἀλλὰ καὶ τοὺς τῆς ἀλη-
 θείας ὅρους ἀσινεῖς διασώζειν, καὶ πείρα ἔγνω καὶ τέχνη
 μεμάθηκε. Τοῦτον τοιγαροῦν ὅσον προσηνῶς προσδεχθεί-
 ης δι' ἐμέ τε καὶ αὐτόν, οὐδὲ πρὸς μέρος δοκεῖς μοι τῆς
 ἀρετῆς τάνδρός τι πράξειν ἀντάξιον· τύχοι δ' ὅμως φι-
 λανθρωπίας ἀξίας τῆς σῆς ἀγαθῆς προαιρέσεως, ἥτις ἅμα
 τῷ αὐτὴν ἐπιδειῖξαι οἶά τις καὶ τὴν τῶν μὴ κατ' αὐτὴν
 20 θριαμβεύσει ἀπήνειαν· καὶ γὰρ φωτὸς παρουσία καὶ σκό-
 τους ἐλέγχειν ἐν τῷ ἅμα κατήφειαν. Ἐρρωσο, Ἐνετίηθεν.

cod. Paris. Suppl. gr. 1044 (=S)

3 Λήθης ποταμὸν] cf. Plato *Respublica* 621C καὶ τὸν τῆς Λή-
 θης ποταμὸν εἶ διαβησόμεθα καὶ τὴν ψυχὴν οὐ μινθησόμεθα;

Paus. 9.39.8: Λήθης τε ὕδωρ | λωτὸν] cf. Hom. *Od.* 10,84-95: ὅς τις λωτοῖο φάγοι μελιηδέα καρπὸν 11-12 ὄρη σκιώδη καὶ θάλασσα] cf. Hom. *Il.* 1,157: οὐρέα τε σκιδόντα θάλασσά τε ἠχήεσσα

2 Τοῦ αὐτοῦ in margine S 5 ὑποκλέπτοντα scripsi: ὑποκλέπτοντι S | τῷ νεκταρώδει scripsi: τὸν νεκταρώδη S 6 τὸ scripsi: τὸν S 8 ἑαυτοὺς scripsi: ἑαυτοῖς S 17 δοκεῖς scripsi: δοκῶ S | πράξειν scripsi: πράξις S

2. Κωνσταντινούπολη, 1939   Για τον Ευγένιο Γιαννούλη
(Κωνσταντινούπολη)

Τοῖς ἐντευζομένοις ὅποιοιδήποτε βαθμοῦ τε καὶ τάξεως
σωτηρίαν ἐν Χριστῷ

- Τὸ καλὸν τίμιον μὲν καὶ καθ' ἑαυτὸ, εἰ δὲ τύχη καὶ σπάνιον ὄν, αὐτὸ τοῦτο καὶ ἐράσμιον γίνεται τοῖς φιλαρέτοις· ἦν δέ που πρὸς τούτοις καὶ ἀναγκαῖον ἦ, τίνος
5 οὐκ ἂν φιλόφρονος γένοιτο ὑποδοχῆς ἄξιον; Καλὸν δὴπου καὶ ἀκρότης τῶν ἐν ἀνθρώποις καλῶν ἢ ἐπιστήμη τυγχάνει καὶ τελειότης νόος, ἦν καὶ γνῶσιν θεῶν καὶ ἀνθρωπίνων ὀρίζεσθαι ἔθος ἐστὶν ἀνδράσι σοφοῖς. Σπάνιον δὲ γέρας καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἐστὶν ἢ αὐτή, ἧς μόλις καὶ ἀκοὴν ἴσχουσιν οἱ νῦν Ἕλληνας, εἴ γε καὶ Ἕλληνας. Τῶν γὰρ ἀντιπιοιουμένων τῆς προεδρίας τοῦ βήματος, οὓς ἔδει
10 καὶ τοῖς ἄλλοις μεταδιδόναι τῶν τῆς εὐσεβείας δογματῶν, ἀγαπητόν, εἰ καὶ τιν' ἦν εὐρεῖν εὖ γοῦν ἠγμένον χριστιανοῖς ἦθεςιν, ἀλλὰ μὴ τοὺς πάντας ἐκδεδιητημένους καὶ μὴ μόνον ἀμοιροῦντας παιδείας ἀλλὰ κἂν πού τινα αἰσθωνταὶ παιδεύσεως ὅπως οὖν ἀντεχόμενον, τοῦτο αὐτοῖς κἠρ εἶδεται εἶναι καὶ κατὰ τῶν τοιούτων πάντα αὐτοῖς κινεῖται τὰ σκευωρήματα καὶ γλῶττα καὶ χεῖρ
15 ἐξοπλίζεται· οὕτως εἰσὶ τυφλοὶ περὶ τὸ φῶς, πράγματι θειοτάτῳ τῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἀναγκαιοτάτῳ εἰς σωτηρίαν ἀπεχθανόμενοι, ὃ μόνους τοῖς ἀσεβέσιν ἀποδιδόασιν ἐν ταῖς Παροιμίαις τὰ θεῖα λόγια· «παιδείαν» γὰρ φησι

(«καὶ σοφίαν ἀσεβεῖς ἐξουθενήσουσι»). Πεπείραται πως τῆς
 τούτων λύττης καὶ ὁ θεοσεβέστατος τῶντι καὶ λογιώτατος
 ἐν πνευματικοῖς Εὐγένιος ὁ Ἰαννούλιος, ὃ δὴ καὶ παρά γε
 20 συνετοῖς καὶ εὐσεβέσιν ἀνδράσι τεκμήριον ἀσφαλὲς εὖ
 οἶδα γενόμενον τῆς τοῦ ἀνδρὸς εὐσεβείας τε καὶ καλοκα-
 γαθίας, ὡς μὴδὲ δεῖσθαι μαρτυρίας ἐτέρας εἰς βεβαίωσιν
 τῆς οἰκειᾶς αὐτοῦ ὑπεροχῆς τε καὶ καθαρότητος· εἰ γὰρ
 τὸ ὅμοιον ἀεὶ τοῖς ὁμοίοις ἐμφιλοχωρεῖ τε καὶ τέρπεται,
 πολλῶ δῆπου μᾶλλον τάναντία μαχητικὰ πρὸς ἄλλη-
 λα γίνεται. Τίς γὰρ συμφωνία σοφίας πρὸς ἀπαιδευσίαν,
 25 μεγαλονοίας πρὸς ἄνοιαν, ὁσιότητος πρὸς ἀσέβειαν; Πῶς
 γὰρ φίλα γενοῖτ' ἂν σεμνότης καὶ βδελυρία, ἀσέλγεια καὶ
 ἐπιείκεια, ὑπεροψία καὶ μετριοφροσύνη, πανουργία καὶ
 ἀκραιότης καὶ ὄλως κακία καὶ ἀρετή, ὧν τὰ μὲν σαφῶς
 ἐστὶ γνωρίσματα τῶν εἰρημένων (τούτοις γὰρ ἅπα-
 30 σι συνίσταται τὸ τυραννικὸν κράτος), τὰ δὲ ἀντικείμε-
 να ὅτι σοφοῖς ἀνδράσιν οἰκεῖα οὐδεὶς ἐστὶ μὴ ὁμολογῶν,
 ὧ καὶ σμικρὸν νοῦ προσηρᾶτο. Οἷοις δῆπου καλοῖς κεκό-
 σμηται τὴν ψυχὴν καὶ ὁ διαληφθεὶς Εὐγένιος, εἴπερ ἐγὼ
 ἱκανὸς τὰ τοιαῦτα κρίνειν, καὶ ταῦτα διὰ μακροῦ πειραθεὶς.
 Πέπεισμαι δὲ καὶ τῶν ἐντευζομένων αὐτῷ μὴδένα διαμέμ-
 ψεσθαί μου τὴν ἀξίωσιν, ἀλλὰ καὶ προσεπαινέσουσι μετὰ τὴν
 πεῖραν οἱ ὁμιλήσοντες τῷ ἀνδρὶ καὶ τιμήσουσιν ὡς ἀρετῆς
 καὶ ἐπιστήμης ἐπήβολον (οὐ γὰρ ἄλλως ἐνδέχεται τιμᾶν
 35 ἀρετὴν ὅτι μὴ ἐν τοῖς μετασχοῦσί τε καὶ χρωμένοις) καὶ
 φιλοφρόνως ὑποδέχονται εἰδότες ὡς σπάνιον χρῆμα ἀνὴρ
 σοφὸς τό γε νῦν ἔχον καὶ ὡς ἀναγκαῖον τῷ ἡμετέρῳ γέ-
 νει· («πλῆθος γὰρ σοφῶν σωτηρία πόλεως»), ὡς που τῶν
 θείων λογίων τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον διατάττεται. Ὅθεν ἔγω-
 γε ταῦτα οὐχ ὡς αἰτήσαντι μόνον ἐπιδέδωκα ἀλλὰ πολὺ
 πρότερον εἰς σύστασιν ἀρετῆς καὶ παιδείας τὴν ἀνάκλησιν
 40 τῆς παλαιᾶς εὐκλείας τοῦ ἡμετέρου γένους ἐπιποθῶν.
 Ἔρρωσθε.

·αχλθ' διδάσκαλος ὁ Κορυδαλλεύς.

cod. Athen. Musei Benaki 93 (=A)
 cod. Athous Panteleimonos 781 (=P)

6 γινῶσιν θείων καὶ ἀνθρωπίνων] cf. *Macc.* 4,16; Ioan. Damasc. *Dial.* 533B-C (PG 94) 12-13 τοῦτο-εἶδεται] cf. Hom. *Il.* 1,228 17 «παιδείαν-ἐξουθενήσουσι»] *Pr.* 1,7 22 τὸ ὅμοιον ἀεὶ τοῖς ὁμοίοις] cf. Plat. *Lysis* 214b 28-29 σμικρὸν νοῦ προσηρτᾶτο] cf. Plat. *Phileb.* 58a 35-36 «πλῆθος-πόλεως»] cf. *Soph. Solomon.* 6,26; Theoph. Jorydal. *In Log.* p. 418: εἰ τὸ πλῆθος τῶν σοφῶν σωτηρία τῆς πόλεως, τὸ πλῆθος τῶν ἀμαθῶν φθορά ἐστὶ αὐτῆς. Ἀλλὰ τὸ πρῶτόν ἐστὶ ἀληθές, κατὰ τὸν Σολομῶντα, ἄρα καὶ τὸ δεύτερον.

1 τε add. A 5 φίλοφρονος edd.: φιλοφρόνου AP 6 καὶ² add. A 8 εἴ γε καὶ Ἑλληνας add. A: in margine P 12 καὶ A: ἐάν P 19 ὁ Ἰαννούλιος om. A 20 γενόμενον A: γινόμενον P | ἀνδρός τε P 22 ἐμφιλοχωρεῖ τε καὶ] ἐμφιλοχωρεῖται καὶ AP 23 μαχητικὰ A: κλητικὰ P 25 ἀσέλγεια A: ἀστοργία P 29 νοῦ προσηρτᾶτο A: νοῦς προσήρτητο P: νοῦ προσήρτηται edd. 32 μετὰ A: μου P 34 μετασχοῦσί A: μετέχουσί P 36 πόλεως A: πόλεων P 39 ἐπιποθῶν A et in margine P: ἐπισκοπῶν P 40 ,αχλθ' διδάσκαλος ὁ Κορυδαλλεύς om. A

3. Αθήνα, Οκτώβριος 1642 Προς Κωνσταντῖνο Ἰουλιανό
 (Κωνσταντινούπολη)

Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλλέως
 πρὸς Κωνσταντῖνον τὸν Ἰουλιανόν

Εὖ σοι γένοιτο, ἀνδρῶν μεγαλοπρεπέστατε καὶ ἔλλογιμώ-
 τατε κύριε Κωνσταντῖνε, ὅτι δι' εὐφήμου μνήμης ἄγεις
 τὰ κατ' ἐμὲ καὶ πᾶσαν κατατίθη σπουδῆν, ἐφ' ᾧ με πρὸς
 5 ὑμᾶς ἀνακαλέσειας. Τοιαῦτα γὰρ ἡμῖν ἀγγέλλεται παρὰ
 τῶν ἀπὸ Θράκης ἡκόντων ἐκάστοτε, ἀνθ' ὧν καὶ χάριν
 οἶδά σου τῇ μεγαλονοίᾳ καὶ εἴσομαι. Ἀλλὰ τὸ μὲν πρὸς
 ὑμᾶς ἀφικέσθαι πῶς δοκεῖς; Κάμοι ποθεινὸν πάντως
 ὑπὲρ τι ἄλλο τῶν ἐνταῦθα, καὶ οὐκ ἂν ὠκνησα ἀπαλλα-

- γεις τῆς κάκιστ' ἀπολουμένης ἐκείνης ὑπερορίας (ἥς
 ἐχόντα δεδούλωκεν ἐλεύθερον ὄντα, οὐκ οἶδα πῶς εἶπω,
 10 Θεὸς ἢ δαίμων, ἢ βάσκανος ἄνθρωπος) πρὸ πάντων ὑμῶν
 προσδραμεῖν καὶ περιπτύξασθαι σε τὴν φιλότιμον ἐμοὶ
 κεφαλὴν, καὶ συμβούλω χρήσασθαι περὶ τῶν κατελιηφό-
 των με δυσχερειῶν καὶ ἀτυχημάτων δεινῶν, ἀνδρὶ καὶ
 εὐνουστάτῳ καὶ συνετῷ, καὶ ὑψηλῷ τὴν διάνοιαν. Ἀλλὰ
 διττὴ με κατέρυκε νόσος ἐς τόδε, ἢ μὲν κοινὴ τῆς ἐκκλη-
 σιαστικῆς καταστάσεως, ἢ δὲ ἰδίᾳ τοῦ ὑποσάθρου τουδί
 15 σωματίου τοῦ κατ' ἐμέ. Ἄλλ' ἢ μὲν τῆς ἐκκλησίας ἤδη
 ἀπεσκορακίσθη, Θεοῦ συνεργοῦντος, καὶ ἀπελήλαται τῶν
 ὀρίων τῆς κατὰ Χριστιανῶν ἀρχικῆς δυναστείας· λοιπὴ δὲ
 ἡ τοῦ σώματος ἐνδίδωσι κατὰ μικρὸν καὶ οὐκ εἰς μακρὰν
 ὑπισχνεῖται τὴν λύσιν, τῆς ἄνω προνοίας ἐπινευούσης.
 Ἀπογενομένης δὲ τῆς νόσου, εἰρήσεται σὺν Θεῷ, ὅτι
 καμὲ παραγενόμενον ἕξις αὐτόθι ἀγαθῆς τύχης συμπνέοντα
 20 καὶ συνεργαζόμενον τὰ τῆς ἀρετῆς, καὶ εἴ τι τῶν φροντιστηρίων
 τε καὶ βιβλίων παλαιῶν συνελεξάμενη παιδείας τὰ δυνατὰ κοινω-
 νήσοντα. Ἀλλὰ τέως μὲν, εἴ γε μη τι ἐμποδῶν ἦ, ἐπίταξον τῷ
 κυρίῳ Φωτίῳ δηλῶσαί μοι τὰ συμβεβηκότα τῷ Οἰκουμενικῷ
 θρόνῳ καθεξῆς, καὶ σώζοιό μοι εἰς ἐπιμήριστον γῆρας, θαυμα-
 ζόμενος ἐπὶ σοφίᾳ καὶ λόγοις καὶ πάντα καρπούμενος τὰ ἐν βίῳ
 25 τερπνά.

Ἀθήνηθεν Πυανεψιδῶνος ἱσταμένου,
 Ὁ ἐν ἀρχιερεῦσι διδάσκαλος ὁ Κορυδαλλεὺς εὐχέτης ὑμέτερος.

cod. Chiou Biblioth. "Koraes" 16 (=C)
 2 titulum praebet C

4. Ιωάννης Καρυοφύλλης, Προς Νεόφυτο, Αδριανούπολη
Κωνσταντινούπολη 1646

Ἰωάννης Καρυοφύλλης, μέγας λογοθέτης
τῷ Ἀδριανουπόλεως Νεοφύτῳ

- Τὰ γράμματα τῆς ἱερᾶς σου συνέσεως ἐγχειριζομένῳ, θειο-
τάτη μοι κεφαλῇ, πῶς οἶει χαρᾶς ἀφάτου παραίτιά μοι
γεγόνασι. Τοῦτο μὲν δηλοῦντα τὴν σὴν περιπόθητον ὑγεί-
αν ἐμοί, τοῦτο δὲ τὸ ἀκραιφνὲς τῆς πρὸς ἐμέ σου φιλίας
5 διασαφοῦντα καὶ καταγγέλλοντα, ἔγωγε γὰρ εἰ καὶ φιλί-
ως διετέθην πρὸς τὴν σὴν ἱερότητα, καὶ νῦν οὐχ ἤττον
προῆγμαι (οὐ γὰρ ἂν εἴποιμι μᾶλλον, τῷ μὴ δίδοσθαι τοῦ
τελείου τελειότερον) ἢ πάλαι ἐπὶ τὸ φιλεῖν οὐ σὲ νῆ Δία,
ἀλλὰ τὴν ἀρετὴν αὐτήν· πᾶσαν γὰρ συλλαβὼν ἔχεις, τί γὰρ
τῶν ἐπαινετῶν οὐκ ἔν σοι; ἢ τί τῶν ἐπὶ σοι οὐκ ἐπαινετόν;
οὐ γὰρ ἀνήκόος εἰμι τοῦ σοφοῦ ἐκείνου παραγγέλματος, τὸν
10 τρόπον τοῦ γένους καὶ τὴν προαίρεσιν τῆς ἀνάγκης ὑπερ-
τίθεσθαι ἀξιούντος. Ποῦ δὲ καὶ τὸ τῆς ἀγάπης ἐκείνο πα-
ραδραμεῖται τις διττόν, τὸ ὑπερφυῆς φημι φίλτρον διὰ τὴν
εὐσέβειαν, καὶ τὸ κατὰ φύσιν διὰ τὴν ὁμοιότητα; Ἀλλὰ
δὴ καὶ μετερχομένῳ μοι ταῦτα λύπη κάτοχος γέγο-
να, τῷ ἀκηροῦναι (ᾧ Σῶτερ μὴ γένοιτο) τὴν ἀποβίωσιν
τοῦ σοφωτάτου καὶ εὐσεβεστάτου Κορυδαλλέως, καὶ ἐπὶ
15 πολὺ ἐνεῶ μοι μένοντι τὰ γράμματα δάκρυσιν ἀνίκμοις
κατέβρεχον. Τὴν δυστυχίαν ὀλοφυρομένῳ τοῦ γένους πα-
ντός, ἀφαιρεθέντος τσαύτην σοφίαν καὶ χάριτα, ἀλλ’
οὖν ἀναλογισάμενος, ἐνδεχόμενον εἶναι τὴν φήμην ἐνίστε
ψεύδεσθαι, παρεμηθυσάμην ἑμαυτὸν καὶ ἐλπίσι βόσκομαι
ἄς ὁ Κύριος ἀληθεύσει. Τὸν σοφὸν Εὐγένιον γινωσκέτω
σου ἢ πανιερότης διατρίβοντα μὲν ἐν τινι χωρίῳ Βλάσι
20 λεγομένῳ, μελετῶντα δὲ τὴν πρὸς ἡμᾶς ἀφιξίν, ἣν δ’ ἀφι-
κῆται πρὸς ἡμᾶς, ἔξει τοῦτον ἢ σεβασμιότης σου συμφιλο-
σοφοῦντα καὶ συνδιατρίβοντα. Γράφειν οὖν ἀντιβολῶ καὶ
μὴ κάμοις ἐπιστέλλων ἱερωτάτη μοι κεφαλῇ, ἀλλὰ καὶ προ-
στάττειν τὰ δυνατὰ κεχαρικῶς ἔση τὰ μέγιστα. Ἐρρωσο

τὴν δυνατὴν εὐδαιμονίαν καρπούμενος ἐν τῷ μετὰ σώματος
βίῳ, θειότατέ μοι και θεοπρόβλητε. 1646

cod. Athen. Metochii St. Sepulchri 553

1 titulum praebet cod.

Αντώνης Α. Σμυρναίος*
Γεώργιος Φελέκης**

CHR. LUDWIG KORCK
ΚΑΙ ΜΑΡΙΑ ΦΙΛΑΛΗΘΟΥΣ-KORCK
ΜΙΑ ΔΙΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΣΥΖΥΓΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Ερευνώντας δημοσιευμένες και ανέκδοτες μαρτυρίες, επιχειρούμε στη μελέτη αυτή να ανασυγκροτήσουμε τη ζωή και να ερμηνεύσουμε τις εκπαιδευτικές αλλά και θρησκευτικές δραστηριότητες του Γερμανού προτεστάντη ιεραποστόλου Chr. Ludwig Korck και της Ελληνίδας συζύγου του Μαρίας Φιλαλήθους-Korck από το 1828 έως το 1859. Το δι-ομολογιακό αυτό ζεύγος έδρασε με συνέπεια και συστηματικότητα για να επιδράσει καταλυτικά στην ελληνική εκπαίδευση, κυρίως, της Σύρου και της Αθήνας κατά την πρώτη μετεπαναστατική περίοδο. Όπως υποδηλώνει η σύγχρονη έρευνα, θεμελιώδης προσανατολισμός τους ήταν ο προσηλυτισμός της Ορθόδοξης νεολαίας στα δόγματα του προτεσταντισμού, μέσω μιας ισχυρής και ελκυστικής εκπαιδευτικής/ανθρωπιστικής μεταμφίεσης, καθώς επίσης και η πολιτική, κοινωνικο-οικονομική και πολιτιστική προσομοίωσή της με το αγγλοσαξονικό πρότυπο της εποχής μέσω του ίδιου διαύλου. Στην

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής Νεοελληνικής Ιστορίας, Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και Διδακτικής της Ιστορίας στο Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

** Υποψήφιος διδάκτορας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

ιδιαίτερη, όμως, περίπτωση της Μαρίας Korck φαίνεται πως αυτή η προσπάθεια μιας ολόκληρης ζωής θα καταλήξει παράδοξα στην επαναφορά της στην Ορθόδοξη Εκκλησία, υποδεικνύοντας ενδεχομένως την απορροφητική δυναμική του εντόπιου θρησκευτικού και πολιτιστικού παραδείγματος.

Λέξεις-κλειδιά: Korck, προτεσταντικές ιεραποστολές, ελληνική εκπαίδευση, 19ος αιώνας

CHR. LUDWIG KORCK & MARIA PHILALITHUS-KORCK:
A TRANS-DENOMINATIONAL MATRIMONY IN THE GREEK
EDUCATION DURING THE 19th CENTURY

Investigating evidences on published and unpublished accounts, we attempt to reconstruct the state of life and interpret the educational as well as religious activities of the German protestant missionary Chr. Ludwig Korck and his wife Maria Philalithus-Korck from 1828 to 1859. This trans-denominational couple consistently and systematically struggled to have a catalytic effect on the Greek education, particularly in Syros and Athens during that period. As the contemporary research indicates, they had fundamentally oriented their efforts to proselytize gradually the Orthodox youth to protestant dogmas by means of a powerful and attractive educational and humanistic disguise. Furthermore, working in the golden age of orientalism, they attempted to simulate them to the overarching Anglo-Saxon political, socio-economic and cultural ideal of the nineteenth century. Paradoxically, however, Maria Korck eventually seems to be incorporated again into the Orthodox Church, possibly indicating the strong absorption capacity of the indigenous religious and cultural paradigm.

Keywords: Korck, protestant missions, Greek education, 19th century

Εισαγωγή

Η ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΗ, ιεραποστολική παρέμβαση στην Ελλάδα του μετεπαναστατικού 19ου αιώνα, αλλά και στην παγκόσμια περιφέρεια, δεν ήταν απλώς μια θρησκευτική υπόθεση μεταξύ ετεροδόξων εκδοχών του Χριστιανισμού ή μεταξύ διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων. Ο εγκλεισμός αυτού του γιγαντιαίου, οικουμενικού φαινομένου μόνο στη θρησκευτική ή στην εκπαιδευτική του διάσταση δεν αντέχει στην κριτική. Αντίθετα, οι διαστάσεις που έλαβε υπερβαίνουν την απλή διολογιακή ή διαθρησκευτική αντιπαράθεση και επεκτείνονται στο πολιτικό, διπλωματικό,¹ οικονομικό, κοινωνικό, ατομικό, πολιτισμικό και εν γένει θεσμικό πεδίο. Θα ισχυριζόμασταν μάλιστα ότι το ιεραποστολικό αυτό φαινόμενο, με τις οπωσδήποτε βαθιές θρησκευτικές προδιαγραφές, ήταν κατ' εξοχήν πολιτικό, μέσα στην περιοχή του οποίου περιλαμβάνονται όλα τα ανωτέρω πεδία. Η ρητορική αλλά και πρακτική μαεστρία με την οποία αντιμετώπισαν, λοιπόν, την ελληνική κοινωνία και πολιτεία, τα ποικίλα μέσα που χρησιμοποίησαν για να την μετασχηματίσουν και η πολυπλόκαμη εξακτίνωση των ενεργειών τους, προκαλώντας μια ευρεία κύμανση αντιδράσεων (από την ένθερμη αποδοχή, την ήρεμη ανοχή σε συνδυασμό με την αμηχανία, και έφταναν μέχρι την οργισμένη αντίδραση και τον προπηλακισμό),² λειτούργησαν συστηματικά και αποφασιστικά μέσα στο διαφορούμενο χώρο αυτής της ιδιάζουσας «τέχνης του

1. Για τις διπλωματικές παρεμβάσεις στην ιεραποστολική υπόθεση, βλ. Αντώνης Λ. Σμυρναίος, *Ο Καλβίνος στην Ιωλκό: Οι Αμερικανοί ιεραπόστολοι στην Ελλάδα και η συγκρότηση της Ευαγγελικής Κοινότητας του Βόλου (1875-1901)*, Αθήνα, Γρηγόρης, 2017, σ. 142-146· Angelo Repousis, «'The Devil's Apostle': Jonas King's Trial against the Greek Hierarchy in 1852 and the Pressure to Extend U.S. Protection for American Missionaries Overseas», *Diplomatic History* 33 (2009) 807-837.

2. Αντώνης Λ. Σμυρναίος, «Η συνάντηση Ορθοδοξίας και Προτεσταντισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: ιστορία και προοπτικές», *Αντίβολα* 3 (2019) 305.

εφικτού». Μετά από τις έρευνες στα αρχεία των ίδιων των ιεραποστολικών εταιρειών, έχει γίνει, πλέον, σαφές ότι ο στόχος των ιεραποστολών ήταν, πρώτον, ο προσηλυτισμός των Ελλήνων Ορθόδοξων στον προτεσταντισμό, στόχος ο οποίος εκπληρωνόταν μέσω της εκπαιδευτικής και ανθρωπιστικής μεταμφίεσης, και δεύτερον, μέσω αυτού ακριβώς του διαύλου, η πολιτική, κοινωνικο-οικονομική και πολιτιστική προσομοίωσή τους με το αγγλοσαξονικό πρότυπο της εποχής.

Αυτός ο στόχος κρατιόταν σταθερός, ακόμη και όταν τον αρνούσαν πεισματικά οι ιεραπόστολοι στα επίσημα κείμενά τους ή στην επικοινωνία τους με τους Έλληνες,³ άρνηση η οποία φαίνεται πως είχε τόση πειθώ, ώστε πολύ συχνά γινόταν πλήρως αποδεκτή από την ηγετική τάξη της εποχής, συντάκτες εφημερίδων, διανοουμένους, εμπόρους, θρησκευτικούς ηγέτες, τις ίδιες τις ελληνικές αρχές κ.λπ. Ένας από τους βασικούς λόγους αυτής της επιτυχίας φαίνεται πως ήταν ο ελκυσμός αυτής της τάξης από την εν γένει ρητορεία του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ρητορεία την οποία κόμιζαν επίσης, έστω και τροποποιημένη, οι ιεραπόστολοι.⁴ Ένας άλλος ήταν η διαδικασία απαξίωσης της Ορθόδοξης παράδοσης, που είχε ξεκινήσει ήδη από τους χρόνους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και η επιτάχυνσή της κατά τη μετεπαναστατική περίοδο, εστιάζοντας ιδιαίτερα σε συμπτώματα που χαρακτηρίζονταν συλλήβδην ως παθολογικά στη συμπεριφορά του ιερατείου, στις τελετουργίες ή στα δόγματα.

Αν, λοιπόν, η αρχειακή έρευνα αποτελεί το κατ' εξοχήν μεταλλείο της ιστορικής επιστήμης, τότε η συστηματική ιχνηλασία πάνω στο υπάρχον πλούσιότατο, ανέκδοτο αλλά και δημοσιευμένο, αρχείο των ιεραποστολικών εταιρειών και περιοδικών, αν και έχει πολύ λίγους μέχρι σήμερα μελετητές στην Ελλάδα, θεωρούμε ότι είναι αναγκαία. Διότι με τον τρόπο αυτό ενδέχεται να φωτιστεί ακόμη περισσότερο εκείνος ο «πολύ-

3. Α. Α. Σμυρναίος, *Ο Καλβίνος στην Ιωλκό*, ό.π., σ. 235-246.

4. Έλλη Σκοπετέα, *Η Δόση της Ανατολής: Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα, Γνώση, 1992, σ. 37.

τροπος, αιγιματικός, πρωτεϊκός» 19ος αιώνας, ο οποίος «μας δείχνει κάθε φορά μια μονάχα όψη του»⁵ και εξακολουθεί να αντιστέκεται στις στερεότυπες ερμηνείες που τον έχουν δεξιωθεί αλλά και εγκλωβίσει. Μέσα, λοιπόν, στο εξαιρετικά ρευστό περιβάλλον της μετεπαναστατικής Ελλάδας πολλές, αδιανόητες μέχρι τότε, συγκλίσεις είχαν λάβει χώρα. Μια από αυτές ήταν και εκείνη ανάμεσα στον Γερμανό προτεστάντη ιεραπόστολο και γιατρό Christian Ludwig Korck και στη Μαρία Φιλαλήθους-Korck, ένα συζυγικό ζεύγος που άφησε τη δική του σφραγίδα στα εκπαιδευτικά αλλά και θρησκευτικά πράγματα της τότε Ελλάδας.

1. Ο Christian Ludwig Korck (1800-1842)

Ο Γερμανός ιεραπόστολος γεννήθηκε στη Βρέμη το 1800, φοίτησε στο Ιεραποστολικό Σεμινάριο της Basle Missionary Society (B.M.S.) στη Βασιλεία της Ελβετίας, ενώ σπούδασε επίσης ιατρική και φαρμακευτική στο Παρίσι, λαμβάνοντας, επιπλέον, τον τίτλο του διδάκτορος της Ιατρικής Χειρουργικής από την Ιατρική Σχολή της Βασιλείας.⁶ Κατόπιν προσελήφθη από τη βρετανική Church Missionary Society (C.M.S.) και αρχικά πήγε στην Κέρκυρα. Μετά από απαίτηση, όμως, του William Jowett, σημαίνοντος στελέχους της εταιρείας και πρώτου ανιχνευτή του ιεραποστολικού εδάφους στη Μεσόγειο,⁷ υποχρεώθηκε, πα-

5. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, 1998, σ. 118.

6. Γενικά Αρχεία του Κράτους, *Αρχείο ΥΕΔΕ (1833-1848)*, 138, 2, αρ. εγγρ. 19, νέος αρ. φακ. 1464. Ευχαριστώ τον αγαπητό συνάδελφο κ. Δαυίδ Αντωνίου που μου παραχώρησε αυτή τη μεταφρασμένη από τα γερμανικά επιστολή του Korck προς τον Άρμανσμπεργκ, από την οποία άντλησα σημαντικά στοιχεία για τη δραστηριότητά του στην Ελλάδα μετά την αποχώρησή του από τη Σύρο.

7. William Jowett, *Christian researches in the Mediterranean, from MDCCCXV to MDCCCXX in the furtherance of the objects of the Church Missionary Society*, Λονδίνο, 1822· William Jowett, *Christian Researches in*

ρά τη θέλησή του, να μεταβεί στη Σμύρνη, όπου έμεινε έναν χρόνο ως συνεργάτης του Άγγλου ιεραποστόλου John Hartley, μαθαίνοντας την τουρκική και την ελληνική γλώσσα. Εκεί διαπίστωσε γρήγορα τη μεγάλη σπουδαιότητα της γενικής εκπαίδευσης στην επίτευξη του ιεραποστολικού στόχου, θεωρώντας ότι ειδικά η εκμάθηση της ανάγνωσης θα καθιστούσε το βιβλίο της Αγίας Γραφής, με την εξαιρετική δυναμική του, έναν πολύτιμο βοηθό για τους Έλληνες. Θα τους καταστούσε «ένα καινούργιο έθνος και μια ευλογία για τους Τούρκους που τους περιστοιχίζουν».⁸

Αλλά αυτό το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Κορκ για την εκπαίδευση δεν το συμεριζόταν τότε η C.M.S., η οποία θεωρούσε ως καθαρά ιεραποστολικό έργο τη διασπορά βιβλίων και φυλλαδίων, το κήρυγμα, τη θρησκευτική συζήτηση στα σπίτια ή στην αγορά και το Κατηχητικό σχολείο (Sunday School). Προσπάθησε, λοιπόν, στις επιστολές του να την πείσει για την αναγκαιότητα αυτής της εκπαίδευσης, προτείνοντας ένα πλήρες σχέδιο δραστηριοτήτων, το οποίο θα περιλάμβανε την ίδρυση αλληλοδιδασκτικών σχολείων, την κατάρτιση δασκάλων, τη βελτίωση των «κοινών σχολείων» που υπολειπουργούσαν από την περίοδο της Οθωμανικής διακυβέρνησης και της Επανάστασης, την υποστήριξη ορφανοτροφείων, την ίδρυση ενός ανώτερου σχολείου, μιας Ακαδημίας, για «εусεβείς και ταλαντούχους νέους» και, τέλος, τη συγκρότηση μιας βιβλιοθήκης από ξενόγλωσσα έργα όλων των επιστημονικών κλάδων, μεταφρασμένα στα ελληνικά. Ο Κορκ διατεινόταν ότι αυτή ακριβώς η πλειοδοσία στην εκπαίδευση των νέων θα επιτύγχανε την ένωση θρησκείας και επιστήμης και θα μπορούσε να συνενώσει τις τρεις κατηγορίες των Ελλήνων που κατά τη γνώμη του συνυ-

---

Syria and the Holy Land in MDCCCXXIII and MDCCCXXIV, in Furtherance of the Objects of the Church Missionary Society, Λονδίνο, 1825.

8. Αντώνης Α. Σμυρναίος, *Στα Ίχνη της Ουτοπίας, Το «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον» της Σύρου και η Προτεσταντική Ομογενοποίηση της Οικουμένης κατά τον 19ο Αιώνα*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, Αθήνα, 2006, σ. 137.

πήρχαν στο νέο κρατίδιο: τους προσκολλημένους στα δόγματα και στις πρακτικές της Ορθόδοξης Εκκλησίας, τους μορφωμένους άθεους αλλά και εκείνους οι οποίοι, έχοντας τις ηθικές και διανοητικές αρετές, μπορούσαν να εκτιμήσουν ορθά τους κινδύνους του έθνους τους από την έλλειψη μόρφωσης.

Το ίδιο διάστημα ανέπτυξε μια εξαιρετική δράση. Έκανε περιοδείες στα νησιά του Αιγαίου και στα παράλια της Πελοποννήσου για να διαπιστώσει την εκπαιδευτική κατάσταση του νεοελληνικού κρατιδίου. Σε κάποια από αυτές συναντήθηκε και με τον Ιω. Καποδίστρια, αρνούμενος, όμως, να ιδρύσει ένα σχολείο κοριτσιών στην Αίγινα, όπως του πρότεινε ο Κυβερνήτης, ίσως γιατί αφουγκραζόταν την αντίδραση της C.M.S. Προμηθέυτηκε βιβλία για τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, έπεισε τον πρόξενο της Δανίας στη Σμύρνη και φίλο των προτεσταντών ιεραποστόλων Van Lennep να χρηματοδοτήσει το εκπαιδευτικό του πρόγραμμα, ανέλαβε να συνθέσει μια στοιχειώδη ελληνική γραμματική μαζί με τον Γεώργιο Γεννάδιο, αλλά και να μεταφράσει από τα γερμανικά ένα μικρό σχολικό βιβλίο, ενώ προσπάθησε να συστήσει, μαζί με τον Hartley και το Σκοτσέζο Edward Masson, μια επιτροπή για την εισαγωγή της Αγίας Γραφής στα ελληνικά σχολεία.

Ο Korck πριμοδοτούσε τη διάδοση της Αγίας Γραφής αλλά και των μεταφρασμένων προτεσταντικών βιβλίων και φυλλαδίων στην ελληνική κοινωνία, διότι θεωρούσε ότι αυτά θα λειτουργούσαν ανασχετικά στο ρεύμα των «ασεβών» έργων του Γαλλικού Διαφωτισμού που κυκλοφορούσαν στην Ελλάδα. Έκανε έκκληση, λοιπόν, στους χριστιανούς της Αγγλίας, «οι οποίοι φαίνονται, λόγω μιας ιδιαίτερης θείκης εύνοιας, ότι είναι τα ευλογημένα όργανα για τη στήριξη και διάδοση του ευαγγελικού φωτός», να χρηματοδοτήσουν αυτή την προσπάθεια, όντας βέβαιος ότι οι Έλληνες ήταν «αναζητητές της αλήθειας και ένας διανοητικά προικισμένος λαός».⁹ Εξάλλου, ήταν από τους πρώτους προτεστάντες ιεραποστόλους που μίλησαν πολλές φορές με θαυμασμό για τη «μορφωσιολατρεία» των Ελλήνων.

9. Στο ίδιο, σ. 139.

Η εμπιστοσύνη του σε αυτούς έμοιαζε απεριόριστη: «Έχουμε πολλά να ελπίζουμε από την Ελλάδα. Αν μπορούσαμε κάποτε να κάναμε το έθνος αυτό ζωντανούς χριστιανούς (τι ευλογία!), η Ανατολή γρήγορα θα αποκαρδιωνόταν. Θα φέρναμε το σχοινί του θανάτου στην καρδιά του Ισλαμισμού».¹⁰ Ένας, επιπλέον, όμως, λόγος για να αναληφθεί αυτή η μεταφραστική προσπάθεια ήταν ότι με τον τρόπο αυτό θα ανυψωνόταν το αγγλικό γόητρο στην Ελλάδα, το οποίο είχε προσβληθεί από ενέργειες της αγγλικής κυβέρνησης, τις οποίες, όμως, δεν κατονομάζει. Προσπαθούσε, λοιπόν, να συνδέσει την ιεραποστολική, την εκπαιδευτική και τη διπλωματική-πολιτική διάσταση, έτσι ώστε να πείσει περισσότερο την C.M.S. για την περαιτέρω άσκηση των δραστηριοτήτων του.

Στα τέλη του 1828 ο Korck εγκαταστάθηκε στην Ερμούπολη της Σύρου και βρέθηκε να διευθύνει το σχολείο, το οποίο είχε ιδρύσει ο Αμερικανός ιεραπόστολος Josiah Brewer, της American Board of Commissioners for Foreign Missions (A.B.C.F.M.). Κάτω από τη διεύθυνση του Korck το σχολείο αυτό, που οι Έλληνες συχνά αποκαλούσαν το «Αμερικανικό σχολείο»,¹¹ ενσωματώθηκε με εκείνο της τοπικής κοινότητας, το οποίο κτίστηκε με τη συνδρομή Ελλήνων εμπόρων του νησιού. Τον Αύγουστο του 1829 έφτασε να φιλοξενεί 250 παιδιά, από τα οποία τα 80 ήταν κορίτσια.¹² Ο Korck ήταν εντυπωσιασμένος από την εξαιρετική προθυμία για μάθηση που έδειχναν οι μαθητές και οι μαθήτριές του, μια προθυμία την οποία μάλιστα αναγκαζόταν κάποτε να περιστείλει «για να μη βλαφτεί η υγεία τους». Επιπλέον, παρά το γεγονός ότι είχε ακόμη ελλιπή γνώση της ελληνικής γλώσσας, του είχε ζητηθεί να κηρύττει δυο φορές την εβδομάδα σε μια Ορθόδοξη Εκκλησία της Ερμούπολης (την εκκλησία της Μεταμορφώσεως), ένα γεγονός που ανέφερε με ενθουσιασμό

10. Α. Α. Σμυρναίος, *Στα Ίχνη της Ουτοπίας*, ό.π., σ. 139.

11. Rufus Anderson, *Observations Upon the Peloponnesus and Greek Islands, Made in 1829*, Βοστώνη, 1830, σ. 234.

12. *The Missionary Register of the Church Missionary Society*, Λονδίνο, 1829, σ. 47.

στην C.M.S., διότι ευνοούσε υπερβολικά, όπως ήταν φυσικό, τις ιεραποστολικές του προσδοκίες.

Για το σχολείο του ο Korck προμηθευόταν βιβλία και γραφική ύλη από την British and Foreign School Society (B.F.Sc.S.), η οποία του είχε συστήσει και τον Κύπριο δάσκαλο Δημήτριο Πιερίδη, ο οποίος είχε διδαχθεί την αλληλοδιδασκτική μέθοδο στο σχολείο της, στη Borough Road του Λονδίνου.¹³ Μετά από την παράκληση του Έπαρχου των Β. Κυκλάδων Ανδρέα Μεταξά, έκανε επίσης περιοδείες στη Μύκονο, στην Τήνο και στην Άνδρο για να διοργανώσει καινούργια σχολεία ή να ενισχύσει αυτά που ήδη λειτουργούσαν. Εφοδιάζε επίσης με ποικίλο εκπαιδευτικό υλικό συνολικά πενήντα σχολεία, στη Σάμο, στην Ανάφη, στη Γαμβούσα, στην Κάλυμνο, στο Άστρος, στην Τρίπολη, στα Βρέσθena, στην Ύδρα, στην Πάρο, στη Νάξο, στη Σίφνο, στη Σέριφο, στην Κύθνο κ.α.¹⁴ Συγκρότησε ακόμη μια επιτροπή οκτώ γυναικών της Ερμούπολης με σκοπό την ενίσχυση του ενδιαφέροντος για τη γυναικεία εκπαίδευση στην τοπική κοινότητα, ενώ ήδη από τον Δεκέμβριο του 1828 δώδεκα υποψήφιοι δάσκαλοι καταρτίζονταν από αυτόν στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο. Τέλος, τον Δεκέμβριο του 1829 ο Γερμανός ιεραπόστολος θα αναφέρει ότι διηύθυνε 2 αλληλοδιδασκτικά και 2 Ελληνικά σχολεία αγοριών και κοριτσιών, απασχολώντας τρεις δασκάλους και δυο δασκάλες.¹⁵

Ζούσε, λοιπόν, μέσα σε μια ευρύτατη και ευφρόσυνη διακίνηση των δραστηριοτήτων του, έναν εκπαιδευτικό οργανισμό, («εκβιάζοντας»), κατά κάποιον τρόπο, την C.M.S. να υιοθετήσει και να χρηματοδοτήσει ένα εγχείρημα, το οποίο η εταιρεία θεωρούσε απλώς ως υποβοηθητικό του ιεραποστολικού έργου και στο οποίο δεν ήταν διατεθειμένη να αφιερώσει το σύνολο των χορηγιών της. Αλλά οι αντιδράσεις των ντόπιων δεν άργησαν να εκδηλωθούν. Κατηγορίες για «αθεϊσμό», («για διαφθορά της νεολαίας»), για ανάρμοστες ηθικά πράξεις στο σχολείο του και

13. Στο ίδιο, 1829, σ. 166-167 και 1830, σ. 180-181.

14. Αρχείο YEAE, ό.π.

15. *The Missionary Register*, ό.π., 1831, σ. 137.

για την «κακήν και διεφθαρμένην προφορά του, δι' ης φθείρει και την των μαθητών πάτριον», άρχισαν να εκτοξεύονται εναντίον του.¹⁶ Το γεγονός αυτό ισχυροποίησε μέσα του την επιθυμία να παντρευτεί, παρά την αντίθετη εντολή που η προηγούμενη ιεραποστολική του εταιρεία, η Β.Μ.Σ., είχε δώσει στους ιεραποστόλους της. Πίεζε, λοιπόν, την C.M.S. να συναίνεσει σε έναν γάμο.

Χωρίς, λοιπόν, να περιμένει την επίσημη άδεια της εταιρείας, ο Κορεκ παντρεύτηκε τελικά το 1830 τη Μαρία Φιλαλήθους, «νεάνιδα καλής οικίας και ανατροφής». Στην εξήγηση που θα δώσει αργότερα σε επιστολή του προς την Αντιβασιλεία (1833), θα συνδέσει την αναγκαιότητα του γάμου του με τη γυναικεία εκπαίδευση: «Όπως διευκολυνθώ εις την επίβλεψιν του σχολείου των κορασίων, είχαν νυμφευθή μίαν πεπαιδευμένην Ελληνίδα».¹⁷ Φαίνεται, όμως, πως οι γονείς της Φιλαλήθους αντέδρασαν στον γάμο, αν δε γινόταν κατά το Ορθόδοξο δόγμα, όπως θα αναφέρει τουλάχιστον ένα αντιπροτεσταντικό φυλλάδιο που κυκλοφόρησε λίγο αργότερα στην Ερμούπολη. Τότε ο Κορεκ υποχρεώθηκε μεν να τελέσει Ορθόδοξα τον γάμο, αλλά «το εσπέρας... ως ωμολόγουν τότε οι οικείοι του» έκανε ο ίδιος τον γάμο του και κατά το προτεσταντικό δόγμα. Αυτή τη διπλή ενέργεια δεν του τη συγχώρησε η εταιρεία, στην οποία το αποκάλυψε μάλιστα ο συνάδελφός του ο Hildner, και τον απέπεμψε, σύμφωνα πάντα με το φυλλάδιο.¹⁸

Βεβαίως, ένα προτεσταντικό κείμενο που κυκλοφόρησε ανώνυμα στη Σμύρνη την ίδια χρονιά θα θεωρήσει αυτήν την

16. Α. Α. Σμυρναίος, *Στα Ίχνη της Ουτοπίας*, ό.π., σ. 149.

17. Δαυίδ Αντωνίου, «Η εκπαίδευση στην Εύβοια: 1833-1850», στο ίδιο, *Διαδρομές και στάσεις στη νεοελληνική εκπαίδευση*, Αθήνα, Γρηγόρης, 2016, σ. 73.

18. Ζ. Π. Ρ., *Επιστολή περί του τις ο υποκεκρυμμένος σκοπός των εις την Ελλάδα ιεραποστόλων της Βιβλικής Εταιρίας, (των κοινώς λεγομένων Αμερικανών), εκ των πράξεων και εκ των βιβλίων των αποδεικνυόμενος*, Εν Παρισίοις, Εκ της Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, 1836, σ. 16-17.

εκδοχή συκοφαντία και «πράγμα απίστευτον».¹⁹ Από την αλληλογραφία επίσης του Korck με την C.M.S., η οποία είναι κατατεθειμένη στα αρχεία της, το γεγονός παρουσιάζεται διαφορετικά. Έτσι, η C.M.S., μέσω του W. Jowett, αντέδρασε για τις υπερβολικές, κατά τη γνώμη της, δαπάνες του ίδιου του γάμου του Γερμανού ιεραποστόλου. Η αγορά ενός σπιτιού που έκανε ξαφνικά και η επίπλωσή του με τα χρήματα της εταιρείας, η συχνή σίτιση των φτωχών μελών της οικογένειας της Μαρίας Φιλαλήθους και τέλος ένα σάλι που πρόσφερε σε αυτήν ως γαμήλιο δώρο ο Korck, αποτέλεσαν ισχυρές αφορμές να χάσει η εταιρεία την εμπιστοσύνη της, κατηγορώντας τον ότι εκμεταλλευόταν για άλλους σκοπούς την ιεραποστολική χορηγία.²⁰

Ο Γερμανός ιεραπόστολος στράφηκε τότε απροκάλυπτα εναντίον του Jowett και τον κατηγορήσε για υπονομευτή του έργου του και άγνοια των καταστάσεων στη Σύρο. Ως αποτέλεσμα αυτής της «ανταρσίας» του, ήρθε η εντολή της εταιρείας να μεταβεί στην Κέρκυρα,²¹ αλλά εκείνος αρνήθηκε, πιθανόν για λόγους που σχετίζονταν με μια παλαιότερη προστριβή του με την Ύπατη Αρμοστεία των Ιονίων Νήσων.²² Αντίθετα, πρότεινε να πουλήσει το σπίτι, να πάει στην Εύβοια για να ιδρύσει εκεί ένα σχολείο και σιγά-σιγά να ξεπληρώσει το χρέος του. Τότε η εταιρεία διέκοψε τελείως τη συνεργασία μαζί του και παρά τα αιτήματά του ίδιου αλλά και φίλων του ιεραποστόλου να τύχει συγγνώμης, δε συγκατατέθηκε «για λόγους καθήκοντος και δημόσιας υπόληψης».²³

Όλο το υπόλοιπο διάστημα μέχρι την τελική αναχώρησή του για την Εύβοια ο Korck ζούσε σε ένα περιβάλλον μεγάλης έντασης και διχασμού. Οι επιθέσεις πολιτών ή εφημερίδων εναντίον του εναλλάσσονταν με δηλώσεις αφοσίωσης και ευγνωμοσύνης

19. *Απάντησις εις την κατ' Αμερικάνων επιστολήν του Ζ. Π. Ρ./* Εκδοθείσα υπό φιλογενούς τινος, Εν Σμύρνη, Εκ της Αρλώ Τυπογραφίας, 1836, σ. 19-20.

20. Α. Α. Σμυρναίος, *Στα Ίχνη της Ουτοπίας*, ό.π., σ. 150.

21. *The Missionary Register*, ό.π., 1831, σ. 141-142.

22. Α. Α. Σμυρναίος, *Στα Ίχνη της Ουτοπίας*, ό.π., σ. 135.

23. Στο ίδιο, σ. 152.

για το έργο του, η στάση του Κυβερνήτη Καποδίστρια ήταν αμφίσημη και επιφυλακτική, ενώ η C.M.S. έμεινε πάντοτε σταθερή στην απόφασή της να μεταβεί στην Κέρκυρα. Επιπλέον, ο νέος Γερμανός ιεραπόστολος που είχε σταλεί ως βοηθός του στην Ερμούπολη, ο Fr. Aug. Hildner, έσπευσε να διαφοροποιηθεί από τον Korck και παρά τη θέλησή του ίδρυσε στο σπίτι του το πρώτο νηπιαγωγείο στην Ελλάδα, στις 5 Μαΐου 1830. Το σχολείο αυτό στη συνέχεια μετεξελιχθηκε στο περίφημο *Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον*, που περιλάμβανε νηπιαγωγείο, αλληλοδιδασκτικό και Ελληνικό σχολείο αγοριών και κοριτσιών καθώς και Σεμινάριο για την κατάρτιση δασκάλων και διδασκαλισσών, ολοκληρώνοντας τη λειτουργία του το 1877.

Εκείνη τη χρονιά, όμως, το προτεσταντικό αλληλοδιδασκτικό σύστημα που προσπαθούσε να επιβάλλει ο Korck στην ελληνική εκπαίδευση δέχθηκε ένα καιρίο χτύπημα, αυτή τη φορά από τη Γαλλία. Ο Ι. Κοκκώνης δημοσίευσε το «Εγχειρίδιον δια τ' αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Οδηγός της Αλληλοδιδασκτικής Μεθόδου υπό Σαραζίνου» (Εν Αιγίνη, 1830), το οποίο με απόφαση της ελληνικής πολιτείας επιβλήθηκε σε όλα τα πρωτοβάθμια σχολεία.²⁴ Σε αυτό υποχρεώνονταν οι δάσκαλοι να αναρτούν θρησκευτικές εικόνες στις σχολικές αίθουσες. Είναι χαρακτηριστικό ότι η επιβολή του διδακτικού εγχειριδίου του Sarazin ερμηνεύτηκε από τα ιεραποστολικά περιοδικά όχι μόνο ως κατίσχυση της συντηρητικής, εκκλησιαστικής παράταξης στην Ελλάδα, όπως συνήθως διατεινόταν, αλλά και εξαιτίας της ιδιαίτερης επιρροής του «γαλλικού έθνους» στην ελληνική κοινωνία και πολιτεία. Θεωρήθηκε μάλιστα ότι αυτή η καταλυτική επίδραση είχε ξεκινήσει με την εκστρατεία του στρατηγού Maison στον Μωριά για την απελευθέρωσή του από τον Ιμπραήμ και συνεχίστηκε με τη γαλλική επιστημονική αποστολή το ίδιο διάστημα, τον μεγάλο αριθμό Γάλλων που βρίσκονταν στην Ελλάδα και βοηθούσαν με τις γνώσεις τους στη διαμόρφωση των νεοελληνικών θεσμών, αλλά και με την ευρεία γνώση της γαλλικής γλώσσας, που αποτελούσε ουσια-

24. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 23.8.1830.

στικό τμήμα της φιλελεύθερης εκπαίδευσης κατά τους Έλληνες. Το τελευταίο αυτό γεγονός, διατείνονταν οι ιεραπόστολοι, αποτελούσε βεβαίως μια πύλη εισόδου της αθείας εξαιτίας των βιβλίων των Διαφωτιστών, που μεταφράζονταν στα ελληνικά και κυκλοφορούσαν περισσότερο από οποιαδήποτε άλλα. Έτσι, προσδοκούσαν ότι η Παλινόρθωση του Ιουλίου του 1830 στη Γαλλία θα ασκούσε ευεργετική επίδραση και στην Ελλάδα όσον αφορά την προώθηση των «φιλελεύθερων θεσμών».²⁵ Στη γλώσσα, όμως, των ιεραποστόλων η φράση αυτή υποδείκνυε την ευχέρεια που πίστευαν ότι θα είχαν πλέον για να ασκήσουν ανεμπόδιστα το προσηλυτιστικό τους έργο.

2. Από τη Σύρο στην Εύβοια και στην Αθήνα

Τον Ιούλιο του 1831 ο Korck και η σύζυγός του θα εγκαταλείψουν τη Σύρο και θα μεταβούν στη Χαλκίδα, αν και τα ιεραποστολικά περιοδικά σιωπούν γι' αυτήν την περίοδο, εξαιτίας της παρακοής του προς την εταιρεία. Η προσπάθεια, όμως, του Γερμανού ιεραποστόλου να επανεκκινήσει το εκπαιδευτικό του έργο δεν ευοδώθηκε, λόγω της ρευστής κατάστασης που επικράτησε στην Ελλάδα μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια. Αναγκάστηκε, λοιπόν, να πουλήσει «το προς τούτο αγορασθέν τζιφλίκι μου εις το ήμισυ της τιμής του»²⁶ και το καλοκαίρι του 1832 το ζεύγος Korck εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Εκεί φαίνεται πως αποτέλεσαν μέλη της ιεραποστολικής οικογένειας του Αμερικανού ιεραποστόλου John Hill, αν και οι σχέσεις τους δεν ήταν πάντοτε αγαστές.²⁷ Στο προσωπικό, ιεραποστολικό αλλά και οικονομικό αδιέξοδο στο οποίο αναπάντεχα βρέθηκε ο Korck, και μετά από μεσολάβηση πιθανόν του Hill, απηύθυνε επιστολή προς τον Άρμανσπεργκ (3.6.1833), με την οποία του ζητούσε να διοριστεί σε οποιαδήποτε εκπαιδευτική

25. *The Missionary Register*, ό.π., 1831, σ. 491.

26. Δ. Αντωνίου, «Η εκπαίδευση στην Εύβοια», ό.π., σ. 73.

27. Α. Λ. Σμυρναίος, *Στα Ίχνη της Ουτοπίας*, ό.π., σ. 152.

ή ιατρική θέση έκρινε εκείνος κατάλληλη, επιθυμώντας, όμως, περισσότερο να χρησιμοποιηθεί «δια την καθίδρυσιν Γερμανικών αποικιών ως ιεροκήρυκος, ιατρού και εκπαιδευτικού». Θα μαρτυρήσει επίσης ότι το συγκεκριμένο διάστημα βιοποριζόταν από το ιατρικό του επάγγελμα, βοηθούσε στον «διοργανισμόν του σχολείου των αρρένων» του Hill, συνέτασσε «αναγνωστικούς πίνακες» και μετέφραζε σχολικά εγχειρίδια.²⁸ Μερικούς μήνες αργότερα η Αντιβασιλεία θα ανταποκριθεί στο αίτημά του και ο Maurer θα τον διορίσει στην υψηλότερη θέση που θα μπορούσε ποτέ να καταλάβει, ως Γενικό Διευθυντή των Δημόσιων Σχολείων αλλά και Διευθυντή του νεοσύστατου στο Ναύπλιο Διδασκαλείου.²⁹ Μάλιστα ο Βαυαρός Αντιβασιλέας θα βεβαιώσει στο βιβλίο του ότι ο Γερμανός ιεραπόστολος «συγκέντρωνε όλα τα απαιτούμενα προσόντα για μια τέτοια θέση».³⁰ Ο Korck ανέλαβε τελικά τα καθήκοντά του τον Ιούλιο του 1834, λίγο πριν παραιτηθεί ο Maurer, έχοντας βαθμό Υπουργικού Συμβούλου και μηνιαίο μισθό 3.600 δρχ., χωρίς να υπολογίζεται σε αυτόν η αποζημίωση για τα οδοιπορικά έξοδα, όταν οι μισθοί των δασκάλων την ίδια περίοδο κυμαίνονταν από 50-100 δρχ. μηνιαίως.³¹ Η χαρά των ιεραποστόλων όλων των εταιρειών για την ανάληψη αυτής της επιτελικής θέσης ήταν πολύ μεγάλη, εφόσον ήλπιζαν ότι η ενέργεια αυτή θα μπορούσε να αποδειχθεί «μεγάλο πλεονέκτημα για την ιεραποστολική υπόθεση στην Ελλάδα».³² Όπως και ο Isaac Lowndes, ιεραπόστολος της London Missionary Society στα Ιόνια νησιά, που

28. Αρχείο ΥΕΔΕ, ό.π.

29. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, 3.3.1834, σ. 88.

30. Γκεόργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, μετ. Όλγας Ρομπάκη, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1976, σ. 537.

31. Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Ο ιδρυτικός νόμος για τα Δημοτικά Σχολεία, γαλλικές και γερμανικές επιδράσεις. Συμβολή στην ιστορία των εκπαιδευτικών θεσμών*, Βόλος, Π. Ζησιμάτος, 2010, σ. 91.

32. *The Missionary record of the Domestic and Foreign Missionary Society of the Prot. Epis. Church in the United States of America*, τ. 3, Φιλαδέλφεια, November 1835, σ. 186.

κατέλαβε μια παρόμοια θέση τον Οκτώβριο του 1835,³³ έτσι και ο Korck προσδοκούσε να επηρεάσει δραστικά την εκπαιδευτική πορεία του ελληνικού κράτους προς την προτεσταντική κατεύθυνση, όπως ακριβώς και έκανε. Βεβαίως, ανάμεσα στους ιεραποστόλους, αλλά και σε κάποιους Έλληνες, κυκλοφορούσε η φήμη, που αναιρέθηκε από μεταγενέστερους μελετητές,³⁴ ότι, πριν ακόμη την ανάληψη αυτών των θέσεων, είχε συγγράψει ή τουλάχιστον συνέβαλλε καθοριστικά στη συγγραφή αλλά και στην εφαρμογή του νόμου του Maurer για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, που είχε δημοσιευτεί τον Φεβρουάριο του 1834.³⁵

Μια από τις πρώτες ενέργειες του Korck είχε σχέση ακριβώς με τα ιεραποστολικά σχολεία. Επειδή ο νόμος προέβλεπε την εξέταση όλων των δασκάλων του κράτους, έτσι ώστε να πάρουν άδεια λειτουργίας των σχολείων τους ή να διδάσκουν επίσημα, ο Γερμανός ιεραπόστολος δέχθηκε οι Έλληνες δασκαλοι και δασκάλες του Φιλελληνικού Παιδαγωγείου και των άλλων ιεραποστολικών σχολείων να πάνε στο Ναύπλιο για να εξεταστούν από τον ίδιο, αλλά οι ιεραπόστολοι Hildner, King, Hill και Riggs να στείλουν μόνο τα πτυχία τους.³⁶ Επίσης, έκανε μεγάλες παραγγελίες βιβλίων από τα προτεσταντικά τυπογραφεία της Μάλτας³⁷ και της Σύρου, τα οποία διένειμε στους

33. William Brown, *History of the Propagation of Christianity among the Heathen since the Reformation*, τ. 2, Εδιμβούργο και Λονδίνο 1854, σ. 274.

34. Χ. Γ. Χαρίτος, *Ο ιδρυτικός νόμος*, ό.π., σ. 117-141.

35. Charles Andrews, *Historic Notes of Protestant Missions to the Oriental Churches*, Ρίτσμοντ, 1866, σ. 51.

36. Α. Α. Σμυρναίος, *Στα Ίχνη της Ουτοπίας*, ό.π., σ. 175.

37. Δημήτρης Πολέμης, «Τα Ελληνικά έντυπα του εν Μάλτα τυπογραφείου της αγγλικανικής ιεραποστολής», *Ο Εραμιστής* 8 (1970) 153-168· Evro Layton, «The Greek Press at Malta of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1822-1833)», *Ο Εραμιστής* 9 (1971) 169-193· Δημήτρης Πολέμης, «Από τη δραστηριότητα του εν Μάλτα ελληνικού τυπογραφείου της Αποστολικής Εταιρείας του Λονδίνου», *Ο Εραμιστής* 10 (1972-1973) 213-240· Anthony L. Smyrnaioi, «Manuals of conversion: Protestant missionary schoolbooks in Greece during the 19th century», *History of Education and Children' Literature* 3 (2008) 121-144.

σπουδαστές αλλά και στα σχολεία. Μαρτυρείται ότι μόνο το 1834 προμηθεύτηκε 11.000 προτεσταντικά βιβλία.³⁸

Όμως, η παραμονή του Κορκ στη σημαντική αυτή εκπαιδευτική θέση θα κρατήσει μόλις λίγο περισσότερο από έναν χρόνο. Στις 10 Οκτωβρίου 1835 έγινε δεκτή από τον τότε Γραμματέα Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Ιάκωβο Ρίζο-Νερούλο («η ζητηθείσα παραίτησίς του») και αντικαταστάθηκε από έναν γνωστό αντίπαλο των ιεραποστόλων, τον Ιωάννη Κοκκώνη.³⁹ Ο Hildner τότε θα εκφράσει τη λύπη του «για την μεγάλη απώλεια που υφίστανται τα σχολεία της Ελλάδας» με την παραίτηση του Κορκ και θα αναφέρει στην εταιρεία του ότι επρόκειτο για «μια αλλαγή που δεν είναι προς το καλύτερο, αλλά και μια πρόκληση για τους ιεραποστόλους να υπερασπιστούν το έδαφός τους».⁴⁰ Το παρασκήνιο εκείνης της παραίτησης είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, διότι οι λόγοι δεν ήταν ούτε εκπαιδευτικοί, δηλαδή η υιοθέτηση από τον Κορκ, αντί της αλληλοδιδασκτικής, της συνδιδασκτικής μεθόδου, του λεγόμενου «πρωσσικού συστήματος», ούτε υγείας, όπως ισχυρίστηκαν παλαιότεροι μελετητές.⁴¹ Βεβαίως, ο δάσκαλος του Προτύπου σχολείου του Διδασκαλείου, ο Γ. Κωνσταντίνου, θα ομολογήσει ότι ο Κορκ δίδασκε ένα «μικτό σύστημα ανάμεσα στο λαγκαστεριανό και στο πρωσικό» και όταν εκείνος τελικά αποχώρησε ο ίδιος θα ήταν αναγκασμένος να προσαρμοστεί στο σύστημα που επέβαλε ο Κοκκώνης.⁴² Η αιτία για την υ-

38. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Το Ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την Νεοελληνικήν κατά τον ιθ' αιώνα (επί τη βάσει ιδία των αρχείων της B.F.B.S., C.M.S., L.M.S., του Κ. Τυπάλδου-Ιακωβάτου και του Θ. Φαρμακίδου)*, Αθήναι 1977, σ. 79· *The Missionary herald of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Βοστώνη, 1835, σ. 95.

39. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, 6.10.1835, σ. 44.

40. Α. Α. Σμυρναίος, *Στα Ίχνη της Ουτοπίας*, ό.π., σ. 176.

41. Paul Kipper, *Ιστορία της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδύσεως*, μετ. Α. Αυξεντιάδου, Εν Αθήναις, 1906, σ. 57· Χριστόφορος Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδύσεως*, Ο.Ε.Β.Δ., Εν Αθήναις, 1942, σ. 215.

42. *The Missionary Register*, ό.π., 1837, σ. 73.

οθέτηση ενός τέτοιου μικτού συστήματος ήταν η επιθυμία των ιεραπόστολων για μια ζωντανή, μη-μηχανιστική, διδασκαλία, στην οποία πρωτεύουσα αξία είχε ο ίδιος ο (προτεστάντης) δάσκαλος, έτσι ώστε να μπορέσουν να επηρεάσουν όσο γινόταν περισσότερο τους μαθητές τους, ειδικά στα θρησκευτικά μαθήματα, και να επιτύχουν πληρέστερα τον ιεραποστολικό τους σκοπό.

Ο βασικός πάντως λόγος της αποπομπής του Korck ήταν ότι ο Γερμανός ιεραπόστολος ασκούσε μάλλον ανενόχλητος την προσηλυτιστική του δραστηριότητα ανάμεσα στους σπουδαστές του Διδασκαλείου: «Ο Κόρκος οικιοστροφών ενδέξια και κατ' ευθείαν προς τους προσηλυτικούς αυτούς σκοπούς», θα σημειώσει ο Κων. Οικονόμος.⁴³ Ήδη από τις 4 Σεπτεμβρίου 1834, σε αναφορά της προς τη Γραμματεία επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδείσεως, η Ιερά Σύνοδος είχε εκφράσει τη δυσαρέσκειά της για τον διορισμό του αλλά και για τις θρησκευτικές του ενέργειες, διότι «επροξένησεν πολύ σκάνδαλον» με τον τρόπο που συμπεριφερόταν ειδικά «προς πρεσβυτέρους, διακόνους και μοναχούς, μετερχομένους το διδασκαλικόν επάγγελμα, επί των εξετάσεων»,⁴⁴ δικαιώνοντας έτσι την προηγούμενη φήμη του ως ιεραποστόλου στη Σύρο. Έναν χρόνο μετά, στις 2 Σεπτεμβρίου 1835, εννέα σπουδαστές του Διδασκαλείου κατέθεσαν αναφορά στη Γραμματεία, κατηγορώντας τον Korck «ότι φέρεται περιφρονητικώς και τυραννικώς προς τους μαθητάς και μάλιστα προς τους μη ενδίδοντας ευκόλως εις τα ετερόδοξα φρονήματά του... ότι δια την παραμικράν αιτίαν φυλακίζει και επαπειλεί έξωσιν παντελή», επικαλούμενοι μάλιστα και τη μαρτυρία του καθηγητή του Διδασκαλείου Μισάηλ Αποστολίδη,⁴⁵

43. Τα σωζόμενα φιλολογικά συγγράμματα Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου και Οικονόμου του εξ Οικονόμων/εκδιδόντος Σοφοκλέους Κ. του εξ Οικονόμων, τόμ. 2, Αθήνησι, Τύποις των Τέκνων Ανδρ. Κορομηλά, ΑΩΟΑ' (=1871), σ. 307.

44. Στο ίδιο, σ. 305.

45. Χρήστος Τζήκας, *I. Π. Κοκκώνης. Ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Gutenberg, 1999, σ. 139.

ο οποίος, κατά τον Maurer⁴⁶ ήταν αυτός που αντιδρούσε εξαρχής για την πρόσληψη του Korck, για λόγους, όμως, όπως διατείνεται, οικονομικούς. Οι σπουδαστές αυτοί αποβλήθηκαν από το Διδασκαλείο μέχρι να διερευνηθεί η υπόθεση, αλλά οκτώ από τους εννέα επέστρεψαν τελικά και έγιναν πάλι δεκτοί με διάταγμα του Όθωνα. Όμως, δυο μέρες μετά την επίσημη επανένταξή τους έγινε δεκτό και το αίτημα παραίτησης που φέρεται να είχε υποβάλλει ο Korck.

Σύμφωνα με ιεραποστολικές μαρτυρίες,⁴⁷ μετά την παραίτηση του Korck, η Κυβέρνηση προσφέρθηκε να τον διορίσει σε κάποια ιατρική θέση, αλλά ο Γερμανός ιεραπόστολος αρνήθηκε. Δέχθηκε, όμως, να διοριστεί σύμβουλος της Γραμματείας Εκκλησιαστικών και Εκπαιδεύσεως, αλλά ενώ πληρωνόταν, δεν υπηρέτησε ποτέ σε εκείνη τη θέση. Κάποια στιγμή έκανε σχέδια να μεταβεί στην ιεραποστολή των Δυτικών Ινδιών, αλλά η βεβαρημένη υγεία του δεν το επέτρεψε. Οι φίλοι του πίεζαν την C.M.S. να τον αποκαταστήσει ή να του βρει μια εργασία και αίφνης, αρχές του 1836, η εταιρεία συναίνεσε τελικά και τον έστειλε και πάλι στην Ερμούπολη, όχι, πλέον, ως ιεραπόστολο, αλλά ως μεταφραστή προτεσταντικών βιβλίων στα ελληνικά. Η συγκυρία, όμως, ήταν αρνητική, διότι είχαν ξεσπάσει ταραχές στο νησί εναντίον του Hildner και, μετά από σύσκεψη όλων των ιεραποστόλων τον Μάιο της ίδιας χρονιάς, συμφωνήθηκε να επιστρέψει ο Korck στην Αθήνα και να αρχίσει εκεί το μεταφραστικό του έργο. Το μόνο, όμως, βιβλίο που γνωρίζουμε ότι βγήκε από τα χέρια του ήταν η «αναθεώρηση» του βιβλίου του Scott *Commentary on the Four Gospels*, το οποίο τυπώθηκε στα προτεσταντικά τυπογραφεία της Μάλτας και, σύμφωνα με τον Hildner, αποδείχθηκε «ένα πολύ αποδεκτό και πολύτιμο βιβλίο για τους Έλληνες».⁴⁸ Πάντως, μετά τον θάνατο του Korck η σύζυγός του εξέδωσε στην Αθήνα ένα

46. Γ. Α. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, ό.π., σ. 357-358.

47. Α. Α. Σμυρναίος, *Στα Ίχνη της Ουτοπίας*, ό.π., σ. 176.

48. *The Church missionary record, detailing the Proceedings of the Church Missionary Society for the year 1840*, Λονδίνο, 1840, σ. 85.

βιβλίο 528 σελίδων με τίτλο: «Το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον μετά εξηγητικών σημειώσεων και πρακτικών παρατηρήσεων» (Εν Αθήναις: Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφεύς, 1848), το οποίο είχε προετοιμάσει ο Γερμανός ιεραπόστολος, αλλά χωρίς να αναφέρεται το όνομά του.⁴⁹ Αυτές, όμως, οι σημειώσεις και παρατηρήσεις, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Κων. Οικονόμο, ήταν «δολίως επιδιορθωθείσες» από τον R. Buel.⁵⁰ Πάντως η σχέση του Korck με την C.M.S. διακόπηκε οριστικά στο τέλος του 1838. Η ίδια η εταιρεία, εκφράζοντας την πάγια επιθυμία της για την ιεραποστολική άλωση του Ισλάμ μέσω των Ελλήνων Ορθοδόξων, θα γράψει τον Οκτώβριο του 1837 προς τον Hildner: «Η προτεινόμενη συνεργασία με τον Dr. Korck εκτείνεται μόνο μέχρι το τέλος του 1838. Η Επιτροπή έχει αποφασίσει, έτσι, λόγω της αβεβαιότητας της υγείας του Dr. Korck και ακόμη περισσότερο λόγω της απροθυμίας της να συνεχίσει τη δραστηριότητα της εταιρείας πέρα από την τρέχουσα λειτουργία των σχολείων της στη Σύρο. Αισθάνεται ότι η θέση της στην Ελλάδα είναι ανώμαλη, αφότου εκδιώχθηκε τελείως από αυτήν ο μουσουλμανικός πληθυσμός. Και οι ιεραποστολές στη Σύρο, στη Μ. Ασία, στην Αίγυπτο και στην Αβησσυνία αναλήφθηκαν με την απώτερη προοπτική να καρποφορήσουν οι δραστηριότητες της εταιρείας στους μουσουλμανικούς ή ειδωλολατρικούς πληθυσμούς».⁵¹

Για ένα μικρό διάστημα, από τον Φεβρουάριο έως τον Αύγουστο του 1839, ο Korck προσλήφθηκε από τη βασίλισσα Αμαλία ως προσωπικός της ιερέας,⁵² αλλά αντικαταστάθηκε σύντομα από τον A. H. Friedrich Lüth, γιατί, όπως θα σχολιάσει η γυναίκα του Lüth στο ημερολόγιό της, αυτός ο «φανατικός πιετιστής, ο γιατρός Κορκ από τη Βρέμη... το τε-

49. *The Christian world: the magazine of the American and Foreign Christian Union*, Νέα Υόρκη, 1877, σ. 305-306.

50. *Τα σωζόμενα φιλολογικά*, ό.π., σ. 307.

51. A. Λ. Σμυρναίος, *Στα Τχνη της Ουτοπίας*, ό.π., σ. 188.

52. Χριστιάνα Λυτ, *Στην Αθήνα τον 1847-1848*, μετ. Αριστέα Παπα-νικολάου-Κρίστενσεν, Αθήνα, Ερμής, 1991, σ. 237.

λευταίο Πάσχα δεν μπόρεσε να κάνει λειτουργία, γιατί έπρεπε να πάει στην Εύβοια να ξεγεννήσει τη γυναίκα ενός Άγγλου ιεραποστόλου. Τότε, λοιπόν, σκέφτηκε η βασίλισσα, ότι θα ήταν καλύτερα να έχει έναν ιερέα από τη δική της περιοχή και να είναι μόνο θεολόγος, γιατί δεν μπορεί κανείς να δουλεύει σε δυο αφεντικά». ⁵³

3. Ο θάνατος του Korck και η αποτίμηση του έργου του

Τον Απρίλιο του 1842 ο Korck πεθαίνει από φυματίωση και θάβεται στο προτεσταντικό κοιμητήριο, που ήταν τότε στο Ζάππειο, απέναντι από την είσοδο του Παναθηναϊκού Σταδίου. ⁵⁴ Το παράδοξο είναι ότι καμιά ελληνική εφημερίδα, ούτε αυτές που κρατούσαν μια ανεκτική ή και υποστηρικτική στάση απέναντι στους ιεραποστόλους, δε μνημόνευσε τον θάνατό του. ⁵⁵ Ενδεχομένως για αυτή την αποσιώπηση να έπαιξε ρόλο η σειρά των επιθετικών άρθρων της εφημ. *Αιών* εναντίον του ζεύγους Hill, με τα οποία αποκαλύπτε τις προσηλυτιστικές προθέσεις και ενέργειες των τελευταίων προς τις μαθήτριες της Σχολής τους, άρθρα τα οποία, έστω προσωρινά, φαίνεται πως είχαν μεγάλη απήχηση στην ελληνική κοινωνία και πολιτεία. Αυτές οι επιθέσεις μάλιστα προσδιόρισαν έκτοτε τη στάση και του ίδιου του Hill απέναντι στον επιθετικό προσηλυτισμό. Από τη μεριά του ο Hildner θα αντιδιαστείλει αυτή την αγνωμοσύνη

53. Χριστιάνα Λυτ, *Μια Δανέζα στην Αυλή του Όθωνα: Μαρτυρία της εποχής*, μετ. Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 34.

54. Μαρία Δανιήλ, «Η εξέλιξη του Α΄ Κοιμητηρίου της Αθήνας μέχρι τα χρόνια του Μεσοπολέμου», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 100 (2006) 96-102.

55. Μόνο η σύζυγος του Αμερικανού ιεραποστόλου της Α.Β.С.Ғ.М. στην Αθήνα N. Benjamin θα αφιερώσει ένα επαινετικό και μελαγχολικό ποίημα στον Korck, με αφορμή τον θάνατό του, με τίτλο: «Σκέψεις πάνω σε ένα τάφο στην Αθήνα». *The Christian Family Annual*, Νέα Υόρκη, Sept. 1843-Aug. 1844, σ. 55-56.

των Ελλήνων προς τον Korck με τις διθυραμβικές αναφορές όλων των εφημερίδων προς τον μεγάλο ευεργέτη και προστάτη της παιδείας Νικ. Ζωσιμά, ο οποίος είχε πεθάνει λίγες μέρες πριν. Θεωρούσε ότι και ο Γερμανός ιεραπόστολος ήταν επίσης ένας ευεργέτης της Ελλάδας, σπεύδοντας, όμως, να προσθέσει ότι αυτή η αποσιώπηση θα ωφελούσε την ψυχή του, εφόσον, όπως όλοι οι ιεραπόστολοι, όφειλαν να εργάζονται χωρίς αμοιβή «στον αμπελώνα του Κυρίου».⁵⁶

Η στάση του Hill ήταν αντιφατική. Έτσι, ενώ από τη μια μεριά διαβεβαίωνε την ιεραποστολική του εταιρεία ότι ο Korck ήταν «ένας ανιδιοτελής και συνετός σύμβουλος, αλλά και ένας ιεραπόστολος με τη μεγαλύτερη εμπειρία στη Μεσόγειο»,⁵⁷ στο ανέκδοτο ημερολόγιό του τον κατηγορεί ως «αχάριστο», ενώ φοβόταν τη δύναμη που απέκτησε από το νέο του αξίωμα ως διευθυντής του Διδασκαλείου, εφόσον ήταν «σε θέση να μας πληγώσει, αν το θελήσει». Θεωρούσε μάλιστα ότι η συμπεριφορά του Korck υπαγορευόταν από τον Jonas King, με τον οποίο ο Hill είχε μακροχρόνια διαμάχη για το είδος και την αποτελεσματικότητα της προτεσταντικής ιεραποστολής στην Ελλάδα.⁵⁸ Τέλος, και ο Hildner θα μαρτυρήσει ότι ο Korck έζησε «με το μεγαλύτερο μίσος και τη μεγαλύτερη εχθρότητα με τους Hill», αν και θεωρούσε ότι έφταιγαν και οι δυο πλευρές.⁵⁹

Στα ελληνικά κείμενα ελάχιστες ήταν οι αναφορές που αποτιμούσαν την εκπαιδευτική πορεία του Korck. Ανάμεσα σε αυτές ήταν και του Γρηγόριου Γ. Παπαδοπούλου, ο οποίος πολλά χρόνια αργότερα θα γράψει στο περιοδικό *Πανδώρα*, ότι ο Korck ήταν «κατ' ευμοίριαν ανήρ φιλέλληνα, ζηλωτής και έμπειρος της παιδαγωγικής». Θα θίξει επίσης το ζήτημα της συγγραφής του νόμου για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ισχυριζόμενος ότι «μετέσχε της κατασκευής του νόμου τούτου,

56. Α. Α. Σμυρναίος, *Στα Ίχνη της Ουτοπίας*, ό.π., σ. 154.

57. *The Missionary record of the Domestic and Foreign Missionary Society*, ό.π., τ. 2, September 1834, σ. 133.

58. Α. Α. Σμυρναίος, *Ο Καλβίνος στην Ιωλκό*, ό.π., σ. 40-50.

59. Α. Α. Σμυρναίος, *Στα Ίχνη της Ουτοπίας*, ό.π., σ. 179.

αλλά προ πάντων της εφαρμογής αυτού». Ο ίδιος συγγραφέας στην αρχή θα δικαιολογήσει τη συγκέντρωση όλων των εκπαιδευτικών εξουσιών στα χέρια του Γερμανού ιεραποστόλου «δια ν' αποφυγή την έκτοτε παρ' ημίν εισαχθείσαν ματαιόσπουδον πολυγραφίαν και βραδύτητα της υπηρεσίας». Μαρτυρεί ότι ο ίδιος ο Korck «συνετέλεσε να νομοθετηθή, προσκαίρως βέβαια, αυτός και διευθυντής του Διδασκαλείου και εισηγητής παρά τω επί της δημοσίας εκπαιδύσεως υπουργείω και γενικός επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων». Στη συνέχεια, όμως, αυτή η επιθυμία της «απαιτουμένης ενότητος», που θεωρούσε ότι υπήρχε κατά τα αρχικά στάδια της βουαρικκής εκπαιδευτικής πορείας, κατέληξε να γίνει «αθέμιτος συζυγία» και «τερατώδης σύζευξις», όταν «ο αυτός υπάλληλος είναι ελέγχων και ελεγχόμενος». ⁶⁰ Τέλος, ο Συριανός ιστοριοδίφης και δημοσιογράφος Ανδρέας Χούμης, στη στροφή του 20ού αιώνα, θα αναγνωρίσει ότι ο Korck ήταν αυτός «εις όν πλείστα η εν Ελλάδι στοιχειώδης εκπαίδευσις οφείλει». ⁶¹

4. Η Μαρία Φιλαλήθους-Korck (1805-1859)

Η Μαρία Φιλαλήθους γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1805. Ήταν θυγατέρα του Κωνσταντίνου Φιλαλήθους και της Ελένης Χατζηασλάνογλου. ⁶² Η οικογένειά της μετακόμισε στην Αθήνα και ο πατέρας της, με τη «βασιλική απόφαση» της 23ης Φεβρουαρίου 1835, διορίστηκε συμβολαιογράφος Αθηνών. ⁶³ Όπως είδαμε, η Μαρία νυμφεύθηκε τον Korck στα 1830 και έζησαν μαζί μέχρι τον θάνατό του το 1842. Ο δεσμός αυτού του ζεύγους θα πρέπει να ήταν ισχυρός, εφόσον πέντε χρόνια μετά

60. Περ. *Πανδώρα* 15 (1864-1865) 150.

61. Ιωάννης Βλαχογιάννης (επιμ.), *Χιακόν Αρχείον*, τόμ. Ε', Εν Αθήναις, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1910, σ. 544.

62. Εφημ. *Αιών*, 11.11.1859.

63. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, 27.2.1835.

τον θάνατό του έχουμε την (ειρωνική) μαρτυρία της Χριστιάνας Λυτ ότι «η κυρία Κορκ [είναι] διαρκώς ντυμένη στα μαύρα και κλαψουρίζει για τον μακαρίτη τον άντρα της. Έχει γράψει μια ελεγεία για όλους αυτούς που έχουν πεθάνει και, κυρίως, για την κόρη του Ρενιέρη που αρρώστησε ξαφνικά από κάτι αναπάντεχο, σ' ένα χορό». ⁶⁴ Όπως θα γράψει και η ίδια μετά τον θάνατό του στον Hildner: «Η ζωή του ήταν γεμάτη θλίψεις και πόνους. Έχοντας ζήσει κοντά του, μπορώ να μαρτυρήσω ότι ήταν ένας πιστός και επιμελής εργάτης του Κυρίου». ⁶⁵ Η επιρροή επίσης του Γερμανού ιεραποστόλου πάνω της ήταν ιδιαίτερα σημαντική, σύμφωνα με το προτεσταντικό περιοδικό *Αστήρ της Ανατολής*, διότι «συνήργησεν ουκ ολίγον προς μόρφωσιν του χαρακτήρος της συζύγου αυτού, ικανώσας ούτως αυτήν πνευματικώς τε και διανοητικώς προς την αποτελεσματικήν εκπλήρωσιν των χρεών αυτής, ως διευθυντριάς και διδασκαλίσσης». ⁶⁶ Η έγκαιρη αυτή πνευματική κατάρτιση της Korck δικαιολογούσε τον σκοπό της να ιδρύσει ένα σχολείο κοριτσιών στην Αθήνα ήδη από το 1836, όπως θα ισχυριστεί τουλάχιστον ο Hildner. ⁶⁷ Αλλά αυτό έγινε τελικά εφικτό δυο χρόνια μετά τον θάνατο του συζύγου της και το σχολείο στεγάστηκε στο κτήριο του σχολείου «της Φιλαδελφείας», το οποίο είχε ιδρύσει παλαιότερα ο Jonas King με χρηματοδότηση ενός φιλελληνικού και φιλεκπαιδευτικού συλλόγου γυναικών από τη Φιλαδέλφεια των Η.Π.Α., αλλά είχε εντωμεταξύ εγκαταλειφθεί. ⁶⁸

Το σχολείο ιδρύθηκε, λοιπόν, τον Αύγουστο του 1844 και για τον σκοπό αυτόν η Korck συνεργάστηκε αρχικά με τον πρώην δάσκαλο του σχολείου του King Γ. Κωνσταντινίδη. ⁶⁹ Εκείνη ανέλαβε το σχολείο «των κορασίων και νηπίων», το οποίο χωριζόταν σε νηπιακό, συνδιδασκτικό και Ελληνικό και στεγαζόταν στο «κατάστημα του Κυρίου Κιγγ 'η Φιλαδελφία'». Τα μαθή-

64. X. Λυτ, *Στην Αθήνα τον 1847-1848*, ό.π., σ. 107.

65. Α. Λ. Σμυρναίος, *Στα Τχνη της Ουτοπίας*, ό.π., σ. 155.

66. Εφημ. *Αστήρ της Ανατολής*, 7.11.1859.

67. Α. Λ. Σμυρναίος, *Στα Τχνη της Ουτοπίας*, ό.π., σ. 182.

68. Εφημ. *Αιών*, 21.4.1851.

69. Εφημ. *Η Ταχύπτερος Φήμη*, 14.8.1844.

ματα που διδάσκονταν σε αυτό ήταν «Ανάγνωση, Καλλιγραφία, Αριθμητική, Ιερά Ιστορία και Κατήχηση, Ιστορία της Ελλάδος, Γεωγραφία, Γραμματική, Ελληνικά, Γαλλικά και χειροτεχνήματα». Τα δίδακτρα ανέρχονταν σε 3,50 δρχ. μηνιαίως για το νηπιακό, σε 6 δρχ. για το συνδιδασκτικό και σε 10 δρχ. για το Ελληνικό. Ο Κωνσταντινίδης ανέλαβε με τη σειρά του το σχολείο των αγοριών, το οποίο, όμως, στεγάστηκε όχι στο ίδιο κτήριο αλλά στην «ευρύχωρον οικίαν του Κυρίου Φίνλαυ» και χωριζόταν σε συνδιδασκτικό και Ελληνικό.

Τον Αύγουστο του 1845 ανηγγέλη η έναρξη του δεύτερου έτους των μαθημάτων του σχολείου, στα οποία συμπεριλαμβάνονταν, πλέον, και η «οργανική μουσική», ενώ η Κορκ εξέφραζε την πρόθεση να δεχθεί «μέχρι τινός αριθμού οικοτρόφους νεανίδας».⁷⁰ Τον Ιούνιο του 1846 έγιναν οι ετήσιες εξετάσεις και η εφημ. *Η Ταχύπτερος Φήμη* θα δώσει συγχαρητήρια στην Κορκ για την αποτελεσματική διδασκαλία της και την καλή ανατροφή που είχε δώσει στις μαθήτριάς της, ενώ θα πληροφορήσει το κοινό ότι στο τέλος των εξετάσεων η διευθύντρια δώρισε σε όλες τις μαθήτριες πολλά βιβλία (τα οποία εικάζουμε ότι προέρχονταν από τα προτεσταντικά τυπογραφεία) και τους παρέθεσε «τράπεζαν από πολυειδή οπωρικά». Ανάμεσα μάλιστα σε αυτές που «ευδοκίμησαν» συγκαταλεγόταν και «η θυγάτηρ του Κιγκ».⁷¹ Τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς ανηγγέλη η έναρξη του τρίτου έτους του σχολείου,⁷² ενώ τον Αύγουστο του 1847 μια λιτή ειδοποίηση προς τους γονείς θα αναφέρει ότι «το υπό της Κυρίας Μαρίας Κορκ διευθυνόμενον σχολείον ανοίγει την 1ην Σεπτεμβρίου», γεγονός το οποίο, όμως, δεν κατέστη εφικτό γιατί την ίδια μέρα τελέστηκε η κηδεία του Ι. Κωλέττη.⁷³ Εκείνον μάλιστα τον Αύγουστο έχουμε τη μαρτυρία της Χριστιάνας Λυτ ότι η Κορκ με κάποιες από τις μαθήτριάς της παραθέριζαν στους ξενώνες της Μονής Καισαριανής και η

70. Στο ίδιο, 10.8.1845.

71. Στο ίδιο, 27.6.1846.

72. Στο ίδιο, 8.8.1846.

73. Εφημ. *Αιών*, 23.8.1847· εφημ. *Αθηνά*, 7.9.1847.

ίδια είχε οργανώσει μαζί τους, αλλά και με τον καθηγητή της Νομικής Κων. Φρεαρίτη, μια «ωραία διαμαρτυρία» εναντίον της νηστείας του δεκαπενταύγουστου μέσα στους χώρους του μοναστηριού.⁷⁴

Είναι βέβαιο ότι η ίδια η Korck θεωρείτο ενεργό μέλος της προτεσταντικής κοινότητας της πόλης, κοινότητα η οποία, παρά τις επιμέρους, υποφώσκουσες διαφορές της, ήταν κεντρικό σημείο αναφοράς πολλών ξένων επισκεπτών της Αθήνας. Οι τελευταίοι μαρτυρούσαν, λοιπόν, ότι το σχολείο της ήταν καθαρά «ευαγγελικό», όπως και εκείνο της Maria Loomis Buel στον Πειραιά, που ανήκε στους Αμερικανούς Βαπτιστές και αντιμετώπιζε τις ίδιες δυσκολίες από τις ελληνικές αρχές, διότι είχαν προφανώς την πληροφόρηση την οποία η ίδια η Korck ή οι άλλοι ιεραπόστολοι τους προσέφεραν.⁷⁵ Ίδια, όμως, ήταν και η εντύπωση των αντιπάλων των ιεραποστόλων, όπως της εφημ. *Αιών*, η οποία, πανηγυρίζοντας την πρώτη εκδίωξη του Jonas King από την Ελλάδα, τον Ιούλιο του 1847, θα υπενθυμίσει στους αναγνώστες της ότι υπάρχει ακόμη το βιβλιοπωλείο του με τα αιρετικά του βιβλία, αλλά και «το σχολείον της Φιλαδελφίας, όπου πρέπει να τεθώσιν εικόνες ιεραί και να προσδιορισθώσιν αι προσευχαί της Ανατολικής Εκκλησίας», εννοώντας το σχολείο της Korck, ζητώντας μάλιστα επιτακτικά «την διευθέτησίν» του.⁷⁶

Μια άλλη μαρτυρία μάς έρχεται από τη μεριά των Αμερικανών Βαπτιστών που δραστηριοποιούνταν τότε, όπως είδαμε, στον Πειραιά. Σε μια επιστολή τους, λοιπόν, (19.6.1848) κάνουν

74. X. Λυτ, *Στην Αθήνα τον 1847-1848*, ό.π., σ. 54.

75. *Journal d'un Voyage au Levant, par L'Auter du Mariage au point de vue Chrétien*, Tome I, *La Grèce*, Παρίσι, 1848, σ. 274-276 και 318-319· *Revue britannique*, Παρίσι, Octobre 1843, σ. 393· John Murray, *A handbook for travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople: being a guide to the principal routes in those countries, including a description of Malta. With maxims and hints for travellers in the East*, Λονδίνο 1845, σ. 55.

76. Εφημ. *Αιών*, 23.7.1847· *The Missionary Herald*, ό.π., November 1847, σ. 392.

επαινετική μνεία για μια δασκάλα, «μια πραγματικά αξιοθαύμαστη Ελληνίδα», η οποία δε συμμορφωνόταν προς τη διαταγή των ελληνικών αρχών να αναρτάται σε κάθε αίθουσα του σχολείου της μια εικόνα και να διδάσκεται η Ορθόδοξη Κατήχηση, χωρίς, όμως, να έχει υπάρξει μέχρι τότε αντίδραση από αυτές.⁷⁷

Στα 1850 το σχολείο, το οποίο βρισκόταν κοντά στο κτήριο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας σύμφωνα με επιστολή της ίδιας της Korck, είχε 75 μαθήτριες από τις οποίες οι 10 φιλοξενούνταν ως οικότροφες στο σπίτι της, συμφωνώντας πάνω-κάτω με τους αριθμούς που έδινε και η εφημ. *Αιών*.⁷⁸ Στη συγκεκριμένη επιστολή η Korck πληροφορούσε τον Rufus F. Buel ότι ο «Επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως γραμματεύς της Επικρατείας» (που ήταν τότε ο Ανδρόνικος Πάικος) είχε αποστείλει εγκύκλιο σε όλα τα σχολεία για να συμμορφωθούν με τους κανονισμούς των αλληλοδιδασκτικών σχολείων και να μην παραδίδουν μαθήματα που ανήκαν σε ανώτερο σχολείο. Επιπλέον, ζητούσε να αναρτήσουν μια εικόνα της Θεοτόκου σε κάθε αίθουσα διδασκαλίας, απειλώντας τα σχολεία που δε θα ανταποκρίνονταν θετικά με διακοπή της λειτουργίας τους. Η Korck ήταν βέβαιη ότι αυτή η εγκύκλιος ήταν προϊόν δολοπλοκίας του Γενικού Διευθυντή των Δημοσίων Σχολείων (του Ι. Κοκκώνη) και ουσιαστικά απευθυνόταν στην ίδια. Έτσι, με την υποστήριξη του υπουργού των Στρατιωτικών (του Σπ. Σπυρομήλιου), του οποίου η κόρη φοιτούσε στο σχολείο της, υπέβαλλε αίτημα τον Νοέμβριο του 1850 για την αναβίβαση του σχολείου της σε ανώτερη βαθμίδα, ώστε να υπερβεί τον πρώτο, τουλάχιστον, σκόπελο της εγκυκλίου. Η άδεια δόθηκε τελικά τον Μάιο του 1851 και το σχολείο ονομάστηκε, πλέον, «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον» και είχε δυο τμήματα: συνδιδασκτικό και πλήρες Ελληνικό.⁷⁹

77. *The Baptist missionary magazine*, Βοστώνη, February 1849, σ. 40.

78. Στο ίδιο, March 1851, σ. 73-74· Εφημ. *Αιών*, 21.4.1851.

79. Δαυίδ Αντωνίου, *Ιδιωτικά σχολεία της Αθήνας. Καταγραφή και παρουσίαση*, τ. 1, 19ος αιώνας, Αθήνα, Έκδοση του «Συλλόγου των Αθηναίων», 2020, σ. 99.

Το 1851, μέσα στον αναβρασμό της Ελληνικής Εκκλησίας και πολιτείας για τα ζητήματα που είχαν προκαλέσει ο Θεόφιλος Καΐρης με τη διδασκαλία του για την «Θεοσέβεια» και ο Jonas King για την προσπάθεια προσηλυτισμού των Ορθοδόξων στον προτεσταντισμό (τα περίφημα «Καΐρεια» και «Κίγκεια»), επανήλθε στο προσκήνιο και η περίπτωση του σχολείου της Korck. Αυτή τη φορά ανακίνησε το ζήτημα η εφημ. *Ελπίς*, η οποία, κατηγορώντας τα «ληρήματα» της εφημ. *Αιών* περί απειλής της Ανατολικής Εκκλησίας από τον Καΐρη, τον King αλλά και την Korck, έδωσε ξαφνικά στη δημοσιότητα την πληροφορία ότι ακόμη και τα κορίτσια του ίδιου του εκδότη του *Αιώνα* Τιμολέοντος Φιλήμονα, που ήταν και ο βασικός υποκινητής των διαμαρτυριών εναντίον του Καΐρη και των προτεσταντών ιεραποστόλων, φοιτούσαν στο σχολείο της Korck, η μεν πρωτότοκη για τέσσερα χρόνια, ενώ η δευτερότοκη για δύο.⁸⁰

Η αιφνίδια αυτή αποκάλυψη υποχρέωσε τον Φιλήμονα να δικαιολογήσει τη φοίτηση των κοριτσιών του, ζητώντας μάλιστα συγγνώμη για την άγνοιά του, εφόσον μέχρι τότε «ουδεμίαν ποτέ συνελάβομεν υπόνοιαν περί ετεροδιδασκαλίας επενεργουμένης εν τη σχολή ταύτης».⁸¹ Ισχυρίστηκε ότι η δημοσιοποίηση μιας έκθεσης της Ιεράς Συνόδου προς το Υπουργείο, η οποία κατήγγειλε τον King αλλά και τον προσηλυτισμό που γινόταν στο σχολείο της Korck, τον ώθησε να ερευνήσει το ζήτημα, καταθέτοντας τα στοιχεία που συνέλεξε από μια πρώην δασκάλα του σχολείου, έτσι ώστε να γνωρίσουν την υπόθεση εκείνοι ειδικά οι γονείς που είχαν κορίτσια-υποτρόφους στο σχολείο.

Άρχισε, λοιπόν, να κατηγορεί την Korck για υποκρισία, διότι προσποιείτο φανερά ότι ακολουθούσε το Ορθόδοξο δόγμα, συνοδεύοντας τα κορίτσια στην Ορθόδοξη εκκλησία κάθε δεκαπέντε μέρες και κάνοντας δημόσια το σημείο του Σταυρού, αλλά ιδιαιτέρως τις κατηχούσε να μη σέβονται τους αγίους και την Παναγία, να αποστρέφονται τις εικόνες, κάνοντας «εκτεταμένες προσευχές... Λουθηροκαλβινικώ τω τρόπω» και υπο-

80. Εφημ. *Ελπίς*, 14.4.1851.

81. Εφημ. *Αιών*, 21.4.1851.

χρεώνοντάς τες να διαβάζουν και να αποστηθίζουν «την Παλαιάν Διαθήκην των Διαμαρτυρομένων». Στο τέλος ο Φιλήμων προκάλεσε την Κορκ να διαψεύσει αυτά τα στοιχεία, ζητώντας επίσης να διευκρινίσει ποια «Δογματική Κατήχηση» διδασκόταν στο σχολείο της, αλλά και να εξηγήσει γιατί δεν είχε αναρτήσει καμιά εικόνα σε αυτό.

Η Κορκ δεν απάντησε ποτέ σε αυτές τις κατηγορίες, αλλά η εφημ. *Ελπίς* θα επανέλθει για μια τελευταία αποτίμηση της υπόθεσης, χωρίς, όμως, να αναφερθεί καθόλου στην αλήθεια ή μη των καταγγελιών. Απλώς θα αμφισβητήσει ειρωνικά τις πληροφορίες της πρώην δασκάλας και θα κατηγορήσει τον Φιλήμονα για «μαύρη ευγνωμοσύνη» απέναντι στη διευθύντρια, υποστηρίζοντας ότι αυτή η αλλόκοτη διάθεση του συντάκτη του *Αιώνα* προήρχετο από το γεγονός ότι είχε «θηριώδη καρδιά», χωρίς, όμως, αυτό να τον εμποδίζει παράλληλα να «παρουσιάζεται ως ένθερμος προστάτης της Ανατολικής Εκκλησίας!!!».⁸²

Οι αντιδράσεις εναντίον του σχολείου δε φαίνεται να επαναλήφθηκαν τα επόμενα χρόνια. Μια λιτή ανακοίνωση για τη λειτουργία του σχολείου αλιεύσαμε το 1856,⁸³ καθώς και το 1858, όταν ανακοινώθηκε ότι προστέθηκε στο σχολικό πρόγραμμα και «το αναγκαϊότατο μάθημα της γαλλικής γλώσσης».⁸⁴ Έτσι, η εκπαιδευτική δραστηριότητα της Κορκ συνεχίστηκε απρόσκοπτα μέχρι λίγους μήνες πριν τον θάνατό της, που συνέβη την 1η Νοεμβρίου 1859 σε ηλικία 54 ετών. Το γεγονός, όμως, του θανάτου της και ειδικότερα της ταφής της έδωσε αφορμή για μια μικρή αναζωπύρωση της διένεξης μεταξύ Ορθοδόξων και προτεσταντών. Ο πρώτος που θα ασχοληθεί με την υπόθεση ήταν ο Δημ. Πανταζής, συντάκτης τότε της *Εφημερίδος των Φιλομαθών* και πρώην δάσκαλος στη Σχολή Hill. Ο Πανταζής είχε παραιτηθεί από τη Σχολή μετά τον καταιγισμό άρθρων του *Αιώνα* εναντίον του Hill (1841-1842), αν και ισχυρίστηκε ότι το έκανε μόνο «δια λόγους ιδιαιτέρων μου συμφε-

82. Εφημ. *Ελπίς*, 24.4.1851.

83. Εφημ. *Αθηνά*, 1.9.1856.

84. Στο ίδιο, 6.9.1858.

ρόντων», εκφράζοντας ταυτόχρονα τη δημόσια ευγνωμοσύνη του προς το ζεύγος των Αμερικανών ιεραποστόλων «δι' όσα έλαβον ωφελείας». ⁸⁵ Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτόν, η Korck εκπλήρωσε όλα τα θρησκευτικά της καθήκοντα και με τον τρόπο μάλιστα των Ορθοδόξων: «Εξομολογηθείσα εν κατανώξει μετέλαβε μετά πίστεως και αγάπης των αχράντων μυστηρίων ... ως πιστόν τέκνον της μιας αγίας καθολικής και αποστολικής ανατολικής εκκλησίας, εις ης τας αγκάλας εγεννήθη και εις ης τους πανσέπτους και παρακλήτους κόλπους απέθανε». ⁸⁶ Μάλιστα, θα τονίσει ιδιαίτερα και διά μακρόν τα δάκρυα της μετάνοιας που έχυσε η Korck πριν πεθάνει, θέλοντας ίσως να δείξει ότι, παρά το προτεσταντικό παρελθόν της, η Ορθόδοξη Εκκλησία εντέλει την επανάκτησε. Επίσης κηδεύτηκε σύμφωνα με τον Ορθόδοξο τρόπο, ενώ στην τελετή χοροστάτησε και ο αρχιεπίσκοπος Ναυπακτίας. ⁸⁷

Τη σκυτάλη, όμως, θα πάρει στη συνέχεια ο Λάκωνας γιατρός και Πρεσβυτεριανός θεολόγος, εκδότης της εφημερίδας *Ο Αστήρ της Ανατολής*, Μιχαήλ Καλοποθάκης. ⁸⁸ Εκείνος, αφού επαινέσει ιδιαίτερα την προσωπικότητα και το θρησκευτικό και εκπαιδευτικό έργο του Korck και της συζύγου του, θα καταγγείλει αρχικά όσους επιβουλεύτηκαν τη δραστηριότητα της τελευταίας: «Οι φιλόθρησκοι και φιλορθόδοξοι Φαρισαίοι της Ελλάδος δια του οργάνου αυτών, του *Αιώνος*, παντοίοις τρόποις ηγωνίσθησαν να διαλύσωσιν το κατάστημα εκείνο της Κυρίας Korck επί προφάσει, ότι διαδίδει δοξασίας εναντίας των δογμάτων της Ανατολικής Εκκλησίας!!!». ⁸⁹ Στη συνέχεια, όμως, θα προβάλλει ένα άγνωστο στοιχείο, ότι η Korck είχε δηλώσει πριν από τον θάνατο της και ενώπιον «των φίλων της» την επιθυμία της να ταφεί δίπλα στον σύζυγό της στο προτεσταντικό

85. Εφημ. *Αιών*, 26.4.1842 και 29.4.1842.

86. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 14.11.1859.

87. Εφημ. *Αστήρ της Ανατολής*, 7.11.1859· *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 14.11.1859.

88. Α. Λ. Σμυρναίος, *Ο Καλβίνος στην Ιωλκό*, ό.π., σ. 102-129.

89. Εφημ. *Αστήρ της Ανατολής*, 7.11.1859.

κοιμητήριο. Για τον σκοπό αυτόν μάλιστα είχε ενεργήσει και για τη διαπλάτυνση του τάφου του, ώστε να χωρέσει και το δικό της σώμα, όταν θα πέθαινε. Οι συγγενείς της, όμως, συνέχιζε ο Καλοποθάκης, διέδωσαν ότι «δεν εδόθη άδεια ίνα ταφή εν τω Αγγλικώ κοιμητηρίω» και εντέλει θάφτηκε ανάμεσα στους Ορθοδόξους. Απαίτησε, λοιπόν, να διερευνηθεί ποιος εμπόδισε την προτεσταντική ταφή, διότι, αν πραγματικά συνέβη μια τέτοια πράξη, ήταν βέβαιος ότι «προξενεί αίσχος μέγα εις την Ελλάδα» και ειδικά στους ξένους, οι οποίοι θα διέδιδαν στις πατρίδες τους ότι «η Ανατολική Εκκλησία πορεύεται κατόπιν των ιχνών της Παπικής, μη επιτρέπουσα ουδέ εις τους νεκρούς να ταφώσιν όπου επιθυμούσιν». Ο Πρεσβυτεριανός εκδότης εξέφραζε στο σημείο αυτό, όπως και σε πολλά άρθρα του έκτοτε στον *Αστέρα της Ανατολής* ή σε αμερικανικά ιεραποστολικά περιοδικά, τη διαρκή έγνοιά του, αλλά και την ανησυχία πολλών τότε Ελλήνων, για το πώς φαίνονταν στα μάτια των ξένων, και ειδικά αυτών που ζούσαν στις προτεσταντικές χώρες, εκείνες οι πράξεις που έμοιαζαν να μη συνάδουν με το πνεύμα ελευθερίας που πάντοτε διακήρυττε στεντόρεια ότι κυριαρχούσε σε αυτές.

Τελικά, στο επόμενο φύλλο της εφημερίδας του ο Καλοποθάκης θα εγκαταλείψει τους φόβους του και, κλείνοντας με αινιγματικό τρόπο εκείνη τη διένεξη, θα γράψει πως «παρεκλήθημεν να κοινοποιήσωμεν ότι ουδέποτε εζητήθη παρ' ουδενός άδεια προς ενταφιασμόν του σώματος της Κ. Κορκ εν τω αυτώ μνήματι μετά του ανδρός αυτής και ότι ουδέν πρόσκομμα ήθελε βληθή εις την εκπλήρωσιν της τελευταίας αυτής επιθυμίας παρά της Εκκλησιαστικής Αρχής. Την διακήρυξιν ταύτην ευχαρίστως δημοσιεύομεν, διότι ελευθερόνει το έθνος ημών πάσης μομφής».⁹⁰

90. Στο ίδιο, 14.11.1859.

Επιμύθιο

Η Μαρία Φιλαλήθους-Korck καταστάλαξε στη μνήμη της εποχής και με τις δυο δογματικές της ιδιότητες, όντας μια θρησκευτικά υβριδική προσωπικότητα. Ορθόδοξοι και προτεστάντες τη διεκδίκησαν μέχρι τέλους. Η πρόσκληση (πιθανόν εκ μέρους της οικογένειάς της) του Αρχιεπισκόπου Ναυπακτίας Άνθιμου Ολύμπιου για να τελέσει την Ορθόδοξη κηδεία της και οι δραματικές διαβεβαιώσεις του Δ. Πανατζή, που προσέφεραν την εντύπωση ενός αυτόπτη (ή έστω αυτήκοου) μάρτυρα των τελευταίων στιγμών της, έπεισαν την εφημ. *Αιών*, αντίθετα από το παρελθόν, να διαγκωνιστεί για πρώτη και τελευταία φορά με έναν βασικό της αντίπαλο εκείνη την εποχή, τον *Αστέρα της Ανατολής*, στην υπερεκτίμηση της προσωπικότητας και του έργου και των δύο Korck. Πρόβαλε βεβαίως ιδιαίτερα την Ορθόδοξη και εκπαιδευτική πλευρά της Μαρίας Korck, αρπάζοντας την ευκαιρία για μια μάλλον ανέλπιστα νίκη των Ορθοδόξων απέναντι στους προτεστάντες,⁹¹ αν και η διαμάχη τους εξακολούθησε για αρκετά ακόμη χρόνια.

Αυτή η διομολογική αντίστιξη-σύγκλιση που έλαβε χώρα στα μέσα του 19ου αιώνα στην Ελλάδα φαίνεται πως λειτούργησε ως μια ακόμη ένδειξη της ρευστότητας της εποχής. Η επίμονη διγλωσσία των Ελλήνων, των προτεστάντων ιεραποστόλων αλλά και των προσηλύτων τους σε σχέση με τους στόχους και τις ενέργειές τους ήταν χαρακτηριστική μιας, πολιτικής και θρησκευτικής, πολεμικής σύγχυσης που καθαγίαζε την αντιφατικότητα στο όνομα της προβαλλόμενης ειλικρίνειας των φορέων τους. Παρόλα αυτά, η έμμεση και συμβολική βία⁹² που άσκησαν για πολλές δεκαετίες οι προτεστάντες ιεραπόστολοι απέναντι στην ελληνική κοινωνία, λειαινώντας με το εκπαιδευτικό και ανθρωπιστικό πρόσχημα τη διαδικασία

91. Εφημ. *Αιών*, 11.11.1859.

92. Α. Α. Σμυρναίος, «Η συνάντηση Ορθοδοξίας και Προτεσταντισμού», ό.π., σ. 309.

του επιπολιτισμού της, παραμένει μια σταθερά της μετέωρης μετεπαναστατικής πραγματικότητας. Η επιβολή του φορτίου μιας ορθολογικά θετικής θρησκευτικότητας στην αντίληψη και στην καθημερινή πρακτική των Ελλήνων του 19ου αιώνα, θρησκευτικότητας ριζικά αντίθετης με την παραδοσιακή αλλά και υπερεπενδυμένης με μια καθαρά οριενταλιστική υπεροχή, χρειάζεται, όμως, να ερευνηθεί περαιτέρω. Διότι «στην ιστορία, όπως στο κάθε τι, ό,τι είναι θετικό, είναι διαφορούμενο. Αλλά ό,τι είναι πραγματικό, προσφέρεται σε άπειρες ερμηνείες».⁹³

---

93. Πωλ Βαλερύ, *Επιλογή από το έργο του*, εισαγωγή-μτφρ. Χαρά Μπανάνου-Καραγκούνη, Αθήνα, Στιγμή, 1996, σ. 38.

Αθηνά Καγιαδάκη*

ΟΙ ΑΝΔΡΕΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΙ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΓΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟ ΧΩΡΟ
ΤΟΥ ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟΥ
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ
ΤΗΣ ΝΗΠΙΑΓΩΓΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1830-1929)

Στην Ελλάδα και σε ολόκληρο τον κόσμο η εκπαίδευση της πρώτης παιδικής ηλικίας κυριαρχείται από γυναίκες. Ωστόσο, ένα σημαντικό μέρος της ιστορίας του νηπιαγωγείου σημαδεύτηκε από τη δράση ανδρών παιδαγωγών. Το πρώτο ελληνικό νηπιακό σχολείο ιδρύθηκε από ένα Γερμανό μισσιονάριο και έκτοτε, πολλοί άνδρες παιδαγωγοί είτε σε συνεργασία με γυναίκες παιδαγωγούς είτε όχι, συνέγραψαν ή μετέφρασαν εγχειρίδια, εισήγαγαν νέες μεθόδους και προπαγάνδισαν την εκπαίδευση των νηπίων. Η παρουσία τους, που κορυφώθηκε στη Μακεδονία από τις αρχές του αιώνα έως την απελευθέρωσή της, υποχώρησε σταδιακά τα επόμενα χρόνια. Οι παιδαγωγοί που παρουσιάζουμε δεν είχαν πάντα έναν κοινό στόχο, αφού έζησαν και έδρασαν σε διαφορετικό χώρο και χρόνο και δεν άφησαν το ίδιο αποτύπωμα. Επίσης ο τρόπος που αντιλαμβάνονταν την εκπαίδευση των νηπίων καθορίστηκε σημαντικά από διαφορετικούς παράγοντες, όπως οι σπουδές τους, η διαμονή τους ή όχι σε ευρωπαϊκές χώρες και

---

* Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Rouen, Συντονίστρια Εκπαιδευτικού Έργου Νηπιαγωγών στο 1ο ΠΕΚΕΣ Κεντρικής Μακεδονίας.

το κοινωνικό και πολιτικό συγκείμενο της εποχής στην οποία έζησαν.

Λέξεις-κλειδιά: νηπιαγωγείο, άνδρες παιδαγωγοί, μέθοδοι, εγχειρίδια, κοινότητες

MALE EDUCATORS FOR THE WOMEN
DOMINATED KINDERGARTEN: THEIR CONTRIBUTION
TO THE FORMATION OF THE EARLY CHILDHOOD
EDUCATION THEORY IN GREECE

In Greece and around the world, early childhood education is dominated by women. However, a significant part of the history of the kindergarten was marked by the action of male educators. The first Greek kindergarten was founded by a missionary and since then, many male educators, whether in collaboration with female educators or not, have written or translated textbooks, introduced new methods and promoted the young children education. Their presence peaked in Macedonia from the beginning of the century until its liberation and then gradually receded. The educators we present did not always have a common goal, since they lived and acted in different places and times and did not leave the same imprint. Also, the way they perceived the preschool education was significantly determined by different factors such as studies, residence or not in European countries and the social and political context of the time in which they lived.

Keywords: *kindergarten, male educators, methods, manuals, communities*

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ της πρώτης παιδικής ηλικίας σε όλες τις χώρες του κόσμου παραδοσιακά κυριαρχείται από γυναίκες. Απόδειξη τα συντριπτικά υπέρ των γυναικών νηπιαγωγών ποσοστά αλλά και η ιστορία της προσχολικής αγωγής. Σε αυτή δεσπόζουν σπουδαίες παιδαγωγοί, όπως η Marie Pape-Carpantier, η Bertha Marenholtz-Bulow, η Pauline Kergomard, η Elisabeth

Peabody, η Margarethe Meyer Schurz, η Maria Montessori και πολλές ακόμα. Στην Ελλάδα, άφησαν τη σφραγίδα τους γυναίκες, όπως η Φράνσις Χιλλ, η Ιφιγένεια Δημητριάδου και η Αικατερίνη Λασκαρίδου, συνδυάζοντας τη θεωρητική κατάρτιση με την παιδαγωγική πράξη. Παράλληλα μαζί με τις δασκάλες «αποτέλεσαν το θετικό πρότυπο αξιοποίησης της μόρφωσης από νέες κοπέλες για την έξοδο και αποδοχή τους στον χώρο της εργασίας».¹

Παρά την απόλυτη, κατά τα φαινόμενα, υπεροχή των γυναικών υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός ανδρών που ταυτίστηκε με την εξέλιξη του νηπιαγωγείου. Για να ακριβολογούμε, η εκπαίδευση της πρώτης παιδικής ηλικίας οφείλει την ύπαρξή της σε πρωτοβουλίες ανδρών σε διάφορες χώρες της Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής από τα τέλη του 18ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα. Οι Jean-Frédéric Oberlin, Robert Owen, James Buchanan, Friedrich Froebel, Jean-Marie-Denys Cochin και William Torrey Harris αποτελούν τις πλέον χαρακτηριστικές περιπτώσεις. Αντίστοιχα το ελληνικό νηπιαγωγείο, κατά τον πρώτο αιώνα της λειτουργίας του, αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό χάρη στις προσπάθειες ανδρών παιδαγωγών. Κόντρα σε αντιρρήσεις και σε επικρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις, υποστήριξαν την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των νηπίων για την ολόπλευρη νοητική, ψυχολογική και φυσική τους ανάπτυξη, για τη βελτίωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης στα δημοτικά σχολεία, για την ανακούφιση των οικονομικά ασθενέστερων οικογενειών και, κυρίως, από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα έως το 1922, για την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας μέσα από την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας στους αλλόγλωσσους μαθητικούς πληθυσμούς.

Η παρούσα εργασία, χωρίς να αμφισβητεί την πρωτοκαθεδρία των γυναικών στην εκπαίδευση της πρώτης παιδικής ηλικίας, επιχειρεί να φωτίσει μια διαφορετική πλευρά της ιστορίας

---

1. Αικατερίνη Δαλακούρα & Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών - Οι γυναίκες στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Σύλλογος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ. 176, [ηλεκτρ. βιβλ.] Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/2585>.

του ελληνικού νηπιαγωγείου, αυτή των ανδρών παιδαγωγών που διαμόρφωσαν την παιδαγωγική σκέψη της εκπαίδευσης της προσχολικής ηλικίας για έναν ολόκληρο αιώνα, από το 1830 έως το 1929.² Μπορούμε να τους εντάξουμε σε τρεις διακριτές κατηγορίες με κριτήριο τα ξεχωριστά γεωγραφικά, πολιτισμικά και κοινωνικά δεδομένα και το χρονικό πλαίσιο που καθόρισαν τη ζωή και το έργο τους. Στην πρώτη κατηγορία, περιλαμβάνονται όσοι έζησαν και έδρασαν στην ελληνική επικράτεια και, κυρίως, στην Αθήνα. Στη δεύτερη κατηγορία υπάγονται όσοι εργάστηκαν στις ορθόδοξες ελληνικές κοινότητες της Μ. Ασίας και της Θράκης και σε ελληνικά σχολεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τις δεκαετίες του 1870 και του 1880. Τέλος, σε μια τρίτη κατηγορία, περιλαμβάνονται οι παιδαγωγοί που προέταξαν τη γλωσσική διδασκαλία και την εκμάθηση της ελληνικής από τα ξενόφωνα νήπια και έδρασαν κατά την πρώτη και δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα, κυρίως, στην περιοχή της Μακεδονίας.

1. Ελληνική επικράτεια

1.1. August Friedrich Hildner

*None of these children were above six years. They answered individually questions put to them in Scripture History, from Adam to Joseph; on Geography, and other miscellaneous subjects. This examination did great credit to the Scholars, as well as to the Master, who now directs the lessons of the Infant School [...] When the examination finished, Mrs. Hildner brought out some little rewards, as pincushions, for the Infant Girls; and for each of the Boys I had prepared a copy of Korai's Catechism of Scripture History.*³

2. Το 1830 ιδρύθηκε το πρώτο ελληνικό νηπιακό σχολείο. Το 1929 σηματοδεύτηκε από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και αποτελεί ορόσημο και επιστέγασμα των αλλαγών που σημειώθηκαν μετά την ένταξη των Νέων Χωρών και τη Μικρασιατική Καταστροφή.

3. Church Missionary Record, detailing the proceedings of the Church missionary society for the year 1833 (vol. iv), London, Printed by Richard Watts, 1833, σ. 267

Ο Γερμανός Friedrich August Hildner υπήρξε πρωτεργάτης της εκπαίδευσης των νηπίων στην Ελλάδα. Μέλος προτεσταντικής ιεραποστολής, που είχε την έδρα τη Βασιλεία, ξεκίνησε από την Ελβετία με άλλα δυο άτομα στα τέλη του 1826, με σκοπό να καταστήσουν τον Μοριά ορμητήριο των δραστηριοτήτων τους σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού προέκυψαν σοβαρές διαφωνίες και το μεγαλεπήβολο σχέδιο αμφισβητήθηκε και τελικά εγκαταλείφθηκε. Ο Friedrich Hildner διέμεινε αρχικά για αρκετούς μήνες στην Κέρκυρα, κατόπιν στην Αίγινα για να εγκατασταθεί μόνιμα το 1927 στη Σύρο, ως απεσταλμένος της Church Missionary Society of England.⁴

Τον Μάιο του 1830 ίδρυσε στην Ερμούπολη νηπιακό σχολείο ως τμήμα του Φιλελληνικού Παιδαγωγείου που προϋπήρχε στο νησί. Το νηπιακό σχολείο ξεκίνησε με μόλις «πέντε νήπια σε μια παλιά εκκλησία και για μεγάλο διάστημα το ονόμαζαν μικρό σχολείο» και μέσα σε δύομισι μόλις χρόνια αριθμούσε 140 παιδιά.⁵ Το Φιλελληνικό Παιδαγωγείο γνώρισε μεγάλη αίγλη τα πρώτες δεκαετίες της λειτουργίας του. Κατά τη δεκαετία του 1830, φοιτούσε μεγάλος αριθμός μαθητών⁶ και το 1838 λειτουργούσε ένα νηπιακό σχολείο για κορίτσια και ένα για αγόρια.⁷ Ωστόσο, σταδιακά, προέκυψαν προβλήματα, όταν το Παιδαγωγείο κατηγορήθηκε για προσηλυτισμό. Παρά τα εμπόδια, την τρεις φορές αναστολή της λειτουργίας του και τη φθίνουσα πορεία του, το Παιδαγωγείο έμεινε ανοιχτό επί πολλές δεκαετίες, έως το 1887, όταν έκλεισε οριστικά.

Οι τακτικές αναφορές του Hildner προς την CMS και η αλληλογραφία του με το ζεύγος Hill, ιδιοκτήτες της ομώνυμης

---

4. Emil Rothpletz, *Basler Griechenhilfe. Der Basler "Verein zur sittlich-religiösen Einwirkung" und die Sendboten Hildner und Major (1826/27)*, Basler Jahrbuch, 1951, σ. 143-146.

5. Church Missionary Record, *ό.π.*, σ. 103.

6. Στο *ίδιο*, σ. 269.

7. Foreign Missionary Chronicle. Containing a particular account of the proceedings of the board of the foreign missions of the Presbyterian and a general view of transactions of other similar institutions, τ. 7, New York, Robert Carter, 1839.

σχολής της Αθήνας,⁸ περιγράφουν την εξέλιξη του σχολείου, τις συγκρούσεις με την ορθόδοξη κοινότητα, τις σχολικές και θρησκευτικές γιορτές και παρέχουν, παράλληλα, πληροφορίες για την οικογενειακή του ζωή, τα οικονομικά αδιέξοδα και τα προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζε. Το νηπιακό σχολείο της Σύρου λειτούργησε στα πρότυπα των αντίστοιχων ευρωπαϊκών και αμερικανικών infant schools που χρηματοδοτούνταν από την CMS και τα εγχειρίδια προέρχονταν από τις εκδόσεις του τυπογραφείου της Μάλτας που αργότερα μεταφέρθηκε στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη. Ο Hildner εφαρμόζε τις οδηγίες του *The Infant School Manual: Or Teacher's Assistant*⁹ που πρωτοεκδόθηκε το 1830 στην Αμερική και γνώρισε απανωτές εκδόσεις έως το 1839.¹⁰ Το πρόγραμμα περιελάμβανε μεταξύ άλλων ψαλμούς, ιερά ιστορία, ανάγνωση, μαθηματικά και γεωμετρία, αλλά παρά τον έντονο σχολικό και θρησκευτικό χαρακτήρα του ο Hildner διακήρυττε ότι η εκπαίδευση των μικρών παιδιών έπρεπε να είναι ωφέλιμη, ευχάριστη και ελκυστική. Στο νηπιακό σχολείο δίδαξαν τόσο η Γερμανίδα, πρώτη σύζυγος του όσο και η δεύτερη σύζυγος η Ελληνίδα Αγγελική Γεωργιάδου, που είχε προσηλυτιστεί στον προτεσταντισμό.¹¹

Η λειτουργία του νηπιακού σχολείου στη Σύρο είναι ορόσημο για την εκπαίδευση της πρώτης παιδικής ηλικίας και

8. Σχολή Χιλλ. Ιστορικό Αρχείο <https://www.hillarchive.gr/search/Hildner>.

9. Πρόκειται για το εγχειρίδιο *The Infant School Manual: Or Teacher's Assistant. Containing a View of the System of Infant Schools. Also a Variety of Useful Lessons; for the Use of Teachers*. Η συγγραφέας του Howland, ήταν μέλος της ίδιας ιεραποστολής.

10. The Missionary Register, ό.π., σ. 269. Ο οδηγός μεταφράστηκε και στα ελληνικά και κυκλοφόρησε στη Σμύρνη το 1841, με τίτλο *Εγχειρίδιον εις χρήσιν των νηπιακών σχολείων*.

11. Αντώνιος Σμυρναίος & Χρήστος Γκόβαρης, «Θρησκευτικές ταυτότητες στη Σύρο κατά το 19ο αιώνα: η εμπορευματική τους διύλιση», *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014)*, Οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία, Πρακτικά του Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2014, Διαθέσιμο στο https://www.eens.org/?page_id=1545.

αναμφίβολα σημαντικό κομμάτι για την τοπική ιστορία της Ερμούπολης. Ωστόσο, δεν έχει αφήσει σημαντικό αποτύπωμα, σε αντίθεση με το νηπιαγωγείο της Σχολής Hill που ξεκίνησε το ίδιο περίπου χρονικό διάστημα στην Αθήνα. Η γεωγραφία, οι ιδιαίτερες συνθήκες καθώς και η συνύπαρξη με την ορθόδοξη και καθολική κοινότητα καθόρισαν την εξέλιξή του ως μια ιδιαίζουσα περίπτωση με περιορισμένη εμβέλεια. Ακόμα και σήμερα υπάρχει διάσταση απόψεων για τον ρόλο του. Από τη μια πλευρά θεωρείται ότι η CMS χρησιμοποιούσε το *Φιλελληνικό Παιδαγωγείο* για να προσηλυτίσει μέσω της εκπαίδευσης, γεγονός που προκαλούσε κατά διαστήματα την αντίδραση της ορθόδοξης κοινότητας του νησιού.¹² Από την άλλη πλευρά, υπάρχει η άποψη ότι το Παιδαγωγείο της Σύρου «αποτέλεσε το εχέγγυο ακριβώς μιας ανοιχτής κοινωνίας, η οποία, επιδιώκοντας ανυπόμονα τον εκσυγχρονισμό της, χρησιμοποίησε το προτεσταντικό εκείνο εγχείρημα, μαζί με την πάγια αντιλατινική απέχθεια των Προτεσταντών, ως διαφωτιστικά όπλα απέναντι στους Ρωμαιοκαθολικούς, εξασφαλίζοντας με τον τρόπο αυτό μια εύθραυστη ισορροπία ανάμεσα στην παράδοση και στον εκσυγχρονισμό».¹³

Σε κάθε περίπτωση η δράση του Hildner πρέπει να αξιολογηθεί μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της παρουσίας των προτεσταντικών ιεραποστολών στην Ελλάδα, στη Μικρά Ασία και στην Καππαδοκία.¹⁴

---

12. Δημήτριος Πολέμης, «Άγνωστα μονόφυλλα των εν Σύρω μισσιοναρίων και ειδήσεις περί του φιλελληνικού παιδαγωγείου», *Ο εραμιστής* 55 (1972) 14-22.

13. Α. Σμυρναίος & Χρ. Γκόβαρης, «Θρησκευτικές ταυτότητες», *ό.π.*

14. Σύμφωνα με τις στατιστικές, όχι πάντα αξιόπιστες, το 1870 λειτούργούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία 205 ιδρύματα με τη φροντίδα των αμερικανικών προτεσταντικών αποστολών με πιο φημισμένο στο Robert College της Κωνσταντινούπολης. Βλ. Georges Mantran, *L'histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, Fayard, 1989. Για τη δράση των προτεσταντών μισσιοναρίων βλ. Κωνσταντία Κισκήρα, «Προτεστάντες ιεραπόστολοι στην καθ' ημάς ανατολή, 1819-1914: Η δράση της American board», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 12 (1997) 97-118, Διαθέσιμο

1.2. Ιωάννης Κοκκώνης

*Τοιοῦτος εἶναι ὁ ὀργανισμὸς καὶ αἱ διατάξεις τῶν νηπιακῶν σχολείων [...] αἰτίνες ἀποβλέπουσιν τὴ νηπιόθεν πρόσφορον ἀγωγὴν, ἤτοι τὴν φυσικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν παιδῶν δι' ἔξεων καὶ γνώσεων ἤτινες γίνονται βάσις καὶ θεμέλιον τοῦ μετέπειτα βίου.*¹⁵

Ο Ιωάννης Κοκκώνης γεννήθηκε το 1796 στην περιοχή της Κυνουρίας. Τα επόμενα χρόνια η οικογένειά του μετακομίζει στη Σμύρνη. Εκεί φοιτά στην Ευαγγελική Σχολή και κατόπιν για ένα μικρό διάστημα ζει στην Κωνσταντινούπολη πριν μετακομίσει στο Παρίσι, το 1824. Στη γαλλική πρωτεύουσα εργάζεται ως οικοδιδάσκαλος και σπουδάζει στο Διδασκαλείο που διευθύνει από το 1821 ο Louis-Charles Sarazin.¹⁶ Το 1829, με την υποστήριξη του Αδαμάντιου Κοραή, εκδίδει στο Παρίσι την πολιτική μελέτη *Περί Πολιτειών*. Επιστρέφει στην Ελλάδα το ίδιο έτος και έκτοτε αναλαμβάνει σημαντικές δημόσιες και όχι μόνο θέσεις: μέλος της Επιτροπής για την Προπαιδεία, Διευθυντής του Βασιλικού Διδασκαλείου και των Δημοτικών Σχολείων από το 1835 έως το 1852, Επιθεωρητής σχολείων της Πελοποννήσου, ιδρυτικό μέλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, συγγραφέας πολυάριθμων οδηγιών της Αλληλοδιδασκτικής και

στο <https://doi.org/10.12681/deltiokms.77>. Στα μετέπειτα χρόνια αναφέρουμε ενδεικτικά την περίπτωση της ίδρυσης νηπιαγωγείου στο Ταλάς της Καππαδοκίας. Benjamin Fortna, «The kindergarten in the Ottoman Empire and the Turkish Republic», στο Roberta Lyn Wollons (επιμ.), *Kindergartens and cultures. The global diffusion of an idea*, New Haven, Yale University Press, 2000, σ. 251-273.

15. Ιωάννης Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον περί δημοτικής εκπαιδύσεως: ἡ ὁδηγὸς περί μεθόδων διδακτικῶν συνδιδασκτικῆς καὶ μικτῆς, καὶ περί νηπιακῶν σχολείων*, Ἐν Αθήναις, Τύποις Δ. Κορομηλά, 1863, σ. 110.

16. Πρόκειται για το Διδασκαλείο που διηύθυνε ο Sarazin (1797-1865) από το 1820 και περιελάμβανε ένα τμήμα με εξωτερικούς μαθητές, ένα τμήμα οικοτροφείου και από το 1821 ένα τμήμα για ενήλικες που μάθαιναν τη μέθοδο. Βλ. τη σελίδα του INRP <http://www.inrp.fr/edition-electronique/lodel/dictionnaire-ferdinand-buisson/document.php?id=3593>.

Συνδιδασκατικής μεθόδου, εκδότης του περιοδικού *Παιδαγωγός* και εμπνευστής, από κοινού με τον Γεώργιο Γεννάδιο και τον Μισαήλ Αποστολίδη, της ίδρυσης της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Πεθαίνει το 1864 στην Αθήνα.¹⁷

Είναι ο πιο γνωστός παιδαγωγός των πρώτων χρόνων της ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Επί τρεις δεκαετίες κατέχει υψηλά αξιώματα και δεσπάζει με το συγγραφικό του έργο, το οποίο του αποφέρει φήμη και οικονομικά οφέλη.¹⁸

Είναι βέβαιο ότι ο Ιωάννης Κοκκώνης κατά τη διάρκεια της διαμονής του στο Παρίσι είχε ζήσει την ίδρυση των salles d'asile, των πρώτων ιδρυμάτων εκπαίδευσης και προστασίας για παιδιά νηπιακής ηλικίας.¹⁹ Αυτός ο πολυγραφότατος παιδαγωγός, ασχολήθηκε με την εκπαίδευση της πρώτης παιδικής ηλικίας σε ένα και μοναδικό βιβλίο, το *Εγχειρίδιον περί δημοτικής εκπαιδύσεως ή οδηγός περί μεθόδων συνδιδασκατικής και μικτής και περί νηπιακών σχολείων* που εκδόθηκε το 1863, έναν χρόνο πριν τον θάνατό του. Το εγχειρίδιο στηρίζεται αφενός στο γαλλικό Βασιλικό Διάταγμα του 1837 περί διοργάνωσης των salles d'asile και αφετέρου στον οδηγό που εξέδωσε το 1853 η Camille Jubé de la Perelle,²⁰ συντάκτρια του περιοδικού

17. Για τη βιογραφία του Ιωάννη Κοκκώνη Βλ. Σμαράγδη Αρβανίτη, *Ο Ιωάννης Κοκκώνης (1975-1864) και η προσφορά του στη θεμελίωση του εκπαιδευτικού συστήματος της Νεότερης Ελλάδας*, 2017. Διαθέσιμο στο <https://independent.academia.edu/smaragdiarvanit>.

18. Σύμφωνα με τον Χρήστο Τζήκα «από το 1836 μέχρι το 1852 εκδόθηκαν 14 νέα βιβλία του Κοκκώνη και επανεκδόθηκαν 7, από το 1843 μέχρι το 1852 εκδόθηκαν 3 νέα βιβλία του και επανεκδόθηκαν 22. Αυτό σήμαινε λιγότερη εργασία για τον ίδιο, αλλά περισσότερα οικονομικά οφέλη». Χρήστος Τζήκας, *I. Π. Κοκκώνης: Ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της δημοτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Gutenberg, 1999 σ. 177.

19. Το 1826, ο Jean-Denys-Marie Cochin, με την συνεργασία της Émilie Mallet και μιας ομάδας γυναικών, ίδρυσαν τις δύο πρώτες salles d'asile.

20. Athina Kagiadaki, *L'École maternelle grecque et les théories pédagogiques européennes (1830-1936)*, Université de Rouen, Thèse de doctorat des Sciences de l'Éducation, 2009, σ. 47.

Education Nouvelle από το 1846 έως το 1854 και επικεφαλής του γραφείου των salles d'asile στο γαλλικό Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης. Κατά τη δεκαετία του 1850, οι salles d'asile αποκόπτονται από το έντονο φιλανθρωπικό παρελθόν τους και αποκτούν παιδαγωγικό προσανατολισμό με συνέπεια μεταβολές στο καθημερινό πρόγραμμα και στο περιεχόμενο των μαθημάτων και, κυρίως, μια διαφορετική φιλοσοφία.²¹ Η τυπική διδασκαλία περιορίζεται σε απλή συνδιάλεξη «επ' αντικειμένων αισθητών σκοπεύουσα να αναπτύσσει τον νουν διά της εξετάσεως αυτών και να δίδει ορθάς περί αυτών ιδέας».²² Ήπια γυμναστική, «άκοπος» και διασκεδαστική, παίγνια στο προαύλιο και εργόχειρα, δημιουργούν ένα ελκυστικό για τα μικρά παιδιά πρόγραμμα. Ο Κοκκώνης, δεν είναι ιδιαίτερα αισιόδοξος για την ίδρυση νηπιαγωγείων στην Ελλάδα, διότι, όπως γράφει, «κατά το παρόν ημείς τοιαύτα σχολεία δεν δυνάμεθα να καταρτίσωμεν».²³ Προτείνει, ωστόσο, στην κυβέρνηση να εισαγάγει τη μέθοδο στο Διδασκαλείο για να έχουν τη δυνατότητα οι μελλοντικοί δάσκαλοι να χρησιμοποιούν αργότερα στοιχεία της στα δημοτικά σχολεία.

Ο οδηγός του 1863 δεν έτυχε ιδιαίτερα θερμής υποδοχής πιθανόν, διότι εκδόθηκε τέσσερα χρόνια μετά το *Εγχειρίδιον διδασκαλίας προς χρήσιν των νηπιακών σχολείων* της Francis Hill και έναν χρόνο πριν την απόφαση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας να εισάγουν τη γαλλική μέθοδο στην Ελλάδα, ακολουθώντας, έτσι, νέες προσεγγίσεις.

---

21. Bernard Desmars, «De l'éducation attrayante à l'instruction pour tous», *Revue d'histoire du XIXe siècle* 55 (2017), Διαθέσιμο στο <http://journals.openedition.org/rh19/5324>.

22. Ι. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον περί Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, ό.π., σ. 84.

23. Στο ίδιο, σ. 76.

1.3. Λέων Μελάς

Τα νήπια ενθουσιώντα εν αυτώ φοιτώσι, και υπέρ των πατρικίων των οίκων ηγάπησαν αυτό. Οι δε γονείς των ευφραίνονται, και την εταιρίαν ευλογοῦσι, και εαυτούς μακαρίζουσι, βλέποντες την τε διανοητικήν και σωματικήν ανάπτυξιν και την ηθικήν και θρησκευτικήν μόρφωσιν των τέκνων αυτών, και τα γλυκύτερα αυτών ασμάτια μετά συγκινήσεως καθ' εκάστην ακροώμενοι.²⁴

Ο Λέων Μελάς, γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη το 1812, έζησε τη νεανική του ηλικία σε διαφορετικές πόλεις και χώρες: Οδησός, Φιούμη της Ουγγαρίας, Κέρκυρα. Μετά το πέρας των σπουδών του στην Κέρκυρα, μεταβαίνει στην Πίζα και κατόπιν μετακομίζει στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Από το 1833 έως το 1835 ζει στη Σύρο όπου, θυμίζουμε, λειτουργεί το Φιλελληνικό Παιδαγωγείο του Friedrich Hildner. Εργάζεται αρχικά ως δικηγόρος και αργότερα ως εισαγγελέας στο Πρωτοδικείο του νησιού. Το 1835 γίνεται αντιεισαγγελέας Αρείου Πάγου, το 1837 ανακηρύσσεται καθηγητής της Νομικής Σχολής και από το 1841 έως το 1844 αναλαμβάνει Υπουργός Δικαιοσύνης και για λίγους μήνες Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Δυσχεσταμένος από τις πολιτικές εξελίξεις απομακρύνεται από τα κοινά, εγκαταλείπει τη χώρα και μεταβαίνει αρχικά στο Λονδίνο, όπου ζει έως το 1857, και κατόπιν στη Μασσαλία, όπου βιώνει την οδυνηρή απώλεια δυο γιών του. Το 1859 επιστρέφει μόνιμα στην Ελλάδα και συμμετέχει στον Σύλλογο προς Διάδοσιν των *Ελληνικών Γραμμάτων* και στη *Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία*. Αρχικά διδάσκει παιδαγωγικά και στη συνέχεια αναλαμβάνει πρόεδρος της από το 1866 έως το 1871, κρίσιμότερα χρόνια για την εξέλιξη του ελληνικού νηπιαγωγείου.²⁵

24. Λέων Μελάς, *Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήση των παιδαγωγούντων*, Εν Αθήναις, Τυπογραφείον Σ. Κ. Βλαστού, 1871, σ. κδ.

25. Για τη ζωή και το έργο του Λ. Μελά βλ. Κωνσταντίνος Μαλαφάντης, «Ο Λέων Μελάς (1812-1879) ως λογοτέχνης-παιδαγωγός και το έργο του», *Παρησασός* 48(1) (2006) 359-406.

Συνέγραψε σειρά έργων, πολιτικών μελετών και παιδαγωγικών βιβλίων, όπως ο Γεροστάθης. Πέθανε στην Αθήνα το 1879.

Από το 1864 πρωτοστατεί στην εισαγωγή του γαλλικού συστήματος των salles d'asile στο ελληνικό νηπιαγωγείο. Το 1865, ανακοινώνει ενώπιον των μελών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ότι προμηθεύτηκαν από το Παρίσι «άπαντα περί της μεθόδου των παιδαγωγικών ασύλων επισημότερα συγγράμματα, συγχρόνως δε και άπαντα τα διδακτικά εν τοις παιδαγωγικοίς ασύλοις βιβλιάρια, και επιτέλους ολόκληρην την συλλογήν των εικονογραφιών δι' ων τα τέκνα τέρπονται και ωφελούνται διδασκόμενα, ουχί μόνον διά της ακροάσεως, αλλά και διά της όψεως, διαφόρους αναγκαίας και ωφελίμους γνώσεις».²⁶

Μετά την προμήθεια των έργων της Marie Pape-Carpantier, «αρχίσαμεν», αναφέρει ο Μελάς, «την παράδοσιν και εξήγησιν της μεθόδου των παιδαγωγικών ασύλων εις τας διά το διδασκαλικόν επάγγελμα παρασκευομένας εν τω Αρσακείω μαθητριάς».²⁷ Την ίδια χρονιά η Ιφιγένεια Δημητριάδου, υπότροφος της Εταιρείας, μεταβαίνει στο Παρίσι για να φοιτήσει στο φημισμένο Διδασκαλείο υπό τη διεύθυνση της Marie Pape-Carpantier. Η Γαλλίδα παιδαγωγός θεώρησε τιμητική την προοπτική της εισαγωγής της μεθόδου στην Ελλάδα και βοήθησε τη «θαρραλέα Ελληνίδα» να επανεξεταστεί σε μάθημα που είχε αποτύχει, στέλνοντας επιστολή στον Υπουργό της Δημόσιας Εκπαίδευσης Victor Duruy.²⁸ Η Δημητριάδου επέστρεψε στην Ελλάδα το 1867 και ανέλαβε τη διεύθυνση του νηπιαγωγείου, στο οποίο προετοιμάζονταν για τη νηπιαγωγία «αι μαθήτριάι της 5ης τάξεως, και όσαι έξωθεν πτυχιούχοι διδασκάλισσαι επιθυμούσι».²⁹

26. Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ετών δύο. Από 29 Δεκεμβρίου 1863 μέχρις 28 Μαρτίου 1865, Αθήνησι, Τύποις Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, 1865.

27. Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, ό.π.

28. Colette Cosnier, *Marie Pape-Carpantier. Fondatrice de l'école maternelle*, Paris, Fayard, 2003, σ. 283.

29. Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1869 και έκθεσις περί των ενιαυσίων εξετάσεων αναγνωσθείσα την 21ην Ιουνίου 1870, Αθήναι, Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφείως, 1870, σ. 13.

Άμεσα «κατέστη πρότυπον του είδους του εν τη Ανατολή. Ενταύθα εδιδάχθησαν πολλά διδασκάλισσαι πτυχιούχοι την μέθοδον και [...] διδάσκουσιν εις απώτατα μέρη τα νήπια των Ελλήνων». ³⁰ Το 1871 η Δημητριάδου μετέφρασε τον *Οδηγό* της Pape-Carpantier στα ελληνικά με τη βοήθεια του Α. Μελά. Το ίδιο συνέβη και με σειρά έργων της Γαλλίδας παιδαγωγού. ³¹

Στο έργο του *Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*, που εκδόθηκε το 1871, ο Μελάς εξηγεί εκτενώς τους λόγους που επιβάλλουν τη γρήγορη διάδοση των νηπιαγωγείων στην Ελλάδα και στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στα νηπιαγωγεία, τα μεν παιδιά των εύπορων οικογενειών διδάσκονται «την αγάπην προς τον πλησίον, την φιλανθρωπίαν, την αγαθοποιΐαν, την μετροφροσύνην, και την λιτότητα» ενώ τα παιδιά των ασθενέστερων οικονομικά στρωμάτων μαθαίνουν «να σέβωνται, να αγαπώσιν, και να φοβώνται τον Θεόν [...] να αγαπώσιν δε αδελφικώς τα των ευπόρων τέκνα». ³²

Ο Λέων Μελάς, με τα έργα του και τη συμμετοχή του στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία έδωσε στην εκπαίδευση των νηπίων για πρώτη φορά οργανωμένη μορφή. Θεωρητικό πλαίσιο, υποτροφία σε εκπαιδευτικό για σπουδές στο Παρίσι, εφαρμογή της νέας μεθόδου στο Αρσάκειο, διάδοση στις ελληνικές κοινότητες, ίδρυση δυο νηπιαγωγείων, μετάφραση και έκδοση των απαραίτητων οδηγιών και εκπαίδευση των νηπιαγωγών.

---

30. Απόφοιτος της Εταιρείας προσελήφθη νηπιαγωγός στη Νεάπολη της Καππαδοκίας «τη υποδείξει και συστάσει του Λέοντος Μελά». (*Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1871*, Αθήναι, Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1872, σ. 11). Η Ελένη Αρχιγένους επισκέφθηκε το Αρσάκειο και επέστρεψε στα Εκπαιδευτήρια της Θράκης έχοντας στις αποσκευές της τα εγχειρίδια της νέας μεθόδου και στη συνέχεια απόφοιτος των Αρχιγενείων σπούδασε στο Αρσάκειο τη νέα μέθοδο. (*Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1871*, Αθήναι, Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1872).

31. Πρόκειται για τα: *Παιδαγωγικά ασμάτια, Παιδαγωγικά διηγήματα, τα Μαθήματα της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, Πρακτικά μαθήματα και Συμβουλαί και οδηγία περί διευθύνσεως νηπιαγωγείων*. Βλ. *Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής*, ό.π.

32. Α. Μελάς, *Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον*, ό.π., σ. κδ.

1.4. Αριστοτέλης Κουρτίδης

*Αλλά ποια πρέπει να είναι η αντικαταστάτις της μητρός, η αντιπρόσωπος δεκάδων μητέρων; Προ παντός πρέπει να αισθάνεται βαθειάν, απεριόριστον αγάπην προς τα παιδιά, να κατέχεται από αφοσίωσιν, από αυταπάρησιν προς αυτά - και έπειτα έχει ανάγκην ισχυράς, βαθείας ψυχολογικής παρασκευής. Μάς φαίνεται διαφανής η παιδική ψυχή και, όμως, αδυνατούμεν να ιδώμεν μέχρι του βάθους αυτής.*³³

Ο Αριστοτέλης Κουρτίδης, πολύπλευρη προσωπικότητα, διακρίθηκε στην εκπαίδευση, στη λογοτεχνία, στο θέατρο και στη δημοσιογραφία. Όπως και οι περισσότεροι παιδαγωγοί που εξετάζουμε, έζησε μια ζωή γεμάτη εναλλαγές. Από το Μυριόφυτο της Θράκης, τόπο γέννησής του το 1858, πηγαίνει αρχικά στην Κωνσταντινούπολη και εγγράφεται στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, κατόπιν σπουδάζει Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και εργάζεται ως γραμματέας στο Υπουργείο Παιδείας. Ακολουθεί σπουδές φιλοσοφίας, παιδαγωγικής και ψυχολογίας και εκπονεί διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο της Ιένας. Επιστρέφει τελικά στην Αθήνα και εργάζεται ως αρθρογράφος σε έντυπα της εποχής και ως αρχισυντάκτης του περιοδικού *Η Διάπλασις των Παίδων* έως το 1894. Από το 1897 και έως τον θάνατό του αφοσιώνεται στη διδασκαλία ως καθηγητής φιλοσοφίας και παιδαγωγικής σε διάφορα σχολεία (Διδασκαλείο Αρρένων Αθηνών και Θηλέων του Πειραιά, Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Διδασκαλείο Νηπιαγωγών της Ενωσης Ελληνίδων). Πεθαίνει στον Πειραιά το 1928.

Η εκπαίδευση των νηπίων τον απασχολεί από νωρίς. Το 1887, υπογράφει ένα άρθρο αφιερωμένο στο Ελληνικό Παρθε-

33. *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, Εν Αθήναις, 31 Μαρτίου-4 Απριλίου 1904. Συγκληθέν υπό του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού και του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Μετά σχολικής εκθέσεως επιβοηθούσης τον σκοπόν αυτού, Εν Αθήναις, Εκ του γραφείου της Διευθυνούσης Επιτροπής, 1904, σ. 196-197.*

ναγωγείο της Αικατερίνης Λασκαρίδου που έκλεισε μετά από δεκαεπτά χρόνια. Σε αυτό επαινεί τη Λασκαρίδου για την εισαγωγή της φρεμπελιανής μεθόδου μετά την επάνοδό της από τη Δρέσδη και τις καινοτομίες που εφάρμοσε. Εκθειάζει τον πρωταρχικό και κυρίαρχο ρόλο του παιχνιδιού και κατακρίνει τον τετριμμένο και τυπικό τρόπο της διδασκαλίας που μετατρέπει «τον διδάσκοντα προς κάδον αντλούντα εκ του βάθους ψυχρών και αφύχων βιβλίων και τον διδασκόμενον προς χώρα ασυνειδήτως απορροφών παν το επ' αυτού καταχέμενον».³⁴

Δέκα χρόνια μετά, το 1897 εργάζεται ως καθηγητής στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών και Παιδονόμων που ίδρυσε το σωματείο Ένωσις των Ελληνίδων στην Καλλιθέα. Για πρώτη φορά, ένα γυναικείο σωματείο διεκδικεί συντεταγμένα και συλλογικά και αποκτά τελικά την πρωτοκαθεδρία στην εκπαίδευση νηπιαγωγών, παιδονόμων και νηπίων. Η μέθοδος Froebel, που είχε προκαλέσει τον θαυμασμό του Κουρτίδη, όταν είχε εφαρμοστεί από την Αικατερίνη Λασκαρίδου, ήταν πλέον επίσημη μέθοδος για τα νηπιαγωγεία του ελληνικού κράτους.

Ως αναγνώριση στο μέχρι τότε έργο του, ο Κουρτίδης ορίζεται κεντρικός εισηγητής της Έκθεσης για το τμήμα Γυναικείας Παιδείσεως στο Πρώτο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο του 1904. Στην εισήγησή του επαινεί όσους διαμόρφωσαν την παιδαγωγική επιστήμη και άλλαξαν παγιωμένες νοοτροπίες και παρατηρεί ότι οι καλές προθέσεις και η αγάπη για τα παιδιά δεν αποτελούν επαρκή προσόντα για την προετοιμασία των μελλοντικών νηπιαγωγών. Η ανάπτυξη της ψυχολογίας, η πρόοδος που συντελέστηκε στην Αμερική και κινήσεις, όπως το παιδαγωγικό σεμινάριο του Stanley Hall, είχαν γίνει γνωστά και στην Ελλάδα. Καλεί τους συνέδρους να στρέψουν το βλέμμα τους στην εξέλιξη της προσχολικής αγωγής στις Η.Π.Α., τη χώρα στην οποία οι προλήψεις και τα βαρίδια του παρελθόντος λείπουν και δεν «αποπνίγουνσι την άνθισιν».³⁵ Ενδιαφέρον πα-

34. Αριστοτέλης Κουρτίδης, «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικατερίνης Λασκαρίδου», *Εστία* 20(606) (1887) 514.

35. *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν συνέδριον*, ό.π., σ. 192.

ρουσιάζουν και οι προτάσεις του για την εξέλιξη του ελληνικού νηπιαγωγείου. Από το βήμα του συνεδρίου ζητά την προσαρμογή του στις ανάγκες και τα χαρακτηριστικά κάθε τόπου και προτείνει την προσάρτηση των νηπιαγωγείων στα δημοτικά σχολεία με παράλληλη υποχρέωση των διδασκαλισσών να έχουν και πτυχίο νηπιαγωγού.³⁶

Ο Αριστοτέλης Κουρτίδης με τη μακροχρόνια παρουσία του στην ελληνική εκπαίδευση, ταυτίστηκε με την εξέλιξη του ελληνικού νηπιαγωγείου για περισσότερο από τριάντα χρόνια.

2. Οι παιδαγωγοί της Κωνσταντινούπολης

2.1. Ιωάννης Αριστοκλής

*Όποιος αποστειρεί το νήπιο του παιχνιδιού και επιβάλλει εις αυτό το συνηθισμένο τρόπο της εκπαίδευσης, αυτός καθίσταται η μάστιγα της αθώας αυτής ηλικίας.*³⁷

Ο Ιωάννης Αριστοκλής γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη το 1828, κατέχει κατά τη διάρκεια της ζωής του πολύ υψηλά αξιώματα: καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, μέλος της Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής, πρόεδρος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (1876-1878 και 1888-1890), μέλος του διοικητικού συμβουλίου εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και του Ανωτέρου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου του Οθωμανικού Υπουργείου Εκπαιδεύσεως, καθηγητής στη Σχολή Διοικήσεως (Mekteb-imulkkiye), στη Σχολή Διδασκάλων και στο Παρθεναγωγείο Παλλάς. Χαρακτηριστικό της αίγλης του είναι ότι το 1870 εκφώνησε στα γαλλικά εναρκτήριο λόγο για το βραχύβιο Οθωμανικό Πανεπιστήμιο. Πέθανε στην Κωνσταντινούπολη το 1899.

36. Στο ίδιο, σ. 181.

37. Ιωάννης Αριστοκλής, *Κήπος Παιδικός. Παιδιαί Διδακτικά, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Βουτυρά & Σία, 1876, σ. 14.*

Το συγγραφικό του έργο είναι εξίσου πλούσιο. Μετέφρασε την *Εισαγωγή εις την Φιλοσοφίαν ή Πραγματείαν περί της αρχής*. Στα πλαίσια της σειράς *Κήπος Παιδικός* εξέδωσε το 1876 τη *Νηπιαγωγική, τα Εργόχειρα Καλλιτεχνικά και το Παιδιαί Διδακτικά* και το 1877 τη *Λογιστική μετά Πινάκων της Ωδικής Λογιστικής και ενός Κυτίου, την Πραγματολογία προς Χρήσιν των Νηπιαγωγείων και των εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις Νηπιαγωγικών Τμημάτων μετά των Αναγκαίων Πινάκων και το Μητρικόν Εγκόλπιον προς Χρήσιν των Οικογενειών, των Νηπιαγωγείων, των εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις Νηπιαγωγικών Τμημάτων και των Ανωτέρων Τάξεων των Παρθεναγωγείων*.³⁸ Το 1876, τα μέλη της Πατριαρχικής Επιτροπής, αναγνώρισαν την ανάγκη ίδρυσης νηπιαγωγείων στις κεντρικές συνοικίες της Κωνσταντινούπολης, («οδηγούμενοι εκ των νηπιαγωγικών βιβλίων του ειρημένου καθηγητού») και συνέστησαν («τα τεύχη της Νηπιαγωγικής βιβλιοθήκης του Αριστοκλή στους δασκάλους και νηπιαγωγούς της κάθε εκκλησιαστικής περιφέρειας»).39

Τα περί νηπιαγωγικής βιβλία του εισάγουν τον αναγνώστη στον παιδικό κήπο του Froebel πριν την Αικατερίνη Λασκαρίδου. Η παρουσίαση του συστήματος θυμίζει τις αντίστοιχες αναφορές της Λασκαρίδου στην *Πραγματεία περί του Φροβελιανού συστήματος*. Ο Αριστοκλής τονίζει ότι η μέθοδος:

Ικανοποιεί την προς την κίνησιν φυσικήν τάσιν του σώματος διά των γυμναστικών παιδιών [...] Ποδηγετεί τας αισθήσεις και καθίστησι την χείρα δεξιάν εις τας πλαστικές εργασίας [...] αναπτύσσει τας καλλιτεχνικάς του παιδός διαθέσεις [...] ικανοποιεί την έμφυτον περιέργειαν του παιδός [...] Συντε-

38. Γιάννης Μπέτσας, «Βιβλία και Προγράμματα για τα Ελληνικά Νηπιαγωγεία (1840-1910)», *Ποια γνώση έχει την πιο μεγάλη αξία: ιστορικές-συγκριτικές προσεγγίσεις, Πρακτικά 7ου Συνέδριου Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Πάτρα 2014, σ. 25.

39. Γιάννης Μπέτσας, «Η θεσμοθέτηση του νηπιαγωγείου στην ελληνική εκπαίδευση: Συστηματικές προσπάθειες του εξωελλαδικού χώρου στις δεκαετίες 1870 και 1880», *Θέματα Ιστορίας της εκπαίδευσης* 6-7 (2007) 158.

λεί στην ανάπτυξη των συναισθημάτων και της καλαισθησίας [...] θεραπεύει την κυριότεραν των ανθρωπίνων αναγκών ήτις συνίσταται εις την εκζήτησιν της του παντός αιτίας, ήτοι του Θεού.⁴⁰

Δεν απορρίπτει, ωστόσο, τη γαλλική μέθοδο δηλαδή τη διδασκαλία μαθημάτων του δημοτικού σχολείου με ευχάριστες δραστηριότητες. Στο νηπιαγωγείο, γράφει, τα παιδιά μαθαίνουν «ψάλλοντα το άλφα και το βήτα. Αριθμούσι παίζοντα και γυμναζόμενα. Περιδιαβάζουσι [...] εντός των ζωολογικών λειμώνων διά της τερπνής και λίαν πρακτικής, αντικειμενικής διδασκαλίας της ζωολογίας και της βοτανικής».⁴¹

Ο Ιωάννης Αριστοκλής ήταν τακτικό μέλος της Εταιρίας Παλλάς και καθηγητής της Παιδαγωγίας του ομώνυμου Παρθεναγωγείου. Όταν διεύθυνε το σχολείο η Ζαφείρω Σπετσιώτου, το πρόγραμμα του νηπιαγωγείου περιλάμβανε στοιχεία του φρεμπελιανού συστήματος⁴² («παιδιαί διδακτικά [...] εργόχειρα καλλιτεχνικά [...] παιδιαί γυμναστικά και Κηπουρική») ⁴³ σε συνδυασμό με στοιχεία της γαλλικής μεθόδου. Αν και ο Αριστοκλής και η Λασκαρίδου συμπύπτουν χρονικά, κινούνται παράλληλα χωρίς να μπαίνει ο ένας στην περιοχή του άλλου. Έτσι, οι πρώτες μαθήτριες της Λασκαρίδου βρήκαν εργασία στη Σμύρνη, στη Θεσσαλονίκη, στην Οδησό και

40. Ιωάννης Αριστοκλής, *Νηπιαγωγική*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Βουτυρά και Σ/ας, 1876, σ. κα.

41. *Επετηρίς της εν Κωνσταντινουπόλει Φιλεκπαιδευτικής εταιρίας η Παλλάς (1874-1876)*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Κ. Δ. Στατηροπούλου, 1876, σ. 40.

42. Στο πρόγραμμα του 1886 υπάρχουν ακόμα τα διδακτικά φρεμπελιανά παίγνια: Για τα μικρότερα νήπια η σφαίρα, ο κύβος, ο κύλινδρος και ο κύλινδρος που διαιρείται σε οκτώ κυλίνδρους και για τα μεγαλύτερα νήπια ο κύβος που διαιρείται σε οκτώ πλίνθους και ο κύβος που διαιρείται σε είκοσι επτά κύβους. *Κανονισμός του Ανωτέρου Παρθεναγωγείου της Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρίας Παλλάδος*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1886.

43. *Κανονισμός του Κεντρικού Ανωτέρου Παρθεναγωγείου της Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρίας η Παλλάς*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Βουτυρά και Σ/ας, 1876, σ. 4.

στην Αλεξάνδρεια⁴⁴ αλλά όχι στην Κωνσταντινούπολη. Από την άλλη πλευρά, παρά την αίγλη που περιέβαλε το όνομά του, οι απόψεις του Αριστοκλή δεν είχαν τελικά απήχηση ούτε στην Ελλάδα ούτε σε άλλες, εκτός της Θράκης, ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁴⁵ Και οι δυο παιδαγωγοί ήταν άριστοι γνώστες των φρεμπελιανών αρχών και των δομικών στοιχείων του συστήματος. Ωστόσο η Λασκαρίδου είχε το πλεονέκτημα ότι μελέτησε το σύστημα τόσο θεωρητικά όσο και διά ζώσης επί ένα χρόνο στο πλευρό της Bertha von Marenholz σε αντίθεση με τον Αριστοκλή, ο οποίος κατείχε περισσότερο τη θεωρητική πλευρά του.

Οι ηγετικές θέσεις του Ιωάννη Αριστοκλή στην Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή, στον ΕΦΣΚ και τον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό, σε συνδυασμό με τη συνεχή και αδιάλειπτη παρουσία του στα εκπαιδευτικά πράγματα, τον καθιστούν εξέχουσα προσωπικότητα που άφησε το στίγμα του στην εξέλιξη του ελληνικού νηπιαγωγείου και της εκπαίδευσης της Κωνσταντινούπολης εν γένει το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα.

2.2. Γεώργιος Χασιώτης

Ce qu'on avait de mieux à faire était d'adapter aux exigences et aux besoins de la nation hellénique une méthode franco-allemande ; cette vérité fut comprise par les Grecs de l'Orient.
(Το καλύτερο που μπορούμε να κάνουμε είναι να προσαρμό-

---

44. Αικατερίνη Λασκαρίδου, «Το φροβελιανόν σύστημα εν Ελλάδι», *Εστία* 20(506) (1885) 608-610.

45. Η μοναδική γνωστή απόπειρα εφαρμογής των έργων του έγινε στην Κρήτη. Πιο συγκεκριμένα «Λόγος περί μεθόδου νηπιοδιδασκαλίας ξαναέγινε το έτος 1879, από τον διευθυντή του σχολείου του Ηρακλείου και συγκεκριμενοποιήθηκε με την πρόταση εισαγωγής της νηπιαγωγικής μεθόδου του Ιωάννη Αριστοκλή. Η πρόταση δεν έγινε αποδεκτή». Βλ. Ζαχαρίας Κ. Στρατιδάκης, *Η διαμόρφωση του σχολικού και διδακτηριακού δικτύου της στοιχειώδους εκπαίδευσης στον Μυλοπόταμο Ρεθύμνου, 1840-1940*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2006.

σουμε στις επιταγές και τις ανάγκες του ελληνικού έθνους ένα συνδυασμό της γαλλικής και της γερμανικής μεθόδου. Αυτή η αλήθεια έγινε κατανοητή από τους Έλληνες της Ανατολής).⁴⁶

Ο Γεώργιος Χασιώτης, γεννημένος το 1842 στη Ζίτσα της Ηπείρου, σπουδάζει στη Ζωσιμαία Σχολή και κατόπιν στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών. Για ένα διάστημα εργάζεται στη Θεσσαλονίκη ως φιλόλογος και από το 1869 διαμένει στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί, ιδρύει μαζί με άλλους το Ελληνικό Λύκειο, το οποίο διευθύνει από το 1870 έως το 1875, ενώ παράλληλα εκτελεί χρέη γραμματέα στον εν Κωνσταντινούπολει Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο. Το 1878 εκπροσωπεί την Ελλάδα στην Παγκόσμια Έκθεση των Παρισίων και το 1880 εγκαθίσταται στο Παρίσι καθώς αναλαμβάνει θέση οικοδιδασκάλου στην οικογένεια του Χρηστάκη Ζωγράφου. Το ίδιο διάστημα παρακολουθεί, πιθανότατα, μαθήματα στη Σορβόνη. Στη συνέχεια, ο τραπεζίτης τον ορίζει διευθυντή του γραφείου του και διαχειριστή της περιουσίας του στην Κωνσταντινούπολη και τη Λαζαρίνα. Μετά τον θάνατο του Ζωγράφου επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη και αναλαμβάνει εκπρόσωπος της οικογένειας. Λίγο πριν τον θάνατό του, το 1910, ζει στην Αθήνα.

Ο Χασιώτης, δείγμα «ανερχόμενου μεσοαστού διανοουμένου, ο οποίος δε σχετίζεται άμεσα με τον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό και το νεοφαναριώτικο περιβάλλον»,⁴⁷ κινείται σε

46. Georgios Chassiotis, *L'instruction publique chez les Grecs: Depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours: avec statistique et quatre cartes figuratives pour l'année scolaire 1878-1879*, Paris, Ernest Leroux, 1881, σ. 385.

47. Δημήτριος Σταματόπουλος, «Τα όρια της 'μέσης οδού': Οικουμενικό Πατριαρχείο και Γλωσσικό Ζήτημα στις αρχές του 20ού αιώνα». *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα, Πρακτικά 3ου συνεδρίου της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών*, Βουκουρέστι 2006, Διαθέσιμο στο https://www.eens.org/eens-congress-access/?main__page=1&main__lang=de&eensCongress_cmd=showPaper&eensCongress_id=144#_ftnref25.

έναν χώρο πολύπλοκων ισορροπιών (Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης και μεγαλοαστοί της πόλης, Οικουμενικό Πατριαρχείο και ελληνική κυβέρνηση) και συμμετέχει στις διαμάχες γύρω από το γλωσσικό ζήτημα. Αρχικά, μέσα από τις διαλέξεις του στον ΕΦΣΚ δείχνει ενδιαφέρον για τα νηπιαγωγεία. Το 1874 συντάσσει και παρουσιάζει στην ολομέλεια του συλλόγου την έκθεση *Η παρ ημίν δημοτική παιδευσις από της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι σήμερον*. Μάλιστα ξεκινά την ανάγνωση με τη πασίγνωστη φράση του Froebel —και αγαπημένη φράση της Αικατερίνης Λασκαρίδου— «Kommt, lasst uns den kindern leben».

Η παραμονή του στη γαλλική πρωτεύουσα αποδεικνύεται ιδιαίτερα γόνιμη. Το 1881 συντάσσει το μνημειακό του έργο *L'instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople à nos jours*. Σε αυτό εκτιμά ότι η γαλλική μέθοδος ενώ έφερε «τόσα καλά αποτελέσματα σε τόσο λίγο χρόνο»⁴⁸ δε διαφέρει από τη διδασκαλία του δημοτικού σχολείου και υστερεί στο παιδαγωγικό μέρος. Από την άλλη, η μέθοδος Froebel κρίνεται σαφώς πιο κατάλληλη υπό την προϋπόθεση ότι θα απλοποιηθεί και θα απαλλαγεί από πολλές τεχνικές λεπτομέρειες. Με βάση τα παραπάνω δεδομένα υποστηρίζει τον συνδυασμό των δύο μεθόδων.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Παρίσι παρατηρεί και καταγράφει όσα συμβαίνουν στην εκπαίδευση της πρώτης παιδικής ηλικίας, τις αλλαγές στο γαλλικό νηπιαγωγείο, τη σταδιακή εξάπλωση του φρεμπελιανού συστήματος και το 1887 συμμετέχει στο φημισμένο *Dictionnaire de pédagogie* του Fernand Buisson, έργο σταθμό για τη γαλλική εκπαίδευση και επίσημο σχεδόν όργανο της εκπαιδευτικής πολιτικής των ρεπουμπλικάνων.⁴⁹ Είναι συντάκτης του λήμματος Grèce

48. G. Chassiotis, *L'instruction publique*, ό.π.

49. Patrick Dubois, «Le Dictionnaire de F. Buisson et ses auteurs (1878-1887)», *Histoire de l'éducation* 85 (2000), Διαθέσιμο στο <http://journals.openedition.org/histoire-education/1233>. Επίσης για το Παιδαγωγικό Λεξικό βλ. Henri Besse, «Le français 'langue des élites' dans les (ex-)

moderne. Μέσα στο κείμενο περιγράφει, μεταξύ άλλων, τα πρώτα βήματα του ελληνικού νηπιαγωγείου μετά την εισαγωγή της γαλλικής μεθόδου από το Αρσάκειο.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρουσία του στον Καραπάναιο Αγώνα *Περί εκδόσεως μεθοδικών διδακτικών βιβλίων* που προκήρυξε ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης το 1880. Συμμετέχει με τρία βιβλία, την *Πραγματεία περί της πρώτης παιδικής ηλικίας*, τον *Νέο Οδηγό της πρώτης παιδικής αγωγής προς χρήσιν των μητέρων και των νηπιαγωγών* και το τετράτομο έργο *Τα πρώτα μαθήματα της παιδικής ηλικίας* (δώρα και οι ενασχολήσεις του Φρέμπελ, μικρά δώρα της φύσεως και της τέχνης, φυσική ιστορία και διαλέξεις περί του ανθρώπου, μύθοι, γεωγραφικές γνώσεις ιστορικές εικόνες, ανάγνωση και γραφή και τέλος γυμναστικές ασκήσεις και κινητικά παίγνια).⁵⁰ Ο Χασιώτης για την ανάλυση της μεθόδου Froebel στηρίχθηκε στο βιβλίο του Herman Goldammer, *Der kindergarten*.⁵¹ Τα εγχειρίδια, όπως φαίνεται, δεν εκδόθηκαν.

Η συμμετοχή του Γεώργιου Χασιώτη στον ΕΦΣΚ, η προνομιακή σχέση με τον τραπεζίτη Χρηστάκη Ζωγράφο και η παραμονή του στο Παρίσι τού επέτρεψαν να παρακολουθήσει εκ του σύνεγγυς όλες τις αλλαγές που συνέβαιναν στην εκπαίδευση της πρώτης παιδικής ηλικίας στη Δυτική Ευρώπη. Αυτήν ακριβώς την εμπειρία του προσπάθησε να μεταφέρει στην Κωνσταντινούπολη.

territoires de l'Empire ottoman d'après le Dictionnaire de F. Buisson», *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, 38/39 (2007), Διαθέσιμο στο <http://journals.openedition.org/dhfles/136>.

50. «Καραπάνειος αγών περί εκδόσεως μεθοδικών διδακτικών βιβλίων προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* 14 (1879-1880) 80-87.

51. Το έργο αυτό εκδόθηκε στο Βερολίνο το 1869 και μεταφράστηκε στα γαλλικά το 1877 με μια σύντομη εισαγωγή της Marenholtz-Bulow. Βλ. Jean-Noël Luc, «Annexe I: Chronologie de la préscolarisation dans quelques pays d'Europe aux XIXe et XXe siècles», *Histoire de l'éducation (L'École maternelle en Europe. XIXe-XXe siècles, sous la direction de Jean-Noël Luc)* 82 (1999) 213.

3. Η εκπαίδευση των ξενοφώνων

3.1. Ευθύμιος Μπουντώνας

Κύριος σκοπός του νηπιαγωγείου των ξενοφώνων είναι η γλωσσική προπαιδεία των αρχαρίων του δημοτικού σχολείου, δια τούτο δε και το σπουδαιότερον μάθημα του νηπιαγωγείου τούτου είναι αι γλωσσικαί ασκήσεις.⁵²

Ο Ευθύμιος Μπουντώνας, γεννήθηκε στον Βελβενδό της Κοζάνης το 1864. Σπούδασε στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης, υπηρέτησε για μια τριετία ως δάσκαλος και συνέχισε τις σπουδές του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Από το 1899 έως το 1902 σπουδάζει παιδαγωγικά και γλωσσολογία στα πανεπιστήμια της Λειψίας και του Βερολίνου. Με την επιστροφή του από τη Γερμανία, υπηρετεί ως γυμνασιάρχης στη Θεσσαλονίκη. Παράλληλα παίρνει μέρος στην Επιτροπή Αγώνα, που είχε οργανώσει ο γενικός πρόξενος Λάμπρος Κορομηλάς, με σκοπό την απελευθέρωση της Μακεδονίας. Το 1906, διευρύνει την εκπαιδευτική δραστηριότητα του στις πόλεις και την ύπαιθρο της Μακεδονίας, όταν αναλαμβάνει Γενικός Επιθεωρητής των σχολείων της επαρχίας. Ο μάλλον αμφιλεγόμενος θεσμός του επιθεωρητή των ελληνικών σχολείων, ξεκίνησε το 1904 και προκάλεσε εντάσεις ανάμεσα στα ελληνικά προξενεία και τις ελληνορθόδοξες κοινότητες αλλά και την τουρκική διοίκηση.⁵³ Ως Γενικός Επιθεωρητής επισκέπτεται την Αδριανούπολη, την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και τη Σάμο με σκοπό να μελετήσει τα εκπαιδευτικά θέματα, αλλά μετά από απειλές των Νεότουρκων διαφεύγει στην Αθήνα, όπου και γί-

---

52. Ευθύμιος Μπουντώνας, *Οδηγίαι δια τας γλωσσικάς ασκήσεις του νηπιαγωγείου των ξενοφώνων*, Γενική Διοίκησης Μακεδονίας, Τμήμα εκπαιδεύσεως, Εν Θεσσαλονίκη, Τύποις Παντελή και Ξενοφοντίδου, 1913, σ. 3.

53. Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, «Το Ελληνικό κράτος και ο σχολικός θεσμός στον υπόδουλο ελληνισμό: Απόπειρα δημιουργίας νέου θεσμικού πλαισίου μέσα από τη νομιμοποίηση του θεσμού της σχολικής επιθεώρησης στη Μακεδονία το 1907», *Μακεδονικά* 30(1) (1996) 291-312.

νεται μέλος του Κεντρικού Συμβουλίου της Δημοτικής Εκπαίδευσης.⁵⁴ Επανέρχεται στη Μακεδονία το 1913 και τίθεται επικεφαλής του Τμήματος Εκπαιδευσεως στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας. Αργότερα διορίζεται Ανώτατος Εκπαιδευτικός Σύμβουλος και Διευθυντής Εκπαιδευσεως Δυτικής και Ανατολικής Θράκης (1920-1922). Συνταξιοδοτήθηκε το 1923 και πέθανε πάμφτωχος στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1941.

Το 1908 συνέταξε το εγχειρίδιο *Σχολικά προγράμματα και διδακτικά οδηγία: Το Νηπιαγωγείον των ξενόφωνων ελληνικών κοινοτήτων* που εξέδωσε η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης και το 1913 συνέγραψε τις *Οδηγίες διά τας γλωσσικάσ ασκήσεις του Νηπιαγωγείου των ξενόφωνων*. Και τα δυο έργα στηρίχθηκαν σε βιβλία Γερμανών γλωσσολόγων και θα λέγαμε ότι παραπέμπουν περισσότερο στον Μπουντώνα φιλόλογο και γλωσσολόγο⁵⁵ και λιγότερο στον δάσκαλο και παιδαγωγό. Με το έργο του αποκηρύττει ουσιαστικά τη φρεμπελιανή μέθοδο και διαμορφώνει τη δική του αντιπρόταση «η οποία συνιστά ένα ολοκληρωμένο κατά την εκτίμησή του σύστημα προσχολικής εκπαίδευσης με επαναπροσδιορισμένους στόχους και έμφαση στη γλωσσική διδασκαλία».⁵⁶ Το νηπιαγωγείο των ξενόφωνων αντιμετωπίζεται ως ένα ιδιαίτερο σχολείο που δεν ταυτίζεται με τα υπόλοιπα νηπιαγωγεία. Ο Μπουντώνας υποστηρίζει ότι τα νήπια έπρεπε να μάθουν τα ελληνικά σαν να επρόκειτο για

54. Ευστράτιος Βαχάρογλου, «Η εκπαιδευτική κίνηση στις Σέρρες και στην ευρύτερη περιοχή την περίοδο 1913-1931: Απογραφή και σταδιακή μετάβαση στο ελληνικό κράτος», *Σερραϊκά Χρονικά* 19 (2019) 81-116.

55. Η μελέτη της γλώσσας απασχόλησε τον Ευθύμιο Μπουντώνα από νεαρή ηλικία. Τελειόφοιτος στη Φιλοσοφική Σχολή, το 1892, εξέδωσε τη *Μελέτη περί του γλωσσικού ιδιώματος Βελβεντού και των περιχώρων αυτού*.

56. Κώστας Ντίνας & Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, «Μπουντώνας εναντίον Froebel: Η Ελληνική γλώσσα ως ξένη για “ξενόφωνους ομογενείς” στην οθωμανοκρατούμενη Μακεδονία, αλλά και στην ελληνική Μακεδονία του 1913», Κώστας Ντίνας & Άννα Χατζηπαναγιωτίδου (επιμ.), *Η ελληνική Γλώσσα ως δεύτερη/ξένη. Έρευνα, Διδασκαλία, Εκμάθηση, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2007, σ. 483-495.

τη μητρική τους γλώσσα και επιμένει πως η χρήση της μητρικής γλώσσας των νηπίων από τις εκπαιδευτικούς μόνο σύγχυση θα προκαλούσε. Ολόκληρο σχεδόν το πρόγραμμα καλύπτεται από γλωσσικές ασκήσεις, διότι «πάσαι αι άλλαι εργασίαι και ασχολίαι έχουσι δευτερεύουσαν θέσιν και σημασία», είναι συμπληρωματικές και έχουν νόημα ύπαρξης μόνο στον βαθμό που υποστηρίζουν τις γλωσσικές ασκήσεις.⁵⁷ Για να καλύψει το παιδαγωγικό έλλειμμα που μοιραία δημιουργούσε ένα τόσο μονότονο πρόγραμμα, κόντρα στις παιδαγωγικές αρχές, συνεργάστηκε στο εγχειρίδιο του 1908 με απόφοιτη του Διδασκαλείου Φρεμπελιανών Νηπιαγωγών της Καλλιθέας και ενέταξε ένα μικρό μέρος παιγνίων και δραστηριοτήτων.

Το έργο του είναι αδιαμφισβήτητα το πιο πλήρες και πιο λεπτομερές στον τομέα του και θεωρείται σημείο αναφοράς για την εκπαίδευση των αλλόφωνων μαθητικών πληθυσμών. Από την άλλη πλευρά, όμως, η προσπάθειά του εμπεριέχει μια εξοργιστική προσπάθεια να «ξεριζωθεί [...] ό,τι ήταν δυνατόν να θυμίζει κάτι από το 'μιαρό' παρελθόν αυτών των αθώων παιδιών».⁵⁸ Ο Ευθύμιος Μπουντώνας δεν είχε άμεση σχέση με την εκπαίδευση της πρώτης παιδικής ηλικίας. Όπως και άλλοι παιδαγωγοί που ασχολήθηκαν με τη γλωσσική διδασκαλία των νηπίων γνώρισε το νηπιαγωγείο μέσα από τις επισκέψεις που πραγματοποίησε με την ιδιότητα του Επιθεωρητή εκπαίδευσης. Κατά τη διάρκεια των επισκέψεών του είχε εντοπίσει ότι μεγάλο μέρος των νηπιαγωγών της Μακεδονίας (απόφοιτες του Διδασκαλείου της Ένωσης των Ελληνίδων, και άρα εκπαιδευμένες στη φρεμπελιανή μέθοδο) κατέφευγαν στη διδασκαλία της ανάγνωσης και της γραφής και τη στείρα απομνημόνευση. Οι οδηγοί που συνέγραψε είναι γέννημα μιας ιδιαίτερα ταραγμένης εποχής και επιχειρούν να αντιμετωπίσουν ένα φλέγον ζήτημα. Οι γλωσσικές ασκήσεις που επέβαλαν τη διδασκαλία της γλώσσας με εποπτικό τρόπο, εξάλλου ήταν εύκολη λύση,

57. Ε. Μπουντώνας, *Οδηγίαι διά τας γλωσσικάς ασκήσεις*, ό.π., σ.3.

58. Κ. Ντίνας και Σ. Ηλιάδου-Τάχου, «Μπουντώνας εναντίον Froebel», ό.π., σ. 493.

σίγουρα πιο απλή και πάντως λιγότερο δαπανηρή από τη μέθοδο Froebel που απαιτούσε την ύπαρξη συγκεκριμένου παιδαγωγικού υλικού.

3.2. Άγγελος Παπαζαχαρίου

[...] Ότε αξιωθείς να έλθω εις την Εσπερίαν κατά το παρελθόν φθινόπωρον εσπούδασα επιμελώς τα του φραιβελιανού συστήματος εν τω λαμπρώ φραιβελιανώ Διδασκαλείω του Μονάχου και επεσκέφθην πολλά εκ των πενήντα φραιβελιανών νηπιαγωγείων της πόλεως επανειλημμένως έγγραφα πάλιν προς τους αρμοδίους περί του ζητήματος συνιστών την ταχίστην ίδρυσιν Φραιβελιανού διδασκαλείου εν Θεσσαλονίκη, προς παρασκευήν φραιβελιανών νηπιαγωγών, διότι εκ των νηπιαγωγείων ανάγκη ν' αρχίσει η εκπαιδευτική μεταρρύθμισις.⁵⁹

Ο Άγγελος Παπαζαχαρίου, γεννήθηκε το 1867 στον Σωχό Θεσσαλονίκης. Σπουδάζει φιλολογία, εργάζεται ως φιλόλογος και από το 1904 έως το 1907 αναλαμβάνει «επιθεωρητής των εν Μακεδονία ελληνικών σχολείων», υφιστάμενος του Ευθύμιου Μπουντώνα. Στη συνέχεια μετεκπαιδεύεται στα παιδαγωγικά στη Γερμανία και στην Ελβετία. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο εξωτερικό παρακολουθεί διαλέξεις στην Ιένα, στη Λειψία και στη Ζυρίχη. Λαμβάνει μέρος στον Μακεδονικό Αγώνα και μετά την απελευθέρωση εκλέγεται τρεις φορές βουλευτής Θεσσαλονίκης, τον Μάιο και τον Δεκέμβριο του 1915 και το 1920. Πέθανε στην Αθήνα το 1938.

Το 1908, ο Παπαζαχαρίου βρίσκεται στη Γερμανία για μετεκπαίδευση. Από εκεί απευθύνει δυο μακροσκελείς επιστολές στην εφημερίδα *Φάρος της Θεσσαλονίκης*, με τίτλο *Σκέψεις περί της Φραιβελιανής Διδακτικής μεθόδου και περί της διδασκαλίας της Ελληνικής γλώσσης εν τοις ξενοφώνοις ελλη-*

59. Άγγελος Παπαζαχαρίου, *Σκέψεις περί της φραιβελιανής διδακτικής μεθόδου και περί της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσης εν ξενοφώνοις ελληνικοίς σχολείοις*. Δημοσιευθείσα εν τω *Φάρω της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, Τυπ. Χριστομάνου, 1908, σ. 4.

νικοί σχολείοις. Όπως εξηγεί στις επιστολές, κατά τη διετία που εργάστηκε ως επιθεωρητής είχε διαπιστώσει ότι τα παιδιά αντί να μαθαίνουν την ελληνική γλώσσα με φυσικό τρόπο, υποχρεώνονταν χωρίς εποπτικό υλικό να «αποστηθίζωσι νεκράς λέξεις» με αποτέλεσμα «την απέχθειαν προς τα ελληνικά γράμματα και την ελληνικήν γλώσσαν».⁶⁰ Η αναγκαία μεταρρύθμιση έπρεπε («ν' αποβλέπει πρωτίστως εις την εξάλειψιν των ξένων γλωσσικών ιδιωμάτων και εις την μόρφωσιν χαρακτήρων».⁶¹ Τα αλλόφωνα νήπια θα μπορούσαν με τη βοήθεια της φρεμπελιανής μεθόδου να μάθουν «ευχερώς και ταχέως» την ελληνική «ασκούμενα να εκφράζωσιν ό,τι αν βλέπωσι και πράττωσι, να περιγράψωσι τα προ αυτών εικόνας, τα σώματα περί των διαφόρων χρωμάτων και ιδιοτήτων αυτών, τα ποικιλότατα μικρά έργα αυτών [...] και να συζητώσι μετά της νηπιαγωγού περί πάντων αυτών».⁶² Για την πιο αποτελεσματική εφαρμογή της μεθόδου προτείνει να μη χρησιμοποιείται το σύνολο των δώρων και των δραστηριοτήτων αλλά να επιλεγεί μόνο ό,τι είναι εύκολο και μπορεί να προσαρμοστεί στη γλωσσική διδασκαλία. Εντύπωση πάντως προκαλεί ότι, ενώ καταγράφει μέσα στο κείμενο του την εξάπλωση του φρεμπελιανού συστήματος στην Ευρώπη και την Αμερική, δεν υπάρχει η παραμικρή μεία στην Αικατερίνη Λασκαρίδου και στην Ένωση των Ελληνίδων παρά το γεγονός ότι η εφαρμογή της Γερμανικής μεθόδου στην Ελλάδα μετρούσε ήδη εικοσιοκτώ χρόνια και από το 1897 είχε οριστεί επίσημη μέθοδος για τα ελληνικά νηπιαγωγεία.

Το ενδιαφέρον του Παπαζαχαρίου για τον Froebel δεν περιορίστηκε στα ξενόφωνα νήπια. Το 1921, όταν πλέον η μέθοδος έχανε έδαφος, αργά αλλά σταθερά στην Ευρώπη και στις Η.Π.Α., μεταφράζει το έργο *Επιτομή της παιδαγωγικής των μικρών παιδιών και του παιδικού κήπου: κατά το κείμενον των συγγραμμάτων αυτού, προς χρήσιν των διδασκάλων αμφοτέρων των φύλων, των νηπιαγωγών και των μητέρων.*

---

60. Στο ίδιο, σ. 5-6.

61. Στο ίδιο, σ. 7.

62. Στο ίδιο, σ. 10.

Επιλέγει την εισαγωγή ενός από τους πιο γνωστούς φρεμπε-
λιανούς εκπροσώπους του Βερολίνου, του Eugen Pappenheim.
Το βιβλίο, όμως, έγινε ελάχιστα γνωστό. Κατά τη δεκαετία
του 1880 η Λασκαρίδου είχε γράψει σειρά βιβλίων και άρθρων
για τη γερμανική μέθοδο που κάλυπταν τόσο θεωρητικά όσο
και πρακτικά ζητήματα της διδασκαλίας. Ένα νέο βιβλίο, σα-
ράντα χρόνια μετά την εισαγωγή της μεθόδου στην Ελλάδα δεν
είχε να προσφέρει τίποτε καινούριο.

3.3. Βασίλειος Αγοραστός (Λασκαρίδης)

*Τα παιδιά εις τα πρώτα μαθήματά των μανθάνουσι την γλώσ-
σαν δια της ακοής. Αι εικόνες βοηθούσι το έργον σπουδαίως εις
την διδασκαλίαν ταύτην καθώς και αι παιδιαί, αίτινες παραμε-
ληθείσαι παρ' ημίν δύνανται εισαγόμενοι να αποφέρωσιν άριστα
αποτελέσματα.*⁶³

Ο Βασίλειος Αγοραστός, Βλαχόφωνος Μοναστηριώτης σύμφω-
να με τις πηγές, γεννήθηκε το 1864. Ύπηρετεί στο Γυμνάσιο
Μοναστηρίου, το 1896 αναλαμβάνει γραμματέας στο Ελληνι-
κό Προξενείο στα Βίτολα⁶⁴ και συμμετέχει στον Μακεδονικό
Αγώνα. Το όνομά του γίνεται γνωστό το 1904, όταν ο Πρό-
ξενος και ο υποπρόξενος του Μοναστηρίου του αναθέτουν την
αποστολή να μεταβεί στην περιοχή που σκοτώθηκε ο Παύλος
Μελάς και να μεριμνήσει για τον ενταφιασμό του. Επίσης το
1904 τοποθετείται επιθεωρητής των ελληνικών σχολείων του
Μοναστηρίου, την ίδια χρονιά που γίνεται επιθεωρητής των
σχολείων της Θεσσαλονίκης ο Παπαζαχαρίου και λίγο πριν
αναλάβει Γενικός Επιθεωρητής ο Μπουντώνας.⁶⁵ Μετά το τέ-

63. Βασίλειος Λασκαρίδης, *Ο νηπιακός κήπος ή εποπτική διδασκα-
λία της νεοελληνικής γλώσσας*, Μοναστήρι, εκ Διεθνούς εμπορικού τυπο-
γραφείου, 1910, σ. 61.

64. Antonis Koltzidas, *Greek education in Monastir-Pelagonia. Orga-
nization and operation of Greek schools, cultural life. Society for Macedo-
nian Studies*, Thessaloniki, Society for Macedonian Studies, 2008.

65. Σ. Ηλιάδου-Τάχου, «Το Ελληνικό κράτος», ό.π.

λος των Βαλκανικών πολέμων ζει στη Φλώρινα και διορίζεται διευθυντής της Νομαρχίας, ενώ φαίνεται ότι διδάσκει και στο Γυμνάσιο της πόλης.⁶⁶ Πέθανε στη Φλώρινα το 1925.

Παράλληλα είχε και συγγραφικό έργο. Έγραψε ένα βιβλίο που εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1892 και με το ψευδώνυμο Βασίλειος Λασκαρίδης υπέγραψε σειρά εκπαιδευτικών οδηγιών που γράφτηκαν ανάμεσα στο 1910 και το 1912, με θέμα την εκμάθηση των ελληνικών από αλλόφωνους μαθητικούς πληθυσμούς, παιδιά του νηπιαγωγείου και μαθητές της πρώτης τάξης του δημοτικού. Αυτά είναι οι *Πρακτικάι οδηγίαι περί του τρόπου της διδασκαλίας της πρώτης αναγνώσεως εν τοις νηπιακοίς τμήμασιν προς χρήσιν των διδασκάλων, ο Νηπιακός Κήπος Η εποπτική διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσης*, ένα βιβλίο για δασκάλους και ένα για μαθητές και το *Αλφαβητάριον* σε δύο μέρη. Στον *Νηπιακό κήπο*, (βιβλίο του δασκάλου) ο Λασκαρίδης, όπως και ο Μπουντώνας, υποστηρίζει ότι η διδασκαλία πρέπει να γίνεται αποκλειστικά στα ελληνικά χωρίς τη χρήση της μητρικής γλώσσας των παιδιών. Συστήνει στον εκπαιδευτικό να μιλά με ευκρίνεια και να επιδεικνύει «συγχρόνως το αντικείμενον ή την εικόνα του αντικειμένου περί ου λαλεί».⁶⁷ Ο τίτλος του βιβλίου παραπέμπει βέβαια στην φρεμπελιανή παιδαγωγική αλλά δεν περιέχει ούτε τα παίγνια και τα δώρα ούτε τις δραστηριότητες. Οι παιδιές που περιγράφει στο τέλος του βιβλίου είναι στρατηγικές εποπτικής διδασκαλίας που επιτρέπουν τον εκπαιδευτικό να κάνει το γλωσσικό μάθημα πιο ενδιαφέρον (π.χ. ο δάσκαλος προφέρει μια λέξη και ζητά από τα παιδιά να τοποθετήσουν ένα χρωματιστό χαρτόνι στο αντικείμενο).

Ο Αγοραστός-Λασκαρίδης, προφανώς, δεν είχε τις ίδιες σπουδές με τον Μπουντώνα και τον Παπαζαχαρίου, ήταν, όμως, παιδαγωγός της πράξης που εργάστηκε σε σχολεία. Ήρθε σε επαφή με την εκπαίδευση των νηπίων ενώ ήταν επιθεωρητής και είχε προφανώς επισκεφθεί τα νηπιαγωγεία που λειτουργού-

66. A. Koltsidas, *Greek education in Monastir-Pelagonia*, ό.π.

67. Β. Λασκαρίδης, *Ο νηπιακός κήπος*, ό.π., σ. 61.

σαν στα Βίτολα και στις κοντινές πόλεις. Τα βιβλία του πρέπει να ενταχθούν στο συγκείμενο της εποχής του και σε συνδυασμό πάντα με εγχειρίδια άλλων συγγραφέων που πραγματεύτηκαν το ίδιο θέμα.

3.4. Γεώργιος Ασκητόπουλος

*Ο παις εισερχόμενος εις το νηπιαγωγείον [...] αυτό το πλήρες γοητευτικών και ελκυστικών παιγνίων, αποκληθέντων χαριέστατα δώρων, βλέπει έκθαμβος ως εν πατρική οικία πέριξ αυτού πρόσωπα μειδιώντα, συνομίληκας και συμπαικτορας παρατάσσοντας μετά χάριτος και δεξιότητος τα κομψά εκείνα τετραγωνίδια, δι' ων ως διά μαγείας ανεγείρονται οικίαι, εκκλησίαι, γέφυραι, κήποι κλπ.*⁶⁸

Ο Γεώργιος Ασκητόπουλος γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1874 και φοίτησε σε διαφορετικά σχολεία μεταξύ των οποίων και η Μεγάλη του Γένους Σχολή. Το 1889 μεταβαίνει στην Αθήνα και εγγράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή, αλλά δεν καταφέρνει να συνεχίσει. Το 1900 βρίσκεται στη Μικρά Ασία και έως το 1914 εργάζεται ως δάσκαλος και διευθυντής σε διάφορα σχολεία στο Ικόνιο, στην Αμισσό, στα Άδανα, στη Χαλκηδόνα και στη Νεάπολη (Νέβσεχιρ) της Καππαδοκίας. Το 1914 καταφεύγει, ως πρόσφυγας, στην Ελλάδα για να διδάξει σε δημοτικά σχολεία. Από το 1920 έως το 1922 εργάζεται στην Ύπατη Αρμοστεία της Σμύρνης και διορίζεται επιθεωρητής των κοινοτικών σχολείων. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή μένει μόνιμα στην Αθήνα και συνεχίζει να εργάζεται ως δάσκαλος μέχρι τη συνταξιοδότησή του το 1930. Παράλληλα με το εκπαιδευτικό του έργο κατέχει το πόστο του βιβλιοφύλακα στο Σύλλογο Ανατολή και αρθρογραφεί τακτικά, αρχικά στο περιοδικό *Ξενοφάνης* και αργότερα στα *Μικρασιατικά Χρονικά*. Πέθανε στην Αθήνα το 1960.

68. Γεώργιος Ασκητόπουλος, «Εκπαιδευτικά Μέρος 3ον του υπομνήματος. Φροεβελιανά Νηπιαγωγεία», *Ξενοφάνης* 7 (1910) 403.

Ο τελευταίος παιδαγωγός που παρουσιάζεται στο άρθρο αυτό είναι δύσκολο να ενταχθεί σε κάποια κατηγορία. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη αλλά δεν εντάχθηκε στο ιδιαίτερο περιβάλλον της Πόλης. Έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην Αθήνα, αλλά δεν ασχολήθηκε με το νηπιαγωγείο, όταν ζούσε εκεί. Ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για τους αλλόφωνους μαθητές, αλλά δεν έδρασε στη Μακεδονία. Εργάστηκε στη Μικρά Ασία, σε περιοχές φτωχές, δύσβατες, συντηρητικές, με σοβαρότατες ελλείψεις στις υποδομές και στο εκπαιδευτικό προσωπικό. Οι παρατηρήσεις του για τα προβλήματα της εκπαίδευσης ήταν πάντα καίριες και οι προτάσεις του συγκεκριμένες και ρεαλιστικές.⁶⁹ Είχε διαπιστώσει, από πολύ νωρίς, ότι η πλειονότητα των νηπιαγωγείων της Μ. Ασίας λειτουργούσαν «παρά τους κανόνες της παιδαγωγικής και τας υποδείξεις του ορθού λόγου».⁷⁰ Ήταν ένθερμος οπαδός της φρεμπελιανής μεθόδου και θαύμαζε την Αικατερίνη Λασκαρίδου. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών της Αθήνας και στο πρότυπο νηπιαγωγείο περιγράφει με θαυμασμό την αγάπη, τη συμπάθεια και το ενδιαφέρον των νηπίων. «Οποία διαφορά καταπληκτική» σημειώνει «τοιούτου λαμπρού περιβάλλοντος προς τα προηγούμενα ή και προς τα σημερινά ακόμη εν Μικρά Ασία λειτουργούντα νηπιαγωγεία».⁷¹

Τον προβληματίζε ιδιαίτερα η εκπαίδευση των ξενόφωνων μαθητών της Μ. Ασίας και, κυρίως, της Καππαδοκίας, από τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα έως τη Μικρασιατική Καταστροφή και είχε συγγράψει συμπληρωματικά και γλωσσικές οδηγίες για το θέμα αυτό.⁷² Πρωτοστάτησε, επίσης, στην ίδρυ-

---

69. Μεταξύ άλλων συνέταξε και πρόγραμμα μερικών μεταρρυθμίσεων για τα σχολεία της Νεάπολης, το οποίο δημοσιεύτηκε στον 6ο τόμο του περιοδικού *Ξενοφάνης* το 1909.

70. Γ. Ασκητόπουλος, «Εκπαιδευτικά», *ό.π.* και *Ξενοφάνης*, 1909, σ. 404.

71. *Ξενοφάνης*, 1909, σ. 407.

72. Γεώργιος Ασκητόπουλος, «Η Μικρασιατική λαογραφία», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 7 (1988) 303-312, Διαθέσιμο στο <https://doi.org/10.12681/deltiokms.195>.

ση Διδασκαλείου Νηπιαγωγών στην Καππαδοκία με σκοπό οι απόφοιτες, μετά τη λήψη του πτυχίου τους, να εργάζονται στα απομακρυσμένα νηπιαγωγεία που ως τότε δεν ήταν δυνατό να στελεχωθούν. Το 1911 συμμετείχε στην επιτροπή που συνέταξε το πρόγραμμα του Διδασκαλείου με έδρα το Ζινζί Ντερέ, για το οποίο «είχον την καλωσύνην να παράσχωσιν τα πολύτιμα αυτών φώτα και οι παρ' ημίν παιδαγωγοί, κύριοι Λάμπφας, Μπουντώνας και Παπαζαχαρίου». ⁷³ Το Διδασκαλείο ξεκίνησε τη λειτουργία του μέσα σε κλίμα ενθουσιασμού και αισιοδοξίας με διευθύντρια την Αικατερίνη Τζωαννοπούλου, πιστή μαθήτριά της Αικατερίνης Λασκαρίδου. Ωστόσο, η συνέχεια δεν ήταν η αναμενόμενη. Η χαριστική βολή δόθηκε με την κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και το φιλόδοξο αλλά θνησιγενές εγχείρημα κατέληξε οριστικά το 1916.

Το έργο του Γεώργιου Ασκητόπουλου στη Μικρά Ασία κορυφώθηκε με τη δουλειά του στην Αρμοστεία της Σμύρνης. Μετά την καταστροφή που σταμάτησε κάθε κίνηση για τη διάδοση της ελληνικής στις απομακρυσμένες επαρχίες της Μ. Ασίας, επέστρεψε στην Αθήνα και στο επάγγελμα του δασκάλου και δεν ασχολήθηκε περαιτέρω με την εκπαίδευση των νηπίων.

Συμπέρασμα-Επίλογος

Το ελληνικό νηπιαγωγείο λειτουργούσε επί εκατό χρόνια όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η εξέλιξή του επηρεάστηκε καθοριστικά από την παρουσία ανδρών παιδαγωγών που έδρασαν από διαφορετικές θέσεις: διευθυντές σχολείων, δάσκαλοι παρθεναγωγείων, επιθεωρητές εκπαίδευσης, συγγραφείς, διανοούμενοι και μέλη φιλεκπαιδευτικών σωματείων. Παρά το γεγονός ότι η εκπαίδευση της πρώτης παιδικής ηλικίας θεωρείτο αποκλειστικό πεδίο δράσης των γυναικών, οι άνδρες παι-

73. *Επετηρίς του Συλλόγου Μικρασιατών Ανατολής*, Έτος 20όν, Αθήναι, Τύποις Αθανασίου Δεληγιάννη, 1911, σ. 28.

δαγωγοί άφησαν το δικό τους αποτύπωμα στη διαμόρφωση της παιδαγωγικής σκέψης και, επίσης, επιτάχυναν σε μεγάλο βαθμό τις εξελίξεις.

Ο Hildner ίδρυσε στην Ερμούπολη το πρώτο ελληνικό νηπιακό σχολείο που λειτούργησε επί πολλές δεκαετίες παρά τη δύσκολη συγκατοίκηση ορθοδόξων, καθολικών και προτεσταντών. Ο Ιωάννης Κοκκώνης, εμβληματικός παιδαγωγός των πρώτων χρόνων του ελληνικού κράτους, βαθύς γνώστης της αλληλοδιδασκτικής και αργότερα της συνδιδασκτικής μεθόδου, μετέφρασε λίγο πριν τον θάνατό του τον γαλλικό οδηγό των salles d'asile, αλλά αμφέβαλε για τη δυνατότητα ίδρυσης νηπιαγωγείων στον ελλαδικό χώρο. Ο Λέων Μελάς, εξέχον μέλος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, διέψευσε πολύ γρήγορα τις απαισιόδοξες προβλέψεις του Κοκκώνη, πεπεισμένος ότι η ίδρυση των νηπιαγωγείων και η γρήγορη διάδοση του γαλλικού συστήματος θα απέφερε οφέλη στην εκπαίδευση και στην κοινωνία. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, ο Ιωάννης Αριστοκλής και ο Γεώργιος Χασιώτης, αμφότεροι μέλη του ΕΦΣΚ και γνώστες της φρεμπελιανής μεθόδου προέβαλαν μέσα από τα έργα τους τον συνδυασμό του γαλλικού και του γερμανικού συστήματος ως την καλύτερη λύση για τα ελληνικά νηπιαγωγεία. Τόσο ο Αριστοκλής όσο και ο Χασιώτης συνέγραψαν ολόκληρες σειρές βιβλίων με θέμα τη φρεμπελιανή μέθοδο. Ο Αριστοτέλης Κουρτίδης παρακολούθησε όλους τους νεωτερισμούς στην παιδαγωγική και στην ψυχολογία και εργάστηκε ως καθηγητής στο Διδασκαλείο της *Ενώσεως των Ελληνίδων*. Στις αρχές του 20ού αιώνα το ελληνικό νηπιαγωγείο σημαδεύτηκε από την προσπάθεια εκμάθησης και διάδοσης των ελληνικών σε αλλόφωνα νήπια, κατά πρώτο λόγο στη Μακεδονία και κατά δεύτερο στη Μ. Ασία, με αποτέλεσμα να έρθουν στο προσκήνιο οι επιθεωρητές Ευθύμιος Μπουντώνας, Άγγελος Παπαζαχαρίου, Βασίλειος (Λασκαρίδης) Αγοραστός και ο εκπαιδευτικός Γεώργιος Ασκητόπουλος, χωρίς, όμως, να έχουν ταυτόσημες απόψεις.

Οι άνδρες παιδαγωγοί δεν αντιμετώπισαν με τον ίδιο τρόπο τις γυναίκες που αγωνίζονταν για την εκπαίδευση της πρώ-

της παιδικής ηλικίας. Ο Hildner και ο Κοκκώνης συνέπεσαν χρονικά με τη Francis Hill, ο πρώτος είχε αλληλογραφία με την Αμερικανίδα παιδαγωγό, ο δεύτερος δεν έκανε την παραμικρή αναφορά στο όνομα και το έργο της. Ο Λέων Μελάς και ο Αριστοτέλης Κουρτίδης ήταν βοηθοί και συνοδοιπόροι της Ιφιγένειας Δημητριάδου και της Αικατερίνης Λασκαρίδου αντίστοιχα. Στην Κωνσταντινούπολη ο Ιωάννης Αριστοκλής συνεργάστηκε με το Παρθεναγωγείο Παλλάς. Ο Ασκητόπουλος θαύμαζε το έργο της Ένωσης των Ελληνίδων, ενώ οι Μπουντώνας και Παπαζαχαρίου το υποτίμησαν. Είναι, επίσης, φανερό ότι το ακανθώδες θέμα των αλλόφωνων νηπίων έφερε αναταράξεις καθώς αμφισβητήθηκε από τους φιλόλογους επιθεωρητές εκπαίδευσης το ως τότε έργο της *Ενώσεως των Ελληνίδων* στον τομέα αυτόν.

Βέβαια προκύπτουν αρκετά ερωτήματα προς διερεύνηση όπως: Ποια ήταν τα κοινά σημεία ανάμεσα στη μέθοδο που ακολουθούσε ο Hildner στη Σύρο και σε αυτή που εφάρμοζε η Χιλλ στην Αθήνα; Πώς αντιμετώπιζαν τις απόψεις του Αριστοκλή και του Χασιώτη οι σπουδαίες γυναίκες παιδαγωγοί που εργάστηκαν στα Παρθεναγωγεία της Κωνσταντινούπολης; Ποιες οι διαφορές και ποιες οι ομοιότητες στην προσέγγιση της φρεμπελιανής μεθόδου από την Αικατερίνη Λασκαρίδου και από τους άνδρες παιδαγωγούς; Σε ποιο βαθμό ενσωματώθηκαν στο πρόγραμμα των ξενόφωνων νηπιαγωγείων και κατά πόσο εφαρμόστηκαν στην πράξη οι συμβουλές του Μπουντώνα και τι αποτύπωμα άφησαν τελικά;

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 τα πολιτικά γεγονότα —και όχι μόνο— επέφεραν αλλαγές τόσο στο πεδίο της θεωρίας όσο και στο πεδίο της πράξης στον χώρο του ελληνικού νηπιαγωγείου. Οι τόσο ενδιαφέρουσες απόψεις που εκφράστηκαν τα προηγούμενα χρόνια ασκούσαν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όλο και μικρότερη επιρροή, καθώς το διακριτικό στοιχείο της νέας εποχής που ξεκίνησε τότε είναι ο δημόσιος —δίπλα στον ιδιωτικό— και, κυρίως, ο ενοποιημένος χαρακτήρας του νηπιαγωγείου.

Αθανάσιος Τσούμας*

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΟΙ ΣΧΟΛΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (1833-1997)

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να αναδείξει τις πολύπτυχες και ανομοιογενείς κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις των σχολικών αγώνων και να συμβάλλει στην κατανόηση του ιδιαίτερου ρόλου τους στο πλαίσιο των δράσεων της Φυσικής Αγωγής. Η μελέτη εκκινεί από το 1833, οπότε και ανιχνεύεται η διατύπωση θετικού λόγου σχετικά με την εισαγωγή των σχολικών αγώνων στην εκπαιδευτική διαδικασία και ολοκληρώνεται με το τέλος της δεκαετίας του 1990, οπότε και σχηματοποιούνται οι καθοριστικές αλλαγές που ανιχνεύονται σήμερα στον σχολικό θεσμό. Στη μακρά αυτή διάρκεια η θεσμοθέτηση και διαμόρφωση του θεσμού των σχολικών αγώνων στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση εγγράφεται στο πλαίσιο ποικίλων κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών. Η μελέτη εστιάζει ακόμη στη διερεύνηση των σημαντικών κοινωνικών και πολιτικών λειτουργιών των αγώνων, καθώς επίσης στην ανάδειξη και στον προσδιορισμό των κυρίαρχων κοινωνικών αξιών και προτύπων που υπαγόρευσαν τη μορφή και το περιεχόμενό τους.

---

* Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας.

Λέξεις κλειδιά: δευτεροβάθμια εκπαίδευση, Φυσική Αγωγή, σχολικοί αγώνες, κοινωνικές και πολιτικές λειτουργίες της εκπαίδευσης

SOCIAL AND POLITICAL DIMENSIONS
OF PHYSICAL EDUCATION:
SCHOOL GAMES IN SECONDARY EDUCATION
(1833-1997)

The present study attempts to highlight the multifaceted and inhomogeneous social and political dimensions of School Games and to contribute to the understanding of their special role in the context of physical education activities. The study starts in 1833, when the expression of a positive reason for the introduction of School Games in the educational process is detected, and it is completed by the end of the 1990s, when the decisive changes are formed and can be detected today in the school institution. During this long period, the institution and shaping of School Games in Secondary Education is registered in the context of various social and political processes. The study still focuses on looking into the important social and political functions of the School Games, as well as in pinpointing and defining the dominant social values and standards that dictated their form and content.

Keywords: Secondary Education, Physical Education, school games, social and political functions of education

Εισαγωγή

ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ αυτό επιχειρείται η ανασύσταση της ιστορικής διαδρομής των αθλητικών σχολικών αγώνων στην ελληνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η τέλεσή τους αποτέλεσε αίτημα της εκπαιδευτικής πολιτικής από τη θεσμοθέτηση της ελληνικής εκπαίδευσης, τον 19ο αιώνα, ενώ η εξέλιξή τους εγγράφεται στο πλαίσιο μακροχρόνιων κοινωνικοπολιτικών διεργασιών που

τους απέδωσαν κεντρικό ρόλο στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων και στην εγχάραξη της κυρίαρχης εκπαιδευτικής ιδεολογίας. Με σημείο εκκίνησης τις πρώτες προσπάθειες θεσμοθέτησης και διεξαγωγής σχολικών αγώνων από τα μέσα του 19ου και έως τα τέλη της δεκαετίας του 1990, η μελέτη συνιστά περισσότερο μια πρώτη προσπάθεια οριοθέτησης και σκιαγράφησης ενός ερευνητικού πεδίου παρά την εξαντλητική διαπραγματεύσή του.

Στόχος της μελέτης είναι η κατανόηση και ανάδειξη του ρόλου των σχολικών αγώνων ως παραπλήρωμα στην εκπαιδευτική διαδικασία. Ενταγμένοι στο πλαίσιο του μαθήματος της Φυσικής Αγωγής αποτυπώνουν ευρύτερες διεργασίες διαμόρφωσης της ελληνικής κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας. Η ανάλυση που ακολουθεί διέπεται από τη βασική υπόθεση ότι οι αθλητικοί σχολικοί αγώνες, ως εκπαιδευτική δραστηριότητα, αποτελούν μηχανισμούς κοινωνικοποίησης του μαθητικού δυναμικού, αλλά και προνομιακό πεδίο μελέτης ποικίλων ιδεολογικών διεργασιών που συντελούνται στον χώρο της εκπαίδευσης και ειδικότερα της Φυσικής Αγωγής. Ως εκ τούτου εμπίπτουν σε ένα σύνολο κοινωνικών, πολιτικών και εκπαιδευτικών διαδράσεων που καθορίζουν την τέλεση, τις λειτουργίες και τους στόχους τους.

Η περιοδολόγηση που ακολουθείται στη μελέτη, ως πρόταση οργάνωσης και ερμηνείας του φαινομένου στη μακρά αυτή διάρκεια, προτείνει τη σύνδεση των δομικών αλλαγών και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που ανιχνεύονται στον θεσμό των σχολικών αγώνων με τα καίρια εκπαιδευτικά αιτήματα της εκάστοτε συγκυρίας. Στο πλαίσιο αυτής της επιλογής προτείνονται τέσσερις χρονικές περίοδοι, ως σταθμοί στην εξέλιξη του θεσμού. Ως πρώτη περίοδος και απαρχή του θεσμού, ορίζεται το διάστημα από το 1833 έως και το 1899, κατά το οποίο ανιχνεύονται οι πρώτες προσπάθειες τέλεσης σχολικών αγώνων άμεσα συνδεδεμένων με τις παιδαγωγικές, πολιτικές και ιδεολογικές ορίζουσες της περιόδου. Η περίοδος από το 1899 έως το 1940 είναι ο χρόνος της θεσμικής ένταξης των σχολικών αγώνων στην εκπαιδευτική διαδικασία. Αναδεικνύε-

ται η σύνδεση των ποικίλων αλλαγών που ανιχνεύονται στην τέλεση και διαμόρφωση του ιδεολογικού πλαισίου των αγώνων με τις νέες κοινωνικοπολιτικές και παιδαγωγικές αντιλήψεις σχετικά με τον ρόλο της Φυσικής Αγωγής στη συγκρότηση του νέου πολίτη. Η περίοδος εκβάλλει στον ρόλο, στις ρυθμίσεις και στους νέους εκπαιδευτικούς προσανατολισμούς που αποδίδει το καθεστώς της 4ης Αυγούστου στους σχολικούς αγώνες. Η επόμενη περίοδος, λόγω των εκπαιδευτικών αδρανειών που επιφέρει η μακρά πολεμική εμπλοκή, εκκινεί το 1948 και ολοκληρώνεται το 1974. Χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου αποτελούν οι αποσπασματικές και ατελείς προσπάθειες μεταρρύθμισης του θεσμικού πλαισίου της Φυσικής Αγωγής και των σχολικών αγώνων και εντέλει η εγγραφή τους στις ιδεολογικές προτεραιότητες της εκπαιδευτικής πολιτικής της δικτατορίας. Τα γεγονότα της τελευταίας περιόδου (1975-1997) είναι καθοριστικά για το εκπαιδευτικό παρόν των σχολικών αγώνων. Στο χρονικό αυτό πλαίσιο σκιαγραφούνται οι αλλαγές που παρατηρούνται στον θεσμό, και υπογραμμίζεται η διασύνδεσή τους με τους προωθημένους πολιτικούς, κοινωνικούς και παιδαγωγικούς προσανατολισμούς της εκπαίδευσης και ειδικότερα της Φυσικής Αγωγής.

1. Οι απαρχές του θεσμού των σχολικών αγώνων (1833-1899)

Αν και οι πεποιθήσεις σχετικά με τις συνέπειες της συμμετοχής στον αθλητισμό ποικίλλουν από κοινωνία σε κοινωνία και από εποχή σε εποχή, η αντίληψη ότι ο αθλητισμός παράγει θετικά αποτελέσματα στη διαδικασία κοινωνικοποίησης των νέων έχει γίνει ευρέως αποδεκτή σε όλες τις δυτικές κοινωνίες. Οι ρίζες αυτών των πεποιθήσεων θα πρέπει να αναζητηθούν στον 18ο και 19ο αιώνα. Είναι η περίοδος κατά την οποία το κίνημα του Διαφωτισμού, αναδεικνύοντας τον ορθό λόγο σε κάθε πτυχή της ατομικής και κοινωνικής δραστηριότητας, διαμόρφωσε εκείνες τις συνθήκες που συνέβαλλαν στη δημιουργία εθνικών

κρατών και στην καθιέρωση της εθνικής εκπαίδευσης. Παράλληλα, είναι η περίοδος κατά την οποία αρθρώθηκε ισχυρός νομιμοποιητικός λόγος σχετικά με την αποδοχή της σωματικής άσκησης ως θεμέλιο της εκπαίδευσης των νέων, αποδίδοντάς της τη δυνατότητα να τους διαπλάθει ποικιλόμορφα.¹

Οι βάσεις συγκρότησης ενός πλήρως διαρθρωμένου εκπαιδευτικού συστήματος ανιχνεύονται στους στόχους της βαυαρικής μοναρχίας και τέθηκαν ταυτόχρονα και σε συνάρτηση με την εγκαθίδρυση του γενικότερου θεσμικού πλαισίου του κράτους. Οι προσανατολισμοί της Αντιβασιλείας είχαν άμεση σχέση με τα μαθήματα και τις εκπαιδευτικές δράσεις που συνέθεταν τα προγράμματα των εκπαιδευτικών βαθμίδων, στα οποία ενέταξαν και τη γυμναστική, βάσει των γαλλικών και γερμανικών εκπαιδευτικών προτύπων. Όμως, οι προσπάθειες για καθιέρωση της διδασκαλίας της γυμναστικής στα σχολεία, κυρίως, των αστικών κέντρων και λιγότερο σε αυτά της υπαίθρου και των μικρών πληθυσμιακών συγκεντρώσεων των χωριών και των κοινοτήτων, με μικρές αλλαγές, παρέμειναν αποσπασματικές έως τα τέλη του 19ου αιώνα.

Η διατύπωση θετικού λόγου σχετικά με την εισαγωγή των σχολικών αγώνων στην εκπαιδευτική διαδικασία έχει την πρώτη της έκφραση στις εκπαιδευτικές προτάσεις του καθηγητή και προέδρου της βαυαρικής βασιλικής ακαδημίας των επιστημών Fr. Thiersch, το 1833. Η πρόταση του Thiersch αφορά την εισαγωγή ποικίλων κλασικών αγωνισμάτων στη μέση εκπαίδευση, τα οποία θα εκβάλουν στη συγκρότηση ενός σχολικού θεσμού, αυτού των δημόσιων αθλοθετούμενων αγώνων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στην πρότασή του, οι μαθητές «θα [πρέπει να] τερματίζουν αυτόν τον κύκλο [αθλητικών] ασκήσεων, των οποίων το ενδιαφέρον και η επιρροή θα μπορούσαν να επεκταθούν με δημόσιους αγώνες και διακρίσεις ανάλογες με

---

1. Thanasis Tsoumas, Pandelis Kiprianos & Manolis Choumerianos, «Enlightenment, Body and National Identity: physical exercise in the education of the ‘rebellious nation’ (1821-1827)», *European Studies in Sports History* (2016) 1-18, εδώ σ. 11-14.

εκείνες που θα δίνονται χωρίς αμφιβολία για τις διανοητικές προόδους». ² Κύρια στόχευση της πρότασης αποτελεί η προσπάθεια συγκρότησης ενός κοινωνικού χώρου γαλουχημένου με τις κυρίαρχες αστικές αντιλήψεις και εμποτισμένου από την «ευγενική απλότητα και το ήρεμο μεγαλείο», κυρίως, της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας που αποτελούσαν αισθητικά αλλά και ηθικά πρότυπα του ρεύματος του πολιτικού ρομαντισμού της εποχής. ³ Παράλληλα επιχειρεί την ένταξη της σωματικής άσκησης στην εκπαίδευση, ως ιδιαίτερα σημαντικού στοιχείου διαπαιδαγώγησης, δίπλα σε αυτή της κυρίαρχης διανοητικής εκπαίδευσης των μαθητών. Είναι η περίοδος κατά την οποία η γυμναστική και ο κλασικός αθλητισμός στον ευρωπαϊκό χώρο χρησιμοποιούνται κατεξοχήν ως μέσα αγωγής, με τη Βρετανία να αποτελεί εξαίρεση στο μέτρο που τα σπορ αναλαμβάνουν αυτόν τον ρόλο. Όμως, οι προσπάθειες των βαυαρών να εισαγάγουν στην Ελλάδα ένα νέο παιδαγωγικό και εκπαιδευτικό πνεύμα, βρέθηκαν αντιμέτωπες με ποικίλους περιορισμούς ⁴ και παγιωμένες αντιλήψεις που οδηγούσαν και τη σωματική άσκηση των μαθητών στο περιθώριο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. ⁵ Στο πλαίσιο αυτό οι προτάσεις του Thiersch αποδείχθηκαν ανεφάρμοστες στην πράξη και δεν έλαβαν θεσμικό χαρακτήρα.

Η πρόβλεψη για διοργάνωση αθλητικών σχολικών αγώνων στην ελληνική εκπαίδευση λαμβάνει για πρώτη φορά θεσμική

2. Friedrich Thiersch, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, επιμ. Γάσου Βουρνά, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1972, σ. 129.

3. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1994, σ. 4.

4. Οι περιορισμοί αυτοί, σύμφωνα με τη συγγραφέα, οφείλονται, κυρίως, στις διαιρέσεις της ελληνικής κοινωνίας, στην αποδιοργάνωση κάθε παραγωγικής δραστηριότητας, στην έλλειψη υλικοτεχνικής υποδομής αλλά και στην ανεπάρκεια των οικονομικών μέσων. Λυδία Παπαδάκη, *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2007, σ. 53.

5. Θανάσης Τσούμας, *Η Γυμναστική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Από τις Σωμαστικές στη Σωματική Αγωγή (1834-1936)*, Πάτρα, Opportuna, 2016, σ. 77-108.

κατοχύρωση το 1862 από την προσωρινή κυβέρνηση του Δημητρίου Βούλγαρη. Το ψήφισμα προβλέπει την τέλεση ετήσιων αθλοθετούμενων αγώνων γυμναστικής στη μέση εκπαίδευση, χωρίς, όμως, να προσδιορίζεται το είδος του επάθλου.⁶ Ουσιαστικά είναι μέτρο που λαμβάνεται στον απόηχο του κινήματος της 10ης Οκτωβρίου 1862 και συνδέεται με τη σύσταση της «φάλαγγας του Πανεπιστημίου» ως τμήματος της συσταθείσας, με το ψήφισμα της 17ης Οκτώβριου του 1862,⁷ εθνοφυλακής. Την οργάνωση των φοιτητών σε φάλαγγα αποφασίζει το ψήφισμα της 18ης Δεκεμβρίου του 1862,⁸ το οποίο προβλέπει, παράλληλα, την εισαγωγή της γυμναστικής στο Γυμνάσιο και της οπλαστικής στο Πανεπιστήμιο, ενώ παρέχει τη δυνατότητα αυτές οι πρακτικές άσκησης να συνοδεύονται από τη διεξαγωγή σχολικών αγώνων. Η εισαγωγή του μαθήματος της γυμναστικής στη μέση και ανώτερη εκπαίδευση, μολονότι έχει θεσμοθετηθεί με το ίδιο νομοθετικό πλαίσιο που ορίζει και την ίδρυση αυτών των δύο εκπαιδευτικών βαθμίδων το 1837, παρόλα αυτά δεν έχει επιτευχθεί η εφαρμογή του. Η κυβέρνηση Βούλγαρη, με το ψήφισμα αυτό, φαίνεται ότι επιχειρεί να εφαρμόσει εκείνο που δεν κατάφερε η οθωνική μοναρχία. Δηλαδή τη λήψη συντονισμένων μέτρων για τη σωματική και, κυρίως, τη στρατιωτική αγωγή των νέων. Μια αγωγή που θα διαπλάθει μαζί με το σώμα και τον χαρακτήρα, θα ενδυναμώνει το αίσθημα της ομαδικής ζωής και θα εμπνέει στη νεολαία την αρετή της πειθαρχίας και τα αισθήματα της τιμής, της υπερηφάνειας και της φιλοπατρίας.

Οι κατευθύνσεις αυτές συνδέονται με τις προθέσεις των μετα-οθωνικών κυβερνήσεων να επιβάλουν την τάξη και την

6. Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1997, σ. 54.

7. Ψήφισμα της 17ης Οκτώβριου του 1862 «Περί εθνοφυλακής».

8. Ψήφισμα της 18ης Δεκεμβρίου του 1862, «Περί εισαγωγής εν μεν τω Πανεπιστημίω της οπλαστικής, εν δε τοις κατωτέροις εκπαιδευτηρίοις της γυμναστικής»,

πειθαρχία στη νέα γενιά πολιτών, καθιστώντας τους ετοιμοπόλεμους και «πρόχειρους πατριώτες» του υπό διαμόρφωση ελληνικού κράτους.⁹ Στις εν λόγω εκπαιδευτικές προσεγγίσεις παραμένει κυρίαρχη η σύνδεση των αρχαιοελληνικών με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, ως ιδεολογικών σταθερών της σύγχρονης ελληνικής συνείδησης. Έτσι, ο υποστηρικτικός λόγος του ψηφίσματος συνεχίζει να παραπέμπει τόσο στα αρχαιοελληνικά όσο και στα σύγχρονα ευρωπαϊκά πρότυπα, ως στοιχεία ιδιαίτερα σημαντικά για τη νεοελληνική εκπαίδευση αλλά και τη συγκρότηση της νεοελληνικής ταυτότητας. Όμως, η έλλειψη εξειδικευμένων δασκάλων γυμναστικής, οι ποικίλες αντιδράσεις για την επιβολή των στρατιωτικών ασκήσεων στην εκπαίδευση έναντι της γυμναστικής και εν τέλει η βούληση της πολιτείας, που την περίοδο αυτή δεν εμφανίζεται σθεναρή όσον αφορά στην καθιέρωση της διδασκαλίας της γυμναστικής, συγκροτούν ένα πλαίσιο συνθηκών που καθιστά δύσκολη την αποδοχή και την ένταξη της ίδιας της σωματικής άσκησης στην εκπαίδευση, η οποία παραμένει ατελής και ατελέσφορη, όπως κατ' επέκταση και η εισαγωγή των αγώνων.

Οι πρώτες αναφορές για διεξαγωγή αγώνων με τη συμμετοχή μαθητών ανάγονται στους αγώνες επίδειξης του 1889, στο πλαίσιο τέλεσης της Δ' Ζάππειας Ολυμπιάδας.¹⁰ Οι αγώνες αυτοί διεξάγονται με πρωτοβουλία του Ιωάννη Φωκιανού, επόπτη και διευθυντή των πρώτων Σχολών Γυμναστών του 1882 και 1884 που οδήγησαν στον σχηματισμό του πρώτου πυρήνα γυμναστών, με τη συμμετοχή ομάδας μαθητών από τη μέση εκπαίδευση.¹¹ Είχαν τη μορφή γυμναστικών επιδείξεων «με αλτήρες και κορύνες», ενώ κύρια στόχευσή τους αποτελούσε η προβολή της γυμναστικής στον «δημόσιο» χώρο ως απαραίτη-

9. Αλέκος Καποδίστριας, «“Πρόχειροι πατριώται”. Ο σωματικός πολιτισμός της γυμναστικής και των αγώνων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Δοκίμης* 11-12 (2003) 269-313, εδώ σ. 289-290.

10. Θ. Τσούμας, *Η Γυμναστική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση*, ό.π., σ. 187.

11. Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 59.

του στοιχείου του «εθνικού βίου» «διά να λάβουν και οι παρόντες εκ των Υπουργών μιαν ιδέαν περί της γυμναστικής».¹² Η προσπάθεια αυτή βρίσκεται σε απόλυτη συνάφεια με το κλίμα της πατριωτικής έξαρσης και του εθνικισμού που κυριαρχεί στις δεκαετίες του 1880 και 1890 και αναδεικνύει τη σωματική άσκηση των νέων σε ύψιστη προτεραιότητα. Άλλωστε από τις αρχές της δεκαετίας του 1880 αυξάνεται το ενδιαφέρον της πολιτείας για τη στρατιωτική προετοιμασία των μαθητών και την ένταξη της γυμναστικής,¹³ ως υποχρεωτικού μαθήματος, στη μέση εκπαίδευση. Επίσης, θα πρέπει να συνδεθεί με την πρόθεση της πολιτείας να ενισχύσει τη διαμορφωτική επίδραση του εκπαιδευτικού έργου της γυμναστικής με τη λήψη μέτρων για ίδρυση και λειτουργία βραχύβιων σχολών γυμναστικής οι απόφοιτοι των οποίων θα στελεχώσουν σχολεία και αθλητικά σωματεία. Είναι η περίοδος, κυρίως από τη δεκαετία του 1870, κατά την οποία η ίδρυση γυμναστικών και αθλητικών σωματείων πυκνώνει αισθητά. Μάλιστα η γεωγραφική κατανομή αυτών των πρώιμων προσπαθειών ανάπτυξης του σωματειακού αθλητισμού (σωματεία γυμναστικά ή και αμιγώς αθλητικά), που εντοπίζεται, κυρίως, στα σημαντικότερα αστικά κέντρα του κράτους, επιβεβαιώνουν τη σχέση μεταξύ της αστικής ανάπτυξης, της σταδιακής εξάπλωσης της σωματικής άσκησης και την ανάπτυξη των σπορ.¹⁴ Η πυκνότητα αυτής της αθλητικής δραστηριότητας θα εκβάλει σταδιακά και στη διοργάνωση αγώνων ως περιοδικές δημόσιες εκδηλώσεις αυτών των αθλητικών σωματείων. Η επιτυχία των αγώνων επίδειξης του 1889 οδήγησε στη διοργάνωση και άλλων την επόμενη χρονιά, ενώ από το 1891 ο νεοϊδρυθείς *Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος*, ο οποίος ως αστικό σωματείο εκπροσωπεί κατ' ουσία τον πρώτο πυρήνα του γυμναστικού κλάδου της εποχής, τους εντάσσει

12. Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού 1830-1930*, Αθήναι 1962, σ. 27.

13. Εγκύκλιος 3928, 17 Μαΐου 1880.

14. Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 154 κ.εξ.

στο εναρκτήριο πρόγραμμα των ετήσιων αγώνων του. Στους αγώνες αυτούς τελούνται για πρώτη φορά σχολικές γυμναστικές επιδείξεις που, σύμφωνα με τους ιδρυτές του συλλόγου, εξυπηρετούν τη διάδοση της γυμναστικής στην ελληνική κοινωνία.¹⁵

Κατά την πρώτη αυτή περίοδο παρατηρούμε ότι οι προσπάθειες θέσπισης και τέλεσης σχολικών αγώνων είναι αποσπασματικές και ατελέσφορες, χαρακτηριστικά άμεσα συνδεδεμένα με την ελλιπή ακόμη νομιμοποίηση της σωματικής άσκησης στην εκπαίδευση. Σταδιακά και προς το τέλος του αιώνα, διακρίνουμε την ανάδειξη μιας αγωνιστικής παράδοσης, η οποία ενσωμάτωσε στοιχεία του σύγχρονου αθλητισμού ενωμένα αρμονικά, κατεξοχήν, με τη γυμναστική πρακτική. Η αγωνιστική αυτή παράδοση διοχετεύτηκε στους δημόσιους αγώνες που πυκνά, πλέον, οργανώνονται μέσα στη δεκαετία του 1890, με κορύφωση τους πρώτους Διεθνείς Ολυμπιακούς του 1896. Η τέλεσή τους πραγματοποιούνταν με τη φροντίδα ανθρώπων που πρωτοπορούσαν στην αναγνώριση της αξίας της σωματικής άσκησης και των πρώτων φιλάθλων.

2. Η θεσμοθέτηση των σχολικών αγώνων (1899-1940)

Αφετηρία στην προσπάθεια ουσιαστικού εκσυγχρονισμού του εκπαιδευτικού συστήματος θεωρούνται τα νομοσχέδια του 1899. Τα νομοσχέδια αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί σε αυτά συμπεριλαμβάνονταν και η ψήφιση του νόμου ΒΧΚΑ' του 1899 που αποτελούσε την πιο συντονισμένη προσπάθεια της πολιτείας και την πρώτη πλήρως διατυπωμένη μεταρρύθμιση για τη γυμναστική και τον αθλητισμό.

Ο νόμος σηματοδότησε την έναρξη ποικίλων διεργασιών στη σχολική γυμναστική (υποχρεωτικότητα του μαθήματος, κατάρτιση των πρώτων αναλυτικών προγραμμάτων της γυμνα-

---

15. Στο ίδιο, σ. 218.

στικής, έμφαση των προγραμμάτων στα παιχνίδια και στους αγώνες) αλλά και γενικότερα στον αθλητικό χώρο. Αυτές οι διεργασίες, σε συνδυασμό με τις πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα και μέχρι την πολιτική «μεταβολή» της 4ης Αυγούστου του 1936, οδήγησαν σε κοινωνικές αλλαγές και νέες εκπαιδευτικές κατευθύνσεις.

Στο μεταίχμιο 19ου και 20ού αιώνα η γυμναστική αποκτά το κύρος (περιλαμβάνει συνδυασμό θεωρητικών και πρακτικών μαθημάτων και εισάγει τις «επιχωρίους και ξένας παιδιάς») στο πρόγραμμα των μαθημάτων) που προσφέρει η νεοϊδρυθείσα, με τον νόμο του 1899, *Σχολή Γυμναστών*. Οι νέοι αυτοί προσανατολισμοί του μαθήματος, οι οποίοι ουσιαστικά αναπλαισιώνουν τη Φυσική Αγωγή στην εκπαίδευση, τέθηκαν στο επίκεντρο του μεταρρυθμιστικού λόγου των φιλελεύθερων πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων των αρχών του αιώνα. Οι προσανατολισμοί αυτοί, άμεσα συνδεδεμένοι με την επιχειρούμενη «αστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση» στο γύρισμα του αιώνα, θα ενισχυθούν με την αντικατάσταση στην εκπαίδευση του γερμανοελβετικού γυμναστικού συστήματος από το σουηδικό και τη συγγραφή νέων προγραμμάτων το 1909. Στο πλαίσιο αυτών των προγραμμάτων οι στόχοι του μαθήματος μετασχηματίζονται και, από τη δημιουργία των μελλοντικών πειθαρχημένων στρατιωτών που ήταν το κυρίαρχο πρόταγμα των «εθνικιστικών» πολιτικών του 19ου αιώνα, προσβλέπουν, πλέον, στη δι-αμόρφωση πειθαρχημένων χαρακτήρων.¹⁶

Οι αντιλήψεις αυτές, ταυτόχρονα με την σταδιακή ένταξη της σωματικής άσκησης στην εκπαίδευση, συνέβαλαν στη θεσμική κατοχύρωση των μαθητικών γυμναστικών αγώνων, με τον νόμο ΒΧΚΑ' του 1899,¹⁷ προσδίδοντας σε αυτούς έντονο διαγωνιστικό χαρακτήρα και αναγνωρίζοντας στον νεοϊδρυθέντα, από το 1897, *Σύνδεσμο των Ελληνικών Αθλητικών και*

16. Θ. Τσούμας, *Η Γυμναστική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση*, ό.π., σ. 360-361.

17. Νόμος ΒΧΚΑ' «Περί Γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων», ΦΕΚ 141/12.7.1899.

Γυμναστικών Σωματείων (Σ.Ε.Α.Γ.Σ. μετέπειτα Σ.Ε.Γ.Α.Σ.) κεντρικό ρόλο στην τέλεσή τους. Μάλιστα ο εισηγητής του νόμου, ο Α. Ευταξίας, αποδίδει στους σχολικούς αυτούς αγώνες ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην «παιδαγωγία της νεότητος», αλλά και στη γενικότερη ενίσχυση της αθλητικής κίνησης. Ο εισηγητής τους φαντάζεται «ως αληθείς πανηγύρεις, δυναμένες να εξεγείρωσι το ενδιαφέρον ου μόνον των μαθητών, των γονέων, των συγγενών και φίλων αυτών, αλλά και παντός πολίτου, προσέτι δε να χρησιμεύσωσιν ως η αφετηρία γυμναστικών και αθλητικών αγώνων εν Ελλάδι». ¹⁸ Οι πρώτοι αγώνες βάσει του νόμου, στην ουσία γυμναστικές επιδείξεις, διεξήχθησαν το 1900 στο Παναθηναϊκό Στάδιο – στον χώρο που είχαν διεξαχθεί οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες. Σε μια, επίσης, συμβολική κίνηση την επόμενη χρονιά τελέστηκαν σχολικοί αγώνες γυμναστικής και στην Αρχαία Ολυμπία, τους οποίους παρακολούθησαν ο πρωθυπουργός Γ. Θεοτόκης και ο υπουργός Παιδείας Σπ. Στάης. ¹⁹

Η διενέργεια των αγώνων αποτέλεσε ένα σημαντικό συμβάν που αναδείχθηκε συστηματικά από τον Τύπο της εποχής. ²⁰ Κοινό δομικό γνώρισμα των δημοσιευμάτων ήταν η σύνδεση εθνικής ιδέας και αθλητικής κουλτούρας. Ενδεικτικό είναι το δημοσίευμα του περιοδικού *Εθνική Αγωγή* που συνδέει τους σχολικούς αγώνες με το αίτημα της εθνικής ανάταξης: «Κατά τούτους αναπαρεστάθη εικών της αρχαίας ζωής και κινήσεως και συνυφάνθη δεσμός τις της παλαιάς ευκλείας και δόξης της πατρίδος ημών προς το εύελπι μέλλον αυτής». ²¹ Αυτές οι συν-

18. Αθανάσιος Π. Ευταξίας, *Μεταρρύθμισεις και Ανόρθωσις*, Εν Αθήναις 1899, σ. 52-53.

19. Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού*, ό.π., σ. 115-116.

20. Χάρης Αθανασιάδης και Αλεξάνδρα Πατρικίου, «‘Προς την οδόν αρτίας παιδαγωγίας της νεότητος του έθνους’. Οι σχολικοί αγώνες στη δημόσια σφαίρα (1900-1901)», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης* 15-16 (2017) 100-123, εδώ σ. 108 κ.εξ.

21. Χ., «Η δημοτική εκπαίδευσις εν Ελλάδι κατά το 1900», *Εθνική Αγωγή*, 1.1.1901, σ. 4.

δέσεις δημιουργούν ένα νέο πεδίο πολιτικής και πολιτισμικής διαχείρισης των σχολικών αγώνων, καθώς παρατηρείται ότι η δεσπόζουσα οπτική και αξιολόγηση των σχολικών αγώνων, ως δημοσίων τελετουργιών, είναι η συμβολή τους στη διαμόρφωση της εθνικής διαπαιδαγώγησης και της διάπλασης του εθνικού φρονήματος των νέων, που προοιωνίζονται το εθνικό μέλλον.

Αρχικά οι σχολικοί αθλητικοί αγώνες είχαν περιοριστεί, για οικονομικούς, κυρίως, λόγους, μόνο στην πρωτεύουσα. Όμως, όπως αναφέρει ο Π. Μανιτάκης, από το 1904 οι σχολικοί αγώνες φαίνεται ότι αποκτούν πανελλαδική εμβέλεια και τελούνται στα σχολεία των μεγάλων πόλεων (για παράδειγμα του Πειραιά, του Βόλου) και των περιφερειών τους. Οι τελετές ολοκληρώνονται με την απονομή βραβείων στα πρωτεύσαντα σχολεία.²² Από το 1906 έως και το 1914, οι γυμναστικοί διαγωνισμοί και οι σχολικοί αγώνες τελούνται την τελευταία ημέρα των Πανελληνίων αγώνων, πριν την απονομή των βραβείων στους νικητές. Ο θεσμός των Πανελληνίων αγώνων, που διοργανώνεται για πρώτη φορά το 1901, αφορά, κυρίως, αθλητικούς και γυμναστικούς αγώνες, στην παράδοση των Ολυμπιακών Αγώνων και περιλαμβάνει διάφορα κλασικά αγωνίσματα. Επίσης, από το 1907 η επιτροπή τέλεσης των σχολικών αγώνων σε έκθεσή της προτείνει την εισαγωγή νέου γυμναστικού συστήματος, καθώς και τη συμπερίληψη της παιδαγωγικής γυμναστικής, της «αγωνιστικής» και των «παιδιών» (σπορ) στο σύστημα σχολικής εκγύμνασης.²³

Στην προοπτική αυτή και στο πλαίσιο της θέσπισης της υποχρεωτικής στρατιωτικής προετοιμασίας των νέων και την ειδική σκοπευτική τους εκπαίδευση, θεσμοθετείται από το 1907 έως και το 1910 η τέλεση σχολικών σκοπευτικών αγώνων.²⁴

22. Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού*, ό.π., σ. 144-145.

23. Θ. Τσούμας, *Η Γυμναστική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση*, ό.π., σ. 269.

24. Μαρία Καρατάϊδου, *Η Φυσική Αγωγή στην ελληνική μέση εκπαίδευση (1862-1990) και ιδρύματα εκπαίδευσης γυμναστών (1882-1982)*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 2000, σ. 60.

Η τάση αυτή επιχειρείται να ενισχυθεί περαιτέρω με σχετικό διάταγμα το 1915, όμως, δύο μόλις μήνες μετά την πτώση της κυβέρνησης Βενιζέλου και λόγω του πολωμένου και ασταθούς πολιτικού κλίματος της περιόδου, το διάταγμα αναστέλλεται από την κυβέρνηση Γούναρη.

Την περίοδο αυτή οι αντιδράσεις απέναντι στο σύστημα της καταγραφής των επιδόσεων που έχουν εισαγάγει οι Ολυμπιακοί Αγώνες, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η Κουλούρη, «ήταν ποικίλες και αντανακλούν τη διαμάχη ανάμεσα στους υποστηρικτές του αγγλικής προέλευσης αθλητισμού [σπορ] και τους, κατ' επάγγελμα συνήθως, υποστηρικτές της γερμανικής ή σουηδικής γυμναστικής με παιδαγωγικούς στόχους».²⁵ Οι υποστηρικτές της γυμναστικής —με κύριο εκφραστή σε θεσμικό επίπεδο τον Ι. Χρυσάφη— υποστηρίζουν ότι ο ανταγωνισμός των σπορ και η άμιλλα με στόχο το ρεκόρ λειτουργούν ανασταλτικά για την επίτευξη των σκοπών του μαθήματος. Η σχολική γυμναστική, πλήρως εναρμονισμένη με τις στοχεύσεις της εκπαίδευσης της περιόδου που αποβλέπει στην «προετοιμασία των παιδιών για τη ζωή», έχει θέσει ως προτεραιότητά της την προετοιμασία των μαθητών και των δύο φύλων, για πολλαπλούς κοινωνικούς ρόλους. Βάσει των προτεραιοτήτων αυτών τα αγόρια προετοιμάζονται ως υγιείς, νομοταγείς και ετοιμοπόλεμοι άνδρες πολίτες, ενώ τα κορίτσια ως υγιείς γυναίκες και άξιες μητέρες.

Με την επάνοδο των Φιλελευθέρων κατά την τριετία 1917-1920 καταβάλλονται νέες προσπάθειες για προώθηση των μεταρρυθμίσεων. Τα μέτρα που λαμβάνονται σχετικά με τη γυμναστική (αναβάθμιση της *Σχολής Γυμναστών* σε *Διδασκαλείο Γυμναστικής*, ίδρυση αυτόνομου Τμήματος Γυμναστικής στο υπουργείο Παιδείας) και η ιδιαίτερη εκτίμηση που χαίρουν οι αντιλήψεις του Ι. Χρυσάφη, ως τμηματάρχη του νεοϊδρυθέντος τμήματος Γυμναστικής του υπουργείου Παιδείας την ίδια περίοδο, συμβάλλουν στην ενίσχυση των παιδαγωγικών γυ-

25. Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 123.

μναστικών αντιλήψεων και στη λήψη μέτρων για την ενίσχυση της σχολικής γυμναστικής. Στις συνθήκες αυτές οι θέσεις του Ι. Χρυσάφη σχετικά με τον παιδαγωγικό και ηθοποιητικό ρόλο της γυμναστικής, που έρχονται σε αντίθεση με τις προσπάθειες μιας σταδιακά αναπτυσσόμενης αστικής τάξης να εντάξει τα σπορ στο πλαίσιο της αστικής της κοινωνικότητας με κυρίαρχες αξίες την ατομικότητα και την ψυχαγωγία, ενισχύονται με αποτέλεσμα να οδηγήσουν στη θεσμική απαγόρευση της συμμετοχής των μαθητών στους αθλητικούς συλλόγους.

Υπό το βάρος αυτών των αντιλήψεων, αλλά και του πολεμικού κλίματος της εποχής (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος - Βαλκανικοί Πόλεμοι), οι σχολικοί αγώνες της περιόδου οργανώνονται με τρόπο «ώστε να μην οδηγούν τα παιδιά στην αλαζονική διεκδίκηση της ατομικής διάκρισης και νίκης, αλλά στην 'εκτέλεσιν του καθήκοντος'». ²⁶ Μάλιστα, μόνον οι άνω των 17 ετών μαθητές δικαιούνται να μετέχουν ως εκπρόσωποι των σχολείων τους στους Πανελλήνιους αθλητικούς αγώνες. Από το 1920, οπότε και ψηφίζεται σχετικός νόμος, ²⁷ επιχειρείται η περαιτέρω ενίσχυση της παιδαγωγικής διάστασης της γυμναστικής, καθώς λαμβάνεται πρόνοια και για τις μαθήτριες. Οι διατάξεις του συγκεκριμένου νόμου καθορίζουν, επίσης, για πρώτη φορά την οργάνωση πανελλήνιων σχολικών γυμναστικών και αγωνιστικών επιδείξεων και γιορτών και για τις μαθήτριες.

Όμως, η πολιτική μεταβολή του 1920 και οι οικονομικές δυσχέρειες της πολεμικής περιόδου φέρνουν και πάλι αδράνειες και θα οδηγήσουν σταδιακά στην τέλεση των σχολικών αγώνων από αθλητικούς συλλόγους, πάντα βέβαια υπό την εποπτεία του κράτους. Σε εφαρμογή αυτής της διάταξης τελούνται αγώνες το 1922 στη Θεσσαλονίκη από τον Γυμναστικό Σύλλογο *Ηρακλής*, το 1924 και το 1925 στην Αθήνα από τον *Πανελλήνιο* Γυμναστικό Σύλλογο και τον *Πανιώνιο* Γυμναστικό Σύλλογο αντίστοιχα. Οι αγώνες τελούνται με τη συμμετοχή μαθητών των δημόσιων

26. Στο ίδιο, σ. 73.

27. Νόμος 2476 περί τροποποίησεως και συμπληρώσεως των νόμων ΒΧΚΑ, ΓΥΛΗ' «περί γυμναστικής κλπ», ΦΕΚ 199/4.9.1920.

και ιδιωτικών σχολείων. Μάλιστα, ο *Πανιώνιος Γ.Σ.*, το 1925, αθλοθετεί και το πρώτο πρωτάθλημα βόλεϊ μαθητών.

Η δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου (1925-1926) δίνει νέα τροπή στα γυμναστικά και αθλητικά δρώμενα της περιόδου. Ιδρύει μια νέα αθλητική αρχή, τη *Διεύθυνση Εθνικής Φυσικής Αγωγής* (Δ.Ε.Φ.Α.), με σκοπό τον έλεγχο του ευρύτερου γυμναστικού και αθλητικού χώρου, τον οποίο θεωρεί ιδιαίτερα σημαντικό. Επικαλούμενος τον επείγοντα χαρακτήρα των μέτρων κατάφερε, μέσω του νέου θεσμού, να ενισχύσει τη γυμναστική, με όλα τα ηθικοποιητικά της συμφραζόμενα, έναντι των σπορ, ενώ παράλληλα επεχείρησε να ελέγξει τις ιδιωτικές αθλητικές πρωτοβουλίες, οι οποίες είχαν αποκτήσει ιδιαίτερη απήχηση στον δημόσιο χώρο. Ως βασική μέριμνα του θεσμού, μεταξύ άλλων, τέθηκε και η διοργάνωση σχολικών, λαϊκών και στρατιωτικών γυμναστικών και αγωνιστικών γιορτών, επιδείξεων και αγώνων.²⁸ Στο πλαίσιο αυτών των διοργανώσεων, ο *Πανελλήμιος Γ.Σ.* και ο *Εθνικός Γ.Σ.*, συνδιοργανώνουν τα «Παναθηναϊα» το 1925. Λειτουργούν ως εντολοδόχοι του υπουργείου Παιδείας και τελούν στο παναθηναϊκό στάδιο τους σχολικούς αγώνες με διάφορα κλασικά αγωνίσματα. Η πρακτική τέλεση αυτών των αγώνων αντικατοπτρίζει, κυρίως, τις απόψεις του Ι. Χρυσάφη σχετικά με τη σωματική άσκηση των νέων («ούτε ειδικευση ούτε υπεράσκηση»)²⁹ Τη σκυτάλη στην τέλεση σχολικών αγώνων λαμβάνει το 1926 ο *Πανιώνιος Γ.Σ.*, ο οποίος διοργανώνει και πάλι άτυπους σχολικούς αγώνες πετοσφαίρισης. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο ίδιος αθλητικός σύλλογος το 1927, βάσει σχετικής εγκυκλίου του υπουργείου Παιδείας, προκηρύσσει για πρώτη φορά επίσημους σχολικούς αγώνες. Η προκήρυξη προβλέπει τη διεύρυνσή τους, τη διεξαγωγή σκοπευτικών αγώνων, καθώς επίσης και αγώνων πετοσφαίρισης για τους μαθητές των Ελληνικών Σχολείων αρρένων, αλλά και των Παρθεναγωγείων.

28. Μ. Καραταΐδου, *Η Φυσική Αγωγή στην ελληνική μέση εκπαίδευση*, ό.π., σ. 65.

29. Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού*, ό.π., σ. 485.

Κατά την τρίτη φάση διακυβέρνησης της χώρας από τους Φιλελεύθερους (1928-1932) επιχειρήθηκε και πάλι η αναδιοργάνωση της σχολικής σωματικής αγωγής. Στο πλαίσιο αυτών των αλλαγών εισάγονται σταδιακά και άλλα αθλήματα στο πρόγραμμα των σχολικών αγώνων. Έτσι, τον Μάρτιο του 1928 ο *Σύνδεσμος Γυμναστών* διεξάγει για πρώτη φορά, στο Διδασκαλείο της Γυμναστικής, σχολικό πρωτάθλημα καλαθοσφαίρισης και πετοσφαίρισης, ενώ τελείται για πρώτη φορά σχολικό πρωτάθλημα ποδοσφαίρου. Στο πλαίσιο αυτών των νέων πολιτικών επιλογών και των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που προέκυψαν, βάσει του νόμου 4371 του 1929, η κυβέρνηση απαγορεύει την τέλεση οποιουδήποτε είδους σχολικών αγώνων, χωρίς την έγκριση του υπουργείου Παιδείας και δίνει ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στους σχολικούς αθλητικούς αγώνες και στις γυμναστικές επιδείξεις. Στο πλαίσιο των ίδιων διατάξεων, η *Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων*, ο *Σύνδεσμος των Ελληνικών Γυμναστικών και Αθλητικών Σωματείων* καθώς και οι υπόλοιπες αθλητικές ομοσπονδίες, τα σωματεία, η *Ένωση Γυμναστών*, καθώς και το *Σώμα Προσκόπων* δε νομιμοποιούνται, πλέον, να τελούν αγώνες με τη συμμετοχή μαθητών, χωρίς την έγκριση του υπουργείου Παιδείας. Υπό τις συνθήκες αυτές, το 1931, κατ' εντολή του υπουργείου Παιδείας, οι αθλητικοί σύλλογοι *Πανελλήμιος*, *Εθνικός* και *Πανιώνιος* προκηρύσσουν και διοργανώνουν σχολικούς αγώνες πετοσφαίρισης, καλαθοσφαίρισης και χειροσφαίρισης με τη συμμετοχή μαθητών από τα δημόσια και ιδιωτικά σχολεία της Αθήνας και του Πειραιά.³⁰

Η στάση αυτή της κυβέρνησης, η οποία εκλαμβάνεται ως αυταρχική από τα αθλητικά σωματεία, θα ενισχύσει το κλίμα αντιπαράθεσης που έχει αρχίσει να δημιουργείται με αποτέλεσμα να πληθύνουν οι φωνές, οι οποίες εγείρονται ενάντια στην περιχαράκωση του αθλητισμού στην εκπαίδευση. Όμως, με τον νόμο 5620 του 1932 φαίνεται, πλέον, ότι η κυβέρνηση έχει πρό-

30. [Ανώνυμος], «Μεγάλοι σχολικοί αγώνες Μπάσκετ - Χαντ και Βόλλεμπωλ», *Αθλητικός Τύπος*, 30.1.1931, σ. 4.

θεση να προχωρήσει το έργο της. Αρχικά θεσπίστηκε η ίδρυση της *Γυμναστικής Ακαδημίας*, ως ανώτερου εκπαιδευτικού ιδρύματος τριετούς φοίτησης, της οποίας την επιτήρηση ασκεί το υπουργείο Παιδείας. Οι ρυθμίσεις του νόμου επιβάλλουν, ακολούθως, την αύξηση των ωρών διδασκαλίας της γυμναστικής, της αγωνιστικής και των «παιδιών» στην εκπαίδευση και προβαίνουν στην καθιέρωση ενός δώρου απογεύματος την εβδομάδα για τη διεξαγωγή «αγωνιστικών παιδιών» εντός των σχολείων. Παράλληλα, ενισχύει τον θεσμό των γυμναστικών επιδείξεων και των σχολικών αγώνων σε τοπικό, νομαρχιακό και πανελλήνιο επίπεδο. Στην ίδια κατεύθυνση χαρακτηρίζει τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης φίλαθλα γυμναστικά και αγωνιστικά σωματεία. Στην προοπτική αυτή και στην αρχή του ίδιου έτους, όπως αναφέρει η εφημερίδα *Αθλητικός Τύπος*, ο Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, με έγκριση του υπουργείου Παιδείας, τελεί αθλοθετούμενο σχολικό πρωτάθλημα ποδοσφαίρου, στο οποίο λαμβάνουν μέρος όλα τα δημόσια και ιδιωτικά Γυμνάσια της Αθήνας και του Πειραιά.³¹ Σε συνέχεια αυτών των εκπαιδευτικών αθλητικών δραστηριοτήτων και στο τέλος της ίδιας χρονιάς το υπουργείο Παιδείας προκηρύσσει και τελεί αγώνες καλαθοσφαίρισης μαθητών και πετοσφαίρισης μαθητών και μαθητριών μεταξύ των σχολείων μέσης εκπαίδευσης της Αθήνας και των περιχώρων της.³² Η τέλεση των σχολικών αγώνων επεκτάθηκε σταδιακά και στην υπόλοιπη Ελλάδα με την ανάδειξη αρχικά περιφερειακών νικητών και την πρόβλεψη, στη συνέχεια, για διεξαγωγή τελικών αγώνων και την ανάδειξη της πρωταθλήτριας ομάδας.³³ Με την ήττα των Φιλελευθέρων, το 1933, οι ώρες διδασκαλίας του μαθήματος μειώθηκαν και πάλι σε τρεις την εβδομάδα, ενώ παράλληλα

31. [Ανώνυμος], «Το υπουργείον της Παιδείας Αθλοθετεί δια το εφεινόν Σχολικόν Πρωτάθλημα», *Αθλητικός Τύπος*, 22.1.1932, σ. 4.

32. [Ανώνυμος] «Το υπουργείον της Παιδείας προεκήρυξεν τους αγώνες καλαθοσφαιρας και πετόσφαιρας μεταξύ των σχολείων Αθηνών και περιχώρων», *Αθλητικός Τύπος*, 30.12.1932, σ. 4.

33. [Ανώνυμος], «Αι σχολικαί ομάδες εν δράσει. Προεκήρυχθησαν αγώνες όλων των σπορ», *Αθλητικός Τύπος*, 11.3.1932, σ. 4.

μειώθηκαν και οι απογευματινές αγωνιστικές δραστηριότητες σε δύο τον μήνα.³⁴

Η εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου το 1936, έλκοντας τα πειθαρχικά του πρότυπα και τις προπαγανδιστικές του πρακτικές από τα φασιστικά καθεστώτα της εποχής, δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στον αθλητισμό.³⁵ Αρχικά συγκροτεί την *Εθνική Οργάνωση Νεολαίας* (Ε.Ο.Ν.), η οποία, εκτός των άλλων, αναλαμβάνει την ενίσχυση και οργάνωση του σχολικού και εξωσχολικού αθλητισμού, ενώ στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και οι διάφορες σχολικές εκδηλώσεις και, βέβαια, οι αγώνες. Η νεοσύστατη *Εθνική Ακαδημία Σωματικής Αγωγής* (Ε.Α.Σ.Α.), σε αντικατάσταση της *Γυμναστικής Ακαδημίας*, αναλαμβάνει κυρίαρχο ρόλο στην οργάνωση και τέλεση των σχολικών αγώνων και των γυμναστικών επιδείξεων στην Αθήνα και στον Πειραιά, αλλά και των περιφερειακών και πανελλήνιων σχολικών αγώνων. Χαρακτηριστικός, μάλιστα, είναι ο εμπλουτισμός του προγράμματος της Ε.Α.Σ.Α. με το μάθημα της *Αθλητικής Τέχνης*, το οποίο περιλαμβάνει στοιχεία της τεχνικής ανάλυσης των αγωνισμάτων, της ίδρυσης γυμναστηρίων και κατασκευής γυμναστικών οργάνων, της οργάνωσης και διεξαγωγής αγώνων, αλλά και την ερμηνεία των κανονισμών.

Το καθεστώς αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στους πανελλήνιους σχολικούς αγώνες, οι οποίοι από το 1939 διεξάγονται στο παναθηναϊκό στάδιο και στους οποίους συμμετέχουν οι νικητές ανά άθλημα των περιφερειακών αγώνων. Οι αγώνες αυτοί, ενταγμένοι στη στρατιωτική δομή της Ε.Ο.Ν., χρησιμοποιούνται πολλαπλά για τους προπαγανδιστικούς σκοπούς του καθεστώτος. Δεν είναι βέβαια οι μοναδικοί αγώνες που διοργανώνει

34. Θ. Τσούμας, *Η Γυμναστική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση*, ό.π., σ. 305.

35. Ζαφειρούλα Καγκάλιδου, *Εκπαίδευση και πολιτική. Η περίπτωση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1999, σ. 70-84 και Κωνσταντίνος Σαράντης, «Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά», στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Αθήνα, Ευρασία, 2009, σ. 45-71, εδώ σ. 64-67.

η Ε.Ο.Ν. Αντίθετα αναπτύσσει ένα ιδιαίτερα ευρύ πρόγραμμα αθλητικών διαγωνισμών σε διάφορα αθλήματα, από την ποδηλασία, το ποδόσφαιρο, την καλαθοσφαίριση, την πετοσφαίριση και την πεζοπορία μέχρι τη σκοποβολή και τα τροχοπέδιλα. Το πιο σημαντικό στοιχείο στην πρακτική αυτή είναι το γεγονός ότι το καθεστώς της 4ης Αυγούστου εντάσσει τον αθλητισμό στη διαδικασία διαπαιδαγώγησης του πολίτη του «νέου κράτους» και στην ανάδειξη του ιδεολογικού οράματος που ευαγγελίζεται, δηλαδή του πολιτισμικού εθνικισμού του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού.

3. Ανασυγκρότηση και συνέχειες: 1948-1973

Το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της δεκαετίας του 1940 καλύπτεται από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, την Κατοχή και τον Εμφύλιο. Για τον λόγο αυτό, δε μπορούμε να μιλήσουμε για ομαλή εξέλιξη των εκπαιδευτικών πραγμάτων. Αυτό, όμως, που μπορούμε να πούμε είναι ότι στο διάστημα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο διατηρούνται οι εκπαιδευτικές κατευθύνσεις του 1935. Κατά τη δεύτερη μεταπολεμική δεκαετία, η πολιτική ζωή βαίνει προς εξομάλυνση, το εκπαιδευτικό, όμως, σύστημα συνεχίζει να παραμένει στα προπολεμικά σχήματα και στις παλιές πρακτικές. Οι διατάξεις για τα εκπαιδευτικά ζητήματα στο Σύνταγμα του 1952 επικυρώνουν τις συντηρητικές τάσεις, καθώς ορίζουν ότι ο σκοπός της εκπαίδευσης θα πρέπει να στηρίζεται «επί τη βάση των ιδεολογικών κατευθύνσεων του Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» (άρθρο 16). Είναι κατευθύνσεις που αντικατοπτρίζουν την κρίση που περνούν οι δομές και ως εκ τούτου οι αξίες στην ελληνική κοινωνία κατά τη δεκαετία του 1950 και οι οποίες εκβάλλουν σε συνθήκες αυστηρού ελέγχου και χειραγώγησης των μαθητών. Στο τέλος της δεκαετίας και συγκεκριμένα από το 1959, διαφαίνεται μια τάση μεταστροφής του κλίματος. Η τάση αυτή εγγράφεται στις πρώτες διαδικασίες σύνδεσης της εκπαίδευσης με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Παρόμοιες ενέργειες

ανιχνεύονται στον διεθνή χώρο από την προηγούμενη κιόλας δεκαετία.³⁶

Στον χώρο της σχολικής φυσικής αγωγής είναι η περίοδος επικράτησης του νέου σουηδικού γυμναστικού συστήματος, τη στιγμή που στην Ευρώπη και στην Αμερική νεώτερες τάσεις κάνουν την εμφάνισή τους. Είναι, όμως, και η περίοδος της απαγόρευσης του «σορτς» των μαθητριών, της καθιέρωσης ειδικής αμφίεσης κατά το μάθημα της γυμναστικής και της συνέχισης των γυμναστικών επιδείξεων.³⁷ Ο αθλητισμός, επιφορτισμένος με την κλασική αντίληψη της διαπαιδαγώγησης των νέων, αναπαράγει συντηρητικές αντιλήψεις και διατηρεί τη νομιμοποίηση μέσα από την ηθοποιητική του δυνατότητα. Τη διαμεσολάβηση αυτών των αντιλήψεων σχετικά με τον αθλητισμό μπορεί να ανιχνεύσει κανείς στον τύπο της εποχής που σχολιάζει υποστηρίζοντας ότι σκοπός του αθλητισμού είναι «να αποσπάσει την νεότητα από το καφενείο, τας κακάς συναναστροφάς, να την εμποτίσει με ένα αληθινά αγωνιστικόν πνεύμα, ένα πνεύμα ευγενούς αμίλλης».³⁸

Οι σχολικοί αγώνες αρχίζουν να τελούνται και πάλι από το 1948 για τη μέση εκπαίδευση, ενώ την ίδια χρονιά επιχειρήθηκε και η τέλεση των πρώτων μεταπολεμικών πανελλήνιων σχολικών αγώνων στο παναθηναϊκό στάδιο. Όμως, λόγω των δυσχερών πολιτικών συνθηκών, διακόπηκαν για να ξεκινήσουν εκ νέου το 1959 για τους μαθητές και το 1967 για τις μαθήτριες. Οι περιφερειακοί, όμως, σχολικοί αγώνες συνεχίζονται και διεξάγονται κανονικά για τους μαθητές και τις μαθήτριες της μέσης εκπαίδευσης, με τη συμμετοχή ενός μαθητή/μαθήτριας σε κάθε αγώνισμα. Το πρόγραμμα των αγώνων περιλαμβάνει τη διεξαγωγή αγωνισμάτων κλασικού αθλητισμού. Ενώ προς τα

36. Αλέξης Δημαράς, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση», *Ένθετο Επτά Ημέρες Καθημερινή* (5 Δεκεμβρίου 1999) 22-23, εδώ σ. 23.

37. Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης: το “ανακοπτόμενο άλμα”*. Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση (1833-200), Αθήνα, Μεταίχμιο, 2013, σ. 229.

38. [Βόρειος (Ο)], «Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος». εφημ. *Μακεδονία*, 29.6.1960, σ. 2.

τέλη της δεκαετίας διεξάγονται και αγώνες ποδοσφαίρου, πετοσφαίρισης και καλαθοσφαίρισης μεταξύ των γυμνασίων στο πλαίσιο εσωτερικού αλλά και περιφερειακού πρωταθλήματος των σχολείων. Σημαντικό, επίσης, είναι το γεγονός ότι καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο συνεχίζεται και η τέλεση των γυμναστικών επιδείξεων.

Την πιο ολοκληρωμένη προσπάθεια αστικού εκσυγχρονισμού της ελληνικής εκπαίδευσης επιδιώκει η μεταρρύθμιση του 1964, η οποία επιχειρεί ουσιαστικά να προσαρμόσει, με είκοσι χρόνια καθυστέρηση, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα στις μεταπολεμικές τάσεις που επικρατούν στη δυτική Ευρώπη.³⁹ Στο πλαίσιο αυτό ιδρύεται το *Παιδαγωγικό Ινστιτούτο* το οποίο, με σύμβουλο Φυσικής Αγωγής τον Ίωνα Ιωαννίδη, επιχειρεί να απαγκιστρώσει τη Φυσική Αγωγή από τη σουηδική γυμναστική και να την προσανατολίσει προς τις αγωνιστικές δραστηριότητες. Αποτελεί μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού των ασκητικών πρακτικών του μαθήματος και σύμπλευσης με τις σύγχρονες γυμναστικές τάσεις που επικρατούν διεθνώς και δίνουν έμφαση στη διδασκαλία των αγωνισμάτων του κλασικού αθλητισμού και των αθλοπαιδιών. Παράλληλα, προτείνει την κατάργηση των γυμναστικών επιδείξεων και την αντικατάστασή τους με «αθλητικές γιορτές», αγώνες προσανατολισμένους στον κλασικό αθλητισμό και τις αθλοπαιδιές. Κάτω από τη νέα αυτή οπτική οι σχολικοί αγώνες συνδέονται με τις αθλοπαιδιές, καλούνται να υπηρετήσουν τους στόχους της Φυσικής Αγωγής.

Το κύριο σώμα αυτών των μεταρρυθμιστικών προτάσεων δεν πρόλαβε να γίνει πραγματικότητα. Οι ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις του 1965 (Ιουλιανά, πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου και πολιτική ρευστότητα με τις δύο πρώτες «κυβερνήσεις της αποστασίας») ανέκοψαν την πορεία της και οδήγησαν στη δικτατορία των συνταγματαρχών του 1967.

---

39. Αλέξης Δημαράς, «Σχολική εκπαίδευση. Οι νέες μεταρρυθμίσεις», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, τ. 9, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 167-180, εδώ σ. 167-178.

Η δικτατορία καταργεί τα όποια επιτεύγματα της μεταρρύθμισης και αναστέλλει τη λειτουργία του *Παιδαγωγικού Ινστιτούτου*.⁴⁰ Οι γυμναστικές επιδείξεις συνεχίζονται στη δημοτική και μέση εκπαίδευση με την πιο πιστή και αυστηρή μέθοδο και εκτέλεση, ενώ συνεχίζεται η τέλεση των νομαρχιακών και πανελλήνιων σχολικών αθλητικών αγώνων. Ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Γρηγόριος Σπαντιδάκης σε ομιλία προβαίνει σε απολογισμό του έργου της δικτατορίας και ανάγει τον αθλητισμό σε «δευτέρα αποστολή της νεολαίας. Μόρφωσις, ανάπτυξις υγιούς πνεύματος και υγιούς σώματος πρέπει να είναι αποκλειστικώς τα ενδιαφέροντα της ελληνικής νεολαίας». Διατυμπανίζει, μάλιστα, ότι τα «ελληνικά νιάτα δεν είναι 'μέσον' αλλά σκοπός διά την εθνικήν κυβέρνησιν». Αντιλαμβάνεται τον αθλητισμό ως ένα ιδιαίτερο «σκέλος του κυβερνητικού ενδιαφέροντος προς την ελληνικήν νεολαίαν [...] Η εξυγιάνσις του αθλητισμού, η αναδιοργάνωσις του και η ενίσχυσις του είναι σκοπός της εθνικής κυβερνήσεως». Είναι «μέγα εθνικόν έργον», αναφέρει χαρακτηριστικά.⁴¹

Στην προσπάθεια ενίσχυσης του εθνικού γοήτρου η δικτατορία, διά του Γενικού Γραμματέα Αθλητισμού Κωνσταντίνου Ασλανίδη, θέτει ως στόχο του μαθήματος την κατασκευή αθλητών. Σε συνέντευξή του ο Κ. Ασλανίδης τονίζει ότι «το να είμαστε πρώτοι στις παρελάσεις των αθλητικών εκδηλώσεων και τελευταίοι στα αποτελέσματα είναι κάτι που θα σταματήσει οπωσδήποτε. Μπορούμε και πρέπει να διακριθούμε εις διεθνείς αγώνας».⁴² Σκοπός του μαθήματος της γυμναστικής, στο οποίο «ο αθλητισμός εισάγεται ως κύριον μάθημα», ορίζεται η καλλιέργεια της τάξης και της πειθαρχίας, καθώς και η επιδίωξη των αθλητικών επιδόσεων (ρεκόρ). Στην ίδια λογική εντάσσονται μέτρα, όπως η πρόσληψη και τοποθέτηση γυμναστών σε

40. Στο ίδιο, σ. 179-180.

41. [Ανώνυμος], «Αναδημιουργία και νέον κράτος. Αι επιδιώξεις της κυβερνήσεως», εφημ. *Μακεδονία*, 6.6.1967, σ. 5.

42. [Ανώνυμος], «Το επηγγέλθη ο γενικός γραμματεύς αθλητισμού», εφημ. *Μακεδονία*, 18.6.1967, σ. 9.

όλες τις σχολικές μονάδες μέσης εκπαίδευσης, με τη σκέψη να ενταχθούν σταδιακά και στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αλλά και η τήρηση καρτέλας αθλητικών επιδόσεων για κάθε μαθητή. Οι επιτυχίες ενός μαθητή στον αθλητικό τομέα έχουν επίδραση όχι μόνο στη γενική βαθμολογία του, αλλά και στη δημοσιού-παλληλική εξέλιξη τόσο του γυμναστή όσο και του διευθυντή του σχολείου, στο οποίο αυτός φοιτά. Επιπλέον, παροτρύνει και ενισχύει τη ροπή των νέων προς τον αθλητισμό, απονέμοντας σε μαθητές με ιδιαίτερες επιδόσεις διπλώματα «ευρωπαϊκού αθλητικού πτυχίου» και «αθλητικών ευσήμων», έτσι ώστε να αποτελέσουν παραδείγματα για τους υπόλοιπους. Στα μέτρα που λαμβάνει το καθεστώς περιλαμβάνεται ακόμη η πρόβλεψη, για πρώτη φορά, πριμοδότησης των αθλητών αποφοίτων της μέσης εκπαίδευσης. Οι «κατέχοντες Πανελλήνιον επίδοσιν και τυχόντες απολυτηρίου βαθμού άνω του 14» θα μπορούσαν να εισαχθούν «εις τας Σχολάς του Γυμναστικού Κύκλου». Ενώ προβλέπει, επίσης, τη χορήγηση μηνιαίας υποτροφίας στους μαθητές με «ιδιαιτέραν επίδοσιν εις τον αθλητισμόν».⁴³

Τρία χρόνια αργότερα, με το βασιλικό διάταγμα 421 του 1971, η πριμοδότηση αφορά, πλέον, τους πανελληνιονίκες «των σχολικών αγώνων στίβου, κολυμβήσεως και ανωμάλου δρόμου των διεξαχθέντων κατά το ημερολογιακό έτος των εξετάσεων». Αυτή η πριμοδότηση λαμβάνει τη μορφή εισαγωγής άνευ εξετάσεων και μέχρι ποσοστού 10% στις «Σχολές του Γυμναστικού Κύκλου» καθώς και σε όλες τις ανώτατες και ανώτερες σχολές σε ποσοστό 2% επί του αντιστοίχου αριθμού εισακτέων.⁴⁴ Σκοπός της πολιτικής αυτής είναι η δημιουργία μιας μεγάλης δεξαμενής αθλητών υψηλού επιπέδου που θα συνέβαλλαν στη συγκρότηση και ενδυνάμωση του ιδεολογικού αφηγήματος καθώς και στη διεθνή προβολή των πολιτικών επιτευγμάτων της

43. Α.Ν.576 «Περί κινήτρων υπέρ του Αθλητισμού», ΦΕΚ 225/28.9.1968, άρθρο 7.

44. Β.Δ. 412 «Περί εισιτηρίων εξετάσεων και εισαγωγής εις τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα και Ανωτέρας Σχολάς», ΦΕΚ 125/24.6.1971, άρθρο 13.

δικτατορίας, μέσω των διακρίσεών τους στο αθλητικό πεδίο και στη σύνδεση τους με το καθεστώς.

4. Προς τους «διά βίου ασκούμενους» (1975-1997)

Από το 1974 η Ελλάδα δεν έχει μόνο στόχο να επουλώσει τις πληγές από τα χρόνια της Χούντας, αλλά και να προλάβει τις διεθνείς εξελίξεις, οι οποίες από το 1969 έχουν επίκεντρο την εκπαίδευση. Η κατάθεση αίτησης για πλήρη ένταξη στην Ε.Ο.Κ. το 1975, η ικανοποιητική κατάληξη το 1979 και η τελική υπογραφή το 1981, διευκολύνουν την επαφή με τον διεθνή χώρο, αλλά και αναδεικνύουν τις εντυπωσιακές διαφορές που χωρίζουν την Ελλάδα από τους ευρωπαίους εταίρους σε μέγεθος και νοοτροπία σχετικά με την εκπαίδευση.⁴⁵

Η ελληνική εκπαίδευση γνωρίζει την πρώτη της ουσιαστική μεταρρύθμιση την περίοδο 1975-1976. Η Χ. Κουλούρη σχολιάζοντας το μεταρρυθμιστικό πλαίσιο αυτής της περιόδου αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «η μεταρρύθμιση αυτή, αν και καθοριστική για τη μετέπειτα πορεία της, δεν είναι πρωτότυπη στο περιεχόμενό της. Στην ουσία θεσμοθετεί τα βασικά αιτούμενα της αστικής φιλελεύθερης μεταρρύθμισης που εκκρεμούσαν από τις αρχές του αιώνα και είχε ήδη επιχειρηθεί να εφαρμοστεί σε διαφορετικές εκδοχές το 1917, το 1929 και το 1964».⁴⁶ Αναφορικά, λοιπόν, με τη Φυσική Αγωγή, το 1975 αυξάνονται τα έτη σπουδών της Ε.Α.Σ.Α., καταργούνται οι γυμναστικές επιδείξεις (αίτημα που είχε τεθεί και από τη μεταρρύθμιση

45. Δημήτρης Φ. Χαράλαμπος, «Μεταπολεμική και μεταπολιτευτική εκπαιδευτική πολιτική: από την ασυνέχεια στη συνέχεια», στο Δημήτρης Χαράλαμπος (επιμ.), *Μεταπολίτευση και εκπαιδευτική πολιτική: παρελθόν-παρόν-μέλλον*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2007, σ. 121-144, εδώ σ. 131.

46. Χριστίνα Κουλούρη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και κοινωνική αλλαγή*, *Το Βήμα* (24 Νοεμβρίου 2008), Ανακτήθηκε 22.2.2019, <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/ekpaideytiki-metarrythmisi-kai-koinwniki-allagi/>

του 1964), ενώ καταργείται το δικαίωμα της εισαγωγής άνευ εξετάσεων στα ανώτερα και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα των νικητών των σχολικών αγώνων.⁴⁷ Η Ελλάδα, παρακολουθώντας, πλέον, τις διεθνείς εξελίξεις, συμμετέχει, από το 1976, σε διεθνείς σχολικές διοργανώσεις με πρώτο παράδειγμα τη συμμετοχή της στην παγκόσμια «Γυμνασιάδα». Το πλαίσιο των εκπαιδευτικών αλλαγών της περιόδου ολοκληρώνεται με τη συγκρότηση νέου Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών (Α.Π.Σ.) για τη Φυσική Αγωγή, το 1977.⁴⁸ Την έναρξη μιας νέας εποχής για τη Φυσική Αγωγή σηματοδοτεί η διαφορετική διάρθρωση, σε σχέση με τα προηγούμενα, του νέου Α.Π.Σ. αλλά και η για πρώτη φορά, σε επίσημο πρόγραμμα σπουδών, εμφάνιση του μαθήματος με τον τίτλο «Φυσική Αγωγή».

Από τη δεκαετία του 1980 διαμορφώνεται μια τάση, η οποία θέτει ως προτεραιότητα του μαθήματος την εκμάθηση της τεχνικής διαφόρων αθλημάτων, τάση που εκφράζεται από τα νέα Αναλυτικά Προγράμματα. Αυτή η προσέγγιση είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις προσπάθειες προσέγγισης της Φυσικής Αγωγής μέσα από τις επιστήμες, κυρίως, της εργοφυσιολογίας και της εργομετρίας, αλλά και τις εφαρμογές της προπονητικής, τάση που καλλιεργείται στα ιδρύματα εκπαίδευσης γυμναστών. Μάλιστα τα συγκεκριμένα πανεπιστημιακά ιδρύματα αναβαθμίζονται σε ανώτατα (1982) και μετονομάζονται σε *Τμήματα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού* (Τ.Ε.Φ.Α.Α.), αναδεικνύοντας το συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον της πολιτείας, αλλά και της κοινωνίας, για θέματα αθλητισμού.⁴⁹

47. Π.Δ. 368 «Περί εισιτηρίων εξετάσεων και εισαγωγής σπουδαστών εις τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα και Ανωτέρας Σχολάς», ΦΕΚ114/16.6.1975, άρθρο 11.

48. Π.Δ. 1034 «Περί των διδασκομένων μαθημάτων και του Αναλυτικού και Ωρολογίου Προγράμματος του Δημοτικού Σχολείου», ΦΕΚ 347/12.11.1977 και Π.Δ. 831 «Περί ωρολογίου προγράμματος του Ημερησίου Γυμνασίου και αναλυτικού προγράμματος των Α' και Β' τάξεων αυτού», ΦΕΚ 270/20.9.1977.

49. Μ. Καρατάϊδου, *Η Φυσική Αγωγή στην ελληνική μέση εκπαίδευση*, ό.π., σ. 113.

Έτσι, κατά την πρώτη περίοδο των κυβερνήσεων του ΠΑ.ΣΟ.Κ. επεκτείνονται και συστηματοποιούνται μέτρα που έχουν θεσμοθετηθεί ή προγραμματιστεί παλαιότερα, αλλά ταιριάζουν στους νέους στόχους, ενώ με πολλά στοιχεία τους εκφράζουν αυξημένη κοινωνική ευαισθησία. Την περίοδο, λοιπόν, αυτή λαμβάνονται μέτρα σχετικά με την ενίσχυση των αθλοπαιδιών (σπορ) στο σχολείο, ως πεδίων καλλιέργειας και ανάπτυξης της «αγάπης των μαθητών για τον αθλητισμό». Σε αυτό το πλαίσιο ο σχολικός αθλητισμός λαμβάνει σημαντική θέση στα προγράμματα σπουδών και ο θεσμός των σχολικών αγώνων, ως μια «γενικότερη πολιτική στον τομέα της Φυσικής Αγωγής», ενισχύεται αναδεικνύοντας την πρόθεση της πολιτείας να καλλιεργήσει στους μαθητές μια νέα αθλητική κουλτούρα. Από το 1981 παρέχεται η δυνατότητα οργάνωσης προγραμμάτων αθλητικών δραστηριοτήτων σε γυμνάσια και λύκεια εκτός ωρολογίου προγράμματος. Μάλιστα, στο πλαίσιο εκδημοκρατισμού του σχολείου, το 1982 καταργείται ο θεσμός του Επιθεωρητή και αντικαθίσταται από αυτόν του Σχολικού Συμβούλου, ενώ δημιουργούνται Διευθύνσεις Πρωτοβάθμιας - Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και ιδρύονται γραφεία Φυσικής Αγωγής. Κυρίαρχη, όμως, επιδίωξη των σχολικών αγώνων παραμένει η άντληση ταλέντων και η ανάπτυξη του ελληνικού αθλητισμού. Ενδεικτικά αυτής της τάσης είναι και τα ακόλουθα στοιχεία. Οι πανελλήνιοι σχολικοί αγώνες που έως το 1980 ήταν διήμεροι, από το 1981 έως το 1985 γίνονται τριήμεροι λόγω του εμπλουτισμού του αγωνιστικού προγράμματος με νέα αθλήματα και της επέκτασης του θεσμού, ενώ από το 1985 οι αγώνες Λυκείων διαχωρίζονται από αυτούς των Γυμνασίων.⁵⁰ Νέος γενικός σκοπός του μαθήματος, σε άμεση σχέση με τον

50. Το σχολικό έτος 1982-83 αλλά και 1984-85 το υπουργείο Παιδείας επιχειρεί να αναβαθμίσει το μάθημα της Φυσικής Αγωγής και στο δημοτικό σχολείο εισάγοντας τις αθλοπαιδιές στην ύλη των Αναλυτικών Προγραμμάτων, όχι μόνο ως μέσα καλλιέργειας κινητικών δεξιοτήτων, αλλά και καλλιέργειας ευρύτερων νοοτροπιών και τρόπων δράσης εντός του κοινωνικού γίγνεσθαι.

σκοπό της εκπαιδευτικής βαθμίδας, είναι: «μέσα από ποικίλες κινητικές και αθλητικές δραστηριότητες, να βοηθήσει κατά προτεραιότητα στη σωματική ανάπτυξη των μαθητών και να συμβάλει στην ψυχική και πνευματική τους καλλιέργεια, καθώς και την αρμονική τους ένταξη στην κοινωνία». Παράλληλα, ενισχύει τη μετάβαση των μαθητών σε αθλητικούς χώρους και την υποχρεωτική διοργάνωση αγώνων με σκοπό «να καλύψουν ανάγκες για τη φυσική τους αγωγή» αλλά και του «εθνικού μας αθλητισμού». ⁵¹ Στην ίδια λογική, το 1985, συντάσσεται το νέο οργανωτικό πλαίσιο της Γ.Γ.Α., το οποίο περιλαμβάνει τη δημιουργία ειδικού τμήματος «Σχολικού και Πανεπιστημιακού Αθλητισμού». Αυτές οι εκπαιδευτικές επιλογές παραπέμπουν στην αντιμετώπιση της σχολικής Φυσικής Αγωγής ως πεδίου ανάπτυξης του ανταγωνιστικού αθλητισμού υψηλών προδιαγραφών και καλλιέργειας νέων νοσοτροπιών.

Το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1984, που εξειδικεύει τους στόχους των διδακτικών αντικειμένων του Γυμνασίου, ορίζει για πρώτη φορά ως στόχο της Φυσικής Αγωγής τη «συνειδητοποίηση της ευεργετικής επίδρασης της άσκησης στον άνθρωπο την απόκτηση συνήθειας για άσκηση για όλη τη ζωή». ⁵² Στο ίδιο πλαίσιο ο «μεταρρυθμιστικός» νόμος του 1985 ⁵³ δίνει τη δυνατότητα δημιουργίας, σε κάθε σχολείο της μέσης εκπαίδευσης, *Μαθητικών Ομίλων Αθλημάτων* (Μ.Ο.Α.). Επιστέγασμα των νέων προσανατολισμών της εκπαιδευτικής πολιτικής είναι η θεσμοθέτηση σχολικών πρωταθλημάτων με υπουργική απόφαση το 1986. ⁵⁴ Η απόφαση προβλέπει την τέλεση σχο-

51. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, *Αναλυτικό Πρόγραμμα και Οδηγίες για τη διδασκαλία της Φυσικής Αγωγής του Δημοτικού Σχολείου*, Αθήνα, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, 1988, σ. 3, 8.

52. Π.Δ. 91 «Ωρολόγιο και Αναλυτικό Πρόγραμμα των Σχολείων Μέσης Γενικής Εκπαίδευσης», ΦΕΚ 35/23.3.1984.

53. Νόμος 1566 «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 167/30.9.1985, άρθρα 47, 63.

54. Υπουργική Απόφαση Γ4/93/671/13.11.1986, ΦΕΚ 99B/26.2.1987, σ. 906.

λικών αγώνων (ενδοσχολικοί, σε επίπεδο νομού, πανελλήνιοι) κατ' έτος στην πρωτοβάθμια⁵⁵ και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ καθορίζει τη συμμετοχή της χώρας σε διεθνείς σχολικούς αγώνες και ορίζει ως επιδίωξη τη διοργάνωση ανάλογων. Τελικά, η απόφαση θα επικυρωθεί το 1987⁵⁶ και θα τεθεί σε άμεση ισχύ το 1988 με τον νόμο 1824.⁵⁷ Τη διαρρύθμιση του οργανωτικού πλαισίου των σχολικών πρωταθλημάτων θα επιχειρήσουν δύο νέες εγκύκλιοι του υπουργείου Παιδείας, το 1988 και το 1989, που προβλέπουν τη σύσταση αντίστοιχων επιτροπών, της *Οργανωτικής Επιτροπής Νομού* και της *Κεντρικής Οργανωτικής Επιτροπής Πανελληνίων Σχολικών Πρωταθλημάτων*. Κύρια στόχευση αυτών των επιτροπών είναι η προσπάθεια ανάπτυξης του σχολικού αθλητισμού και η σύζευξή του με τον εξωσχολικό.

Στην ίδια λογική ιδρύονται από το 1988 στη μέση εκπαίδευση ειδικά τμήματα για αθλητές-μαθητές, τα *Τμήματα Αθλητικής Διευκόλυνσης* (Τ.Α.Δ.), με σκοπό να τους διευκολύνουν στη φοίτηση αλλά και στην αθλητική τους προετοιμασία. Ουσιαστικά είναι μια προσπάθεια σύνδεσης του σχολικού αθλητισμού με τον σωματειακό. Με τον τρόπο αυτό κορυφώνεται η τάση «εξαθλητισμού» του μαθήματος της Φυσικής Αγωγής, να προάγει δηλαδή έναν συγκεκριμένο τρόπο ιεραρχικής κατηγοριοποίησης των μελών της κοινωνίας, στη βάση ενός ανταγωνιστικού προτύπου επιδόσεων, το οποίο λειτουργεί στο πλαίσιο «φυσικοποιημένων» ικανοτήτων.⁵⁸ Μάλιστα, στο θερινό τμήμα

55. Επίσης, το 1986 με σχετική εγκύκλιο ορίζεται ότι το μάθημα στα δημοτικά σχολεία μπορούν να διδάσκουν και οι πτυχιούχοι ή οι τελειόφοιτοι των Τ.Ε.Φ.Α.Α.

56. Υπουργική Απόφαση Γ4/931/671 «Σχολικές Αθλητικές Εκδηλώσεις», ΦΕΚ 99Β/26.2.1987, σ. 906.

57. Νόμος 1824 «Ρύθμιση θεμάτων εκπαιδευτικών και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 296/30.12.1988.

58. Νικόλαος Αγραμμάκης, *Η εκπαιδευτική πολιτική στον τομέα της σχολικής Φυσικής Αγωγής στην Ελλάδα: οι θεσμικές αλλαγές κατά τη δεκαετία του 1980*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο, Τμήμα Κοινωνιολογίας της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης, 2007, σ. 84-97.

της Βουλής του 1989, ψηφίζεται νόμος που προβλέπει ότι ο σχολικός αθλητισμός σε επίπεδο παγκοσμίων πρωταθλημάτων δίνει «προνόμια» στους μαθητές/αθλητές, τα ίδια με αυτά που ισχύουν για το συλλογικό αθλητισμό και τις εθνικές ομάδες.

Τα Αναλυτικά Προγράμματα του 1990 διατηρούν τον αθλητικό προσανατολισμό των προγραμμάτων της προηγούμενης δεκαετίας και συνεχίζουν να δίνουν έμφαση στις αθλοπαιδιές.⁵⁹ Στοιχεία αυτής της κατεύθυνσης και των προθέσεων της πολιτείας λανθάνουν και στον τρόπο αξιολόγησης των μαθητών. Αυτή γίνεται με βάση την εξέταση των μαθητών σε συγκεκριμένες φυσικές ικανότητες και, κυρίως, σε τεχνικές αθλητικής δεξιότητας που έχουν διδαχθεί. Στο εισαγωγικό μέρος του Αναλυτικού Προγράμματος οι συντάκτες τονίζουν ότι έλαβαν υπόψη τις σύγχρονες επιστημονικές και παιδαγωγικές αντιλήψεις, με αναφορά στην απόκτηση αθλητικών συνηθειών για μια «διά βίου» άσκηση ή άθληση, αλλά και τη διατήρηση και βελτίωση των φυσικών ικανοτήτων, της υγείας και της ευεξίας των μαθητών.

Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός ότι ως σκοπός του μαθήματος ορίζεται η προσπάθεια να καταστήσει τους μαθητές «ικανούς να ενταχθούν αρμονικά και ωφέλιμα στο κοινωνικό σύνολο». Στους επιμέρους σκοπούς της Φυσικής Αγωγής εντάσσεται και ο «ψυχικός τομέας». Ο τομέας αυτός υποστηρίζεται «μέσω της βελτίωσης των φυσικών ικανοτήτων και της εκμάθησης αθλητικών δραστηριοτήτων, όπως είναι οι αθλοπαιδιές». Στοχεύει, μάλιστα, στην «ανάπτυξη κοινωνικών και ηθικών χαρακτηριστικών», όπως η συνεργασία, η αλληλεγγύη, η αυτοπειθαρχία, η υπευθυνότητα η επιμονή, η υπομονή, η αυτοεκτίμηση, η αυτοεμπιστοσύνη, η τιμιότητα, η αξιοκρατία, η δικαιοσύνη, ο σεβασμός των αντιπάλων».

Στο πλαίσιο αυτό οι σχολικοί αγώνες αποκτούν ιδιαίτερη δυναμική τόσο στην πρωτοβάθμια, όπου από τις αρχές της

---

59. Π.Δ. 11 «Τροποποίηση και συμπλήρωση ωρολογίων και αναλυτικών προγραμμάτων σχολείων Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης», ΦΕΚ 5/22.1.1990.

δεκαετίας έχουν διοριστεί οι πρώτοι εκπαιδευτικοί Φυσικής Αγωγής, όσο και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Προς το τέλος της δεκαετίας, ο θεσμός αποκτά νέα δυναμική, ενώ ενισχύεται και η προμολογία των νικητών στους σχολικούς αγώνες με τον νόμο του 1992.⁶⁰ Η σταδιακή στροφή που παρατηρείται στους σκοπούς του μαθήματος που το τοποθετούν στο πλαίσιο μιας νέας αγωγής και παιδαγωγικής, διαγράφει και μια τάση άμβλυνσης των προαναφερόμενων αθλητικών τάσεων, κυρίως σε επίπεδο στόχων. Αυτές οι υπολανθάνουσες νέες τάσεις είναι σημαντικό να συνδεθούν, εκτός των άλλων, και με τις προσπάθειες συμπόρευσης με τις τάσεις της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής σχετικά με τη σχολική Φυσική Αγωγή, μετά τη συνθήκη του Μάαστριχτ το 1992 και, κυρίως, τη μεταρρύθμιση του 1997. Είναι τάσεις που χαρακτηρίζονται από διάθεση για αλλαγή στάσης και νοοτροπίας στα εκπαιδευτικά και παιδαγωγικά θέματα. Παρ' όλα αυτά παραμένουν αρκετά στοιχεία τα οποία είναι ικανά να διατηρήσουν το κλίμα που έχει δρομολογηθεί.

Αντί επιλόγου

Γίνεται σαφές με όσα προηγήθηκαν ότι οι αθλητικοί σχολικοί αγώνες, ως εκπαιδευτικός θεσμός και δραστηριότητα στο πλαίσιο της Φυσικής Αγωγής, αποτελούν μια ιδιαίτερα σημαντική διαδικασία, η οποία διαχρονικά κλήθηκε να επιτελέσει ιδιαίτερα σημαντικές εκπαιδευτικές λειτουργίες. Υπό το πρίσμα αυτό, οι σχολικοί αγώνες λειτουργούν ως μοχλός ενίσχυσης των στοχεύσεων της σχολικής σωματικής άσκησης. Προβάλλει με ενάργεια η καθοριστική σύζευξη των εκάστοτε προταγμάτων, που υποστηρίζουν και υπαγορεύουν τη θέση των σχολικών αγώνων στην εκπαιδευτική διαδικασία, με την προσπάθεια διάχυσης νέων αξιών στον μαθητικό πληθυσμό. Διαχρονικά καλούνται να συμβάλλουν στη διαμόρφωση υγιών πολιτών για την εθνική

---

60. Νόμος 2009 «Εθνικό Σύστημα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 18/14.2.1992, άρθρο 24.

άμυνα, στην εμπέδωση της πειθαρχίας και της υπακοής για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης, στην ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης και στην προώθηση του εθνικού γοήτρου, στην εγχάραξη της κυρίαρχης ιδεολογίας. Επίσης, λειτουργούν ως μοχλός προώθησης της κοινωνικής αλληλεγγύης, αλλά και προαγωγής μιας δημόσιας ηθικής ως μέρους παροχής κοινωνικής πρόνοιας. Η μελέτη, λοιπόν, που θα επιχειρήσει την ανάδειξη των χαρακτηριστικών αυτής της πορείας θα πρέπει να λάβει υπόψη, παράλληλα με τις ποικίλες απόπειρες μεταρρύθμισης του θεσμού των αθλητικών σχολικών αγώνων, τη σχέση τους με τις εκάστοτε στοχεύσεις της σχολικής Φυσικής Αγωγής, τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, την εμβέλεια των κυρίαρχων κοινωνικών αξιών με τις οποίες επενδύονται τα σπορ και η σχολική σωματική άσκηση την εκάστοτε περίοδο, καθώς επίσης και τις προτεραιότητες και επιδιώξεις (ιδεολογικές, πολιτικές, κοινωνικές) της εκάστοτε εκπαιδευτικής πολιτικής.

Θα ήταν, όμως, λάθος να υποθέσουμε ότι οι ποικίλες αλλαγές που επιχειρούνται στο πλαίσιο της σχολικής ζωής, μέσω των αλλαγών του θεσμού που μας είναι προφανείς, αποτελούν πρωτοβουλία ενός μόνο πολιτικού χώρου ή της «εκ των άνω» επιβολής. Αντίθετα, τα αίτια θα πρέπει να αναζητηθούν σε ένα ιδιαίτερα ευρύ φάσμα παραγόντων, οι οποίοι μπορούν να εκκινούν από τις πολιτικές επιλογές και τους ποικίλους όρους συγκρότησης κοινωνικών ταυτοτήτων, έως την προώθηση συντεχνιακών και ατομικών συμφερόντων. Με αρκετούς βέβαια ενδιάμεσους παράγοντες.

Σοφία Κανταράκη*

ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ
ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΕΔΡΑΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΖΑΓΓΟΓΙΑΝΝΗ (1901)

Το παρόν άρθρο πραγματεύεται τις αντιδράσεις του τύπου αναφορικά με πραγματεία που δημοσίευσε ο καθηγητής της πρώτης Παιδαγωγικής έδρας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Δημήτριος Ζαγγογιάννης σε γερμανικό παιδαγωγικό περιοδικό μετά από πρόσκληση του περίφημου τότε Γερμανού παιδαγωγού Wilhelm Rein. Ο Ζαγγογιάννης παρουσίασε όψεις της ελληνικής εκπαιδευτικής κατάστασης, ιδιαίτερα της μέσης εκπαίδευσης, επισημαίνοντας τα τρωτά της. Οι επισημάνσεις του θεωρήθηκαν σκοφαντική δυσφήμιση της χώρας από τον τότε υπουργό επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως Σ. Στάη, ο οποίος προχώρησε στην απόλυση του καθηγητή, συνεπικουρούμενος από μερίδα του Τύπου στην απόφαση αυτή. Στο παρόν άρθρο προβάλλονται οι αντιδράσεις του Τύπου, θετικές και αρνητικές ως προς την εξέλιξη των πραγμάτων, και διερευνάται ο γενικότερος ρόλος του.

Λέξεις κλειδιά: Τύπος, Δημήτριος Ζαγγογιάννης, λογοκρισία, εκπαίδευση

---

* Φιλολόγος, Υποψήφια διδάκτωρ στο Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

PRESS (NEWSPAPERS) AND CENSORSHIP
OF SCIENTIFIC THOUGHT AND EXPRESSION:
THE CASE OF THE PROFESSOR OF THE FIRST
PEDAGOGICAL CHAIR DIMITRIOS ZAGGOGIANNIS

The present essay deals with the reactions of the press regarding an article published by the professor of the first Pedagogical Chair at the University of Athens, Dimitrios Zaggogiannis, in a German pedagogical magazine at the invitation of the famous German pedagogue Wilhelm Rein. Zaggogiannis presented aspects of the Greek educational situation, especially secondary education, pointing out its vulnerabilities. His remarks were considered defamatory of the country by the Minister of Ecclesiastical and Public Education S. Stai, who dismissed the professor, assisted in this decision by a section of the press. This article examines the reactions of the press, positives and negatives in terms of the course of events and focuses on its general role.

Keywords: Press, Dimitrios Zaggogiannis, censorship, education

[...] επιστημονική ελευθερία και παρορησία, έτι δε ανεξαρτησία χαρακτήρος και ανθρωπισμός δεν είναι επιτετραμμένα εις τους καθηγητάς του πανεπιστημίου και δεν θα είναι δε πραγματικός επιτετραμμένα, αν οι κ.κ. καθηγηταί αρογγύστως ανεχθώσιν το ράπισμα, όπερ, αμέσως κατ' εμού κατενεχθέν επί τοις γνωρίσμασιν εκείνοις του επιστήμονος εμμέσως κατηνέχθη κατ' αυτού του ανωτάτου ημών εκπαιδευτηρίου.¹

Εισαγωγή

Η ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ και ο κατοπτρισμός εν γένει των κοινωνικών πτυχών στον Τύπο, ως μια διάθλαση της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας μέσα από συγκεκριμένους γλωσσικούς κώ-

1. Δημήτριος Κ. Ζαγγογιάννης, *Λόγοι απολύσεως από της εν τω Πανεπιστημίου καθηγεσίας*. Εν Αθήναις, Εκ των Καταστημάτων της «Ακροπόλεως», 1901, σ. 117.

δικες, είναι δυνατόν να μας προσπορίσει χρήσιμα στοιχεία για την ιδεολογία, τις αντιλήψεις και τις πεποιθήσεις μιας εποχής σε όλους τους τομείς, συμπεριλαμβανομένης και της εκπαίδευσης. Αυτό, σε καμιά περίπτωση, δε σημαίνει ότι ο Τύπος λειτουργεί αμερόληπτα και ανεξάρτητα από το κοινωνικό, οικονομικό ή πολιτικό («καθεστώς αλήθειας») και τις επιθυμίες αυτού του καθεστώτος, διότι ανέκαθεν αποτελούσε ένα πολύπτυχο διαλογικό χώρο επικοινωνιακού ελέγχου που αποτύπωνε αλλά και καλλιεργούσε ελεγκτικές, εξουσιαστικές τάσεις. Πρόκειται για έναν έλεγχο προσανατολισμένο προς την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων, μέσω του οποίου είτε στηλιτεύονται μέσω αντεγκλήσεων² αρνητικές πλευρές της άσκησης εξουσίας είτε υπηρετείται η εκάστοτε ισχύουσα τάξη πραγμάτων.³ Αναμφίβολα, όμως, η σύνδεση του Τύπου με συγκεκριμένα πολιτικά συμφέροντα αφενός του προσδίδει «έναν καθαρά απολογιστικό και προπαγανδιστικό χαρακτήρα, αφετέρου έναν εξυβριστικό και εν πολλοίς εκβιαστικό».⁴

Μέσα σε αυτή, λοιπόν, την προοπτική, η παρούσα μελέτη θα επιχειρήσει την αναψηλάφηση της υπόθεσης λογοκρισίας μιας επιστημονικής πραγματείας του καθηγητή της πρώτης Παιδαγωγικής έδρας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Δημητρίου Ζαγγογιάννη (1860-1904), όπως αυτή αποτυπώθηκε σε δημοσιεύματα εφημερίδων της εποχής. Η πραγματεία αυτή αφορούσε στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα και δημοσιεύτηκε το 1901 στο γερμανικό επιστημονικό περιοδικό *Deutsche*

---

2. Αξίζει να σημειωθεί ότι στα τέλη του 19ου αιώνα, σύμφωνα με τον Τσουκαλά, ο λιβελογραφικός χαρακτήρας της πλειονότητας των πολιτικών εφημερίδων παρέμενε συνήθως στο πλαίσιο της εξύβρισης και σπάνια προχωρούσε σε συκοφαντικές δυσφημίες, βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999, σ. 149.

3. Για τις διαμεσολαβήσεις που έχουμε να διαχειριστούμε αντιμετωπίζοντας τις ιστορικές πηγές, όπως είναι εδώ και η περίπτωση του Τύπου, βλ. Αντώνης Λ. Σμυρναίος, *Η ιστορία ως επιτύχωση: Από μια ιστοριογραφία βουλιμική σε μια υδροκεφαλική Διδακτική της Ιστορίας*, Αθήνα, Γρηγόρης, 2020, σ. 157 κ.εξ.

4. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, ό.π., σ. 150.

Zeitschrift für Ausländisches Unterrichtswesen.⁵ Απασχόλησε επισταμένως τον εκπαιδευτικό, αλλά, κυρίως, τον πολιτικό κόσμο των αρχών του 20ού αιώνα και προκάλεσε ποικίλα και διαφορούμενα σχόλια για το περιεχόμενό της. Απεικόνιζε με ρεαλισμό κρυμμένες πτυχές της εκπαιδευτικής πραγματικότητας στην Ελλάδα, επιφέροντας έντονο αναβρασμό στην κυβερνώσα πολιτική παράταξη. Επικρίθηκε για διασυρμό, δυσφήμιση και συκοφάντηση των εν οίκω, τα οποία όφειλαν, κατά την ομολογία κάποιων, να παραμείνουν επιμελώς ασχολίαστα. Το αποτέλεσμα ήταν η απόλυση του Ζαγγογιάννη από τον υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Σπυρίδωνα Στάη. Το γεγονός τροφοδότησε τον Τύπο με μια σειρά δημοσιευμάτων, μέσω των οποίων αναδύθηκε μια σαφής εικόνα διχογνωμίας γύρω από αυτή την υπόθεση. Πρωταρχικό ζητούμενο, λοιπόν, αυτού του άρθρου είναι να διαφανεί ο ρόλος του Τύπου σε αυτήν την υπόθεση, να διερευνηθεί η συχνότητα και ο τρόπος κάλυψης και μεταφοράς της στην κοινή γνώμη και η ρητορική που προβλήθηκε, σε σχέση πάντα με τα πολιτικά ήθη της εποχής αλλά και τον τρόπο λειτουργίας του πολιτικού συστήματος. Ποιες αντιλήψεις αποδεσμεύονται εντέλει από τη σειρά των άρθρων και των δημοσιογραφικών σχολιασμών αναφορικά με την απόλυση του παιδαγωγού;

Μια μερίδα του Τύπου, αναλαμβάνοντας τον ρόλο του διαμεσολαβητή ανάμεσα σε εκπαίδευση-επιστήμη και πολιτική, καταφέρθηκε με σφοδρότητα εναντίον του Ζαγγογιάννη, επικρίνοντάς τον, ενώ μια άλλη μερίδα, παίζοντας το ρόλο του συνηγόρου, διατράνωνε υπέρ της ελευθεροτυπίας. Αναμφίβολα ο

---

5. Αρχικά επρόκειτο να συμπεριληφθεί στον Η' και τελευταίο τόμο του *Encyklopädisches Handbuch der Pädagogik*, ο οποίος θα ήταν αφιερωμένος στα εκπαιδευτικά συστήματα της αλλοδαπής. Η έκδοση, όμως, του συγκεκριμένου τόμου αναβλήθηκε και ο γνωστός καθηγητής της Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο της Ιένας Wilhelm Rein προτίμησε να την δημοσιεύσει στο περιοδικό *Deutsche Zeitschrift für Ausländisches Unterrichtswesen*, Jg. 6, Heft 3, April 1901, R. Voigtländer's Verlag, Leipzig (i) σ. 177-203/Heft 4, Juli, 1901, (ii), R. Voigtländer's Verlag, Leipzig, σ. 257-285.

τρόπος παρουσίασης της αρθρογραφίας στον Τύπο, απεικασμα της ελληνικής κοινωνίας, φανερώνει την κοινωνική αλλά και την πολιτική απόχρωσή του, η οποία μπορεί να δομηθεί ή να αποδομηθεί την ίδια την πραγματικότητα, προσωπικότητες ή κοινωνικά ζητήματα, διαμορφώνοντας συγκεκριμένες «εικόνες» της εκπαίδευσης, ειδικότερα, ως μέρος της κοινωνίας και του πολιτικού συστήματος στην οποία αυτή λειτουργεί. Άλλωστε, η επιλογή του ημερήσιου Τύπου ως πληροφοριακού υλικού υπό τη μορφή ντοκουμέντου, συνιστά «ζωντανό δείγμα» και όχι δημιούργημα του ερευνητή.⁶

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο Τύπος δεν αποτελεί έναν απλό μεταφορέα ή πομπό μηνυμάτων, αλλά ένα είδος κοινωνικού παρατηρητηρίου φαινομένων, ένα πολύχρωμο πορτρέτο του κόσμου,⁷ με απόληξη όχι έναν απλό σχολιασμό αλλά μια διαδικασία κρίσης και επίκρισης, στις οποίες εμφολωρεί η ρητορική, η επιχειρηματολογία αλλά και η κριτική σκέψη. Ο Τύπος αποτελεί κατά γενική ομολογία ένα πολύ δυνατό εργαλείο έρευνας.⁸ Ως εκ τούτου μετατρέπεται σε πολύπτυχη πηγή για την Ιστορία, καταγράφοντας τον εκάστοτε κοινωνικό βηματισμό, τις στάσεις, τις απόψεις και τις νοοτροπίες του κοινωνικού γίνεσθαι. Από την άλλη πλευρά, ως μέσο επικοινωνίας, προκαλεί και ο ίδιος, με την αμφίσημη ρητορική του απέναντι στα γεγονότα, διχαστικές στάσεις και απόψεις.

Από κοινωνιολογική άποψη, ο διαχρονικός χαρακτηρισμός του Τύπου ως τέταρτης εξουσίας, επιβεβαιώνει και την κοινωνική-πολιτική σπουδαιότητα που αυτός εμπεριέχει, καθώς μπορεί ιδιαιτέρως να ασκεί έλεγχο και κριτική, θετική ή αρνη-

---

6. Βασίλης Φίλιας *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα, Gutenberg, 1996, σ. 87.

7. Michael Schudson, *Approaches to the sociology of news*, στο *Media and Society*, Edited by James Curran and David Hesmondhalgh, Bloomsbury Publishing Inc, 2019, p. 148.

8. Έλλη Δρούλια-Μητράκου, «Ο τύπος ως εργαλείο έρευνας», στον τόμο *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 2005, σ. 478.

τική, σε πολλές περιπτώσεις με ιδιαίτερη γλωσσική εκφορά για κάθε κυβερνητικό σχήμα και όχι μόνο, επιδιώκοντας μια αμφίσημη αποτίμηση των πεπραγμένων. Άλλωστε, και η ημερήσια διάταξη του Τύπου φαίνεται να μετατοπίζεται πολλές φορές προς την εμπορευματοποίηση της πληροφορίας, γεγονός που καταδεικνύει εμφανώς την κυριαρχία των εκδοτών ως τέταρτη εξουσία.⁹ Άλλωστε αυτή η κυριαρχία τούς έδωσε το προβάδισμα προβολής πολιτικών τοποθετήσεων με σκοπό να επηρεάζουν την κοινή γνώμη προς συγκεκριμένες πολιτικές κατευθύνσεις.¹⁰

Κοντολογίς, αντιλαμβανόμαστε ότι διαχρονικά ο «Τύπος είχε το μονοπώλιο της ειδησεογραφίας, είχε το μονοπώλιο του δημοσίου διαλόγου και του πολιτικού προβληματισμού που ήταν συνακόλουθός τους, είχε ακόμα και το μονοπώλιο των πολιτικών συζητήσεων».¹¹

1. Ο παιδαγωγός Δημήτριος Ζαγγογιάννης (1860-1904): Μια σύντομη βιογραφία

Ο Δημήτριος Ζαγγογιάννης, γιος του στρατιωτικού γιατρού και διευθυντή του Νοσοκομείου της Λαμίας Κωνσταντίνου Ζαγγογιάννη, γεννήθηκε στην πρωτεύουσα της Ρούμελης το 1860 και έδειξε από νωρίς το ανήσυχο πνεύμα του. Το 1875

9. Μύρων Αχείμαστος, Μαρία Κομνηνού, «Η μορφολογία της ημερήσιας διάταξης των ειδήσεων: Τύπος και τηλεόραση στην Ελλάδα», στο: Ρόη Παναγιωτοπούλου, Πέπη Ρηγοπούλου, κ.ά. (επιμ.), *Η κατασκευή της πραγματικότητας και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου του Ε.Κ.Π.Α.*, Αθήνα, 24-27 Απριλίου 1996, Αλεξάνδρεια, σ. 403-417.

10. Daniel C. Hallin & Paolo Mancini, *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*, Cambridge U.K., Cambridge University Press, 2004, p. 360.

11. Λέων Β. Καραπαναγιώτης, «Ο ελληνικός Τύπος από τον 20ό στον 21ο αιώνα», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 2005, σ. 48-49.

εγγράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών απ' όπου αποφοίτησε το 1881 με τον τίτλο του διδάκτορα της Φιλοσοφίας, όπως αποκαλούνταν τότε οι απόφοιτοι. Στις 25 Μαρτίου 1882 διορίζεται καθηγητής στο νεοσυσταθέν Γυμνάσιο της Λάρισας,¹² διδάσκοντας και στο Ελληνικό Σχολείο της πόλης, ενώ δυο χρόνια αργότερα, στις 18 Αυγούστου 1884, στάλθηκε, με έξοδα της Ελληνικής Πολιτείας, στη Γερμανία «προς σπουδήν της Παιδαγωγικής εν Πανεπιστημίοις και ειδικαίς σχολαίς επί μηνιαία χορηγία δραχμών τριακοσίων».¹³ Επιστρέφοντας στην Ελλάδα, διορίστηκε το 1890 καθηγητής των Ελληνικών στο Διδασκαλείο Αθηνών, ενώ έναν χρόνο αργότερα στο Διδασκαλείο της Λάρισας. Το καλοκαίρι του 1893, ενώ βρισκόταν στην ιδιαίτερη πατρίδα του, πληροφορήθηκε την προαγωγή του σε διευθυντή αυτού του Διδασκαλείου και στις αρχές Σεπτεμβρίου επανήλθε στη Λάρισα για να αναλάβει τα καθήκοντά του. Η επιστημονική του ανέλιξη ήταν αξιοσημείωτη και το 1896 διορίστηκε υφηγητής της Παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.¹⁴ Συνδέθηκε με τον πολιτικό και υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Αθανάσιο Ευταξία και με παρέμβασή του διορίστηκε το επόμενο έτος τμηματάρχης της μέσης εκπαίδευσης.

Ο Ζαγγογιάννης επανήλθε στην Ελλάδα μετά το πέρας των σπουδών του στη Γερμανία, κυρίως, κοντά στον περίφημο τότε παιδαγωγό Wilhelm Rein, έχοντας βιώσει άμεσα την εκπαιδευτική πραγματικότητα της χώρας στην οποία σπούδασε. Γνώρισε τον τρόπο οργάνωσης της εκπαίδευσης, της διδακτικής μεθοδολογίας, εμβάθυνε στον ρόλο των λειτουργών της εκπαίδευσης και ασφαλώς απέκτησε επισταμένη γνώση για

---

12. Βασιλικό Διάταγμα (25 Μαρτίου 1882), «Περί συστάσεων Γυμνασίων και διορισμού καθηγητών εν ταις προσαρτηθείσαις χώραις», ΦΕΚ 28/Α/24.4.1882.

13. Βασιλικό Διάταγμα (18 Αυγούστου 1884), «Περί αποστολής του Δ. Ζαγγογιάννη εις την Εσπερίαν ως υποτρόφου», ΦΕΚ 336/Α/22.8.1884.

14. Η διατριβή του επί υφηγεία είχε τίτλο: *Παιδαγωγούσα Διδασκαλία*, ήτοι έννοια και ουσιωδέσταται ταύτης απαιτήσεις, Αθήναι, 1896.

τις νέες τάσεις της γενικότερης σχολικής πρακτικής που άρχισαν να εμφανίζονται πρώτες στη χώρα αυτή.¹⁵ Πεποίθησή του ήταν ότι ο Έλληνας εκπαιδευτικός, με την κατάλληλη εκπαίδευση, ήταν δυνατόν να αντεπεξέλθει των «επενεκτέων εις αυτά μεταρρυθμίσεων».¹⁶ Ως φορέας αυτών των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη βελτίωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων, δημοσιεύοντας εργασίες που θεωρούσε ότι θα τις προωθούσαν.¹⁷

Από τη μεριά του ο υπουργός Ευταξίας είχε ως βασική του επιδίωξη την ίδρυση έδρας Γενικής Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας στο Πανεπιστήμιο για τον καταρτισμό των μελλόντων λειτουργών της μέσης εκπαίδευσης, γεγονός το οποίο θεωρούσε ότι αποτελεί βασική προϋπόθεση για την αναμόρφωση συνολικά του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Θεωρούσε ότι τα σοβαρά προβλήματα της μέσης εκπαίδευσης θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν με την ανάδειξη της Παιδαγωγικής σε επιστήμη αλλά και την αυτονόμησή της στο ακαδημαϊκό πεδίο.¹⁸ Για τη θέση αυτή προόριζε, λοιπόν, τον Ζαγγογιάννη, ο οποίος παρουσιαζόταν ως «ανήρ ειδικώτατος διά το μάθημα τούτο και ως εκ των σπουδών του, ων τρανόν τεκμήριον πρόκεινται πολλάι πραγματείαι αυτού, δημοσιευθείσαι ελληνιστί και γερμανιστί, και ως εκ της μακράς και ευδοκίμου αυτού υπηρεσίας

15. Γεώργιος Κοντομήτρος, *Η γερμανική μεταρρυθμιστική παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Βόλος, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, 2006, σ. 291, 293.

16. Δ. Ζαγγογιάννης, *Λόγοι απολύσεως*, ό.π., σ. 87.

17. Βλ. λ.χ. Δ. Ζαγγογιάννης, *Η μεταρρύθμιση των Γυμνασίων εν Γερμανία και τα εν ταύτην δι' ημάς διδάγματα*, Αθήναι 1895· «Παρατηρήσεις εις το του έτους 1889 νομοσχέδιον της Μέσης Εκπαιδύσεως», *Αθηνά*, τ. 3, 1891, σ. 39-94 και «Βραχεία παρατηρήσεις εις το περί εκπαιδευτικού συμβουλίου νομοσχέδιον του 1894», *Αθηνά*, τ. 6, 1894, σ. 380-391.

18. Παυλίνα Αρ. Νικολοπούλου, *Η πορεία του επιστημονικού κλάδου της Παιδαγωγικής προς την αυτονόμηση και οι διαδικασίες εδραίωσής του στο ακαδημαϊκό πεδίο: Το παράδειγμα του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2014, σ. 63.

ως καθηγητού γυμνασίου και γυμνασιάρχου». ¹⁹ Έτσι, το 1899 ο Λαμιώτης παιδαγωγός ανέλαβε, ως τακτικός καθηγητής, την έδρα της Γενικής και Γυμνασιακής Παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική Σχολή, ιδρύοντας, επίσης, και το Παιδαγωγικό Φροντιστήριο, που ήταν προσαρτημένο σε αυτήν για την παιδαγωγική κατάρτιση των αποφοίτων της Φιλοσοφικής και των «προλυτών» της Θεολογικής. ²⁰

Το ζήτημα, όμως, αυτό λειτούργησε αμφίρροπα στον ευρύτερο χώρο της εκπαίδευσης αλλά και της πολιτικής. Ήδη από τον Μάιο του 1899, σε άρθρο της εφημερίδας *Ακρόπολις*, με τίτλο «Η έδρα της Παιδαγωγικής», ²¹ θα επισημανθεί ότι «Το ζήτημα της έδρας της Παιδαγωγικής αρχίζει να περιπλέκεται...», καθώς, ενώ αρχικά ήταν ένας ο υποψήφιος, στο τέλος εμφανίστηκαν να διεκδικούν την επίζηλη αυτή θέση άλλοι δυο, επίσης γερμανοτραφείς, παιδαγωγοί, ο Παναγιώτης Οικονόμου και ο Χαρίσιος Παπαμάρκου. Έτσι η πρόσληψη του Ζαγγογιάννη δεν έγινε χωρίς εμπόδια. Η ίδια η καθηγητική του ικανότητα τέθηκε μάλιστα εν αμφιβόλω. Αφενός ο εισηγητής καθηγητής Ιωάννης Πανταζίδης αμφισβήτησε την καταλληλότητα του Ζαγγογιάννη, με το αιτιολογικό ότι δεν είχε καταφέρει μέχρι τότε να αποδείξει «τι εκ των εκεί [στη Γερμανία] ευδοκιμούντων» μπορούσε να εφαρμοσθεί στην Ελλάδα, ²² αφετέρου ο καθηγητής Χρήστος Παπαδόπουλος έθεσε και το ζήτημα της πανεπιστημιακής διδακτικής εμπειρίας του, αν και θεωρούσε

19. Αθανάσιος Π. Ευταξίας, *Τα νομοσχέδια του Υπουργείου της Παιδείας*, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, 1900, σ. 45.

20. Βασιλικό Διάταγμα «Περί ιδρύσεως παιδαγωγικού φροντιστηρίου προς πρακτικήν παιδαγωγικήν και διδακτικήν άσκησιν των υποψηφίων λειτουργών», ΦΕΚ 258/Α/24.11.1899.

21. Εφημ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 6174, 16.5.1899.

22. Λαμπρινή Σκούρα, «Η ίδρυση της πρώτης έδρας Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ως παράγοντας βελτίωσης της ποιότητας της «γυμνασιακής παιδείας», στο Αθ. Τριλιανός (επιμ.), *Η Ποιότητα στην εκπαίδευση: Τάσεις και προοπτικές, Πρακτικά Πανελλήνιου Συνεδρίου με διεθνή συμμετοχή*, τ. 2, Π.Τ.Δ.Ε., Ε.Κ.Π.Α., 2012, σ. 549.

ότι με την πάροδο του χρόνου ο Ζαγγογιάννης θα μπορούσε να την αποκτήσει. Ο Πανταζίδης, επιπλέον, κατέκρινε τον Ζαγγογιάννη για τη γλώσσα που χρησιμοποιούσε στα βιβλία του, η οποία, όπως ισχυριζόταν, ήταν «ακατανόητος» και «κακόζηλος, ούτε αρχαϊζουσα ούτε η συνήθως γραφομένη».²³

Ωστόσο, η καθοριστική ρωγμή στην πανεπιστημιακή του πορεία εμφανίστηκε μετά τη δημοσίευση της πραγματείας του στο γερμανικό περιοδικό *Deutsche Zeitschrift für Ausländisches Unterrichtswesen*,²⁴ όπου σε 45 διακριτές ενότητες ανέλυσε την εκπαιδευτική πραγματικότητα της μέσης εκπαίδευσης στην Ελλάδα, καθώς και τα δεινά της, με ειδική αναφορά στους εκπαιδευτικούς, στους μαθητές, στα σχολεία, στα διδασκόμενα μαθήματα, στη διοίκηση και στην κυβερνητική εποπτεία. Στο τεύχος 3 του Απριλίου 1901 δημοσιεύτηκαν, λοιπόν, οι πρώτες 25 ενότητες, με τίτλο «Allgemeine Bemerkungen über das ganze Mittelschul-oder Gymnasienwesen», ενώ οι επόμενες 20, με τίτλο «Gymnasien», στο τεύχος 4 του Ιουλίου της ίδιας χρονιάς. Ειδικότερα, στην 5η ενότητα²⁵ εκείνου του κειμένου παρουσιάζονταν βαρύνουσας σημασίας αναφορές για την εν γένει φατριαστική πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα και τις άρρηκτες «πελατειακές» σχέσεις²⁶ των κυβερνώντων με τους ψηφοφόρους τους, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της κοινωνικής δυσπραγίας και διαφθοράς, και σκια-

23. Στο ίδιο, σ. 550.

24. Ο τίτλος της πραγματείας του ήταν «Entwicklung und gegenwärtigen Zustand der griechischen Gymnasien» («Ανάπτυξις και παρούσα κατάσταση των ελληνικών Γυμνασίων»).

25. Βλ. *Deutsche Zeitschrift*, ό.π., σ. 179-180.

26. Το επάγγελμα του εκπαιδευτικού στην Ελλάδα, ειδικά την εποχή που εξετάζουμε, υπήρξε από τα κυριότερα θύματα μικροκομματικής εκμετάλλευσης και εξουσιαστικής αλαζονείας των κομματικών αρχηγών και των τοπικών εκπροσώπων τους (κομματάρχων). Αυτό επιβεβαιώνεται από βιβλιογραφικές αναφορές, νομικά κείμενα αλλά, κυρίως, από τις εισηγητικές εκθέσεις των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων, σχετικά βλ. Ιωάννης Πυργιωτάκης, *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1994, σ. 210.

γράφονταν, επίσης, μια διαχρονική εικόνα δυσλειτουργίας του εκπαιδευτικού θεσμού και ιδιαίτερα των υπηρεσιακών μεταβολών, των παύσεων και των διορισμών των εκπαιδευτικών αλλά και του προβιβασμού ανάξιων μαθητών. Έχοντας ο Ζαγγογιάννης εμπειρία από ανάλογα ζητήματα («μικροπολιτικής») και φατριαστικών τεχνασμάτων, κατά την περίοδο μάλιστα που διατελούσε διευθυντής στο Διδασκαλείο Λάρισας (1895-1896), είχε ιδιαίτερη επίγνωση των ισχυρών πιέσεων που ασκούσαν οι πολιτευτές για την ευνοϊκή μεταχείριση των μαθητών στις εξετάσεις. Θεωρώντας προσωπική και πολιτική του ευθύνη να μην «προβιβάσει και να μη χειροτονήσει παρ' αξίαν δημοδιδασκάλους», διεξήγαγε τις απολυτήριες εξετάσεις με απαράμιλλη αυστηρότητα, τακτική με την οποία ευθυγραμμίστηκε και η πλειονότητα των καθηγητών, γεγονός, όμως, που θα προκαλέσει οξεία αναταραχή όχι μόνο στο Διδασκαλείο αλλά και στο υπουργείο, λόγω του μεγάλου αριθμού των απορριφθέντων. Οι πιέσεις τους μάλιστα προς το υπουργείο το αναγκάζουν στη συνέχεια να υποκύψει «εις τας παρακλήσεις» και να διατάξει «παρά τον νόμον» την επανεξέτασή τους.²⁷

Οι τοποθετήσεις²⁸ του Ζαγγογιάννη στο περιοδικό επέφεραν μεγάλη αναστάτωση στον κυβερνητικό χώρο και οδήγησαν στην απόλυση του καθηγητή, με διάταγμα το οποίο υπογράφηκε στις 28.7.1901 (ΦΕΚ 171/Γ/28-7-1901, σ. 621-622),²⁹ παράλληλα με μια αναλυτική αιτιολογική έκθεση του υπουργού Στάη, η οποία δημοσιεύτηκε αυτούσια στον Τύπο, χωρίς, όμως,

---

27. «Ούτω δε ενεργήθησαν οι παρά τον νόμον εξετάσεις των ήδη απερριμμένων, οι οποίοι ούτω έλαβον τα διπλώματα αυτών εις βάρος του δημοσίου, το οποίον νυν τους μισθοδοτεί ως δημοδιδασκάλους του κράτους», Δ. Ζαγγογιάννης, *Λόγοι απολύσεως*, ό.π., σ. 40.

28. Το «δῆθεν επιλήψιμο χωρίο της πραγματείας», κατά την έκφραση του Ζαγγογιάννη, παρατίθεται στο τομίδιο που ο ίδιος λίγο αργότερα εξέδωσε, βλ. Δ. Ζαγγογιάννης, *Λόγοι απολύσεως*, ό.π., σ. 31-37. Δεν παρουσιάζεται εδώ για λόγους συντομίας.

29. Λαμπρινή Σκούρα, *Η γενική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα (1862-1910)*, Αθήνα, Gutenberg, 2014, σ. 379 και Δ. Ζαγγογιάννης, *Λόγοι απολύσεως*, ό.π., σ. 17.

να έχει προηγηθεί καμιά απολογία από μέρους του κατηγορούμενου. Η έκθεση του υπουργού εξέπληξε με την κυνικότητά της όχι μόνο τον ίδιο τον Ζαγγογιάννη, που τη χαρακτήρισε «προσωπικό λίβελλο», θέτοντας έτσι ζήτημα υπουργικής αξιοπρέπειας,³⁰ αλλά και την κοινή γνώμη. Έτσι, ο Τύπος της εποχής, με ηχηρή παρέμβασή του και ανάλογα με την πολιτική του τοποθέτηση, ανέλαβε για μέρες το διττό ρόλο του επικριτή του παιδαγωγού αλλά και του συνηγόρου της ελευθεροτυπίας. Ο Ζαγγογιάννης, απλός θεατής και αποδέκτης των κατηγοριών, υποστήριξε στη μετέπειτα απολογία του πως η πραγματεία του ήταν απλώς η αφορμή που αναζητούσε ο Στάης για να τον απολύσει και να τροποποιήσει τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια που είχε καταρτίσει προηγουμένως ο Ευταξίας, επιδεινώνοντας τη μεταξύ τους υποβόσκουσα διαμάχη,³¹ εφόσον η ίδια η έδρα της

30. Δ. Ζαγγογιάννης, *Λόγοι απολύσεως*, ό.π., σ. 10.

31. Μία αιτία για τη συμπεριφορά του Στάη απέναντι στον Ζαγγογιάννη θα μπορούσε να ανιχνευτεί στην έντονη διαπροσωπική και πολιτική αντιπαλότητα των δύο υπουργών Παιδείας, η οποία είχε προηγηθεί κάποιους μήνες της απόλυσης του καθηγητή, όπως αυτή αποτυπώνεται σε σειρά άρθρων του Ευταξία στην εφ. *Ακρόπολις*, με τίτλο «Το υπουργείο Παιδείας – Πώς λειτουργεί σήμερα». Ο πρώην υπουργός θα εκφράσει έντονα τη δυσφορία του και θα καταφερθεί με σφοδρότητα κατά των υποβληθέντων νομοσχεδίων του Στάη, διότι «ταύτα είνε αληθή πραξικοπήματα, ουχί πλέον κατά της παιδείας αλλά κατ' αυτής της ηθικής, ως τοιαύτα δε διαπραττόμενα αλλαχού και παρ' ημίν αυτοίς έτι εν προγενεστέροις χρόνοις, θα εξήγειρον την κοινήν αγανάκτησιν» (Εφημ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 6701, 30.10.1900). Οι πολιτικές αλλά και προσωπικές βολές του Ευταξία θα συνεχιστούν, όμως, και με ένα νέο άρθρο του λίγες μέρες αργότερα, με τίτλο «Το υπουργείο Παιδείας. Προκαλούμεναι εξηγήσεις» (Εφημ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 6712, 10.11.1900). Σε αυτό παρουσιάζοταν φανερά ενοχλημένος από όσα κάποιιο δημοσιογράφοι του καταλόγιζαν (όπως: «Τον κ. Ευταξία επεσκίασε η δόξα του κ. Στάη, και ζητεί τώρα εκ φθόνου να μειώση ταύτην με την ελπίδα ίσως να ξαναγίνη αυτός υπουργός») και προσπάθησε να θέσει τέρμα στα κακόβουλα σχόλια και στους «σεμντόφυος υπαινιγμούς», κατονομάζοντας, μάλιστα, ευθέως, τον Στάη ως τον ηθικό αυτουργό. Στο ίδιο άρθρο, και κάτω από τον τίτλο «Εκκαθάρισις προσωπικών λογαριασμών», θα εξαπολύσει εναντίον του ένα δριμύ κατηγορητήριο, χαρακτηρίζοντάς τον εντελώς ανίκανο και αναρμόδιο να ηγηθεί

Παιδαγωγικής είχε κριθεί ανώφελη από τον Κυθήριο υπουργό: «Ταύτα πάντα επικυροί η τελευταίον απροκαλύπτως εξενεχθείσα υπό του κ. Στάη γνώμη, ότι η έδρα της Παιδαγωγικής εν τω Πανεπιστημίω είνε περιττή».³² Σχολίασε, επίσης, σκωπτικά αυτή την έκθεση, κυρίως, για την ανικανότητα του συντάκτη της να μεταφράσει επακριβώς διάφορα χωρία της πραγματείας, γεγονός που επέφερε την εννοιολογική παραποίηση του πρωτοτύπου, καθώς και για την επιτηδευμένη αποστροφή της αλήθειας, ενδεχομένως από σεμνοτυφία, στάση, όμως, την οποία θεωρούσε ότι ισοδυναμεί με αναισθησία προς τα δεινά που κατέτρεχαν την ελληνική εν γένει εκπαίδευση. Επιπλέον, κατονόμασε τους υποκινητές της εις βάρος του σκευωρίας, πεπεισμένος μάλιστα για τα κίνητρά τους.³³ Παραθέτοντας, τέλος, αποσπάσματα δημοσιεύσεων άλλων δημοσίων λειτουργών, οι οποίοι είχαν στο παρελθόν σχολιάσει τα τεκταινόμενα στον χώρο της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης («εν σχέσει προς την εν Ελλάδι πολιτική κατάσταση»), διερωτάτο για τη μεροληψία με την οποία αντιμετωπίστηκε σε σχέση με εκείνους, ισχυριζόμενος μάλιστα ότι η προσπάθειά του ήταν ακριβώς, όχι να βλάψει, αλλά, αντίθετα, «να μειώσει την εκ των δημοσιευμάτων των άλλων οδυνηράν εντύπωσιν παρά τοις ξένοις».³⁴

Η απόλυση του Ζαγγογιάνη καταχωρήθηκε στα Πρακτικά της Φιλοσοφικής Σχολής κατά τη συνεδρίαση της 12ης Σεπτεμβρίου 1901, όπου θα αναφερθεί με τρεις λιτές γραμμές ότι «μετά ταύτα ο κ. Κοσμήτωρ ανακοινεί τη σχολή το υπ' αριθμόν 13645/11446 έγγραφον του υπουργείου όπου γνωστοποιείται η απόλυσις του καθηγητού της Παιδαγωγικής κ. Δ. Ζαγγογιάν-

---

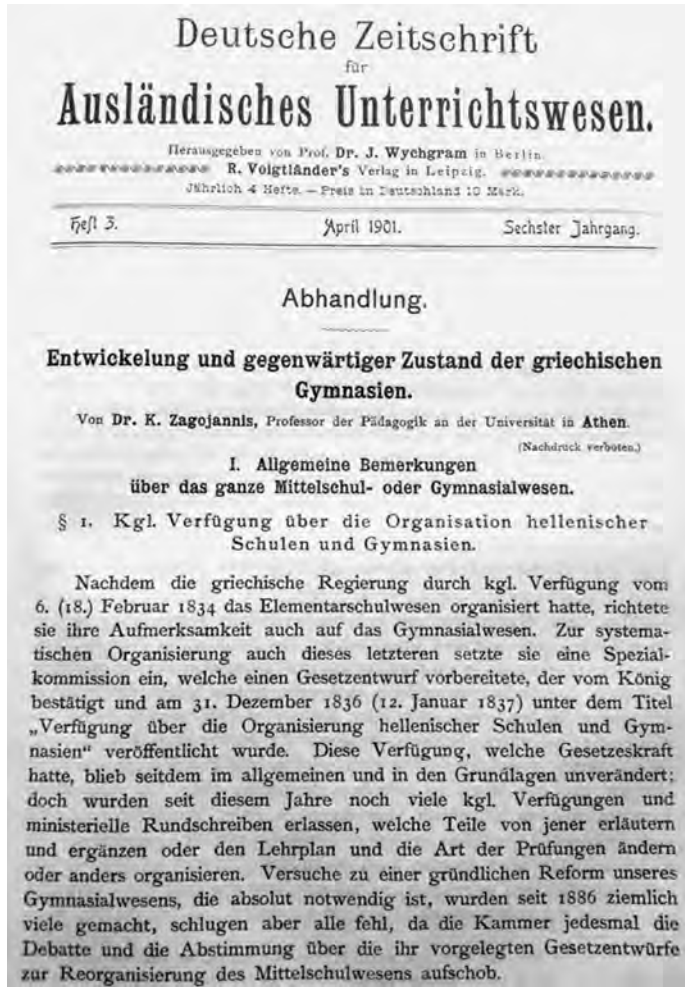
μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Το ίδιο ύφος, με βαρείς χαρακτηρισμούς κατά του Στάη, εντοπίζουμε και στο βιβλίο του, *Τα νομοσχέδια*, ό.π., ειδικά σ. 54-55.

32. Δ. Ζαγγογιάννης, *Λόγοι απολύσεως*, ό.π., σ. 114.

33. Κατονόμασε τον Μίνωα Λάππα ως υποκινητή και υποβολέα του υπουργού Στάη, καθώς θεωρούσε ότι αυτός εποφθαλμιούσε την ίδια τη θέση του στο Πανεπιστήμιο.

34. Δ. Ζαγγογιάννης, *Λόγοι απολύσεως*, ό.π., σ. 14.

νη». ³⁵ Με την απόλυσή του καταργήθηκε και η έδρα της Παιδαγωγικής, χωρίς η Σχολή να προβάλει καμιά αντίρρηση, για να ανασυσταθεί τελικά το 1912 με πρώτο καθηγητή τον Ν. Εξαρχόπουλο.

Εικόνα 1: Η πρώτη σελίδα της δημοσίευσης της πραγματείας του Δ. Ζαγγογιάννη στο γερμανικό περιοδικό

35. *Πρακτικά Συνεδριάσεων Φιλοσοφικής Σχολής* (1896-1904), τ. 8, σ. 239.

2. Ο Τύπος και οι εφημερίδες της περιόδου

Κατ' αρχάς οφείλουμε να επιστημόνουμε ως προς τη μεθοδολογία της μελέτης ότι, αφού εντοπίσαμε και συγκεντρώσαμε το αρχειακό υλικό (δημοσιεύματα εφημερίδων της περιόδου από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων), χρησιμοποιήσαμε την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, προκειμένου να διαφωτιστεί η πηγή της επικοινωνίας και τα χαρακτηριστικά της. Η ανάλυση περιεχομένου ως ερευνητική μέθοδος, ειδικότερα για άρθρα εφημερίδων, με πολλαπλούς σκοπούς δύναται μέσω του περιεχομένου επικοινωνίας στην ιστορική έρευνα, και δη στην ιστορία της εκπαίδευσης, να χρησιμεύσει ως βάση για εξαγωγή συμπερασμάτων.³⁶

Για να ανιχνεύσουμε την αποτύπωση της υπόθεσης Ζαγγογιάννη στον ημερήσιο Τύπο, επελέγησαν εφημερίδες της εποχής με μεγάλη κυκλοφορία και διαφορετικό πολιτικό προσανατολισμό, όπως η *Ακρόπολις*, η *Εφημερίς*, οι *Καιροί*, το *Άστυ*, το *Σκριπ* και η *Πρωία*. Επιστημαίνουμε ότι μετά το 1863 εκδίδονταν 68 εφημερίδες στο ελληνικό βασίλειο και 16 στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τη Διασπορά. Με το Σύνταγμα του 1864 και την αποκατάσταση της ελευθεροτυπίας, πλέον, «έκαστος δύναται να δημοσιεύει προφορικώς, εγγράφως, και διά του Τύπου τους στοχασμούς του, τηρών τους νόμους του κράτους. Ο Τύπος είναι ελεύθερος. Η λογοκρισία και παν άλλο μέτρον απαγορεύεται» (άρθρο 14).³⁷

Ο Τύπος, ως θύλακας της νεωτερικότητας,³⁸ αποτελεί την αντανάκλαση του μεταβαλλόμενου χαρακτήρα της κοινωνίας,

---

36. Louis Cohen, Lawrence Manion & Keith Morrison, *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μτφρ. Σταύρος Κυρανάκης, Ματίνα Μαυράκη, Χρυσούλα Μητσοπούλου, Παναγιώτα Μπιθαρά & Μάνια Φιλοπούλου, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2008, σ. 282.

37. Νάση Μπάλλα, Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993, σ. 65.

38. Νίκος Μπακουνάκης, *Δημοσιογράφος ή Ρεπόρτερ. Η αφήγηση στις ελληνικές εφημερίδες 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2016, σ. 16.

αφού παρακολουθεί την πορεία της πραγματικότητας σε όλες της σχεδόν τις εκφάνσεις και υπό διαφορετικό πρίσμα κοινωνικο-πολιτικής θεώρησης. Ως βασική και πολύτιμη πηγή της ιστορίας, ο Τύπος συμβαδίζει με τους ιδεολογικούς αγώνες και τις αναζητήσεις του έθνους, εκφράζει, εμφανώς, διχασμένα εθνικά συναισθήματα, ενίοτε και αναλογικά στηρίζει την εξέλιξη των θεσμών, ενώ, πολλάκις, συντελείται στο σώμα του μια υποβόσκουσα διαπλοκή πολιτικής απόχρωσης.³⁹ Όμως, αν και η ιστορική διαδρομή του ελληνικού Τύπου αποτελεί από τις απαρχές της ένα τεράστιο κεφάλαιο αναπαραστάσεων της εκάστοτε εποχής, η ερευνητική καταγραφή της παραμένει σε μεγάλο ακόμη μέρος αχαρτογράφητη.⁴⁰

Στη στροφή του 20ού αιώνα ο έντυπος Τύπος απολαμβάνει μια περίοδο εκσυγχρονισμού, στην οποία παρατηρείται, όμως, ένας έντονος ανταγωνισμός, πειραματισμοί και καινοτομίες, ποικίλη θεματολογία, καθώς και διάφορα επικοινωνιακά τεχνάσματα, προκειμένου να πειστούν οι αναγνώστες και να αυξηθεί η κυκλοφορία. Ημερήσιες και εσπερινές εφημερίδες γίνονται πολύστηλες, πολυσέλιδες και εικονογραφημένες, όπως λ.χ. η εφημερίδα *Σκριπ*, η οποία από το 1903 εμφανίζεται ως εξασέλιδη και στη συνέχεια οκτασέλιδη, προσφέροντας ακόμη και καθημερινές ανταποκρίσεις από την επαρχία.

Η πολύπτυχη αρθρογραφία επικρατεί σε όλες τις εφημερίδες, ειδικά όσον αφορά τις πολιτικές εξελίξεις, ενώ οι επιφυλλίδες τους φιλοξενούν, επίσης, μεγάλα αποσπάσματα από διηγήματα Ελλήνων και ξένων συγγραφέων. Άλλες ήταν σαφώς στρατευμένες και άλλες θεωρούνταν ανεξάρτητες, αρκετές στηρίζονταν οικονομικά από τις κομματικές τους διασυνδέσεις και αναλόγως προωθούσαν το πελατειακό σύστημα, από το οποίο και ζωογονούνταν με αποκλειστικά δημοσιεύματα.

---

39. Ν. Μπάλα, Δ. Ι. Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του τύπου*, ό.π., σ. 11.

40. Κώστας Λούλος, *Ιστορία και Τύπος. Οι αθηναϊκές εφημερίδες και η περίπτωση του σκανδάλου των εξοπλισμών του 1907*, Αθήνα, Καστανιώτη, 2006, σ. 15.

Οι ειδήσεις τους, στην πλειονότητά τους, ήταν πολιτικές, με πηγές πληροφόρησης και από το εξωτερικό. Σύμφωνα με την Ν. Μπάλτα, «ο πολιτικός χαρακτήρας συνυπάρχει με το δοκιμιακό και ενίοτε διδακτικό ύφος των δημοσιευμάτων τους, άρθρων και πραγματειών, κυρίως, που αναλύουν θέματα γενικότερου ενδιαφέροντος. Οι πηχυαίοι τίτλοι των εφημερίδων, συνηθέστατοι τότε, δηλώνουν σαφώς και τον χαρακτήρα των εντύπων αλλά και τον σκοπό της έκδοσής τους».⁴¹ Η γλώσσα που πρωταγωνιστούσε σε όλες τις εφημερίδες ήταν η καθαρεύουσα, με κάποιες εξαιρέσεις, όπως η εφημερίδα *Αθήναι*, η οποία πλησίαζε στην αττικίζουσα γραφή και η *Ακρόπολις*, η οποία από τη στροφή του αιώνα άρχιζε να δημοτικίζει.

2.1. *Εφημ. Ακρόπολις*

Από όλες τις εφημερίδες που αναμείχτηκαν σε εκείνη την υπόθεση «πρωτοφανούς επιστημονικής λογοκρισίας», κατά την έκφραση του συντάκτη, η εφημερίδα *Ακρόπολις* θεωρούμε ότι παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον ιστορικό της εκπαίδευσης. Συνηγορώντας σαφώς εναντίον της ακαδημαϊκής καταδίκης του Ζαγγογιάννη, διάρθρωσε την αναφορά της με υποδειγματικό τρόπο σε τρία πολύστυλα δημοσιεύματα, αναδεικνύοντας τις διαφορετικές οπτικές της υπόθεσης σε πέντε υποενότητες, οι τίτλοι κάποιων από τις οποίες ήταν δανεισμένοι από την ίδια την απολογία του καθηγητή. Η πρώτη δημοσίευση έγινε στις 27 Ιουλίου 1901, σε πρωτοσέλιδο εκτενές άρθρο που βρισκόταν κάτω από τη στήλη «Εκπαιδευτικά θέματα» και με τον βαρύγδουπο τίτλο «Ο αβδηρισμός εν τη Παιδεία»,⁴² ενώ ακολούθησε και δεύτερη δημοσίευ-

41. Νάση Μπάλτα, «Η εξέλιξη της ειδησεογραφίας τον 19ο αιώνα», *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 2005, σ. 64 και Κ. Λούλος, *Ιστορία και Τύπος*, ό.π., σ. 63.

42. *Εφημ. Ακρόπολις*, αρ. φ. 6972, 27.7.1901.

ση στις 29 Ιουλίου,⁴³ καθώς και μια τρίτη στις 30 του ίδιου μήνα.⁴⁴

Στην εισαγωγή του πρώτου δημοσιεύματος ο αρθρογράφος κατατόπιζε τους αναγνώστες σχετικά με την υπόθεση, κάνοντας εκτεταμένη αναφορά στο γερμανικό περιοδικό, το οποίο, επειδή ασχολείται αποκλειστικά με τα εκπαιδευτικά ζητήματα των ξένων χωρών, είχε φιλοξενήσει και παλαιότερα εκπαιδευτικά άρθρα του Παπαμάρκου αλλά και του Ζαγγογιάννη. Ένα χαρακτηριστικό μάλιστα απόσπασμα από τη μακρά και «περισπούδαστη», σύμφωνα με το άρθρο, πραγματεία του Ζαγγογιάννη, η οποία, σύμφωνα με τον συντάκτη, έγινε γνωστή από την ανταπόκριση μιας απογευματινής εφημερίδας του Βερολίνου, θα παρατεθεί μεταφρασμένο από τον συντάκτη. Σε αυτό καταγγέλλονταν ευθέως οι «πελατειακές» σχέσεις⁴⁵ στην ελληνική εκπαίδευση:

Οι διδάσκαλοι ευρίσκονται εις την Ελλάδα πάντοτε προ διλήμματος, ή να ακούσουν την φωνήν της συνειδήσεώς των και να μην προβιάσουν τους ανικάνους μαθητάς, όπως απαιτούσι οι ισχύοντες βουλευταί και κομματάρχαι ή να πνίξωσι την συνείδησίν των και να πράξουν προς τας απαιτήσεις της πολιτικής.

Η πρώτη ενότητα τιτλοφορείτο «Πολύς θόρυβος διά καν τίποτα». Με σκωπτική διάθεση ο συντάκτης καταφέρεται αρχικά εναντίον του ανταποκριτή από το Βερολίνο, ο οποίος ξεσήκωσε τους ελληνοδιδασκάλους που περιστοίχιζαν τον Στάη, θεωρώντας ότι λαιδορήθηκαν από τον Ζαγγογιάννη. Έτσι, το επίμαχο κείμενο του γερμανικού περιοδικού αναζητήθηκε επισήμως από το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως μέσω της ελληνικής πρεσβείας. Ωστόσο, ο συντάκτης θα επισημάνει ότι, συζητώντας ο ίδιος το ζήτημα με τον πρώην

43. Εφημ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 6974, 29.7.1901.

44. Εφημ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 6975, 30.7.1901.

45. Σημαντική συμβολή για το θέμα των πελατειακών σχέσεων στην εκπαίδευση αποτελεί η εργασία του Ιωάννη Πυργιωτάκη, «Δάσκαλοι και κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», Ι. Πυργιωτάκης, *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, ό.π.

υπουργό Ευταξία, ο τελευταίος τού παρέδωσε τα δύο τεύχη του γερμανικού περιοδικού με την εν λόγω πραγματεία, διευκρινίζοντας, όμως, ότι: «[...] ο κ. Ζαγγογιάννης έγραψε την πραγματεία του κατά φθινόπωρο του 1899, ότε αυτός ήτο υπουργός της Παιδείας, και ότι κατ' ακολουθίαν, εάν αυτήν ενέχη τι το επιλήψιμον κατά του Υπουργού, τούτο αναφέρεται εις αυτόν και μόνο τον κ. Ευταξία». Επομένως, κατά την άποψη του συντάκτη, αυτό θα έπρεπε να απομακρύνει την υποψία ότι με αυτή τη δημοσίευση υπήρχε κάποια δόλια πολιτική σκοπιμότητα εναντίον του Στάη, αν και ο τελευταίος στην αιτιολογική του έκθεση δεν έκανε, ενδεχομένως σκόπιμα, καμιά αναφορά σε αυτή τη χρονική διαφοροποίηση.

2.1.1. Υπόνοιες για απόπειρα παραχάραξης του κειμένου Ζαγγογιάννη

Ο αρθρογράφος θα συνεχίσει την αναφορά του με τη δεύτερη ενότητα, η οποία είχε τίτλο «Τι έγραψεν κυρίως ο κ. Ζαγγογιάννης», ισχυριζόμενος ότι υπήρξε απόπειρα διαστρέβλωσης και παραχάραξης των λόγων του καθηγητή από τον ανταποκριτή στο Βερολίνο. Προς επίρρωση μάλιστα της τοποθέτησής του, θα παραθέσει σε πιστή μετάφραση μεγάλο απόσπασμα της πραγματείας του, όπου, ανάμεσα στα άλλα, ο Ζαγγογιάννης έγραφε και τα εξής:

Τρίτον αίτιον της υπερπαραγωγής λογίων και υπαλλήλων εν Ελλάδι είναι η απαντώσα παρ' ημίν υπέρμετρος επιείκεια κατά τας προαγωγικάς και απολυτηρίους των μαθητών εξετάσεις. Ελλείπει μονιμότητας των λειτουργών της Μέσης Εκπαιδύσεως, έκαστος τούτων δεν απολύεται ουδέ μετατίθεται δυσμενώς, εφ' όσον ο της οικείας επαρχίας βουλευτής, φιλικώς διακείμενος προς αυτόν τε και την κυβέρνησιν, τον υποστηρίζει παρά τω αρμοδίω υπουργώ. Άμα του βουλευτού εκλιπόντος ή μεταστάντος εις τας τάξεις της αντιπολιτεύσεως, ο υπ' αυτού προστατευόμενος διδάσκαλος έχει να αναμένη συνήθως κακόν τι, απόλυσιν ή τουλάχιστον δυσμενή μετάθεσιν ή υποβιβασμόν [...].

Η επιδείνωση, λοιπόν, της κατάστασης στην ελληνική εκπαίδευση χρεωνόταν αποκλειστικά στην έλλειψη της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων και στον ψηφοθηρικό τρόπο διορισμού τους από τον πολιτικό κόσμο. Το κείμενο αυτό ο αρθρογράφος θα το αντιπαραβάλει, όμως, με όσα έγραψε ο ανταποκριτής στο Βερολίνο, για να φανεί ξεκάθαρα η παραχάραξη που είχε υποστεί.

Η εφημερίδα, αναγνωρίζοντας ουσιαστικά την πολιτική και όχι την παιδαγωγική αντιπαράθεση ανάμεσα στον Στάη και τον Ζαγγογιάννη, θα παραθέσει αντίστοιχες δηλώσεις πρώην υπουργών των Εικλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, καθώς και άλλων παιδαγωγών, στις οποίες θα φανεί με ευκρίνεια ο απαξιωτικός και υποτιμητικός τρόπος αναφοράς τους προς τους διδασκάλους.

Τη δημοσίευση αυτών των επιλεγμένων δηλώσεων εντοπίζουμε στην τρίτη ενότητα με τίτλο «Τι είπον και τι έγραψαν περί Παιδείας οι Έλληνες υπουργοί και ιδία ο κ. Στάης». Για παράδειγμα, το 1889 ο υπουργός Γ. Ν. Θεοτόκης, καταθέτοντας τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια στη Βουλή, βροντοφώναζε ότι «Οι διδάσκαλοι ως επί το πλείστον είναι ανίκανοι εις το έργον αυτών, όπερ ή ουδέποτε έμαθον ή μαθόντες αυτό απέμαθον». Το 1894 ο υπουργός Δημήτριος Μ. Καλλιφρονάς, υποβάλλοντας και αυτός τα δικά του εκπαιδευτικά νομοσχέδια, ανέγραφε στην αιτιολογική του έκθεση:

Τας πολυειδείς πληγάς της εφθαρμένης ημών εκπαιδευτικής οικονομίας [...] ων αι δεινότεραι και σαπρότεραι αναντιρορήτως είναι η ανεξέλεγκτος ως επί το πλείστον χρήσις του δικαιώματος της απολύσεως και της μεταθέσεως των διδασκόντων, η αμέθοδος και άκαρπος διδασκαλία πολλών εκ τούτων, μάλιστα δε η εκ της ασεβούς και διηνεκούς αυτών ταπεινώσεως και καταφρονήσεως απονέκρωσις του φρονήματος.

Στον ίδιο καταγγελτικό τόνο, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, κινούνταν και οι δηλώσεις του ίδιου του υπουργού Στάη στις αιτιολογικές εκθέσεις του για τα υποβληθέντα νομοσχέδια περί του Εποπτικού Συμβουλίου: «Τα μεν όργανα αυτής (της μέσης

εκπαιδύσεως) είναι ου μόνο εντελώς εστερημένα ελέγχου, επιθεωρήσεως και οδηγίας αλλά και διηνεκώς εκθεθειμένα εις την παλίρροιαν των κομμάτων και τας περιπετείας και μεταστάσεις των κυβερνήσεων». Ο υπουργός αναφερόταν, μάλιστα, εκτενώς στην ακαταστασία του εκπαιδευτικού προσωπικού και στον ακατάπαυστο εξευτελισμό του να επιδίδεται σε φατριαστικά τεχνάσματα, μέσω των οποίων επιτυγχάνετο η σωτηρία και η προαγωγή των ανάξιων, καθώς και ο παραγκωνισμός και μαρασμός των ικανών και των ευόρκων.

Για μια εφημερίδα, όπως η *Ακρόπολις*, με ευρεία αποδοχή από το κοινό για τη σοβαρότητα που επεδείκνυε στις δημοσιεύσεις της, η περίπτωση Ζαγγογιάννη έφερε στην επιφάνεια σοβαρούς προβληματισμούς για την προχειρότητα με την οποία αντιμετωπίστηκε ένα θέμα που αφορούσε λογοκρισία του επιστημονικού λόγου, στην εποχή του κοινοβουλευτισμού και της ελεύθερης έκφρασης των απόψεων, κλονίζοντας έτσι κάθε ενδεχόμενη προσπάθεια συστημικής αναδιαμόρφωσης. Η υπεράσπιση της αδέσμευτης έκφρασης ενός πανεπιστημιακού καθηγητή εναρμονιζόταν με τις πεποιθήσεις της εφημερίδας για αντικειμενικότητα και αμεροληψία. Έτσι, η υπόθεση των αποκαλύψεων Ζαγγογιάννη είχε καταλήξει να κρίνεται πια με εθνικά κριτήρια, αφού για τους επικριτές του διακυβευόταν η «εκπαιδευτική υπόληψη» της χώρας.

Στο πλαίσιο αυτό η τέταρτη ενότητα του άρθρου επικεντρώθηκε στο γεγονός ότι οι Γερμανοί ήδη γνώριζαν επισταμένως την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα και δεν περίμεναν διόλου την πραγματεία του Ζαγγογιάννη για να τη γνωρίσουν: «Περί τούτου δύναται να πεισθή έκαστος εξ απλής αναγνώσεως των γραφέντων εν τοις περιοδικοίς. *Humanistisches Gymnasium* 1897, σελ. 21-2 και *Lehrprobe und Lehrgänge* τεύχ. 55 (1898), σελ. 113 και τεύχ. 63 (1900), σελ. 26 υπό δύο επιφανών παιδαγωγικών ανδρών της Γερμανίας Uhlig και Menge».

Εξάλλου, θα ισχυριστεί ο συντάκτης, η δημόσια έκθεση της αλήθειας σε ένα ξένο αναγνωστικό κοινό δεν μπορεί να είναι ταυτόσημη της «αμαρτίας», διότι αυτό θα συνεπαγόταν αυτόματα την καταδίκη και άλλων ομοίως πραξάντων, δηλαδή

του Παπαμάρκου, που ήταν διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών τη συγκεκριμένη χρονιά, και του Γεωργίου Σωτηριάδη. Ο πρώτος έγραφε ότι «πάντα τα στοιχεία, εξ ων η δημοτική εκπαίδευσις συναπαρτίζεται έχουσιν περιπέσει σε παρακμήν και αποσύνθεσιν», ενώ παρόμοιες απαξιωτικές εκτιμήσεις έκανε και ο Σωτηριάδης. Αυτά τα επιχειρήματα προκαλούσαν, λοιπόν, έναν εύλογο προβληματισμό για την αντιμετώπιση του παιδαγωγού και ήταν προφανές ότι ο παιδαγωγός Ζαγγογιάννης αποτελούσε επί της ουσίας το πρώτο θύμα με βαρύ επιτίμιο (απόλυση-διασυρμός), αρχικά στον βωμό των αποκαλύψεων του Τύπου, των πελατειακών φατριαστικών συνθηκών αλλά και του πολιτικού συστήματος της εποχής (προηγηθείσα πολιτική και προσωπική αντιπαράθεση Στάη-Ευταξία).

Η πέμπτη και τελευταία ενότητα του δημοσιεύματος της 27ης Ιουλίου, με τίτλο «Τι γράφουσιν οι ξένοι περί της παιδείας των εν ξένη γλώσση» αποτελεί και τον επίλογο της παρέμβασης. Συνοψίζεται η φιλοσοφία του συντάκτη του, καθώς και η πεποίθησή του ότι μόνον στην Ελλάδα θα μπορούσε να συμβεί κάτι παρόμοιο:

[...] μόνη η αλήθεια δύναται να σώση ημάς και μόνη η αλήθεια πρέπει να λέγεται ευθαρσώς και να ακούγεται φρονίμως, αντί να εξεγείρονται τινές σεμνότυφοι κατά των μελετώντων την αληθή κατάστασιν των πραγμάτων, αδιαφορούντες εάν ούτω πως διατρανούται ο Αδβηριτισμός μας και μόνον και εν παντί άλλω και εν τη παιδεία.

2.1.2. Το Πραξικόπημα του Υπουργού Παιδείας

Στο επόμενο δημοσίευμα της Ακρόπολης, στο φύλλο της 29ης Ιουλίου, με τίτλο «Πραξικόπημα του Υπουργού Παιδείας» και υπότιτλους «Παύσις του καθηγητού Πανεπιστημίου», «Η επιστημονική λογοκρισία», «Η αλήθεια απαγορεύεται και ο κ. Ζαγγογιάννης παύεται», ανακοινώνεται ότι ο Στάης υπέβαλε πρόταση διατάγματος στον βασιλιά για την παύση του Ζαγγογιάννη με αιτιολογική έκθεση, στην οποία καταφαινόταν το ακριβές κατηγορητήριο. Σύμφωνα με αυτό, ο καθηγητής

εξέφρασε ευθαρσώς την άποψη ότι στην Ελλάδα η θέση των δασκάλων αλλά και η παροχή των απολυτηρίων και των διπλωμάτων εξαρτιόταν από τους βουλευτές. Ο αρθρογράφος θα καταγγείλει μάλιστα τον Στάη ότι: «υπερακοντίζων ήλθε ν' αποδείξει ότι και η επιστημονική αλήθεια εξαρτάται από τα γούστα των κ. κ. Υπουργών, οι οποίοι εάν κάθε επιστήμων δεν λιβανίζη, όσα αυτοί θέλουν και δεν γράφει σύμφωνα με την τυφωμένη αντίληψίν των παύεται». Αναλαμβάνοντας τον ρόλο κατηγορούρου εναντίον του Στάη, θα απαριθμήσει ειρωνικά τα όσα δήθεν δεν επιτρεπόταν να δημοσιεύσει ο Ζαγγογιάννης ως ακαδημαϊκός λειτουργός. Ως εκ τούτου δεν επιτρεπόταν να αναζητήσει τα αίτια της κακής καταστάσεως της παιδείας, δεν επιτρεπόταν να εκφέρει γνώμη επ' αυτών ως αρμοδιότερος πάντων, δεν επιτρεπόταν να υποβάλει το πόρισμα των παρατηρήσεών του στην επιτροπή των επιστημόνων συναδέλφων του στη Δύση και, τέλος, δεν επιτρεπόταν καν να μιλήσει, εκτός και αν επρόκειτο να βεβαιώσει ότι ο Στάης έλυσε όλα τα παιδαγωγικά προβλήματα.

Σύμφωνα με τον υπουργό, λοιπόν, έπρεπε ο Ζαγγογιάννης να απολυθεί αμέσως, διότι: «εν τη πραγματεία ταύτη φωράται εστερημένος της εις τους λογίους μάλιστα πρεπούσης ευσημοσύνης, οσάκις λαλούσι προς ξένους», ενώ η τελική αποτίμηση του συντάκτη ήταν ότι ο Ζαγγογιάννης «στερείται της κακομοιρίας και της φαρισαϊκής υποκρισίας και ζητεί το φως της αλήθειας, τας εξηγήσεις της συζητήσεώς της, τα οφέλη της επιστημονικής ειλικρίνειας. Διά τούτο έπρεπε να παυθή και επαύθη».

2.1.3. Πραξικόπημα κατά της αλήθειας

Στο τρίτο δημοσίευμα της 30ής Ιουλίου, με παρεμφερή τίτλο «Το Πραξικόπημα», ο συντάκτης θα στρέψει το κατηγορητήριο του για τις διαστάσεις που έλαβε η υπόθεση Ζαγγογιάννη και πάλι κατά του Στάη, επιρρίπτοντάς του ευθύνες μεροληπτικής και εμπαιθούς στάσης. Χαρακτήρισε αναξιοπρεπείς και άσεμνες τις αιτιάσεις του στην υποβληθείσα έκθεση προς τον βασιλιά, διότι είχαν ως συνέπεια την άμεση απόλυση του καθηγητή:

Αναξιοπρεπή, διότι ο νυν Υπουργός της Παιδείας προς κορεσμόν πάθους προσωπικού τολμά να διαφεύση εαυτόν προκρίνων να χαρακτηρισθώσι ψευδή όσα περί μέσης εκπαιδύσεως έλεγεν εν τη Βουλή. Ασεμνα διότι η αιτηθείσα τιμωρία δεν είναι ποινή κατά του απολυομένου καθηγητού, αλλά κτύπημα κατά της αλήθειας ήτις υπήρξε πανταχού και πάντοτε το μόνον ηθικόν όπλο των εν πάση Πολιτεία επιλέκτων.

Στη συνέχεια θα χαρακτηρίσει την έκθεση του υπουργού ως λίβελλο όχι μόνο κατά του Ζαγγογιάννη, αλλά εναντίον του ίδιου του δημοκρατικού πολιτεύματος, των κομμάτων, καθώς και των δασκάλων, καταθέτοντας ως ισχυρό επιχείρημα υπέρ της αλλόγλωσσης δημοσίευσης του καθηγητή τη διαφορετική στάση των ομολόγων του Στάη στην Ιταλία, στην Αγγλία και στο Βέλγιο. Ήταν, λοιπόν, αυτοί, οι οποίοι επέδειξαν αμεροληψία:

μη τιμωρήσαντες ούτε τον εν Λονδίνω καθηγητή κ. Ερρίκον Όλμαν, ούτε τον εν Βελγίω κ. Βίσχωφ, ούτε τον καθηγητή της Παιδαγωγικής εν τω Πανεπιστημίω της Παβίας κ. Κρεβάρο, διότι εις το αυτό εν Λειψία περιοδικόν και εις άλλας της Γερμανίας επιστημονικάς επιθεωρήσεις δριμύτερα περί της μέσης και κατωτάτης εκπαιδύσεως της πατρίδας των έγγραφαν.

Εξάλλου, ήταν βέβαιος ότι εκείνη η πραγματεία παρέπεμπε στην ευθύτητα, την ορθότητα και τη σεμνότητα μιας επιστημονικής συζήτησης, απαλλαγμένης από οιαδήποτε σχολιαστική εμμονή σε πολιτικά πρόσωπα, ως είθισται να συμβαίνει στις εισηγήσεις-αγορεύσεις των εκάστοτε νομοσχεδίων. Με δριμείς χαρακτηρισμούς εναντίον του Στάη, ως «υψιβρεμέτη μπουρλοτιέρα του πυρπολικού των Κυθήρων», ο συντάκτης συνέχιζε να βάλλει κατά του πολιτικού φατριασμού και των πελατειακών σχέσεων, που διαβάλλουν την ελληνική εκπαίδευση, της οποίας την κατάπτωση τόλμησε να θίξει στο ευρωπαϊκό κοινό μόνο ο Ζαγγογιάννης. Υπενθυμίζει ότι και:

ο βασιλεύς περιοδεύων τας επαρχίας είπε περισσότερα ή ο κ.κ. Ζαγγογιάννης περί της παρ' ημίν συναλλαγής βεβαιώσας διά των βασιλικών χειλέων του ότι «και οι βουλευταί αληθώς παύουν και διορίζουν ασχολούμενοι εις την συναλλαγήν» [...] Την ευ-

θύνην διά την παρ' ημίν κατάπτωσης της Παιδείας επέρριπεν ο διαπτρεπής του Πανεπιστημίου καθηγητής, εκεί ένθα ανεκάλυψε την ύπαρξίν της ο Βασιλεύς, οι Υπουργοί του, σύμπας ο ανανήφων εκ της δυστυχίας και διά της δυστυχίας λαός. Αλλά φαίνεται ότι δεν συνεκινήθη μέχρι τούδε η πολιτική ούτε από του Στέμματος τας υποθήκας, ούτε από τας αγορεύσεις των υπουργών και των βουλευτών, ούτε από του ελληνικού τύπου τας παρατηρήσεις. Έπρεπε να δημοσιευθή εις ξένον περιοδικόν η κρίσις εκείνη, να έλθη διεστραμμένη ως ανταπόκρισις διά να συγκινήθη το υπουργείον, να εξεγερθή ο πατριωτισμός του κ. Σ. Στάη επειδή είσπευεν ότι προσωπικώς κατ' αυτού εγράφησαν εκείνα ενώ είχαν γραφή επί της υπουργίας του προκατόχου του.

Και ο καταγγελτικός λόγος του συντάκτη θα ολοκληρωθεί, κάνοντας έκκληση στη διαφύλαξη του απειλούμενου εθνικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης:

Πραξικόπημα δε κατά της αληθείας, ύβρις κατά της τιμής του Πανεπιστημίου είναι η απόλυσις καθηγητού, όστις από χρηστού συνειδότος και ειλικρινούς πατριωτισμού έγγραφεν την ωραίαν μελέτην, επιδιώκων ουχί το ίδιον, αλλά το γενικόν συμφέρον του Έθνους, όπερ προσηλακίζεται, ως ανάξιον να ζήση υπό των εχθρών του, ως έχων την νόσον των ετοιμοθανάτων λαών.

Η Ακρόπολις, αναλαμβάνοντας τον ρόλο θεματοφύλακα της ελευθεροτυπίας και τιμητή της κυβερνητικής πρακτικής, με νηφάλιο τρόπο, σοβαρότητα και σαφή επιχειρήματα, πρόταξε την πραγματική φιλοπατρία και την ειλικρινή μέριμνα για τα κοινά, καταδικάζοντας τις μονομερείς ενέργειες αποκαθήλωσης του Ζαγγογιάννη: «Ημείς όμως νομίζομεν ότι ούτε οι κ. κ. Παπαμάρκου και Σωτηριάδης, ούτε ο κ. Ζαγγογιάννης είνε αξιοκατάκριτοι διά όσα έγγραφαν γερμανιστί, διότι την αλήθειαν δεν αποφεύγουσι νυν οι πεπολιτισμένοι λαοί, όσον πικρά και αν είνε αυτή, αλλά παρά τοις άλλοις λαοίς είνε άγνωστοι οι εν Ελλάδι απαντώντες σεμνότυφοι».

2.2. *Εφημ. Καιροί*

Ο συντάκτης αυτής της εφημερίδας ακολούθησε μια ουδέτερη εν γένει γραμμή στο πρωτοσέλιδο άρθρο της 30ής Ιουλίου 1901, με τίτλο «Ο Ζαγγογιάννης».⁴⁶ Αρχικά, όπως και στην εφ. *Ακρόπολις*, θα διασαφηνίσει πως παρόμοιες «επικριτικές» δημοσιεύσεις είχαν γίνει και προηγουμένως, με τη διαφορά ότι οι αρθρογράφοι εκείνοι δεν τιμωρήθηκαν ποτέ, αλλά φαίνεται ότι στην προκειμένη περίπτωση «εκρίθη απεναντίας δίκαιον ή συμφέρον να υποστή πρώτος αυτός τιμωρίαν, δήθεν προς παραδειγματισμόν». Αυτή η δήλωση δε θα τον εμποδίσει, όμως, να ισχυριστεί ότι δεν μπορούσε να συνηγορήσει υπέρ της εκλογής του Ζαγγογιάννη στο Πανεπιστήμιο, προβάλλοντας προηγούμενες αφορμές δυσaréσκειας και δυσμενών εντυπώσεων στο πρόσωπό του (ανάλογες υπόνοιες περί ακαδημαϊκής ακαταλληλότητάς του θα συναντήσουμε και σε άλλες εφημερίδες).⁴⁷

Ο συντάκτης, επιμένοντας στην ανάδειξη της δημοσιογραφικής δεοντολογίας, θα διαχωρίσει την προσωπικότητα του καθηγητή από την ίδια την πράξη της απόλυσης. Για την εφημερίδα αποτελούσε αναμφίβολα σκάνδαλο ο τρόπος της απόλυσής του, διότι πήγαζε προδήλως από την προσωπική εμπάθεια του Στάη που αναζήτησε την «αιτίαν απολύσεως εις την εθνικήν φιλοτιμίαν και τον διασυρμόν της παρ' ημίν Δημοσίας Εκπαιδεύσεως». Ο συντάκτης αναγνώριζε ότι η συνεχής προβολή του θέματος στις στήλες του Τύπου διευκόλυνε τον Στάη στην απόφασή του να απολύσει τον καθηγητή, αλλά δε θα διστάσει να διαμηνύσει ότι η κατάσταση αυτή μετέτρεπε τους καθηγητές του Πανεπιστημίου σε «γραμματείς Ειρηνοδικείου»,

46. *Εφημ. Καιροί*, αρ. φ. 4547, 30.7.1901.

47. Λίγους μήνες πριν, στις 12.5.1899 και 26.5.1899, η ίδια εφημερίδα είχε απαγγείλει ένα δριμύ κατηγορητήριο κατά του Ζαγγογιάννη για την πρόσληψή του στο Πανεπιστήμιο, χαρακτηρίζοντας τη θέση του «φωτογραφική» και αναφερόμενη σε «υπουργοφοβία», βλ. Α. Σκούρα, «Η ίδρυση της πρώτης έδρας Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», ό.π., σ. 551.

διοριζόμενους και απολυόμενους κατά το δοκούν της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας. Θα παραδεχθεί ότι ο Ζαγγογιάννης έγραψε αναμφισβήτητα ειδεχθείς αλήθειες, αλήθειες «αίτινες φθείρουσι και εκφραλίζουν και καταρρίπτουσι απελπιστικώς εν Ελλάδι την Δημοσίαν εκπαίδευσιν» και ερέθιζαν την εθνική φιλοτιμία, δημιουργούσαν αλγεινές εντυπώσεις στους ξένους και αφορμή για κακολογίες, προκαλώντας έτσι τον εθνικό διασυρμό.

Ως συμπέρασμα, όμως, θα ομολογήσει ότι οι ενέργειες αυτές του καθηγητή δεν ήταν ούτε άξιες ούτε τόσο εγκληματικές, ώστε να επιφέρουν την απόλυσή του, διότι «ήρκει, καθ' ημάς, η αυστηρά επιτίμησις και η απαγόρευσις παρομοίων δημοσιευμάτων εν τω μέλλοντι εις πάντα καθηγητήν και δημόσιον υπάλληλον».

2.2.1. Για τον ιστορικό της εκπαίδευσης

Ορμώμενη από την απόλυση Ζαγγογιάννη, η αμέσως επόμενη στήλη της εφ. *Καιροί*, θα μπορούσε να ενδιαφέρει άμεσα τον σύγχρονο ιστορικό της εκπαίδευσης, καθώς, κατά κάποιον τρόπο, απευθύνεται σε αυτόν. Τιτλοφορείται «Η σύγχρονος ιστορία μετά 100 έτη» και υπογράφεται με ψευδώνυμο «Μαθουσάλας». Το δημοσίευμα αυτό πραγματευόταν με απόλυτα χιουμοριστικό τρόπο τη λογοκρισία των καθηγητών του Πανεπιστημίου και αποτελείτο από πέντε υποενότητες, οι τρεις από τις οποίες σχετιζόνταν με το ζήτημα του Ζαγγογιάννη, με τίτλους «Οι καθηγηταί», «Η αυτοκτονία των» και «Οι μεταρρυθμίσεις εν Γερμανία».

Σύμφωνα με τον συντάκτη, η Ιστορία που θα σχολίαζε μετά από εκατό χρόνια τα γεγονότα στο Πανεπιστήμιο του 1901 θα αποκάλυπτε πώς εκείνη τη μακρινή εποχή διορίζονταν άνθρωποι στερούμενοι οφθαλμών και γλώσσης, οι οποίοι καλούνταν, όμως, επιστήμονες:

η δε λέξις αυτή κατά την εποχήν εκείνη εσήμαινεν ανθρώπους κωφαλάλους, οίτινες εάν ποτέ διεξεδίκουν δικαιώματα τινά μεταξύ των, μόνο διά ράβδων και κανατίων επετρέπετο να τα διεκδικώσι. Τούτο συμπεραίνομεν εκ της ειδήσεως την οποία αναγινώσκομεν εις τας εφημερίδας της 29ης Ιουλίου 1901, ότι

κάποιος καθηγητής Πανεπιστήμιου φωραθείς ως ομιλήσας, επαύθη αμέσως.

Στη δεύτερη υποενότητα ο συντάκτης θα συνεχίσει με το ίδιο δηκτικό ύφος, απονέμοντας και έναν μακάβριο, αλλά προφητικό, χαρακτηρισμό σε εκείνη την υπόθεση: «Από της αυτής εκείνης ημέρας ο μακαρίτης Ζαγγογιάννης εθεωρήθη ο φιλαληθέστερος πολίτης Έλλην και δεν ημπόρεσε πλέον να εύρη δημόσιαν θέσιν. Αναδηφούντας τας μετέπειτα εφημερίδας, μανθάνομεν ότι ευρέθη νεκρός μίαν πρωία από ασιτίαν».

Τέλος, στην τρίτη υποενότητα, εντελώς ειρωνικά, θα αναφερθεί στις δήθεν προσπάθειες της γερμανικής κυβέρνησης να υιοθετήσει το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, έχοντας ως οδηγό τις τόσο «σοβαρές» και «ουσιώδεις» αποκαλύψεις του καθηγητή Ζαγγογιάννη!

2.3. Εφημ. Εστία

Ο αρθρογράφος της εφημερίδας θα προσεγγίσει την υπόθεση της πραγματείας και της απόλυσης του Ζαγγογιάννη με έναν έντονα επικριτικό για τον καθηγητή χρωματισμό. Και σε αυτή την περίπτωση προηγήθηκε η δημοσίευση της αιτιολογικής έκθεσης του Στάη,⁴⁸ ενώ στο φύλλο της επόμενης μέρας της απόλυσης⁴⁹ θα ασχοληθεί στο πρωτοσέλιδό της με το ζήτημα, επιγράφοντας το άρθρο με το αμφίσημο ερώτημα-τίτλο: «Θα έμενεν ελληνοδιδάσκαλος;».

Είναι ενδεικτικό της υπέρμετρης αντιπαράθεσης και διχογνωμίας ανάμεσα στις εφημερίδες το γεγονός ότι ο συντάκτης εμμέσως, χωρίς, όμως, να κατονομάζει, θα παραπέμψει αρχικά στις δημοσιεύσεις της εφημερίδας *Ακρόπολις*, την οποία χαρακτήρισε ως συνήγορο του Ζαγγογιάννη: «Εδιαβάσαμεν με προσοχήν τας πελωρίους στήλας των αδρών επιχειρημάτων, τα οποία παρέταξε προχθές εις πρωινήν εφημερίδα ο Έλλην

48. Εφημ. *Εστία*, αρ. φ. 149, 28.7.1901.

49. Εφημ. *Εστία*, αρ. φ. 150, 29.7.1901.

Villari υπεραπολογούμενος του μαθητή του και τέως από της χθες καθηγητού του Πανεπιστημίου». Όσον αφορά την ακρίβεια των καταγγεληθέντων από τον Ζαγγογιάννη, ο συντάκτης από τη μια θα υπεραμυνθεί της θέσης ότι πολλά εξ αυτών είχαν αληθινή υπόσταση, από την άλλη, όμως, ο καθηγητής, ως δημόσιος υπάλληλος:

επεβάλλετο να κρατή λίγον σφιγκτοκλεισμένον το στόμα, όταν μάλιστα προς ξένους απηυθύνετο, ξένους, παρά των οποίων φυσικά δεν ανέμενε διόρθωσιν των παρ' ημίν κακών, προς ξένους, οι οποίοι βεβαιοτάτα εγέλασαν μόνον ειρωνικώς όταν εδιάβασαν το συναξάρι του τέως κ. καθηγητού και συνήγαγον το συμπέρασμα ότι αναμφιβόλως εκατονταπλάσια των γραφομένων συμβαίνουν, αφού είς σοφός καθηγητής Πανεπιστημίου εκθέτει, χωρίς φόβον να κατεξευτελίση την πατρίδα του, τόσα μόνον.

Στη συνέχεια θα διερωτηθεί αν ο καθηγητής είχε το δικαίωμα να δημοσιεύσει και να εκθέσει τα όσα συνέβαιναν, και, κυρίως, να διατυμπανίσει ότι η εκπαίδευση στην Ελλάδα εξαρτιόταν αποκλειστικά από τις βουλευτικές σχέσεις και τις ατομικές φιλίες βουλευτών και υπουργών. Σε κάθε περίπτωση, κατά τον συντάκτη, η πραγματεία του «ασυνειδήτου» Ζαγγογιάννη εξέθεσε και στιγμάτισε την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα στο εξωτερικό, έστω και αν αυτή ανταποκρινόταν εν μέρει στην αλήθεια, διότι «τοιαύτης φορτικής αμετροπέειας, γέμει, ως μη ώφειλεν, η διατριβή ήτις ελέγχει προφανώς τον συντάκτην αυτής ανίκανον να κατανοήση το βάρος του υψηλού αυτού αξιώματος και το βάρος της ευθύνης εφ' οίς γράφει και διδάσκει». Ο συντάκτης, λοιπόν, της *Εστίας*, σε θέση ενάγοντος, συμμεριζόταν πλήρως την απόφαση του Στάη, εφόσον «ουδείς νομίζωμεν δύναται να ψέξη ημάς ευλόγως ότι ζητούμεν την τιμωρίαν δημοσίου λειτουργού δια την ελευθερίαν του φρονήματος αυτού και την παρρησία ήτις είνε ομολογουμένως ελληνικώτατον δώρον της εθνικής ημών αγωγής και σεπτή των προγόνων ημών παράδοσις».⁵⁰

50. Εφημ. *Εστία*, αρ. φ. 149, 28.7.1901.

2.4. Εφημ. Σκριπ

Προς την ίδια κατεύθυνση θα κινηθεί και η εφημερίδα *Σκριπ*, καυτηριάζοντας με έμφαση την ενέργεια του Ζαγγογιάννη, στο πρωτοσέλιδο άρθρο της 30ής Ιουλίου 1901, με τίτλο «Αι δύο όψεις του νομίσματος».⁵¹ Είχε, επίσης, προηγηθεί, στο φύλλο της 29ης Ιουλίου 1901,⁵² η δημοσίευση της αιτιολογικής έκθεσης του Στάη για την απόλυση του καθηγητή, η οποία συνόδευε το Βασιλικό Διάταγμα. Με μια ευσύνοπτη αναφορά της υπόθεσης, χωρίς να καταφύγει, όμως, σε εμβριθή ανάλυση και εντοπισμό των ποικίλων διαστάσεών της, για τον συντάκτη της εφημερίδας («η απόλυσις του καθηγητού της Παιδαγωγικής ήτο πράξις δικαία και επιβαλλομένη»). Ο Ζαγγογιάννης εξέθεσε απλά την («εθνική οικία»), δυσφημίζοντάς την ενώπιον των ξένων, εφόσον τα τεκταινόμενα της εκπαίδευσης δεν έπρεπε να εκτεθούν σε ευρωπαϊκή θέα. Άλλωστε, «οι νόμοι εφρούρησαν τα εν οίκω, μη επιτρέποντες εις ξένους να εκδίδωσι εφημερίδας εδώ».

Ο λόγος του συντάκτη χαρακτηριζόταν από πραγματισμό και ήπιο ύφος, καταλογίζοντας συνολικά σοβαρές ευθύνες στον Ζαγγογιάννη αλλά και εν μέρει στον υπουργό Στάη για την προσπάθεια συγκάλυψης εκ μέρους του προηγούμενων κοινών («αμαρτιών»). Η έμμεση παραδοχή του ότι η πραγματεία περιείχε κάποιες αλήθειες, δεν απάλλασε τον Ζαγγογιάννη από τις ευθύνες του απέναντι στο λειτούργημα που του είχε εμπιστευθεί η πολιτεία, καταλήγοντας σε διφορούμενες υπόνοιες για ό,τι είχε προηγηθεί: «Εισπηδήσας κατ' ανοχήν εις το Πανεπιστήμιον και κατ' ανοχήν διατηρηθείς, έπρεπε να είχε ήδη παυθεί».

51. Εφημ. *Σκριπ*, αρ. φ. 2138, 30.7.1901.

52. Εφημ. *Σκριπ*, αρ. φ. 2137, 29.7.1901.

2.5. Εφημ. Το Άστυ

Ως κατάχρηση αρμοδιότητας και παραγνώριση των υποχρεώσεων προς την ιδιότητά του θα περιγράψει την ενέργεια του καθηγητή στο δημοσίευμά του και ο συντάκτης της εφημερίδας *Το Άστυ*, σε πρωτοσέλιδο άρθρο την 1η Αυγούστου 1901, με τίτλο «Η απόλυσις του κ. Ζαγκογιάννη [sic]». ⁵³ Σε αυτό η παύση του καθηγητή δικαιολογείτο επαρκώς αλλά και όφειλε να επιβληθεί από τον Στάη, καθώς η δημοσίευση εκείνη απεικόνισε με τα σκιερότερα χρώματα την ελληνική εκπαιδευτική κατάσταση στο ευρωπαϊκό περιοδικό, εκθέτοντας και διασύροντας την Ελλάδα. Στην ίδια επικριτική γραμμή, χωρίς ίχνος δικαιολογητικής χροιάς, κινήθηκε σε όλο το μικρό αυτό κείμενο ο συντάκτης, αφού η ενέργεια «εις δημόσιον υπάλληλον εκθέτοντα εν τη ιδιότητι του ταύτη όλα τα χάσματα και όλας τας ελλείψεις κλάδου τινός της πολιτείας, εν γλώσση μάλιστα ακράτω και δριμεία, αποτελεί παραφωνίαν και έλλειψη ευλαβείας προς την έννοια της πολιτείας».

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο συντάκτης δηλώνοντας ότι, αν και έχει πλήρη επίγνωση, όπως και οι συνάδελφοί του, της αλήθειας των γραφομένων περί της ζοφερής κατάστασης της εκπαίδευσης στην Ελλάδα, ωστόσο, θεωρούσε ανεπίτρεπτη την επικοινωνιακή τους διάχυση στον ευρωπαϊκό χώρο λόγω του αντίκτυπου που θα είχε. Και θα καταλήξει, κάνοντας μια πρώιμη έκκληση στην «αριστεία» και, ενδεχομένως, παραπέμποντας τους αναγνώστες στις αρχικές αιτιάσεις του Πανταζίδη και του Παπαδόπουλου για την πρόσληψη του Ζαγκογιάννη: «Εάν αι εκάστοτε κυβερνήσεις εφρόντιζον ωσαύτως να μην ανοίγουν τας πύλας του Πανεπιστημίου εις αμαθείς και ακατάρτιστους επιστημονικώς, αλλ' εισήγον τους αριστείς εις αυτό, η απόλυσις του κ. Ζαγκογιάννη, —επιστήμονος άλλωστε κατηρτισμένου και φιλοπόνου— θα είχε την πλήρη δικαιολογία».

53. Εφημ. *Το Άστυ*, αρ. φ. 3854, 1.8.1901.

2.6. Εφημ. Πρωία

Κανένα απολύτως ελαφρυντικό στον Ζαγγογιάννη δε θα αναγνωρίσει και η εφημερίδα *Πρωία*. Στο πρώτο δισέλιδο δημοσίευσμά της, με πρωτοσέλιδο τίτλο «Η παύσις του καθηγητού Παιδαγωγικής-Επί εξυβρίσει του Πολιτεύματος και των λειτουργών της Παιδείας»,⁵⁴ ο αρθρογράφος θα παρουσιάσει το διάταγμα συνοδευμένο από την αιτιολογική έκθεση του Στάη, προκειμένου να κατατοπίσει τους αναγνώστες του, προλειανώντας, σαφώς, το έδαφος του κατηγορητηρίου που θα εξαπολύσει στη συνέχεια, αλλά, κυρίως, για να δικαιολογήσει και να συνταυτιστεί απόλυτα με την παύση: «Το μέτρο της παύσεως του ούτω παρεκτραπέντος δημοσίου λειτουργού ήτο αναντιρρήτως δίκαιον και επιβεβλημένον, και δεν σκοπούμεν να ψέξωμεν τον Υπουργό Εκπαιδεύσεως διά την πράξιν του ταύτην».

Η θέση του καθηγητή, θα συνεχίσει ο συντάκτης, είναι προορισμένη να διδάσκει και όχι να κατατρίβεται με πραγματείες περί της λειτουργίας του πολιτεύματος και της διοίκησης της πατρίδας του στην αλλοδαπή, διότι «ηδύνατο να ασχολήται εις τοιαύτας μελέτες ιδιωτεύων, αν δε ο πατριωτισμός και η ευπρέπεία του δεν ανέστελλον αυτόν». Κατηγορηματικά θα αναφέρει ότι δεν είχε αυτό το δικαίωμα ως δημόσιος υπάλληλος, να μειώνει δηλαδή την αλήθεια με παραποιήσεις και διογκώσεις της πραγματικότητας. Επιπλέον, θα προτρέψει τον Στάη να αναγνωρίσει μεν στους δημοσίους λειτουργούς την ελευθερία του φρονήματος, μια ελευθερία όμως αλλότρια από την σκέψη και την κίνηση Ζαγγογιάννη, με την αιτιολογία ότι «προς τους ξένους και ενώπιον ξένων δεν αρμόζει να ομιλώμεν περί των της Πατρίδος ημών, ως ομιλούμεν κατ' οίκον».

Στο σημείο αυτό θα παρεμβάλει ένα περιστατικό παρόμοιας φύσης, άσχετο, όμως, με την περίπτωση, όπου τελικά «εν τη αλλοδαπή και προς αλλοδαπούς ουδείς ομιλεί προς κατάκρισιν της Πατρίδος αυτού ή προς μομφήν». Υπεραμύνεται

54. Εφημ. *Πρωία*, αρ. φ. 1784, 29.7.1901.

της θέσης περί προβολής μόνο των θετικών στοιχείων και των φωτεινών προόδων του τόπου, τα οποία απέδιδε στη φιλοπατρία και στη φιλοτιμία του λαού. Τα μελανά σημεία της χώρας θα έπρεπε να συζητιούνται αποκλειστικά μέσα στη Βουλή, που ήταν και ο κατ' εξοχήν χώρος για τη διόρθωσή τους. Στο τέλος του άρθρου, ο συντάκτης θα επιδοκιμάσει το αυστηρό μέτρο του Στάη, επαινώντας τον επιδεικτικά για την πρωτοβουλία του αυτή, προτρέποντάς τον να διδαχθεί από αυτήν και να χρησιμοποιήσει το περιεχόμενο της έκθεσής του, όταν θα βρεθεί κάποτε και αυτός στην αντιπολίτευση.

Η ενασχόληση της Πρωίας με την υπόθεση Ζαγγογιάννη θα κλείσει με ένα δημοσίευμα, το οποίο χρονικά τοποθετείται αρκετά αργότερα της απόλυσης. Στο φύλλο της 25ης Οκτωβρίου της ίδιας χρονιάς, με τίτλο «Το ιστορικόν της απολύσεως του κ. Ζαγγογιάννη» και με υπότιτλο «Η φιλαλήθεια και οι υποσχέσεις του κ. Πρωθυπουργού-Μια επιστολή του κ. Αθανασ. Ευταξία»,⁵⁵ δημοσιεύεται η απάντηση του πρώην υπουργού Παιδείας Αθ. Ευταξία προς την έγγραφη έκκληση του Ζαγγογιάννη να μη δημοσιευτεί η απόλυσή του προτού ο ίδιος κληθεί σε απολογία για όσα του προσάπτουν, «πριν ή κληθείς απολογηθώ δι' όσα κατηγορούμην». Οι επιστολές που οι δύο άνδρες αντήλλαξαν παρατίθενται στο μικρό τομίδιο που εξέδωσε ο Ζαγγογιάννης, με τίτλο *Λόγοι απολύσεως*, το οποίο και απέστειλε στην εφημερίδα. Μεταξύ άλλων καταγγέλλονται από τον ίδιο οι βεβιασμένες διεργασίες δημοσίευσης της αιτιολογικής έκθεσης απόλυσής του στον Τύπο, γεγονός που θεωρείται πλαστογραφία, πριν τη δημοσίευσή της στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως:

Η Πρωία διεβεβαίουν, ότι, ενώ είχαν κυκλοφορήσει λαθραίως αντίτυπα τινά του υπ' αρ. 171 και από 28 Ιουλίου φύλλον της «Εφ. της Κυβερνήσεως» περιέχοντα προς άλλους και το Διάταγμα της απόλυσεώς μου, μετά τινάς ημέρας διενεμήθη αυτό εκ του Εθνικού Τυπογραφείου άνευ του Διατάγματος τούτου. Το πράγμα χαρακτήρισεν η Πρωία ως καθαράν πλαστο-

55. Εφημ. Πρωία, αρ. φ. 1857, 25.10.1901.

*γραφίαν, δι' ἣν επέσειεν τὴν ποινικὴν καταδίωξιν τῶν υπευθύνων.*⁵⁶

Στις δημοσιευθείσες επιστολές εμπλέκεται και το όνομα του πρωθυπουργού Θεοτόκη, ο οποίος ερωτώμενος από τον Ευταξία για το ζήτημα Ζαγγογιάννη φέρεται να ενστερνίζεται την καταγγελτική γραμμή Στάη αναφορικά με τις επιλήψιμες περικοπές της εν λόγω πραγματείας. Το δικαίωμα της απολογίας του παιδαγωγού, πριν την επίσημη αναγγελία της απόλυσής του, είχε εκ των προτέρων αφαιρεθεί από το υπουργικό συμβούλιο, το οποίο «προκειμένου περί εντύπου δημοσιεύματος εθεώρησεν περιττήν την απολογία».

Η εφημερίδα δε θα σχολιάσει, όμως, το παραμικρό για τα παραπάνω, επιτρέποντας έτσι να γεννηθούν στον αναγνώστη διάφορες υπόνοιες για το πολιτικό παρασκήνιο της απόλυσης.

Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη, ιχνηλατώντας σε έξι μεγάλης κυκλοφορίας εφημερίδες της εποχής δημοσιεύματα που αναφέρονταν στην υπόθεση λογοκρισίας της πραγματείας του Ζαγγογιάννη, επιχείρησε να υπομνηματίσει για άλλη μια φορά το γεγονός ότι ο δημοσιογραφικός λόγος λειτουργεί ενίοτε ως συστατικό στοιχείο του πολιτικού συστήματος, αναπαράγοντας και αποκρυσταλλώνοντας τους εκάστοτε ιδεολογικούς συσχετισμούς. Κάποιοι εξ αυτών υποκρύπτονται πίσω από τους κώδικες της δημοσιογραφικής δεοντολογίας, ενώ κάποιοι άλλοι αποκαλύπτονται μέσα από τη διχογνωμία της αρθρογραφίας. Εξάλλου, αυτή η διχογνωμία του Τύπου που παραθέσαμε στο άρθρο, μας προσέφερε ένα σαφές πλαίσιο αξιολόγησης των αποκαλύψεων της δημοσίευσης της εν λόγω πραγματείας, γύρω από το οποίο αυτή ερμηνεύτηκε και επιδίωξε να επηρεάσει την κοινή γνώμη, η οποία διαμορφώθηκε μέσα από τις διαδικασίες της δημοσιο-

56. Δ. Ζαγγογιάννης, *Λόγοι απολύσεως*, ό.π., σ. 4.

ποίησης των συμβάντων στον Τύπο και «επιβλήθηκε» κατά κάποιον τρόπο στην κοινή γνώμη.

Στο σύνολό τους οι εφημερίδες δημοσίευσαν σε πρωτοσέλιδα, πολύστυλα άρθρα με πηχυαίους τίτλους το χρονικό της υπόθεσης Ζαγγογιάννη. Ως κοινό στοιχείο ενός εθνικού, ηθικού κώδικα προτασσόταν σε όλες τις εφημερίδες η προάσπιση του εθνικού συμφέροντος, με την έννοια της διαφύλαξης της καλής εικόνας αλλά και της αποφυγής του διασυρμού στον ευρωπαϊκό χώρο. Τα προσκείμενα προς το κυβερνητικό σχήμα έντυπα αντιπαρατέθηκαν με σφοδρότητα στη δημοσίευση του Ζαγγογιάννη, επικαλούμενες την προσβολή της εθνικής συνείδησης. Αντίθετα, τα υπόλοιπα θεώρησαν νόμιμο και αναφαίρετο δικαίωμα του πανεπιστημιακού καθηγητή να εκφραστεί ελεύθερα και όπως αρμόζει στους πολίτες ενός πολιτισμένου κράτους. Και στις δυο περιπτώσεις, όμως, καταβαλλόταν ιδιαίτερη προσπάθεια να μην υποτιμηθεί αφενός η κοινωνική ευθύνη τους απέναντι στο αναγνωστικό κοινό και αφετέρου η ποιότητα της δημοσιογραφικής είδησης που συνόδευε αυτή την ευθύνη, μετατρέποντας έτσι τη δημοσιογραφία σε ένα πεδίο ηθικο-πολιτικών επιλογών, στο οποίο υφίσταται η δραματική αλληλεπίδραση μεταξύ δέοντος, πρακτέου και απευκταίου. Αξιοσημείωτη, όμως, υπήρξε και η απαγγελία κατηγοριών κάποιων συντακτών κατά του υπουργού Στάη για εμφανή προσωπική εμπάθεια και μεροληψία, γεγονός που ανέδειξε την κρισιμότητα των πολιτικών παρεμβάσεων στην ελευθεροτυπία, όσον αφορά ειδικότερα τους πανεπιστημιακούς καθηγητές. Αν και η ανελέητη πολιτική σύγκρουση μεταξύ των δύο υπουργών, Ευταξία και Στάη, όσον αφορά την παιδαγωγική κατάρτιση των λειτουργών της μέσης εκπαίδευσης των αρχών του 20ού αιώνα, δεν αναφέρεται ευκρινώς στις ειδησεογραφικές αναφορές που εξετάσαμε, ωστόσο, η απόλυση του Ζαγγογιάννη θα μπορούσε να ενταχθεί στο πλαίσιο των συνεπειών του φατριασμού και των ποικίλων βουλευτικών συνδιαλλαγών, απότοκος της θεσμικής ένδειας αλλά και των πολιτικών σκοπιμοτήτων της εποχής, με σύμμαχο μια μερίδα του Τύπου. Το πελατειακό σύστημα και η βουλευτοκρατία, βαθιά ριζωμένες στην ελληνική

πραγματικότητα, μη εξαιρουμένης της εκπαίδευσης, στηλιτεύτηκαν θαρραλέα από έναν επιστήμονα με προσωπική γνώση και επίγνωση της κατάστασης.

Ο Ζαγγογιάννης αποπέμφθηκε εντέλει με σκαιότητα από το Πανεπιστήμιο ως «αναρμόδιος» τιμητής των εκπαιδευτικών πραγμάτων, αν και, όπως θα αναφέρει μελαγχολικά ο ίδιος για τη χαμένη, πλέον, εκείνη έδρα της Παιδαγωγικής, «αύτη μάλλον έχει ανάγκη εμού ή εγώ αυτής».⁵⁷

Ενδεχομένως υπό το βάρος εκείνου του απρόοπτου, δημόσιου εξευτελισμού του, τρία χρόνια αργότερα, στις 7 Ιουλίου 1904, ο Λαμιώτης παιδαγωγός θα αποβιώσει άδοξα σε ξενοδοχείο της Αθήνας σε ηλικία μόλις 44 ετών. Πέντε, όμως, χρόνια αργότερα, ο ίδιος ο Στάης, μετά από τις εισηγητικές εκθέσεις του Αχιλλέα Τζάρτζανου και άλλων ακαδημαϊκών, αναγκάστηκε να εγκρίνει την έκδοση της «Γραμματικής» του Ζαγγογιάννη ως διδακτικού βιβλίου για τα σχολεία της χώρας.⁵⁸

---

57. «Ευτυχώς εγώ ανεξάρτητος οικονομικώς και μη έχων ανάγκη να είμαι παράσιτος τούτου ή εκείνου, ή να μετέρχωμαι προς πορισμόν των αναγκαίων τον ιδιαίτερον γραμματέα του πρώτου τυχόντος τυχοδιώκτου, αδιαφορώ διά την απόλυσίν μου εκ της έδρας της γενικής και γυμνασιακής παιδαγωγικής. Αύτη μάλλον έχει ανάγκην εμού ή εγώ αυτής». Δ. Ζαγγογιάννης, *Λόγοι απολύσεως*, ό.π., σ. 11.

58. «Θλιβερώτατη είνε η λεπτομέρεια ότι ο καθηγητής απέθανεν καθ' ην ώρα διόρθωνε τα δοκίμια της γραμματικής των σχολείων, την οποία είχε συγγράψει και ήτις είχαν εγκριθεί παρά του υπουργείου», Εφημ. Σκριπ, αρ. φ. 9025, 7.7.1904.

Στέφανος Πουγαρίδης*

Η ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ
ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ
ΤΗΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ
Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΗΣ 25ης ΜΑΡΤΙΟΥ

Η Συμφωνία της Λωζάννης άλλαξε ριζικά τη δημογραφική σύνθεση του ελληνικού κράτους και παράλληλα σήμανε το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, δημιουργώντας, ταυτόχρονα την ανάγκη για τη διατύπωση ενός νέου εθνικού αφηγήματος, προσανατολισμένου στην ομογενοποίηση των προσφύγων. Στη διαδικασία του εξελληνισμού, ο εκπαιδευτικός μηχανισμός αποτέλεσε τον κύριο μοχλό. Σκοπός του άρθρου είναι η μελέτη της γλωσσικής κατασκευής της ελληνικής ταυτότητας ως προϊόντος του γενικότερου ιστορικού και πολιτισμικού πλαισίου που διαμόρφωσε μέσα στον χρόνο τις αναπαραστάσεις των κοινωνικών υποκειμένων της Φλώρινας για τον εαυτό τους ως Ελλήνων πολιτών. Η ερευνητική εστίαση γίνεται στις γλωσσικές πρακτικές μελών της εκπαιδευτικής και πολιτικής ελίτ, οι οποίες αναπαράγουν την εθνική ιδεολογία, κατά τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου του 1821 στη μεσοπολεμική Φλώρινα. Η ανάλυση του ερευνητικού δείγματος υλοποιείται με βάση τις αρχές της Κριτικής Ανάλυσης

---

* Φιλολόγος, Διδάκτωρ Τοπικής Ιστορίας στο Π.Τ.Δ.Ε. της Σχολής Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

Λόγου και εφαρμόζεται το μεθοδολογικό εργαλείο της Ιστορικής Ανάλυσης Λόγου (DHA).

Λέξεις-κλειδιά: εκπαίδευση, εθνικισμός, εθνική ταυτότητα. επετειακός λόγος, Κριτική Ανάλυση Λόγου

THE DISCURSIVE CONSTRUCTION OF THE NATIONAL
IDENTITY OF INHABITANS OF FLORINA
IN THE INTER-WAR YEARS OF THE 20th CENTURY:
THE STUDY OF THE EDUCATIONAL DISCOURSE
FOR THE 25th OF MARCH ANNIVERSARY

The Treaty of Lausanne radically changed the demographic structure of the Greek state and at the same time marked the end of the Great Idea while creating the need for the formulation of a new national narrative, oriented towards the homogenisation of the newcomers. In the process of Hellenisation, the educational mechanism constituted the main driving force. The aim of this article is to study the discursive construction of the greek identity as a product of a more general historical and cultural context which formed the representations of Florina's social subjects for themselves over time. The research focus is placed on the discursive practices of members of the educational and political elite replicating national identity with reference to the celebration of 25th March 1821 in inter-war Florina. The analysis of the research sample is implemented in accordance with the principles of Critical Discourse Analysis and the methodological tool of Discourse-Historical Approach is applied (DHA).

Keywords: *education, nationalism, national identity, anniversary speech, Critical Discourse Analysis*

Θεωρητική θεμελίωση: Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα

ΠΡΙΝ ΠΡΟΧΩΡΗΣΟΥΜΕ στην ανάλυση του φαινομένου κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε στο περιεχόμενο των όρων εθνικισμός και εθνική ταυτότητα με τη συνοπτική επισκόπηση θεωριών περί εθνικισμού, οι οποίες συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ιδέας του έθνους και αποτελούν το θεωρητικό υπόβαθρο της έρευνάς μας.

Όσοι αποδέχονται την ιδεαλιστική σύλληψη των εθνών και του εθνικισμού βλέπουν τα έθνη ως φυσικές ή και αρχέγονες οντότητες, τα θεωρούν ως δεδομένα και δεν επιχειρούν να τα ορίσουν. Στην οπτική τους η εθνική ταυτότητα θεωρείται αναλλοίωτη ουσία.¹

Σε αντίθεση με την ουσιολογική αντίληψη, τα πρόσφατα πορίσματα επιστημών, όπως η Κοινωνιολογία, η Ιστορία, η Κοινωνική Ψυχολογία, καταδεικνύουν ότι το έθνος δεν έχει αντικειμενική υπόσταση.² Το έθνος θεωρείται πια «κατασκευασμένο και επινοημένο».³

Έτσι, ο Gellner ορίζει τον εθνικισμό «πρωτίστως ως μια πολιτική αρχή που υποστηρίζει την ενοποίηση της εθνικής και πολιτικής οντότητας».⁴ Ο Gellner υπογραμμίζει την «κοινωνική εντροπία»: δηλαδή την εποπτεία της πολιτείας, την εκτεταμένη γραφειοκρατία, τη γλωσσική τυποποίηση (γλωσσικός εθνικισμός), την εθνική ταυτοποίηση, την εστίαση στην πολιτισμική ομοιότητα ως βάση για την πολιτική νομιμότητα.⁵

1. Umüt Özkirimli, *Θεωρίες εθνικισμού*, μτφρ. Ιουλία Πεντάζου, Αθήνα, Σιδέρης, 2011, σ. 89.

2. Κυριάκος Μπονίδης, «Ταυτότητα και ετερότητα στην εθνική επέτειο της 25ης Μαρτίου», 2004. Ανακτήθηκε στις 25-8-2020, από <http://edlitpened.web.auth.gr/doc/hmerida/anakoinwsis/bonidis.pdf>.

3. Geoff Eley και Ronald Grigor Suny, «Introduction: from the moment of social history to the work of cultural representation», Geoff Eley και Ronald Grigor Suny (επιμ.), *Becoming national: a reader*, Oxford, 1996, σ. 6.

4. Ernest Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, μτφρ. Δώρα Λαφαζάνη, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992, σ. 1.

5. Στο ίδιο, σ. 119-121.

Σύμφωνα, πάλι, με τον Anderson τα έθνη είναι επινοημένα και δεν υπήρχαν πριν τη νεωτερική εποχή.⁶ Ο Anderson τα χαρακτηρίζει ως φαντασιακές κοινότητες και υποστηρίζει ότι αυτά πρέπει να διαχωρίζονται το ένα από το άλλο, όχι από την αυθεντικότητά τους, αλλά από τον τρόπο με τον οποίο γίνονται αντιληπτά από τη φαντασία.⁷ Ορίζει δε το έθνος ως μια ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη, ενώ τα μέλη της συνδέονται με δεσμούς συντροφικότητας.⁸

Ο ιστορικός Eric Hobsbawm στο βιβλίο του, το οποίο επιμελήθηκε μαζί με τον Terence Ranger, εισάγει την έννοια της «επινοημένης παράδοσης». Με τον όρο αυτό εννοεί «ένα σύνολο πρακτικών οι οποίες συνήθως διέπονται φανερά ή σιωπηρά, από αποδεκτούς κανόνες, με τελετουργική ή συμβολική φύση, και οι οποίες επιδιώκουν να ενσταλάξουν ορισμένες αξίες και κανόνες συμπεριφοράς μέσω της επανάληψης, γεγονόσ που αυτόματα συνεπάγεται τη συνέχεια με το παρελθόν».⁹ Η επινοημένη παράδοση είναι ουσιαστικά μια διαδικασία τυποποίησης που χαρακτηρίζεται από αναφορές στο παρελθόν.¹⁰ Στη διαδικασία αυτή η μνήμη και η λήθη είναι κρίσιμοι παράγοντες για τη δημιουργία του έθνους. Πολλά έθνη έχουν πολλά κοινά σημεία, αλλά έχουν λησμονήσει και πολλά.¹¹ Νεότερες προσεγγίσεις, ερευνούν ποιοι τρόποι κοινωνικής μηχανικής χρησιμοποιούνται για την κατασκευή του έθνους και ποια στοιχεία απαρτίζουν την αφήγηση γι' αυτό.¹²

6. Benedict Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες*, μτφρ. Ποθητή Χα-ντζαρούλα, Αθήνα, Πλέθρον, 1997², σ. 24.

7. Στο ίδιο, σ. 15.

8. Στο ίδιο, σ. 26.

9. Eric J. Hobsbawm και Ranger Terence, *The invention of tradition*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983, σ. 1.

10. Στο ίδιο, σ. 4.

11. Ernest Renan, «What is a Nation?», Homi Bhabha (επιμ.), *Nation and Narration*, London, Routledge, 1990, σ. 8-22.

12. Για έρευνες που μελετούν τον Λόγο ως μέσο για την καθημερινή αναπαραγωγή του έθνους και στις οποίες εντάσσεται και το παρόν άρθρο,

Είναι, συνεπώς, ευρέως διαδεδομένη η εντύπωση ότι ο εθνικισμός και η εθνική ταυτότητα είναι παράγωγα της μοντέρνας εποχής και στοχεύουν στην ομογενοποίηση των πληθυσμών.

Ως πνευματικές κατασκευές τα έθνη εμπεριέχουν βασικά στοιχεία συλλογικής ενότητας, ισότητας, συνόρων τα οποία πείθουν και κινητοποιούν συναισθηματικά τους αποδέκτες τους, ώστε να πιστεύουν σε αυτά. Βέβαια, η παραπάνω παραδοχή πρέπει να συνοδευτεί με τη διευκρίνιση ότι ο Λόγος είναι το εργαλείο που δομεί τη φαντασιακή κοινότητα και μεταφέρει τις ταυτότητες στον νου.¹³

Συμπληρωματική στη θεώρηση του έθνους ως πολιτικής κοινότητας, είναι και η αντίληψη ότι κάθε έθνος είναι και συμβολική κοινότητα, με τη δική του εθνική κουλτούρα. Η τελευταία ορίζεται ως Λόγος που παράγει νοήματα, τα οποία επιδρούν και οργανώνουν τις πράξεις και τις αντιλήψεις για το έθνος και κατασκευάζουν τις ταυτότητες.¹⁴ Έτσι, η εθνική ταυτότητα είναι μια ιστορία, την οποία λένε για τους εαυτούς τους, με την πρόθεση να νοηματοδοτήσουν τον κόσμο.¹⁵ Η αφήγηση για το έθνος λέγεται και ξαναλέγεται στις εθνικές ιστορίες, στη λογοτεχνία, στα μέσα ενημέρωσης. Αυτά παρέχουν ένα σύνολο ιστοριών, εικόνων, τοπίων, ιστορικών γεγονότων, εθνικών συμβόλων και τελετουργιών, τα οποία αντιπροσωπεύουν τις κοινές εμπειρίες, ανησυχίες, θριάμβους και καταστροφές, τα οποία νοηματοδοτούν το έθνος. Ως μέλη της φαντασιακής

βλ. Homi Bhabha, *Nation and Narration*, London, Routledge, 1990· Michael Billig, *Banal Nationalism*, London, Sage, 1995.

13. Rudolf de Cillia, Martin Reisigl και Karin Liebhart, *The discursive construction of National identity*, μτφ. Angelika Hirsch, Richard Mitten και J. W. Unger, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2009², σ. 22.

14. Stuart Hall, «The Question of Cultural Identity», Stuart Hall, David, Held, Don Hubert και Kenneth Thompson (επιμ.), *Modernity: An Introduction to Modern Societies*, Cambridge, Mass και Oxford, 1996, σ. 612-613.

15. Uri Ram, «Narration, Erziehung und die Erfindung des jüdischen Nationalismus», *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (ÖZG)* 5 (1994) 153.

κοινότητας βλέπουμε τους εαυτούς μας να μοιράζονται αυτήν την αφήγηση.¹⁶ Οι δομημένες αυτές ταυτότητες δεν πρέπει να θεωρούνται ομοιόμορφες ή στατικές και αναλλοίωτες, αλλά να αντιμετωπίζονται ως στοιχεία που πάντα αλλάζουν στη ροή του χρόνου και ενοποιούνται κάτω από την επίδραση της κουλτούρας.¹⁷ Πρέπει να γίνονται αντιληπτές ως γλωσσικό σχέδιο, το οποίο αντικατοπτρίζει τις διαφορές μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, των εθνών και των φύλων.¹⁸

Η παραπάνω παρατήρηση δε σημαίνει βέβαια ότι η εθνική αφήγηση γεννιέται στο κενό, ούτε ότι είναι μια πλαστή κατασκευή που δομείται εκ του μηδενός.¹⁹ Αντιθέτως, οι εθνικές ταυτότητες συνεχώς βρίσκονται υπό διαπραγμάτευση, συνδημιουργούνται και αναπαράγονται γλωσσικά, διαμορφώνονται βάσει προηγούμενων ταυτοτήτων, συλλογικών εμπειριών, πολιτισμικών παραδόσεων και ιστορικών δεδομένων, τα οποία, ωστόσο, μετασχηματίζονται, αναθεωρούνται, ενορχηστρώνονται και «επινοούνται» στο πλαίσιο μιας νέας ιστορικής σύλληψης.²⁰

Οι αφηγήσεις για την ταυτότητα ξεδιπλώνονται γύρω από τους τρεις άξονες του χρόνου και περιέχουν κανονιστικά κριτήρια για την καταγωγή, τη συνέχεια, τον μετασχηματισμό και την προσδοκία. Εκτός από πνευματική κατασκευή, η ταυτότητα εμπεριέχει συναισθηματική και συμπεριφορική διάσταση. Η έννοια της εθνικής («habitus») περιλαμβάνει ένα σύνολο κοινών ή παρόμοιων πεποιθήσεων, κοινών ή παρόμοιων συναισθημα-

16. S. Hall, «The Question of Cultural Identity», *ό.π.*, σ. 613.

17. Ruth Wodak, Rudolf de Cillia, Martin Reisigl, Karin Liebhart, Angelika Hirsch, Richard Mitten και J. W. Unger, «The discursive construction of National Identity», στο *The Discursive Construction of National Identity*, Edinburgh University Press, 2009, σ. 11.

18. S. Hall, «The Question of Cultural Identity», *ό.π.*, σ. 617.

19. R. Wodak κ.ά., «The discursive construction of National Identity», *ό.π.*, σ. 2.

20. Νίκος Δεμερτζής, «Ο Εθνικισμός ως ιδεολογία», *Επιστημονικό Συμπόσιο Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1994*, σ. 88.

τικών στάσεων και κοινών ή παρόμοιων συμβάσεων, οι οποίες εσωτερικεύονται ευρέως μέσω της κοινωνικοποίησης.²¹

Το παρόν άρθρο υιοθετεί τη στρουκτουραλιστική αντίληψη για τη γλώσσα, σύμφωνα με την οποία αυτή δεν είναι ένα ουδέτερο μέσο που αντανακλά την πραγματικότητα, αλλά μάλλον ένα μέσο που δημιουργεί εμπειρία, ταυτότητες και συστήματα γνώσης για τον κόσμο.²²

1. Ο Λόγος για το έθνος στις εθνικές επετείους

Μέσω των αστικών διαδικασιών, των εκπαιδευτικών δομών και των κοινωνικών τελετουργιών, το κράτος πλάθει τις πνευματικές κατασκευές και υποβάλλει οπτικές. Επομένως, συμβάλλει στην κατασκευή του τι ορίζεται συνήθως ως εθνική ταυτότητα.²³ Μέσα από τους εκπαιδευτικούς θεσμούς μεταδίδεται η πεποίθηση στην πολιτισμική ομοιογένεια του έθνους, αναπαράγεται η διάρκειά του στον χώρο και τον χρόνο και εξασφαλίζεται η συνέχεια της γλώσσας.²⁴ Στην εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους, η επικράτηση συντηρητικών ιδεολογικών ρευμάτων διευκόλυνε τη δημιουργία ενός ρεύματος λαϊκού πατριωτισμού, το οποίο αντιμετώπιζε την εκπαίδευση ως μηχανισμό διαμόρφωσης εθνικών ταυτοτήτων.²⁵

21. R. Wodak κ.ά., «The discursive construction of National Identity», ό.π., σ. 37.

22. Marianne Jorgensen και Louise Phillips, *Discourse analysis and method*. London, Sage, 2002, σ. 8-9.

23. Pierre Bourdieu, «Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field», *Sociological Theory* 1 (1994) 7· E. Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, ό.π., σ.120.

24. Θάλεια Δραγώνα και Άννα Φραγκουδάκη, «Εισαγωγή», στο Άννα Φραγκουδάκη, Θάλεια Δραγώνα, (επιμ.), *Τί ειπ' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 13-14.

25. Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, *Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους στη Μακεδονία στο πλαίσιο του μακεδονικού ζητήματος, Το παράδειγμα της Δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα, Gutenberg, 2006, σ. 198.

Στο περιβάλλον αυτό, οι εκπαιδευτικοί αναγορεύονται σε φορείς της φρονηματιστικής αυτής αντίληψης και διαμορφώνουν την έννοια του έθνους και τον εθνοκεντρισμό.²⁶ Ενεργώντας όχι ως άτομα, αλλά ως συλλογικά υποκείμενα, μεταφέρουν τη φαντασιακή αναπαράσταση του έθνους, υπηρετώντας τη συνείδηση της τάξης τους.²⁷

Η παράδοση των επετείων ανάγεται στην εθνικιστική παιδαγωγική του 19ου αιώνα.²⁸ Οι επετειακοί λόγοι των εκπαιδευτικών αρχών αναπαράγουν στις ιστορικές τους αφηγήσεις μύθους και θρύλους —δημοφιλείς και διαδεδομένους— ενώ απέχουν, ως προς το περιεχόμενό τους, από τα πορίσματα της ιστορικής επιστήμης.²⁹ Για τον λόγο αυτό, το ειδικό αυτό είδος Λόγου προσεγγίζεται ως μυθοπλαστικό γεγονός που υποτάσσεται στην ανάγκη να παρουσιαστεί ένα εξιδανικευμένο παρελθόν. Μέσα στον επετειακό Λόγο εξάγονται τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του έθνους και ευνοείται η συναισθηματική διέγερση των ακροατών και η ταύτισή τους με κάποιο ιστορικό πρότυπο.³⁰

Οι εκφωνούμενοι λόγοι σχετίζονται με ένα ιδιαίτερο είδος της κλασσικής ρητορικής, αυτό των επιδεικτικών λόγων (*genus demonstrativum*).³¹ Η επιδεικτική ρητορική έχει («εκπαιδευτική λειτουργία»), με την έννοια ότι οι ρήτορες επιδιώκουν να

26. Έφη Αβδελά, «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: “εμείς” και οι “άλλοι”», στο: Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα, (επιμ.), *Τί ειπ’ η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, ό.π., σ. 44.

27. Παρασκευή Γκόλια, *Εθνική και πολιτική διαπαιδαγώγηση στο ελληνικό δημοτικό σχολείο: ο ρόλος των σχολικών γιορτών, διδακτορική διατριβή*, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, 2006, σ. 454.

28. Κ. Μπονίδης, «Ταυτότητα και ετερότητα στην εθνική επέτειο της 25ης Μαρτίου», ό.π., σ. 3.

29. Παρασκευή Γκόλια, *Υμνώντας το έθνος. Ο ρόλος των σχολικών γιορτών στην εθνική και πολιτική διαπαιδαγώγηση (1924-2010)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2011, σ. 277-282.

30. Π. Γκόλια, *Εθνική και πολιτική διαπαιδαγώγηση*, ό.π., σ. 452-454.

31. Heinrich Plett, *Einführung in die rhetorische Textanalyse*, Hamburg, 1989⁷, σ. 15.

μεταφέρουν σταθερές πολιτικές αξίες και δοξασίες, να δομήσουν γλωσσικά χαρακτηριστικά και ταυτότητες και, τέλος, να δημιουργήσουν συναίνεση και κοινοτικό πνεύμα, το οποίο με τη σειρά του θα λειτουργήσει ως πρότυπο για τις μελλοντικές πολιτικές πράξεις των ακροατών.³²

Η δημοσίευση των λόγων των εκπαιδευτικών στον Τύπο λειτουργεί παραπληρωματικά προς την επίτευξη των εκπαιδευτικών στόχων, καθώς αυτοί απευθύνονται σε ένα ευρύτερο κομμάτι της κοινωνίας και διευκολύνουν τις δυνατότητες διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, διαμεσολαβώντας μεταξύ κοινωνίας και κρατικής εξουσίας.³³

2. Το πολιτικό και ιδεολογικό συγκείμενο της εκφώνησης των λόγων

Η πολιτική και πνευματική ζωή της Ελλάδας από τα χρόνια της ίδρυσης του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους σημαδεύτηκε από το αλυτρωτικό όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Το εθνικιστικό αυτό όραμα ανήκει στον «εθνοτικό εθνικισμό», με την έννοια ότι επιδιώκει την επέκταση του εθνικού κράτους, ώστε να περιληφθούν όσοι εθνοτικά «συγγενείς» πληθυσμοί βρίσκονταν εκτός του έθνους, μαζί με τα εδάφη στα οποία κατοικούν.³⁴

Το 1922 όμως το λυτρωτικό όνειρο διαψεύστηκε οικτρά. Αυτό που δεν άλλαξε πάντως, σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια, ήταν η συνέχιση και μετά το 1922 των τραυματικών εμπειριών από το χάσμα που επέφερε η σύγκρουση του Βενιζέλου με τον Βασιλιά το 1915-17.³⁵

32. Chaim Perelman, *Das Reich der Rhetorik*, Munich, 1980, σ. 28.

33. Ελισάβετ Τσακανίκα, «Εξευρωπαϊσμός και ελληνικότητα, η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας στον Τύπο και τη Λογοτεχνία της Οθωμικής περιόδου», *Μνήμων* 35 (2016) 111.

34. Anthony D. Smith, *Εθνική ταυτότητα*, μτφρ. Εύη Πέππα, Αθήνα, Οδυσσέας, 2000, σ. 124.

35. Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, μτφρ. Ευαγγελία Ζουργού-Μαριάννα Σπανάκη, Αθήνα, Νεφέλη, 1995, σ. 174-177.

Στην πολιτική ζωή η διάσταση Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών ξεπέρασε κάθε μέτρο και οδήγησε σε ρήξη. Στις εκλογές του 1933 η εκλογική στρατηγική να αποσυρθεί το πολιτειακό ζήτημα από την προεκλογική ατζέντα αποδείχθηκε ολέθρια.³⁶ Όταν ο Μόδης εκφωνεί τον επετειακό του λόγο, που δημοσιεύτηκε στο «Έθνος» στις 27/3/1933, η αναβίωση της πόλωσης για το πολιτειακό έμοιαζε να είναι η μοναδική διέξοδος για τον Βενιζέλο και την παράταξή του.

Στην πνευματική ζωή, η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας κατέστησε αναγκαία τη ριζική επανεξέταση των εννοιών της ελληνικότητας και της εθνικής ταυτότητας. Βασική αντίληψη της εποχής ήταν ότι η ιστορία του έθνους, από την προκλασική εποχή έως την σύγχρονη λαϊκή δημιουργία, ανταποκρινόταν σε μια «ουσία» που παρέμενε αμετάβλητη.³⁷ Διανοούμενοι της εποχής ανέλαβαν να συγκροτήσουν ένα ιδεολογικό σύστημα, ικανό να αντικαταστήσει το παλιό και παρωχημένο της Μεγάλης Ιδέας. Ο «πνευματικός εθνικισμός», όπως ονομάστηκε, αντιλαμβάνεται το έθνος ως μεταφυσική οντότητα και προτείνει την εθνική αυτογνωσία ως όρο για την ανάπτυξη συναγωνισμού με τη Δύση. Το πλαίσιο των αντιλήψεων αυτών αντικαθιστά τον εδαφικό επεκτατισμό και μεταθέτει την «εθνική αναγέννηση» στο πεδίο της πνευματικής ηγεμονίας του Ελληνισμού.³⁸

Ο δεξιός σχηματισμός του Μεταξά το 1936 επέβαλε δικτατορία στο όνομα ενός κακώς εννοούμενου εθνικισμού. Ο

36. Η κυβέρνηση Βενιζέλου, την περίοδο 1928-1932, επικεντρώθηκε στην οικονομική πολιτική, στην οποία είχε αποτύχει, κατά το παρελθόν. Αφαιρώντας από τη ρητορική της το πολιτειακό απομάκρυνε από την επιρροή του την πληθυσμιακή ομάδα των προσφύγων που υποστήριζε τον βενιζελισμό με αποτέλεσμα να χάσει 20 από τις 24 έδρες της εκλογικής περιφέρειας των Αθηνών, βλ. Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα, Πατάκης, 2017, σ. 395-396.

37. Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2019, σ. 161.

38. Τάκης Καγιαλής, «Λογοτεχνία και πνευματική ζωή», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ, (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι.: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β μέρος 2ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 337.

Μεταξιάς επικαλέστηκε τη σωτηρία του έθνους από τον κομμουνιστικό κίνδυνο.³⁹ Στη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας, με την εξαγγελία του δόγματος του «ελληνικού πολιτισμού» προβάλλεται η φυλετική και λαϊκιστική εκδοχή του εθνοκεντρισμού που προωθεί την επιστροφή στις ρίζες.⁴⁰

3. Στόχοι-υλικό-μεθοδολογία

Στο παρόν άρθρο στόχος είναι να μελετήσουμε τη γλωσσική κατασκευή της εθνικής ταυτότητας στον Λόγο για την παλιγγενεσία. Η επιλογή του συγκεκριμένου γλωσσικού συμβάντος στηρίχθηκε στα όσα προτείνει η Wodak και οι συνεργάτες της για τη μελέτη του παρελθόντος, στο πλαίσιο της εθνικής ταυτότητας.⁴¹ Η 25η Μαρτίου αποτελεί τον ιδρυτικό μύθο του ελληνικού εθνικού κράτους και ως εκ τούτου κρίνεται κατάλληλη για τη μελέτη των εθνικών αφηγήσεων. Ο στόχος προσεγγίζεται μέσα από τα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

- Πώς κατασκευάζεται στον Λόγο ο εθνικός εαυτός;
- Ποιες αρχές της ελληνικής ταυτότητας προβάλλουν οι ρήτορες στους λόγους τους;
- Πώς οι ρήτορες των λόγων πραγματεύονται τις αρχές αυτές;

Το υλικό που επιλέχθηκε για τη μελέτη είναι οι επετειακοί λόγοι δύο δημόσιων λειτουργών που εκφωνήθηκαν στη διάρκεια της γιορτής και δημοσιεύτηκαν στην τοπική εφημερίδα «Μακεδονική», καθώς και ο λόγος του Μόδη που δημοσιεύτηκε στην τοπική εφημερίδα «Έθνος». Ο τελευταίος επιλέχθηκε επειδή απευθύνεται σε μαθητές όπως διαπιστώνουμε από αναφορές του εκφωνητή.⁴²

39. R. Beaton, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 174-177.

40. Τ. Καγιαλής, «Λογοτεχνία και πνευματική ζωή», ό.π., σ. 338.

41. R. Wodak κ.ά., «The discursive construction of National Identity», ό.π., σ. 31.

42. Ο Γεώργιος Μόδης ήταν ο επιφανέστερος Φιλελεύθερος βουλευτής της Φλώρινας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Σπούδασε Νομική

Το μοντέλο που θα ακολουθήσουμε για την ανάλυση των δεδομένων είναι αυτό της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου (στο εξής ΚΑΛ). Σε αυτήν ανήκει και η Σχολή Ανάλυσης Λόγου της Βιέννης.⁴³ Η ΚΑΛ εστιάζει στην αυθεντική, καθημερινή επικοινωνία που λαμβάνει χώρα στα Μέσα Ενημέρωσης, σε πολιτικά κέντρα και όχι σε απλές προτάσεις ή κείμενα. Η ΚΑΛ θεωρεί τον Λόγο ('discourse'), τόσο τον γραπτό όσο και τον προφορικό, ως μια μορφή κοινωνικής πρακτικής. Επιπλέον, διαβλέπει μια διαλεκτική σχέση μεταξύ των συγκεκριμένων γλωσσικών πράξεων, των καταστάσεων, των θεσμών και των κοινωνικών δομών, στις οποίες οι Λόγοι ενσωματώνονται.⁴⁴

Μεθοδολογικά θα στηριχθούμε στο τρισδιάστατο μοντέλο που εισηγείται η Wodak και οι συνεργάτες της για την ανάλυση της διαμόρφωσης της ταυτότητας.⁴⁵

Η συστηματική, ποιοτική και ποσοτική, ανάλυση της γλωσσικής κατασκευής των εθνικών ταυτοτήτων περιλαμβάνει τρεις διαστάσεις: περιεχόμενο, στρατηγικές και γλωσσικές πραγματώσεις. Από τη άποψη του περιεχομένου ερευνώνται πέντε θεματικές περιοχές (πρώτη διάσταση): η κατασκευή του Homo Austriacus,⁴⁶ η αφήγηση και κατασκευή του κοινού πολιτικού παρελθόντος, η γλωσσική κατασκευή του κοινού πολιτικού

και εμπορικές επιστήμες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Εκλέχθηκε επί σειρά ετών, βουλευτής Φλώρινας, ενώ διετέλεσε και Νομάρχης Κέρκυρας. Την περίοδο 1932-1933 ανέλαβε Γενικός Διοικητής Ηπείρου. Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από τη wikipedia.org.

43. Norman Fairclough, *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, London και New York, Routledge, 1995.

44. Norman Fairclough και Ruth Wodak, «Critical Discourse Analysis», Teun A. Van Dijk (επιμ.), *Discourse as Social Interaction*, London, Sage, 1997, σ. 271-280.

45. R. Wodak κ.ά., «The discursive construction of National Identity», ό.π., σ. 30-47.

46. Ο όρος εμπεριέχεται στο βιβλίο της Wodak και των συνεργατών της, ό.π., σ. 30-31. Όπως εξηγούν, με τον όρο αυτό περιγράφουν την ύπαρξη ενός «αγνού και αυθεντικού λαού», του οποίου η ιδιοτυπία εκδηλώνεται σε πολιτισμικές μορφές. Στον ιδεότυπο συμπυκνώνεται το «εθνικό πνεύμα» και η υποτιθέμενη ιδανική «εθνική» συμπεριφορά.

παρόντος και μέλλοντος, η γλωσσική κατασκευή της κοινής κουλτούρας, η γλωσσική κατασκευή του «εθνικού σώματος».

Το δεύτερο στάδιο περιλαμβάνει τη μελέτη των στρατηγικών. Η στρατηγική ορίζεται ως το συγκεκριμένο, συνειδητό ή ασυνείδητο σχέδιο που υιοθετείται από τους συγγραφείς ή τους ομιλητές με πρόθεση να συγκροτήσουν και να μεταφέρουν την εθνική ενότητα και διαφορά.

Εκτός από τις κατασκευαστικές στρατηγικές ταυτότητας, οι στρατηγικές της διάρκειας (perpetuation) και αιτιολόγησης (justification) διατηρούν, υποστηρίζουν και αναπαράγουν μια εθνική ταυτότητα που θεωρείται ότι βρίσκεται υπό απειλή. Στο πλαίσιο των παραπάνω στρατηγικών θα αξιοποιήσουμε τα γλωσσικά μέσα που υποκαθιστούν την έλλειψη επιχειρηματολογίας («πλάνες», “fallacies”) και γλωσσικά μέσα («τόποι», “loci”) που συνδέουν το επιχείρημα με το συμπέρασμα με στόχο την εξαγωγή συγκεκριμένων συμπερασμάτων.⁴⁷ Η αιτιολόγηση και η νομιμοποίηση συχνά αναφέρονται σε παρελθοντικά γεγονότα, τα οποία ενδεχομένως να επηρεάζουν τις αφηγήσεις της εθνικής ιστορίας. Οι στρατηγικές μετασχηματισμού τροποποιούν μια καλά δομημένη ταυτότητα ή τμήματα αυτής, σε κάτι άλλο. Τέλος, οι στρατηγικές αποδόμησης αποσυναρμολογούν υπάρχουσες εθνικές ταυτότητες ή στοιχεία τους.

Το τρίτο στάδιο της ανάλυσης περιλαμβάνει τη μελέτη των μορφών γλωσσικής πραγμάτωσης, που αξιοποιούνται για τη διατύπωση του περιεχομένου και των στρατηγικών. Έτσι, οι κεντρικές έννοιες του εθνικιστικού λόγου (μοναδικότητα, χρόνος, αυτονομία κ.λπ.) πραγματώνονται γλωσσικά μέσω συγκεκριμένων γλωσσικών επιλογών.

---

47. R. Wodak κ.ά., «The discursive construction of National Identity», ό.π., σ. 34-35.

4. Οι αναλύσεις

4.1. Ο Λόγος των εκπαιδευτικών⁴⁸

Ο εορτασμός της 25ης Μαρτίου ως ημέρας εθνικής μνήμης καθιερώθηκε το 1838, ανήκει στην «επινοημένη παράδοση» και συνδέθηκε με τη στρατηγική επιδίωξη του κράτους να κατασκευάσει ένα «ήθος» κατάλληλο να εμπνεύσει τις νεότερες γενιές, ώστε να μιμηθούν εκείνες τις δημόσιες αξίες που θεωρήθηκαν έκφραση του δημόσιου χαρακτήρα. Ο τρόπος που επιλέγεται για την κατασκευή του νέου ήθους είναι η αξιοποίηση της ιστορίας και ειδικά η λατρεία κάποιας χρυσής εποχής.⁴⁹

4.1.1. Οι Έλληνες ως διαχρονικοί δημιουργοί υψηλών πνευματικών επιτευγμάτων

Ο Λιάκος υποστηρίζει ότι ιστορία του Ελληνικού Έθνους είναι μια συνεχής συγχώνευση στοιχείων από τη μεσαιωνική περίοδο, καθώς και το πλησίασμα του Βυζαντινού παρελθόντος.⁵⁰ Στο πνεύμα αυτό ο Ατσαβές στον λόγο του εμφανίζει τον Ελληνισμό ως προαιώνιο φορέα πολιτισμού. Διακηρύσσει την πίστη του στην ανωτερότητα του ελληνικού πολιτισμού, κατατάσσοντάς το έθνος στην κορυφή της πολιτισμικής ιεραρχίας, με

---

48. Στην ενότητα αυτή περιλάβαμε δύο λόγους εκπαιδευτικών που εκφωνήθηκαν στη Φλώρινα, με αφορμή την επέτειο της 25ης Μαρτίου, στην περίοδο του Μεσοπολέμου και δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Μακεδονική*. Ο πρώτος λόγος είναι του γυμνασιάρχη Ατσαβέ και δημοσιεύτηκε σε τρία φύλλα της εφημερίδας το 1935. Ο δεύτερος λόγος είναι ενός ανώνυμου εκπαιδευτικού, επίσης Γυμνασιάρχη. Δημοσιεύτηκε σε δύο φύλλα το 1937.

49. A. Smith, *Εθνική ταυτότητα*, ό.π., σ. 100.

50. Antonis Liakos, «Historical Time and National Space in Modern Greece», Hayashi Tadayuki και Hiroshi Fukuda (επιμ.), *Regions in Central and Eastern Europe: Past and Present*, Slavic Euroasian Studies, Sapporo, 2007, σ. 208.

κριτήριο τη συνεχή προσφορά του ελληνικού πολιτισμού στην ανθρωπότητα:

έσωσαν την ελευθερίαν εις τον Μαραθώνα, την ετίμησαν εις τας Θερμοπύλας, την ελάμπρυναν εις την Σαλαμίνα. Και ενώ δια να κτίσουν στερεώτερον το βάθρον της προσέφεραν προσέφεραν αφειδώς τα πολυτιμότερα υλικά, το σώμα και το αίμα των, ετοιμάζαν αφ' ετέρου, αριστοκράται αυτοί του πνεύματος, τους λαμπρούς φάρους της τέχνης και της σοφίας διά να φωτίζουν μέχρι και σήμερα την ανθρωπότητα εις τον δρόμον της προς τον πολιτισμόν. Τα δώρα του πολιτισμού σκορπίζονται μέχρι των πυραμίδων και του Ινδού όπου το Ελληνικόν πνεύμα “της ανημέρου (sic) εκράτησε διαίτης” κατά τον εκ Χαιρωνείας φιλόσοφον. Και όταν η Ρωμαϊκή πανουργία ενσπείρουσα την διχόνοιαν μεταξύ των Ελλήνων κατώρθωνε να αφαιρέση την ανεξαρτησίαν των, η αιωνία Ελλάς υποτάσσει με τα πνευματικά της όπλα τον άγριον κατακτητήν και παρέχει την αθάνατον γλώσσαν της διά την εξάπλωσιν της Θρησκείας του Θεανθρώπου.⁵¹

Στην αφήγηση του εκπαιδευτικού, οι έννοιες υψηλής ηθικής αξίας, («η ελευθερία, ο πολιτισμός, το πνεύμα, η γλώσσα, η θρησκεία») αποτελούν τον εννοιολογικό ιστό της ελληνικής ταυτότητας. Στο παραπάνω απόσπασμα αξιοποιούνται οι στρατηγικές μετασχηματισμού, μοναδικότητας και διάρκειας. Αρχικά, η εθνική ομάδα των Ελλήνων διεξάγει αόριστα έναν αγώνα για να υπερασπιστεί την ελευθερία της. Η ιδέα του θεματοφύλακα υλοποιείται γλωσσικά με το σχήμα της κλιμάκωσης: («έσωσαν

51. Ατσαβές, «Ο λόγος του κ. Ατσαβέ», εφημ. *Μακεδονική*, αρ. 307, 27.3.1935 [στο εξής: Ατσαβές και ακολουθεί ο αριθμός του φύλλου]. Ο Αναστάσιος Ατσαβές (1899-1980) γεννήθηκε στη Ζελίνα (σημερινή ονομασία Μελιτίνη) της Λακωνίας, σπούδασε Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και παρακολούθησε μεταπτυχιακές σπουδές στο Βερολίνο και στη Ζυρίχη. Στον Μεσοπόλεμο υπηρέτησε ως γυμνασιάρχης στη Φλώρινα και ορίστηκε, επίσης, Γενικός Επιθεωρητής Στοιχειώδους Εκπαίδευσης στη Μακεδονία. Κατά τη δεκαετία του 1940, διετέλεσε Γενικός Επιθεωρητής Μειονοτικών Σχολείων Αλλοδαπής. Συνταξιοδοτήθηκε το 1963. Η Παναγιώτα Ατσαβέ, κόρη του Αναστάσιου, παρέθεσε τις παραπάνω πληροφορίες.

την ελευθερίαν εις τον Μαραθώνα, την ετίμησαν, την ελάμπρυναν..., διά να κτίσουν στερεώτερον το βάθρον της... προσέφεραν...». Με τη μετωνυμική χρήση των τοπωνυμίων γίνεται φανερό ότι ο Ατσαβές αναφέρεται σε συμβάντα που στην ιστοριογραφία ονομάζονται Περσικοί Πόλεμοι και συνέβησαν τον 5ο αι. π. Χ. (στρατηγική διάρκειας).

Με την αντιθετική σύνδεση («αφενός...αφετέρου») η προστασία της πολιτικής ελευθερίας συμπληρώνεται με τον πνευματικό φωτισμό της ανθρωπότητας. Με τη μεταφορά («δρόμος της ανθρωπότητας προς τον πολιτισμόν») η έσω ομάδα εμφανίζεται να έχει έναν καθοδηγητικό ρόλο στην πολιτισμική πορεία (στρατηγική μοναδικότητας). Στο πεδίο του πολιτισμού η συνεχής προσφορά των Ελλήνων υλοποιείται γλωσσικά με τη χρήση ρημάτων σε χρόνο ενεστώτα και με τον εμπρόθετο («μέχρι και σήμερα»). Οι τοπικές αναφορές («μέχρι των πυραμίδων και του Ινδού») εξακτινώνουν χωρικά το εύρος της προσφοράς των Ελλήνων. Στο σημείο αυτό μετωνυμικά, ο αγορητής αναφέρεται στην εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου τον 4ο αι. π.Χ.

Παροδικά ο εθνικός εαυτός παρουσιάζεται γλωσσικά να χάνει την εθνική του ανεξαρτησία με την παρέμβαση εξωτερικών δυνάμεων («Ρωμαϊκή πανουργία»), στρατηγική μετασχηματισμού, τόπος εξωτερικών συνθηκών). Τελικά, η πνευματική ανωτερότητα και η πολιτισμική υπεροχή του εθνικού εαυτού υπερνικά («υποτάσσει με τα πνευματικά όπλα»), στρατηγική μοναδικότητας) τη βαρβαρότητα και του επιτρέπει να συνεχίσει την οικουμενική του προσφορά. Τα επίθετα «αιωνία και αθάνατος» (στρατηγική διάρκειας) πλαισιώνουν τη στρατηγική μοναδικότητα.

4.1.2. Οι ήρωες και οι ηρωίδες

Οι εκπαιδευτικοί στους λόγους τους προβάλλουν ηθικά υποδείγματα από το παρελθόν. Από την αφήγησή τους δε λείπει η αναφορά στη χρυσή εποχή, με ήρωες, που δρουν ως υπεράνθρωποι μέσα σε εξιδανικευμένα συγκείμενα. Κυρίως οι μεγάλες

προσωπικότητες και οι ηγετικές ομάδες διαδραματίζουν ρόλο σημαντικό στην ιστορία.⁵²

Η ενοποιημένη αρχικά ομάδα των ηρώων διασπάται σε «ιδεώδεις μορφαί» και σε «άγνωστας μορφάς αφανών ηρώων», χωρίς ωστόσο να απειλείται η συνοχή της (στρατηγική διαφοροποίησης).⁵³ Αξιοποιώντας το σύστημα της τοπικής δείξης, οι πρώτοι στέκονται («υπεράνω των φλογών») και («διαλάμπουν») χωρίς να δίνεται εξήγηση (πλάνη του αβάσιμου συμπεράσματος), ενώ οι δεύτεροι «προσήμεγκον εαυτούς θυσίαν εις τον ιερόν της πατρίδος βωμόν». Οι πρώτοι, από ένα υψηλότερο επίπεδο, καθοδηγούν τα πλήθη, οι δεύτεροι στέκονται σε ένα κατώτερο επίπεδο και υποχρεούνται να παρέχουν τον εαυτό τους προς την πατρίδα (τόπος του ανώτερου σκοπού).

Το εθνικιστικό αφήγημα χρειάζεται και πειστήρια που να επιβεβαιώνουν την ανδρεία. Πρόσωπα και τόποι αναδεικνύονται σε σύμβολα, στα οποία συμπυκνώνεται η αυτοθυσία της έσω ομάδας και συμβολοποιείται η πολεμική αρετή του εθνικού εαυτού. Για τον λόγο αυτό, δε λείπουν από τις αφηγήσεις των εκπαιδευτικών οι ονομαστικές αναφορές σε μέρη όπου εκδηλώθηκε εμφατικά ο εθνικός χαρακτήρας της και τα οποία συνδέθηκαν με τη δράση συγκεκριμένων προσώπων ως αντιπροσωπευτικών δειγμάτων του εθνικού χαρακτήρα. Η ιστορία εδώ χρησιμεύει ως δάσκαλος.

Ως τόποι ηρωικής θυσίας αναφέρονται η «Αλαμάνα-Δερβενάκια-Γραβιά-Μεσολόγγι-Ψάρα ολίγα ονόματα!». Η πρόταση είναι σύντομη, απαριθμούνται γεωγραφικοί όροι και το θαυμαστικό είναι δηλωτικό της στάσης του αρθρογράφου. Η ελλειπτικότητα της πρότασης σε συνδυασμό με τη φράση «ολίγα ονόματα» γεννά συνειρμούς, όχι για την έλλειψη αποδεικτικών στοιχείων ηρωισμού, αλλά για την αφθονία τους.

---

52. Georg G. Iggers, *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, Αθήνα, Νεφέλη, 2006, σ. 31.

53. «Ο λόγος του κ. Γυμνασιάρχου», εφημ. *Μακεδονική*, αρ. 415, 26.3.1937 [στο εξής: Γυμνασιάρχης και ακολουθεί ο αριθμός φύλλου]. Στο δημοσίευμα δεν αναφέρεται το όνομα του εκπαιδευτικού.

Ο Ατσαβές, από την άλλη, εστιάζεται και αυτός στον χώρο δράσης των ηρώων και σκιαγραφεί με θετικό τρόπο τον χαρακτήρα τους:

Μέσα σαντές η ηρωική μορφή του Διάκου, του τιτανόψυχου αυτού καλόγερου που απέθανε σουβλισθείς σαν το αρνί καθ' ην στιγμήν έβαλλε το Έαρ της Επαναστάσεως. Διακρίνει κανείς εκεί τον αθάνατο γέρο του Μωρηά ο οποίος ηγωνίσθη και επέτυχε να κάμη συνειδητήν την δύναμιν η οποία διεσπαμένη ελάνθανε εις την Ελληνικήν ψυχήν, κατέπληξε τον κόσμον με το στρατηγικόν του δαιμόνιον, κατερράκωσε τους στρατούς μιάς αυτοκρατορίας προ της οποίας είχαν καμφθή οι ισχυροί της γης. Παρέκει ο ήρωος της Γραβιάς με τα λάσια στήθη του μας προκαλεί ρίγη συγκινήσεως και εθνικής υπερηφανίας διότι μας μεταφέρει κοντά στο άσημο χάνι όπου μια χούφτα παληκάρια εδίδαξαν τον υπερήφανο Πασά ότι ο θάνατος ενός γενναίου δεν αρκεί να σβύσει την τεραστία πυρκαϊά που άναψε μέσα στα σπλάχνα της δουλεμένης φυλής. Και ακόμη πιο πέρα, σεμνός και συννεσταλμένος βρίσκεται ο παράτολμος νεανίας που είχε τη δύναμη και την τόλμη να στηλώνη πυρίνην την ρομφαίαν επί των τουρκικών ναυαρχίδων και να φωτίξη το Αιγαίον με τεράστιες λαμπάδες από πυρπολούμενα εχθρικά πλοία. Κοντά του ο ατρόμητος ναύαρχος που είχε το θάρρος και τη δύναμη να σκορπίζη σε συντριμμία τους μεγάλους στόλους του Σουλτάνου και του Μεχμέτ Αλή.⁵⁴

Οι προαναφερθέντες τόποι συνδέονται με τη δράση εκπροσώπων του εθνικού εαυτού («Διάκος», «γέρος του Μωρηά», «ο ήρωος της Γραβιάς», «ο παράτολμος νεανίας», «ο ατρόμητος ναύαρχος») προκειμένου να αποδοθούν στερεοτυπικά χαρακτηριστικά στην έσω ομάδα. Η στρατηγική κατηγοριοποίησης πραγματώνεται γλωσσικά με έναν ιδιαίτερο τύπο συνεκδοχής, στον οποίο άνθρωποι με κοινωνική δύναμη αντικαθιστούν τα άτομα τα οποία εκτελούν μια πράξη.⁵⁵ Στο απόσπασμα η ταυ-

54. Ατσαβές, *Μακεδονική*, αρ. 308.

55. George Lakoff και Marc Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago, University of Chicago Press, 1980, σ. 38.

τότητα των πέντε ατόμων αποκαλύπτεται στους αναγνώστες μετωνομικά. Τους αποδίδονται ιδιότητες, όπως ο ηρωισμός, η ένωση των μελών της έσω ομάδας, η στρατηγικότητα, η τόλμη, η συστολή και η αφοβία (στρατηγική κατηγοριοποίησης). Έτσι, χάρη στη συνεκδοχή, τα χαρακτηριστικά αυτά επεκτείνονται σε όλα τα μέλη της έσω ομάδας (στρατηγική εξομοίωσης, τόπος της γενίκευσης).

Ο Ατσαβές καθιστά το «Μεσολόγγι» αναπόσπαστο στοιχείο της αφήγησης και παρουσιάζει την αυτοθυσία των κοινωνικών δραστών ως εγγενές στοιχείο του ελληνικού χαρακτήρα: «Μεσολόγγι! Εκεί καθωρίσθη το όριον της ψυχικής εντάσεως του Ελληνισμού. Ποτέ ανθρωπίνη ανδρεία δεν υπήρξεν ψηλότερα και συμπαθεστέρα». Η στρατηγική της μοναδικότητας εξηγείται με τον τόπο του ορισμού («καθωρίσθη το όριον...») και της σύγκρισης («ποτέ...»).

Μεταξύ των ηρώων του «λαού» συγκαταλέγονται γυναίκες και παιδιά. Χωρίς να διαφαίνεται κάποια ενεργητική εμπλοκή τους στις μάχες, τα κοινωνικά υποκείμενα είναι αξιομνημόνευτα για τον ρόλο τους ως μητέρων και συζύγων των πολεμιστών:

Εις ποιον είναι άγνωστες οι αφελείς Σουλιώτισσες και Μανιάτισσες αι Νηρηΐδες των Σπετσών και της Ύδρας; Ποίος αγνοεί το όνομα της ατρόμητου Μπουμπουλίνας, της Μόσχου του Τζαβέλλα, της Μαντώς Μαυρογένη; Ποίος θα λησμονήσει τις Μεσολογγίτισσες όπως τις απαθανάτισε στους ελεύθερους πολιορκημένους ο εθνικός μας ποιητής, κατά τη νύχτα της εξόδου; Και βλέπω πέρα τα παιδιά και τις ανδρογυναίκες γύρω στη φλόγα πάναψαν και θλιβερά τη θρέφαν μαγαπημένα (sic) πράγματα και με σεμνά κρεβάτια ακίνητες, αστέναχτες δίχως να χύσουν δάκρυ!»⁵⁶

Οι γυναικείοι κοινωνικοί δράστες δηλώνονται κυρίως με γεωγραφικούς όρους, με τα επίθετα των συζύγων τους («Σουλιώτισσες και Μανιάτισσες, Μπουμπουλίνας, της Μαντώς Μαυρογένη») και με γενικές κτητικές, ως κτήματα των συζύγων

56. Ατσαβές, *Μακεδονική*, αρ. 308.

τους («της Μόσχου του Τζαβέλλα»). Ειδικά οι Σουλιώτισσες, χαρακτηρίζονται «αφελείς», υπαινιγμός ότι οι γυναίκες είναι λιγότερο έξυπνες από τους άνδρες. Η επιβράβευσή τους από τον αγορητή γίνεται με τον σεξιστικό χαρακτηρισμό «ανδρογυναίκες» (νεολογισμός). Η ενεργητική τους συμμετοχή στο κοινωνικό πεδίο εκδηλώνεται με την τεκνοποιητική ιδιότητα («θρέψαν μαγαπημένα πράγματα»). Αξιολογούνται θετικά για την υπερηφάνεια και την εγκαρτέρηση με την οποία υπέμεναν τις δυσκολίες («ακίνητες, αστέναχτες»), χωρίς να καταφεύγουν σε εκδήλωση ακραίων συναισθηματικών εκδηλώσεων («δίχως να χύσουν δάκρυ»). Οι δύο τελευταίοι χαρακτηρισμοί υποδηλώνουν την παθητική συμμετοχή τους στο κοινωνικό πεδίο. Στον έμφυλο λόγο οι γυναίκες θεωρούνται αποκλειστικά υπεύθυνες για την ανατροφή των παιδιών, αναξιόπιστες για σοβαρές δουλειές, όπως ο πόλεμος, και πολύ μαλθακές να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες που απαιτεί μια σύγκρουση.

4.1.3. *Ο εθνικός εαυτός ως θύμα και θύτης της βίας*

Η χρήση βίας, στο πλαίσιο του κοινωνικού γεγονότος, παρουσιάζεται να εκκινεί και από την έσω ομάδα, ως προϋπόθεση, όμως, για τη θεμελίωση και κατάκτηση της ελευθερίας (στρατηγική νομιμοποίησης, τόπος του υπέρτατου σκοπού). Στον λόγο διαβάζουμε ότι «εστήθησαν νικηφόρα σήματα της πατρίδος επάνω εις ερείπια, τέφραν και αίματα».⁵⁷ Στην παραπάνω πρόταση, χωρίς να γίνεται φανερό από ποιον και σε βάρος ποιου ασκείται, η βία εντοπίζεται μετωνυμικά στις λέξεις «ερείπια, τέφρα, αίματα», ενώ ο ρήτορας υπαινίσσεται ότι η κατάκτηση της νίκης είναι αποτέλεσμα των «βίαιων αγώνων». Σε αυτήν την περίπτωση, η βία της έσω ομάδας παρουσιάζεται ως εργαλείο για την πραγματοποίηση ενός ανώτερου σκοπού, της ελευθερίας, και είναι δικαιολογημένη με το επιχείρημα ότι η έσω ομάδα υπήρξε η ίδια θύμα πρώτα βιαιοπραγιών (αφού πρώτα... αφού... αφού... αφού... αφού...) (στρατηγική δικαίω-

57. Στο ίδιο.

σης). Έτσι, η χρήση βίας μετασχηματίζει μια δυσάρεστη κατάσταση για τα μέλη της έσω ομάδας (στρατηγική διακοπής της συνέχειας).

αφού εφήθησαν εις την σούβλαν σάρκες ηρώων, αφού επότισε την γην αίμα νηπίων· εστήθησαν αφού ενανθείς νήσοι μετεβλήθησαν εις πεδιάδας του Χάρωνος και λειμώνας ασφοδελούς· αφού η πείνα παρέδωκεν ακροπόλεις και η αρρώστεια έφθειρε στρατόπεδα· αφού πόλεις εγένοντο ολοκαυτώματα και τα βάθη της γης και οι πυθμένες της θαλάσσης εγέμισαν από πτώματα.

4.1.4. Οι Έλληνες ως εραστές της ελευθερίας

Ο βολονταρισμός των Ελλήνων για την ελευθερία φυσικοποιείται ως χαρακτηριστικό της ταυτότητάς τους. Χάρης στο γλωσσικό σύστημα της χρονικής και τοπικής δείξης,⁵⁸ η διεκδίκηση της πολιτικής ελευθερίας διευρύνεται μέσα στον χρόνο (στρατηγική συνέχειας): «Καμιά ευκαιρία δεν αφήνουν και πότε εξεγείρονται με τους Ενετούς πότε με τους Ρώσους».⁵⁹

Το ονοματικό σύνολο «Καμιά ευκαιρία» και η χρονική διάρκεια που εξασφαλίζει η χρήση του ενεστώτα («πότε εξεγείρονται με τους Ενετούς πότε με τους Ρώσους») υποδηλώνει την ετοιμότητα των Ελλήνων για τη διεκδίκηση της ελευθερίας. Ακόμα και όταν η («ελευθερία» της έσω ομάδας περιορίζεται από τις εξωτερικές συνθήκες («Οι αλυσίδες έσφιγγαν ακόμη πιο πολύ», τόπος της επιβάρυνσης), η επιλογή μιας υποομάδας εντός της ομάδας να καταφύγει στα βουνά εξασφαλίζει τη διατήρησή της (στρατηγική της αυτονομίας). Οι «ελεύθεροι

58. Ο όρος δείξη αναφέρεται στη χρήση συγκεκριμένων γλωσσικών εκφράσεων που έχει στη διάθεσή του ο ομιλητής για να εντοπίσει και να ταυτοποιήσει πρόσωπα, αντικείμενα, γεγονότα, διαδικασίες και δραστηριότητες μέσα στα τοπικοχρονικά, κοινωνικά και κειμενικά συμφραζόμενα που δημιουργεί και συντηρεί η πράξη της εκφώνησης και η συμμετοχή σε αυτήν, τυπικά, ενός ομιλητή και τουλάχιστον ενός ακροατή. Αντλήθηκε στις 23.4.2020 από https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/glossology/show.html?id=52.

59. «Ο λόγος του κυρίου Γυμνασιάρχου», *Μακεδονική*, αρ. 415.

Ἕλληνες των βουνών» εμφανίζονται να βρίσκουν καταφύγιο στον «γέρο Όλυμπο τον κοσμοζακουσμένο». Ἐτσι, στη συγχρονία των ακροατών, με τη χρήση του συμβολικού τόπου λατρείας των αρχαίων Ελλήνων, η υποομάδα των «ελευθέρων Ελλήνων» εμφανίζεται γλωσσικά και να διατηρεί «την αγάπη για την ελευθερία» («κάθε κορφή και φλάμπουρο κάθε κλαδί και κλέφτης»), στοιχείο διακειμενικότητας) και να επιζητεί την επανασύνδεσή της με την κληρονομιά των προγόνων της (στρατηγική συνέχειας).

Συνεχίζοντας την αφήγηση, ο Γυμνασιάρχης ορίζει τον φιλελευθερισμό της έσω ομάδας ως γενεσιουργό αίτιο για την έκρηξη της «Επανάστασης». Το κοινωνικό γεγονός της Επανάστασης δεν αποδίδεται «μόνον» στις υλικές συνθήκες («τυραννία των Τούρκων», «υποκίνησης ωρισμένης τάξεως», «η φιλοδοξία ενός ανδρός», στρατηγική αποδόμησης, πλάνη εκμετάλλευσης της άγνοιας). Η έμφαση δίνεται στην πίστη σε έναν ηθικό σκοπό που ωθεί όλα τα μέλη της ομάδας να θυσιάζουν τη ζωή τους για την ελευθερία:

«Όλοι μιάν φιλοδοξίαν είχαν· να αποθάνουν για την ελευθερίαν της πατρίδος των» (στρατηγική ενοποίησης, τόπος του υπέρτατου σκοπού).

Αυτός ο φιλελεύθερος πατριωτισμός αξιοποιείται και για την εθνική χειραφέτηση (στρατηγική διαφοροποίησης) των «Ελλήνων» έναντι μελών της χριστιανικής ομάδας («Σλαύοι και Αρμένιοι», τόπος της σύγκρισης), ενώ ο τόπος της ιστορίας ως δασκάλου («απέδειξε»), εμπεδώνει τη θέση ότι το προσωποποιημένο «Ἑλληνικόν Ἔθνος» υπερέχει μεταφορικά («ανυψώθη»), έναντι άλλων κοινωνικών δραστών (τόπος της ανωτερότητας έναντι των άλλων).

4.1.5. Η Ορθοδοξία ως θεματοφύλακας της εθνικής ταυτότητας

Δίπλα στη γλώσσα και στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, σε συνεκτικό στοιχείο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας αναδεικνύεται και η θρησκεία. Η παραπάνω θέση αντικατοπτρίζεται

στην καθιέρωση του όρου «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός», τον οποίο πρώτος χρησιμοποίησε ο Ζαμπέλιος.⁶⁰

Στους λόγους των εκπαιδευτικών λειτουργών ο κοινωνικός δράστης («Εκκλησία») και οι φορείς της έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση της ορθόδοξης πίστης και στην τόνωση του εθνικού συναισθήματος:

- α) *Φιλοπάτριδες κληρικοί και πτωχοί διδάσκαλοι συνησθάνθησαν την οδύνην της δουλείας και βρήκαν εις τα βάθη της ψυχής των την θερμουργόν εκείνην δύναμιν η οποία εμπνέει τους ήρωας και τους ωθεί εις μεγαλοουργίας. Και ενώ εις όλην την χώραν βασιλεύει μαυροφόρα απελπισιά και χειροπιαστό σκοτάδι της πικρής σκλαβιάς, στη θεόχτιστη εκκλησιά μέσα όπου το φοβισμένο φως του καντηλιού τρεμάμενο ανάδευε τα όνειρα και τας ελπίδας του γένους και μάζευε γύρω του τα σκλαβόπουλα, οι διδάσκαλοι της αναστάσεως του Γένους με μαγικά λόγια εθέρειναν την αποσταμένη ελπίδα και με τη βραχνή τους φωνή προφήτευαν της νύχτας το ξημέρωμα.*⁶¹
- β) *Η Εκκλησία του Χριστού έγινε το καταφύγιον των Εθνικών ονείρων και μαζί με τη θεία λειτουργία στην εκκλησία και στο Μοναστήρι μια άλλη μυσταγωγία τελείται εξ ίσου ιερά. Εκεί η ψυχή του Ελληνόπουλου αγροικά πικρότερο της σκλαβιάς τον πόνο γιατί εκεί μαθαίνει, βλέπει, αισθάνεται τι είχε, τι έχασε τι του πρέπει να έχη· από εκεί βγαίνουν ελεύθερες των σκλάβων οι ψυχές και το παιδί του ραγιά έχει κρυφό πόθο να ζήση ελεύθερος κλέφτης στα βουνά.*⁶²

Η Εκκλησία και οι εκπρόσωποί της περιγράφονται με θετικούς χαρακτηρισμούς (στρατηγική θετικής παρουσίας). Στο πρώτο απόσπασμα οι ιερείς χαρακτηρίζονται «φιλοπάτριδες»,

60. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ελληνικός ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982.

61. Ατσαβές, *Μακεδονική*, αρ. 307.

62. «Ο λόγος του κυρίου Γυμνασιάρχου», *Μακεδονική*, αρ. 415.

συμπάσχουν με τα μέλη της ομάδας, τίθενται στην πρωτοπορία της αντίστασης κατά του διαφαινόμενου εξισλαμισμού, διαμορφώνουν τον εθνικό χαρακτήρα της έσω ομάδας, τελούν λατρευτικές και εκπαιδευτικές λειτουργίες, ενώ στο δεύτερο η Εκκλησία αποτυπώνεται στο κείμενο με τη μεταφορά του οικήματος («το καταφύγιον των Εθνικών ονείρων»), τόπος του ορισμού).

Ο Ατσαβές φιλοτεχνεί δύο πραγματικότητες, αντίθετες μεταξύ τους, για τα μέλη της έσω ομάδας (στρατηγική άσπρου/μαύρου, τόπος της σύγκρισης). Η μία υποδηλώνει την απόλυτη επικράτηση της δουλείας στο εξωτερικό περιβάλλον («εις όλην την χώραν», τόπος της απειλής), η οποία πραγματώνεται με την προσωποποίηση «βασιλεύει μαυροφόρα απελπισιά» και η άλλη υποδηλώνει την ελεύθερη δόμηση της εθνικής συνείδησης στη «θεόχτιστη εκκλησιά». Η φράση αυτή παραπέμπει σε περικλειστο και καλά προστατευμένο οίκημα, όπου «οι διδάσκαλοι του Γένους» προετοιμάζουν την «ανάστασίν του».

Η μετασχηματιστική δράση των ιερέων φέρνει αποτελέσματα (δεύτερο απόσπασμα): «Εκεί η ψυχή του Ελληνόπουλου αγροικά πικρότερο της σκλαβιάς τον πόνο γιατί εκεί μαθαίνει, βλέπει, αισθάνεται τι είχε, τι έχασε τι του πρέπει να έχει» (στρατηγική μετασχηματισμού). Η στρατηγική υλοποιείται με τη χρήση δύο ρητορικών τόπων. Τα νεότερα μέλη της έσω ομάδας κινητοποιούνται πνευματικά («αγροικά»), μέσα από τη σύγκριση αποκτούν επίγνωση της διαφοράς μεταξύ παρόντος και παρελθόντος («αισθάνεται τι είχε, τι έχασε»), τόπος της σύγκρισης), αλλά και κατανοούν την αναγκαιότητα βελτίωσης της ζωής τους στο μέλλον («τι του πρέπει να έχει»), τόπος της ευνοϊκής συγκυρίας).

5. Ο λόγος του Μόδη

Στη νοηματοδότηση του ιστορικού συμβάντος εμφανίζεται και μια διαφορετική προσέγγιση αναφορικά με τις ιδεολογικές καταβολές του ιστορικού συμβάντος, τους θεμελιωτές-«πατέρες» του συλλογικού εθνικού υποκειμένου και τις επιδιώξεις τους.

Ο συγκεκριμένος λόγος εκφωνήθηκε από τον Γεώργιο Μόδη, στις 24 Μαρτίου 1934 προς τους μαθητές των σχολείων της πόλης και δημοσιεύτηκε στο Έθνος στις 31-3-1934. Ο πολιτικός και διατελέσας Υπουργός των Φιλελευθέρων, Γεώργιος Μόδης, προτείνει μια διαφορετική ανάγνωση της «εθνικής αναγέννησης»:

Αλλ' εάν η παρακμή του αρχαίου ελλητισμού συμπίπτει με τη πτώσιν του δημοκρατικού πνεύματος και η νεοελληνική αναγέννησις συμπίπτει με την ανάστασιν της δημοκρατικής ιδέας. Την επαύριο της Γαλλικής επανάστασεως ο Ρήγας ο Φερραίος εκάλει με τα θούρια και τας προκηρύξεις του εις εξέγερσιν κατά του Σουλτάνου όλους τους λαούς της Βαλκανικής προς δημιουργίαν μιάς απεράντου δημοκρατίας όπου όλοι θα ζούσαν ίσοι και ελεύθεροι. [...] Και ο ένοπλος αγών του 1821, γνήσιον τέκνον της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας, [...] υπήρξε μία ηφαιστειώδης λαϊκή έκρηξις που ενεπνεύσθη από τα αγνότερα δημοκρατικά ιδανικά και διεξήχθη με μέσα επίσης δημοκρατικά.⁶³

Ο Μόδης μεταφέρει το σημείο μηδέν της νεοελληνικής ταυτότητας στην «επαύριο της Γαλλικής επανάστασεως». Παράλληλα, ένας από τους θεμελιωτές-πατέρες του νέου ελλητισμού εμφανίζεται ο «Ρήγας Φερραίος» (τόπος της υπευθυνότητας), ενώ το ιστορικό γεγονός της Επανάστασης παρουσιάζεται όχι ως απελευθερωτικός αγώνας μόνο των Ελλήνων, αλλά ως κίνηση όλων των βαλκανικών λαών με πολιτικό στόχο την κατάκτηση της ισότητας και της ελευθερίας (στρατηγική ενοποίηση των βαλκανικών λαών). Ως σκοπός μάλιστα του «αγώνα» ορίζεται η «δημιουργία μιάς απεράντου δημοκρατίας όπου όλοι θα ζούσαν ίσοι και ελεύθεροι» (τόπος του ορισμού, της δικαιοσύνης και του ανθρωπισμού).

Επιπλέον, ο Μόδης συσχετίζει ντετερμινιστικά «τον ένοπλο αγώνα του 1821» με τη δημοκρατική παράδοση των αρχαίων Ελλήνων (στρατηγική συνέχειας). Η σύνδεση επιτυγχάνεται

---

63. Γεώργιος Μόδης, «Η εορτή της 25ης Μαρτίου και της Δημοκρατίας», εφημ. *Έθνος*, αρ. 158, 31.3.1934.

με τη γονεϊκή μεταφορά («γνήσιον τέκνον»), δημιουργώντας συνάφεια αιτίας και αιτιατού μεταξύ των δύο ιστορικών γεγονότων. Με τη συγκεκριμένη λεξικοποίηση, οι αρχαίοι Έλληνες («τέκνον», στρατηγική συνέχειας) παρουσιάζονται ως φυσικοί πρόγονοι των αναγνωστών, και, παράλληλα, προβάλλεται το ιδεολόγημα του ελληνικού εθνικού αφηγήματος περί αδιάσπαστης συνέχειας του Ελληνισμού. Επιπλέον, στο απόσπασμα αξιοποιούνται και άλλες στρατηγικές κατασκευής της ταυτότητας. Εντοπίζουμε τη στρατηγική της θετικής παρουσίασης της Επανάστασης ως απότοκου (λαϊκής εκρήξεως) (τόπος του λαϊκισμού), τη στρατηγική της μοναδικότητας με τη χρήση των λέξεων «γνήσιον, αγνότερα» που αναδεικνύει τον αυθεντικό χαρακτήρα του γεγονότος.

Ο Μόδης, όπως είδαμε και παραπάνω, διαφοροποιείται από βασικές παραδοχές του νεοελληνικού εθνικού αφηγήματος για τον χαρακτήρα και τα κίνητρα του «αγώνα» (στρατηγική αποδόμησης).

Συμπεράσματα

Στο άρθρο πραγματευτήκαμε τη γλωσσική κατασκευή της εθνικής ταυτότητας των κατοίκων της Φλώρινας την περίοδο του Μεσοπολέμου. Όχημα για τη μελέτη της ταυτότητας υπήρξαν δύο λόγοι που εκφωνήθηκαν από τους Γυμνασιάρχες το 1935 και το 1937 αντίστοιχα, καθώς και ο λόγος του Μόδη το 1934, με αφορμή την επέτειο του 1821.

Μια πρώτη παρατήρηση είναι πως οι δύο εκπαιδευτικοί χρησιμοποιούν στον λόγο τους πολλά στοιχεία του εθνικιστικού λόγου. Δείκτες, όπως η κουλτούρα, η θρησκεία αξιοποιούνται για να επηρεάσουν την αντίληψη και την κατανόηση των ακροατών για το έθνος.

Ο όρος «έθνος» δε χρησιμοποιείται μέσα στα αποσπάσματα που αναλύσαμε. Ωστόσο, η γλωσσική κατασκευή του Ελληνικού Έθνους, την περίοδο της Επανάστασης, στηρίζεται στη φαντασιακή του συγκρότηση ως εθνικής κοινότητας με κοινή

πολιτισμική παράδοση. Η πίστη στη βιολογική συνεκτικότητα των μελών του έθνους έμμεσα δηλώνεται με αναφορές στην κοινή καταγωγή τους. Η ιδέα της δημογραφικής συνέχειας των Ελλήνων τοποθετείται πάνω σε μια γραμμική σειρά και εξωτερικεύεται με την ιδέα της διαρκούς προσφοράς πολιτισμικών αγαθών. Το Ελληνικό Έθνος, ως πνευματικός ρυθμιστής του κόσμου, βασικό στοιχείο της ελληνικής εθνικής βιοθεωρίας, εξακτινώνει, χάρις στο σύστημα της τοπικής δείξης, την πολιτισμική του δράση σε όλο τον κόσμο και τον μετασχηματίζει, εμπλουτίζοντάς τον με νέα στοιχεία.

Το Ελληνικό Έθνος διακρίνεται και για τη βαθειά προσήλωσή του στην ελευθερία. Η αναζήτηση και η ένοπλη διεκδίκησή της αποτελεί κανονικότητα για τους Έλληνες, μέσα στον χρόνο και επαναλαμβάνεται στον Λόγο, καθιστώντας την έτσι «κοινή αίσθηση». Και ενώ η δράση απογυμνώνεται από κάθε αναφορά σε υλικά κίνητρα ή υλικό συμφέρον, η κατάκτηση του στόχου υπαινικτικά δηλώνεται ως συλλογικό επίτευγμα όλων των κοινωνικών υποκειμένων της έσω ομάδας, ανδρών, γυναικών ακόμη και παιδιών. Προϊόντος του χρόνου, ο εθνικός εαυτός εσωτερικεύσε την ελευθερία και τη μετέτρεψε σε κίνητρο για δράση. Μια παρατήρηση είναι απαραίτητη. Η έννοια της ελευθερίας, στον Λόγο των εκπαιδευτικών ταυτίζεται με την ατομική και ισοδυναμεί με την εθνική αποκατάσταση.

Κι ενώ θα περίμενε κανείς σε επετειακούς λόγους για την εθνική αναγέννηση να υπάρχουν αναφορές στην τουρκική εθνική ομάδα, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η δράση της αποσιωπάται με μετωνυμίες, με αοριστίες και ονομαστικοποιήσεις. Το γεγονός αυτό δεν είναι άσχετο με την αλλαγή προσανατολισμού της εξωτερικής πολιτικής. Μετά το 1930 και την υπογραφή του Συμφώνου φιλίας, ουδετερότητας και διαιτησίας, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις διέπονται από πνεύμα συνδιαλλαγής.⁶⁴

Στα αποσπάσματα που επεξεργαστήκαμε αναδεικνύεται η θετική παρουσίαση της ελληνικής *habitus*. Η πολιτισμική

---

64. Προκόπης Παπαστράτης, «Εξωτερική Πολιτική», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι.*, ό.π., 271.

ανωτερότητα του Ελληνικού Έθνους πλαισιώνεται και με αρετές που παραπέμπουν σε σωματική ανδρεία και καθιστούν τον εθνικό εαυτό ενιαίο σύνολο. Η προβολή της ρώμης, της ανθεκτικότητας στις κακουχίες, του στρατηγικού σχεδιασμού, φυσικοποιούνται ως γνωρίσματα του εθνικού εαυτού. Ιδιαίτερα οι γυναίκες αξιολογούνται θετικά για τη συναισθηματική μέθεξη στον αγώνα των ανδρών. Σε εναρμόνιση με τον ηρωικό χαρακτήρα του έθνους, οι αγορητές πραγματεύονται και το θέμα της βίας. Είναι επιτρεπτή, όταν πρόκειται να υποταχθεί στην υπηρεσία ενός ανώτερου σκοπού, αυτού της κατάκτησης της ελευθερίας. Ο εθνικός εαυτός δεν προκαλεί πρώτος, αλλά, όταν θυματοποιείται, είναι σε θέση να δώσει μια ηχηρή απάντηση. Συμπερασματικά, το Ελληνικό Έθνος παρουσιάζει ισορροπία ανάμεσα στο πνεύμα και στην ύλη, ανάμεσα στην υψηλή κουλτούρα και στην πολεμική δράση.

Το έθνος σχετίζεται άμεσα με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Στους λόγους των εκπαιδευτικών για την Ορθοδοξία διαφαίνεται η επίδραση των διανοούμενων της τοπικής ελίτ στην παραγωγή και ανάλυση των εννοιών και της ιδεολογίας του εθνικισμού.⁶⁵ Η Ορθοδοξία επιτελεί διπλό ρόλο. Αφενός μεσολαβεί ώστε να διατηρήσει τα μέλη της έσω ομάδας σε επαφή με τον εκπαιδευτικό θεσμό και, αφετέρου, διαμορφώνει για τον εθνικό εαυτό έναν χώρο απροσπέλαστο και προστατευμένο από τη δυσάρεστη εξωτερική πραγματικότητα. Στον χώρο αυτό επιτελείται η πολιτική διαδικασία ένταξης στη φαντασιακή ομάδα. Με τον τρόπο αυτό η Ορθοδοξία και οι φορείς της διαφυλάσσουν την αυτονομία και την αυθεντικότητα του έθνους.

Μέχρι στιγμής αναλύσαμε τα ευρήματα από τους λόγους των εκπαιδευτικών από όπου προέκυψε ότι πραγματεύτηκαν τις παραδοσιακές αρχές του εθνικισμού με έναν ρομαντικό λόγο, έδωσαν έμφαση στην πολιτισμική συνέχεια του ελληνισμού, προσέγγισαν το ιστορικό γεγονός με αναγωγές στον ρόλο της προσωπικότητας και του πολεμικού χαρακτήρα, ενώ ανέδειξαν την Ορθόδοξη Εκκλησία σε καθοριστικό παράγοντα της επιτυχίας.

65. A. Smith, *Εθνική ταυτότητα*, ό.π., σ. 135-144.

Σε αντίθεση με την παραπάνω επιχειρηματολογία, ο Μόδης εστιάστηκε στα πολιτικά στοιχεία του έθνους. Η συνέχεια του έθνους τεκμηριώνεται με βάση το δημοκρατικό φρόνημα αρχαίων και νέων Ελλήνων. Με άλλα λόγια, η συνέχεια δομείται πάνω στον άξονα των πολιτικών δικαιωμάτων. Ως στόχος της Επανάστασης, πλάι στην ελευθερία, προστίθεται η ισότητα. Επίσης, ο αγώνας των Ελλήνων δεν περιορίζεται στην εθνική αποκατάσταση του Ελληνικού Έθνους, αλλά εμφανίζεται ως πολιτικό-λαϊκό κίνημα με στοχεύσεις ευρύτερες, βαλκανικές. Συμπερασματικά, η φαντασιακή κοινότητα του Ελληνικού Έθνους ορίζεται με συστατικά την εθνική αυτονομία και την πολιτική ισότητα, εντός μιας βαλκανικής ομοσπονδίας. Απουσιάζει δηλαδή από τον λόγο του Μόδη η αντίληψη της πρωτοπορίας έθνους ως εκπολιτιστικής δύναμης. Η έμφαση του ομιλητή στη δημοκρατία και στα πολιτικά δικαιώματα, σε αντίθεση με όσα ισχυρίζονται οι εκπαιδευτικοί, δικαιολογείται από την πρόθεση του Μόδη να δομήσει μια νέα αφήγηση για την εθνική ταυτότητα, η οποία θα συμβαδίζει και με την πολιτική στρατηγική του κόμματος των Φιλελευθέρων.

Κλεάνθης Γ. Πολατίδης*

ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΑΦΟΜΟΙΩΣΗ
ΤΩΝ ΞΕΝΟΦΩΝΩΝ ΤΗΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ (1922-1945)

Η παρούσα έρευνα επιχειρεί να ψηλαφήσει τις ενέργειες του κράτους, αλλά και ιδιωτών, όσον αφορά τη γλωσσική εκπαίδευση των ξενόφωνων στις βόρειες επαρχίες της χώρας, με εξειδίκευση στις περιοχές της Φλώρινας και της Καστοριάς. Η εκπαιδευτική πολιτική του κράτους για την περιοχή διαρθρώθηκε από φορείς της κεντρικής κρατικής εξουσίας, τοπικούς πολιτευτές, δημόσιες υπηρεσίες και εφημερίδες. Μέσα από επιστολές, τηλεγραφήματα, διαμαρτυρίες, δημόσιες τοποθετήσεις και άρθρα διατυπώθηκε στον δημόσιο λόγο μια εχθρική ρητορική για τους γηγενείς αλλόγλωσσους, η οποία σε πολλές περιπτώσεις υπήρξε ακραία και καταπιεστική. Τα ερευνητικά δεδομένα έχουν εξαχθεί μέσω της ιστορικής-ερμηνευτικής μεθόδου.

Λέξεις κλειδιά: Ξενόφωνοι, γλωσσική αφομοίωση, κρατική και εκπαιδευτική πολιτική, ιστορική-ερμηνευτική, Φλώρινα-Καστοριά

---

* Υποψήφιος διδάκτορας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

GOVERNMENTAL AND PRIVATE INITIATIVES
FOR THE LINGUISTIC ASSIMILATION
OF THE XENOPHONES OF FLORINA
AND KASTORIA (1922-1945)

The present research paper attempts to touch on the actions of the state and civilians, regarding the language education of the xenophones in the northern provinces of the country, specializing in the areas of Florina and Kastoria. The state education policy for the region was structured by central government officials, local politicians, public services and newspapers. Through letters, telegrams, protests, public statements and articles, hostile rhetoric was expressed in the public speech about the native non-native speakers, which in many cases was extreme and oppressive. The research data have been extracted through the historical-interpretive method.

Keywords: *Xenophones, language assimilation, state and educational policy, historical-interpretive, Florina-Kastoria*

Εισαγωγή

ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ του 1920 παρατηρείται στη Μακεδονία μια δημογραφική και εθνολογική μεταβολή ως αποτέλεσμα της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία με τη Σύμβαση της Λωζάνης (30 Ιανουαρίου 1923) και της εκούσιας ανταλλαγής πληθυσμών Ελλάδας και Βουλγαρίας με τη Σύμβαση του Νείγυ (27 Νοεμβρίου 1919).¹

Από τον συνολικό αριθμό των προσφύγων που κατέφθασαν στον ελληνικό χώρο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, 638.253 εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία, δηλαδή περίπου οι μισοί (51%) που προέρχονταν από την Ανατολή.² Η εγκατά-

1. Ελισάβετ Κοντογιώργη, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες. Κοινωνικές, δημογραφικές και εθνολογικές πλευρές του Μακεδονικού ζητήματος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 10 (1988) 197-224.

2. Δήμητρα Μιχμίδου, «Το προσφυγικό στοιχείο στη Μακεδονία», *Β' Αφιέρωμα 2006. 4000 χρόνια ελληνική Μακεδονία*, Εκπαιδευτήρια Μαίρης Ν. Ράπτου, Λάρισα 2006, σ. 252-254.

σταση των προσφύγων ενδυνάμωνε το ελληνικό στοιχείο και παρεμπόδιζε επεκτατικές επιδιώξεις γειτονικών χωρών λόγω της παρουσίας της «σλαβοφωνίας» στην περιοχή.³ Έτσι, από πολύ νωρίς σχηματίστηκε μια ξεχωριστή ταυτότητα για όσους προέρχονταν από την Ανατολή. Χαρακτηρίστηκαν ως «πρόσφυγες», για να διακριθούν από τις άλλες φυλετικές ομάδες, όπως ήταν για παράδειγμα οι «Βλάχοι», οι «ντόπιοι», οι «παλαιοελλαδίτες» ή απλά «Έλληνες».⁴

Μετά την αμοιβαία ελληνοβουλγαρική μετανάστευση, στις βόρειες επαρχίες της Δυτικής Μακεδονίας οι γηγενείς αποτελούσαν σε σημαντικό ποσοστό την ανθρωπογεωγραφία της περιοχής. Ο μη ελληνόφωνος πληθυσμός χαρακτηριζόταν ως «Σλαβίζοντες» ή «Έλληνες ξενόφωνοι»⁵ και το μεγαλύτερο μέρος αυτού εντοπιζόταν στις περιοχές της Φλώρινας και της Καστοριάς. Ο λόγος ήταν ότι οι συγκεκριμένες περιοχές δε συνόρευαν με τη Βουλγαρία και έτσι η μετανάστευση ήταν δύσκολο εγχείρημα.⁶ Το 1924 ο αριθμός των χαρακτηρισμένων ως «μη ελληνοφρόνων γηγενών» ανερχόταν σε 7.882 στη Φλώρινα και 4.994 στην Καστοριά.⁷

Κύριο ζήτημα για τις ελληνικές κυβερνήσεις τη δεκαετία του 1920 υπήρξαν οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας. Η ελληνική πολιτική απέβλεπε αφενός στην παραχώρηση των μειονοτικών δικαιωμάτων τους και αφετέρου επεδίωκε την αφομοίωση και ενσωμάτωσή τους στον εθνικό κορμό ασκώντας πολλές φορές καταπιεστική πολιτική.⁸

3. Ε. Κοντογιώργη, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες», ό.π., σ. 197-224.

4. Renée Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe: the social life of Asia Minor refugees in Piraeus*, United Kingdom, Berghahn books, 1998.

5. Ε. Κοντογιώργη, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες», ό.π., σ. 197-224.

6. Βασίλης Γούναρης, «Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας: Η πορεία ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940», *Μακεδονικά* 29 (1994) 209-237.

7. Ε. Κοντογιώργη, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες», ό.π., σ. 197-224.

8. Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Σλαβόφωνοι μετανάστες και πρόσφυγες από τη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη (1912-1930)* (Διδακτορική Διατριβή). Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της Συνθήκης των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920) υπογράφηκε και η «Συνθήκη μεταξύ προεχουσών συμμάχων και συνησπισμένων δυνάμεων και της Ελλάδος περί προστασίας των εθνικών κ.λπ. μειονοτήτων». Μεταξύ των άλλων στο άρθρο 8 αυτής της Σύμβασης αναφερόταν ότι οι υπήκοοι Έλληνες που αποτελούν μειονότητες θα έχουν το δικαίωμα να χρησιμοποιούν ελεύθερα τη δική τους γλώσσα καθώς και να απολαμβάνουν σε αυτήν τις θρησκευτικές τελετές.⁹ Έτσι, σύμφωνα με τις αναφορές των επιθεωρητών (1924-1925) οι ξενόφωνοι πληθυσμοί δε δίσταζαν να χρησιμοποιούν σε όλες τις περιστάσεις (αγορά, συγκεντρώσεις, πολιτιστικές εκδηλώσεις) τη «βουλγαρική» γλώσσα.¹⁰

Στις 29 Σεπτεμβρίου 1924, υπογράφηκε το Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφός. Σύμφωνα με αυτό, θα έπρεπε να καταγράφονται οι ανάγκες της ελληνικής μειονότητας στη Βουλγαρία και της βουλγαρικής στην Ελλάδα αναφορικά με τη δημόσια εκπαίδευση, ενώ οι μειονοτικοί πληθυσμοί θα μπορούσαν να στέλνουν ατομικές ή συλλογικές αιτήσεις κάθε φορά που έκριναν ότι τα δικαιώματά τους παραβιάζονται. Γρήγορα, όμως, έγινε φανερό ότι αυτές οι διατάξεις που όχι μόνο αναγνώριζαν την παρουσία της βουλγαρικής μειονότητας στην Ελλάδα, αλλά περιόριζαν και την ελληνική κυριαρχία στην αντιμετώπισή της, δε θα μπορούσαν ποτέ να τεθούν σε εφαρμογή.¹¹

Το 1925 κορυφώθηκαν οι διαμαρτυρίες προς τις παραπάνω διατάξεις με τη μορφή «πατριωτικών» ψηφισμάτων και κινητοποιήσεων. Έτσι, παρόλο που μετά την υπογραφή του Πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφός υπήρχαν δέκα επτά επίσημες αιτήσεις για το άνοιγμα βουλγαρικών εκκλησιών και σχολείων

9. Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Η βουλγαρική εκκλησία και η καταγγελία προς την Κ.τ.Ε. το 1931», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 8 (1996) 191-200.

10. Βασίλης Φούκας, «Η πορεία αφομοίωσης των Σλαβόφωνων στη Μακεδονία: Απόψεις και προτάσεις των Επιθεωρητών Δημοτικής Εκπαίδευσης (1924-1925)», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης* 15-16 (2017-2018) 145-173.

11. Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, Αθήνα 2008, σ. 88-111.

σε χωριά της Καστοριάς και της Έδεσσας, οι νομάρχες της Βόρειας Ελλάδας επιβεβαίωσαν ότι αυτό δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε να τροποποιήσει τις υποχρεώσεις που ανέλαβε.¹² Έτσι, μολονότι κατά τη δικτατορία του Πάγκαλου (1925-1926) έγινε προσπάθεια για δημιουργία σερβικής μειονότητας, η ελληνική Βουλή την απέτρεψε.¹³

Οι αρμόδιοι αξιωματούχοι της Κοινωνίας των Εθνών (στο εξής ΚτΕ) προσπάθησαν να συμβάλουν στη μειονοτική προστασία εστιάζοντας στην εκπαίδευση και στις θρησκευτικές τελετές των Σλαβομακεδόνων. Έτσι, κατατέθηκε διάταγμα για την ίδρυση μειονοτικών σχολείων στις σλαβόφωνες περιοχές και οι Σλαβομακεδόνες είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν το είδος του σχολείου στο οποίο ήθελαν να φοιτήσουν.¹⁴

Επόμενο βήμα ήταν η εκτύπωση του Abecedar, ενός αλφαβηταρίου για τους ξενόφωνους τη σύνταξη του οποίου είχε αναθέσει η Ελληνική Κυβέρνηση σε τριμελή ομάδα ειδικών. Γλώσσα του αλφαβηταρίου ήταν η καθαρώς μακεδονοσλαβική, όπως και η βουλγαρική, η σερβική και άλλες σλαβικές γλώσσες. Όμως, η δοκιμαστική αξιοποίησή του σε αρκετά σχολεία, όπως είναι αυτά της περιοχής του Αμυνταίου, έφερε αρνητικές αντιδράσεις, κυρίως, από τη μεριά του ντόπιου ελληνόφωνου πληθυσμού.¹⁵

Το 1925 σε επιστολή προς τον πολιτευτή Φίλιππο Δραγούμη ο επιθεωρητής δημοσίας εκπαίδευσης Πέτρος Πύρζας υποστήριξε την αναγκαιότητα εφαρμογής μιας πολιτικής που θα ακύρωνε τις δεσμεύσεις της Αθήνας για σεβασμό της γλωσσικής διαφορετικότητας των Σλαβομακεδόνων. Ακόμη, σε συλλαλητήριο στην πλατεία του Σόροβιτς (σημερινό Αμύνταιο) διατυπώθηκε η κοινή απόφαση των συγκεντρωμένων για αγώνα εναντίον της διδασκαλίας της μακεδονοσλαβικής διαλέκτου, ενώ

12. Στο ίδιο, σ. 88-111.

13. Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, «Όψεις του μακεδονικού ζητήματος: εκπαιδευοντας δασκάλους για τα ξενόφωνα σχολεία της ελληνικής Μακεδονίας (1912-1936)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 14 (2004) 91-108.

14. Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, ό.π., σ. 88-111.

15. Ι. Μιχαηλίδης, *Σλαβόφωνοι μετανάστες και πρόσφυγες*, ό.π., σ. 329-243.

καταρτίστηκε επιτροπή για να μεταβιβάσει τα αιτήματά τους στην ελληνική κυβέρνηση και εκείνη με τη σειρά της στην ΚτΕ.¹⁶

Άμεσο επακόλουθο της συγκυρίας ήταν η επίσημη εμφάνιση της πρώτης τοπικής παρακρατικής εθνικιστικής οργάνωσης με την επωνυμία *Ελληνική Μακεδονική Πυγμή* που μέσα από διάφορες αφίσες στον νομό της Φλώρινας επέτρεπε μόνο την ομιλία της ελληνικής γλώσσας. Έτσι, το 1926 πάγωσε «για οικονομικούς λόγους» το ζήτημα των μειονοτικών σχολείων, όπως και της λειτουργίας σλαβόφωνων τάξεων μέσα σε αυτά.¹⁷ Άλλωστε, όπως φαίνεται και από τις εκθέσεις του Επιθεωρητή Ηλία Πετρόπουλου το 1926-1927, τονίστηκε η ανάγκη εφαρμογής μιας εξελληνιστικής πολιτικής σε όλα τα ξενόφωνα χωριά.¹⁸

Σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι εξελίξεις σε τοπικό επίπεδο, οι οποίες άλλοτε συμφωνούσαν με την κρατική πολιτική και άλλοτε όχι. Ειδικότερα, οι πολιτικοί εκπρόσωποι του Κράτους, η Χωροφυλακή, ο Στρατός, καθώς και οι πρόσφυγες που κατέφθασαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ήταν αυτοί που άσκησαν καθοριστικό ρόλο στο ζήτημα αφομοίωσης των σλαβόφωνων.¹⁹

Γενικότερα, κατά τα χρόνια 1925-1936 έγινε αρκετή εργασία από το κράτος για τον γλωσσικό εξελληνισμό των Σλαβομακεδόνων. Αποτέλεσμα ήταν να γίνουν αυτοί οι ξενόφωνοι δίγλωσσοι.²⁰ Ξεχωριστό ρόλο κατείχε ο επιθεωρητής Ηλ. Πετρόπουλος, ο οποίος απαγόρευε στους εκπαιδευτικούς να χρησιμοποιούν τη σλαβομακεδονική διάλεκτο τόσο στα σχολεία

16. Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, ό.π., σ. 88-111.

17. Στο ίδιο.

18. Κωνσταντίνος Φωτιάδης, Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, Κωνσταντίνος Σεχίδης, Κυριακή Αμαραντίδου και Παρασκευή Πουγαρίδου, «Η Περιφέρεια της Φλώρινας πριν και μετά τον εμφύλιο πόλεμο μέσω των εκθέσεων των επιθεωρητών του οργανισμού εκπαίδευσης και αναφοράς Near East Foundation (1949)», *Η Δυτική Μακεδονία: Από την Ένταξη στο Ελληνικό Κράτος μέχρι σήμερα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 447-469.

19. Ι. Μιχαηλίδης, *Σλαβόφωνοι μετανάστες και πρόσφυγες*, ό.π.

20. Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, ό.π., σ. 128-129.

όσο και στις συναντήσεις τους με άλλους χωρικούς. Άλλωστε μεταξύ των άλλων, ο δάσκαλος όφειλε να εκπληρώσει την εθνική αποστολή του, εξελληνίζοντας τα παιδιά των ξενόφωνων.²¹

Σημαντικό μέτρο για την απαγόρευση της σλαβοφωνίας αποτέλεσε η διαταγή του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας υπ. αρ. 122770/1936, με τίτλο «Περί αποκαταστάσεως της ενιαίας γλώσσης», η οποία είχε δημοσιευτεί σε όλα τα διορισμένα κοινοτικά και δημοτικά συμβούλια της δικαιοδοσίας του.²² Η συγκεκριμένη διαταγή εφαρμόζόταν με σκληρότητα, οι παραβάτες παραπέμπονταν σε αυτόφωρο, ενώ τους επιβállονταν ποινές ανάλογα με την οικονομική και κοινωνική τους θέση.²³

Ακόμη, απαγορεύτηκαν τα σλαβικά τραγούδια που συνόδευαν τους σλαβόφωνους άνδρες στα καφενεία και τις γυναίκες στις καθημερινές τους εργασίες.²⁴ Η κατασταλτική αυτή πολιτική κράτησε έως και τα τελευταία χρόνια της μεταξικής δικτατορίας. Παραδειγματικά, σε βιογραφικό σημείωμα ένας αντάρτης του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ) από το Μοσχοχώρι Καστοριάς ανέφερε ότι το 1938 φυλακίστηκε από την αστυνομία για δέκα πέντε ημέρες, επειδή τραγουδούσε στα σλαβομακεδονικά. Επιπλέον, το 1939 κάτοικος του Πολυπόταμου Φλώρινας οδηγήθηκε σε δικαστήριο, καθώς η χωροφυλακή τον συνέλαβε να μιλάει τη μητρική του γλώσσα.²⁵

Την ίδια περίοδο, συνεχίστηκε η μετονομασία των σλαβικών ονομάτων. Έτσι, ενώ τη δεκαετία του 1920 εφαρμόστηκε

21. Κ. Φωτιάδης, Σ. Ηλιάδου-Τάχου, Κ. Σεχίδης, Κ. Αμαραντίδου & Π. Πουγαρίδου, «Η Περιφέρεια της Φλώρινας πριν και μετά τον εμφύλιο πόλεμο», ό.π., σ. 447-469.

22. Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, ό.π., σ. 163.

23. Έφη Παυλίδου, «Η εκπαιδευτική πολιτική της μεταξικής δικτατορίας απέναντι στις μειονότητες στην περίπτωση των Σλαβόφωνων», *Η κριτική εκπαίδευση για το σχολείο των κοινωνικών αλλαγών, Πρακτικά Ιου Πανελλήμιου Συνεδρίου Κριτικής Εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 706-716.

24. Ραϋμόνδος Αλβανός, *Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες. Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του Μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 232.

25. Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, ό.π., σ. 163.

η αλλαγή των σλαβικών τοπωνυμίων, στα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά ξεκίνησε η διαδικασία μετονομασίας των σλαβικών επωνύμων και ονομάτων.²⁶

Επιπρόσθετα, διάφορα εθνικά σωματεία επεδίωκαν με τη δράση τους τον εξελληνισμό των «ξενόφωνων» ακριτικών περιοχών. Για παράδειγμα, ο Σύλλογος Αποφοίτων Γυμνασίου Φλώρινας επεδίωκε μέσα από διαλέξεις, παραστάσεις, δημοσιεύματα, ιδρύσεις νυχτερινών σχολών και βιβλιοθηκών να συμβάλει στη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και στην εθνικοκοινωνική εξύψωση των κατοίκων του νομού Φλώρινας, προκειμένου να καταπολεμηθεί το σλαβόφωνο ιδίωμα.²⁷

Γενικά, την περίοδο 1936-1941, η βασιλομεταξική δικτατορία συμπεριφέρθηκε με μεγάλη σκληρότητα απέναντι στους σλαβόφωνους έχοντας στόχο την αφομοίωσή τους. Το 1936 με τη διαταγή του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας «περί αποκατάστασεως της ενιαίας γλώσσης» δεν επιτρεπόταν η χρήση της σλαβομακεδονικής γλώσσας σε δημόσιους χώρους. Θεσπίστηκε η υποχρεωτική φοίτηση ανδρών και γυναικών σε νυχτερινές σχολές, τα μέλη της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (ΕΟΝ) αποτέλεσαν τους «αποστόλους του πολιτισμού» και τα «όργανα της πατρίδος», ενώ καθιερώθηκε η δημοτική γλώσσα του Τριανταφυλλίδη για την ευκολότερη αφομοίωση των ξενόφωνων.²⁸

Πέραν, όμως, της δημοτικής γλώσσας, τα διδασκαλεία συνέβαλαν και αυτά στη γλωσσική αφομοίωση των ξενόφωνων, αφού έργο τους ήταν η συστηματική προετοιμασία των δασκάλων που θα αναλάμβαναν τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στους μειονοτικούς πληθυσμούς.²⁹

26. Λένα Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα 1999, σ. 347.

27. Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, ό.π., σ. 174.

28. Δημήτρης Μαυροσκούφης, «Εκπαιδευτική πολιτική και αφομοίωση των ξενοφώνων: Θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο», *Η Εκπαίδευση στην περιοχή της Πέλλας (19ος-μέσα 20ού αι.)*, Έδεσσα 2012.

29. Κωστής Τσιούμης, «Πολιτικές διαχείρισης της μειονοτικής παρουσίας στην ελληνική εκπαίδευση 1923-2000», *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία*,

Η βιαιότητα της απαγόρευσης της σλαβοφωνίας ήταν χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου. Οι αρχές του νέου κράτους δε χρησιμοποιούσαν «εκκλήσεις» και «συμβουλές» για την αλλαγή των επικοινωνιακών πρακτικών του πληθυσμού, αλλά τα μέτρα που ενεργοποιήθηκαν ποίκιλλαν από απλή επίπληξη έως το πρόστιμο, τη φυλάκιση, τα βασανιστήρια με το ρετσινόλαδο, την εξορία.³⁰ Το καθήκον αυτό το είχαν αναλάβει οι χωροφύλακες, που επιχειρούσαν να συμμορφώσουν, όσους υπονόμειναν τον ελληνισμό.³¹ Παραδειγματικά, στην περιοχή της Φλώρινας επιβαλλόταν από τους χωροφύλακες η υποχρεωτική κατανάλωση ρετσινόλαδου στους παραβάτες, ώστε «να βγουν τα βουλγαρικά δηλητήρια» από μέσα τους. Οι διώξεις αυτές συνέβαιναν έως και τα τελευταία χρόνια της μεταξικής δικτατορίας.³²

Στις απαγορεύσεις μεταξύ των άλλων εντασσόταν και η αλληλογραφία στην ελληνική γλώσσα, κάτι που δυσκόλευε ιδιαίτερα τους ηλικιωμένους, οι οποίοι ακόμη και για ψώνια έστελναν τα παιδιά ή τα εγγόνια τους, αφού οι ίδιοι δε γνώριζαν καθόλου ελληνικά. Ακόμη, και οι μαθητές που επιχειρούσαν να μιλήσουν τη σλαβική γλώσσα στο σχολείο τιμωρούνταν αυστηρά. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Παύλο Κούφη, δάσκαλο στα Άλωνα Φλώρινας, την περίοδο 1936-1941 ως τιμωρία χρησιμοποιούνταν το ξύλο, καθώς και η μέθοδος με το καρφί.³³

Τέλος, στα χρόνια της Κατοχής οι Σλαβομακεδόνες έγιναν αντικείμενο διεκδίκησης από τον βουλγαρικό μηχανισμό, το Κ.Κ.Ε. και το Ε.Α.Μ. που υπόσχονταν ισονομία και παροχή μειονοτικών δικαιωμάτων, καθώς και από τους Γιουγκοσλάβους παρτιζάνους που στόχευαν στην υπονόμηση της ελληνικής κυριαρχίας. Έτσι, με στρατιωτική διοίκηση (19 Μαρτίου

λογοτεχνία, *Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Εταιρίας Νεοελληνικών Σπουδών*, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 661-678.

30. Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, ό.π., σ. 167.

31. Α. Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες*, ό.π., σ. 115-116.

32. Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, ό.π., σ. 168.

33. Ρ. Αλβανός, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες. Κράτος και Πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του Μεσοπολέμου», ό.π., σ. 231.

1941) απαγορεύτηκε η δημόσια ομιλία της ελληνικής γλώσσας, οι δημόσιες επιγραφές αντικαταστάθηκαν από βουλγαρικές, τα τοπωνύμια άλλαξαν για άλλη μια φορά, οι ιερείς λειτουργούσαν στη βουλγαρική γλώσσα. Αντίσταση, ωστόσο, σε αυτό το αντιπατριωτικό πνεύμα πρόβαλε ο μητροπολίτης Καστοριάς Νικηφόρος, ο οποίος τον Οκτώβριο του 1922 σε δημόσια ομιλία του τόνισε την ανάγκη ίδρυσης ελληνικών σχολείων. Την επόμενη χρονιά ο Επιθεωρητής δημοτικών σχολείων Καστοριάς έπεισε τους δασκάλους να μην αναλάβουν υπηρεσία στα ξενικά σχολεία που είχαν ιδρυθεί.³⁴

1. Σκοπός και μεθοδολογία έρευνας

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνηθεί η πολιτική που ακολουθήθηκε τόσο από το κράτος όσο και από ιδιωτικούς φορείς για τη γλωσσική αφομοίωση των ξενόφωνων της Μακεδονίας, με ιδιαίτερη επικέντρωση στους κατοίκους των επαρχιών Φλώρινας και Καστοριάς. Πιο συγκεκριμένα, ερευνάται η στάση της πολιτικής ηγεσίας απέναντί τους και οι διαφορετικές απόψεις που εκφράστηκαν. Κατ' επέκταση, εξετάζεται η εκπαιδευτική πολιτική που χάραξε το ελληνικό κράτος και ο αντίκτυπος των αποφάσεων τόσο στους γηγενείς όσο και στους πρόσφυγες.

Η εργασία αυτή διεξήχθη με τη μέθοδο της ιστορικής-ερμηνευτικής, η οποία χρησιμοποιείται, προκειμένου να εξαχθούν συμπεράσματα για γεγονότα του παρελθόντος ύστερα από μια κριτική επεξεργασία στοιχείων και δεδομένων. Η δυσκολία της συγκεκριμένης μεθοδολογίας έγκειται στο γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις οι πληροφορίες μπορεί να μην είναι επαρκείς και ευκρινώς διατυπωμένες.³⁵ Τα δεδομένα που αξιοποιήθηκαν για την ιστορική επισκόπηση της γλωσσικής αφομοίωσης των

34. Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, ό.π., σ. 181-196.

35. Luis Cohen, Lawrence Manion & Keith Morrison, *Research methods in education*, Abingdon, Routledge, 2007.

αλλόγλωσσων γηγενών αφορούν άρθρα στον τοπικό Τύπο, δημόσιες τοποθετήσεις στη Βουλή των Ελλήνων, τηλεγραφήματα και επιστολές.

2. Η ανάγκη χάραξης μιας διαφορετικής πολιτικής στην περιοχή της Μακεδονίας

Η εκπαίδευση των ξενόφωνων γηγενών της Μακεδονίας έχει υπάρξει αντικείμενο συζήτησης και διαμάχης στη δημόσια σφαίρα. Στη συνεδρίαση επί της προτάσεως ψηφίσματος «περί ερμηνείας της από 12 Νοεμβρίου 1922 αποφάσεως της Επαναστάσεως περί αποκαταστάσεως εις τας θέσεις των παρανόμως απομακρυνθέντων μονίμων υπαλλήλων της Βουλής», έγινε αναφορά και στην εκπαίδευση στη Μακεδονία. Ο πληρεξούσιος Κ. Γόντικας τόνισε πως στη Μακεδονία έπρεπε να ακολουθηθεί μια διαφορετική εκπαιδευτική πολιτική σε σχέση με αυτήν της υπόλοιπης Ελλάδας. Συγκεκριμένα, έπρεπε να ενισχυθεί η Μακεδονία με εξαιρετικά καταρτισμένο διδακτικό προσωπικό, το οποίο θα προωθούσε την ελληνική παιδεία με συστηματικό και εντατικό τρόπο:

Ως προς το σύστημα της εκπαιδεύσεως εν Μακεδονία λέγει ότι τούτο δεν είναι το αρμόζον. Νομίζει ότι απαιτείται ειδική προσοχή εν Μακεδονία, μάλιστα δε δικτατορία εκπαιδεύσεως. Είναι ανάγκη να μεταβώσιν εκεί οι καλλίτεροι Διοικηταί Εκπαιδεύσεως, οι οποίοι να διοικήσουν την εκπαίδευσιν εκεί έστω και κατά σύστημα διάφορον του εις την λοιπήν Ελλάδα ισχύοντος.³⁶

Το βάρος που δόθηκε στην εκπαιδευτική πολιτική της Μακεδονίας αποδεικνύεται και από την εκλογή του Ιωάννη Βαλαλά στη θέση του υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων τον Ιανουάριο του 1924. Ο ίδιος ήταν από τις πρώτες επιλογές της

36. Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά Δ' Εθνικής Συνελεύσεως*, τ. 2, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1924, σ. 327.

Κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου, καθώς προερχόταν από την περιοχή της Καστοριάς και γνώριζε τις γλωσσικές ιδιαιτερότητες των κατοίκων της. Ο αδερφός του και εκδότης της *Καστοριάς* πρόβαλε την αναγκαιότητα στελέχωσης των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της περιφέρειας της Καστοριάς και της αποπεράτωσης σχολικών μονάδων που έμειναν ημιτελείς. Το σημαντικό σε αυτή τη δημοσίευση είναι ότι γίνεται λόγος για γηγενείς πληθυσμούς που αναφέρονται ως ξενόφωνοι και κρίνεται αναγκαίο να δοθεί βάση στην καλλιέργεια ελληνικής συνείδησης και παιδείας σε αυτά τα χωριά.³⁷

3. Οι κρατικές προσπάθειες για την ίδρυση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και την ενίσχυση της «ελληνοφωνίας»

Το ελληνικό κράτος από το 1922 και έπειτα προσπάθησε να ιδρύσει νέα σχολεία και Οικοτροφεία. Στόχος ήταν να αλλάξει η γλωσσική κατάσταση με την επικράτηση της ελληνικής και την υποχώρηση των σλαβόφωνων ιδιωμάτων:

Αλλά και από του έτους εκείνου μέχρι σήμερα, ήτοι επί πενταετίαν, ποίαν έλαβε μέριμναν και φροντίδα, ή εις ποίας ενεργείας και επί ποίου προγράμματος προς αλλαγήν της εθνολογικής μορφής του τόπου αυτού προέβη το Κράτος; Διότι επιμένομεν να φρονώμεν, ότι δεν εξελληνίζονται ευκόλως και ταχέως ξενόφωνοι πληθυσμοί διά μόνων των σχολείων και διά των εγκατεστημένων εντός των πόλεων Οικοτροφείων.³⁸

Το ζήτημα της εθνικής εκπαίδευσης ήταν βασικό για την περιοχή της Καστοριάς. Αυτή μπορούσε να καταστεί δυνατή μέσα από τη δημιουργία σχολείων και τον διορισμό εκπαιδευτικού προσωπικού. Στην περιοχή του Νεστραμίου, περιγράφεται η ίδρυση ημιγυμνασίου, όπως και τα ποσά που διατίθενται από

37. «Ζητήματα. Ο Υπουργός μας», εφημ. *Καστορία*, 20.1.1924, σ. 1.

38. «Ποίος Πταίει», εφημ. *Φωνή του Λαού*, 26.6.1927, σ. 1.

κρατικούς ή ιδιωτικούς πόρους. Ακόμη, στην εφημερίδα *Καστορία* τονίζεται πως τα σχολεία θα λειτουργούσαν αφομοιωτικά για τους ξενόφωνους πληθυσμούς.³⁹

Το ζήτημα της εκπαίδευσης των ξενόφωνων πληθυσμών στις Νέες Χώρες απασχολούσε την κυβερνητική πολιτική. Γι' αυτόν τον λόγο το 1925 αποφασίστηκε η ίδρυση ενός νέου εκπαιδευτικού συμβουλίου το οποίο θα ήταν ενημερωμένο επισταμένως για τις δυσκολίες και τις στάσεις του ξενόφωνου στοιχείου στη Μακεδονία και τα μέλη του θα απαρτίζονταν, κυρίως, από εκπαιδευτικούς. Μεταξύ των άλλων, θα ασχολούνταν με την εξαγωγή συμπερασμάτων για τα ζητήματα δημοτικής εκπαίδευσης σε περιοχές στις οποίες βρίσκονταν πολλοί ξενόφωνοι πληθυσμοί: «Γνωματεύσει περί παντός ζητήματος αφορώντος την δημ. εκπαίδευσιν των ξενοφώνων κατοίκων της Βορ. είτε προκαλούμενον υπό του Υπουργού είτε αυτεπαγγέλτως».⁴⁰ Στα καθήκοντά του ήταν και η κατάρτιση προσχεδίων για νόμους ή και πιο εξειδικευμένα ζητήματα, όπως ο σχηματισμός ομάδων συγγραφής βιβλίων αποκλειστικά για ξενόφωνους ή το γενικότερο πρόγραμμα σπουδών τους.

Ακολουθώντας, το 1928 δημοσιεύτηκε νομοσχέδιο για την εκπαίδευση των ξενόφωνων μαθητών. Συγκεκριμένα, δίνονταν πολλές οικονομικές διευκολύνσεις σε μαθητές μη ελληνόφωνους, οι οποίοι απαλλάσσονταν από μεγάλο μέρος των σχολικών εξόδων: «Κατά τον Νόμον αυτόν οι ξενόφωνοι μαθηταί δεν θα καταβάλλουν εκπαιδευτικά τέλη διά την εγγραφήν και ανανέωσιν αυτής, ούτε τέλη διά την εκπρόθεσμον εγγραφήν. Επίσης οι μαθηταί αυτοί θα λαμβάνουν δωρεάν τα αποδεικτικά, τα ενδεικτικά, τα απολυτήρια και όλους εν γένει τους τίτλους σπουδών».⁴¹

39. «Τα σχολικά κτίρια», εφημ. *Καστορία*, 9.11.1924, σ. 4.

40. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, Φάκ. 104, Υποφάκ. 2, Εκπαιδευτικά και εκκλησιαστικά Δ. Μακεδονίας Μειονοτικά και ξένα σχολεία (1945), «Περί ιδρύσεως ιδίου τμήματος της στοιχειώδους εκπαίδευσως της Βορείας Ελλάδος παρά τω Εκπαιδευτικώ συμβουλίω του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1925», Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

41. «Εξελλήμισις ξενοφώνων. Εθνικόν Οικοτροφείον, η σχολή γλωσσών», εφημ. *Φωνή του Λαού*, 1928, σ. 3.

Γενικότερα, οι εποπτικοί εκπαιδευτικοί μηχανισμοί του κράτους σε συνδυασμό με το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο είχαν αυξημένες δυνατότητες και αρμοδιότητες. Ήταν σε θέση να χαράξουν την εκπαιδευτική πολιτική από την αρχή στα θέματα που αφορούσαν τους ξενόφωνους πληθυσμούς.⁴² Πέραν, όμως, αυτών, σπουδαία για την εκπαίδευση των ξενόφωνων ήταν και η συμβολή των εκπαιδευτικών της Μακεδονίας και της *Μακεδονικής Εκπαιδευτικής Εταιρείας*: «Διά τούτο δεν παύομεν να φωνάζωμεν, ότι μόνον οι Μακεδόνες λειτουργοί της εκπαίδευσως είνε ενδεδειγμένοι διά την διαμόρφωσιν και ανάπλασιν των ξενοφώνων της Μακεδονίας [...] Αλλά και η Μακεδ. Εκπαιδευτική Εταιρεία είνε αξία των θερμότερων συγχαρητηρίων μας καθώς και της μεγάλης ευγνωμοσύνης των Μακεδόνων διά τας υπέρ της πνευματικής αυτών προαγωγής».⁴³

Το 1929 η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων έστειλε αντιπρόσωπό της, προκειμένου να επιβλέψει τα σχολεία με έντονη μειονοτική παρουσία στη Μακεδονία. Ο Κ. Στυλιανόπουλος συνέταξε επιστολή, την οποία διαβίβασε στον πρωθυπουργό της χώρας, εκθέτοντας τα ιδιαίτερα ζητήματα της περιοχής. Η επίσκεψή του ξεκίνησε από τα χωριά της Δυτικής Μακεδονίας. Ιδιαίτερα, αναφέρθηκε στο δημοτικό σχολείο του Άργους Ορεστικού. Έκρινε, όμως, πως η κατάσταση δεν παρουσίαζε κάτι το επείγον. Επομένως, επιφυλάχθηκε για νεότερη ενημέρωση:

*Λαμβάνω την τιμήν να αναφέρω Υμίν ότι κατ' εντολήν Υμών μετέβην εις τινα μέρη της Δυτικής Μακεδονίας προς επιθεώρησιν και να υποβάλω την σχετικήν μου έκθεσιν. Εις Θεσσαλονίκην επεσκέφθην την Κουτσοβλαχικήν Εμπορικήν Σχολήν καθώς και εις Άργος Ορεστικόν την Δημοτικήν Σχολήν. Επειδή δε δεν παρουσιάζουσι τι το επείγον επιφυλάσσομαι να υποβάλω Υμίν την έκθεσίν μου επί του όλου ζητήματος της μειονότητος αυτής.*⁴⁴

42. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, ό.π., Φάκ. 104, Υποφάκ. 2.

43. «Δικαιοτάτη τιμητική διάκρισις εις τον επιθεωρητήν των δημοτ. Σχολείων Εδέσσης κ. Πέτρον Πύρζαν», εφημ. *Φωνή του Λαού*, 29.1.1927, σ. 4.

44. Αρχείο Ελ. Βενιζέλου - 'Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο', Φάκ. 105, «Επιστολή του Κ. Στυλιανόπουλου προς τον Ε. Βε-

4. Οι δυσκολίες στην εκπαίδευση των ξενόφωνων

Στο φύλλο της *Φωνής του Λαού*, στις 17 Ιουνίου 1927, περιγράφεται η άσχημη εκπαιδευτική κατάσταση στη Φλώρινα. Οι ελλείψεις ήταν πολλές και η αδιαφορία του κράτους ήταν αισθητή. Τα χωριά στα οποία ζούσαν ξενόφωνοι κάτοικοι δεν είχαν τη δυνατότητα να διδαχθούν με οργανωμένο και επιστημονικό τρόπο την ελληνική. Επομένως, δημιουργήθηκε μια γλωσσική βαβέλ στην περιοχή:

Και πταίει το Κράτος, διότι δεν κατενόησεν ευθύς αμέσως από του 1912 οποίαν και οπόσον μεγάλην σημασίαν έχει διά την Ελλάδα η απελευθερωθείσα Μακεδονία [...] Με τοιούτον λοιπόν νόμον, δηλαδή με το σταγονόμετρον, και με την καταπληκτικήν έλλειψιν, ικανών διδασκάλων επιχείρησε το Κράτος να μορφώση τα ξενόφωνα τέκνα του λαού και να εξελληνίση τον ξενόφωνον της Μακεδονίας πληθυσμόν.⁴⁵

Τον Μάρτιο του 1927 δημοσιεύθηκαν στον *Έλεγχο* τα αποτελέσματα της αρμόδιας επιτροπής για τον διαγωνισμό εκπαιδευτικών λειτουργών που υπηρέτησαν σε σλαβόφωνα χωριά. Το στοιχείο που προκαλεί ενδιαφέρον είναι ότι η μακροχρόνια παραμονή διδασκόντων σε σλαβόφωνα χωριά αποτέλεσε την αιτία διάκρισής τους. Αυτό καταδεικνύει τις εκπαιδευτικές δυσκολίες που υπήρχαν σε περιοχές που τα ελληνικά δεν ήταν μητρική γλώσσα:

Ο εισηγητής δηλοί, ότι προέβη εις την συγκριτικήν ανάλυσιν των λοιπών έργων, ής τα πορίσματα διατυπωθέντα αριθμητικώς και είδος προσωπικής ενεργείας εκάστου των διαγωνιζομένων και αποτελέσματα εξαιτίας, είναι ήδη γνωστά εις τα λοιπά μέλη της Επιτροπής [...] Ο εισηγητής Διευθυντής του Διδασκαλείου δεν αμφιβάλλει μέν περί της καλής δράσεως του 9ου, εφιστά όμως την προσοχήν επί του ότι ο μεν 2ος επέτυ-

νιζέλο σχετικά με περιοδεία του σε σχολεία μειονοτήτων στη Μακεδονία (2-12-1929)».

45. «Η γλώσσα», εφημ. *Φωνή του Λαού*, 17.6.1927, σ. 1.

χε τα αυτά, εργασθείς τετραετίαν όλην εις σλαβόφωνα χωρία (Εμπόριον...), ενώ ότι επέτυχεν ο 9ος είναι φανερόν, ότι δεν το επέτυχεν πλήρως κατά την τετράμηνον εν τη σλαβοφώνω Βιστεράνη.⁴⁶

5. Η ανάγκη εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας και οι διαμαρτυρίες για έλλειψη εκπαιδευτικής μέριμνας

Τον Φεβρουάριο του 1926 οι κάτοικοι του Αμυνταίου συγκεντρώθηκαν στην πλατεία, για να διαμαρτυρηθούν για τα νέα σχολικά βιβλία που ήταν γραμμένα στο σλαβομακεδονικό ιδίωμα, αφού κατά τη γνώμη τους δεν εξυπηρετούσαν τα εθνικά συμφέροντα: «Την παρελθούσαν Παρασκευήν το απόγευμα εις την πλατείαν της αγοράς Σόροβιτς συνεκροτήθη πάνδημον συλλαλητήριον κατά της εισαγωγής εις τα σχολεία των αναγνωσματαρίων τα οποία συνετάγησαν εις το γνωστόν τοπικόν σλαβομακεδονικόν ιδίωμα».⁴⁷

Γενικά, στη Φλώρινα οι καθηγητές του Γυμνασίου εξαντλούσαν την αυστηρότητά τους, καθώς πολλά παιδιά δυσκολεύονταν να συμβαδίσουν με τις απαιτήσεις του σχολείου. Αξιοσημείωτη είναι η καταγγελία πως η τακτική αυτή δεν ευνοούσε τη γλωσσική πρόοδο των ξενόφωνων πληθυσμών της περιοχής. Αντ' αυτού, καλούνταν οι εκπαιδευτικοί να καθοδηγήσουν τους μαθητές αυτών των χωριών, έτσι ώστε να εμβαπτισθούν με την εθνική γλώσσα, η οποία θα λειτουργούσε αφομοιωτικά και συνεκτικά στη Δυτική Μακεδονία.⁴⁸

Εμπόδιο, ωστόσο, στην προσπάθεια διάδοσης της εθνικής γλώσσας αποτελούσε και η αδιαφορία των αρμόδιων κρατικών λειτουργών για τα ζητήματα εκπαίδευσης στη Φλώρινα, όπου

46. «Επιτροπή επί του διαγωνισμού εκπαιδευτικών λειτουργών περί της εργασίας των εις σλαβόφωνα χωρία και των αποτελεσμάτων αυτής», εφημ. *Έλεγχος*, 4.3.1927, σ. 2.

47. «Συλλαλητήριο εν Σόροβιτς», εφημ. *Έλεγχος*, 5.2.1926, σ. 2.

48. «Επιείκειαν», εφημ. *Φωνή του Λαού*, 29.1.1927, σ. 1.

οι ξενόφωνοι αποτελούσαν ένα μεγάλο ποσοστό. Παραδειγματικά, το κτίριο του Β' Δημοτικού Σχολείου της περιοχής είχε χαρακτηριστεί ακατάλληλο για εκπαιδευτική χρήση και γι' αυτόν τον λόγο, αποφασίστηκε οι μαθητές του μαζί με το εκπαιδευτικό προσωπικό να μεταφερθούν στο Α' Δημοτικό Σχολείο Φλώρινας. Όμως, η απόφαση του Επιθεωρητή Πετρόπουλου έφερε αντιδράσεις, καθώς τα δύο σχολεία έπρεπε να μοιραστούν τον σχολικό χρόνο, γεγονός ιδιαίτερα επιβαρυντικό για το Β' Δημοτικό, όπου οι περισσότεροι μαθητές ήταν ξενόφωνοι και θα αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα στην εκμάθηση της ελληνικής. Αποτέλεσμα ήταν οι πολίτες να στείλουν επιστολή στον υπουργό Παιδείας εκφράζοντας την αγανάκτησή τους:

Μετά την καταδίκη του σχολ. Κτιρίου, ένθα εστεγάζεται το Β' Δημοτ. Σχολείον, ως ετοιμορρόπον, ο Επιθ. των Δημ. Σχολείων κ. Πετρόπουλος, αμελετήτως όλως και αυθαιρέτως, χωρίς να εξετάση την ζημίαν, ήτις προσεγίνετο εις πλήθος μαθητών κατά το πλείστον ξενοφώνων, εξέδωκε Φετφάν, δυνάμει του οποίου ώφειλον οι μαθηταί του Β' Δημοτικού να φοιτώσιν εις το Α' Δημοτικόν και να διδάσκωνται επί ημίσειαν ημέραν οι μαθηταί αμφοτέρων των σχολείων προς ζημίαν πνευματικήν προφανή όλων των μαθητών.⁴⁹

Μια ακόμη περίπτωση για την οποία εγέρθηκαν αντιδράσεις αφορούσε τον τρόπο λειτουργίας του Οικοτροφείου Φλώρινας. Ήταν, εκτός των άλλων, ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα, το οποίο είχε ως στόχο την εκμάθηση της ελληνικής, ιδιαίτερα στους γηγενείς ξενόφωνους. Όμως, διατυπώθηκαν κατηγορίες πως το υπηρετικό προσωπικό δε γνώριζε ελληνικά και μιλούσε άλλες γλώσσες:

Ότι εν τω Οικοτροφείω της πόλεώς μας δεν επιτελείται καμία Εθνική εργασία προς φρονηματισμόν των Οικοτρόφων, είνε γεγονός μη χρήζον αποδείξεως. Αλλά το να μη επιβάλλεται η Ελληνική γλώσσα εις το υπηρετικόν προσωπικόν είνε τι

49. «Διά τον Υπουργόν της Παιδείας κύριον Νικολούδην. Η εκπαίδευσις εν διωγμώ. Αναξιοπρεπεστάτη συμπεριφορά Γενικού Επιθεωρητού. Φέρτε την Τουρκίαν», εφημ. Φωνή του Λαού, 2.12.1927, σ. 1.

αφάνταστο και απίστευτον. Και όμως είνε γεγονός, προκαλούν την αηδία και αυτών υποθέτομεν των υποστηρικτών δύο ή τριών του διευθυντού κ. Γ. Συμυρή.⁵⁰

6. Η στάση των μη κρατικών φορέων για την ίδρυση και λειτουργία Οικοκυρικών Σχολών

Ταυτόχρονα, άρχισαν να γίνονται συζητήσεις για την πρακτική διδασκαλία σε κορίτσια της Μακεδονίας, έτσι ώστε να λάβουν γνώσεις αναφορικά με τα ζητήματα της οικιακής οικονομίας. Η *Μακεδονική Εκπαιδευτική Εταιρεία*, με επικεφαλής τον Γεώργιο Παπαθανασίου, πρότεινε μέσω του διοικητικού της συμβουλίου την ίδρυση οκτώ Πρακτικών Σχολών, εκ των οποίων οι δύο θα έδρευαν στη Φλώρινα, τρεις στην Καστοριά και τρεις στην ευρύτερη περιοχή της Έδεσσας. Το σχέδιο αυτό αντιμετωπίστηκε θετικά και υπήρξε αισιοδοξία για τη λειτουργία του, ειδικά στις βόρειες επαρχίες της Ελλάδας.⁵¹

Παράλληλα, με την ίδρυση των Πρακτικών Σχολών ο Γενικός Γραμματέας του *Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων*, Α. Βρυζάκης, σε επιστολή που δημοσιεύθηκε στον *Έλεγχο* το 1927, δήλωσε τη δική του συνδρομή στην προσπάθεια αυτή, που είχε ξεκινήσει παλιότερα, αλλά και το όραμά του για την ίδρυση Οικοτροφείου θηλέων στη Φλώρινα, ανάλογου με εκείνο της Έδεσσας: «Η ιδική μου συμβολή συνίσταται μόνον εις την ιδέαν της ιδρύσεως Οικοτροφείου και η φροντίς της εξευρέσεως καταλλήλου διευθυντριάς, ήτις θέλει διευθύνει αμφοτέρωτα τα ιδρύματα, καθώς επίσης και η εύρεσις κτήματος δυναμένου να περιλάβη την τε σχολήν και Οικοτροφείον».⁵²

50. «Εξελληνισις ξενοφώνων. Εθνικόν Οικοτροφείον, η σχολή γλωσσών», εφημ. *Φωνή του Λαού*, 1928, σ. 3.

51. «Η πρακτική μόρφωσις των Μακεδονίδων», εφημ. *Έλεγχος*, 15.4.1927, σ. 1.

52. «Εκπαιδευτικά. Αι πρακτικά σχολαί», εφημ. *Έλεγχος*, 15.4.1927, σ. 4.

Τελικά, ο ίδιος ο Σύλλογος διατήρησε στη Φλώρινα Οικοκυρική Σχολή και οικοτροφείο με κορίτσια που ζούσαν στα γύρω χωριά της Φλώρινας και της Καστοριάς. Ακόμη, πρότεινε την οικονομική ενίσχυση του Συλλόγου, προκειμένου να ιδρυθεί, εκτός των άλλων, Σχολή αντίστοιχη στην Καστοριά. Η λειτουργία αυτών των Σχολών θα είχε έναν ξεκάθαρο προσανατολισμό προς τα εθνικά ιδεώδη:

Αι Σχολαί αύται αποστολήν έχουσαι καθαρώς προπαγανδιστικήν βεβαίως δεν θα δημιουργούν τίτλους και δικαιώματα διά τους τροφίμους των προς διεκδίκησιν δημοσίας θέσεως. Θ' αποβλέπουν αποκλειστικώς εις τον γλωσσικόν και ψυχικόν εξελληνισμόν της μελλούσης μητρος και την δι' αυτής δημιουργίαν Ελληνιστικών κέντρων εν τοις Βουλγαροφώνοις χωρίοις και την βαθμιαίαν εξαφάνισιν της Βουλγαρικής γλώσσης.⁵³

Το 1933 εμπιστευτικό σημείωμα του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων φανέρωνε τις βλέςψεις του για τη διάδοση της ελληνικής παιδείας στη Μακεδονία, η οποία αντιμετώπιζε προβλήματα με τους ξενόφωνους που ζούσαν στην επικράτειά της. Το σημείωμα εστάλη στις αρμόδιες υπηρεσίες, για να δειχθεί η κακή οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει ο Σύλλογος με αποτέλεσμα τον περιορισμό της δράσης του και το κλείσιμο σχολών ειδικά σε περιοχές, όπως η Φλώρινα και η Καστοριά. Το σημείωμα έκλεινε την επιχειρηματολογία του με την ελπίδα ότι σύντομα θα είχε τα απαιτούμενα χρηματικά ποσά, που θα επέτρεπαν την ομαλή συνέχιση του έργου του.⁵⁴

53. Αρχείο Ελ. Βενιζέλου-‘Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο’, Φάκ. 183, «Επιστολή του Γενικού Γραμματέα του Συλλόγου προς Διάδοση των Ελληνικών Γραμμάτων προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με τον εξελληνισμό του βουλγαρόφωνου πληθυσμού της Μακεδονίας (25-6-1932)».

54. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, Φάκ. 23, Υποφάκ. 1, Γ.Δ.Μ. Εκπαιδευτικά - Γενικά (1932-34) «Εν Αθήναις τη 23η Μαρτίου 1933 ΕΜΠΙΣΤΕΥΤΙΚΟΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑ», Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

7. Η έλλειψη κατάλληλου εκπαιδευτικού προσωπικού και η δράση του συλλόγου αποφοίτων Φλώρινας

Στις 31 Οκτωβρίου του 1935 ο πρόεδρος του Ανταρτικού εξέφρασε την έγγραφη διαμαρτυρία του για την εκπαιδευτική κατάσταση στην περιοχή του. Συγκεκριμένα, το σχολείο της περιοχής του, παρόλο που αναβαθμίστηκε και έπρεπε να υποδεχτεί νέους εκπαιδευτικούς, κάτι τέτοιο δεν πραγματοποιήθηκε: «Καίτοι ήδη ήρξατο κανονικώς η λειτουργία των σχολείων από της Οκτωβρίου ε.ε., εισέτι το ημέτερον Τετρατάξιον το οποίον επροτάθη και προήχθη εις Εξατάξιον στερείται παντελώς Διδασκάλων προς μεγίστην βλάβην της εκπαίδευσως». ⁵⁵ Ο πρόεδρος, μάλιστα, υπερτόνισε τους εθνικούς σκοπούς που εξυπηρετούσε η ενδυνάμωση της εκπαίδευσης στην περιοχή, καθώς πολλοί κάτοικοι στα γύρω χωριά ήταν ξενόφωνοι:

Εν αυτώ φοιτώσι περίπου 300 μαθηταί μη συμπεριλαμβανομένου του νηπιαγωγείου [...] Οι κάτοικοι της ής προϊσταμαι Κοινότητος τυγχάνωσι ανάστατοι διά την παρατηρουμένην έλλειψιν διδασκάλων και διαμαρτύρονται καθ' εκάστην ημέρα. Είναι ανάγκη Εθνική, εκπολιτιστική και προοδευτική όχι μόνον να συμπληρωθώσι αι χηρεύουσαι θέσεις του Σχολείου μας, αλλά δέον να τοποθετηθώσι διδάσκαλοι εν τη ημετέρα Κοινότητι, ήτις τυγχάνει το πρότυπον των πέριξ Κοινοτήτων, άξιοι και ικανοί να φέρωσι εις πέρας το βαρύ έργον των της υψηλής αποστολής των, το οποίον αποβαίνη έτι βαρύτερον και σπουδαιότερον εις τα ξενόφωνα χωρία διά τα οποία το Κράτος έχει ιεράν υποχρέωσιν να αποδεικνύει μεγαλύτερον ενδιαφέρον και προσοχήν. ⁵⁶

55. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, Φάκ. 50, Υποφάκ. 1, «Επιστολή του Νικόλαου Λιαντζάκη, Προέδρου της Κοινότητας Ανταρτικού προς το Υπουργείο Παιδείας (31/10/1935)», Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

56. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, ό.π.

Στην επιστολή διαμαρτυρίας απάντησε ο Φ. Δραγούμης, διαβεβαιώνοντας τον Κοινοτάρχη, πως θα έκανε ό,τι ήταν εφικτό για τη δρομολόγηση του φλέγοντος για την περιοχή ζητήματος: «Έλαβα την δικαίαν σας διαμαρτυρία προς το Υπουργείον Παιδείας. Σας πληροφορώ ότι θα κάμω σχετικήν σύστασιν εις το Υπουργείον και ό,τι άλλο εξαρτάται από εμέ». ⁵⁷

Στις 3 Δεκεμβρίου του 1935 ο Κωνσταντίνος Κατραούζος, εκπρόσωπος των γηγενών δασκάλων, έστειλε επιστολή στον Δραγούμη για να προωθήσει τα αιτήματά τους: «Εξουσιοδοτηθείς υπό Επιτροπής 24 υποψηφίων Δημοδιδασκάλων εντοπίων, Σας απέστειλα χθες τηλεγράφημα ίνα υποστηρίξητε παρά του Υπουργείου της Παιδείας δικαιώματά των και δεν αμφιβάλλωμεν περί τούτου». ⁵⁸ Ο σκοπός της επιστολής αφορούσε όσους είχαν προταθεί για διορισμό στην επαρχία της Φλώρινας. Ο Κατραούζος ήταν αντίθετος με τις επιλογές αυτές, τις οποίες θεώρησε κατώτερες των περιστάσεων και ζήτησε την επανεξέταση του ζητήματος.

Την επόμενη χρονιά οι απόφοιτοι του Γυμνασίου Φλώρινας αποφάσισαν να αναλάβουν ενεργό δράση, όπως αποτυπώνεται στην επιστολή τους προς τη *Μακεδονική Εκπαιδευτική Εταιρεία*: «Οι Απόφοιτοι του Γυμνασίου Φλωρίνης πρό καιρού ιδρύσαμεν Σύλλογον σκοπόν του οποίου εθέσαμεν α) την εθνικοκοινωνικήν εξύψωσιν των κατοίκων Φλωρίνης και του Νομού αυτής, β) την δημιουργίαν πνευματικής κινήσεως εν τη πόλει Φλωρίνης και γ) την αλληλεγγύην των μελών». ⁵⁹ Οι ίδιοι πίστευαν πως στη Φλώρινα δρούσαν ξένα συμφέροντα με εδαφικές σκοπιμότητες. Γι' αυτό, σε πρώτο επίπεδο αποφάσισαν τη

57. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, Φάκ. 50, Υποφάκ. 1, «Επιστολή του Φίλιππου Δραγούμη προς τον Πρόεδρο της Κοινότητας του Ανταρτικού», Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

58. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, Φάκ. 50, Υποφάκ. 1, «Επιστολή του Κωνσταντίνου Κατραούζου προς τον Φίλιππο Δραγούμη (3/12/1935)», Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

59. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, Φάκ. 50, Υποφάκ. 1, «Επιστολή του Συλλόγου Αποφοίτων του Γυμνασίου Φλώρινας προς τη Μακεδονική Εκπαιδευτική Υπηρεσία (25/11/1936)», Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

δημιουργία συλλόγου, ο οποίος θα επιχειρούσε την προώθηση των ελληνικών γραμμάτων και του πολιτισμού ως αντεπίθεση στις επεκτατικές βλέψεις των γειτονικών χωρών.

8. Οι πιέσεις για ίδρυση σλαβικών σχολείων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου

Τον Μάιο του 1936 εκτίθεται στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Νέοι Καιροί* η εκπαιδευτική κατάσταση στην περιοχή της Φλώρινας. Αφού ιεραρχούνται όλα τα προβλήματα των δασκάλων της περιοχής, αναφέρεται και πάλι η ύπαρξη ξενόφωνης διαλέκτου στην περιοχή.⁶⁰

Συγκεκριμένα, τα μειονοτικά σχολεία κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και οι ασκούμενες πιέσεις ήταν ένα σοβαρό ζήτημα για το ελληνικό κράτος. Σύμφωνα με απόρρητο έγγραφο, ο εποικισμός εκπλήρωνε και εθνικούς στόχους, καθώς δρούσε υπέρ των προσφύγων και με τη μοιρασιά του κλήρου που γινόταν, επιχειρήθηκε ο κατευνασμός των εντοπίων σε ένα βαθμό, προκειμένου να μην προχωρήσει το ζήτημα των σερβικών σχολείων. Έτσι, το ζήτημα των σχολείων χρησιμοποιήθηκε από πολλούς σλαβόφωνους, προκειμένου να τύχουν καλύτερης διανομής κλήρων, απαραίτητης για τη διαβίωσή τους. Ήταν ένα μέσο πίεσης και ο αριθμός των παραπόνων για το άνοιγμα των σχολείων εξαρτιόταν από τις οριστικές διανομές κτημάτων στις περιοχές αυτές:

Το Υπουργ. της Παιδείας δύναται να παρατηρήση ότι και τα τελευταία υποβληθέντα εκ μέρους κατοίκων τινων της Δ. Μακεδονίας παράπονα εις την Κ.Υ.Κ. [...] εστρέφεντο όχι εις ζητήματα ευσυνειδήσεως αλλ' εις κτηματικές διαφοράς εκ του εποικισμού. Δέον πάντως το Υπουργείον Παιδείας να έχη υπόψιν του ότι αι αιτήσεις διά το άνοιγμα των σχολείων θα είναι πάρα πολλάί ή ελάχισται καθ' ό μέτρον να εξελιχθούν ομαλώς ή μη τα ζητήματα του εποικισμού. Εγώ δε έχω να τονίσω ότι

60. «Εκπαιδευτικά θέματα. Για ένα καλύτερο λαϊκό σχολείο», εφημ. *Νέοι καιροί*, 14.5.1936, σ. 1.

*επείγει πάντοτε η οριστική διανομή κλήρων έστω και μικρών, διότι αυτή η αοριστία θα είναι διαρκώς εστία κινδύνου και έδαφος προπαγάνδας εννοϊκής διά τους Σέρβους.*⁶¹

Στην παρακάτω δήλωση του ανταποκριτή του Υπουργείου Εξωτερικών φαίνεται ξεκάθαρα πως το ελληνικό κράτος επεδίωκε όσο το δυνατόν λιγότερα μειονοτικά σχολεία:

*Ευνόητον είναι ότι όλων των ανωτέρω εμνήσθημεν όχι χάριν ιστορικής αριότητας του υπομνήματός μας αλλά διά να κάμωμεν κατάδηλον ότι η από Ελληνικής απόψεως επιτυχία ή μη του θεσμού των Σλαβικών σχολείων (δηλαδή το άνοιγμα όσων το δυνατόν ολιγοτέρων σχολείων) θα κριθή επί τη βάσει όχι υποθετικών σερβικών ή βουλγαρικών συνειδήσεων αλλ' ακριβώς εν σχέσει προς την τύχην των οικονομικών συμφερόντων που καθώρισα ανωτέρως.*⁶²

Παρόλο που, κατά τον ανταποκριτή, στην Κεντρική Μακεδονία το σχέδιο αφομοίωσης και εκδίωξης σλαβόφωνων πληθυσμών στέφθηκε με επιτυχία, το ίδιο δεν κατέστη δυνατό και στη Δυτική Μακεδονία. Το ορεινό έδαφος και οι περιορισμένες καλλιεργήσιμες εκτάσεις δεν επέτρεψαν την εγκατάσταση πολλών προσφύγων σε ορεινά χωριά. Έτσι, η πρόταση του γράφοντα ήταν να δημιουργηθούν μειονοτικά σχολεία, για να αρθούν οι ασκούμενες πιέσεις, όμως, με όρους και προϋποθέσεις. Συγκεκριμένα, έπρεπε να διοριστεί πρόσωπο πλήρους εμπιστοσύνης που θα αναλάμβανε τον ρόλο του επιθεωρητή, ο οποίος, όμως, θα συμβάδιζε με τα εθνικά συμφέροντα. Μάλιστα, ο γράφων πρότεινε τον εαυτό του για τη θέση του επιθεωρητή. Η αιτιολογία ήταν ότι έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην αφομοιωτική πολιτική του ελληνικού κράτους στην Κεντρική Μακεδονία. Επομένως, μπορούσε να διαδραματίσει τον ίδιο ρόλο και στη Δυτική.⁶³

61. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, Φάκ. 104, Υποφάκ. 1, «Περί της λειτουργίας των σχολείων της σλαβικής μειονότητας εν Ελλάδι», Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

62. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, ό.π.

63. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, ό.π.

9. Η ισχυρή παρουσία του σλαβομακεδονικού στοιχείου κατά την περίοδο της Κατοχής

Τη δεκαετία του 1940 απεστάλη από τον αναπληρωτή Επιθεωρητή Γεώργιο Γιαννιώτη τηλεγράφημα σχετικά με τη λειτουργία σλαβομακεδονικών σχολείων στη Δυτική Μακεδονία. Αρχικά αναφέρεται πως μετά την ήττα της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα πολλοί γηγενείς φανέρωσαν την επιθυμία να ενωθούν τα χωριά τους με τη Βουλγαρία ή να υπάρξει αυτονομία της Μακεδονίας από την Ελλάδα: «Ως γνωστόν μετά την κατάρρευση του Αλβανικού μετώπου 1941 ο ξενόφωνος πληθυσμός της υπαίθρου της ημετέρας περιφέρειας εξεδηλώθη εις την πλειονότητά του υπέρ της προσαρτήσεως της περιφέρειας του εις την Βουλγαρίαν ή της αυτονομίσεως τουλάχιστον της Μακεδονίας».⁶⁴

Έτσι, ακολούθησε μια περίοδος κατά την οποία πολλά σχολεία κάηκαν, ενώ Έλληνες εκπαιδευτικοί στα χωριά εκδιώχθηκαν από τις θέσεις τους δεχόμενοι πολλές φορές και ψυχολογική βία. Επίσης, παρουσιάστηκαν στη Δυτική Μακεδονία και ομάδες κομιτατζήδων, οι οποίες καθοδηγούνταν από τη Βουλγαρία:

*Εξεδίωξαν κατ' αρχάς εκ των χωρίων των και είτε δι' απειλών είτε δι' εξασκήσεως ψυχολογικής βίας εξηνάγκασαν τους Έλληνας διδ/λους των να εγκαταλείψωσι τας εκεί θέσεις των και εκόρεσαν την μανίαν των, καταστρέψαντες τα διδ/ρια των χωρίων ή διαρπάξαντες πάντα τα εν αυτοίς, ητοιμάζοντο κατ' αρχάς μεν να δεχθώσι τον τακτικόν στρατόν, όστις ήλπιζεν ότι θα κατελάμβανε και την Δυτικήν Μακεδονίαν, αργότερον δε μετέβαινον διά Μοναστηρίου εις Βουλγαρίαν και ελάμβανον οδηγίας διά την κατάρτισην κομιτατζηδικών ομάδων αίτινες επιτύχωσι τον εκδιωκόμενον σκοπόν».*⁶⁵

64. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, Φάκ. 104, Υποφάκ. 2, «Επιστολή του Αναπληρωτή Επιθεωρητή για την ίδρυση και λειτουργία σλαβομακεδονικών σχολείων στη Δυτική Μακεδονία (26.4.1945)», Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

65. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, ό.π.

Μάλιστα, παρατηρήθηκε και το φαινόμενο να κυκλοφορούν στη Δυτική Μακεδονία βιβλία για την εκμάθηση της βουλγαρικής γλώσσας, τα οποία διαμοιράστηκαν με τη βοήθεια των Ιταλών κατακτητών. Η τακτική των Βουλγάρων ήταν να διαδοθεί η γλώσσα τους και να ιδρυθούν σχολεία στη Δυτική Μακεδονία:

Όντως τη βοήθεια πάντοτε και των εδώ τότε Ιταλικών στρατευμάτων και αρχών κατοχής ιδρύθη και μεταξύ των άλλων δεινών άτινα επέφερον εις την πολλαπλώς δεινοπαθείσασαν ταύτην ακρώρειαν της Ελληνικής Γης, μετέφερον εκ Βουλγαρίας και εκκυκλοφόρησαν κατά εκατοντάδας βουλγαρικά καθαρώς αναγνωστικά βιβλία, εκδοθέντα εν Σοφία το έτος 1942, ων αντίτυπα τινα περιήλθον εις χείρας ημών. Σκοπός των προφανής ήτο είτε εκ του εμφανούς είτε και κρυφίως να διδαχθή και διαδοθή η βουλγαρική γλώσσα, τελικώς δε να επιτυχώσιν την ίδρυσιν και λειτουργίαν καθαρώς βουλγαρικών σχολείων ενταύθα, ομοίων προς εκείνα τα οποία ιδρύθησαν και ελειτούργησαν κατά την προ του 1908 περίοδον.⁶⁶

Όμως, η σθεναρή αντίσταση του ελληνικού κράτους δεν επέτρεψε τη διάδοση σχολείων της βουλγαρικής γλώσσας ή έστω του σλαβόφωνου τοπικού ιδιώματος. Τα χωριά, στα οποία υπήρξαν πολλές εντάσεις την περίοδο της Κατοχής, βρίσκονταν στην περιοχή των Κορεστειών της Καστοριάς.⁶⁷

Στο αρχείο Δραγούμη περιγράφεται και η στάση του Κ.Κ.Ε. κατά την περίοδο της Κατοχής στους ξενόφωνους πληθυσμούς. Μέσω της συνεργαζόμενης ομάδας τους, το Σ.Ν.Ο.Φ. (Σλαβομακεδονικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Μέτωπο), τα μέλη του κόμματος υπόσχονταν σε αυτούς τους πληθυσμούς πλήρη δικαιώματα όσον αφορά τη χρήση της γλώσσας τους:

Η τοιαύτη βέβαια κίνησις χρονολογείται πολύ προς της απελευθερώσεως. Το ΕΑΜ διά των πολιτικών του οργανώσεων και ιδία διά του ΚΚΕ, ως και διά της προσκειμένης και συνεργαζομένης μετ' αυτού γνωστής σλαβομακεδονικής οργανώσεως ΣΝΟΦ, είχεν υποσχεθή κατά την περίοδον ακόμη της κατοχής

66. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, ό.π.

67. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, ό.π.

*εις το ενταύθα σλανομακεδονικόν στοιχείον την χορήγησιν ιδιαίτερώς Ελλήνων-Σλανομακεδόνων θα επιτρέπεται η χρησιμοποίησις της ιδιαίτερας του ξενικής γλώσσης.*⁶⁸

Κατά την περίοδο της επικράτησης του Ε.Α.Μ., το ελληνικό κράτος δεν προχώρησε στην ίδρυση και λειτουργία ελληνικών σχολείων σε σλαβόφωνα χωριά, προκειμένου να μην ιδρυθούν παράλληλα και σχολεία σλαβόφωνα. Ωστόσο, ο συντάκτης του αρχείου παρατήρησε πως υπήρχε γενικά μια αδιαφορία απέναντι στην ίδρυση σχολείων στην ύπαιθρο και λίγα ήταν τα χωριά που με φανατικό τρόπο ήθελαν σλαβόφωνα σχολεία:

*Νυν μετά την απελευθέρωσιν και την επικράτησιν ενταύθα του ΕΑΜ, το οποίον περιέλαβε εις τους κόλπους του —τας στρατιωτικές και πολιτικές οργανώσεις— όχι μόνον σνωφίτας, αλλά ακόμη και τέως παραπλανηθέντες κομιτατζήδες, η ανωτέρω υπόσχεσις έδει να πραγματοποιηθή και τεθή εις εφαρμογήν. Προς τούτο κατά το παρελθόν φθινόπωρον του 1944 ότε θα εγίνετο η έναρξις της λειτουργίας των σχολείων διετέχθημεν να μη προβώμεν εις το άνοιγμα σχολείων Ελληνικών εις τα καθαρώς σλανόφωνα χωρία, ακόμη και εις τα με μεικτόν πληθυσμόν τοιαύτα, καθότι θα έπρεπε να προηγηθή το άνοιγμα σλανοφωνικών σχολείων. Έπρεπε, έλεγον οι τότε ιθύνοντες, να γίνη η σχετική διαφώτισις διά τα παρεχόμενα επί του προκειμένου ζητήματος δικαιώματα. Παρά ταύτα όμως ημείς παρητήρησαμεν τότε τα εξής: τα πλείστα των ανωτέρω χωρίων δεν εξήτησαν ούτε Ελληνικά ούτε άλλου είδους σχολεία. Άλλα πάλι με μεικτόν πληθυσμόν εξήτουν Έλληνας διδ/λους και ολίγα μόνον εξήτηξαν σλανοφωνικά σχολεία.*⁶⁹

Την ίδια περίοδο, δημιουργήθηκε και σλαβομακεδονικό φροντιστήριο, το οποίο, όμως, είχε βραχύβια λειτουργία και λίγους μαθητές, που προορίζονταν για εκπαιδευτικοί στα εν λόγω σχολεία: «Αργότερον και κατά μήνα Φ/ριον έ.έ. ελειτούργησαν σλαυομακεδονικόν φροντιστήριον επί ένα μόνον 15θήμερον εις ο

68. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, ό.π.

69. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, ό.π.

εκλήθησαν και εφοίτησαν 10, ως λέγεται, περίπου νεαροί επονίται σλαβομακεδόνες-άρρενες μόνον-προοριζόμενοι ως διδ/λοι των υπό ίδρυσιν σχολείων». ⁷⁰

Στα σχολεία που ιδρύθηκαν απαγορεύτηκε η χρήση και η διδασκαλία των ελληνικών. Μάλιστα, Έλληνας δάσκαλος αποσύρθηκε από τα καθήκοντά του στην Κονδορόπη, αφενός μεν, γιατί οι μαθητές παράτησαν το ελληνικό σχολείο, αφετέρου δε, γιατί η παραμονή στα καθήκοντά του, έθετε σε κίνδυνο τον ίδιο:

Εις τα σχολεία ταύτα απηγορεύθη η διδ/λία της Ελληνικής γλώσσης. Κατ'αρχάς ενεγράφησαν όλοι σχεδόν οι υπόχρεοι προς φοίτησιν μαθηταί, ώστε ο διδ/λος του εις Κονδορόπην Ελληνικού σχολείου ηναγκάσθη να εγκαταλείψη την θέσιν του, διότι οι μαθηταί του μετέβαινον πλέον εις το νέον σχολείον και διότι κατέστη επικίνδυνος διά την ζωήν του η περαιτέρω εκεί παραμονή του. ⁷¹

Σε ειδική έκθεση που συνέταξε τον Απρίλιο του 1945 ο αναπληρωτής Επιθεωρητής Γ. Γιαννιώτης προέβη σε ενημέρωση αναφορικά με την ίδρυση και λειτουργία σλαβομακεδονικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας στο Άργος Ορεστικού. Ο Επιθεωρητής υποστήριξε πως το Κ.Κ.Ε. και το Ε.Α.Μ. είχαν συγκλίνει με τις τάξεις των ξενόφωνων γηγενών για κομματικούς λόγους. Γι' αυτό, επιχείρησαν να συνδράμουν στην προσπάθεια ίδρυσης σλαβομακεδονικών σχολείων: «Το ΕΑΜ και ιδία το ΚΚΕ είναι γνωστόν ότι διά λόγους καθαρώς κομματικής σκοπιμότητος, κατά την διάρκειαν της κατοχής, είχεν προσεταιρισθή το ξενόφωνον ενταύθα φιλοβουλγαρίζον στοιχείον, υποσχεθέν εις αυτό, μεταξύ των άλλων δικαιωμάτων, και την χορήγησιν ιδιαιτέρων σλαβομακεδονικών σχολείων». ⁷²

70. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, ό.π.

71. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, ό.π.

72. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, Φάκ. 104, Υποφάκ. 2, «ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ - Περί της ιδρύσεως και λειτουργίας Σλαβομακεδονικής (Βουλγαρικής) Παιδαγωγικής Ακαδημίας εν τη Κωμοπόλει Άργους Ορεστικού (30/4/1945)», Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Με την αποχώρηση των Γερμανών, ξεκίνησε στη Δυτική Μακεδονία μια οργανωμένη προσπάθεια ξεσηκωμού του λαού, για να καταστεί δυνατή η ίδρυση ξενόφωνων σχολείων και το κλείσιμο των ελληνικών. Μάλιστα, τα αρμόδια κομματικά μέλη της περιοχής της Φλώρινας πρωτοστάτησαν στην ίδρυση σλαβομακεδονικών σχολείων: «Οι διάφοροι (καθοδηγηταί) και (διαφωτισταί) εις πάσαν διδομένην ευκαιρίαν-συγκέντρωσιν, διαδήλωσιν, συλλαλητήριον κ.τ.τ.-παρώτρυνον τον λαόν τούτον να απαιτή την χορήγησιν των ιδιαίτερων σχολείων και τον αποκλεισμόν των Ελληνικών τοιούτων, υποσχόμενοι ότι ετοιμάζονται τα ιδιαίτερα σχολικά βιβλία και οι κατάλληλοι διδ/λοι».⁷³

Μετά από πολλές προτάσεις σχετικά με τα μέρη στα οποία θα ιδρύονταν σχολεία, επιλέχθηκε η περιοχή του Άργους Ορεστικού ως κατάλληλη. Στόχος του σχολείου αυτού ήταν να εκπαιδευτούν κατάλληλα ορισμένοι μαθητές, έτσι ώστε να είναι σε θέση να γίνουν αργότερα δάσκαλοι των σλαβομακεδονικών σχολείων.⁷⁴

Η προσπάθεια του Κ.Κ.Ε. να ιδρύσει μια ανώτερη σχολή, που θα πιστοποιούσε δασκάλους, δε στέφθηκε με επιτυχία, ύστερα και από τις νομοθετικές ενέργειες του ελληνικού κράτους για το κλείσιμο αυτών των σχολείων:

Ούτως έχει το ζήτημα της ιδρύσεως και λειτουργίας εν Άργει Ορεστικώ του «Σλαβομακεδονικού Φροντ/ριού». Σοβαρά εργασία δεν εγένετο, ώστε να γίνεται λόγος περί ανωτέρας παιδαγωγικής Βουλγαρικής Ακαδημίας διότι εντυχώς αντέδρασε σοβαρώς το ενταύθα Ελληνικόν στοιχείον, επί πλέον δε, κατόπιν του κινήματος του παρελθόντος Δ/βρίου 1944, το ενταύθα σλαβομακεδονικόν στοιχείον ήρχισεν να τηρή επιφυλακτικότητα. Ιδού ο λόγος διά τον οποίον δεν εφοίτησαν εις το Φροντ/ριον τούτο πολλοί μαθηταί ως ανεμένετο.»⁷⁵

73. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, ό.π.

74. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, ό.π.

75. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, ό.π.

Συμπεράσματα

Σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν να διερευνηθεί η πολιτική που ακολουθήθηκε τόσο από το κράτος όσο και από ιδιωτικούς φορείς για τη γλωσσική αφομοίωση των ξενόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας, εστιάζοντας στις περιοχές της Φλώρινας και της Καστοριάς.

Η επισκόπηση άρθρων του τοπικού Τύπου, τηλεγραφημάτων, επιστολών, καθώς και δημόσιων τοποθετήσεων στη Βουλή των Ελλήνων υπέδειξε την προσπάθεια της ελληνικής κυβέρνησης να προωθήσει την ελληνική παιδεία με την ίδρυση σχολείων, Οικοκυρικών Σχολών, Οικοτροφείων, καθώς και εκπαιδευτικών συμβουλίων. Ωστόσο, η προσπάθεια αυτή πραγματοποιήθηκε με προχειρότητα εξαιτίας των ελλείψεων τόσο σε επίπεδο κτιριακού εξοπλισμού όσο και σε επίπεδο κατάρτισης των εκπαιδευτικών. Σημαντικός ήταν και ο ρόλος των ιδιωτικών φορέων που με τη δράση τους συνέβαλαν στη γλωσσική αφομοίωση των Σλαβόφωνων, ασκώντας πίεση στην κυβερνητική πολιτική.

Γενικά, έως το 1936 ακολουθήθηκε μια ήπια εξελληνιστική πολιτική, ενώ το μοντέλο της γλωσσικής αφομοίωσης που εφαρμόστηκε εντάχθηκε σε ένα δημοκρατικό θεσμικό πλαίσιο. Αντίθετα, την περίοδο δικτατορίας του Μεταξά η προσπάθεια γλωσσικής αφομοίωσης των γηγενών ήταν πιο εντατική και συστηματική, αφού χρησιμοποιήθηκαν σκληρές και καταπιεστικές μέθοδοι σε βάρος των ξενόφωνων, αποτρέποντας οποιαδήποτε έκφραση της μητρικής τους γλώσσας. Τέλος, στα χρόνια της Κατοχής η ισχυρή παρουσία του σλαβομακεδονικού στοιχείου εμπόδιζε οποιαδήποτε προσπάθεια γλωσσικής αφομοίωσης.

Ιγνάτιος Καράμηνας*

Ο ΝΟΜΟΣ 5045 ΤΟΥ 1931
«ΠΕΡΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ»
ΜΙΑ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ
ΓΙΑ ΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ ΜΕ ΕΜΠΙΝΕΥΣΤΗ
ΤΟΝ ΜΙΛΤΟ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ

Ο ν. 5045 «Περί Διδακτικών Βιβλίων» ψηφίστηκε στις 20 και δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΕτΚ) στις 23 Ιουνίου του 1931. Εφαρμόστηκε για σύντομο χρονικό διάστημα, μόλις δύομισι ετών (Ιούλιος 1930-Ιανουάριος 1933), και αποτελεί διαχρονικά ένα από τα πιο ριζοσπαστικά νομοθετήματα εκπαιδευτικής πολιτικής για το σχολικό βιβλίο. Η προοδευτική πρωτοβουλία ανήκει στη μεταρρυθμιστική κυβέρνηση του Ε. Βενιζέλου με Υπουργό Παιδείας τον Γ. Παπανδρέου και βασικό εισηγητή τον παιδαγωγό Μίλτο Κουντουρά, μέλος του Εκπαιδευτικού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου (ΕΓΣ), το οποίο λειτουργούσε ως συμβουλευτικό, γνωμοδοτικό όργανο σχεδιασμού της εκπαιδευτικής πολιτικής στο Υπουργείο Παιδείας. Ανάμεσα στις θεμελιακές διατάξεις του εν λόγω νομοθετήματος, οι οποίες μπορούν να προσδιοριστούν ως επαναστατικές και πρωτοποριακές για τα δεδομένα της εποχής αλλά και οι περισσότερες ως αναγκαίες ακόμη και σήμερα, είναι η κατάργηση του μοναδικού

---

* Διδάκτωρ Διδακτικής στο Π.Τ.Δ.Ε. του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, ΣΕΕ ΠΕ70, Οργανωτικός Συντονιστής στο 3ο ΠΕΚΕΣ Αττικής.

σχολικού βιβλίου, η θεσμοθέτηση των Βοηθημάτων και των Ελεύθερων Αναγνώσμάτων, η συμμετοχή σε μεγάλο βαθμό των εκπαιδευτικών και των συλλόγων διδασκόντων στις διαδικασίες κρίσης και επιλογής των σχολικών βιβλίων, η μονιμότητα των επιτροπών κρίσης των σχολικών βιβλίων, η ίδρυση σχολικών βιβλιοθηκών, η έκδοση ενημερωτικού Δελτίου του ΕΓΣ, αλλά και η έμμεση επέκταση της διδασκαλίας της δημοτικής γλώσσας στη διδακτική πράξη. Ο Μίλτος Κουντουράς ως μέλος του πενταμελούς ΕΓΣ ήταν ο βασικός εισηγητής που ουσιαστικά διαμόρφωσε το συγκεκριμένο νομοθέτημα. Κατά την εφαρμογή του νόμου το ΕΓΣ έκρινε πάνω από 400 διδακτικά βιβλία, πάνω από 300 βοηθήματα δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης, αλλά και 125 ελεύθερα αναγνώσματα. Παρόλα αυτά οι αντιδράσεις ήταν συντονισμένες και η ριζοσπαστική αυτή πρωτοβουλία για το σχολικό βιβλίο πολεμήθηκε με ιδιαίτερη μανία και επιμονή από ανθρώπους και φορείς που εκκινούσαν από διαφορετικές αφετηρίες και σκοπιμότητες με αποτέλεσμα την τροποποίηση και εντέλει την κατάργησή του με την αλλαγή κυβέρνησης τον Νοέμβριο του 1933. Παρ' όλα αυτά, όσα πρόλαβαν να υλοποιηθούν αποτελούν σπόρο ελπίδας και εκσυγχρονισμού. Και δεν πρόκειται για υπερβολή να ισχυριστεί κανείς ότι ορισμένες από τις θεμελιακές διατάξεις του εν λόγω νομοθετήματος ακόμη και σήμερα αποτελούν ζητούμενο στο σύγχρονο ελληνικό σχολείο, αφού «ζει και βασιλεύει» το ένα και μοναδικό σχολικό εγχειρίδιο, το οποίο και ουσιαστικά αποτελεί τον βασικό οδηγό της διδασκαλίας, παρά τις όποιες αποσπασματικές πρωτοβουλίες επιχειρήθηκαν μέχρι σήμερα.

Λέξεις-κλειδιά: ν. 5045/1931, σχολικό βιβλίο, βοηθήματα, ελεύθερα αναγνώσματα

THE LAW 5045 OF 1931 "ABOUT TEXTBOOKS":
A RADICAL INITIATIVE FOR THE SCHOOL BOOK INSPIRED
BY MILTOS KOUNTOURAS

The law 5045 on Textbooks was legislated on the 20th of June 1931 and published in the Greek Government Gazette on the 23rd. It was implemented for a very short time of just two and a

half years –between June 1930 to January 1933– and to this day it constitutes one of the most radical pieces of educational policy regarding textbooks. It was an initiative of the progressive government of E. Venizelos. The minister of Education at the time was G. Papandreou and the proposal was introduced by the educationalist Miltos Kountouras, a member of the Educational Advisory Council (EAC) which advised on and shaped educational policy at the ministry of education. Among the most important provisions of that law, which were not only progressive at that time, but are also necessary today, is the abolition of the single school textbooks the introduction of extra subject matter materials, and extra-curricular books, the involvement of teachers to a large extent in the assessment and selection of school books, the establishment of permanent committees responsible for the selection and assessment of school textbooks, the establishment of school libraries, the publication of a newsletter by the EAC, and, most importantly, the greater use in everyday teaching of the current, demotic form of the language. Miltos Kountouras, as one of the five-member EAC, practically formulated that piece of legislation. During its implementation, the EAC assessed and approved of over 400 textbooks, 300 extra materials for both the primary and secondary education, as well as 125 extra-curricular books. However, that progressive law about school textbooks was met with coordinated and persistent opposition by all sorts of vested interests which resulted in its amendment and finally its abolition when a new government took over in November 1933. Nevertheless, what was achieved then sowed the seeds of hope and modernization, since some of the main provisions of that law correspond to the contemporary needs of Greek schools. The bitter truth is that the single school textbook remains to this day, and it constitutes the main teaching guide despite various partial attempts to the contrary which have taken place so far.

Keywords: Law 5045/1931, textbook, extra subject matter materials, extra-curricular books

Εισαγωγή

Η ΕΠΟΧΗ, στην οποία αναφέρεται και εστιάζει η παρούσα εργασία, εκτείνεται χρονικά μεταξύ 1930 και 1933, ουσιαστικά, όμως, εκκινεί και συμπεριλαμβάνει την περίοδο 1927-1932 που στην ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης προσδιορίζεται ως «Μεταρρύθμιση του 1929» με πρωθυπουργό της κυβέρνησης τον Ελευθέριο Βενιζέλο και Υπουργό Παιδείας τον Γεώργιο Παπανδρέου. Η προοδευτική αυτή κυβέρνηση προχωρεί σε σημαντικές μεταρρυθμίσεις όπως η καθιέρωση της εξάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης, η αύξηση των χρόνων της γενικής εκπαίδευσης από έντεκα σε δώδεκα, η γενίκευση της μεικτής φοίτησης στο Δημοτικό Σχολείο, η ανάπτυξη της επαγγελματικής εκπαίδευσης κ.ά. Επιπλέον, στις πρωτοβουλίες αυτής ανήκει και η ίδρυση του Εκπαιδευτικού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου (ΕΓΣ) ως συμβουλευτικού, γνωμοδοτικού οργάνου σχεδιασμού της εκπαιδευτικής πολιτικής στο Υπουργείο Παιδείας.¹

Το ΕΓΣ ιδρύθηκε με τον ν. 4653 του 1930 «Περί Διοικήσεως της Εκπαιδευσεως», άρχισε τις εργασίες του τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου και καταργήθηκε τον Ιανουάριο του 1933 μετά τη συγχώνευσή του με το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο (ΑΕΣ). Το Διοικητικό του Συμβούλιο ήταν πενταμελές με τον Δημήτρη Λάμψα ως Πρόεδρο και τους Μίλτο Κουντουρά, Μαρία Αμαριώτου, Παντελή Παϊδούση και Δημήτρη Σουχλέρη ως μέλη. Το έργο του ΕΓΣ παρά τον σύντομο χρόνο της λειτουργίας του υπήρξε πλούσιο και σημαντικό. Στο έργο αυτό συμπεριλαμβάνονται και συνδέονται άμεσα με τον Κουντουρά σημαντικές νομοθετικές πρωτοβουλίες, όπως το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1931, οι προτάσεις για τα σχολικά κτήρια και ο ν. 5045 «Περί διδακτικών βιβλίων», στον οποίο θα γίνει αναφορά στην παρούσα εργασία, καθώς ο Κουντουράς ως μέλος του πε-

---

1. Αλέξης Δημαράς, *Κλείστε τα σχολεία-Εκπαιδευτικά Άπαντα του Μίλτου Κουντουρά*, (Επιμέλεια-Σχόλια: Α. Δημαράς), τ. 1, Αθήνα, Γνώση, 1985, σ. ριη.

νταμελούς ΕΓΣ ήταν ο βασικός εμπνευστής και εισηγητής που ουσιαστικά διαμόρφωσε το εν λόγω νομοθέτημα.²

1. Ο ριζοσπαστικός ν. 5045 του 1931 «Περί διδακτικών βιβλίων»

Ο ν. 5045 «Περί διδακτικών βιβλίων», που ψηφίστηκε στις 20, δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* στις 23 Ιουνίου του 1931 και εφαρμόστηκε για σύντομο χρονικό διάστημα δύομισι ετών, αποτελεί διαχρονικά ένα από τα πιο ριζοσπαστικά νομοθετήματα εκπαιδευτικής πολιτικής για το σχολικό βιβλίο. Η προοδευτική πρωτοβουλία ανήκει στη μεταρρυθμιστική κυβέρνηση του Ε. Βενιζέλου με Υπουργό Παιδείας τον Γ. Παπανδρέου και βασικό εισηγητή τον παιδαγωγό Μίλτο Κουντουρά, μέλος του Εκπαιδευτικού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου (ΕΓΣ), όπως προαναφέρθηκε.

Ανάμεσα στις θεμελιακές διατάξεις του συγκεκριμένου νομοθετήματος, οι οποίες μπορούν να χαρακτηριστούν ως επαναστατικές και πρωτοποριακές για τα δεδομένα της εποχής και οι περισσότερες ως αναγκαίες ακόμη και στις μέρες μας, είναι η κατάργηση του μοναδικού σχολικού βιβλίου, η θεσμοθέτηση των βοηθημάτων και των ελεύθερων αναγνωσμάτων, η συμμετοχή σε μεγάλο βαθμό των εκπαιδευτικών και των συλλόγων διδασκόντων στις διαδικασίες κρίσης και επιλογής των σχολικών βιβλίων, η μονιμότητα των επιτροπών κρίσης των σχολικών βιβλίων, η ίδρυση σχολικών βιβλιοθηκών, η έκδοση ενημερωτικού Δελτίου του ΕΓΣ αλλά και η έμμεση επέκταση της διδασκαλίας της δημοτικής γλώσσας στη διδακτική πρά-

---

2. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολεία*, ό.π., σ. ριθ· Λίνα Βεντούρα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων. Μία εστία συγκρούσεων Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού και αντιμεταρρυθμιστών (1907-1937)», *Μνήμων* 14 (1992) 91-114, 101· Ιγνάτιος Καράμηντας, *Ο Παιδαγωγός Μίλτος Κουντουράς*, Αθήνα, Ατραπός, 2005, σ. 116-117.

ξη.³ Στη συνέχεια ακολουθεί αναλυτική αναφορά στις διατάξεις του εν λόγω νομοθετήματος που αφορούν ειδικότερα στο σχολικό βιβλίο.

2. Η κατάργηση του μοναδικού σχολικού βιβλίου

Στην εισηγητική έκθεση του ν. 5045, επισημαίνεται ότι το ένα και μόνο προσδιορισμένο βιβλίο του μαθητή, το γνωστό εγχειρίδιο, αποτελεί τον «αντιπροσωπευτικότερο τύπο του παλαιού παθητικού και απομνημονευτικού σχολείου». Με την έννοια αυτή είναι όχι μόνο ανεπαρκές αλλά περιορίζει τόσο τον εκπαιδευτικό και, κυρίως, τον μαθητή σε ορισμένες μόνο γνώσεις τις οποίες κατά κάποιο τρόπο επιβάλλει δογματικά. Επιπλέον, στερεί από τον μαθητή τη δυνατότητα της διεξοδικότερης έρευνας, σύγκρισης, κρίσης και επιλογής και τον οδηγεί στη στείρα απομνημόνευση.

Επομένως, με την κατάργηση του ενός και μόνο σχολικού εγχειριδίου, ο μαθητής με την καθοδήγηση του εκπαιδευτικού οφείλει να γίνει ερευνητής, αυτενεργώντας και αξιοποιώντας τα βοηθήματα και τα ελεύθερα αναγνώσματα, που είναι διαθέσιμα στη σχολική βιβλιοθήκη του σχολείου του.⁴

3. Η θεσμοθέτηση των βοηθημάτων και των ελεύθερων αναγνωσμάτων

Με βάση το άρθρο 1, παρ. 1 και 2, τα εισαγόμενα προς έγκριση βιβλία σε όλα τα σχολεία ανήκουν σε τρεις κατηγορίες, στα διδακτικά, στα βοηθήματα και στα ελεύθερα αναγνώσματα. Τα διδακτικά βιβλία και τα βοηθήματα εισάγονται στα σχολεία

3. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολεία*, ό.π., σ. ρκστ, ρκε· Λ. Βεντούρα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων», ό.π., σ. 101.

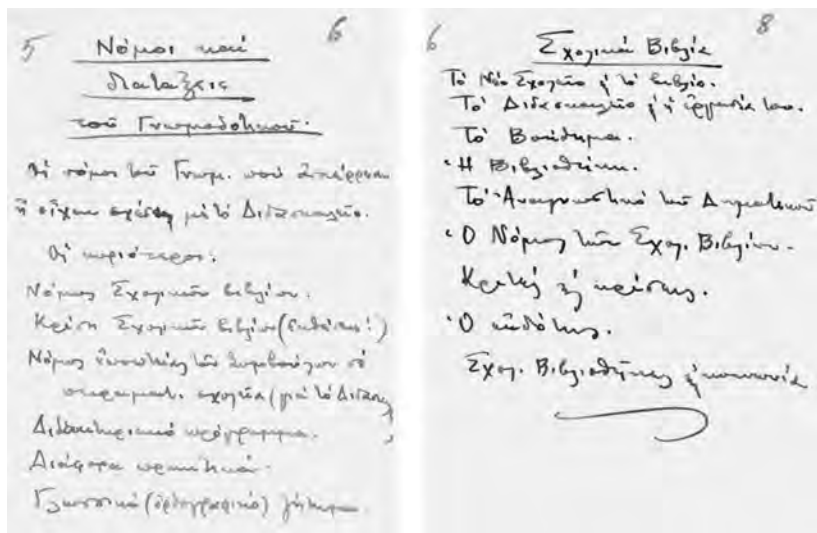
4. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολεία*, ό.π., σ. 221, 225-226· Λ. Βεντούρα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων», ό.π. σ. 102.

μόνο κατόπιν έγκρισης από το Υπουργείο Παιδείας ενώ τα ελεύθερα αναγνώσματα μόνο κατόπιν συστάσεως του Υπουργείου. Σύμφωνα δε με το άρθρο 2, παρ. 1 του εν λόγω νόμου, διδακτικά βιβλία είναι τα παντός είδους Αναγνωστικά και τα Εγχειρίδια των διαφόρων μαθημάτων.

Η καινοτομία του συγκεκριμένου νομοθετήματος σχετικά με τα προς έγκριση βιβλία είναι η εισαγωγή των βοηθημάτων και των ελεύθερων αναγνωσμάτων. Ειδικότερα, με βάση την παρ. 1 του άρθρου 9, εισάγονται υποχρεωτικά στις σχολικές βιβλιοθήκες παντός είδους βοηθήματα μετά από προηγούμενη έγκριση αυτών. Ο σκοπός των βοηθημάτων είναι η πληρέστερη, βαθύτερη και αυτενεργός διερεύνηση από τους ίδιους τους μαθητές είτε ορισμένων κεφαλαίων που περιλαμβάνονται στην ύλη του βασικού εγχειριδίου του μαθήματος είτε ολόκληρης της ύλης αλλά και η υποβοήθηση του εκπαιδευτικού προσωπικού στο έργο του. Η διαδικασία έγκρισης είναι η ίδια με τα διδακτικά βιβλία, ενώ για τα βοηθήματα δεν υπάρχει χρονικός προσδιορισμός μετά την έγκριση. Για κάθε σχολική βιβλιοθήκη προβλέπεται η υποχρεωτική προμήθεια δύο αντιτύπων για κάθε βοήθημα που έχει εγκριθεί. Η επιπλέον αγορά αντιτύπων των βοηθημάτων από τις σχολικές βιβλιοθήκες, τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς είναι προαιρετική.

Επιπλέον, σύμφωνα με τις παρ. 1 έως 4 του άρθρου 10, θεσμοθετούνται και τα ελεύθερα αναγνώσματα, τα οποία είναι ποικίλης φύσεως έντυπα βιβλία (λογοτεχνικά, εκλαϊκευτικά της επιστήμης, ωφέλιμων γνώσεων κ.ά.) αλλά και περιοδικά συγγράμματα παντός είδους, τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν και ως βοηθήματα για τις σχολικές εργασίες των μαθητών, αλλά βασικά αξιοποιούνται ως ελεύθερα αναγνώσματα που συμπληρώνουν την παρεχόμενη μόρφωση του σχολείου. Υποβάλλονται σε επτά αντίτυπα στο ΕΓΣ προς σύσταση και δεν υπόκεινται σε χρονικό περιορισμό. Η αγορά τους από τις σχολικές βιβλιοθήκες, τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς είναι προαιρετική. Στο σημείο αυτό έχει αξία να επισημανθεί ότι από τις χειρόγραφες σημειώσεις του Μίλτου Κουντουρά (βλ. παρακάτω Εικόνες 1 και 2) προκύπτει ότι ως διευθυντής

Εικόνες 3 & 4: Χειρόγραφα Σημειώματα του Μίλτου Κουντουρά για νόμους και διατάξεις που θεσπίστηκαν κατά τη θητεία του στο Εκπαιδευτικό Γνωμοδοτικό Συμβούλιο.

Πηγή: Αρχείο Μίλτου Κουντουρά, Επιμ. Ευαγγελία Καπετάνου & Λίνος Κουντουράς, Νέα Φιλαδέλφεια.

από τη θεσμική τους εισαγωγή στην εκπαίδευση με την ψήφιση και εφαρμογή του ν. 5045/1931, όπως χαρακτηριστικά προκύπτει και από αντίστοιχα χειρόγραφα σημειώματα που αφορούν το έργο του στο ΕΓΣ (βλ. παραπάνω Εικόνες 3 και 4).

τικό έγινε ίδρυμα καθαρά μορφωτικό και τόπος πολιτισμού. Η σχολική ζωή που καθιέρωσε ο Κουντουράς στηρίχτηκε στις ιδεολογικές αρχές και το παιδαγωγικό πνεύμα του κινήματος της Νέας Αγωγής που βρήκε έκφραση με τρεις θεσμικές του παρεμβάσεις στον τρόπο λειτουργίας του, όπως οι ομάδες εργασίας, οι συγκεντρώσεις της Πέμπτης και το σχολικό θέατρο και, όπως ο ίδιος σημειώνει χαρακτηριστικά, «οι ομάδες ήταν ένας απροσδόκητος θρίαμβος νέου τρόπου εργασίας και ζωής, οι συγκεντρώσεις ένα νέος τύπος σχολικής κοινότητας» ενώ «το θέατρο είχε πάρει μιας εντελώς νέα πνοή, το Σχολείο γενικά Εργασίας είχε λάβει σιγά-σιγά μια νέα εδώ διατύπωση» (Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολειά*, ό.π. σ. 122).

Συμπερασματικά, η στόχευση της εν λόγω διάταξης, πέρα από τις αναμφισβήτητες παιδαγωγικές και μορφωτικές της ωφέλειες από την εκ μέρους των εκπαιδευτικών αξιοποίηση των βοηθημάτων, των λεξικών και των ελεύθερων αναγνωσμάτων, είχε ως απώτερο σκοπό να τους παρωθήσει προς την έρευνα και την εντατικότερη μελέτη και αξιοποίηση της σχετικής βιβλιογραφίας. Και τούτο γιατί με αυτή τη διαδικασία ο εκπαιδευτικός όχι μόνο αναλαμβάνει τις ευθύνες του για το βιβλίο που χρησιμοποιεί αλλά ωθείται και σε μια συνεχή ενημέρωση, αφού είναι υποχρεωμένος να αιτιολογεί τις επιλογές του και να υποβάλλει τακτικά τις προτάσεις και τα συμπεράσματά του.⁶ Τέλος, είναι αξιοσημείωτο ότι κατά την εφαρμογή του νόμου το ΕΓΣ ενέκρινε πάνω από 400 διδακτικά βιβλία, πάνω από 300 βοηθήματα δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης αλλά και 125 ελεύθερα αναγνώσματα.⁷

4. Η συμμετοχή των εκπαιδευτικών και των συλλόγων διδασκόντων στις διαδικασίες κρίσης και επιλογής των σχολικών βιβλίων

Σύμφωνα με την παρ. 2 του άρθρου 7, τον Μάιο κάθε έτους συντάσσεται από το ΕΓΣ, δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* και αποστέλλεται από το Υπουργείο σε όλα τα σχολεία μέσω των οικείων επιθεωρητών κατάλογος των μέχρι τέλος Απριλίου εγκεκριμένων βιβλίων με την τιμή καθενός από αυτά και τον αριθμό των σχολείων στα οποία κατά το προηγούμενο σχολικό έτος ήταν καθένα από αυτά διδακτικό εγχειρίδιο. Με βάση το άρθρο 7, παρ. 1 του νόμου, το τελευταίο δεκαήμερο πριν από τη λήξη κάθε σχολικού έτους, ο σύλλογος διδασκόντων κάθε σχολείου συνέρχεται σε συνεδρίαση στην οποία κάθε ένας εκπαιδευτικός εκθέτει γραπτώς τα συμπεράσματά του για

6. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολεία*, ό.π., σ. ρκε, ρκστ· Λ. Βεντούρα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων», ό.π. σ. 104.

7. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολεία*, ό.π., σ. ριγ.

τα διδακτικά βιβλία που αξιοποίησε στη διδασκαλία που στηρίζονται από τη μια στη δική του εκτίμηση και από την άλλη στην υποδοχή που αυτά έτυχαν από τους μαθητές του. Τα συμπεράσματα των διδασκόντων γράφονται από τον διευθυντή του σχολείου σε πρακτικό, αντίγραφο του οποίου με κατάλογο στον οποίο φαίνεται ο αριθμός των διατεθέντων αντιτύπων κάθε βιβλίου στους μαθητές του σχολείου υποβάλλεται από τον διευθυντή στον οικείο επιθεωρητή, ο οποίος με τη σειρά του συντάσσει πίνακα με την κίνηση των διδακτικών βιβλίων στα σχολεία της περιφέρειάς του κατά το τρέχον σχολικό έτος και τον υποβάλλει τους θερινούς μήνες στο ΕΓΣ με τα σχετικά συμπεράσματα και τις προτάσεις του.

Τέλος, με βάση την παρ. 3 του άρθρου 7, λαμβάνοντας υπόψη τον κατάλογο που προαναφέρθηκε, το τελευταίο δεκαήμερο πριν από τη λήξη των μαθημάτων κάθε έτους και μετά τη συνεδρία του συλλόγου διδασκόντων, όπως προβλέπεται στην παρ. 1 του εν λόγω άρθρου, ο σύλλογος διδασκόντων κάθε σχολείου προσδιορίζει στην ίδια συνεδρία κατά πλειοψηφία τα διδακτικά βιβλία κάθε τάξης για το επόμενο σχολικό έτος με εισήγηση - γραπτή έκθεση του εκπαιδευτικού που πρόκειται να διδάξει το σχετικό μάθημα του οποίου και η ψήφος υπερτερεί σε περίπτωση ισοψηφίας. Η παραπάνω απόφαση λεπτομερώς αιτιολογημένη γράφεται σε πρακτικό από τον διευθυντή του σχολείου με βάση το οποίο διεξάγεται από τον οικείο επιθεωρητή κατά την επιθεώρηση του σχολείου ο έλεγχος των χρησιμοποιούμενων από τους μαθητές βιβλίων. Επιπρόσθετα, δίνεται η δυνατότητα με αιτιολογημένη απόφαση του συλλόγου διδασκόντων να αναβληθεί για τον επόμενο Σεπτέμβριο ο καθορισμός των διδακτικών βιβλίων για συγκεκριμένο μάθημα συγκεκριμένης τάξης.

Συνοψίζοντας, με το άρθρο 7 του εν λόγω νομοθετήματος, εκδηλώνεται με τρόπο σαφή και ξεκάθαρο η εμπιστοσύνη του νομοθέτη προς τους εκπαιδευτικούς και τους συλλόγους διδασκόντων των σχολείων για την κρίση και επιλογή των σχολικών βιβλίων. Με την εμπλοκή των εκπαιδευτικών σε μια τέτοια διαδικασία οι ίδιοι όχι μόνο αναλαμβάνουν τις ευθύνες

τους για το βιβλίο που θα αξιοποιηθούν στη σχολική τάξη που διδάσκουν αλλά παράλληλα παρωθούνται και σε μια συνεχή και αδιάλειπτη ενημέρωση, αφού είναι υποχρεωμένοι να αιτιολογούν τις επιλογές τους και να υποβάλλουν στους ανωτέρους τους τακτικά τα σχετικά συμπεράσματά τους.⁸

5. *Η μονιμότητα των επιτροπών κρίσης των σχολικών βιβλίων*

Σύμφωνα την παρ. 1 του άρθρου 3, κάθε ενδιαφερόμενος συγγραφέας διδακτικού βιβλίου οφείλει να υποβάλει μέχρι τέλος Ιουνίου εκάστου έτους στο ΕΓΣ οκτώ αντίτυπα αυτού. Με βάση την παρ. 2 του εν λόγω άρθρου, το ΕΓΣ κατανέμει τα υποβληθέντα προς έγκριση βιβλία σε οκταμελείς επιτροπές, οι οποίες συγκροτούνται με πρότασή του προς τον Υπουργό Παιδείας εντός του πρώτου δεκαημέρου του Ιουλίου κάθε έτους. Για τα βιβλία του Δημοτικού Σχολείου καταρτίζεται μια επιτροπή αποτελούμενη από τα πέντε μέλη του ΕΓΣ, ενός διευθυντή Διδασκαλείου Δημοτικής Εκπαίδευσης, ενός Επιθεωρητή Δημοτικών Σχολείων και ενός Δημοδιδασκάλου. Για τα βιβλία των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσης συγκροτούνται περισσότερες της μιας οκταμελείς επιτροπές όπου εκτός από τα πέντε μέλη του ΕΓΣ συμμετέχουν και άλλοι ειδικοί λόγω αυξημένου αριθμού ειδικοτήτων. Πρόεδρος των επιτροπών είναι ο Πρόεδρος του ΕΓΣ, ενώ τρία μέλη από κάθε επιτροπή, από τα οποία το ένα τουλάχιστον είναι μέλος του ΕΓΣ, ορίζονται ως εισηγητές για κάθε βιβλίο. Οι αποφάσεις στις επιτροπές λαμβάνονται με αιτιολογημένη απόφαση κατά πλειοψηφία και σε περίπτωση ισοψηφίας υπερισχύει η ψήφος του Προέδρου. Η έγκριση δε για κάθε σχολικό βιβλίο ισχύει για μια πενταετία που αρχίζει από την έναρξη του επόμενου μετά την έγκριση σχολικού έτους.

---

8. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολειά, ό.π., σ. ρκε· Α. Βεντούρα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων», ό.π. σ. 106.*

Ο νόμος αυτός προέβλεπε μονιμότητα στη σύνθεση της κριτικής επιτροπής με το σκεπτικό ότι τα μέλη της γνώριζαν τα προς έγκριση βιβλία και, επομένως, κάθε νέο βιβλίο για να εγκριθεί δεν μπορούσε να είναι μια απλή παραλλαγή ενός ήδη εγκριθέντος, αλλά θα έπρεπε να εμπεριέχει εμπλουτισμένο περιεχόμενο. Κατά συνέπεια, η επιτροπή με την ίδια σύνθεση εγγυάται όχι μόνο την καλή ποιότητα του βιβλίου, αλλά και παρακολουθεί αυτό ως συνεργάτης κατά κάποιον τρόπο και συνυπεύθυνος για την έγκρισή του. Με αυτόν τον τρόπο η κριτική επιτροπή έχοντας γνώση των ήδη εγκριθέντων βιβλίων έχει τη δυνατότητα να συγκρίνει το νέο σε σχέση με το ήδη εγκριθέν και να αποτρέψει τον κίνδυνο των τυχόν αντιγραφών και επαναλήψεων.⁹

6. Η ίδρυση σχολικών βιβλιοθηκών

Με βάση το άρθρο 12, σε κάθε σχολείο της Δημοτικής και Μέσης Εκπαίδευσης καθώς και σε κάθε Διδασκαλείο ιδρύεται Σχολική Βιβλιοθήκη με σκοπό την αξιοποίησή της από μαθητές και εκπαιδευτικούς. Η Σχολική Βιβλιοθήκη ιδρύεται και εμπλουτίζεται με βιβλία από το Σχολικό Ταμείο, στον προϋπολογισμό του οποίου εγγράφεται για κάθε σχολικό έτος ειδικό κονδύλιο για τις ανάγκες αυτές. Υπεύθυνος συντήρησης και διαχείρισης της βιβλιοθήκης είναι ο εκάστοτε διευθυντής του σχολείου, ο οποίος στο τέλος κάθε σχολικού έτους υποβάλλει σχετικό απολογισμό με πληροφορίες για έσοδα, αγορά βιβλίων, αναγνωστική κίνηση προς τον οικείο επιθεωρητή, ο οποίος συγκεντρώνει πληροφορίες από όλα τα σχολεία της περιφέρειάς του και υποβάλλει έκθεση στο ΕΓΣ. Το δε ΕΓΣ συντάσσει γενικό πίνακα κινήσεως των Σχολικών Βιβλιοθηκών όλων των σχολείων της χώρας, ο οποίος δημοσιεύεται στο *Δελτίον του ΕΓΣ*.

---

9. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολεία*, ό.π., σ. 225· Α. Βεντούρα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων», ό.π. σ. 105.

7. Η έκδοση Δελτίου του ΕΓΣ

Σύμφωνα με το άρθρο 13, εκδίδεται κάθε τέσσερις μήνες εκπαιδευτικό δελτίο με τίτλο *Δελτίον του ΕΓΣ* για την επιστημονική προαγωγή και στήριξη αλλά και για τη συντονισμένη διακίνηση των σχολικών βιβλίων. Σκοπός αυτής της πρωτοβουλίας ανάμεσα σε άλλα είναι η παιδαγωγική, επιστημονική και σχολική συνεννόηση και συνεργασία των εκπαιδευτικών με το Υπουργείο Παιδείας, η ερμηνεία και επιστημονική έρευνα των εκπαιδευτικών νόμων και διατάξεων, η γνωστοποίηση στον εκπαιδευτικό κλάδο εργασιών των εκπαιδευτικών λειτουργών, η παρακολούθηση της παγκόσμιας εκπαιδευτικής κίνησης, η ενημέρωση σχετικά με τη στατιστική κίνηση των εκπαιδευτικών διαδικασιών κ.ά. Τα μέλη του ΕΓΣ αποτελούν τη συντακτική επιτροπή του Δελτίου.¹⁰

8. Ο πρωταγωνιστικός ρόλος του Μίλτον Κουντουρά στο Εκπαιδευτικό Γνωμοδοτικό Συμβούλιο (ΕΓΣ)

Ο Κουντουράς υπήρξε αναμφισβήτητα μια από τις σημαντικές προσωπικότητες του εκπαιδευτικού δημοτικισμού προσφέροντας τις ανεκτίμητες υπηρεσίες του σε μια από τις πιο ενδιαφέρουσες περιόδους της εκπαιδευτικής μας ιστορίας (1923-1933).¹¹

10. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολεία*, ό.π., σ. 226-227.

11. Ο Κουντουράς από το 1910 έγινε μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου και συνδέθηκε με τους πρωταγωνιστές του εκπαιδευτικού δημοτικισμού (Γληνό, Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη) ενώ τον Φεβρουάριο του 1911 πρωταγωνιστεί στη σύνταξη και δημοσιοποίηση της «Διαμαρτυρίας» της Φοιτητικής Συντροφιάς με αφορμή το γλωσσικό ζήτημα. Κατά τις μεταπτυχιακές του σπουδές στη Γερμανία (1923-1926), παρακολούθησε μαθήματα εξάιρετων γερμανών παιδαγωγών και ψυχολόγων, όπως ο Kerschsteiner, ο Lietz, ο Fisher, ο Strich, ο Becher, ο Koehler κ.ά. ενώ επισκέφτηκε και Εξοχικά Παιδαγωγεία, όπως το Haubinda και Bieberstein, τα οποία ήταν σχολικά ιδρύματα κτισμένα στην εξοχή ή στις παρυφές των δασών, όπου η εργασία, η αυτοδιοίκηση, η τέχνη αποτελούσαν τους

Αν και η συμβολή του στο έργο του Εκπαιδευτικού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου (ΕΓΣ) την περίοδο 1930-1933 υπήρξε καθοριστική, η θητεία ως διευθυντή στο ΔΘΘ την περίοδο 1927-1930 του έδωσε τη μοναδική ευκαιρία «να ολοκληρώσει την παιδαγωγική του σκέψη και να συστηματοποιήσει την εκπαιδευτική του πράξη».¹² Στο ΔΘΘ ο Κουντουράς θα εφαρμόσει τις πρωτοποριακές του ιδέες με έμπνευση και όραμα, με τόλμη και σοβαρότητα, με διαφάνεια και ευρηματικότητα, με υπομονή και καρτερικότητα, με αγάπη και σεβασμό στην προσωπικότητα των μαθητριών του.¹³

Ο Κουντουράς διορίστηκε σύμβουλος στο ΕΓΣ με τον ν. 4653 του 1930, ξεκίνησε το έργο του στις 28 Μαΐου 1930 και έμεινε στο Συμβούλιο μαζί με τα άλλα τέσσερα μέλη του Αμαριώτου, Παϊδουσή, Σουχλήρη και Λάμψα (Πρόεδρος), μέχρι την κατάργησή του στις 12 Γενάρη 1933, δύομισι περίπου χρόνια.¹⁴

Είναι αναγκαίο να τονιστεί η στενή σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο έργο του στο Διδασκαλείο και στο ΕΓΣ και, επιπλέον, ότι «με τους οραματισμούς, την ανεξαρτησία και την εργατικότητά του, υπήρξε το κύριο πρόσωπο του ΕΓΣ», ενώ «η παρουσία του εκεί είχε αδιάκοπα καθοριστική σημασία».¹⁵ Από τη θητεία του στο ΕΓΣ διαφαίνονται οι τολμηρές πρωτοβουλίες

βασικούς άξονες λειτουργίας τους (Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολεία*, ό.π., σ. οβ-πα).

12. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολεία*, ό.π., σ. ια, κζ· Ι. Καράμηνας, *Ο Παιδαγωγός Μίλτος Κουντουράς*, ό.π.

13. Ιγνάτιος Καράμηνας, «Μίλτος Κουντουράς (1889-1940): Ο παιδαγωγός της έμπνευσης και του οράματος». *Μεγάλοι Έλληνες και Κύπριοι Παιδαγωγοί από την Αρχαιότητα έως Σήμερα: Εκπαιδευτική Συμβολή και Παιδαγωγική Μνήμη, Πρακτικά 7ου Συνέδριου του ΕΛΛΙΕΠΕΚ*, Αθήνα 2014. Τα Πρακτικά σε ηλεκτρονική μορφή: Ανακτήθηκε στις 25/12/2020 από http://www.elliepek.gr/documents/7o_synedrio_eisigiseis/karamhnas.pdf

14. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολεία*, ό.π., σ. ρια· Παντελής Αργύρης, «Μίλτος Κουντουρά: Γράμματα από το Μόναχο», *Παιδαγωγικό Βήμα Αιγαίου* 4 (1989) 29.

15. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολεία*, ό.π., σ. ρια· Α. Βεντούρα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων», ό.π. σ. 103.

που ανέπτυξε με μεθοδικότητα για τη σύνταξη αναλυτικών προγραμμάτων και την κρίση των διδακτικών βιβλίων. Όπως σημειώνει ο Θεοδωρίδης «Το Αναλυτικό πρόγραμμα των Γυμνασίων, έργο του προσωπικό στην ουσία, είναι το προοδευτικότερο που έγινε»¹⁶ και όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει ο Βαλέτας «ο Κουντουράς είναι ο πατέρας, ο πρώτος εισηγητής της συστηματικής και ζωντανής διδασκαλίας της λογοτεχνίας στην Ελλάδα» με την έμφαση που έδωσε στο νέο αναλυτικό πρόγραμμα στο μάθημα των Νέων Ελληνικών.¹⁷ Ήδη από το Διδασκαλείο είχε δώσει στη Νεοελληνική Λογοτεχνία και στην Έκθεση προνομιακή θέση. Τώρα με τη θητεία του στο ΕΓΣ καταξιώνει αυτές τις πρωτοβουλίες του σε πανελλήνιο επίπεδο και συμμετέχει ενεργά με εισηγήσεις στα εκπαιδευτικά συνέδρια του 1930. Είναι ιδιαίτερα σημαντική η εισήγησή του για τον ν. 5045 «Περί Διδακτικών Βιβλίων», όπου η σκέψη του στηριζόταν στην αναγκαία ύπαρξη βιβλιοθηκών με βοηθητικά βιβλία σχετικά με τα μαθήματα, που θα εξυπηρετούσαν την αυτενέργεια των μαθητών, στις ατομικές και ομαδικές τους εργασίες αλλά και γενικότερα στη μόρφωσή τους.¹⁸

Από την Εισηγητική Έκθεση του νομοσχεδίου για τα σχολικά βιβλία, η οποία είναι φανερό ότι είχε τη σφραγίδα του Κουντουρά και των επιρροών που δέχθηκε από τις αρχές της Νέας Αγωγής¹⁹ επισημαίνεται «η ανάγκη της προσαρμογής

16. Χαράλαμπος Θεοδωρίδης, «Μίλτος Κουντουράς», *Αιολικά Γράμματα* 24 (1974) 433.

17. Γιώργος Βαλέτας, «Ο ειδωλοθραύστης αναγεννητής παιδαγωγός Μίλτος Κουντουράς», *Αιολικά Γράμματα* 24 (1974) 474.

18. Παναγιώτης Πανταζής, *Μίλτος Κουντουράς – Ο δάσκαλος της Ρωμιοσύνης*, Αθήνα, Φιλιππούτης, 1984, σ. 78-80· Αριστείδης Κουτζαμάνης, «Ο αρχιτέκτονας του «χάους» και οι ανέντιμοι διώκτες του», *Λεσβιακό Ημερολόγιο* (2000) 208· Αλέξης Δημαράς, «Κουντουράς Μίλτος». *Παιδαγωγική-Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό*. τ. 5, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1990, σ. 2784-2785· Ι. Καράμηνας, *Ο Παιδαγωγός Μίλτος Κουντουράς*, ό.π.

19. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολεία*, ό.π., σ. ριθ· Π. Πανταζής, *Μίλτος Κουντουράς*, ό.π., σ. 80.

των περί το διδακτικόν βιβλίον διατάξεων προς το πνεύμα της νέας παιδαγωγικής και διδακτικής επιστήμης, το οποίον διέπει και την παραγωγή των διδακτικών βιβλίων των άλλων Κρατών». ²⁰ Επιπλέον, σε άλλο σημείο, γίνεται αναφορά στην αρχή που διέπει το διδακτικό βιβλίο, η οποία «στηρίζεται, κυρίως, εις τας σημερινάς νεωτάτας απόψεις της διδακτικής και της σχολικής εργασίας. Συμφώνως δηλαδή προς το νεώτερον πνεύμα του σχολείου, η εν αυτώ εργασία, συντελείται όχι διά δογματικής μόνο διδασκαλίας ενός διδασκάλου και διά χρησιμοποίησεως και απομνημονεύσεως ενός μόνου βιβλίου θεωρούμενου σχεδόν αλάνθαστου, αλλά (κυριαρχεί) η ελευθερία και αυτενεργός έρευνα του μαθητού ήτις γίνεται με την βοήθειαν του διδασκάλου και επί τη βάσει όσον το δυνατόν περισσοτέρων, κατάλληλων και ποικίλων οργάνων». ²¹

Ο ρόλος του Κουντουρά στο ΕΓΣ ήταν καθοριστικός τόσο στην προετοιμασία και διαμόρφωση του ν. 5045 «Περί Διδακτικών Βιβλίων» όσο και για το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1931 αλλά και στη μελέτη που συνέταξε για τα σχολικά κτήρια, όπως προαναφέρθηκε. Μάλιστα για τον νόμο για τα σχολικά βιβλία, παρότι τον υποστήριζε με θέρμη, εντούτοις διαισθανόταν τις αντιδράσεις από την εφαρμογή του και σε επιστολή του στον επιστήθιο φίλο του Αριστείδη Δελή στις 20 Νοεμβρίου του 1930 μεταξύ άλλων σημειώνει: «Κάτι καταφέρνω. Έκαμα τώρα ένα νομοσχέδιο για τα σχολικά βιβλία που αν περάσει θα φέρει νέα εκπαιδευτική περίοδο. Όμως, δε θα περάσει. Θα μου το μπασταρδέψουν». ²²

---

20. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολειά*, ό.π., σ. 220.

21. Στο ίδιο, σ. 220-221.

22. Π. Αργύρης, «Μίλτου Κουντουρά», ό.π., σ. 48.

9. Αντιδράσεις στην εφαρμογή των εξαγγελιών του ν. 5045 και τελικά η τροποποίηση και η κατάργησή του

Όπως ήταν αναμενόμενο, η εφαρμογή ενός ριζοσπαστικού νομοθετήματος σε ένα φορτισμένο πολιτικοκοινωνικό περιβάλλον με αλληλοδιαδεχόμενες αλλαγές σε κυβερνητικό επίπεδο δημιούργησε δυσκολίες και αναζωπύρωσε συντονισμένες αντιδράσεις με ιδιαίτερη μανία και επιμονή από ανθρώπους και φορείς που εκκινούσαν από διαφορετικές αφετηρίες και σκοπιμότητες.

Οι πρώτες αντιξοότητες εκδηλώθηκαν με τις καθυστερήσεις στην έγκριση και κατά συνέπεια στην έκδοση των βιβλίων, αφού ο όγκος της εργασίας που διεκπεραιώθηκε από το ΕΓΣ ήταν τεράστιος. Μάλιστα σύμφωνα με υπολογισμούς του Προέδρου του ΕΓΣ Δημήτρη Λάμψα σε επιστολή του (19-10-1932) στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* των Αθηνών τα μέλη του έκριναν «εις 7 μήνας—210 ημέρας— 360 βιβλία». Επιπλέον, οι αντιδράσεις ήταν ποικίλες καθώς θίγονταν «οικονομικά συμφέροντα και ιδεολογικά κατεστημένα».²³

Όπως προαναφέρθηκε, ο ν. 5045 πολεμήθηκε με ιδιαίτερη μανία και επιμονή. Ανάμεσα σε αυτούς που ζητούσαν την κατάργηση του εν λόγω νομοθετήματος με σχετικό τους Υπόμνημα το 1933 με τίτλο «Η εκπαίδευσις και ο κομμουνισμός» ήταν και τα «Συνεργαζόμενα Σωματεία» κατά του κομμουνισμού.²⁴ Ακόμη, ανάμεσα στους φανατικούς πολέμιους του σχετικού νόμου υπήρξαν και άνθρωποι της εκπαίδευσης όπως ο Αντώνιος Καραγιάννης, συνδικαλιστής δάσκαλος και τέως Πρόεδρος της Δ.Ο.Ε. με κύριο άρθρο στο συντηρητικό περιοδικό *Ερμής* που ήταν διευθυντής (τ. 13, 1932-33, σ. 85), απόσπασμα του οποίου ακολουθεί στη συνέχεια:

23. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολεία*, ό.π., σ. ρκστ.

24. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολεία*, ό.π., σ. ρκστ· Α. Βεντούρα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων», ό.π. σ. 106-107.

Τα πολλά βιβλία εις χείρας των μικρών μαθητών καθίστανται όργανα διασπάσεως της περιορισμένης άλλως τε συνειδήσεως των και αποβαίνουν η κυριότερα αιτία της αγραμματοσύνης και γενικώς του καταρτισμού των νέων διά τον αγώνα της ζωής. Ο μικρός, που διεξέρχεται πολλά βιβλία, παρατρέχει και εννοίας και ιδέας, δηλαδή την ουσίαν του περιεχομένου, σχηματίζει εν γένει ατελείς εικόννας των παραστάσεων και αποβαίνει κούφος και επιπόλαιος. Γενικώς τα πολλά βιβλία απομακρύνουν τους μικρούς από τα πράγματα και καθιστούν αυτούς θεωρητικούς, ανθρώπους των λόγων και των συζητήσεων. Ιδού διατί ο νόμος 5045, εννόησας τα πολλά βιβλία, μέλλει να προκαλέση βαρυντάς ζημίας εις την σπουδάζουσαν νεολαίαν.²⁵

Επιπρόσθετα, ο Καραγιάννης ασκούσε σφοδρή κριτική στον Κουντουρά, όταν ακόμη αυτός ήταν διευθυντής στο ΔΘΘ (1927-1930), και στη συνέχεια μέσα από τις στήλες του εν λόγω περιοδικού ενέτεινε τις επιθέσεις του για τον ρόλο του Κουντουρά στο ΕΓΣ με υπαινιγμούς ότι ο Υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου επηρεάζεται από την «επικυριαρχία» του Κουντουρά στο ΕΓΣ σε θέματα κεφαλαιώδους σημασίας, όπως η σύνθεση της επιτροπής κρίσης των σχολικών βιβλίων Δημοτικής Εκπαίδευσης.²⁶

Συνοψίζοντας, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Δημαράς, αν και οι αντιδράσεις που υπήρξαν γενικότερα για τη «Μεταρρύθμιση του 1929» και ειδικότερα για το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1931 κινήθηκαν σε χαμηλούς τόνους, αντίθετα ο ν. 5045 αποτέλεσε αντικείμενο έντονων αντιπαραθέσεων καθώς «η πολεμική ασκήθηκε σε μεγάλη έκταση και με επιχειρήματα άσχετα προς τα πραγματικά της αίτια»,²⁷ όπως οι επικρίσεις του Α. Καραγιάννη που προαναφέρθηκαν. Αποτέλεσμα όλων αυτών των αντιδράσεων ήταν η τροποποίηση του νόμου κατά τις αντιμεταρρυθμιστικές διαδικασίες με την αλλαγή κυβέρνησης που ακολούθησε και τελικά η κατάργησή του τον Νοέμβριο του 1933.

25. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολειά*, ό.π., σ. ρκζ.

26. Α. Κουτζαμάνης, «Ο αρχιτέκτονας του 'χάους'», ό.π., σ. 204-205· Ι. Καράμηνας, *Ο Παιδαγωγός Μίλτος Κουντουράς*, ό.π., σ. 108.

27. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολειά*, ό.π., σ. ρκστ.

Συμπεράσματα – Συζήτηση

Ο ν. 5045 αποτελεί διαχρονικά ένα από τα πιο ριζοσπαστικά νομοθετήματα εκπαιδευτικής πολιτικής για το σχολικό βιβλίο στην ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης με βασικό εμπνευστή και πρωταγωνιστή στη διαμόρφωσή του τον παιδαγωγό Μίλτο Κουντουρά, μέλος του ΕΓΣ. Μάλιστα, οι θεμελιακές διατάξεις του εν λόγω νόμου, όπως η κατάργηση του μοναδικού σχολικού βιβλίου, η θεσμοθέτηση των βοηθημάτων και των ελεύθερων αναγνωσμάτων, η συμμετοχή σε μεγάλο βαθμό των εκπαιδευτικών και των συλλόγων διδασκόντων στις διαδικασίες κρίσης και επιλογής των σχολικών βιβλίων, μπορούν να προσδιοριστούν ως πρωτοποριακές και επαναστατικές καινοτομίες στον χώρο της εκπαίδευσης.²⁸

Η εφαρμογή, όμως, του συγκεκριμένου νομοθετήματος διήρκεσε μόλις δύομισι χρόνια (Ιούλιος 1930-Ιανουάριος 1933). Οι αντιδράσεις, όπως προαναφέρθηκε, ήταν επίμονες και συντονισμένες. Επιπλέον, είναι προφανές ότι συνδέονται άμεσα και αποτελούν συνέχεια της συστηματικής υπονόμησης και συκοφάντησης του Κουντουρά ως διευθυντή στο ΔΘΘ (1927-1930) με αποτέλεσμα την οριστική απομάκρυνσή του από το Διδασκαλείο διά της προαγωγής στο ΕΓΣ.²⁹

Παρ' όλα αυτά, όσα πρόλαβαν να θεσμοθετηθούν και να υλοποιηθούν, έστω και για μικρό χρονικό διάστημα, μπορούν να αποτελέσουν πηγές έμπνευσης και οράματος στις μέρες μας. Και δεν πρόκειται για υπερβολή να ισχυριστεί κανείς ότι ορισμένες από τις θεμελιακές διατάξεις του εν λόγω νομοθετήματος ακόμη και σήμερα αποτελούν ζητούμενο στο σύγχρονο ελληνικό σχολείο, αφού «ζει και βασιλεύει» το ένα και μοναδικό σχολικό εγχειρίδιο, το οποίο ουσιαστικά αποτελεί τον βασικό οδηγό της διδασκαλίας, παρά τις όποιες αποσπασματικές πρωτοβουλίες επιχειρήθηκαν μέχρι σήμερα.

28. Α. Δημαράς, *Κλείστε τα σχολεία*, ό.π., σ. ρκστ.

29. Ι. Καράμηνας, *Ο Παιδαγωγός Μίλτος Κουντουράς*, ό.π., σ. 105-113.

Θεόφιλος Διαμάντης*

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΦΥΛΑΚΩΝ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΟΠΩΝ ΕΞΟΡΙΑΣ (1945-1955)

Για ένα σημαντικό διάστημα, περίπου δέκα ετών (1945-1955), στις φυλακές και στους τόπους εκτόπισης πολιτικών κρατουμένων και εξορίστων, της εμφυλιακής και μετεμφυλιακής περιόδου, εντοπίζεται ένας σημαντικός αριθμός ανηλίκων «αντιπάλων του καθεστώτος». Οι ανήλικοι αυτοί, σπανίως διώκονταν για κάποια παράβαση του «παρασυντάγματος»,¹ και βρίσκονταν στις φυλακές ή στους τόπους εκτόπισης, μαζί με κάποιον από τους γονείς τους, συννηθέστερα, με τις μητέρες τους. Το άρθρο επιχειρεί να αναλύσει την οργανωμένη προσπάθεια των κοινοτήτων των πολιτικών κρατουμένων και εξορίστων της περιόδου, για την προστασία, φροντίδα και ανάπτυξη των ανηλίκων, που βρέθηκαν στους κόλπους τους. Παράλληλα επιχειρεί να αποτιμήσει και την αποτελεσματικότητα των προσπαθειών αυτών.

Λέξεις-κλειδιά: Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, πολιτικοί κρατούμενοι, πολιτικοί εξορίστοι, παιδιά πολιτικοί κρατούμενοι/εξορίστοι, φυλακές, τόποι εξορίας

---

* Μεταδιδάκτωρ Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

1. Νίκος Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία*, Αθήνα, Πόλις, 2001, σ. 340-352.

CHILDREN OF THE POLITICAL PRISONS AND PLACES OF EXILE (1945-1955)

In the period 1945-1955, among the thousands of political prisoners and exiles that were incarcerated in the various prisons and barren islands of the country, we can locate a small, yet important number of juvenile prisoners, that were either born, or transferred there with their mothers, in absence of other relatives that could foster them. These children got to know firsthand, the gloom of prison and exile, the deprivation and hardship, at a very tender age, living in conditions of excision and punishment. However, the juvenile political prisoners and exiles were considered, as the most important members by the communal groups of the political exiles and prisoners, who on their part have shown great concern for their well-being, protection, living conditions and education. These children, now adults, are the subject of the following article, as well as, the extensive effort of the communal groups of the political exiles and prisoners, towards their welfare.

Keywords: Greek Civil War, political prisoners, political exiles, children political prisoners/exiles, prisons, places of exile

ΣΤΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ 1945-1955, ανάμεσα στις χιλιάδες των πολιτικών κρατουμένων και εξορίστων, που βρέθηκαν στις διάφορες φυλακές και τα ξερονήσια της χώρας, εντοπίζεται και ένα μικρό, αλλά σημαντικό πλήθος ανηλίκων κρατουμένων, που είτε γεννήθηκαν, είτε μεταφέρθηκαν μαζί με τις μητέρες τους στους τόπους αυτούς, απουσία άλλων συγγενικών προσώπων που θα μπορούσαν να τα αναλάβουν.² Τα παιδιά αυτά, γνώρισαν από κοντά τον ζόφο της φυλακής και της εξορίας, τις στέρσεις και τις κακουχίες, και έζησαν στην πιο τρυφερή τους ηλικία σε συνθήκες «αφαίρεσης και τιμωρίας».³ Ωστόσο, οι ανήλικοι πο-

2. Ενδεικτικά: ICRC Archives, τόμοι DSC: 1-17.

3. Δανειζόμαστε τον πολύ εύστοχο προσδιορισμό του Μισέλ Φουκώ.

λιτικοί κρατούμενοι και εξόριστοι υπήρξαν παράλληλα, ίσως τα πιο «πολύτιμα» μέλη των ομάδων συμβίωσης, οι οποίες επέδειξαν ιδιαίτερο ζήλο και προσπάθεια, μεταξύ άλλων και για τη μόρφωσή τους. Τα παιδιά αυτά, σημερινοί ενήλικες, αποτελούν το αντικείμενο μελέτης του άρθρου που ακολουθεί, όπως και η εκτεταμένη προσπάθεια των ΟΣΠΕ και ΟΣΠΚ,⁴ για τη φροντίδα και την προστασία τους.

Μέσα από το ερευνητικό υλικό, τις αυτοβιογραφίες και τις μαρτυρίες, για την περίοδο του Ελληνικού Εμφυλίου, σχηματίζεται η εικόνα ότι στην υπό εξέταση περίοδο περίπου 200 ανήλικα παιδιά βρέθηκαν —μαζί με συγγενείς τους ή χωρίς αυτούς— ανάμεσα στο πλήθος των πολιτικών κρατουμένων και των εξοριστών.⁵ Τα παιδιά αυτά παρέμεναν συνήθως σε γυναικείες φυλακές και τόπους εξορίας. Για παράδειγμα, στην εξορία της Χίου, στο διάστημα Μάρτιος 1948 - Δεκέμβριος 1948, πρέπει να βρίσκονταν από 17 έως 52 παιδιά, σύμφωνα με την πρώτη εξορίστη Ουρανία Στάβερη,⁶ ενώ στις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ, στο διάστημα 1948-1955, πρέπει να συγκεντρώθηκαν περίπου 100 ανήλικα παιδιά, όπως αναφέρει στο βιβλίο της, η πρώτη κρατούμενη, Μαριγώ Μαστρολέων-Ζέρβα.⁷ Επίσης, κατά τη μεταγωγή των εξοριστών γυναικών του Τρίκερι, στο κολαστήριο της Μακρονήσου, το 1949, μαζί με τις γυναίκες, μεταφέρθηκαν και 235 παιδιά.⁸ Για τα παιδιά αυτά, οι ομάδες συμβίωσης δημιούργησαν ειδικές συλλογικές δομές φροντίδας, μέριμνας και επιμόρφωσης.

---

4. ΟΣΠΕ: Ομάδες Συμβίωσης Πολιτικών Εξοριστών. ΟΣΠΚ: Ομάδες Συμβίωσης Πολιτικών Κρατουμένων.

5. ICRC Archives, τόμοι DSC: 1-17. *Δοκίμιο Ιστορίας του Κ.Κ.Ε.*, τ. 2, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2012, σ. 178· Βασίλης Λάζαρης, *Ο Εμφύλιος στην Αχαΐα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2006, σ. 139.

6. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, 3.2.2008, σ. 11.

7. *Εφημερίδες από τις φυλακές και τις εξορίες*, ΚΣ της ΚΝΕ, Αθήνα 2015, σ. 32.

8. Κυριακή Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2005, σ. 229· Bernhard Strebel, *Ravensbrück*, Paderborn, Fayard, 2003, σ. 157.

Στο ζήτημα της καθημερινής ζωής, για τα παιδιά και τις γυναίκες που θήλαζαν, οι ομάδες συμβίωσης μεριμνούσαν για καλύτερο και περισσότερο φαγητό και ειδικούς χώρους για την ήσυχη παραμονή και τον θηλασμό.⁹ Για παράδειγμα, στις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ, στις γυναίκες που θήλαζαν και στα μικρά παιδιά είχε παραχωρηθεί ο μεγαλύτερος θάλαμος της φυλακής, γνωστός και ως «θάλαμος Ηλέκτρα».¹⁰ Στο στρατόπεδο εξορίστων γυναικών της Χίου, η εξόριστη Ζωζώ Πετροπούλου είχε οργανώσει ένα βρεφονηπιακό σταθμό για τα παιδιά, στον οποίο εργαζόνταν και άλλες εξόριστες δασκάλες και παιδαγωγοί. Εκτός από το ομαδικό παιχνίδι και τις άλλες δραστηριότητες, ο παιδικός σταθμός πρόσφερε στα παιδιά και δεκατιανό φαγητό.¹¹ Σημαντικό είναι να αναφερθεί εδώ, ότι οι γυναίκες που αναλάμβαναν τη φροντίδα των παιδιών, κατά κανόνα, δεν ήταν οι μητέρες τους, οι οποίες, ακριβώς όπως συμβαίνει σε έναν σύγχρονο παιδικό σταθμό, μπορούσαν να ασχοληθούν με τις δικές τους υποχρεώσεις στο πλαίσιο της ομαδικής ζωής.¹²

Πέρα από την ειδική μέριμνα για τη διατροφή και τους χώρους διαβίωσης, οι ομάδες συμβίωσης συνειδητοποίησαν σύντομα την ανάγκη για τη μόρφωση των παιδιών στους κόλπους τους. Οι ομάδες συμβίωσης που διέθεταν εκπαιδευτικούς οργάνωσαν ειδικά προγράμματα μαθημάτων, βασισμένα στο εκπαιδευτικό υλικό που είχαν στη διάθεσή τους, όπως σχολικά βιβλία, περιοδικά και εφημερίδες. Στο Τρίκερι, η ομάδα συμβίωσης είχε

9. Άννα Μπαλλή, *Ευτυχία Μωρίκη: Η μάνα της Καισαριανής*, Αθήνα, Μαραθιά, 2008, σ. 80· Μαριγώ Μαστρολέων-Ζέρβα, *Εξόριστες: Χίος – Τρίκερι – Μακρόνησος*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1986, σ. 56· Γλυκερία Σακελιών-Χατζή, *Μια ζωή σαν όλες τις άλλες*, Αθήνα, Αυτοέκδοση, 1985, σ. 147.

10. Α. Μπαλλή, *Ευτυχία Μωρίκη*, ό.π., σ. 80.

11. Μ. Μαστρολέων-Ζέρβα, *Εξόριστες*, ό.π., σ. 56· Μαργαρίτα Νίτσας Γαβριηλίδου, στον συγγραφέα, Ιούνιος 2014, Θησείο, Αθήνα. Το δεκατιανό φαγητό αποτελούταν είτε από φρούτα είτε από μια φέτα ψωμί με γάλα «Βλάχας».

12. Τασούλα Βερβενιώτη, *Διπλό βιβλίο*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 165.

οργανώσει ένα σχεδόν κανονικό σχολείο, που λειτουργούσε κατά τις πρωινές ώρες, από τις 10:00 π.μ., στο οποίο παρεχόταν στα παιδιά και δεκατιανό φαγητό.¹³ Το σχολείο λειτουργούσε με βάση το πρόγραμμα που είχε καταστρώσει η επιμορφωτική επιτροπή της ομάδας, μέλη της οποίας ήταν οι εξόριστες εκπαιδευτικοί:

- Ρόζα Ιμβριώτη
- Λίζα Κόττου
- Ελένη Γαρίδη
- Άννα Νικολακοπούλου
- Ελένη Ιατροπούλου.¹⁴

Στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα των παιδιών στο Τρίκερι περιλαμβάνονταν τα εξής μαθήματα:

- Γραφή και ανάγνωση, με ειδικά διαμορφωμένο αναγνωστικό
- Ιστορία της Ελλάδας, σε επίπεδο Δημοτικού
- Γεωγραφία της Ελλάδας, σε επίπεδο Δημοτικού.¹⁵

Για τα κάπως μεγαλύτερα παιδιά γίνονταν επίσης τα μαθήματα:

- Αρχαίων, στις πρώτες τάξεις του Γυμνασίου
- Λογοτεχνίας
- Μαθηματικών, στις πρώτες τάξεις του Γυμνασίου
- Φυσικής και Χημείας, στις πρώτες τάξεις του Γυμνασίου
- Ιστορίας, στις πρώτες τάξεις του Γυμνασίου
- Μουσικής.¹⁶

Στις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ, όπως περιγράφηκε παραπάνω, τα μαθήματα των παιδιών της ομάδας διαχωρίζονταν σε

---

13. Ναταλία Αποστολοπούλου, *Στις μυλόπετρες της βίας*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1980, σ. 39.

14. Στο ίδιο, σ. 86.

15. Στο ίδιο.

16. Στο ίδιο, σ. 86 και 35.

εγκύκλια και προγυμνάσματα, στα οποία τα παιδιά έπρεπε να γράψουν ή να εκφράσουν προφορικά τη γνώμη τους για κάποιον γεγονός ή κατάσταση, ή να διερευνήσουν κάποιο ερώτημα.¹⁷

Ωστόσο, τα παιδιά της ομάδας συμβίωσης είναι γνωστό ότι χρησιμοποιήθηκαν, τουλάχιστον τρεις φορές, και ως μέσο πίεσης για την υπογραφή των γνωστών «δηλώσεων μετανοίας» ή την απόσπαση πληροφοριών, από τους κατασταλτικούς και διοικητικούς μηχανισμούς του κράτους, που ήταν επιφορτισμένοι με την ευθύνη της φύλαξής τους. Γνωρίζοντας ότι δεν μπορούσαν να απαντήσουν με τη βία, οι ομάδες συμβίωσης προσπάθησαν, στις περιπτώσεις αυτές, να απαλύνουν τον πόνο και το τραύμα των παιδιών, δείχνοντάς τους τη διαρκή τους μέριμνα, με όποια μέσα μπορούσαν να διαθέσουν. Στο Τρίκερι το 1948, η διεύθυνση του στρατοπέδου απομόνωνσε τα παιδιά της ομάδας από τις μητέρες τους προσπαθώντας να τις πιέσει για την υπογραφή δηλώσεων.¹⁸ Παρά τις διαμαρτυρίες των γυναικών, που κατέληξαν και σε αρκετούς τραυματισμούς τους,¹⁹ τα παιδιά τελικά απομονώθηκαν από τη Χωροφυλακή (υπεύθυνη για τη φύλαξη του στρατοπέδου εξορίας στο Τρίκερι), όμως οι γυναίκες της ομάδας προσπαθούσαν καθημερινά να τους μιλούν και να τα βοηθούν, όπως μπορούσαν.²⁰ Μάλιστα, τα Χριστούγεννα του ίδιου έτους, οργάνωσαν μια «επίσκεψη του Αη-Βασίλη» στα κελιά των παιδιών,²¹ όπου μια εξόριστη, ντυμένη Αη-Βασίλης και υπό τον διαρκή κίνδυνο των φρουρών, πέρασε στα κελιά των παιδιών και τους μοίρασε δώρα.²² Παρόμοια περιστατικά εκτυλίχθηκαν και στη Μακρόνησο, με

17. Μαντώ Νταλιάνη-Καραμπατζάκη, *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949, σημερινοί ενήλικες*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2009, σ. 13-16.

18. Ν. Αποστολοπούλου, *Στις μνλόπετρες της βίας*, ό.π., 86.

19. Στο ίδιο, σ. 34-35.

20. Στο ίδιο, σ. 34-44.

21. Τα παιδιά κρατούνταν απομονωμένα στα κελιά του Μοναστηριού του Τρίκερι.

22. Ν. Αποστολοπούλου, *Στις μνλόπετρες της βίας*, ό.π., σ. 34-35.

τη μεταγωγή των γυναικών και των παιδιών στο στρατόπεδο του ΕΣΑΓ.²³

Γνωστότερο ίσως τέτοιο περιστατικό αποτελεί αυτό της απόπειρας απαγωγής του ανηλίκου τότε, Νίκου Μπελογιάννη, από την Ασφάλεια Αθηνών, προκειμένου το παιδί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο πίεσης, κατά της μητέρας του, Έλλης Παππά, κατά τη διάρκεια της «δίκης των ασυρμάτων». Συγκεκριμένα, η διοίκηση των Φυλακών Κάστορος επιχείρησε να πάρει το παιδί της Έλλης Παππά από την ομάδα συμβίωσης, με τη δικαιολογία ότι η μητέρα του (που κρατούνταν τότε στη Γενική Ασφάλεια Αθηνών) ήθελε να το δει. Οι γυναίκες αντιλήφθηκαν αμέσως ότι το παιδί θα χρησιμοποιούνταν ενδεχομένως ως μέσο πίεσης και εκβιασμού της Έλλης Παππά και το μετέφεραν αμέσως στον «θάλαμο της ΕΠΟΝ», όπου το έκρυψαν κάτω από τις κουβέρτες ενός κρεβατιού. Μια ομάδα αποτελούμενη από τις πιο σωματώδεις γυναίκες οπλίστηκε με ξύλα από τα κρεβάτια του θαλάμου και έφραξε την πόρτα. Το πρωί, το αυτοκίνητο της Ασφάλειας που υποτίθεται ότι μετέφερε την Έλλη Παππά μπήκε στο προαύλιο της φυλακής και οι φύλακες ενημέρωσαν τις κρατούμενες ότι το παιδί έπρεπε να παραδοθεί στη μητέρα του. Εκείνες βγήκαν στα παράθυρα φωνάζοντας «Έλλη αν θες να δεις το παιδί σου, βγες από το αυτοκίνητο». Τελικά, καθώς κανείς δε βγήκε από το αυτοκίνητο, το παιδί παρέμεινε με την ομάδα συμβίωσης στις Φυλακές Κάστορος.²⁴

Τέλος, αποδέκτες της φροντίδας των ομάδων συμβίωσης δεν ήταν μόνο τα παιδιά εντός της φυλακής και στους τόπους εξορίας, αλλά και τα παιδιά εκτός. Για παράδειγμα, η ομάδα συμβίωσης των Φυλακών Λευκάδας χορηγούσε τα Χριστούγεννα ένα ποσό από το ταμείο της για την αγορά δώρων που στέλνονταν στα παιδιά των πολιτικών κρατουμένων εκτός της

---

23. ΕΣΑΓ: Ειδικό Στρατόπεδο Αναμόρφωσης Γυναικών. Μαρτυρία Νίτσας Γαβριηλίδου, στον συγγραφέα, Ιούνιος 2014, Θησείο, Αθήνα.

24. Μαρία Σιδέρη, *Δεκατέσσερα χρόνια μαρτυρία*, Αθήνα, Ερμής, 1981, σ. 115. Μαρτυρία Ελένης Γαβρικήδου-Μπούρμπουλα, στον συγγραφέα, Μάιος 2013, Βύρωνας, Αθήνα.

φυλακής.²⁵ Στις Φυλακές Κεφαλλονιάς η ομάδα συμβίωσης δημιουργούσε καλλιτεχνήματα, όπως κουτάκια, κάδρα και κασετίνες και τα έστελνε τακτικά στα παιδιά του ορφανοτροφείου του νησιού.²⁶ Όπως είδαμε και προηγουμένως, ορισμένες ομάδες συμβίωσης, που λειτουργούσαν με περισσότερη ελευθερία, οργάνωναν επίσης γιορτές για τα παιδιά των πολιτικών κρατούμενων, στις οποίες τα παιδιά επιτρεπόταν να επισκεφθούν τους κρατούμενους γονείς τους. Χαρακτηριστικά, στον τόπο εξορίας του Αη-Στράτη κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, όπου η κατασταλτική βία του κράτος σταδιακά χαλάρωνε, οι οικογένειες των εξορίστων επιτρεπόταν να επισκέπτονται τους δικούς τους. Πολλές οικογένειες συναντιούνταν μαζί για πρώτη φορά, ή μετά από πολλά χρόνια, άλλοι δε εξόριστοι έβλεπαν για πρώτη φορά τα παιδιά τους. Η ομάδα συμβίωσης του Αη-Στράτη, αγνάλισε με μεγάλη φροντίδα τις οικογένειες των εξορίστων που επισκέπτονταν το νησί, τους παρείχε σπίτια για τον χρόνο διαμονής τους και οργάνωνε παιδικά σκετσ και εκδρομές για τα παιδιά.²⁷ Εντυπωσιακός είναι και ο τρόπος με τον οποίο οι γονείς εξηγούσαν την παρουσία των άλλων εξορίστων. Οι συνεξόριστοι του πατέρα ή της μητέρας ήταν συνήθως οι «θείοι και θείες» των παιδιών,²⁸ τα οποία λάμβαναν συχνά γράμματα και κάρτες με ευχές από αυτούς τους «θείους και θείες».²⁹ Διαμορφωνόταν έτσι σταδιακά η εικόνα μιας μεγάλης οικογένειας που συναισθηματικά δενόταν με τις ατομικές οικογένειες των εξορίστων συντρόφων, προσπαθώντας να αναπλάσει την κανονικότητα της οικογενειακής ζωής.³⁰

Για τα παιδιά που μεγάλωσαν εντός της φυλακής, κοντά συνήθως στις μητέρες τους, το σύστημα υποστήριξης, εκ-

25. Γιάννης Παπακωνσταντίνου, *Ενθυμήματα*, τ. 3, Αθήνα, Λινός, 1986, σ. 48.

26. Στο ίδιο, σ. 194.

27. Θεόδωρος Πανάγος, *Μνήμες Ιστορίας*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1986, σ. 117.

28. Στο ίδιο, σ. 118.

29. Στο ίδιο.

30. Στο ίδιο.

παίδευσης και κοινωνικοποίησης που περιγράφηκε παραπάνω φαίνεται ότι απέδωσε καρπούς, τουλάχιστον ως προς το να διαμορφωθούν σε ψυχικά ισορροπημένους ενήλικες. Το εξαιρετικό βιβλίο της ψυχιάτρου Μαντώ Νταλιάνη-Καραμπατζάκη, απόρροια μιας εκτενούς έρευνας για τα παιδιά των φυλακών του Εμφυλίου, καταλήγει στα εξής σημαντικά συμπεράσματα:³¹

- Τα παιδιά υπέστησαν πολλαπλούς, διαδοχικούς, μαζικούς και σωρευτικούς ψυχικούς τραυματισμούς, μπόρεσαν, όμως, να αναλάβουν από αυτή την τραυματική εμπειρία και να διατηρήσουν μια σχετικά καλή σωματική και ψυχική υγεία.
- Διαμορφώθηκε μια στενή σχέση μητέρας-παιδιού, με τις μητέρες να αισθάνονται μια υποσυνείδητη ευγνωμοσύνη για τα παιδιά τους, καθώς η εγκυμοσύνη σήμαινε ότι η μητέρα γλίτωνε από τα βασανιστήρια και το θανατικό απόσπασμα. Μεγαλώνοντας, πολλά από τα παιδιά υιοθέτησαν τη θέση του προστάτη της μητέρας τους.
- Οι γονείς περιγράφονται από τα παιδιά ως δυνατοί, ανεξάρτητοι, αφοσιωμένοι στην ιδεολογία τους και εργατικοί. Αναφέρεται ότι υποστήριζαν στην πλειονότητά τους τα παιδιά τους και προσπάθησαν να τους προσφέρουν ό,τι τους έλειψε.
- Η παρέμβαση της ομάδας συμβίωσης στα παιδιά απάλυνε την εμπειρία της φυλακής, χωρίς, όμως, να αποφευχθεί τελείως ο ψυχικός τους τραυματισμός.

Η θετική για τα παιδιά δράση της μητέρας πολιτικής κρατούμενης, αλλά και της ομάδας συμβίωσης, αποτυπώνεται ξεκάθαρα, στη μαρτυρία της Ηλέκτρας Σκουρτοπούλου, που γεννήθηκε και μεγάλωσε στις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ: «Είμαι περήφανη για αυτά που έζησα, είμαι περήφανη για τη μάνα μου, είμαι περήφανη για τις δασκάλες μου. Είμαι περήφανη για όλα όσα μου δίδαξαν».³²

---

31. Μαντώ Νταλιάνη-Καραμπατζάκη, *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, ό.π., σ. 484, 492, 496, 497 και 499.

32. <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=8702718> (τελευταία προσπέλαση: 4.8.2018).

Ωστόσο, μια διαφορετική πραγματικότητα ίσχυε και ισχύει για τα παιδιά των πολιτικών κρατουμένων και εξορίστων, που μεγάλωσαν χωρίς τον έναν ή και τους δύο γονείς, είτε με συγγενείς τους στην Ελλάδα είτε στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού. Τα παιδιά, φορείς μετα-μνήμης, κληρονόμοι της τραυματικής εμπειρίας των γονιών τους,³³ αλλά και ενσαρκώσεις του δικού τους προσωπικού τραύματος, μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες με κριτήριο τη μετέπειτα πολιτική και ιδεολογική τους εξέλιξη,³⁴ ως ένδειξη της νοσηματοδότησης του τραύματος που βίωσαν άμεσα, αλλά και έμμεσα:

- Τα παιδιά που μεταπολεμικά επέλεξαν να κρατήσουν μεγάλη απόσταση από το Κ.Κ.Ε., τα άλλα αριστερά κόμματα και γενικότερα την οργανωμένη και πολιτική ζωή, όπως η Ηλέκτρα Καραγκίτσου, ο Νίκος Μπελογιάννης και ο Ιωσήφ Ζαχαριάδης.³⁵
- Τα παιδιά που υιοθέτησαν την ιδεολογία των γονιών τους, ταυτίστηκαν με τον αγώνα τους, εντάχθηκαν σε διάφορα αριστερά κόμματα και στο Κ.Κ.Ε. και ανέπτυξαν τη δική τους δράση και τον δικό τους αγώνα. Τέτοια παιδιά είναι η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αιγαίου Μαρία Γκασούκα, η πρώην γενική γραμματέας του Κ.Κ.Ε. Αλέκα Παπαρήγα, κόρη του Νίκου Δρόσου, και ο σύζυγός της Θανάσης Παπαρήγας.³⁶

Τα παιδιά της πρώτης κατηγορίας σπάνια μιλούν για την εμπειρία τους³⁷ και εντοπίζονται σήμερα ελάχιστα αυτοβιογραφικά

33. Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης: Τχη του β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα, Πόλις, 2014, σ. 95.

34. Gabriele Schwab, *Haunting Legacies*, New York, Columbia University Press, 2010, σ. 98-101.

35. Ηλέκτρα Καραγκίτσου, Παντελής Καραγκίτσος, *Τα παιδιά της ξενιτιάς-Αυτοβιογραφία ενός κομμουνιστή*, Μουσείο Πολιτικών Εξορίστων Αη-Στράτη, Αθήνα, 2013, σ. 57.

36. Συζήτηση με τη Μαρία Γκασούκα, Μάιος 2018, Αγία Παρασκευή, Αθήνα.

37. Η. Καραγκίτσου, Π. Καραγκίτσος, *Τα παιδιά της ξενιτιάς*, ό.π., σ. 21.

τους βιβλία. Εν γένει, τα παιδιά των πολιτικών κρατουμένων και εξορίστων ήταν ντε φάκτο αποβλητέα από την ελληνική κοινωνία, χαρακτηρισμένα από τη γέννησή τους ως «υιοί και κόρες συμμοριτών».³⁸ Παρά την αποστασιοποίηση, τα μέλη της πρώτης αυτής κατηγορίας παιδιών δηλώνουν πως ακόμα και σήμερα φέρουν βαθιά μέσα τους έναν ανεξήγητο φόβο.³⁹ Πρόκειται μάλλον για το τραύμα της απώλειας του γονιού, τον φόβο δηλαδή μιας αναπάντεχης συγκυρίας που θα τους αποστερήσει την οικογενειακή σιγουριά και γαλήνη. Η επιλογή των παιδιών να κρατήσουν αποστάσεις από τα πολιτικά δράματα της εποχής τους εξηγείται από το παράπονο του απόντα πατέρα ή της μητέρας.⁴⁰ Ένα παράπονο αδύνατο να το εκφράσεις και τελικώς να το υπερβείς, καθώς ο απών γονιός φέρει ταυτόχρονα την αίγλη του αγωνιστή, τις δυσκολίες και τη βία της φυλακής και της εξορίας, την εκούσια απόσπασή του από την οικογένεια και, κυρίως, την επίγνωση πως ό,τι υπέστη και ό,τι μετέφερε στα παιδιά του έγιναν χάριν ενός ανώτερου κοινωνικού ιδεώδους. Εν ολίγοις, τα παιδιά αυτά αδυνατούν να ασκήσουν κριτική στον γονέα, να τον αμφισβητήσουν και άρα να υπερβούν το προσωπικό τους τραύμα, νοσηματοδοτώντας το.

Παρόλα αυτά, οι γονείς που έμεναν πίσω με το παιδί φαίνεται ότι προσπάθησαν σε κάποιο βαθμό και με κυμαινόμενη επιτυχία να εγκλιματίσουν το παιδί τους στην ιδέα του απόντος γονιού, που συνήθως ήταν ο πατέρας, να του εξηγήσουν τον αγώνα που εκείνος έδινε και να το κάνουν να τον αγαπήσει:

Είχα μια φωτογραφία του Θανάση στον τοίχο κι η Ευγενούλα κάθε πρωί που ξυπνούσε πήγαινε κι έλεγε μια καλημέρα στον πατέρα της. Έτσι την είχα μάθει για να τη “δέσω” μαζί του, έστω κι αν έλειπε. Της έδινα να καταλάβει ότι κάπου είναι ο

38. Κυριάκος Αθανασίου, *Υιός συμμορίτου*, Αθήνα Βήμα Μαρτυρίες, 2011, 24.

39. Η. Καραγκίτσου, Π. Καραγκίτσος, *Τα παιδιά της ξενιτιάς*, ό.π., σ. 21.

40. G. Schwab, *Haunting Legacies*, ό.π., σ. 98-101.

μπαμπάς, ότι είναι πολύ καλός και κάθεται για εκείνη εκεί πέρα.⁴¹

Η παραπάνω προσπάθεια είναι ανάγλυφη και στο γεγονός ότι μέρος της αλληλογραφίας που εξετάστηκε περιέχει επιστολές παιδιών προς τους εξόριστους και κρατούμενους γονείς τους, στις οποίες περιγράφεται η καθημερινότητά τους, εκφράζεται η αγάπη τους και σχολιάζεται η πρόδοός τους στο σχολείο.⁴²

Σημαντικό στοιχείο που πρέπει να αναφέρουμε εδώ, αποτελεί και το γεγονός ότι ήδη από τη Δικτατορία του Μεταξά οι ομάδες συμβίωσης είχαν ως αρχή ότι τα παιδιά δεν πρέπει να έρχονται σε επαφή με τις πολιτικές συζητήσεις της ομάδας για να μην επηρεαστούν στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς τους. Γι' αυτό και τα μέλη της ομάδας έπρεπε να περιορίζουν τα χάρδια και τα παιχνίδια, καθώς τον πρώτο λόγο σε αυτά έπρεπε να έχουν οι γονείς.⁴³

Στη δεύτερη κατηγορία παιδιών φαίνεται ότι η προσπάθεια οικειοποίησης του απόντος γονιού ολοκληρώθηκε με μεγαλύτερη επιτυχία, χωρίς αυτό να σημαίνει φυσικά ότι τα παιδιά αυτά δεν υπέστησαν τραύματα. Πάντως, τα παιδιά αυτά κατάφεραν να ταυτιστούν με τους γονείς τους και οικειοποιήθηκαν με πάθος τις ιδέες και τον αγώνα τους, διαμορφώνοντας τη δική τους πολιτική ταυτότητα, ως συνέχεια, πολλές φορές, ή μετεξέλιξη αυτής των γονιών τους, χωρίς αυτό να σημαίνει ασφαλώς ότι αυτά τα παιδιά δεν ανέπτυξαν τη δική τους δράση, τη δική τους άποψη, η οποία, ιδιαίτερα στις δεκαετίες του '70, '80 και '90 διαφοροποιήθηκε πολλές φορές, από αυτή των γονιών τους.

Σε κάθε περίπτωση, μια συνολική ψυχολογική και πολιτική κατηγοριοποίηση των παιδιών της εποχής, των οποίων ένας ή και οι δύο γονείς βρισκόνταν μακριά τους, σε κάποια εξορία ή φυλακή ξεφεύγει των δυνατοτήτων αυτής της εργασίας. Στον

41. Θ. Πανάγος, *Μνήμες Ιστορίας*, ό.π., σ. 116.

42. Για παράδειγμα: ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, *Αρχείο Ασπασίας Μπίλιου*. Θ. Πανάγος, *Μνήμες Ιστορίας*, ό.π., σ. 106-107.

43. Κώστας Μπίρκας, *Ηλέκτρα Αποστόλου*, Αθήνα 1978, σ. 54.

σχηματισμό της προσωπικότητάς τους τα παιδιά αυτά δεν αναμετρήθηκαν μόνο με το πρότυπο των γονέων. Εδώ πρέπει να λάβουμε υπόψη μας την ταξική καταγωγή των γονέων, τη διαφορετική θέση που τα παιδιά αυτά τοποθετήθηκαν στην ταξική πάλη, με την κοινωνική της εξέλιξη και λόγω της εκτεταμένης προσπάθειας επιμόρφωσης των παιδιών της Αριστεράς από τους γονείς τους, αλλά και την εσωτερική τους αποτίμηση στο ερώτημα: «Θα μπορούσα και εγώ να αντέξω στα ίδια;».

Κλείνοντας, αξίζει να τονιστεί ότι η απώλεια του γονιού ή των γονιών επέδρασε μεν στα παιδιά, αλλά τραυμάτισε ψυχικά και τον γονέα ή τους γονείς που απουσίαζαν, κυρίως, μέσω του συναισθήματος της ενοχής για την απουσία από την οικογενειακή ζωή.⁴⁴ Πολλές φορές, ο πατέρας ή η μητέρα επέστρεφε από την εξορία και τη φυλακή για να βρει τα παιδιά του να μην τον αναγνωρίζουν, να τους είναι ξένος ή και να τον φοβούνται.⁴⁵ Χαρακτηριστική είναι η πικρή διαπίστωση του εξόριστου Νίκου Μάργαρη: «Τα παιδιά μας δεν μπορούσαν να καταλάβουν. Ούτε να μάς βλέπουν θέλουν. Τα παιδιά μας, ούτε να μάς βλέπουν. Και να θέλουν να καταλάβουν δεν μπορούν. Ήταν κι αυτά θύματα μιας φρικτής κατάστασης».⁴⁶

---

44. Στέφανος Στεφάνου, *Ένας από τους πολλούς της ελληνικής Αριστεράς 1941-1974*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2013, σ. 368.

45. Θ. Πανάγος, *Μνήμες Ιστορίας*, ό.π., σ. 121.

46. Η. Καραγκίτσου, Π. Καραγκίτσος, *Τα παιδιά της ξενιτιάς*, ό.π., σ. 55.

Σοφία Ηλιάδου-Τάχου*
Ειρήνη Κουρεμένου**

ΔΙΑΜΑΧΕΣ ΕΘΝΙΚΟΦΡΟΝΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
ΣΤΗ ΦΛΩΡΙΝΑ
ΤΟ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑ ΤΗΣ ΕΠΙΒΡΑΒΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ «ΕΘΝΙΚΟΦΡΟΣΥΝΗΣ»

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τις συγκρούσεις στο εσωτερικό του εθνικιστικού κόμματος των εκπαιδευτικών, που σημειώθηκαν στη Φλώρινα την περίοδο 1955-1956. Όπως καταγράφηκε σε ιδιωτικά και δημόσια αρχεία ή αναφέρθηκε στον τοπικό Τύπο της Φλώρινας ή σε κάποιες συνεντεύξεις, αυτοί οι αντικομμουνιστές δάσκαλοι διεκδίκησαν αξιώματα και ανταμοιβές για την πατριωτική τους συμπεριφορά, είτε κατά τη διάρκεια της κατοχής είτε κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου. Η έρευνα αναδεικνύει τις πολλαπλές «ερμηνείες» των γεγονότων που είχαν λάβει χώρα στο τοπικό πλαίσιο, αλλά επικεντρώνεται και στην εργαλειοποίησή τους από το μετεμφυλιακό κράτος. Τα ονόματα των εμπλεκόμενων εκπαιδευτικών αναφέρονται με τα αρχικά τους, για λόγους ηθικής δεοντολογίας.

---

* Καθηγήτρια Νέας Ελληνικής Ιστορίας και Ιστορίας της Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

** Διδάκτωρ Τοπικής Ιστορίας Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

Λέξεις-κλειδιά: εκπαίδευση, εθνικοφοροσύνη, εθνικόφρων παράταξη, αντικομμουνιστές, εθνικόφρονες, εργαλειοποίηση, μετεμφυλιακό κράτος, εμφύλιος

CONFLICTS OF NATIONALIST TEACHERS DURING
THE POST-PERFORMANCE PERIOD IN FLORINA:
THE RISK OF THE “ETHNIC FRIENDSHIP”
AWARD ISSUES OF HISTORY OF EDUCATION

The present study examines the conflicts within the nationalist teachers' party, which took place in Florina during the period 1955-1956. As it was recorded in private and public records, or it was referred in the local Florina's press, or in some interviews, these anticommunist teachers claimed positions and rewards for their patriotic behavior either during the Axis 'occupation, or during the period of civil war. The research highlights the multiple "interpretations" of the events that had taken place in the local context, but also focus on their instrumentalization by the post-civil war state. The names of the teachers involved are mentioned with their initials, for reasons of ethical ethics.

Keywords: education, nationalism, nationalist party, anti-communists, nationalists, instrumentalization, post-war state, civil war

Η ΦΛΩΡΙΝΑ, που αποτελεί εστία της έρευνάς μας, υπήρξε πεδίο συγκρούσεων τόσο την περίοδο της κατοχής όσο και την περίοδο του εμφυλίου, για εθνοτικά, κυρίως, ζητήματα. Αρχικά, αξίζει να διευκρινιστεί ότι η σλαβοφωνία στη Φλώρινα δε σημαίνει αναγκαία την ταύτιση με τον «σλαβομακεδονισμό», αλλά την κυριαρχία της μητρικής σλαβικής γλώσσας στην περιοχή, η οποία, όμως, δεν επαναπροσδιόριζε αναγκαία την ελληνική ταυτότητα των σλαβοφώνων.¹ Υπήρχε, όμως, η συστράτευση του ΕΑΜ/ΚΚΕ με τους «σλαβομακεδόνες», τους οποίους, ήδη

---

1. Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, *Τα χρώματα της βίας στη Δυτική Μακεδονία 1941-1944. Κατοχή-Αντίσταση-Εθνοτικές και εμφύλιες συγκρούσεις*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2017, σ. 32.

από το 1924, το ΚΚΕ προσδιόριζε ως «μειονότητα», με διακριτά χαρακτηριστικά. Και επιπλέον είχε συγκροτηθεί και η ομάδα των αυτονομιστών σλαβόφωνων, οι οποίοι είχαν προσχωρήσει στη «Μεγάλη Μακεδονία» του Τίτο.² Μέσα σε αυτό το συγκρουσιακό σκηνικό, είχε δημιουργηθεί, μετά την Κατοχή, η ομάδα των «εθnikοφρόνων εκπαιδευτικών», με κύριο φορέα έκφρασης την εφημερίδα *Εκπαιδευτικός Ακρίτας* και με αιτήματα σχετικά με τον πατριωτισμό και τον εθνικισμό. Η προσχώρηση στην ομάδα αυτή μερίδας των γηγενών εκπαιδευτικών που προέρχονταν από χωριά με ελληνική ταυτότητα και μητρική γλώσσα τη σλαβική, συγκεκριμενοποιήθηκε στο συνέδριο της Τριανταφυλλιάς.³

Ο Εμφύλιος που ακολούθησε δημιούργησε τις προϋποθέσεις προσχώρησης στην ομάδα των εθnikοφρόνων, πολλών από εκείνους που είχαν αμφιλεγόμενη στάση την περίοδο της Κατοχής, απέναντι στο ΕΑΜ/ΚΚΕ. Η «εθnikόφρων» παράταξη που συγκροτήθηκε μετά τον Εμφύλιο είχε όλα τα χαρακτηριστικά ενός καθεστώτος που βασιζόταν στον αντικομμουνισμό και στις αξίες του.⁴

2. Ανδρέας Ανδρέου, Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, «Οι απαρχές του ψυχρού πολέμου στα Βαλκάνια: “Ηγεμονικές” Εκπαιδευτικές πολιτικές και “εθnikοτικά” προβλήματα στη Μακεδονία τη μετακατοχική περίοδο. Το “κράτος του ΕΑΜ” και το “Κράτος της Φρειδερίκης”», *Επιστήμες της Αγωγής* 3 (2008) 7-36.

3. Sofia Iliadou-Tachou, «Communism, anti-communism and education in Greece from the Axis occupation until the early Cold War era (1944-1967)», *History of Education* 49(3) (2020) 362-378.

4. Μιχάλης Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου πολέμου - Κοινωνική πόλωση, αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα: Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006· Βάιος Καλογριάς, «Η πολιτικο-ιδεολογική ταυτότητα της εθnikοφροσύνης στην ταραγμένη δεκαετία του '40», *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών σπουδών, Αθήνα 2011, σ. 841-855· Νίκος Μαραντζίδης, «Οι ένοπλοι εθnikιστές αρχηγοί της Κατοχής στη Βόρεια Ελλάδα», στο Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Οι άλλοι Καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της κατοχής και του εμφυλίου*, Αθήνα, Εστία, 2007, σ. 32-35.

Η ίδια, όμως, παράταξη, στη διάρκεια της δεκαετίας 1950-60, δηλαδή τη μετεμφυλιακή περίοδο, διχάστηκε και διαμορφώθηκαν στον νομό της Φλώρινας δύο παρατάξεις εθνικοφρόνων εκπαιδευτικών, οι οποίες επιδίωξαν να εξαργυρώσουν την προηγούμενη στάση τους με τη νομή των αξιωμάτων και την άλωση των ευκαιριών για ανέλιξη.

Συγκεκριμένα, μετά την οργάνωση της κοινωνίας στη βάση των αντιλήψεων της εθνικοφροσύνης,⁵ η εκπαιδευτική κοινότητα διεκδίκησε ρόλο και πέραν των ορίων των εκπαιδευτικών της καθηκόντων. Το αποτέλεσμα ήταν να διαμορφωθούν συγκρουσιακές πορείες, ανάμεσα στους «ευνοημένους» από το μετεμφυλιακό καθεστώς εθνικόφρονες εκπαιδευτικούς και στους «διαμαρτυρόμενους» εθνικόφρονες εκπαιδευτικούς. Το ενδιαφέρον είναι ότι ορισμένα μέλη της μιας ή της άλλης παράταξης, χρησιμοποίησαν στο οπλοστάσιό τους κατηγορίες, χαλκευμένες και μη, για τη στάση ορισμένων, την περίοδο της κατοχής, με σκοπό να διασφαλιστεί η επικυριαρχία τους στο κοινωνικό πεδίο.

Το εκρηκτικό αυτό κλίμα αποτέλεσε αφορμή για τη διατύπωση ερευνητικών ερωτημάτων και την εστίαση της έρευνάς μας στο πλαίσιο των αντιθέσεων, αντιπαραθέσεων ή ακόμα και συγκρούσεων που έλαβαν χώρα, αποκλειστικά πλέον στον χώρο των εθνικοφρόνων, κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Οι όροι «εθνικοφροσύνη» και «εθνικόφρων»), στην παρούσα εργασία, χρησιμοποιήθηκαν με το νόημα που τους απέδιδαν τα αστικά κόμματα εκείνης της περιόδου και ταυτιζόταν με τον όρο του «αγνού εθνικού πατριωτισμού».⁶

---

5. Ανδρέας Αθανασιάδης, «Όψεις της πολιτικής και κοινωνικής συγκρότησης στην πόλη της Φλώρινας την περίοδο της «εαμοκρατίας, Νοέμβριος 1944 – Μάρτιο 1945», μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Φλώρινα 2017, σ. 121-123.

6. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 209-210· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, 1984, σ. 575.

Οι ιδιαιτερότητες της παρούσας μελέτης σχετίζονται με το ότι, ενώ αφορούν σε αντιπαραθέσεις γηγενών εθnikοφρόνων εκπαιδευτικών που έλαβαν χώρα με καταγγελίες, ένορκες διοικητικές εξετάσεις κ.λπ., την περίοδο 1955-1956, χρησιμοποιούν αποδεικτική επιχειρηματολογία που ανάγεται σε τέσσερις ιστορικές περιόδους: α) στην περίοδο της ίδρυσης των «σλαβομακεδονικών σχολείων» από το ΕΑΜ/ΚΚΕ, λίγο πριν από την εκπνοή της Κατοχής (Οκτώβριος 1944), β) στις εμφύλιες συγκρούσεις μεταξύ ΕΛΑΣ/ΕΔΕΣ τον Δεκέμβριο του 1944 στην Ήπειρο, γ) στην περίοδο της Εαμοκρατίας (Νοέμβριος 1944-Μάρτιος 1945), δ) στην περίοδο του «επίσημου» Εμφυλίου (1946-1949). Το αποτέλεσμα είναι να εντάσσονται όλα όσα καταγγέλλονται στο συγκεκριμένο της μετεμφυλιακής εθnikοφροσύνης, η οποία επιβάλλει την ανάγνωση των πρωταγωνιστών δασκάλων ως «εθνικά επικίνδυνων», αφού αυτοί είχαν παραβιάσει πρωτίστερα τις αξίες και τους κανόνες της.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που προκύπτουν και αποτελούν έναυσμα για τη διεξαγωγή της έρευνας μας είναι: α) ποιες ήταν οι στάσεις/θέσεις των εκπαιδευτικών κατά τις τρεις περιόδους: Κατοχής, Εαμοκρατίας και Εμφυλίου και με ποια κριτήρια διαμορφώνονταν, β) ποιες και κατά πόσο αληθινές ήταν οι αλληλοκατηγορίες που αποδίδονταν, γ) σε ποια αξιώματα, θέσεις κ.λπ. απέβλεπαν, δ) ποια ανταμοιβή επιδίωκαν έχοντας ως εργαλείο τους την εθnikοφροσύνη και τέλος ε) με ποιον τρόπο εκδηλώθηκε ο κρατικός έλεγχος την εποχή της μετεμφυλιακής εθnikοφροσύνης.

Η μέθοδος που ακολουθήθηκε είναι η ιστορική ερμηνευτική,⁷ ενώ η έρευνα βασίστηκε σε ανέκδοτες πηγές. Αυτές αποτελούνται από εμπιστευτικά έγγραφα που παραδόθηκαν από οικογένειες των πρωταγωνιστών των συγκρούσεων, στο πλαίσιο των ειλημμένων ημιδομημένων συνεντεύξεων με στόχο να χρησιμοποιηθούν ως τεκμήρια για την ισχυροποίηση των θέσεών τους.⁸

7. Στην *Historical Analysis and Interpretation | Public History Initiative* (ucla.edu), (προσπελάστηκε στις 18.12.2021).

8. Ιδιωτικό Αρχείο Μ.Β., όπου και το βιβλίο του Αλέξανδρου Πάρζη, *Κλαδοράχη Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1992. Στο βιβλίο και στις σελίδες

Παράλληλα ως πηγές χρησιμοποιήθηκαν το απομαγνητοφωνημένο υλικό των συνεντεύξεων⁹ και οι επίσημες απόρρητες επιστολές ή Εκθέσεις των τοπικών αρχών, όπως για παράδειγμα της Ασφάλειας Φλώρινας,¹⁰ του Νομάρχη Φλώρινας την περίοδο της κατοχής, Κ. Μπόνη,¹¹ του Γενικού Επιθεωρητή στοιχειώδους εκπαίδευσης¹² και των Επιθεωρητών εκπαίδευσης,¹³ οι οποίες αποτυπώνουν τις καθεστωτικές θέσεις απέναντι στις αντιμαχόμενες παρατάξεις. Επιπλέον μέρος των πηγών αποτελούν η αναφορά-καταγγελία του Σ.Ε. ή Α.Ε., προς τον Επιθεωρητή¹⁴ και η αναφορά-καταγγελία των εφέδρων και του

28-29, παρατίθεται με ημερομηνία 15-9-1955 επιστολή του Π.Π. Μακεδονομάχου, προς τον Επιθεωρητή των Δημ. Σχολείων της Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Φλωρίνης.

9. Προφορικές μαρτυρίες του Μ.Β. με ημερομηνίες 20.6.2016, 18.11.2021.

10. ΓΑΚ Φλώρινας, Α.Β.Ε. 112, Σ.Α.Ε. 108, Α.Ε.Ε. Διοικ. 22.1, Αλληλογραφία σχετική με κατηγορούμενους για αντεθνική δράση, Απόρρητον, Υπομοίραρχος Γ.Α., Προς Τον Διευθυντή Δημοτικού Σχολείου Άνω Κλεινών, Εις Άνω Κλεινάς, Εν Κηπουργιώ τη 15 Σεπτεμβρίου 1955;

11. Ιδιωτικό Αρχείο Μ.Β., όπου και το βιβλίο του Αλέξανδρου Πάρζη, *Κλαδοράχη Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1992· Στο ίδιο σ. 31-32, 10.8.1955 επιστολή του Κ. Μπόνη, Αντισυνταγματάρχου εν αποστρατεία, πρώην Νομάρχη Φλωρίνης, προς τον Επιθεωρητή των στοιχειώδους εκπαίδευσεως Φλωρίνης.

12. ΓΑΚ Φλώρινας, Α.Ε.Ε. Διοικ. 22.1, Αλληλογραφία σχετική με κατηγορούμενους για αντεθνική δράση, Γενική Επιθεώρησις Στοιχειώδους εκπαίδευσεως Δ' περιφέρειας Εν Θεσσαλονίκη τη 30.6.1955.

13. ΓΑΚ Φλώρινας, Α.Β.Ε. 112, Σ.Α.Ε. 50, Α.Ε.Ε. Διοικ. 22.1, Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1953-1954, Εξέταση Επιθεωρητή εις Σ.Κ., σ. 43-44· ΓΑΚ Φλώρινας, Α.Β.Ε. 112, Σ.Α.Ε. 52, Α.Ε.Ε. Διοικ. 22.1, Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1955-1956, Εξέταση Επιθεωρητή εις Σ.Ε., 12.4.1956, σ. 86-88· ΓΑΚ Φλώρινας, Α.Β.Ε. 112, Σ.Α.Ε. 52, Α.Ε.Ε. Διοικ. 22.1, Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1955-1956, Εξέταση Επιθεωρητή εις Σ.Κ., 29.5.0956, σ. 88-89· ΓΑΚ Φλώρινας, Α.Β.Ε. 112, Σ.Α.Ε. 52, Α.Ε.Ε. Διοικ. 22.1, Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1955-1956, Εξέταση Μ.Α., 6.3.1956, σ. 91-99.

14. Ιδιωτικό Αρχείο Β.Μ., Αναφορά Σ.Ε. ή Α.Ε., προς τον Επιθεωρητή των Δημοτικών, Σχολείων Φλωρίνης Εις εκτέλεσιν του υπ' αριθ 684/30.3.1955 εγγράφου του Επιθεωρητή, 11.4.1955.

Σ.Ε. προς τον Πρωθυπουργό Α. Παπάγο,¹⁵ καθώς και η απαντητική του Μ.Α. με άγνωστο αποδέκτη.¹⁶ Τέλος στοιχεία αντλήθηκαν από τον φάκελο Α.Β.Ε. 112, Σ.Α.Ε. 108, Α.Ε.Ε. Διοικ. 22.1, που έχει κατατεθεί στα ΓΑΚ Φλώρινας¹⁷ και περιλαμβάνει καταθέσεις μαρτύρων για την ΕΔΕ που διενεργήθηκε την περίοδο 1955-1956. Ακόμη αποδελτιώθηκαν δημοσιεύματα του τοπικού τύπου ή οι προσωπικές καταθέσεις των πρωταγωνιστών εκπαιδευτικών μέσα από βιβλία που εκδόθηκαν στη Φλώρινα.¹⁸ Άξιο αναφοράς είναι ότι καταβλήθηκε προσπάθεια ώστε οι πηγές να ενταχθούν στο ιστορικό - πολιτικό συγκείμενο, ενώ μελετήθηκαν και οι συναφείς αναφορές. Διευκρινιστικά να σημειωθεί ότι για λόγους δεοντολογίας τα ονόματα των εμπλεκόμενων προσώπων αναφέρονται με τα αρχικά τους.

1. Ιστορικό πλαίσιο

Καταρχήν θα αναφερθούμε στο ιστορικό πλαίσιο της περιόδου και στην επίδραση που άσκησε η πολιτική του ΚΚΕ στο Μακεδονικό Ζήτημα, για να περιγράψουμε και τις διαστάσεις που πήραν τα εθνικά ζητήματα στην περιοχή. Περνάμε πρώτα στη Βαλκανική Κομμουνιστική Ομοσπονδία, η οποία ιδρύθηκε από το Κομμουνιστικό Κόμμα της Βουλγαρίας (ΚΚΒ), τον Ια-

15. Ιδιωτικό Αρχείο Β.Μ., Αναφορά Σ.Ε. ή Α.Ε., και άλλων Εφέδρων, απάντων δημίων Φλωρίνης, Εν Φλωρίνη τη 29 Μαρτίου 1955, προς Αλέξανδρον Παπάγον, Πρόεδρον της Κυβερνήσεως, Αθήνας.

16. ΓΑΚ Φλώρινας, Α.Ε.Ε. Διοικ. 22.1, Αλληλογραφία σχετική με κατηγορούμενους για αντεθνική δράση, Υπόμνημα Μ.Α. χωρίς αποδέκτη.

17. ΓΑΚ Φλώρινας, Α.Β.Ε. 112, Σ.Α.Ε. 108, Α.Ε.Ε. Διοικ. 22.1, Αλληλογραφία σχετική με κατηγορούμενους για αντεθνική δράση, Ένορκος Διοικητική Εξέταση Μάρτυρος Σ.Π., ενώπιον του Επιθεωρητού των Δημοτικών σχολείων Φλωρίνης Γεωργίου Πάλλα 17.8.1955· Στο ίδιο, Εξέταση μάρτυρος Ι. Σ. ενώπιον του Επιθεωρητού των Δημοτικών σχολείων Φλωρίνης Γεωργίου Πάλλα 17.8.1955· Στο ίδιο, Εξέταση μάρτυρος Ρ. Γ., ενώπιον του Επιθεωρητού των Δημοτικών σχολείων Φλωρίνης Γεωργίου Πάλλα 18.8.1955.

18. Αλέξανδρος Πάρζης, *Κλαδοράχη Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1992.

νουάριο του 1920. Μάλιστα στο 4ο Συνέδριο της Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας (ΒΚΟ) στη Σόφια τέθηκε το ζήτημα της «αυτόνομης Μακεδονίας».¹⁹

Επίσης στο Ε' Συνέδριο της Κομιντέρν (=Κομμουνιστικής Διεθνούς), το καλοκαίρι του 1924, μετά από πιέσεις του ΚΚΒ, επιβλήθηκε ως κύρια γραμμή της Κομιντέρν το σύνθημα για «ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη». Την απόφαση της Κομιντέρν του 1924 προσυπέγραψαν και οι Δημήτριος Πουλιόπουλος, Σεραφείμ Μάξιμος, όπως και οι Γιουγκοσλάβοι εκπρόσωποι του Κομμουνιστικού Κόμματος της Γιουγκοσλαβίας (ΚΚΓ).²⁰ Στο 5ο συνέδριο της Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας, στις 17 Ιουνίου 1924, προκρίθηκε η θέση για «ενωμένη και αυτόνομη Μακεδονία-Θράκη» με συνυπογραφή και του ΚΚΕ και το συνέδριο τάχτηκε «κατά της αυτονομίας εντός των ορίων των τεχνητά ιδρυθέντων αστικών κρατών».²¹

Επιπλέον, στη Ζ' Σύνοδο της «Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας» μπροστά στην απειλή του ναζισμού επιβλήθηκε η Νέα Γραμμή της Κομμουνιστικής Διεθνούς, δηλαδή η ίδρυση «Ενιαίων Μετώπων» με τα σοσιαλιστικά και τα αγροτικά κόμματα στα Βαλκάνια, με στόχο την παροχή ίσων δικαιωμάτων στις μειονότητες, εντός των ορίων των εθνών-κρατών.²² Έτσι, τον Δεκέμβριο του 1935 εγκαταλείφθηκε από το ΚΚΕ το σύνθημα για «Ενιαία και ανεξάρτητη Μακεδονία» και υιοθετήθηκε «η πλήρης ισοτιμία των μειονοτήτων εντός του ελληνικού κράτους».²³

---

19. Dimitrios Kousoulas, *Revolution and Defeat. The story of the Greek communist party*, Λονδίνο, Oxford University Press, 1965.

20. Joseph Rothschild, *Eastern Europe between the two world wars*, Λονδίνο 1990.

21. Andrew Rossos, «Makedonianism and Makedonian Nationalism on the Left», Ivo Banac-Katherine Verdery (eds) *National character and National Ideology in Interwar Eastern Europe*, New Heaven 1995, p. 238-241.

22. Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1964.

23. Charles Zalar, *Yugoslav Communism: A critical Study*, Government Printing Office, Washington 1961· Ivo Banac, *The National Question*

Περνάμε τώρα στη διάρκεια της Κατοχής των Γερμανών, Βούλγαρων και Ιταλών στην περιοχή, οπότε μερίδα των σλαβοφώνων συστρατεύτηκε με το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) που ποδηγετούσε το ΚΚΕ, στον αγώνα ενάντια στον κατακτητή. Αξίζει μάλιστα να σημειώσουμε ότι μια άλλη μερίδα των σλαβοφώνων εκδηλώθηκε ως βουλγαρίζουσα εξαιτίας της ισχυρής παρουσίας του βουλγαρικού παράγοντα στην περιοχή, αλλά και λόγω της ανανοσηματοδότησης παλιών βιομάτων της μεταξικής περιόδου και αδικιών που είχαν συμβεί σε βάρος των σλαβοφώνων, την περίοδο της προσφυγικής εγκατάστασης.²⁴ Τέλος, μετά τη συνθήκη της Βάρκιζας (Μάιος 1945) μέρος των σλαβόφωνων μαχητών του ΕΛΑΣ ήρθε σε σύγκρουση με την «εθνική» πολιτική του ΚΚΕ, υιοθέτησε τη «μακεδονική» πολιτική του Τίτο και συγκρότησε την ομάδα των αυτονομιστών σλαβόφωνων, οι οποίοι προσχώρησαν στη Μακεδονία της Γιουγκοσλαβίας του Τίτο.²⁵

2. Ιστορική θεώρηση των «στάσεων» των εκπαιδευτικών της Φλώρινας έως το 1955-1956

2.1. ΕΑΜ/ΚΚΕ και σλαβομακεδονικά σχολεία (Οκτώβριος 1944)

Η ίδρυση των σλαβομακεδονικών σχολείων έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 1944 στη Δυτική Μακεδονία, παρά το γεγονός ότι δεν τεκμηριώνεται ότι είχε τεθεί ανάλογο θέμα στο πλαίσιο της αναγνωρισμένης την περίοδο εκείνη από το ΕΑΜ/ΚΚΕ

---

in Yugoslavia: Origins, History, Politics, Ithaca and London, Cornell University Press, 1984.

24. Σ. Ηλιάδου-Τάχου, *Τα χρώματα της βίας*, ό.π., σ.32.

25. Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, Αντρέας Ανδρέου, «Μετασχηματισμός ταυτοτήτων σλαβοφώνων Δυτικής Μακεδονίας (1941-1944). Ο ρόλος των τοπικών ελίτ και η δυναμική της συγκυρίας», Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, Αντρέας Ανδρέου, Κώστας Κασβίκης, Ιωάννης Μπέτσας (επιμ.), *Κατοχή και Εμφύλιος στη Δυτική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο*, 2019, σ. 21-38.

«Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας».²⁶ Πραγματικά, το θέμα της ίδρυσης σλαβομακεδονικών σχολείων υλοποιήθηκε από την περιφερειακή επιτροπή του ΚΚΕ της Φλώρινας-Καστοριάς, με πρωτοβουλία του τοπικού κομισάριου της παιδείας Γιάννη Καλαϊτζίδη. Τελικά το εγχείρημα δεν προχώρησε και για τεχνικούς λόγους, ενώ οι σλαβόφωνοι εκπαιδευτικοί δεν το στήριξαν, όχι μόνο για εθνικούς λόγους, αλλά και επειδή αγνοούσαν τη δομή μιας αποκλειστικά προφορικής γλώσσας.²⁷ Κατά συνέπεια εικάζουμε ότι το συγκεκριμένο γεγονός αποτελεί πολιτική επιλογή του τοπικού κομισάριου, που αποσκοπούσε στο να δοθεί απτή διαβεβαίωση στους σλαβόφωνους της Δυτικής Μακεδονίας που είχαν συμμαχήσει με το ΕΑΜ/ΚΚΕ ότι εκπληρώνονταν έμπρακτα οι δεσμεύσεις του ΕΑΜ/ΚΚΕ απέναντί τους. Επιβάλλεται, όμως, να επισημάνουμε ότι η συγκεκριμένη επιλογή λειτουργούσε και ως δέλεαρ για να αποτραπεί, μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, η προσχώρηση των σλαβοφώνων του ΕΑΜ/ΚΚΕ στους Γιουγκοσλάβους παρτιζάνους των Τέμπο-Τίτο.²⁸ Επομένως, καταλήγουμε εύκολα στο συμπέρασμα πως το ΕΑΜ/ΚΚΕ και οι τοπικοί του ιθύνοντες αποπειράθηκαν να επιστρατεύσουν στο εγχείρημα των σλαβομακεδονικών σχολείων τους «εντόπιους» εκ των εκπαιδευτικών, στους οποίους, κυρίως, απευθύνθηκαν. Το σκεπτικό, όπως αναλύθηκε το 1945 από τους δασκάλους της Συντακτικής Επιτροπής του Εκπαιδευτικού Ακρίτα έχει ως εξής: «Η Τριανταφυλλιά υπήρξε το Βατερλώ της προσπάθειας διά την λειτουργίαν των Σλαβομακεδονικών σχολείων με συντελεστές αποκλειστικώς τους εντο-

---

26. Ειρήνη Κουρεμένου, «Ο λόγος των εκπαιδευτικών και ο λόγος για τους εκπαιδευτικούς. Εκπαίδευση, εκπαιδευτικοί και ταυτότητες την περίοδο 1945-1949 στην περιοχή της Φλώρινας», αδημοσίευτη διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2020.

27. Ανδρέας Αθανασιάδης, Ηλίας Γρούσιος, *Το Λεύκωμα εκπαιδευτικών Φλωρίνης 1945-1947 και ο ιδιώτης εμφύλιος των εθnikοφρόνων Φλωρίνης*, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, Academia, 2016.

28. S. Iliadou-Tachou «Communism, anti-communism and education in Greece», *ό.π.*

πίους δασκάλους. Διά τον λόγον αυτόν θεωρήθησαν ούτοι από το ΕΑΜ ως οι υπ' αριθμ. 1 εχθροί του κατά δήλωσιν σημαίνοντος εαμίτου. [...] Ομιλεί ο σαν επιθεωρητής Καλαϊτζίδης. Χαιρετίζει το συνέδριον, εκθέτει τους σκοπούς του συνεδρίου, την έννοιαν του αγώνος, τη θέσιν αυτού έναντι του υφισταμένου σλαβομακεδονικού έθνους και τας υποχρεώσεις των σλαβομακεδόνων δασκάλων. Προτείνει συγκρότησιν επιτροπής διά συγγραφήν αλφαβηταρίου και ότι είναι υποχρεώσεις των εντοπίων δασκάλων να διδάξουν τα νέα γράμματα και τη νέαν γλώσσαν με το χαρακτηρισμόν ότι, τούτον αποτελεί έργον υψίστης εθνικής σημασίας!!».²⁹

Εντούτοις η δράση του ΕΑΜ/ΚΚΕ υπέρ των «σλαβομακεδονικών» σχολείων είναι εύλογο πως δε θα σταματούσε στο συνέδριο της Τριανταφυλλιάς, στο πλαίσιο του οποίου είχε υποβληθεί η πρόταση για την ίδρυση των σχολείων αυτών.³⁰ Οι δάσκαλοι που αποδέχτηκαν ως σλαβόφωνοι να διδάξουν στα σχολεία αυτά θα ήταν επιφορτισμένοι, καθώς φαίνεται, και με τον αγώνα να πείσουν τον γηγενή πληθυσμό της πόλης και των χωριών της να δεχτεί να φοιτήσει στα σχολεία αυτά, εγγχείρημα που, όπως αποδείχτηκε, δεν ήταν εύκολο.³¹ Η στάση των εθني-

29. Αρχείο Ε.Β.Ε., εφημ. *Εκπαιδευτικός Αγώνας*, αρ. 7, 21.4.1945.

30. Ελένη Στρέζου, «Η εκπαίδευση και ο πολιτισμός στη Φλώρινα την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου μέσα από τον τοπικό τύπο, 1945-1949», ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2014.

31. Αρχείο Ε.Β.Ε., εφημ. *Εκπαιδευτικός Αγώνας* αρ. 9, 3.6.1945, «Το Ε.Α.Μ. επικρατεί και προσπαθεί να ιδρύσει τα σλαβομακεδονικά σχολεία. Τα γύρω χωριά αρνούνται και δεν εννοούν να υποκύψουν αν δε γίνει η αρχή από το Κρατερό και την Πρώτη. Το γραφείο του Εαμικού Επιθεωρητού Φλωρίνης στέλνει τον αντιπρόσωπό του για να πείσει τους χωρικούς της Πρώτης να δεχθούν. Γίνεται η συγκέντρωση. [...] Ο απεσταλμένος ερμηνεύει τη γραμμή και εκθειάζει τα καλά των Σλαβομακεδονικών σχολείων. Ο γέρο-Αναστάσης Κοζάρης, ο παλιός Μακεδονομάχος, που θυσιάσε τη μίση του για την Ελλάδα, πλησιάζει τον Π. Κ. —γιατί αυτός ήταν ο απεσταλμένος— και λέει: “Εμείς παιδί μου από πάπου προς πάπου μαθαίνουμε τα Ελληνικά γράμματα. Δε μας χρειάζονται άλλα. Να φύγεις”. Ο Φίλιππος Γιάγκος λέγει με το ιδιότροπο ύφος του “εμείς με τον Μεθόδιο

κοφρόνων γηγενών εκπαιδευτικών απέναντι στα σλαβομακεδονικά σχολεία, όπως προσδιορίζεται στον Εκπαιδευτικό Ακρίτα τον Αύγουστο του 1945,³² σχετίζεται με την αντιστροφή των σχεδίων των σλαβομακεδόνων εκπαιδευτικών που μετείχαν στην προσπάθεια των σλαβομακεδονικών σχολείων. Καταλήγουμε, επομένως, στο συμπέρασμα πως, εκείνη τη χρονική στιγμή, δηλαδή τον Οκτώβριο του 1944, αναβίωσε η διχοτόμηση της ταυτότητας των σλαβόφωνων εντοπίων εκπαιδευτικών σε «γκραικομάνους» και «σλαβομακεδόνες», κάτι που είχε συμβεί και προγενέστερα, στη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα.³³

3. Εμφύλιες συγκρούσεις (1943-1944)

Όπως διαφαίνεται στις πηγές μας, μια μερίδα των εκπαιδευτικών της Φλώρινας πήρε μέρος και στις εμφύλιες συγκρούσεις της περιόδου 1943-1946, κόντρα στις εθνικές αντιστασιακές οργανώσεις, όπως για παράδειγμα κόντρα στον Ζέρβα, τον Δεκέμβριο του 1944.³⁴ Πραγματικά, όπως αναφέρεται σε με-

---

και τον Κύριλλο χάρισαμε στους Σλαύους γράμματα και τώρα θα πάρουμε τα δικά τους; Δε θέλουμε [...] Ειδικότερα για το χωριό Πρώτη, τον γρανιτένιο βράχο του Ελληνισμού, που τα μανιασμένα κύματα των αιώνων επιδρομών και η καταστροφική μανία των Βουλγάρων δεν μπόρεσαν να λυγίσουν την ακραιφνή του Ελληνική ψυχή» και «το ηρωϊκώτατο και αδάμαστο» Κρατερό, τα δυο χωριά που σταθήκαν άσβεστοι φάροι που μόνο αυτά τα δυο φθάναν για να θυμίζουν εις τους φίλους και εχθρούς την ελληνικότητα της Μακεδονικής αυτής γωνιάς».

32. Αρχείο Ε.Β.Ε., εφημ. *Εκπαιδευτικός Ακρίτας*, αρ. 19, 7.1.1946 «Είναι η ομάδα η οποία οργανώσε και επέτυχε τη ματαίωση της προσπάθειας του ΕΑΜ/ΚΚΕ, περί ιδρύσεως και λειτουργίας «Σλαβομακεδονικών» σχολείων, εκκλησιών και αλλοιώσεως του Εθνικού φρονήματος του πληθυσμού της περιφέρειάς μας, συμποτάrouσα συγχρόνως την αυτονομιστική κίνησιν της Οχράνα και ΚΚΕ».

33. Σ. Ηλιάδου-Τάχου, Α. Ανδρέου, «Μετασχηματισμός ταυτοτήτων σλαβοφώνων της Δυτικής Μακεδονίας», *ό.π.*, σ. 21-38.

34. ΓΑΚ Φλώρινας, Α.Ε.Ε. Διοικ. 22.1, Αλληλογραφία σχετική με κατηγορούμενους για αντεθνική δράση, Υπόμνημα Μ.Α. χωρίς αποδέκτη.

λέτες σχετικά με τη δράση του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο, ο ΕΛΑΣ μετακίνησε δυνάμεις από τη Δυτική Μακεδονία στην Ήπειρο τον Δεκέμβριο του 1944 και διεξήγαγε εκτεταμένες επιχειρήσεις ενάντια στον Ζέρβα, στην οδό Ιωαννίνων Πρεβέζης χωρίς να έχει σημαντικές μακροπρόθεσμες επιτυχίες.³⁵ Ωστόσο, οι κατηγορίες που διατυπώνονται και αφορούν στη συμμετοχή εκπαιδευτικών από τη Φλώρινα στο μέτωπο του ΕΛΑΣ εναντίον του Ζέρβα, τον Δεκέμβριο του 1944, δεν τεκμηριώνονται από τα στοιχεία που διαθέτουμε. Και αυτό όχι μόνο επειδή οι συγκεκριμένες κατηγορίες διατυπώθηκαν πολλά χρόνια μετά, το 1955, αλλά, κυρίως, επειδή σχετίζονταν με τη διεκδίκηση θέσεων στη δημοσιούπαλληλική ιεραρχία.

3.1. *Το διακύβευμα της εθnikοφροσύνης κατά την Εαμοκρατία (Νοέμβριος 1944-Μάρτιο 1945) και κατά την αποκατάσταση του εθνικού κράτους (Μάρτιος 1945 κ.ε.)*

Η εαμοκρατία, προσδιορίζεται ως η περίοδος που ξεκινάει από την κατάληψη της Φλώρινας από το ΕΑΜ/ΚΚΕ τον Νοέμβριο του 1944 και τελειώνει τον Μάρτιο του 1945, οπότε εγκαθίστανται στην πόλη οι εκπρόσωποι της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας του Λιβάνου.³⁶ Στο πλαίσιο της εαμοκρατίας, στην πόλη της Φλώρινας, η κατάσταση ήταν τεταμένη. Η επιβολή προσδιορισμένης ερανικής εισφοράς στους πλουσιότερους πολίτες, οι συγκρούσεις ανάμεσα στην Πολιτοφυλακή, στην οποία μετείχαν στελέχη της κατοχικής ΟΠΛΑ, και στη χωροφυλακή

35. Ευάγγελος Τζούκας, «Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο. Τοπικότητα και πολιτική ένταξη», Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2003, σ.153.

36. Ανδρέας Αθανασιάδης, «Όψεις της κοινωνικής και πολιτικής συγκρότησης στην πόλη της Φλώρινας την περίοδο της εαμοκρατίας Νοέμβριος 1944-Μάρτιος 1945», ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2017, σ. 61-62.

ή τον στρατό εντάθηκαν. Η δημιουργία θεσμών κομμουνιστικών επέτεινε το κλίμα της ανασφάλειας.³⁷

Αξίζει, όμως, να επισημάνουμε ότι η αναβίωση της ίδρυσης των σλαβομακεδονικών σχολείων³⁸ οδήγησε στις απαρχές της εαμοκρατίας, δηλαδή τον Νοέμβριο του 1944, τους γηγενείς εκπαιδευτικούς που αρνήθηκαν τη συμμετοχή τους στα σλαβομακεδονικά σχολεία να αναδιπλωθούν σε συντηρητικότερα σχήματα. Κάτω από την επίδραση του διακυβεύματος του αντικομμουνισμού οι «ελληνοφρονούντες» πλέον γηγενείς εκπαιδευτικοί αποτέλεσαν την τοπική ελίτ των γηγενών δασκάλων. Η συγκεκριμένη ελίτ συγκρότησε την παράταξη των «εθνικοφρόνων» εκπαιδευτικών.³⁹ Κάτω από τη δυναμική της συγκυρίας η ελίτ αυτή στελέχωσε τον Νοέμβριο του 1944 το ψηφοδέλτιο των εθνικοφρόνων δασκάλων και υποχρέωσε την παράταξη των εκπαιδευτικών του ΕΑΜ/ΚΚΕ να ματαιώσουν τις εκλογές του διδασκαλικού κλάδου που είχαν προγραμματίσει.⁴⁰

Ακόμα οι εθνικοφρονες γηγενείς εκπαιδευτικοί ίδρυσαν και κυκλοφόρησαν κρυφά την εφημερίδα *Εκπαιδευτικός Ακρίτας*, μια παράτολμη πράξη, εν μέσω κυριαρχίας του ΕΑΜ στη Φλώρινα, ενέργεια που επέσειε την τιμωρία της Πολιτοφυλακής, της αστυνομίας δηλαδή του ΕΑΜ. Την έκδοση της εφημερίδας τους είχαν αναγγείλει με προκηρύξεις προς τον πληθυσμό της

37. Στο ίδιο, σ. 61-62.

38. S. Iliadou-Tachou «Communism, anti-communism and education in Greece», ό.π.

39. Αρχείο Ε.Β.Ε., εφημ. *Εκπαιδευτικός Ακρίτας*, αρ. 19, 7.1.1946, «Είναι η ομάδα η οποία συνωμοτούσα εναντίον του Εαμισμού οργάνωσε εν κρυπτώ και παραβύστω την πρώτη οργάνωση εθνικοφρόνων εκπαιδευτικών τεσσαράκοντα μελών και εκυκλοφόρει μεταξύ στενώτατου κύκλου προκήρυξιν, καλούσαν τους εκπαιδευτικούς εις αντίδρασιν εναντίον των κηρυγμάτων του Εαμοκομμουνισμού».

40. Στο ίδιο, «Είναι η ομάδα εκείνη η οποία οργάνωσε τον Νοέμβριο του 1944 κατά το πρώτον διδασκαλικόν συνέδριον του ΕΑΜ εν Φλωρίνη, το ψηφοδέλτιον των εθνικοφρόνων διδασκάλων και υποχρέωσε τους Εαμοκομμουνιστάς αντιπροσώπους να αναβάλλουν τας εκλογάς διότι ωσφράνθησαν παταγώδη την ήτταν των υποψηφίων των μετά την αποκάλυψιν του υφισταμένου ψηφοδελτίου των «διασπαστών» όπως μας ωνόμασαν!».

πόλης. Στην εφημερίδα, η οποία κυκλοφόρησε επίσημα στις 4 Μαρτίου του 1945, όταν μπήκαν πλέον στην πόλη οι εκπρόσωποι του κράτους, οι εθνικόφρονες εκπαιδευτικοί εξέφραζαν τις εθνικές θέσεις της συνδικαλιστικής τους παράταξης. Πάνω από όλα, όμως, περιχαράκωναν την ελίτ που είχαν συγκροτήσει και προετοιμάζαν την ανάρρησή της σε θέσεις εξουσίας.⁴¹

Στις 2 Μαΐου του 1945, οι εκπαιδευτικοί αποφάσισαν να ιδρύσουν εθνικό συνδικαλιστικό φορέα στο πλαίσιο του εθνικού κράτους. Συγκεντρώθηκαν στο Δ' Δημοτικό Σχολείο μετά από πρόσκληση των διευθυντών των σχολείων της πόλης οι εκπαιδευτικοί της περιφέρειας Φλώρινας. Προτάθηκε η επωνυμία του Συλλόγου τους να είναι «Σύλλογος Εθνικοφρόνων Διδασκάλων». Θεωρήθηκε, όμως, πως, αφού από τους 250 εκπαιδευτικούς αντεθνικά έδρασαν μόνο 5 εκπαιδευτικοί, αποφάσισαν να δώσουν εθνικό πρόσημο στον Σύλλογο και να μην αποδεχτούν τους ελάχιστους εαμικούς εκπαιδευτικούς.⁴² Επομένως, ίδρυσαν τον «Εθνικόν Σύλλογον Εκπαιδευτικών Φλωρίνης». Στα «εθνικά» τους καθήκοντα συμπεριέλαβαν και την αντιπαράθεση με την παράταξη των Σλαβομακεδόνων εκπαιδευτικών, εναντίον των οποίων συνήθιζαν να επιτίθενται με δημοσιεύματα στο επίσημο δημοσιογραφικό τους όργανο, τον Εκπαιδευτικό Ακρίτα.⁴³

41. Στο ίδιο, «Είναι η ομάδα ήτις εν τη εκρήξει του ενθουσιασμού της εκυκλοφόρει τον «Εκπ. Ακρίταν» κρυφίως εν πλήρει επαναστάσει και δημοσία την 4ην Μαρτίου 1945, εκτυπωθέντα αρκετάς ημέρας πριν και φυλασσόμενες απαραβίαστον μέρος εκ φόβου ανακαλύψεώς του υπό της πολιτοφυλακής. Ο Εκπ. Ακρίτας είναι η πρώτη εφημερίς εθνικών αρχών ήτις εξεδόθη εν Φλωρίνη, αλλά της οποίας η προϊστορία αρχίζει από τα όρη ακόμα και της οποίας προάγγελοι υπήρξαν αι συνταχθείσαι προκηρύξεις».

42. Αρχείο Ε.Β.Ε., εφημ. *Εκπαιδευτικός Ακρίτας*, αρ. 8, 6.5.1945, «Εκ των 250 διδασκάλων μόνον 5 είναι αυτονομισταί ή κομμουνισταί, οι οποίοι έδρασαν αντεθνικώς και δεν πρόκειται ως εκ τούτου να ανήκουν εις τον κλάδον μας. Όλοι οι άλλοι είναι εθνικόφρονες και ως εκ τούτου περιττεύει η λέξις «Εθνικόφρων» διότι δεν υπάρχει σύλλογος μη εθνικοφρόνων ώστε να δικαιολογείται η διάκρισις η οποία εκ πρώτης όψεως δείχνει ότι υπάρχει και έτερος».

43. Αρχείο Ε.Β.Ε., εφημ. *Εκπαιδευτικός Ακρίτας*, αρ.7, 21.4.1945, «Ο εκ ... Φλωρίνης απόφοιτος του Εθνικού Οικοτροφείου και διδασκαλείου

Οι συγκεκριμένες ενέργειες συμπλέουν με επανίδρυση τον Φεβρουάριο του 1945 του φορέα «Ηνωμένη Παράταξις Εθνικοφρόνων» κύριος κορμός του οποίου ήταν το Λαϊκό Κόμμα. Με το δημοψήφισμα της 1ης Σεπτεμβρίου 1946 και την επιστροφή του Γεωργίου Β' η εθνικοφροσύνη απέκτησε το αναγκαίο εθνικό σύμβολο πολιτικής και ιδεολογικής ενότητας. Για τους βασιλόφρονες ο θρόνος αποτέλεσε το κύριο ανάχωμα στις επεκτατικές διαθέσεις του «σλαβοκομμουνισμού».⁴⁴

Τον Μάιο του 1945, μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας (Φεβρουάριος 1945) ο Εθνικός Σύλλογος Εκπαιδευτικών φαίνεται ότι προετοίμαζε υποδοχή με κονγκάρδες και σημαίες των ελληνικών και συμμαχικών στρατευμάτων, ενέργεια που αποτράπηκε «τη επεμβάσει συναδέλφων θεωρουμένων ως εκ της θέσεώς των και της πείρας ως εκπαιδευτικών και εθνικών αυθεντιών».⁴⁵

Όστόσο η αρραγής παράταξη των γηγενών εθνικοφρόνων εκπαιδευτικών βάλλεται την περίοδο 1955-1956 εκ των έδων.

Φλωρίνης «συναγωνιστής» Π.Κ., Δημ/λος και Έφεδρος Ανθ/γός του Ελληνικού Στρατού, ο οποίος επί Κατοχής και Εαμοκρατίας διεκήρυττε ότι «ουδέποτε υπήρξε Έλληνα αλλά Φιλέλληνα» και τελευταία ως Σλαυομακεδών διεύθυνε με τον έτερον Σλαύον Ι. Καλαϊντζίδη και τον εθελοντή του Βουλγάρικου Στρατού Κατοχής Αν. Μακεδονίας και «συντρόφου» Αλέκου Χατζητάσκου τη «Λαϊκήν Παιδείαν», τώρα παραγγέλλει ότι δεν υπήρξε Βούλγαρος αλλά παρυσύρθη ως Σλαυομακεδών από τον όμοιό του Μιχάλη Παπασπυρίδωνα (Μπάλκωφ). Όποιο κι αν παραδεχθώμεν δεν είναι ίδιον μορφωμένου και τιμητικόν διά μέλος της διδασκαλικής οικογενείας».

44. Βάιος Καλογρηάς, «Η πολιτικο-ιδεολογική ταυτότητα της εθνικοφροσύνης στην ταραγμένη δεκαετία του '40», στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα, 2011, σ. 841-855.

45. Αρχείο Ε.Β.Ε., εφημ. *Εκπαιδευτικός Ακρίτας*, αρ. 19, 7.1.1946. «Είναι η ομάς των εκπαιδευτικών ήτις προητοίμαζε την υποδοχή των οσονούπω αφικνουμένων Ελ. και συμμαχικών στρατευμάτων μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας ένθα θα παρίστατο και η οργάνωσις με κονγκάρδες κυανολεύκους και με μια τεράστιαν ελληνικήν σημαίαν εν τη οποία θα υπήρχαν τα αρχικά Ε.Σ.Ε.Φ., ήτοι Εθνικός Σύλλογος Εκπαιδευτικών Φλωρίνης, γεγονός το οποίον εματαιώθη».

Γηγενείς, πρώην στελέχη της αντίπαλης παράταξης την περίοδο της κατοχής που εντάχθηκαν στους εθνικόφρονες μετά τη Βάρκιζα και πολέμησαν ως έφεδροι μετά τον Εμφύλιο διαμόρφωσαν καταγγελίες σε βάρος της ελίτ των γηγενών εθνικοφρόνων δασκάλων που είχαν πρωτοστατήσει παίρνοντας εθνικές θέσεις την περίοδο της κατοχής και των σλαβομακεδονικών σχολείων. Ειδικότερα ως μη ευνοημένοι στον ίδιο βαθμό από το μετεμφυλιακό κράτος τούς κατήγγειλαν διαμορφώνοντας τη θεωρία πως αυτοί, στις αρχές του 1945, μεσούσης της κυριαρχίας του ΕΑΜ/ΚΚΕ στην περιοχή της Φλώρινας, είχαν ενδώσει στη διδασκαλία και παρουσίαση θεατρικών έργων στη σλαβομακεδονική διάλεκτο.⁴⁶ Η συγκεκριμένη καταγγελία εκπίπτει μετά από έρευνα που διεξάγει ο Επιθεωρητής στοιχειώδους εκπαίδευσης Γεώργιος Πάλλας το 1955.⁴⁷

46. Ιδιωτικό Αρχείο Β.Μ., Αναφορά Σ.Ε. ή Α.Ε., προς τον Επιθεωρητή των Δημοτικών, Σχολείων Φλωρίνης Εις εκτέλεσιν του υπ' αριθ 684/30-3-1955 εγγράφου του Επιθεωρητή, 11.4.1955. «Τας αρχάς του έτους 1945 εις Κλαδορράχην επιδάχθησαν και επαίχθησαν δύο βουλγαρικά έργα ήτοι «Αιματωμένος γάμος» και το «Τσκατσίρι Πασάς» το οποίον εσατύριζεν και εχλεύαζεν τον αείμνηστον οπλαρχηγόν του Μακεδονικού αγώνος Τσκατσίραν Ιωάννη και Νομάρχην Φλωρίνης επί πρωθυπουργίας Μεταξά. Το εν επαίχθη και εις Πολυπλάτανον. Ανέφερον δε Υμίν εις το γραφείον Υμών ότι, τα ανωτέρω έργα επιδάχθησαν και επαίχθησαν παρόντων και των δημοδιδασκάλων τούτων εις το χωρίον, έλαβον δε μέρος και συγγενείς των, του ενός δε και ο αδελφός αυτού, μετά του οποίου συζούσε εν τη αυτή οικία. Τα ανωτέρω είναι αναμφισβήτητα, δεδομένου ότι επαίχθησαν δημοσία και ενώπιον απάντων των κατοίκων της Κοινότητας. Αφού, λοιπόν, δεν εστάθησαν ικανοί να αποτρέψουν ένα τοιούτον έγκλημα κατά της Πατρίδος, και δεν επαρουσιάσθη εις άλλην κοινότητα, διά ποίαν εθνικήν δράσιν αμείβονται, επαινούνται και προτείνονται σήμερα διά προαγωγήν κατ' εκλογήν; Τί έπραξαν ως δημ/λοι και κατά πόσον εξεπλήρωσαν το Εθνικόν των καθήκων;».

47. ΓΑΚ Φλώρινας, Α.Ε.Ε. Διοικ. 22.1, Αλληλογραφία σχετική με κατηγορούμενους για αντεθνική δράση, Γενική Επιθεώρησις Στοιχειώδους εκπαιδεύσεως Δ' περιφέρειάς Εν Θεσσαλονίκη τη 30.6.1955. «Επί του υποβληθέντος διά της υπ' αριθ. 37 ε. π. αναφοράς υμών πορίσματος ενεργηθείσης ανακρίσεως, γνωρίζομεν υμίν ότι δέον να τεθή τέρμα εις την υπόθεσιν ταύτην, αποφευγομένης της δημιουργίας περαιτέρω θορύβου περί το ζήτημα

3.2. Το διακύβευμα της διεύρυνσης της παράταξης των εθνικοφρόνων γηγενών εκπαιδευτικών (Φεβρουάριος 1945-1949)

Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου ο αντικομμουνισμός κυριάρχησε ιδεολογικά και καθόρισε τους θεσμούς και το νομικό καθεστώς των ελευθεριών, ενώ διαχώριζε όσους θεωρήθηκαν εθνικόφρονες και όσους θεωρήθηκαν μη εθνικόφρονες, επειδή επιδίωκαν την ανατροπή του πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος. Νομική έκφραση του αντικομμουνισμού ήταν το Γ' Ψήφισμα, το οποίο περιόριζε βασικές ελευθερίες των πολιτών και κήρυττε έναν άτυπο στρατιωτικό νόμο άτυπου στην Ελλάδα.⁴⁸

Μέσα στο κλίμα του διπολισμού και της τρομοκρατίας η ομάδα των γηγενών εκπαιδευτικών, η οποία είχε συμμετάσχει στον ΕΛΑΣ την περίοδο της Κατοχής, είχε ανανήψει, όμως, μετά τη Βάρκιζα και είχε λάβει μέρος στον Εμφύλιο της περιόδου 1946-1949 έγινε δεκτή στην παράταξη των εθνικοφρόνων η διεύρυνση της οποίας ήταν πλέον επιβεβλημένη για να συμμετάσχει στις κατοπινές πολιτικές εξελίξεις. Οι συγκεκριμένοι εκπαιδευτικοί έγιναν δεκτοί ως έχοντες αγωνιστεί στον Εμφύλιο ως έφεδροι υπέρ του εθνικού κράτους.

Οπωσδήποτε, η εθνικόφρων παράταξη που συγκροτήθηκε μετά τον Εμφύλιο είχε όλα τα χαρακτηριστικά ενός καθεστώτος που βασιζόταν στον αντικομμουνισμό και στις αξίες του.⁴⁹

...δεδομένου ότι ούτε η ενοχή τούτων αποδεικνύεται εκ των ενεργηθεισών ανακρίσεων ούτε και εστερημένα παντελώς βάσεως τυγχάνουσι τα λεχθέντα...Επί τούτοις κρίνομενσκοπίμον να υπογραμμίσωμεν την ανάγκην όπως διά στοργικής έναντι όλων των διδλων διαθέσεως υμών και διά καταλλήλων εις πάσαν περίστασιν νουθεσιών σας επιδιώξητε την αποκατάστασιν της διασαλευθείσης ψυχικής ενότητος μεταξύ των δλων της Περιφέρειας».

48. Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας, η διαμόρφωση του ελληνικού κράτους, 18ος-21ος αι.*, Αθήνα, Πόλις, 2013, σ. 705-706.

49. Μιχάλης Λιμπεράτος, *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου πολέμου - Κοινωνική πόλωση, αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελ-*

Η συγκεκριμένη μάλιστα ομάδα πρωταγωνίστησε στη Φλώρινα στη συγκρότηση του «Συλλόγου Εφέδρων Πολεμιστών» και αποκαταστάθηκε στο μετεμφυλιακό κράτος, δημιουργώντας ταυτόχρονα τις προϋποθέσεις για την άσκηση πολιτικών πιέσεων και τη διεκδίκηση προσωπικών ωφελημάτων.⁵⁰ Γιατί οπωσδήποτε, τη μετεμφυλιακή περίοδο που ξεκίνησε το 1949, στο πλαίσιο της οργάνωσης της κοινωνίας στη βάση των αντιλήψεων των («εθνικώς φρονούντων») και των νικητών του Εμφυλίου,⁵¹ η εκπαιδευτική κοινότητα διεκδίκησε ρόλους και πέραν των ορίων των εκπαιδευτικών της καθηκόντων.

3.3. *Οι ιδεολογικοί ελεγκτικοί μηχανισμοί του μετεμφυλιακού κράτους: οι διαδικασίες ελέγχου των κατηγοριών περί εθνικής επικινδυνότητας*

Σύμφωνα με τον νόμο 1857/1951⁵² «περί διαβαθμίσεως και προαγωγής των Επιθεωρητών στοιχειώδους εκπαίδευσέως» προσδιορίστηκαν οι όροι συμμετοχής στον διαγωνισμό για τον διορισμό Επιθεωρητών και καθορίστηκε ο αριθμός των θέσεων των Επιθεωρητών. Το ίδιο έτος με τον Α.Ν. 1920/27.8.1951 «περί αυξήσεως του αριθμού των εκπαιδευτικών περιφερειών Στοιχειώδους Εκπαίδευσέως» αυξήθηκαν κατά είκοσι οι θέσεις των

λάδα: Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006, σ. 319· Βάιος Καλογρηάς, *Το αντίπαλο δέος. Οι εθνικιστικές οργανώσεις αντίστασης στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2012· Νίκος Μαραντζίδης, «Οι ένοπλοι εθνικιστές αρχηγοί της Κατοχής στη Βόρεια Ελλάδα», στο Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Οι άλλοι Καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της κατοχής και του εμφυλίου*, Αθήνα, Εστία, 2007, σ.32-35.

50. Ιδιωτικό Αρχείο Β.Α., Αναφορά Σ.Ε. ή Α.Ε., και άλλων Εφέδρων, απάντων δημ/λων Φλωρίνης, Εν Φλωρίνη τη 29 Μαρτίου 1955, προς Αλέξανδρον Παπάγον, Πρόεδρον της Κυβερνήσεως, Αθήνας.

51. Α. Αθανασιάδης, «Όψεις της πολιτικής και κοινωνικής συγκρότησης στην πόλη της Φλώρινας», ό.π., σ. 121-123.

52. ΑΝ 1857/1951, ΦΕΚ 185/23.6.1951.

Επιθεωρητών Δημοτικών Σχολείων Σ.Ε. και διορίστηκαν επιπλέον άλλοι 22 νέοι Επιθεωρητές Δημοτικής Εκπαίδευσης, μεταξύ των οποίων διορίστηκε Επιθεωρητής ο Γεώργιος Πάλλας στη Φλώρινα.⁵³

Οι αξίες της εκπαίδευσης ήταν συνυφασμένες με το πνεύμα του νέου Συντάγματος που ψηφίστηκε το 1952. Σύμφωνα με το άρθρο 16 που αφορούσε θέματα παιδείας και εκπαίδευσης οριζόταν ότι η «Η παιδεία τελεί υπό την ανωτάτην εποπτεία του Κράτους και ενεργείται δαπάνη αυτού ή των οργανισμών τοπικής αυτοδιοικήσεως». Με το ίδιο άρθρο, οριζόταν και ο ελληνοχριστιανικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης: «Εις πάντα τα σχολεία μέσης και στοιχειώδους εκπαιδύσεως η διδασκαλία αποσκοπεί την ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και την ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάση των ιδεολογικών κατευθύνσεων του Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού».⁵⁴

Τα πιστοποιητικά θεσμοθετήθηκαν με τον νόμο 516 του 1948 της κυβέρνησης Σοφούλη, ώστε να καλύπτουν όλο τον δημόσιο τομέα. Ήταν απαραίτητα για την κατάληψη θέσεως δημόσιου ή δημοτικού υπαλλήλου, σε τράπεζες, σε κρατικούς οργανισμούς ή ιδρύματα κοινής ωφέλειας ακόμα και σε πολλές ιδιωτικές επιχειρήσεις. Επίσης, μεταξύ άλλων, για την εγγραφή στα πανεπιστήμια, τη λήψη υποτροφιών,⁵⁵ την έκδοση άδειας οδήγησης, άδειας κυνηγιού, διαβατηρίου, άδεια μικροπωλητή και άδειας μετανάστευσης.⁵⁶

53. AN 1920/1951, ΦΕΚ 192/27.8.1951

54. Σοφία Σελεμίδου, «Θεσμός του Επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης ως μηχανισμός εκπαιδευτικής αξιολόγησης και κοινωνικού ελέγχου. Η περίπτωση του Επιθεωρητή Κωνσταντίνου Μπέντα (1950-1951)», ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Φλώρινα 2017.

55. Μιχάλης Φύλλας, «Αντικομμουνισμός, πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων από το 1938 έως το 1974, μέσα από τα πρακτικά συνεδριάσεων μιας πανεπιστημιακής σχολής. Η περίπτωση της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Νέα Παιδεία* 171 (2019), 16-33.

56. Γιάννης Κάτρης, *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα 1960-1970*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 1974.

Το πιστοποιητικό ήταν αλληλένδετο με τον θεσμό των φακέλων. Για να εκδοθεί έπρεπε οι αρμόδιες αρχές ασφαλείας να ερευνήσουν τον ατομικό φάκελο του ενδιαφερόμενου αλλά και των ανθρώπων του συγγενικού του περιβάλλοντος. Με αυτόν τον τρόπο οι κρατικές αρχές υιοθετούσαν την αρχή της οικογενειακής ευθύνης, σύμφωνα με την οποία η αίτηση κάποιου για έκδοση του πιστοποιητικού ήταν δυνατόν να απορριφθεί λόγω ύποπτης πολιτικής δραστηριότητας συγγενών του, ακόμα και σε χρονικό διάστημα στο παρελθόν, όταν ο ίδιος δεν είχε ακόμα γεννηθεί.⁵⁷

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο διενεργήθηκαν οι ανακρίσεις για τις αλληλοκαταγγελίες των γηγενών εθνικοφρόνων εκπαιδευτικών την περίοδο 1955-1956. Ελεγκτικό ρόλο άσκησε ο Επιθεωρητής Γεώργιος Πάλλας αρχικά για την ευδόκιμη υπηρεσία τους ως δασκάλων, ενώ διερεύνησε και την ιστορία τους ως εκπαιδευτικών. Ακολούθησε η γνωμάτευση επί των δεδομένων Εκθέσεων του Πάλλα του Γενικού Επιθεωρητή Θεσσαλονίκης. Ενεργοποιήθηκαν στη συνέχεια οι μηχανισμοί ένορκων διοικητικών εξετάσεων των εμπλεκόμενων εκπαιδευτικών αλλά συλλέχτηκαν και μαρτυρικές καταθέσεις. Το ερώτημα ήταν αυτή τη φορά η ύπαρξη ή η μη ύπαρξη αντεθνικής δράσης. Στη διαδικασία παρενέβησαν με Εκθέσεις η Ασφάλεια, ο πρώην κατοχικός Νομάρχης και αυτόκλητοι παράγοντες του τοπικού πολιτικού και κοινωνικού φάσματος. Η απόφαση θα πρέπει να ήταν αθωωτική.

Συμπεράσματα

Κάτω από την επίδραση των συγκυριών που προαναφέρθηκαν, η παράταξη των εθνικοφρόνων εκπαιδευτικών, στη διάρκεια της δεκαετίας 1950-1960, δηλαδή τη μετεμφυλιακή περίοδο, διχάστηκε και διαμορφώθηκαν στον νομό της Φλώρινας δύο μικρότερες παρατάξεις, εκείνοι που επιδίωξαν να εξαρτηθούν

---

57. Στο ίδιο.

σουν την προηγούμενη στάση τους με τη νομή των αξιωμάτων και την άλωση των ευκαιριών για εξέλιξη και εκείνοι που δεν ανταμείφτηκαν.

Το αποτέλεσμα ήταν να διαμορφωθούν συγκρουσιακές πορείες, ανάμεσα στους «ευνοημένους» από το μετεμφυλιακό καθεστώς εθνικόφρονες εκπαιδευτικούς και στους πρώην Ελασίτες και νυν εθνικόφρονες εκπαιδευτικούς. Το ενδιαφέρον είναι πως ορισμένα μέλη της μιας ή της άλλης παράταξης χρησιμοποίησαν στο οπλοστάσιό τους κατηγορίες χαλκευμένες.

Στις καταγγελίες απουσιάζουν γεγονότα με όρους ιστορικής τεκμηρίωσης. Στη βάση αυτής της διεκδίκησης, οι καταγγελίες, προκαλούν εύλογα ερωτήματα αλλά δεν αποτελούν τεκμηρίωση των κατηγοριών. Στο πλαίσιο των κατηγοριών αυτών κάποιοι βγαίνουν υπερπατριώτες και κατηγορούν τους άλλους.

Οι καταγγελίες εκατέρωθεν, διαμορφώνουν μια νοσηρή αντίληψη, απόρροια του κλίματος που παρενέβαινε στη συμπεριφορά των ανθρώπων, αναδεικνύοντας τις κακοήθειες σε πατριωτισμό ή αντιστροφή.

B I B Λ Ι Ο Κ Ρ Ι Σ Ι Ε Σ

Ανδρέας Καζαμίας, *Ο Σωκράτης και η Ανθρωπιστική Παιδεία στη Νεωτερικότητα. Κρίση Παιδείας και Δημοκρατίας*, Αθήνα, Ίων, 2021.

ΜΕ ΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ Ανδρέα Μ. Καζαμία με συνδέει πολύχρονη και πολύμορφη συνεργασία. Έμαθα το όνομά του κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών στο Παρίσι, διαβάζοντας το βιβλίο του Vexiliard, A. *La Pédagogie Comparée*. Paris: P.U.F., 1967, το οποίο αφιερώνει ένα ολόκληρο υποκεφάλαιο στην επιστημονική ανάλυση των εκπαιδευτικών αλλαγών που πρότειναν τη δεκαετία του 1960 οι Καζαμίας και Μασσιάλας.

Εκτός από την υπερηφάνεια που ένιωσα ως Έλληνας για τη μνεία δύο πατριωτών μου στο εν λόγω βιβλίο, γεννήθηκε μέσα μου η επιθυμία να τους γνωρίσω προσωπικά, η οποία πραγματοποιήθηκε λίγα χρόνια αργότερα. Τους συνάντησα στην Αθήνα και τους δύο και συνεργάστηκα στενά μαζί τους. Στο παρόν σημείω-

μά μου θα αναφερθώ μόνο στον Καζαμία. Όσον αφορά τον Μασσιάλα έχω επιμεληθεί μαζί με τον Γ. Φλουρή ειδικού τόμου προς τιμή του.

Ο διεθνώς γνωστός καθηγητής Α.Μ. Καζαμίας ήταν ο κύριος εισηγητής της πρότασης για την εκλογή μου ως καθηγητή της Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, το 1982, στο οποίο ο ίδιος είχε ήδη μετακληθεί από το Πανεπιστήμιο Wisconsin των Η.Π.Α., όπου υπηρέτούσε. Επί δέκα περίπου χρόνια συνυπήρξαμε ως μέλη Δ.Ε.Π. στη Φιλοσοφική του Πανεπιστημίου Κρήτης και αναπτύξαμε στενή και γόνιμη συνεργασία τόσο στον τομέα της διδασκαλίας και της έρευνας όσο και στην οργάνωση σημαντικών συνεδρίων, στη συγγραφή κοινών μελετών και στην από κοινού επιμέλεια συλλογικών επιστημονικών έργων.

Η κριτική στάση του Ανδρέα έναντι ποικίλων εκπαιδευτικών και παιδαγωγικών θεμάτων, οι καινοτόμες προσεγγίσεις τους και οι οξυδερκείς αναλύσεις του

ως προς την έννοια, το περιεχόμενο και τον ρόλο της παιδείας με επηρέασαν βαθύτατα. Η σχέση μου μαζί του υπήρξε καθοριστική στη διαμόρφωση της δικής μου επιστημονικής ταυτότητας. Ανάλογη επίδραση θεωρώ ότι άσκησε ο Καζαμιάς και σε άλλους ομήλικους ή και νεότερους συναδέλφους μου. Δεν είναι υπερβολή ο ισχυρισμός ότι ο Καζαμιάς συνετέλεσε στην αναθεώρηση των απαρχαιωμένων παιδαγωγικών αντιλήψεων που επικρατούσαν στη χώρα μας έως τα τέλη της δεκαετίας του 1970, ιδιαίτερα στους τομείς της Συγκριτικής Παιδαγωγικής, της Εκπαιδευτικής Πολιτικής και της Ιστορίας της Παιδείας. Περιλαμβάνεται, επίσης, ανάμεσα σ' αυτούς που διαμόρφωσαν τους παιδαγωγούς της γενιάς μου, οι οποίοι, κατά την ταπεινή μου γνώμη, έδωσαν νέα επιστημονική υπόσταση στην Ελληνική Παιδαγωγική Επιστήμη. Για όλα αυτά του είμαστε ευγνώμονες.

Κεντρικό στοιχείο του παιδαγωγικού του προβληματισμού, τον οποίο ο Καζαμιάς έθετε με έντονο τρόπο τόσο κατά τη διδασκαλία του στα Πανεπιστήμια των Η.Π.Α. και της Ελλάδας, στα οποία υπηρέτησε, όσο και στα συνέδρια στα οποία συμμετείχε, καθώς και στα πολυάριθμα συγγράμματά του ήταν η ανα-

ζήτηση απάντησης σε κρίσιμα παιδαγωγικά ερωτήματα, όπως είναι τα ακόλουθα:

- Ποια παιδεία οφείλουμε να δώσουμε στον σύγχρονο πολίτη της τεχνοκρατούμενης κοινωνίας μας, στον άνθρωπο που ζει στην κοσμοπόλη της παγκοσμιοποίησης, όπως γράφει ο ίδιος σε πολλές μελέτες του;
- Ποια πρέπει είναι τα θεμέλια αυτής της παιδείας;
- Με ποιο τρόπο θα δοθεί αυτή στα μέλη του νεόκοσμου της εποχής μας;
- Προσφέρουν σήμερα, τα εκπαιδευτικά συστήματα και ιδιαίτερα το ελληνικό την παιδεία αυτή; Αν όχι, τι μπορεί να γίνει;

Γύρω από τα παραπάνω ζητήματα περιστρέφεται και το περιεχόμενο του πρόσφατου βιβλίου του Καζαμιά που φέρει τον τίτλο: «Ο Σωκράτης και η Ανθρωπιστική Παιδεία στη Νεωτερικότητα. Κρίση Παιδείας και Δημοκρατίας», το οποίο εκδόθηκε από τον εκδοτικό οίκο «Ίων» και εντάσσεται στη σειρά Homo Humanus Novus, την επιμέλεια της οποίας έχει ο Επίκουρος Καθηγητής Γεώργιος Τζάρτζας.

Το βιβλίο, συνολικής έκτασης 323 σελίδων, προλογίζει ο καθηγητής του Ε.Κ.Π.Α. Χριστόφορος

Χαραλαμπίκης. Διαιρείται σε οκτώ ενότητες από τις οποίες πέντε είναι γραμμένες στην ελληνική γλώσσα και τρεις στην αγγλική. Καθεμιά από αυτές αφιερώνεται στην εξέταση μιας πτυχής της ζητούμενης παιδείας. Στηριζόμενος ο συγγραφέας στην κριτική ανάλυση της σύγχρονης εκπαιδευτικής πραγματικότητας και επικαλούμενος την άποψη κορυφαίων διανοητών, Ελλήνων και ξένων, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η παιδεία διέρχεται σήμερα, σε παγκόσμιο επίπεδο, βαθύτατη κρίση. Επικρίνει τα σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα αλλά και τους διεθνείς οργανισμούς, οι οποίοι ασχολούνται με την εκπαίδευση, επειδή δίνουν έμφαση στην εργαλειακή εμπορεύσιμη γνώση και δεν ενδιαφέρονται στον βαθμό που απαιτείται για την «παιδεία της ψυχής», με την έννοια που δίδει στον όρο αυτό ο Σωκράτης. Ο Καζαμιάς υποστηρίζει στο εν λόγω βιβλίο του ότι ο παραπάνω προσανατολισμός της εκπαίδευσης έχει ποικίλες αρνητικές συνέπειες. Ανάμεσα σ' αυτές περιλαμβάνονται:

α) η αξιολόγηση της εκπαίδευσης με κριτήρια, τα οποία χρησιμοποιούνται στις επιχειρήσεις και συγκεκριμένα με βάση την παραγωγικότητά της, την αποτελεσματικότητά της, την

ικανοποίηση των αναγκών της αγοράς εργασίας και την απόκτηση κέρδους, όπως τονίζει η Αμερικανίδα φιλόσοφος Nussbaum, ενώ παραμελείται η ψυχική καλλιέργεια των πολιτών,

β) η έμφαση σε περιορισμένο φάσμα γνώσεων και δεξιοτήτων και συγκεκριμένα στις θετικές επιστήμες, στις τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας και στην επιχειρηματικότητα,

γ) η υποτίμηση άλλων τομέων όπως είναι π.χ. οι ελευθέρες τέχνες (liberal arts) και οι δραστηριότητες, οι οποίες καλλιεργούν την ενσυναίσθηση, υποβοηθούν την αυτοπραγμάτωση του ατόμου και υπηρετούν τη διαμόρφωση υπεύθυνων πολιτών,

δ) η μετατροπή της παιδείας από δημόσιο αγαθό σε εμπορεύσιμο προϊόν, η ποιότητα του οποίου διαφοροποιείται, μέσω της ιδιωτικοποίησης, ανάμεσα στους έχοντες και κατέχοντες και στους κοινωνικο-οικονομικά αδυνάτους,

ε) η ενίσχυση της τάσης αυτής κατά την περίοδο της νεωτερικότητας, έχει ως αποτέλεσμα την απορρύθμιση της λειτουργίας της πολιτείας,

στ) η μείωση της αυτονομίας και της σχετικής ανεξαρτησίας των εκπαιδευτικών, οι οποίοι λειτουργούν ως ετεροκατευθυ-

νόμιοι τεχνοκράτες που εκτελούν άνωθεν εντολές και όχι ως εμπνευσμένοι πρωτοπόροι καθοδηγητές των διδασκομένων και φορείς της «παιδείας της ψυχής» τους.

Αξιοποιώντας ο Καζαμίας την πλατωνική αλληγορία του σπηλαίου, γράφει «[...] ο σημερινός άνθρωπος εγκλωβίζεται σε ένα σπήλαιο πληροφοριακού, τεχνικοεπιστημονικού, εργαλειακού ορθολογισμού, ένα σπήλαιο αγοραίας εργαλειακής γνώσης και κατάρτισης και ωφελμιστικής και χρησιμοθηρικής εκπαίδευσης, ένα «απάνθρωπο» σπήλαιο χωρίς ανθρωπινες ιδιότητες, διαθέσεις αξίες, συναισθήματα, ροπές νου και αρετές. Με άλλα λόγια στον νεόκοσμο της παγκοσμιοποίησης ο σύγχρονος άνθρωπος εγκλείεται σε ένα σπήλαιο απαιδευσίας και όχι παιδείας, δηλαδή χωρίς καλλιεργημένο νου και ψυχή... χωρίς ψυχαγωγία» (σ. 34-35).

Λύση στο πρόβλημα αυτό, η οποία θα απεγκλωβίσει τον πολίτη από την απαιδευσία, είναι, κατά τον Καζαμίας, η αναβάπτιση της παιδαγωγικής ιδεολογίας στα νόματα της φιλοσοφίας των Αρχαίων Ελλήνων και ιδιαίτερα στις απόψεις του Σωκράτη, όπως αυτές παραδόθηκαν από τον Πλάτωνα. Με τον τρόπο αυτό δίδεται απάντηση στο ερώτη-

μα: Γιατί ο Σωκράτης σήμερα, στην οποία αφιερώνεται η πρώτη ενότητα του συγκεκριμένου βιβλίου.

Στην ενότητα αυτή επισημαίνεται ότι ύψιστος σκοπός της σωκρατικής διδασκαλίας δεν είναι η διανοητική μόνο καλλιέργεια του ανθρώπου. Παράλληλα με αυτήν, πρέπει να επιδιώκονται η ηθική του βελτίωση, η καλλιέργεια του εσωτερικού του κόσμου, η φροντίδα της ψυχής του, η οποία αποτελεί, κατά τον Jaeger Werner, το «εν τω ανθρώπω θεϊόν», η φρόνηση και η αλήθεια.

Καθοριστικό ρόλο στην επίτευξη της παραπάνω επιδίωξης διαδραματίζει ο «παιδαγωγικός έρωτας», η σχέση, με άλλα λόγια, μεταξύ παιδαγωγού και παιδαγγούμενου, η αμοιβαία μεταξύ τους έλξη και κυρίως η λαχτάρα του δεύτερου να «γεννήσει» το καλό το οποίο εγκυμονεί (τόκος κατά την ψυχήν/ τόκος εν τω καλώ) με τη βοήθεια του πρώτου.

Στη δεύτερη ενότητα του βιβλίου του ο Καζαμίας προσπαθεί να συσχετίσει τον επιστημονικό μύθο του Προμηθέα και τις αλλεπάλληλες θυσίες και θανατώσεις που μνημονεύονται στα κείμενα των αρχαιοελληνικών τραγωδιών με τη θυσία της ανθρωπιστικής παιδείας στον βωμό του παγκόσμιου φονταμε-

νταλισμού της αγοράς εργασίας και της χίμαιρας της παγκοσμιοποίησης. Αρχίζει από τη θυσία της Ιφιγένειας στην Αυλίδα και καταλήγει φαντασιακά στον σφαγιασμό του Αγαμέμνονα από τη σύζυγό του Κλυταιμνήστρα και στο μητροκτόνο Ορέστη, αντιστοιχίζοντας αριστοτεχνικά καθένα από τα τραγικά αυτά επεισόδια με τις διαδοχικές φάσεις υποβάθμισης και απαξίωσης της ανθρωπιστικής παιδείας στο παγκόσμιο εκπαιδευτικό γίγνεσθαι.

Οι παραπάνω θέσεις του συγγραφέα του υπό κρίση βιβλίου για την απαξίωση της ανθρωπιστικής παιδείας και κυρίως η πεποιθήσή του ότι η ανάδειξη και η υιοθέτηση των υψηλών ιδεωδών που εμπεριέχονται στα κείμενα των Αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων και τραγικών ποιητών μπορούν να αντισταθμίσουν τις αρνητικές συνέπειες του νεόκοσμου στην εκπαίδευση προβάλλονται πιο έντονα στην τρίτη και τέταρτη ενότητα του βιβλίου του. Στις ενότητες αυτές αλλά και στις επόμενες παραθέτει τις βασικές θέσεις πολλών σύγχρονων πολιτικών, φιλοσόφων, κοινωνιολόγων και άλλων διακεκριμένων διανοουμένων, όπως της Nussbaum, του Castells, του Nair, του Taguieff, του Barber, της De Romilly, του West, του

Παπανούτσου, του Σταμάτη, του Τσουκαλά, του Καστοριάδη, της Μονάχου και άλλων στοχαστών για την αξία και τη σημασία της ανθρωπιστικής παιδείας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά του συγγραφέα στη σχέση ανάμεσα στον νεόκομο της παγκοσμιοποίησης και την κρίση παιδείας στην Ελληνική Δημοκρατία (σ. 118-168). Στο πλαίσιο αυτό εξετάζονται τα παρακάτω τέσσερα «επεισόδια» μεταρρύθμισης της ελληνικής εκπαίδευσης, τα οποία θεωρούνται ως οι πιο σημαντικές προσπάθειες εκσυγχρονισμού της από τα μέσα του 20ού αιώνα μέχρι σήμερα: α) η μεταρρύθμιση του 1964, β) η μεταρρύθμιση του 1976-77, γ) η μεταρρύθμιση του 1985 και δ) η μεταρρύθμιση του 1997.

Όλοι οι πολιτικοί εισηγητές και οι λοιποί υποστηρικτές των μεταρρυθμιστικών αυτών προσπαθειών αναφέρονται στην προώθηση της ανθρωπιστικής παιδείας, αν και ο στόχος της ουσιαστικής εφαρμογής της δεν επιτεύχθηκε στον επιθυμητό βαθμό, όπως εύστοχα τονίζει ο καθηγητής Καζαμίας.

Στην πέμπτη ενότητα του βιβλίου του ο Καζαμίας προσεγγίζει την παιδεία του πολίτη ως θεμέλιο της Δημοκρατίας και ιδιαίτερα της ελληνικής. Υπο-

στηρίζει με ιδιαίτερη έμφαση την άποψη ότι το σχολείο έχει χρέος να διαπαιδαγωγήσει πολιτικά τους νέους, κάτι που δεν μπορεί να γίνει χωρίς στέρεη γενική παιδεία και, ειδικότερα, χωρίς ό,τι ο ίδιος αποκαλεί «παιδεία του πολίτη στη νεωτερική φιλελεύθερη εθνόπολη/έθνος-κράτος, όπως αυτό διαμορφώθηκε κατά τον 20ό αιώνα και κυρίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο».

Για να λειτουργήσει το άτομο ως υπεύθυνος πολίτης μέσα στην νέα κοσμοπόλη είναι απαραίτητο να διαθέτει όχι μόνο γνώση των κανόνων της συλλογικής ζωής και της συμβίωσης με άλλους, αλλά και συναισθηματικές και κοινωνικές δεξιότητες, τις οποίες μόνο μια σύγχρονη παιδεία του πολίτη μπορεί να του προσφέρει. Την παραπάνω άποψη θεμελιώνει και στην περίπτωση αυτή ο Καζαμιάς με επιχειρήματα, τα οποία αντλεί από κείμενα μεγάλων στοχαστών αλλά και από τις διακηρύξεις διεθνών οργανισμών. Κρίνοντας υπό το πρίσμα αυτό το ελληνικό σχολείο ο διαπρεπής συγγραφέας του υπό κρίση βιβλίου θεωρεί ότι υστερεί σημαντικά και διατυπώνει συγκεκριμένες προτάσεις για την αναμόρφωσή του.

Στην έβδομη ενότητα του εν λόγω βιβλίου ο συγγραφέας του εμβραθύνει ακόμη περισσότερο

στην αντίληψη ότι στην κοσμοπόλη της γνώσης είναι ανάγκη να επικρατήσει ένα σύστημα παιδείας που θα συνδυάζει αρμονικά την καλλιέργεια του νου με την αγωγή της ψυχής [education of mind (nous) and soul (psyche)] και θα καλλιεργεί σφαιρικά το άτομο. Η θέση αυτή θυμίζει την άποψη του Gardner, ο οποίο τάσσεται, επίσης υπέρ του homo humanus, ενώ εναντιώνεται στον homo barbarus και στον homo technologus.

Το βιβλίο ολοκληρώνεται (8η ενότητα) με ένα φανταστικό συμπόσιο Κριτικής Παιδαγωγικής, στο οποίο ο Καζαμιάς συζητά με τον Σωκράτη και με έναν από τους κορυφαίους νεότερους εκπροσώπους του κλάδου αυτού, τον Paulo Freire, υπό το άγρυπνο βλέμμα της θεάς Αθηνάς.

Στη φανταστική αυτή συζήτηση ο Paulo Freire αναπτύσσει τις απόψεις του για την «Παιδεία του Καταπιεσμένου» μέσω της οποίας θα επιτύχει την απελευθέρωσή του. Ο Σωκράτης εμφανίζεται ως σημαντικός κριτικός παιδαγωγός και κοινωνικός μεταρρυθμιστής. Κύριο στοιχείο της Κριτικής Παιδαγωγικής του Σωκράτη είναι ο «ηθικός έλεγχος», ο οποίος αποτελεί μια μέθοδο κάθαρσης της ψυχής από τα ψεύδη, τις συνέπειες και τις αντιφάσεις και

οδηγεί, όπως παρατηρεί ο Καρασμάνης, σε μια κατάσταση συνειδητής άγνοιας που είναι ανώτερη από την πλασματική γνώση. Τέλος, ο Καζαμιάς, ο οποίο κατατάσσει τον εαυτό του στους κριτικούς παιδαγωγούς, αναπτύσσει τις απόψεις του για μια αισθητική κριτική παιδαγωγική, μια παιδεία της ψυχής που θα προσφέρεται ισότιμα σε όλα τα μέλη της κοσμοπόλης στην οποία ζούμε.

Συνοψίζοντας όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως, μπορούμε να σημειώσουμε τα ακόλουθα.

Θεωρούμε πολύ σημαντικό το συγκεκριμένο βιβλίο, όχι μόνο διότι εκφράζει μια νέα κριτική προσέγγιση της ιδεολογίας και της λειτουργίας του σχολείου, η οποία βασίζεται στη φιλοσοφική θεώρηση των εκπαιδευτικών πραγμάτων μέσα από το πρίσμα των ιδεών των Αρχαίων Ελλήνων και ιδιαίτερα μέσα από τη διδασκαλία και το παράδειγμα της ζωής και του θανάτου του Σωκράτη. Προσδίδει στην ανθρωπιστική παιδεία, της οποίας ο Καζαμιάς είναι ένθερμος θιασώτης, μια σύγχρονη προσέγγιση που υπερβαίνει την παραδοσιακή αποστεωμένη αρχαιολατρία και της δίνει νέα δυναμική. Τονίζει την ανάγκη ενίσχυσης της γενικής παιδείας το νόημα της οποίας διευρύνει με την ανα-

βάθμιση της θέσης που κατέχουν στο σχολικό πρόγραμμα οι «ελευθέρια τέχνες» και η «αγωγή του πολίτη».

Κορυφαίο στοιχείο της αλλαγής που εισηγείται ο Καζαμιάς για να υπάρξει μια εκπαίδευση ικανή να ανταποκριθεί στις προκλήσεις του νεόκοσμου της παγκοσμιοποίησης και της κοινωνίας της γνώσης είναι ο επιτυχής συνδυασμός της καλλιέργειας του νου με την αγωγή της ψυχής. Στον τομέα αυτό υστερούν τα παγκόσμια συστήματα παιδείας και ιδιαίτερα το ελληνικό, το οποίο χαρακτηρίζεται από τη μονομερή έμφαση στην προσφορά και μηχανική αποστήθιση πληροφοριών, ενώ υποτιμά την επιδίωξη ευρύτερων παιδαγωγικών στόχων.

Η αλλαγή που προτείνει ο Καζαμιάς δεν περιορίζεται μόνο σε θεωρητικά ζητήματα. Επεκτείνεται και στο επίπεδο της διδακτικής πράξης, θεωρώντας ότι και στον τομέα αυτό επιβάλλεται να επικρατήσει η μαιευτική μέθοδος του Σωκράτη, ο οποίος προσποιούμενος άγνοια για τα εξεταζόμενα ζητήματα, βοηθούσε με κατάλληλα ερωτήματα τον συνομιλητή του να ανακαλύψει μόνος του την αλήθεια, να «γεννήσει τη γνώση».

Πρόκειται για ένα βιβλίο το οποίο πρέπει να μελετήσουν όχι

μόνον οι φοιτητές των Παιδαγωγικών Τμημάτων και των λεγόμενων Καθηγητικών Σχολών, αλλά και όλοι οι εν ενεργεία εκπαιδευτικοί και πολύ περισσότερο οι πολιτικοί και όποιοι άλλοι λαμβάνουν κρίσιμες αποφάσεις για την εκπαίδευση. Η αποδοχή της πρότασης του Καζαμιά, όπως διατυπώνεται στο συγκεκριμένο βιβλίο του είναι ίσως η καλύτερη μακροπρόθεσμη έξοδος από την κρίση που βιώνουμε τα τελευταία χρόνια, η οποία όπως δίκαια τονίζει ο ίδιος είναι πάνω απ' όλα κρίση παιδείας.

Εύχομαι στον εξαίρετο ακαδημαϊκό δάσκαλο, στον βαθυστόχαστο ερευνητή και αγαπητό

συνάδελφο, στον «θαλερό υπερενεργηκοντούτη νεανία» να έχει υγεία και δύναμη για να μπορέσουμε να γράψουμε μαζί το επόμενο βιβλίο μας, όπως επανειλημμένα μου λέει κατά τις τηλεφωνικές μας συνομιλίες. Πιστεύω πως η νοοτροπία του Έλληνα Ζορμπά, που χαρακτηρίζει όλες τις εκφάνσεις της ζωής του, συνδυασμένη με τη σοφία που γεννά η μακρόχρονη ενσχόλησή του με τη μελέτη της εκπαίδευσης σε παγκόσμιο επίπεδο θα κάμουν επικτική την πραγματοποίηση και αυτής της επιθυμίας του.

Μιχάλης Κασσωτάκης

* * *

Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης, *Τα «προοδευτικά ζιζάνια» του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από τον Αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στον Μακαρθισμό του Εμφυλίου*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2021.

ΣΕ ΜΙΑ ΠΑΛΙΑ συνέντευξή του ο Μίλαν Κούντερα λέει: «Η λήθη εμπεριέχει μια τόσο ισχυρή αρ-

νητική ενέργεια που μπορεί να απορροφήσει και να αφανίσει τα πάντα, και υπάρχουν δυνάμεις που εκμεταλλεύονται αυτή την ενέργεια, οργανώνοντας άμεσα τις διαδικασίες της λήθης για τους δικούς τους σκοπούς».¹ Η λήθη, μεταφορικά μια «μαύρη τρύπα» του πολιτισμού μας, αποκτά τη μεγαλύτερη αρνητική της ενέργεια, όταν με τη συνδρομή κράτους και θεσμών, προφανώς

1. Δημήτρης Πολιτάκης, «Η νοσταλγία των Ανατολικοευρωπαίων για τη Δύση, κάτι που ίσως δεν μπορούμε να αντιληφθούμε», *Lifo*, 22 Μαρτίου 2022.

στο πλαίσιο της κυρίαρχης ιδεολογίας ή των παγιωμένων θεσμικών καταλοίπων της, χρησιμοποιείται για να εδραιώσει ένα ταμπού: να επιβάλει σε ανθρώπους και γεγονότα την καταδίκη της μνήμης (*damnatio memoriae*) και τον εξοστρακισμό τους στη χαοτική τύρβη του παρελθόντος σαν να μην άφησαν καθόλου ίχνη, σχεδόν σαν να μην υπήρξαν, ενώ, παράλληλα, κάθε αναφορά σε αυτούς και αυτά νοείται ως έγκλημα καθοσίωσης εναντίον του έθνους και της Αυτής Εξοχότητας του θεσμού που υπηρέτησαν.

Αυτό ακριβώς επιχείρησε και κατάφερε με μεθοδικότητα και ιδεολογικό κυνισμό το εμφυλιακό και μετεμφυλιακό κράτος και ασφαλώς ο ηγετικός πυρήνας και ο αντικομμουνιστικός θεσμικός ιστός του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης εξαφανίζοντας από την ιστορία του επτά σημαντικούς καθηγητές του. Η πρόσφατη αναγνώριση της διανοητικής προσφοράς και της αντιστασιακής δράσης τους, την οποία οφείλουμε κυριολεκτικά και εκ του αποτελέσματος στην εξαιρετικά διεισδυτική και τεκμηριωμένη μονογραφία του Δημήτρη Μαυροσκούφη, παραπέμπει γενικότερα σε μια βούληση αναθεώρησης της θεσμικής σιωπής που είχε επιβληθεί ήδη από την

Απελευθέρωση στην εμβληματική «πόλη των φαντασμάτων».

Αυτή η βούληση αναθεώρησης —αν θέλουμε να είμαστε δίκαιοι— δεν είναι άσχετη ούτε με τις δράσεις που έχουν αναληφθεί στους χώρους του Α.Π.Θ. αναφορικά με τη συγκρότηση τόπων μνήμης για τη γενοκτονία των Εβραίων της πόλης και την καταστροφή και σύληση του νεκροταφείου τους ούτε με το ξέθαμα των σκελετών που έκρυβαν αιδημόνως και ευσχήμως οι αρχές της Θεσσαλονίκης πριν αναλάβει τον δημαρχιακό θώκο ο Γιάννης Μπουτάρης και πριν ενεργοποιηθούν αγωνιστές, όπως ο Τριαντάφυλλος Μηταφίδης, ο Σπύρος Σακέτας και ο Αλέκος Γρίμπας, οι οποίοι ζήτησαν την εκκαθάριση της μνημονικής ταυτότητας της πόλης και σύρθηκαν αναίτια στα δικαστήρια ούτε με την αναγνώριση του ιστορικού γεγονότος ότι η πόλη απελευθερώθηκε από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Δεν είναι επίσης άσχετες με τη δυναμική τοπικής αυτογνωσίας που δημιούργησαν αθροιστικά οι μονογραφίες της Ρένας Μόλχο, του Μαρκ Μαζάουερ, της Ρίνας Μπενβενίστε, του Στράτου Δορδανά, του αγωνιστή δημοσιογράφου Σπύρου Κουζινόπουλου και αρκετών άλλων που δεν μπορώ να αναφέρω, ξέροντας ότι τους αδικώ. Ωστό-

σο, οι παλινδρομήσεις στο σκοτεινό παρελθόν και στις «παγίδες της αρνητικής μνήμης» που ουδετεροποιείται δε θα λείψουν εύκολα από το τοξικό περιβάλλον πολλών ηγετικών κύκλων της πόλης. Μόλις πρόσφατα το Διοικητικό Εφετείο Θεσσαλονίκης, κατά τρόπο παράδοξο σε σχέση με τη νομική του εμβρίθεια, αρνήθηκε να νομιμοποιήσει μια οφειλόμενη πράξη απονομής ιστορικής δικαιοσύνης, κρίνοντας παράνομη τη μετονομασία της οδού Χρυσόχρου σε οδό Αλμπέρτου Ναρ.

Ο Μαυροσκούφης όμως κατάφερε να σπάσει το «κακό σπυρί», μίλησε για το ταμπού, διέλυσε το πέπλο της ένοχης σιωπής, ιστοριοποίησε τις πρακτικές απώθησης που ενεργοποιήθηκαν στο καθηγητικό σώμα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Δεν αποκατέστησε μόνο την ιστορική αλήθεια, επιτρέποντας σε μονογραφίες που θα γραφτούν στο μέλλον να πατήσουν σε ένα πολύ μεγάλο απόθεμα τεκμηρίων. Δεν αναδιέταξε μόνο τη μνημονική στρωματογραφία ενός ακαδημαϊκού θεσμού. Ίσως το σημαντικότερο από όσα κατάφερε είναι ότι εμφύσησε πνοή ζωής σε μηχανισμούς επανορθωτικής και μεταβατικής ιστορικής δικαιοσύνης σε τοπική αλ-

λά και σε πανελλήνια κλίμακα. Επανορθωτικής δικαιοσύνης, διότι καταργήθηκε με την εξονυχιστική του αρχαιακή έρευνα το μνημονικό καθεστώς της *damnatio memoriae* και αποκαταστάθηκαν οι αδικηθέντες από την ίδια τη Σύγκλητο του Πανεπιστημίου. Πρόκειται για μια σημαντική τελετουργία αυτο-κάθαρσης. Και μεταβατικής, παράλληλα, δικαιοσύνης, διότι η έρευνά του και ο καίριος παρεμβατικός της ρόλος θα διαμορφώσει τους όρους, ώστε τόσο το Α.Π.Θ. όσο και η Θεσσαλονίκη γενικότερα να αναμετρηθούν επιτέλους κριτικά με το σκοτεινό τους παρελθόν στο σύνολό του και χωρίς σπασμωδικές υπαναχωρήσεις.

Είναι γνωστή η αξιολόγηση μιας πορείας με γνώμονα το θουκυδίδειο «προς γαρ το τελευταίον εκβάν έκαστα των πριν υπαρξάντων κρίνεται». Στην ακαδημαϊκή πορεία του Δημήτρη Μαυροσκούφη αυτό ισχύει απόλυτα. Θα ήθελα να δείξω δι' ολίγων στη συνέχεια ότι όλο το ιστοριογραφικό έργο του Δημήτρη Μαυροσκούφη, όπως και το συναφές που αφορά την ιστορική κουλτούρα, συνείδηση και εκπαίδευση, δονείται από το αίτημα για αγώνα εναντίον της εσκεμμένης λήθης και των ταμπού, της «τύφλωσης» που θα έλεγε ο

Marc Ferro.² Διαπερνάται δηλαδή από μια πολιτική ηθική με πυρήνα την ιστορική αυτογνωσία, την κοινωνική ευθύνη και την ιστορική δικαιοσύνη.

Στην περίπτωση του Μαυροσκούφης, η διαπίστωση του Θουκυδίδη ισχύει απόλυτα για τους λόγους που θα παραθέσω στη συνέχεια:

Πρώτον, γιατί «τα στερνά του» τίμησαν στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό «τα πρώτα», αποδεικνύοντας τη σημασία μιας αρετής που δεν έχουμε μάθει να εκτιμούμε όσο της αξίζει, αφού στους καιρούς του εξορισμού των εναλλακτικών λύσεων και του αποκλεισμού των οραματισμών είμαστε αναγκασμένοι να προσαρμοστούμε στην οσφυοκαμψία, τις δολιχοδρομίες, τις καρκινοβασίες, με άλλα λόγια στον οπορτουνισμό και τον κομφορμισμό, δηλαδή στη μετακίνηση εντός υπαγορευμένων και ακίνδυνων πλαισίων. Αναφέρομαι, όπως εύκολα γίνεται αντιληπτό, στη συνέπεια και στην τήρηση απαράβατων αρχών χωρίς οι αναγκαίες προσαρμογές στην πραγματικότητα να αδικούν την ηθική συνείδηση και την επιστημονική ευθύνη. Στην

πολιτεία του ο Μαυροσκούφης απέφυγε με επιδεξιότητα τόσο τη Σκύλλα της ανεύθυνης προσαρμοστικότητας και της «ευθυγράμμισης» με τον ισχυρό χάριν καιροσκοπισμού ή εξαιτίας φόβου όσο και τη Χάρυβδη του στείρου δογματισμού, της απολίθωσης, της επιβεβαίωσης του γνωστού. Επίσης δεν ξέχασε ποτέ τις ρίζες του και την ταξική και προσφυγική του συνείδηση.

Δεύτερον, είναι εξαιρετικά σπάνιο ένας πανεπιστημιακός λειτουργός, που ξεκινά την υπηρεσία του από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα, δηλαδή από το 2006, όταν εκλέγεται αναπληρωτής καθηγητής (μολονότι παρέμεινε δέκα ολόκληρα χρόνια στο «κατώφλι» του ακαδημαϊκού θεσμού υπό την ιδιότητα του ειδικού επιστήμονα – και γνωρίζετε τι σημαίνει αυτό) έως τον Σεπτέμβριο του 2021, όταν και αφυπηρέτησε, να διανύσει μια τέτοια λαμπρή τροχιά σταδιοδρομίας και καταξίωσης, εκλεγόμενος δύο αλληπάλληλες φορές κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής κατά την περίοδο 2014-2021, απόδειξη ότι απολάμβανε

2. Marc Ferro, *Τύφλωση. Η γιατί αρνούμαστε να δούμε την πραγματικότητα*, πρόλογος-μετάφραση Σώτη Τριανταφύλλου, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2017.

τον σεβασμό και την αναγνώριση της ακαδημαϊκής κοινότητας του Α.Π.Θ., ενώ η φήμη του ως ιστορικού και διδακτολόγου υπερέβαινε τα ελληνικά σύνορα.

Τρίτον, γιατί διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο προκειμένου να ενταχθεί η ιστορία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και του Ολοκαυτώματος στο πρόγραμμα σπουδών των τμημάτων της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και να γίνει η σχετική επιλογή ακαδημαϊκού προσωπικού. Όπως επίσης προκειμένου να αναπτυχθούν επιμορφωτικά προγράμματα για εκπαιδευτικούς με θέμα τη σπουδή και τη μνήμη της εβραϊκής γενοκτονίας.

Τέλος, τέταρτον, γιατί το τελευταίο του βιβλίο, τα περίφημα *Προοδευτικά ζιζάνια*, είναι ένα ολόκληρο βουνό και όχι ένα ποντίκι, αντίθετα με τους περισσότερους ακαδημαϊκούς που καμώνονται τον περισπούδαστο, τον εμβριθή και τον πρωτοπόρο, ενώ στην πραγματικότητα εργαλειοποιούν και ανακυκλώνουν το βιογραφικό τους ανά τριετία. Ισχυρίζομαι, πιο συγκεκριμένα, ότι ο σεμνός και αθόρυβος, αλλά και ο ενθουσιώδης, ο προσηγής, ο ανθρωπογνώστης, ο ευφυολόγος, ο χιουμορίστας, ο μετρημένα ριζοσπαστικός και ο εξαιρετικά ευαίσθητος Μαυροσκούφης, μέ-

σα στην υπαρξιακή όχληση της καθημερινής ενασχόλησης με τη διοίκηση του Πανεπιστημίου, βρήκε τον χρόνο, τη θέληση και τη δύναμη να πραγματοποιήσει —*grosso modo* και για να χρησιμοποιήσω ένα ενδεικτικό παράδειγμα— κάτι ανάλογο με αυτό που επιχείρησε και εν μέρει πέτυχε η Σεβαστή Τρουμπέτα με τη μονογραφία της *Physical Anthropology, Race and Eugenics in Greece (1880s-1970s)* [Brill, Leiden 2013]. Έργο στο οποίο απομυθοποιείται ένα ικανό τμήμα της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αφού η συγγραφέας έδειξε πόσο δεδομένη ήταν στους κόλπους της η ερωτοτροπία με τις φυλετικές θεωρίες και την αρνητική ευγονική. Ευάριθμες αναιρετικές ερμηνευτικές οπτικές για τις Φιλοσοφικές Σχολές της χώρας εντοπίζονται και στο πρόσφατο βιβλίο της Βενετίας Αποστολίδου *Η λογοτεχνία στο Πανεπιστήμιο. Η συγκρότηση της επιστήμης της Νεοελληνικής Φιλολογίας (1942-1982)* [Πόλις, Αθήνα 2022], όπου όμως αυτές συνυπάρχουν με σημαντικές εξιδανικεύσεις. Η αναιρετικότητα χαρακτηρίζει μεταξύ άλλων και την πρόσφατη (2022) διδακτορική διατριβή της Βασιλικής Σιγούνδου για την Φυσικομαθημα-

τική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Το πεδίο παρατήρησης του Μαυροσκούφη ήταν η ηγετική ομάδα του Αριστοτελείου και το κλίμα του αντικομμουνισμού και του μακαρθισμού που διέβρωσαν, διαπέρασαν εγκάρσια και υπέσκαψαν την παράδοση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού που, ωστόσο, δεν ήταν αμόλυπτος από την εθνικιστική ιδεολογία, τον φιλελευθερίζοντα συντηρητισμό και τον από καθέδρας σοσιαλισμό.³ Βεβαίως, το βιβλίο της Τρουμπέτα, γραμμένο στην αγγλική γλώσσα, είναι δύσκολο να προκαλέσει συνειδησιακούς κραδασμούς: πολλοί θα το παρακάμψουν, πολλοί θα το αγνοήσουν εσκεμμένα. Λίγοι —οι ιστορικά εγγράμματοι και οι ηθικά ευαίσθητοι— θα το αναζητήσουν και θα αγανακτήσουν με τα πολλαπλά φίλτρα των αποσιωπήσεων που δημιουργούν «ψυχικές κρύπτες» και ταμπού στην ιστορία των ελληνικών πανεπιστημιακών θεσμών. Απεναντίας, το βιβλίο του Μαυροσκούφη τράβηξε τον πέπλο της αιδήμονος σιωπής και αμφισβήτησε τον ιδρυτικό μύθο του προοδευτισμού με τον οποίο περιβαλλόταν το Αριστοτέλειο.

Αποκάλυψε, όπως ήδη αναφέρθηκε, τα ένοχα μυστικά και το σάπιο παρελθόν που έμοιαζε αιωνιότητα. Αποδόμησε την ίδια την βαθιά δομή του ακαδημαϊκού ιστού, ιδεολογική πρωτίστως, αλλά και επιστημολογική δευτερευόντως, που του προσέδιδε μέχρι και τη Μεταπολίτευση νοηματική συνοχή και καλλιεργούσε την επινοημένη παράδοσή του. Είμαι πεπεισμένος ότι το βιβλίο του Μαυροσκούφη είναι μια διαρκής υπενθύμιση ιστορικής αυτοσυνειδησίας. Λειτουργεί εκ των πραγμάτων σαν σηματοωρός ιστορικής εγρήγορσης και πολιτικο-ιδεολογικής επαγρύπνησης.

Ο αναγνώστης του βιβλίου θα παρατηρήσει ότι το περιεχόμενο του υπερβαίνει τον τίτλο και τον υπότιτλο, αφού το χρονικό του άνυσμα εκτείνεται έως και την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Αυτό, κατά τη γνώμη μου, συμβαίνει εκ προθέσεως, γιατί στον τίτλο και τον υπότιτλο υποκρύπτεται το ίδιο το ερμηνευτικό σχήμα που εισηγείται ο συγγραφέας του. Δηλαδή ότι το αίτημα της θεσμικής αυτογνωσίας, της εσωτερικής κάθαρσης και της απονομής δικαιοσύ-

3. Γιώργος Κόκκινος και Βασίλης Μπογιατζής, *Αναζητώντας «ιερό καταφύγιο». Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και η σύγχρονη του ελληνική διάνοηση*, Αθήνα, Ταξιδευτής, 2017.

νης δεν κατέστη πραγματικότητα ούτε καν όταν ο ελληνικός κοινοβουλευτισμός γνώριζε την ιστορικά ανθηρότερη και σταθερότερη φάση του. Η καταδίκη της μνήμης των επτά καθηγητών παρέμεινε ένα ταμπού.

Θα μου επιτρέψετε να επιχειρήσω στη συνέχεια μια σύντομη και αδρή αποτίμηση του συγγραφικού έργου του Δημήτρη Μαυροσκούφης, ιδιαίτερα όμως εκείνων των πτυχών του που σχετίζονται οργανικά με την ιστορική επιστήμη και όχι εκείνων που αφορούν την παιδαγωγική θεωρία και πράξη, όπου ξεχωρίζουν συμβολές οι οποίες προσεγγίζουν κατ' εξοχήν τη διδακτική μεθολογία, τη μετασχηματιστική μάθηση, την κριτική σκέψη και τη διαπολιτισμική εκπαίδευση και αγωγή ή τη χρήση των υπολογιστών στα λεγόμενα φιλολογικά μαθήματα. Ας μη λησμονούμε ότι ο Μαυροσκούφης διετέλεσε ιδρυτικό μέλος και πρώτος γενικός γραμματέας του Ελληνικού Παρατηρητηρίου για τη Διαπολιτισμική Παιδεία και Εκπαίδευση το 2008.

Μολονότι αντιμετωπίζω τα Προοδευτικά ζιζάνια ως το magnum opus του Δημήτρη Μαυροσκούφης, δε θα ήταν υπερβολή να πω ότι στην εργογραφία του περιλαμβάνονται και αρκετά άλλα σημαντικά ιστοριογραφικά έρ-

γα, τα οποία —στη συνάρθρωσή τους— αποδεικνύουν τη σφαιρικότητα της ιστορικής προβληματικής του συγγραφέα, ταυτόχρονα όμως και την ικανότητά του να κινείται με άνεση σε υποπεδία της ενιαίας ιστορικής επιστήμης, όπως αυτό της ιστορίας της εκπαίδευσης με εξαιρετικά γόνιμα ερευνητικά αποτελέσματα [βλ. τη διδακτορική διατριβή του με τον τίτλο *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα, 1821-1832* (1996), αλλά και μια σειρά άρθρων για τη διαχείριση της εκπαίδευσης των μειονοτικών πληθυσμών από το ελληνικό κράτος, όπως επίσης για την αναίρεση των εξιδανικευτικών προσεγγίσεων του εκπαιδευτικού δημοτικισμού]. Παράλληλα, ο Μαυροσκούφης δε μένει ασυγκίνητος από τη Θεωρία και την Επιστημολογία της Ιστορίας, τις θεμελιώδεις αυτές γνωστικές υποδομές για την εντύπωση στη Διδακτική της Ιστορίας, σε συνάρτηση ασφαλώς με το ολιστικό ιστοριογραφικό παράδειγμα της λεγόμενης Νέας Ιστορίας [βλ. ενδεικτικά το βιβλίο του *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας: ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία και ιστορικές πηγές* (Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005), τη μονογραφία του *Η σχολική ιστορία στη Δευτεροβάθμια Εκπαί-*

δευση (1975-1995): η μεταπολιτευτική εκδοχή του σισύφειου μύθου (Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997), όπως επίσης την έρευνά του με τίτλο *Εμπειρίες και απόψεις μαθητών και φοιτητών σχετικές με το μάθημα της Ιστορίας: θεωρητικά ζητήματα και εμπειρική έρευνα* (Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1999)]. Καίριο ρόλο στις ενασχολήσεις του διαδραματίζει και η προσπέλαση επίμαχων και τραυματικών ιστορικών γεγονότων [βλ. ενδεικτικά τη μονογραφία του «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», η οποία περιλαμβάνεται στον συλλογικό τόμο *Το τραύμα, τα συγκρουσιακά θέματα και οι ερμηνευτικές διαμάχες στην ιστορική εκπαίδευση* σε συνεπιμέλεια με τον ομιλούντα, (Ταξιδευτής, Αθήνα 2015)]. Ακόμα και η μικρο-ιστορία και η οικογενειακή ιστορία απασχόλησε τον Μαυροσκούφη, όπως μαρτυρεί, άλλωστε, το συγνηθικό και εξαιρετικά πρωτότυπο *Ένας στρατιώτης στον Εμφύλιο (1945-1949): η συμβολή της μικροϊστορίας στην ανίχνευση και την ανάλυση των βιωματικών όψεων της καθημερινής ζωής* (Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2000), βιβλίο στο οποίο μετατρέπεται σε πεδίο έρευνας η στρατιωτική θητεία

του πατέρα του ιστορικού. Τέλος, δεν περνά απαρατήρητη η επιστημονική επιμέλεια του Δ. Μαυροσκούφη στην έκδοση *Παναγιώτου Κ. Φωτιάδου «Όλοι κλέβουν, μα ποιος φταίει»;* από το ημερολόγιο ενός πρόσφυγα, 1928 (Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008), καθώς και το εκτεταμένο εισαγωγικό του σημείωμα στο απομνημόνευμα του Παντελή Χ. Βαλιούλη, *Σελίδες εκ της συμφοράς του Πόντου 1921-1924* (Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016).

Θα ήθελα να ολοκληρώσω την εκ των πραγμάτων σύντομη αυτή επισκόπηση της συμβολής του Δημήτρη Μαυροσκούφη με μια κατ' ανάγκη στοιχειώδη μετα-ιστορική ανάλυση των Προοδευτικών ζιζανίων του. Ο ιστορικός είναι θιασώτης της κριτικής ολιστικής ιστορίας και καθόλου ξένος προς την κοινωνική ιστορία (αφού άλλωστε στο βιβλίο του περιλαμβάνονται ολόκληρα κεφάλαια για τα σώματα των καθηγητών και των φοιτητών, τις συνθήκες ζωής τους και τη στάση τους απέναντι στα κοινωνικο-πολιτικά δρώμενα). Είναι, παράλληλα, αντίπαλος της ταυτοποιητικής και φρονηματιστικής λειτουργίας του ιστορικού λόγου. Στις σελίδες του μείζονος έργου του επιχειρεί κάτι που με σαφήνεια αλλά χωρίς σχετικές

προγραμματικές διατυπώσεις παραπέμπει σε μια μεταμοντερνίζουσα – αποδομητική εκδοχή ιστοριογραφίας, όπου η αφηγηματικότητα και η επισήμανση της παρουσίας του συγγραφέα, δηλαδή, πιο συγκεκριμένα, των αναιρετικών του προθέσεων, της συναφούς εμπειρίας του και των συγκεκριμένων χωροχρονικών συντεταγμένων της εργασίας του, δηλώνονται απροσχημάτιστα. Ωστόσο, η τεκμηριωτική λειτουργία του εγχειρήματός του θεμελιώνεται κυριολεκτικά στη δύναμη και την επισώρευση των αρχειακών πηγών που συχνά δίνουν την εντύπωση, μέσω της σκηνοθετικής πρακτικής που επιλέγει ο Μαυροσκούφης, ότι μιλούν αφ' εαυτών ή και διά μέσου των αποσιωπήσεών τους. Είναι θαυμαστά ειρωνικό ότι στο βιβλίο που συζητάμε ο θετικιστικός εμπειρισμός, ο οποίος, ως γνωστόν, προσέδωσε επιστημολογική υπόσταση στον εθνικισμό, τον αντικομμουνισμό και τον ελληνοχριστιανισμό, που συναπάρτιζαν την ιδεολογία του ηγετικού πυρήνα της ακαδημαϊκής κοινότητας του Αριστοτελείου έως τη Μεταπολίτευση, αποδομεί με τις δικές του τεχνικές, σύμφωνα με τις σκηνοθετικές πρακτικές του συγγραφέα, το ίδιο το οικοδόμημα που υποσύλωνε από το 1945 έως τις μέ-

ρες μας, το οποίο έμοιαζε σχεδόν ατράνταχτο, ασφαλές και αιώνιο. Δικαιοσύνη, που θα έλεγε ο Σεφέρης. Αργεί, λοξοδρομεί, βραδυπορεί, καρκινοβατεί, αλλά κάποτε ενδεχομένως έρχεται...

Καταληκτική τοποθέτηση: Με το τελευταίο του βιβλίο ο Δημήτρης Μαυροσκούφης εγγράφεται στις δέλτους της λεγόμενης «κριτικής ιστορίας» εφόσον αναγνωρίζει εκ προοιμίου ότι ο εαυτός του εμπλέκεται πολυδιάστατα στο αντικείμενο της ερευνητικής του ενασχόλησης. Παράλληλα, όμως διεργάζεται τις ασύνειδες και συναισθηματικές εξαρτήσεις του από το θέμα, έχοντας επίγνωση ότι εκ των πραγμάτων σε μια τέτοια διαδικασία, δηλαδή στη συγκεκριμένη ερευνητική και συγγραφική πρακτική, ενεργοποιούνται ψυχικοί μηχανισμοί μεταβίβασης και αντιμεταβίβασης. Αυτή ακριβώς η επίγνωση, αναφορικά με την καταστατική εγω-ιστορική—θα λέγαμε—εμπλοκή, ενδυναμώνει, κατά τον ισχυρισμό μου, ή αντιθέτως διόλου δεν εξασθενεί, όπως φοβούνται ή ενίστανται πολλοί, την αμερόληπτη και πολυπρισματική ανακατασκευή του τραυματικού παρελθόντος.

Ειδικότερα, ο Μαυροσκούφης βρίσκει τα εργαλεία για να αμβλύνει τη δική του κατά κάποιον τρόπο αναπόφευκτη «τοξίνωση»

από το παρελθόν που μελετά, επειδή, άλλωστε, διερευνά τον θεσμικό οργανισμό που ο ίδιος υπηρέτησε για μακρό χρονικό διάστημα και μάλιστα από θέσεις ευθύνης. Ταυτόχρονα, όμως, δεν αφήνεται στην ενεργοποίηση ενός αμυντικού μηχανισμού που θα καθιστούσε εφικτή την αυτοπαρουσίασή του ως αξιωματικά και προγραμματικά ουδέτερου αφηγητή και, παράλληλα, της

γραφής του σαν μιας «λευκής οθόνης», όπου το παρελθόν προβάλλεται πιστά και αδιαμεσολάβητα. Πολύ περισσότερο ο Μαυροσκούφης δε σκηνοθετεί μια γραφή, όπου ο ίδιος ο ιστορικός θα εμφανιζόταν ως επιτελεστής ενός ιστορικού δράματος που έχει σκοπό να συγκινήσει και να δημιουργήσει ζηλωτές.

Γιώργος Κόκκινος

* * *

Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης, *Τα «προοδευτικά ζιζάνια» του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από τον Αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στον Μακαρθισμό του Εμφυλίου*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2021.

ΟΤΑΝ ΚΑΝΕΙΣ ασχολείται με το να παρουσιάσει μια μελέτη δεν μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να μην ασχοληθεί με τον συγγραφέα, τον χαρακτήρα και τα κίνητρό του. Είχα την ευκαιρία να παρακολουθήσω από κοντά τη συγγραφή του συγκεκριμένου βιβλίου από τον φίλο, πάνω απ' όλα, Δημήτρη. Είναι ένα έργο που προχώρησε με το πάθος για την έρευνα που τον χαρακτηρίζει και συνέχισε με δυσκολίες που υπερνίκησε, τόσο με την ιδιό-

τητα του Κοσμήτορα όσο και με την ιδιότητα του μέλους της Εφορείας των Γ.Α.Κ.

Στο τελευταίο βιβλίο της ενεργούς υπηρεσίας του, που ολοκληρώθηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας, ο Μαυροσκούφης ασχολήθηκε με *Τα προοδευτικά ζιζάνια του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, πανεπιστημιακούς δασκάλους που σε δύσκολους καιρούς εξέφρασαν προοδευτικές πολιτικά και κοινωνικά θέσεις και πλήρωσαν υψηλό τίμημα γι' αυτό, καθώς και με φοιτητές που έκαναν το ίδιο. Η επιλογή του θέματος έγινε διότι ο Δημήτρης, ως άνθρωπος, έχει αλλεργία στην αδικία, αγαπάει το Πανεπιστήμιο που το έζησε ήδη 50 χρόνια, το υπηρέτησε τυπικά 26 χρόνια και ασχολήθηκε και με τη διοίκησή του. Ο συγ-

γραφέας όμως είναι, πάνω απ' όλα, βαθιά Σαλονικιός. «Εγώ είμαι Καμαριώτης», όπως λέει ο ίδιος, με ό,τι αυτό συνεπάγεται...

Μέσω της ενασχόλησής του με την ιστορία του Πανεπιστημίου που τον ενδιέφερε, ασχολείται με την πόλη του και τις αντιφάσεις της: με τη Θεσσαλονίκη της ΕΕΕ και των προοδευτικών δασκάλων και φοιτητών, με τη Θεσσαλονίκη της καπνεργατικής απεργίας του 1936 και των καθηγητών που ανέπτυξαν αγαστή συνεργασία με τη δικτατορία του Μεταξά και με τους Ναζί και των άλλων όμως που έδειξαν αλληλεγγύη και όρθωσαν το ανάστημά τους.

Η μελέτη αποτελεί μια πολύ ενδιαφέρουσα αναδρομή στο αντικομμουνιστικό κλίμα μιας μεγάλης περιόδου που ξεκινά με την ίδρυση του Πανεπιστημίου (1926) και κλείνει με τη λήξη του Εμφύλιου Πολέμου, μια περίοδο, δηλαδή, με σημαντικές εγχώριες και διεθνείς εξελίξεις.

Η μελέτη διαρθρώνεται σε 6 κεφάλαια:

Στο πρώτο, γίνεται αναφορά στην ιστορία και στη δομή του Α.Π.Θ. από την ίδρυσή του έως τις μέρες μας. Στο δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης ακολουθεί μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ανάλυση για τη Θεσσαλονίκη και

την ιστορία του Πανεπιστημίου κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η εποχή δύσκολη: Μικρασιατική Καταστροφή, πολιτική αστάθεια, αποκατάσταση προσφύγων, Ιδιώνυμο (1929) και διώξεις του Κομμουνισμού. Ποιος πιστεύει, αλήθεια, ότι με το «Ιδιώνυμο» έγιναν διώξεις μόνο κομμουνιστών;

Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ως το νέο Πανεπιστήμιο, έγινε ο χώρος της καινοτομίας και του εκσυγχρονισμού. Ο αριστέρας Γιάννης Ιμβριώτης περιγράφει το Πανεπιστήμιο ως κοιτίδα του Δημοτικισμού και των νέων ιδεών. Νέα αντικείμενα έρχονται στο προσκήνιο, ωστόσο το Πανεπιστήμιο δε μένει έξω από τις ζυμώσεις μεταξύ των συντηρητικών δυνάμεων της πόλης. Η οργάνωση «Εθνική Ένωση Ελλάδας» βάζει στο στόχαστρο προοδευτικά πνεύματα, όπως τον καθηγητή Κοινωνιολογίας της Ν.Ο.Ε. Αβροτέλη Ελευθερόπουλο και αντιτίθεται στην ίδρυση έδρας Ισπανικής Φιλολογίας, γιατί πιστεύει ότι θα συμβάλλει στη μη αφομοίωση των Ισραηλιτών. Ο Θεοδωρίδης, όμως, πρώτος καθηγητής της Φιλοσοφίας, θα ταχθεί τόσο υπέρ της εκλογής του («μάλλον κομμουνιστού») Δελμούζου όσο και υπέρ της ίδρυσης Έδρας Ιστορίας και Πολιτισμού των Εβραίων. Ο Ελευθερόπου-

λος από την άλλη, υποστηρικτής προοδευτικών θέσεων και των κινητοποιήσεων των φοιτητών, αποπέμφθηκε το 1937 όντας εν ενεργεία Πρύτανης από τη δικτατορία του Μεταξά τόσο λόγω της έλλειψης ανοχής της Εκκλησίας απέναντί του όσο και εξαιτίας της αντίθεσής του με τις απόψεις του καθεστώτος. Σημαντική προσωπικότητα και ο καθηγητής της Παπυρολογίας και της Παλαιογραφίας, Αντώνιος Σιγάλας, ο οποίος συνέβαλε στη δημιουργία της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου, της Δημοτικής Βιβλιοθήκης, του Ινστιτούτου Ξένων Γλωσσών και της Εταιρίας Μακεδονικών Σπουδών σε συνεργασία, βέβαια, και με άλλους καθηγητές. Στον αντίποδα αυτών, καθηγητές όπως ο Περικλής Βιζουκίδης, Πρόεδρος του Ελληνογερμανικού Ομίλου και συνεπής διώκτης των κινητοποιήσεων των φοιτητών ή ο φίλος φασιστικών ιδεών, Δημοσθένης Στεφανίδης, αλλά και ο καθηγητής Ηλίας Κυριακόπουλος. Αρχίζουν την ίδια εποχή οι κινητοποιήσεις των φοιτητών για θέματα που αφορούν κυρίως την καθημερινότητά τους.

Το τρίτο κεφάλαιο του έργου αναφέρεται στο Πανεπιστήμιο στα χρόνια της Κατοχής. Εδώ γίνεται λόγος για τη δύσκολη περίοδο μετά από την κατάλη-

ψη της πόλης από τα γερμανικά στρατεύματα και στις συνέπειές της. Οι γερμανικές δυνάμεις βρίσκουν πρόθυμους συνεργάτες στο πρόσωπο καθηγητών, όπως ο Βιζουκίδης, αλλά και άλλων που δεν επιθυμούν «διασάλευση της τάξης», όπως ο Στίλπων Κυριακίδης, που, σε συνδυασμό με τον Γενικό Επιθεωρητή Νομαρχιών, Χρυσόχρου, αναλαμβάνουν δράσεις διαφώτισης για τη νέα κατάσταση. Τα πρόσωπα αυτά συνεργάζονται με κατοχικές και φιλοκατοχικές δυνάμεις για να εφαρμόσουν αντιδραστικές λύσεις. Στον αντίποδα αυτών ο «Εκπολιτιστικός Όμιλος Πανεπιστημίου» που υποστήριζε τις δράσεις των φοιτητών που αντιστέκονταν στον κατακτητή.

Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στην εξάμηνη περίοδο της Εαμοκρατίας. Τότε αναλαμβάνει Δημαρχεύων ο Καβάδας και οι Σιγάλας και Τενεκίδης χαιρετίζουν την αντίσταση της Νεολαίας. Η δράση αυτή δε θα του συγχωρεθεί ποτέ. Βήμα-βήμα ο Μαυροσκούφης αναδεικνύει το νήμα που συνδέει τις περιόδους στην κοινωνία και στο Πανεπιστήμιο: οι φορείς συντηρητικών και αντικομμουνιστικών ιδεών συμμετέχουν στις διώξεις των κομμουνιστών από τον Μεσοπόλεμο, συνεργάζονται με τη δικτατορία του Μεταξά, περνού-

στη στήριξη των Γερμανών, στην καταγγελία των Εαμικών, γίνονται απηνείς διώκτες τους κατά τον Εμφύλιο και μετά απ' αυτόν. Πάντοτε στο πλαίσιο της τήρησης της ευνομίας και της τάξης. Ας το θυμόμαστε αυτό, δηλαδή την ιδεολογική χρήση της «ευνομίας και της τάξης».

Ένα σημαντικό τμήμα του πονήματος καταλαμβάνει η περίοδος του Εμφυλίου Πολέμου. Γίνεται λόγος για τα ψηφίσματα, τους αναγκαστικούς νόμους, τα διατάγματα που κατέλυαν το Σύνταγμα και διατηρήθηκαν σε ισχύ μέχρι και το 1974. Είναι η εποχή περιστολής των συνταγματικών ελευθεριών και της δίωξης των κομμουνιστών και των «συνοδοιπόρων», σύμφωνα με τον Ν. 509 και άλλους νόμους και ψηφίσματα. Είναι ενδιαφέρον ότι οι αρχικές διαθεσιμότητες των επτά φιλοεαμικών καθηγητών μετατρέπονται σε απολύσεις με βάση τις διατάξεις του Θ' Ψηφίσματος «Περί εξυγιάνσεως των δημοσίων υπηρεσιών». Οι διατάξεις αυτές χρησιμοποιήθηκαν, όπως είναι γνωστό, για την εκκαθάριση μεγάλου αριθμού εκπαιδευτικών και γενικώς δημοσίων υπαλλήλων. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ακόμη ότι οι «Εαμικοί» καθηγητές δεν ήταν απαραίτητα οργανωμένοι στο Ε.Α.Μ., απλώς εξέφρασαν

με παρρησία τη γνώμη τους για τη δράση στην Κατοχή και για τη συνεργασία με τον Κατακτητή.

Το έκτο κεφάλαιο αναφέρεται στις εξελίξεις μετά από τον Εμφύλιο. Ιδιαίτερα τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια χαρακτηρίζονται από έντονη περιστολή των ατομικών ελευθεριών, παρακολούθηση και διώξεις, καθώς και ηγεμονία του παρασυντάγματος, όπως επισημαίνεται στο εμβληματικό άρθρο του Κωνσταντίνου Τσουκαλά για τις ιδεολογικές συνέπειες του Εμφυλίου Πολέμου και στη διδακτορική διατριβή του Νίκου Αλιβιζάτου. Για αρκετά χρόνια τηρείται «σιγή ιχθύος» για το θέμα των απολυθέντων και μόνον ο Καβάδας και ο Σιγάλας επανέρχονται στο θέμα χωρίς αποτέλεσμα. Στο υποκεφάλαιο «μετά τη Μεταπολίτευση» γίνεται αναφορά σε προσπάθειες, όπως του Στυλιανού Καψωμένου και του Δημήτρη Λυπουρλή, για την αποκατάσταση τουλάχιστον του Σιγάλα, που όμως δε θα προχωρήσουν με ποικίλες δικαιολογίες.

Επιλογικά, ο Μαυροσκούφης επισημαίνει ότι η πολιτική ορθότητα του Μεσοπολέμου και ιδιαίτερα της Κατοχής και του Εμφυλίου Πολέμου οδήγησαν σε μακροχρόνια εθνικόφρονα και αντικομμουνιστική διαχείριση που πρακτικά αποσιώπησαν ση-

μαντικές διαστάσεις στην ιστορία του Πανεπιστημίου. Αυτά ανέδειξε ο Μαυροσκούφης, αφήνοντας ένα εμβληματικό έργο

και μια πολύτιμη παρακαταθήκη. Τον ευχαριστούμε!

Κωνσταντίνος Τσιούμης

* * *

Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης, *Τα «προοδευτικά ζιζάνια» του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από τον Αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στον Μακαρθισμό του Εμφυλίου*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2021.

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ την έκδοση του νέου βιβλίου του Δημήτρη Μαυροσκούφη θα εστιάσω, κυρίως, στους καθηγητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ιδιαίτερως σε αυτούς που κατείχαν θέσεις ευθύνης ή εξουσίας στον «σύντομο» αλλά πολυτάραχο και ιδεολογικοπολιτικά πολωμένο 20ό αιώνα. Εάν έπρεπε να δώσω έναν τίτλο στην παρουσίαση θα επέλεγα μία πρόταση από την επιστολή του καθηγητή Αντώνη Σιγάλα στον Μανόλη Τριανταφυλλίδη: «φοβού τους ‘πνευματικούς ηγέτας’» (η επιστολή παρατίθεται στη σ. 299 του βιβλίου).

Επιτρέψτε μου, όμως, πριν αναφερθώ στους καθηγητές που παρουσιάζονται στο βιβλίο, να αναφερθώ σε έναν σύγχρονο, δικό

μου καθηγητή, στον συγγραφέα του βιβλίου. Τον Δημήτρη Μαυροσκούφη τον συνάντησα πρώτη φορά όταν αυτός ήταν Ειδικός Επιστήμονας και εγώ τριτοετής φοιτητής στο Τμήμα Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής, το 1999. Η φήμη του ενδιαφέροντος μεν αλλά απαιτητικού καθηγητή κυκλοφορούσε έντονα στους διαδρόμους και στα «πηγαδάκια» της παλιάς Φιλοσοφικής Σχολής. Τα μαθήματά του, όμως, ήταν υποχρεωτικά (Διδακτική του μαθήματος της Ιστορίας και, λόγω συγκυρίας, Διδακτική του μαθήματος των Αρχαίων Ελληνικών). Τα παρακολουθούσα ανελλιπώς και τα δύο. Ξεχώρισα και εκτίμησα, γρήγορα, την οξυδέρκειά του, την ιδιαίτερη ματιά του για τα πράγματα (πολιτικά, εκπαιδευτικά, κοινωνικά), το «ψαγμένο» χιούμορ του στη διδασκαλία, το πάθος του για την εκπαίδευση, τον ζήλο του για την εισαγωγή καινοτομιών στην εκπαίδευση και κατάρτιση των μελλοντικών εκπαιδευτικών, την ευθυκρισία του. Τα ίδια χαρακτηριστικά είχα την ευκαιρία

να διαπιστώσω και αργότερα, ως μεταπτυχιακός φοιτητής και υποψήφιος διδάκτορας, αλλά κυρίως όταν συναντηθήκαμε στις Γενικές Συνελεύσεις του Τομέα Παιδαγωγικής και του Τμήματος Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής ως συνάδελφοι πλέον την τελευταία δωδεκαετία. Συνεργαστήκαμε, δημιουργικά πιστεύω, σε προπτυχιακά και μεταπτυχιακά μαθήματα. Μετά από είκοσι τρία περίπου χρόνια γνωριμίας και συνεργασίας, νιώθω την ανάγκη να τον ευχαριστήσω δημόσια για όσα έμαθα από εκείνον σε επιστημονικό, διδακτικό και διοικητικό επίπεδο. Διατηρώ στη μνήμη μου και τα (πολλά) καλά και τα (λίγα) άσχημα. Από όλα έμαθα. Και για όλα τον ευχαριστώ θερμά.

Ο Δημήτρης Μαυροσκούφης ήταν και εξακολουθεί να είναι 'ζιζάνιο' και, επομένως, δε με ξάφνιασε ο ευρηματικός τίτλος του νέου του βιβλίου με το οποίο φωτίζει «σκοτεινές σελίδες» της ιστορίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, άγνωστες στους πιο πολλούς έως σήμερα, οι οποίες διαπλέκονται με τις κυρίαρχες — και μη— ιδεολογίες της εποχής, την οποία μελετά: κομμουνισμό, αντικομμουνισμό, εθνικοφροσύνη.

Το βιβλίο του Δημήτρη Μαυροσκούφη εμπλουτίζει την υπάρχουσα βιβλιογραφία και απο-

τελεί, κατά τη γνώμη μου, σημαντική συμβολή στην ιστοριογραφία της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης στην Ελλάδα και στις προσπάθειες του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης να γράψει —και όχι να ξαναγράψει— την ιστορία του, καθώς επικεντρώνεται και διερευνά συστηματικά την ιστορία του δεύτερου ελλαδικού Πανεπιστημίου στο κοινωνικά συγκρουσιακό, οικονομικά χαοτικό, πολιτικά ασταθές και ιδεολογικά θολό τοπίο της Κατοχής και του Εμφυλίου σε βάθος και πλάτος, χωρίς να παραβλέπει α) ότι οι ιστορίες που γράφουμε δεν μπορούν ποτέ να αποδώσουν, πλήρως, το παρελθόν που πασχίζουμε να αναπαραστήσουμε, β) ότι το παρελθόν πρέπει να το διερευνούμε ως «ξένη χώρα» (σύμφωνα με τον Αμερικανό ιστορικό Ντέιβιντ Λόουενθαλ) και γ) ότι «υπάρχουν γεγονότα, αλλά όλα απαιτούν ερμηνεία» (σύμφωνα με τον ιστορικό Τζόνναθαν Ρόουζ). Ο συγγραφέας στο συνολικής έκτασης 502 σελίδων βιβλίο του, εστιάζει, ισομερώς, την έρευνά του στις περιόδους της Κατοχής (κεφάλαιο 3, σελ. 83-207, σύνολο 124 σελίδες) και του Εμφυλίου (κεφάλαια 4 και 5, σελ. 209-342, σύνολο 133 σελίδες). Αναφέρεται, όμως, ευσύνοπτα, και στα τεκταινόμενα πριν και μετά, δη-

λαδή στην περίοδο του Μεσοπολέμου (κεφάλαιο 2, σελ. 25-82, σύνολο 57 σελίδες) και στην πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο (κεφάλαιο 6, σελ. 343-411, σύνολο 68 σελίδες).

Η προσπάθεια αυτή θεωρώ ότι είναι ιδιαίτερα σημαντική και πρωτότυπη για τέσσερις κυρίως λόγους: α) «Ανοίγει δρόμους» για τους νέους ερευνητές και τις νέες ερευνήτριες του πεδίου. β) Ερευνά πρωτογενείς πηγές. Στο μεγαλύτερο μέρος της η έρευνά του βασίζεται σε αδημοσίευτο έως σήμερα πρωτογενές υλικό (Πρακτικά Συνεδριάσεων Συγκλήτου, Πρακτικά Συνεδριάσεων Κοσμητείας Φιλοσοφικής Σχολής, Αρχείο Φιλοσοφικής Σχολής, Ατομικοί Υπηρεσιακοί Φάκελοι, Επετηρίδες, Εκθέσεις πεπραγμένων, Λόγοι κ.λπ.), το οποίο ο συγγραφέας προσεγγίζει κριτικά και ερμηνεύει, ενώ συχνά παραθέτει αυτούσια μεγάλα τμήματα των πηγών του προκειμένου ο αναγνώστης και η αναγνώστρια να γνωρίσουν την εποχή, τα πρόσωπα, τις πράξεις και τα επιχειρήματά τους μέσα από τον δικό τους 'λόγο'. γ) Αναδεικνύει την αξία του αρχείου και της αρχειακής έρευνας, αφού μέσα από τα αρχεία του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ζωντανεύει η ατομική και η συλλογική/κοινωνική μνήμη. Η τελευταία

δείχνει πώς ένα γεγονός που εξελίχθηκε και νοηματοδοτήθηκε σε συγκεκριμένο τοπικό και χρονικό περιβάλλον έρχεται και επανέρχεται, αλλάζοντας περιεχόμενο και σημασία, σε ένα νέο περιβάλλον. Η μνήμη και η ιστορία, αν και δεν ταυτίζονται, έχουν, ωστόσο, ισχυρούς δεσμούς μεταξύ τους, γιατί και οι δύο ανήκουν στην ιστορική κουλτούρα, δίνοντας νόημα στο παρελθόν και στα ίχνη του. Στο πλαίσιο αυτό, ο Δημήτρης Μαυροσκούφης επαναδιατυπώνει —ορισμένες φορές άμεσα και τις περισσότερες φορές έμμεσα— τους επιστημολογικούς και μεθοδολογικούς του προβληματισμούς για την Ιστορία, τις πηγές ή τα ίχνη, την ιστορική έρευνα, την ιδεολογία και τη σχέση της με την Ιστορία, τον ρόλο του ιστορικού. δ) Με την παρούσα έκδοση γίνεται ένα σημαντικό βήμα μετατόπισης του ενδιαφέροντος από τις μακρο-ιστορικές προσεγγίσεις στη μικρο-ιστορία. Στο πλαίσιο αυτό αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όψεις της ακαδημαϊκής ζωής των καθηγητών και των φοιτητών και φοιτητριών του Πανεπιστημίου, οι στάσεις και τα όνειρά τους, οι ιδέες, οι συμπεριφορές και οι νοοτροπίες τους, οι αυτοαναπαραστάσεις τους, οι δράσεις και οι αντιδράσεις τους. Η προσέγγιση αυτή

φωτίζει αγνοημένες πτυχές και σπάει τις «εκκωφαντικές», έως τώρα, «σιωπές» της ιστορίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Αφετηρία της έρευνας αποτελεί, όπως ο ίδιος ο συγγραφέας σημειώνει, η διαπίστωσή του ότι: «[...] ο θρυλούμενος προοδευτικός χαρακτήρας του Α.Π.Θ. δεν ανταποκρινόταν απολύτως στα πράγματα [...]» (σ. 15 του προλόγου). Στόχος του βιβλίου είναι, όπως πάλι ο συγγραφέας αναφέρει, να τιμήσει «[...] όσους και όσες αγωνίστηκαν σε δύσκολα χρόνια κάνοντας το πατριωτικό και κοινωνικό χρέος τους και παρέμειναν λησμονημένοι και αδικημένοι, γιατί ήταν 'προοδευτικά ζιζάνια', ανεπιθύμητα και οβελιστέα [...]» (σ. 17 του προλόγου).

Αμέσως προκύπτουν για τον αναγνώστη και την αναγνώστρια δύο κομβικά ερωτήματα: α) *Τι είναι προοδευτικό και τι συντηρητικό για εκείνη την εποχή (και για κάθε εποχή); Σε ποιον βαθμό ο προοδευτικός χαρακτήρας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης είναι 'μύθος'; και β) Ποια είναι τα 'προοδευτικά ζιζάνια'; Είναι δημιούργημα της εποχής τους ή υπάρχουν ad hoc; Πρόκειται για ερωτήματα που επανέρχονται σπειροειδώς στο κείμενο και διαπλέκονται με την*

εποχή, τα πρόσωπα και τα πράγματα, τις δράσεις και τις αντιδράσεις.

Ο συγγραφέας για να απαντήσει στο πρώτο ερώτημα δέχεται ότι η εικόνα που η σχετική έως τώρα βιβλιογραφία παρουσιάζει για το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης «[...] φαίνεται να εξωραϊζει την πραγματικότητα και να είναι μάλλον ειδυλλιακή [...]» (σ. 39), υπογραμμίζοντας ότι «[...] Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι στον Μεσοπόλεμο θα χάσουν την πρώτη ορμή τους και θα γίνουν πιο συντηρητικοί [...]» (σ. 39-40). Ως παραδείγματα χρησιμοποιεί δύο από τους πρώτους καθηγητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τον Δελμούζο και τον Τριανταφυλλίδη (σ. 40-43). Το παράδειγμα, βέβαια, με τον Δελμούζο είναι ότι από τους συντηρητικούς κατηγορήθηκε και διώχτηκε ως προοδευτικός/αριστερός (π.χ. «Αθείκ»), «Μαρασλειακά», αλλά και όταν ήρθε στη Θεσσαλονίκη, το 1928, ο τοπικός τύπος τον υποδέχεται ως «μαλλιαροκομμουνιστή», ο Μητροπολίτης Γεννάδιος και καθηγητές του κλίματος της δικτατορίας Παγκαλου τον αντιμετώπιζουν ως αριστερό και έχουμε και ψήφισμα της Αντικομμουνιστικής Ένωσης το 1927) και από τους προοδευτικούς κατηγορήθηκε ως συ-

ντηρητικός (π.χ. για τη στάση του στην πρόταση ίδρυσης έδρας Ισπανικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και για τον Νόμο «περί ξένων σχολείων» το 1931). Ο Τριανταφυλλίδης, από την άλλη, υποστηρίζει ότι α) κρατά συντηρητική στάση στην περίπτωση των 'Μαυρασιακών' και των 'Διδασκαλειακών', β) υιοθετεί το επιχείρημα ότι οι κομμουνιστές χρησιμοποιούν τη δημοτική για να προπαγανδίζουν τις ιδέες τους (= επιχείρημα των μη αριστερών διανοούμενων της εποχής) και γ) διατηρεί επαφές τόσο με τον Μεταξά όσο και με τον καθηγητή της Νομικής Δημοσθένη Στεφανίδη, υπέρμαχο του εθνικοσοσιαλισμού και του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου.

Στο δεύτερο ερώτημα αναφορικά με τα 'προοδευτικά ζιζάνια' ο συγγραφέας απαντά: πρόκειται για τους φοιτητές και τις φοιτήτριες του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (αναφορά στο οπισθόφυλλο του βιβλίου) και για «[...] τους επτά καθηγητές που απολύθηκαν το 1946 και οι οποίοι ποτέ δεν δικαιώθηκαν τυπικά, ούτε από την Πολιτεία ούτε από το Πανεπιστήμιο [...]» (σ. 17 του προλόγου). «Προοδευτικά ζιζάνια» είναι, δηλαδή, κατά τον συγγραφέα, όσοι αντιστέκονται στον αυταρχισμό, στην ανελευθε-

ρία και στην κοινωνική αδικία, μέσα και έξω από το Πανεπιστήμιο, από την περίοδο του Μεσοπολέμου και με αποκορύφωση την αντίσταση στα χρόνια της Κατοχής.

Γίνεται, επομένως, σαφές ότι ο Δημήτρης Μαυροσκούφης επιχειρεί μέσα από μια ιδεολογικοπολιτική προσέγγιση σε μικροεπίπεδο να αναδείξει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κεντρικών προσώπων, αυτών που αποφασίζουν, των πρωταγωνιστών, των καθηγητών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, απέναντι στα μικρά και μεγάλα γεγονότα αυτής της ταραγμένης πολιτικά περιόδου. Τα πρόσωπα, οι αντιλήψεις, οι στάσεις, οι νοοτροπίες τους, αποτελούν για τον συγγραφέα βασικό ερευνητικό ερώτημα. Μελετά, έτσι, σε βάθος και παρουσιάζει ορισμένες φωτεινές προσωπικότητες σε σκοτεινές εποχές. Άλλωστε, όπως σημειώνει ο Μανόλης Αναγνωστάκης σε συνέντευξή του το 1982 «το χρώμα του Εμφυλίου είναι το μαύρο».

Ας εστιάσουμε, όμως, σε ορισμένα ζητήματα που αφορούν, κυρίως, τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

1. Οι πρώτοι δεκαπέντε καθηγητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (δηλαδή μόνο της Φιλοσοφικής Σχολής) διορίζονται,

όπως προβλέπεται με νόμο του 1837, ο οποίος έχει τροποποιηθεί το 1882, ύστερα από πρόταση του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Από το 1928 έχουμε τις πρώτες εκλογές τριών τακτικών καθηγητών: του Κωνσταντίνου Ρωμαίου, του Ευστράτιου Πελεκίδη και του Αλέξανδρου Δελμούζου, ενός έκτακτου καθηγητή αυτοτελούς έδρας του Δημήτριου Ευαγγελίδη και ενός έκτακτου καθηγητή επικουρικής έδρας του Λάζαρου Βελέη. Η αλλαγή που συντελείται, δίνοντας τη δυνατότητα στη Γενική Συνέλευση κάθε Σχολής να προσδιορίζει τις επιστημονικές της ανάγκες και να εκλέγει τους νέους καθηγητές που υποβάλλουν υποψηφιότητα προκειμένου να καταλάβουν κάποια έδρα, είναι κομβική για την ιστορία του πανεπιστημιακού θεσμού.

2. Το νέο Πανεπιστήμιο εκτός από φορέας εθνικής αποστολής είναι και εκπαιδευτικό ίδρυμα «απελευθερωμένο» από δεσμεύσεις, λάθη ή παραλείψεις του παρελθόντος, προσανατολισμένο στις συγχρονικές τάσεις της ευρωπαϊκής εκπαίδευσης και στις οικονομικές, κοινωνικές και εκπαιδευτικές ανάγκες του διευρυμένου, πλέον, νεοελληνικού κράτους, προοπτική η οποία φαίνεται να ανησυχεί τους καθηγητές

του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στο πλαίσιο αυτό το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καλείται να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις εκείνες που θα οδηγήσουν στην πολυπόθητη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, αίτημα διατυπωμένο από τους υποστηρικτές του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού από την πρώτη κιόλας δεκαετία του 20ού αιώνα. Η ίδρυση και λειτουργία της Φιλοσοφικής Σχολής ως πρώτης Σχολής στο νέο πανεπιστημιακό ίδρυμα δεν είναι ούτε τυχαία ούτε συμπτωματική, αν και διατυπωμένη πρόθεση της κυβέρνησης Παπαναστασίου ήταν η δημιουργία άλλων Σχολών με πρακτικότερο χαρακτήρα. Με τη νέα Σχολή τίθεται τέρμα στην αποκλειστικότητα της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, δημιουργούνται νέες προοπτικές εξέλιξης όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης και, πιστεύεται, ότι ανοίγονται δυνατότητες μεταρρύθμισής της «από τα κάτω» με την προετοιμασία κατάλληλων εκπαιδευτικών για τη μέση βαθμίδα. Η Φιλοσοφική Σχολή Θεσσαλονίκης, άλλωστε, ιδρύεται σε μια περίοδο που η χώρα αναζητά το νέο της πρόσωπο. Τα νέα στοιχεία που θα συγκροτήσουν την κοινωνία είναι η ανάπτυξη μέσω της επιστήμης και ένας σύγχρονος πολιτισμός που θα στηριχθεί στον

νεοελληνικό πολιτισμό και στη δημιουργική χρήση της αρχαιότητας. Έτσι, η έλλειψη των κατάλληλων υποδομών για την ίδρυση άλλης Σχολής σε συνάρτηση με τη διάχυτη αντίληψη ότι με τη νέα Φιλοσοφική Σχολή θα δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις εκείνες, οι οποίες θα οδηγήσουν στην εξάπλωση των αρχών του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού, επισφραγίζουν την απόφαση αυτή.

3. Το νεωτεριστικό/προοδευτικό πνεύμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης φαίνεται, κατά τη γνώμη μου, κυρίως, στα προγράμματα σπουδών και στο διδακτικό και συγγραφικό έργο των καθηγητών που επιλέγονται την περίοδο αυτή: εξειδίκευση, φροντιστηριακά μαθήματα και εμβάθυνση, πλουραλισμός και ευρύτητα περιεχομένων, διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας (π.χ. στη Φιλοσοφική Σχολή Θεσσαλονίκης συνεργάζονται καθηγητές, οι οποίοι διαπνέονται από σαφείς δημοτικιστικές ιδέες, με άλλους, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από πνεύμα «γλωσσικής απλώς προοδευτικότητας» ή και «μόνον γλωσσικής ανεκτικότητας»), κατά τον Εμμανουήλ Κριará, γεγονός το οποίο διαφοροποιεί αισθητά το νέο εκπαιδευτικό ίδρυμα από εκείνο των Αθηνών), δημιουργική σχέση παρελ-

θόντος-παρόντος, νέες έδρες και νέα γνωστικά αντικείμενα, νέες μέθοδοι διδασκαλίας και νέες προσεγγίσεις, σύνδεση γνωστικών αντικειμένων με την πόλη (δεκάδες είναι οι περιπτώσεις κατά τις οποίες το Πανεπιστήμιο ανταποκρίνεται θετικά σε αιτήματα φορέων και συλλόγων της πόλης να πραγματοποιήσει διαλέξεις με εθνικό, κοινωνικό, ιστορικό και πρακτικό περιεχόμενο).

4. Ως προς τους καθηγητές πρέπει να επισημάνουμε ότι:

α) Ο συγγραφέας στην πρωτότυπη και διαφωτιστική μελέτη του δεν αναφέρεται γενικά σε όλους τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, αλλά παρακολουθεί συστηματικά και εξιστορεί χρονολογικά με βάση τις πρυτανείες, τα πεπραγμένα των πρυτάνεων και τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Συγκλήτου, τη δράση των καθηγητών που μετέχουν στα όργανα αυτά και λαμβάνουν αποφάσεις για το Πανεπιστήμιο. Το ερμηνευτικό σχήμα που χρησιμοποιεί στο βιβλίο του βασίζεται στο δίπολο «συντηρητικός – προοδευτικός» προκειμένου να εντάξει τους καθηγητές που αποφασίζουν με τη συμμετοχή τους στα διοικητικά όργανα για τις τύχες και τον ρόλο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από τον Μεσοπόλεμο

έως και την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο.

β) Διερευνά συστηματικά τα ιδεολογικοπολιτικά κίνητρα και αναδεικνύει άγνωστες αλλά πολύχρονες, πολυεπίπεδες και κομβικές για την ιστορία του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης έριδες μεταξύ των καθηγητών, όταν «ο κόσμος έτρωγε κόκκαλα γλειμμένα από γάτες». Ενδεικτικά αναφέρω τις έριδες μεταξύ Βιζουκίδη και Οικονομόπουλου, Μουλόπουλου και Παπαϊωάννου, Κυριακίδη και Οικονομόπουλου, Βιζουκίδη και Έλευθερόπουλου, Βιζουκίδη και Θεοδωρίδη, Βιζουκίδη και Σιγάλα, Κυριακίδη και Θεοδωρίδη και πολλές άλλες που μπορεί κανείς να βρει στο βιβλίο.

γ) Αναδεικνύει λίγες μεμονωμένες προσπάθειες αντίστασης του Πανεπιστημίου στις αποφάσεις του Υπουργείου και της Πολιτείας (π.χ. εισιτήριες εξετάσεις τον Ιανουάριο του 1946) και διερευνά συνδυαστικά και συγκριτικά, μέσα από διασταυρώσεις διαφορετικών πηγών, τα ρητά επιχειρήματα αλλά και τα άρρητα κίνητρα της πιστής κάθε φορά τήρησης των κεντρικών αποφάσεων.

δ) Συγκαταλέγει στους συντηρητικούς —δηλαδή σε αυτούς που συμπεριφέρονται με αυταρχικότητα και υπονομευτική διάθεση στα αιτήματα των φοι-

τητικών οργανώσεων, που υιοθετούν άλλοτε εφεκτική και άλλοτε υποχωρητική στάση στα αιτήματα της Πολιτείας και που εκδηλώνουν έμπρακτα τη δυσανεξία τους σε ριζοσπαστικές δράσεις συναδέλφων τους— μεταξύ άλλων: α) τον Περικλή Βιζουκίδη, καθηγητή της Νομικής και Πρύτανη του Πανεπιστημίου, μια δυναμική προσωπικότητα με πολυσχιδή δράση, γνωστό για τον φιλογερμανισμό του που εξελίχτηκε στη συνέχεια σε συμπάθεια προς τον εθνικοσοσιαλισμό (γι' αυτό άλλωστε οι φοιτητές τον αποκαλούσαν «φον Βιζουκίδη»). Ιδιόρρυθμος και αυταρχικός, παθιασμένος αντιμαρξιστής, ο οποίος έλαβε πολλές φορές σκληρά μέτρα κατά των απεργών φοιτητών. β) Τον Δημοσθένη Στεφανίδη, καθηγητή Πολιτικής Οικονομίας και Οικονομικής Πολιτικής στη Σχολή Νομικών και Οικονομικών Επιστημών, ο οποίος θεωρούσε τη φασιστική Ιταλία και την εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία ως πρότυπα κράτη για τη νέα οικονομική πολιτική. Ο Στεφανίδης διετέλεσε Πρύτανης του Πανεπιστημίου το 1934-1935 και σε δημοσιογραφική έρευνα της *Εφημερίδας των Βαλκανίων* (1934) μεταξύ άλλων αναφέρεται στον κομμουνιστικό κίνδυνο. γ) Τον Ηλία Κυριακόπουλο, κα-

θηγητή Πολιτειολογίας και στη συνέχεια Θεωρίας του Κράτους, ο οποίος υποστήριζε («λόγω και έργω») το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, υπογραμμίζοντας ότι έδινε νέο νόημα στις ζωές των ανθρώπων. δ) Τον Στίλπωνα Κυριακίδη, καθηγητή της Θρησκείας των Αρχαίων Ελλήνων, του Ιδιωτικού αυτών Βίου και της Λαογραφίας, πέντε φορές Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής και δύο φορές Πρύτανη του Πανεπιστημίου, ο οποίος με διάφορες ευκαιρίες, τις οποίες αναλυτικά παρουσιάζει ο συγγραφέας, εκφράζει δριμύ κατηγορώ εναντίον του κομμουνισμού. ε) Τον Βασίλειο Έξαρχο, καθηγητή της Χριστιανικής Ηθικής της Θεολογικής Σχολής. Ο Έξαρχος κατηγορήθηκε ενώπιον του Ειδικού Δικαστηρίου Δωσιλόγων για συνεργασία με τον εχθρό, αλλά μεσούντος του Εμφυλίου Πολέμου, κατάφερε να απαλλαγεί με βούλευμα από τις κατηγορίες που τον βάρυναν και να επανέλθει στην ενεργό υπηρεσία. Ο κατάλογος, βέβαια, είναι μακρύς.

Στους προοδευτικούς, από την άλλη πλευρά, εντάσσει: α) τον Χαράλαμπο Θεοδωρίδη, καθηγητή της Ιστορίας της Φιλοσοφίας, ο οποίος αποδεικνύει, σύμφωνα με τον συγγραφέα, έμπρακτα τις προοδευτικές του ιδέες στην εκλογή του Λάζαρου-Μεναχέμ

Βελέλη, στην ίδρυση έδρας Ισπανικής Γλώσσας και Φιλολογίας, στους αγώνες των φοιτητών, στην έκδοση του περιοδικού της Αριστεράς «Ανταίος». Ο Θεοδωρίδης είχε σαφή μαρξιστική ιδεολογία, είχε ενταχθεί στο Ε.Α.Μ., είχε επαφές με κομμουνιστές φοιτητές και υπήρξε ιδρυτικό μέλος και πρώτος γενικός γραμματέας του «Ελληνοσοβιετικού Συνδέσμου» (1945). β) Τον Αβροτέλη Ελευθερόπουλο, «άσπονδο φίλο του Βιζουκίδη», καθηγητή Κοινωνιολογίας στη Σχολή Νομικών και Οικονομικών Επιστημών και Πρύτανη του Πανεπιστημίου το έτος 1937-1938. Να σημειώσουμε ότι ο Ελευθερόπουλος ήταν στον κατάλογο των πρώτων καθηγητών της Φιλοσοφικής Σχολής και το όνομά του είχε ακουστεί στις Συνεδριάσεις της Βουλής (1924), ωστόσο δε διορίστηκε τότε. Είναι ο καθηγητής που έσωσε την τιμή και το γόητρο του Πανεπιστημίου τόσο το 1936, παρεμβαίνοντας υπέρ των φοιτητών σε μία διαδήλωση, όσο και το 1937 κατά την εκφώνηση του πανηγυρικού της 26ης Οκτωβρίου ενώπιον του βασιλιά Γεωργίου του Β'. Το 1939 η Σύγκλητος, ερμηνεύοντας διασταλτικά τον νόμο αναφορικά με το όριο ηλικίας για την αφυπηρέτηση των καθηγητών, απομάκρυνε τον

Ελευθερόπουλο από τα καθήκοντά του, παρά τις αντιδράσεις των φοιτητών. γ) Τον Αντώνιο Σιγάλα, καθηγητή, αρχικά, Παπυρολογίας και Παλαιογραφίας και στη συνέχεια Μεσαιωνικής Ελληνικής Φιλολογίας, με σημαντική προσφορά στην πνευματική ζωή της Θεσσαλονίκης και έντονη εθνική και κοινωνική δράση. Ο Σιγάλας, ή όπως χαρακτηριζόταν τον αποκαλούσαν οι συνάδελφοί του («ο καθηγητής επί των Επιτροπών»), υπήρξε ο οργανωτής της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης, του Ινστιτούτου Ξένων Γλωσσών, της Δημοτικής Βιβλιοθήκης, της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, του Λαϊκού Πανεπιστημίου, των Κρατικών Αρχείων Μακεδονίας και του Εθνικού Λαογραφικού Μουσείου. Ο ίδιος με σιωπηρό ύφος, απαντώντας στον Αλέξανδρο Πάλλη, γραμματέα της Ελληνικής Πρεσβείας στο Λονδίνο, ο οποίος σε εφημερίδα τον κατηγορεί για έλλειψη εθνικοφροσύνης θα γράψει: «[...] Θέλετε να ξέρετε επί τέλους από εμένα τον ίδιο γιατί με κατεδίωξαν; 1) Γιατί εργάστηκα πολύ για την πνευματική εξύψωση του λαού μας. 2) Γιατί έδρασα πολύ κατά την γερμανική κατοχή, με κίνδυνο της ζωής μου. 3) Γιατί συνελήφθηκα δύο φορές από τους Γερμανούς και 4) Γιατί

[...] σαν μέλος των Επιτροπών [...] εφρόντισα για την επιδιόρθωση των ριμαγμένων από τους Γερμανούς σχολείων και για το γρήγορο άνοιγμά των [...]» (παρατίθεται στη σ. 298 του βιβλίου). δ) Τον Δημήτριο Καββάδα, καθηγητή της Φυτοπαθολογίας και στη συνέχεια της Βοτανικής της Φυσικομαθηματικής Σχολής. Διετέλεσε Πρύτανης του Πανεπιστημίου το 1941-1942. Ο Καββάδας είχε ενεργή δράση στους κόλπους του Ε.Α.Μ. και συμμετείχε ενεργά στον Εκπολιτιστικό Όμιλο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. ε) Τον Νικόλαο Ρουσσόπουλο, τακτικό καθηγητή της Γεωργικής Τεχνολογίας και της Γεωργικής Χημείας. στ) Τον Γιάννη Ιμβριώτη, καθηγητή Φιλοσοφίας, στέλεχος του Ε.Α.Μ. και αργότερα Πρόεδρο της «Ενιαίας Δημοκρατικής Νεολαίας Ελλάδος», μέλος της Εκτελεστικής Επιτροπής της Ε.Δ.Α. και στέλεχος του Κ.Κ.Ε. ζ) Τον Γεώργιο Τενεκίδη, καθηγητή του Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου στη Σχολή Νομικών και Οικονομικών Επιστημών και, τέλος, η) Τον Κωνσταντίνο Τζώνη, καθηγητή της Φυσικομαθηματικής.

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, κατά την περίοδο της Κατοχής το διδακτικό προσωπικό του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης «δεν

θα σταθεί πάντα στο ύψος των περιστάσεων» (σ. 415). Οι περισσότεροι διακατέχονται από προσωπικά πάθη, αντιπαλότητες και δυσανεξία προς συναδέλφους τους, σχεδόν όλοι θα έχουν αντιβουλγαρική στάση, λίγοι θα πάρουν ενεργό μέρος στην Αντίσταση, αρκετοί θα μείνουν παθητικοί, κάποιοι θα βρουν ευκαιρία να εκδηλώσουν τον βαθύ συντηρητισμό τους και ελάχιστοι θα σταθούν στο πλευρό των Γερμανών.

Ο Εμφύλιος οδήγησε στην επιβολή έκτακτων μέτρων εναντίον της Αριστεράς, μέρος των οποίων ήταν και οι εκκαθαρίσεις των δημοσίων υπηρεσιών και, επομένως, και του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Στο πλαίσιο αυτό απολύθηκαν για λόγους ιδεολογικοπολιτικούς με Βασιλικό Διάταγμα υπογεγραμμένο από τον Υπουργό Παιδείας Αντώνιο Παπαδήμο, βουλευτή Ροδόπης, ιδρυτή και πρώτο πρόεδρο του Ροταριανού Ομίλου στην Κομοτηνή, χωρίς καμία ειδική αιτιολογία, χωρίς να τους δοθεί η ευκαιρία να απολογηθούν, επτά καθηγητές, οι οποίοι με κάποιον τρόπο είχαν σχέση με το Ε.Α.Μ. Η εμμονή των διοικητικών οργάνων του Πανεπιστημίου (Πρυτανεία και Σύγκλητος) ακόμη και χρόνια αργότερα, όπως αποδεικνύει ο συγγραφέας, στην αρχική θέση ότι δεν ευθύνεται

το Πανεπιστήμιο για τις απολύσεις αλλά η Πολιτεία (παρά το γεγονός ότι επιτροπή του Πανεπιστημίου με επικεφαλής τον Πρύτανη Ιωάννη Βογιατζίδα πρωτοστάτησε στην απομάκρυνσή τους ως επικίνδυνων και αντεθνικώς δρώντων) και ότι στην Πολιτεία έπρεπε να απευθυνθούν έστω και για τη ηθική αποκατάστασή τους, είναι χαρακτηριστική για την αποτελεσματική επιρροή της εμφυλιακής και μετεμφυλιακής κυρίαρχης ιδεολογίας, δηλαδή της εθνικοφοροσύνης. Το ζήτημα της ηθικής δικαίωσης από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, η οφειλόμενη τιμή και μνήμη, ήρθε 76 χρόνια αργότερα από τη σημερινή Σύγκλητο του Α.Π.Θ., η οποία αποκατέστησε στις 20 Μαρτίου 2022 ηθικά τους επτά απολυθέντες καθηγητές του (Αντώνιο Σιγάλα, Χαράλαμπο Θεοδωρίδη και Γιάννη Ιμβριώτη της Φιλοσοφικής Σχολής, Δημήτριο Καββάδα και Κωνσταντίνο Τζώνη της Φυσικομαθηματικής, Γεώργιο Τενεκίδη της Νομικής και Νικόλαο Ρουσσόπουλο της Γεωπονοδασολογικής Σχολής). Η κίνηση αυτή, ασφαλώς, τιμά το Πανεπιστήμιο και τη Σύγκλητο.

Ολοκληρώνω με δύο ακροτελεύτιες διαπιστώσεις-σκέψεις-προτάσεις με αφορμή το βιβλίο του Δημήτρη Μαυροσκούφη:

Πρώτον: Ο συγγραφέας αναμετρήθηκε με δυσκολίες και περιορισμούς στην έρευνά του, ορισμένες από τις οποίες αναφέρει ή υπονοεί στο βιβλίο του. Γίνεται σαφές, λοιπόν, ότι όποιος/όποια ενδιαφέρεται να μελετήσει συστηματικά την ιστορία του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης έρχεται εξ αρχής αντιμέτωπος/αντιμέτωπη με σοβαρά προβλήματα. Αποθαρρυντική είναι η έλλειψη οργανωμένου πανεπιστημιακού αρχείου, γεγονός το οποίο ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για την περιορισμένη χρήση πρωτογενών πηγών στις απόπειρες καταγραφής της ιστορίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και των Σχολών του. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι το Πανεπιστήμιο είναι ένα ίδρυμα που προορίζεται να ζήσει στους αιώνες και ότι αποτελεί έναν θεσμικό επιστήμης και έρευνας για ολόκληρη την κοινωνία. Ως εκ τούτου είναι μια ακατανόητη αυτοαναίρεση του χαρακτήρα του και του προορισμού του, να αδιαφορεί για την ιστορία του. Από την πρόσφατη εργασία του Δημήτρη Μαυροσκούφη, αλλά και από παλαιότερες (του Νίκου Τερζή, του Ιωάννη Χασιώτη, του Δημήτρη Αραβαντινού, του Ιωάννη Δέλλιου, του Θεόδωρου Δαρδαβέση, του ομιλούντος) προκύπτει ότι ο ερευνητής και η

ερευνήτρια που θα ασχοληθεί με την ιστορία του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης εν συνόλω ή με επιμέρους πτυχές του θα βρεθεί μπροστά σε έναν ανεκτίμητο θησαυρό, ο οποίος, παρά το πέρασμα σχεδόν εκατό χρόνων από τη λειτουργία του Πανεπιστημίου (συμπληρώνονται σε τέσσερα περίπου χρόνια) εξακολουθεί να βρίσκεται κρυμμένος/θαμμένος στα υπόγεια (κυριολεκτικά) και να κινδυνεύει να χάσει οριστικά τη λάμψη του, ενώ θα έπρεπε να βρίσκεται στο φως και να κοσμήι το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, κατά το «πρότυπο» του Ιστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών με ιδρυτή τον Καθηγητή Γιώργο Δερτιλή και πρώτο διευθυντή τον Παναγιώτη Κιμουρτζή. Νομίζω ότι είναι καιρός να εργαστούμε όλοι και όλες μαζί προκειμένου να ιδρυθεί, επιτέλους, οργανωμένο Ιστορικό Αρχείο στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Δεύτερον: Με βάση τη σύνομη παρουσίαση του παρόντος βιβλίου είναι εδραία η πεποίθησή μου ότι από τις σελίδες του έχουμε όλοι και όλες να μάθουμε, να ωφεληθούμε, να προβληματιστούμε, να στοχαστούμε και να αναστοχαστούμε, να μας δημιουργηθούν ερωτήματα και απορίες, να κατανοήσουμε και να

επιχειρήσουμε να ερμηνεύσουμε το πανεπιστημιακό παρελθόν μας. Για όλους τους παραπάνω λόγους θεωρώ ότι η συγκεκριμένη εργασία πρέπει να κοσμεί τις βιβλιοθήκες όλων των μελών του Πανεπιστημίου μας, όσοι ασχολούνται με την ιστορία του, την πανεπιστημιακή εκπαίδευση συ-

νολικά, αλλά και όσοι ασχολούνται με την ιστορική έρευνα ευρύτερα. Το βιβλίο του Δημήτρη Μαυροσκούφη αποτελεί μια σημαντική και πολύτιμη συμβολή στη σχετική —ισχνή έως τώρα— ελληνόγλωσση βιβλιογραφία.

Βασίλης Α. Φούκας

* * *

Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης, *Τα «προοδευτικά ζιζάνια» του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από τον Αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στον Μακαρθισμό του Εμφυλίου*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2021.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ του Δημήτρη Μαυροσκούφη υπηρετεί πολλαπλές λειτουργίες. Υπηρετεί πρώτα απ' όλα την αξία της διαμόρφωσης ιστορικής συνείδησης των ανθρώπων που συγκροτούν έναν θεσμό, όπως είναι το Πανεπιστήμιο. Η εξαρτημένη διαδρομή στην οποία πορευόμαστε ως θεσμός και που επικαθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις στάσεις μας και τις εμπεδωμένες πρακτικές μας, αποτελεί συνέχεια της τροχιάς που χαραχτήκε στο παρελθόν, ιδιαίτερα στη βάση αποφάσεων που υιοθετήθηκαν και υλοποιήθηκαν στις κρίσιμες διασταυ-

ρώσεις του Ιδρύματος. Την αφετηρία και τις κρίσιμες καμπές αυτής της εξαρτημένης διαδρομής φωτίζει το βιβλίο, με πρόθεση να μην αποκρύψει κανέναν από τους σκελετούς που είχαν μείνει κρυμμένοι επί δεκαετίες στις ντουλάπες και αποκάλυψε η ιστορική έρευνα.

Έπειτα, μια από τις πιο ενδιαφέρουσες λειτουργίες της διαπραγμάτευσης του συγκεκριμένου βιβλίου προκύπτει από την καταστατική πρόθεση του συγγραφέα να προτείνει τον απεγκλωβισμό του παρόντος μας από το αντιφατικό παρελθόν, μέσω της διαχείρισης της συλλογικής τραυματικής μνήμης. Ο Δ. Μαυροσκούφης, επιστήμονας που ασχολήθηκε με τη διαχείριση του ιστορικού τραύματος όσο λίγοι στον ελληνικό χώρο, γνωρίζει πολύ καλά ότι γεγονότα και συναισθήματα του φορέα τραυματικής μνήμης ενεργούν

μέσα του σαν δηλητήριο, στο οποίο το μόνο αντίδοτο είναι η ασυνείδητη απώθηση, η παλινδρόμηση, η μετάθεση και η ανακατεύθυνση μη αποδεκτών συναισθημάτων. Το βιβλίο του λειτουργεί ως καταλύτης για τη διαχείριση του συλλογικού τραύματος του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, επιτελώντας μια ιδιότυπη επανορθωτική λειτουργία που λαμβάνει καθαρά συλλογικό πρόσημο, χάρη και στο πρόσφατο ψήφισμα της Συγκλήτου του Α.Π.Θ. για την «ηθική αποκατάσταση απολυθέντων αντιστασιακών καθηγητών της περιόδου της Κατοχής 1941-1944».

Με την παρέμβασή μου, θα επιχειρήσω να προτείνω μια εκδοχή ερμηνευτικής προσέγγισης μιας άλλης λειτουργίας που επιτελεί το βιβλίο. Πρόκειται για την αφήγηση που ο Δ. Μαυροσκούφης επιχειρεί αναφορικά με τους φορείς της αλλαγής και της αντίστασης σε αυτή στο χώρο του Πανεπιστημίου στο μεσοπόλεμο έως τη μετεμφυλιακή περίοδο. Ειδικότερα, θα επιχειρήσω να συζητήσω, όσο πιο περιεκτικά γίνεται, το ρόλο των φοιτητών και των φοιτητριών στην αλλαγή και την επιδίωξη του κοινωνικού μετασχηματισμού.

Στη διεθνή βιβλιογραφία, τα φοιτητικά κινήματα έχουν συνδεθεί με το αίτημα της κοινω-

νικής αλλαγής, που διαχρονικά έλαβε υπόσταση σε διαφορετικά και πολλές φορές αλληλοσυγκρουόμενα συγκείμενα, τον εθνικισμό, την αποικιοκρατία, τον εκσυγχρονισμό, την κοινωνική δικαιοσύνη και την ισότητα ευκαιριών. Ο φοιτητικός ακτιβισμός, ειδικότερα, έχει επιχειρηθεί να γίνει κατανοητός σε ένα ευρύ φάσμα ερμηνειών, ως απόρροια του ριζοσπαστισμού της νέας γενιάς, ως επίπτωση της «θεσμοθετημένης παράτασης της εφηβείας» ή, υπό το πρίσμα της ψυχανάλυσης, ως μορφή αντίδρασης που επικαθορίζεται από το «σύμπλεγμα του ευνουχισμού», και πιο πρόσφατα, σε σχέση με τις πολλαπλές κατασκευές της νεολαίας ως μιας μη ομοιογενούς κοινωνικής κατηγορίας, κατασκευές που προσδιορίζονται από τη φυλή, το φύλο, την κοινωνική τάξη, το πεδίο σπουδών και την επαγγελματική προοπτική, την ιστορικότητα, τη δύναμη του φοιτητικού κινήματος. Στο βιβλίο του Δ. Μαυροσκούφη είναι σαφής η προσέγγιση της φοιτητικής νεολαίας ως ιστορικού υποκειμένου που δρα συλλογικά, διεκδικώντας να συμμετάσχει στη διαμόρφωση του μέλλοντός της, σε στενή εξάρτηση με τις πολιτισμικές και πολιτικές αναφορές της.

Συγκεκριμένα, κατά το μεσοπόλεμο, η φοιτητική νεολαία

του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ακολουθεί την «εξαρτημένη διαδρομή» του φοιτητικού κινήματος, όπως είχε διαμορφωθεί από το εθνικιστικό και ρομαντικό παρελθόν του φοιτητικού σώματος του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον 19ο αι. και τον πολιτικο-ιδεολογικό διχασμό του στις αρχές του 20ού αι. Παράλληλα, βέβαια, τη διαμορφώνει εμπλουτίζοντάς την με την κοινωνική δυναμική στην οποία εγγράφεται η σύσταση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: ενσωμάτωση προσφυγικών και γηγενών πληθυσμών, διάχυση σοσιαλιστικών ιδεών, επικράτηση του αυταρχισμού και της βίας στην πολιτική ζωή της χώρας. Αναφέρεται σε άρθρο της εφ. *Μακεδονία* με τίτλο «Η κίνηση των νέων ιδεών και οι υφιστάμενοι αντιθέσεις», στις 2 Οκτωβρίου 1930: «*Είναι πολύ φυσικό, μέσα σ' ένα Πανεπιστήμιο, σαν και το δικό μας, που ιδρύθηκε σε μια εποχή κοσμογονίας και σ' έναν τόπο που πλημμυρίζει από κίνηση και δράση, να παρουσιαστούν αντιθέσεις ιδεών και ιδανικών. Όπως πάντα και παντού το Πανεπιστήμιο είναι το κοινωνικό ξεκαθρέπτισμα κάθε εποχής μ' όλους τους σκοπούς και τις τάσεις της. Οι ίδιες πολιτικές, ταξικές, επιστημονικές αντιλήψεις που υπάρχουν και*

ζουν μέσα στην κοινωνία, μεγαλύτερον και ριζώνουν και στα Πανεπιστήμια».

Στο πλαίσιο αυτό, περιγράφονται στο βιβλίο, για την περίοδο λίγο μετά την έναρξη λειτουργίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, η σύσταση του *Φοιτητικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* (1928), της φασιστικής οργάνωσης *Εθνική Παμφοιτητική Ένωσις* (1929), της αριστερών τάσεων *Φοιτητικής Συντροφιάς Θεσσαλονίκης* (1929), του *Εθνικού Φοιτητικού Συλλόγου* (1932) και της *Χριστιανικής Φοιτητικής Ενώσεως* (1933). Η περίοδος χαρακτηρίζεται από έντονες διεκδικήσεις και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις των φοιτητικών οργανώσεων, οι οποίες αντανακλώνται στη λειτουργία του Πανεπιστημίου και της ευρύτερης κοινότητας. Το θέμα της ολοκλήρωσης του Πανεπιστημίου, οι εξεταστικές περιόδοι, τα εξέταστρα, τα δίδακτρα, τα συγγράμματα και οι σημειώσεις, η σίτιση και η στέγαση, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, αλλά και αιτήματα με ευρύτερο κοινωνικό περιεχόμενο, οδηγούν σε κινητοποιήσεις που κάποιες φορές καταστέλλονται με την επέμβαση της χωροφυλακής και της έφιππης αστυνομίας.

Η βία και ο αυταρχισμός θα αποτελέσουν κυρίαρχες πρακτι-

κές των διοικήσεων του Πανεπιστημίου στην περίοδο της Δικτατορίας του Μεταξά, όταν κάνει την εμφάνισή της η *Φοιτητική Φάλαγγα* της Ε.Ο.Ν. και ο αντικομμουνισμός από την πλευρά του κράτους λαμβάνει πλέον διαστάσεις παραληρηματικές. Είναι χαρακτηριστική η φιάστα που διοργάνωσε το καθεστώς στο Λευκό Πύργο, στις 16 Αυγούστου 1936, με τη συμμετοχή φίλα προσκείμενων φοιτητικών παρατάξεων, όπου σε πιστή απομίμηση αντίστοιχων ναζιστικών πρακτικών καύσεων βιβλίων, ρίχτηκαν στην πυρά κομμουνιστικά και λοιπά «αντεθνικά» έντυπα.

Σπάνια και εξαιρετικής σημασίας τεκμήρια φέρνει στο φως ο Δ. Μαυροσκούφης για τα χρόνια της Κατοχής, που συνδέθηκαν με τη στράτευση μεγάλου μέρους του φοιτητικού σώματος στον απελευθερωτικό αγώνα. Ξεχωριστή είναι η δράση του *Εκπολιτιστικού Ομίλου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (Ε.Ο.Π.), δημιουργήματος της Ε.Π.Ο.Ν., ο οποίος απαρτίστηκε από φοιτητές και φοιτήτριες του «Οίκου του Φοιτητού». Ο Ε.Ο.Π. εξελίχθηκε σε πολιτιστικό πυρήνα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και της τοπικής κοινωνίας και, μέσα από την έκδοση του περιοδικού *Ξεκίνημα*, διακήρυξε τον οραματισμό των προτερ-

γατών του για την κοινωνική δικαιοσύνη και την κοινωνική λειτουργία της τέχνης στη μετακατοχική Ελλάδα.

Παράλληλα, με τη σύσταση της Ε.Π.Ο.Ν. του Πανεπιστημίου, ξεκίνησε η πολυσχιδής αντιστασιακή δράση μέρους του φοιτητικού σώματος, που κορυφώθηκε το 1943, με τη συμμετοχή στον εορτασμό της επετείου της 25ης Μαρτίου, τη συμβολή στις κινητοποιήσεις για τη ματαίωση της πολιτικής επιστράτευσης της κυβέρνησης Λογοθετόπουλου, τη στήριξη της γενικής απεργίας κατά της σχεδιαζόμενης επέκτασης της βουλγαρικής ζώνης στη Μακεδονία, τη συμμετοχή στη συγκρότηση του εφεδρικού ΕΛΑΣ, τις πράξεις δολιοφθοράς. Οι μαρτυρίες της περιόδου που έρχονται στο φως, χάρη στην εξαντλητική τεκμηρίωση που συνεισφέρει ο συγγραφέας, αναδεικνύουν τη μαζική συμμετοχή του φοιτητικού σώματος στον αντιστασιακό αγώνα που διενεργήθηκε στις τάξεις της Ε.Π.Ο.Ν. Ταυτόχρονα, βέβαια, προκύπτουν στοιχεία και για ολιγομελείς ομάδες που φαίνεται να συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς ως πληροφοριοδότες.

Στην περίοδο αυτή της κατοχής, πολλοί φοιτητές και φοιτήτριες συνελήφθησαν και βασανίστηκαν. Πάνω από 70 θυσιά-

στηκαν στον αγώνα εναντίον του κατακτητή, για τους οποίους και τις οποίες, ακόμα και μετά την απελευθέρωση, θα επικρατήσει «ακραία σιωπή» από την πλευρά του Πανεπιστημίου. Αντίστοιχη σιωπή θα επιβληθεί και για το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της πόλης, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και αρκετές δεκάδες φοιτητών και φοιτητριών.

Ξεχωριστή ενότητα αφιερώνεται στο βιβλίο για την περίοδο της απελευθέρωσης και της Εαμοκρατίας. Στο διάστημα αυτό, που διαρκεί από τις 30 Οκτωβρίου 1944 έως τα μέσα Ιανουαρίου 1945, η Ε.Π.Ο.Ν. του Πανεπιστημίου εκδίδει το περιοδικό *Ξεκίνημα* αναδεικνύοντας τον εαμικό και κομμουνιστικό προσανατολισμό της και συνδέοντας τη δράση της με τη λαοκρατία, την πανεθνική ενότητα, τη μάχη για την ειρήνη, την προκοπή και την αληθινή μόρφωση.

Αμέσως μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, όταν ξεκινά ο απηνής διωγμός όσων είχαν πάρει μέρος με το Ε.Α.Μ. στην αντίσταση κατά του κατακτητή και εξαπολύεται η «Λευκή Τρομοκρατία», το φοιτητικό κίνημα εισέρχεται σε νέα φάση. Σταδιακά, κι ενόσω η εμφύλια διαμάχη κλιμακώνεται, οι προστριβές μεταξύ αριστερών και εθνικοφρόνων φοιτητών με διάφορες αφορ-

μές δεν περιορίστηκαν στο πεδίο της ιδεολογικής αντιπαράθεσης, αλλά προσέλαβαν συχνά χαρακτηριστικά βίαιων συγκρούσεων. Ωστόσο, η δράση των αριστερών φοιτητών στο πανεπιστήμιο εκείνη την περίοδο είναι ισχυρή, λόγω των πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων. Αντίθετα, οι εθνικόφρονες φοιτητές θα κάνουν ολοένα και πιο αισθητή την παρουσία τους με αρχικά συγκαλυμμένο και αργότερα έκδηλο αντικομμουνιστικό χαρακτήρα. Ο φορέας που πρωτοστατεί στην κατεύθυνση αυτή είναι η *Μορφωτική Ένωσις Εθνικοφρόνων Φοιτητών* (Μ.Ε.Ε.Φ.), που για την περίπτωση της Θεσσαλονίκης διεκδίκησε να αναδειχθεί de facto σε μοναδική πολιτικοποιημένη φοιτητική ένωση του Πανεπιστημίου, για όσο διήρκεσε ο εμφύλιος πόλεμος. Η φασίζουσα ρητορεία του μεσοπολέμου εμπλουτίζεται πλέον με το ιδίωμα της εθνικοφροσύνης στο Πανεπιστήμιο και οδηγεί ουσιαστικά στην επιβολή ενός ζοφερού κλίματος με τη δημοσίευση δηλώσεων αποκήρυξης από μέρους φοιτητών και φοιτητριών, τη σύλληψη άλλων και την παραπομπή τους σε έκτακτα στρατοδικεία.

Παράλληλα, ως τεχνολογία πειθάρχησης, εγκαθιδρύεται το πιστοποιητικό νομιμοφροσύνης. Τα πολιτικά φρονήματα υποψη-

φίων ή εν ενεργεία φοιτητών και φοιτητριών αποτελούν κριτήριο αποκλεισμού από το Πανεπιστήμιο και τις διαδικασίες του, ενώ το σώμα της Συγκλήτου αποφαίνεται σχετικά σε συνάρτηση με τις αναφορές των Διευθύνσεων Γενικής Ασφαλείας.

Η επαναφορά στην ακαδημαϊκή «κανονικότητα» που είχε προσδιορίσει για τους φοιτητές και τις φοιτήτριες η περίοδος του μεσοπολέμου αποτέλεσε μια σημαντική πρόκληση ως προς τη διεκδίκηση των αιτημάτων τους στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Πρόκειται ωστόσο για ιδιότυπη κανονικότητα, η οποία αντανακλούσε την κυρίαρχη διαιρετική τομή «εθνικοφροσύνης – μη εθνικοφροσύνης» και τις επακόλουθες τεχνολογίες εξουσίας που επιχειρήθηκε να εγκαθιδρυθούν στο μετεμφυλιακό κράτος. Στο πλαίσιο αυτό, και το φοιτητικό σώμα οριοθετήθηκε από την επικράτηση της εθνικοφροσύνης ως σημαίνουσας διάκρισης στον πολιτικό λόγο και την επακόλουθη προσπάθεια υποβάθμισης της ταξικής διαιρετικής τομής. Ως προς τη μορφή, η ιδεολογική ηγεμονία της εθνικοφροσύνης, μια ηθικολογική και εθνικιστική διχοτομία που επέβαλλε σαφέστατες διαχωριστικές γραμμές, αποτυπώθηκε στο ιδεολόγημα του «ελληνοχριστιανισμού» και

την παλινόρθωση της μοναρχίας. Ως προς το περιεχόμενο, συνδέθηκε με την πατριδοκαπηλία, τον αντικομμουνισμό, τη μισαλλοδοξία και την αναγόρευση των σωμάτων ασφαλείας σε «θεματοφύλακα των ιερών και οσίων της φυλής».

Υπήρξε μια εθνικοφροσύνη τιμωρητική, που έθετε στο περιθώριο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής όσες και όσους ήταν ανεπιθύμητοι και ανεπιθύμητες στην επικράτεια που όριζε η διαιρετική τομή της. Παράλληλα, όρθωσε αδιαπραγμάτευτα όρια για τους νέους και τις νέες της μεταπολεμικής γενιάς που επιδίωκαν την αλλαγή και τον κοινωνικό μετασχηματισμό.

Την πραγματικότητα αυτή με ενάργεια αναδεικνύει ο Δ. Μαυροσκούφης στο βιβλίο του. Και την αφηγείται αβίαστα, με τη γνωστή του ευαισθησία και ζεστασιά για τους νέους ανθρώπους που αγωνίζονται, οραματίζονται και επιδιώκουν την αλλαγή, διατηρώντας στο ακέραιο το ήθος τους και τον πυρήνα των ιδεών τους. Άλλωστε, σ' αυτά τα χρόνια πορεύεται ως πανεπιστημιακός δάσκαλος, ερευνητής, φίλος και γονιός. Με ήθος απαράμιλλο, αυτογνωσία και χιούμορ γλυκόπικρο.

Γιάννης Μπέτσας

Ιστορία, πολιτική και φιλοσοφία στο έργο του Michael Oakeshott. Μια διανοητική προσωπογραφία από τον Παντελή Λέκκα

Μάικλ Όουζοτ, *Διαλέξεις για την ιστορία της πολιτικής σκέψης, μετάφραση-επίμετρο Παντελής Λέκκας, Αθήνα, Εκδόσεις Τόπος, 2019.*

Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ για πρώτη φορά στα ελληνικά του αποστάγματος της ενασχόλησης ενός από τους σπουδαιότερους Βρετανούς φιλοσόφους του 20ού αιώνα με την ιστορία του δυτικού πολιτισμού και ειδικότερα αυτή των ευρωπαϊκών πολιτικών θεσμών, αντιλήψεων και ιδεών στη μακρά της διάρκεια, αποτελεί αφ'εαυτή γεγονός εξαιρετικής σημασίας. Για πάρα πολλούς λόγους αξίζει να καταπιαστεί κανείς και να μελετήσει το πόνημα του Michael Oakeshott *Διαλέξεις για την ιστορία της πολιτικής σκέψης*, που μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Καθηγητή Παντελή Λέκκα και κυκλοφόρησε στα τέλη του 2019 από τις εκδόσεις Τόπος. Παρά τον τίτλο, τα κεφάλαια που αποτελούν το

βιβλίο στην ουσία υπερβαίνουν τη συγκεκριμένη ακαδημαϊκή πειθαρχία, τουλάχιστον όπως γίνεται κατανοητή στις μέρες μας. Πέραν της εξέτασης των πολιτικών θεωριών, αναδεικνύουν έντονα ένα ιστορικό πλαίσιο γεγονότων-πράξεων, αντιλήψεων-σκέψεων, αναγκών, μύθων, μεταναστεύσεων και εγκαταστάσεων λαών, πολιτικής αναταραχής και εναλλαγής. Επιπλέον, μας προσφέρουν τις σκέψεις του Oakeshott για την κατανοητική φύση της ιστορικής γνώσης και έρευνας. Η ιστορία δεν εξηγεί δίκην αιτίου, δε διέπεται από αυστηρούς νόμους αιτίου-αιτιατού, είναι άλλη τάξεως από την φύση, δυνάμει του συγκυριακού της χαρακτήρα, σε αντιδιαστολή με την ανάγκη – αναγκαιότητα που διέπει την τελευταία, αλλά και από την τέχνη που είναι προμελετημένη, ειδική και συγκεκριμένη.¹

Το έργο του Michael Oakeshott αναπτύσσεται κυρίως στα πεδία της φιλοσοφίας της ιστορίας και της πολιτικής επιστήμης ως ιστορίας της πολιτικής σκέψης – και ευρύτερα των πολιτικών θεσμών, ιδεών και δρά-

1. Μάικλ Όουζοτ, *Διαλέξεις για την ιστορία της πολιτικής σκέψης*, Αθήνα, Τόπος, 2019, σ. 1, Παντελής Λέκκας, «Επίμετρο», *ό.π.*, σ. 618. Πρβλ. Michael Oakeshott, *On History*, Ιντιανάπολη, Liberty Fund, 1999, σ. 48 και Thomas Fuller, «Foreword», *ό.π.*, σ. ix.

σης. Στη σκέψη του Βρετανού στοχαστή δύνανται να μας εισάγουν η λεγόμενη *συντηρητική προδιάθεση* (ο εμπειρικός και όχι ιδεολογικός συντηρητισμός που τον χαρακτηρίζει) και η διάκριση της ανθρώπινης εμπειρίας σε δύο μεγάλες κατηγορίες, την *πρακτική* και την *κατανοητική*.² Ο εμπειρικός συντηρητισμός βασίζεται στην παράδοση, όπως αυτή εντοπίζεται στο πεδίο της πολιτικής, σε αντιδιαστολή με την ιδεολογία. Με άλλα λόγια ο όρος αναφέρεται στη διάκριση της εμπειρίας από την αφαίρεση. Η δε κατανοητική στάση απέναντι στην ανθρώπινη κατάσταση περιλαμβάνει τους τρόπους της ιστορίας, της φιλοσοφίας και της επιστήμης, και βρίσκεται σε

αντίστιξη με την *πρακτική*, την *ποιητική* και την *ηθική* στάση, οι οποίες εκφράζουν απόψεις, πεποιθήσεις, επιθυμίες, ιδεώδη, φιλοδοξίες, ελπίδες, φόβους, στρατηγικές αλλαγής ή συντήρησης.³ Αντίστοιχα, το παρελθόν διακρίνεται σε *πρακτικό* και *ιστορικό*. Το ιστορικό παρελθόν χαρακτηρίζεται, σύμφωνα και με τον Weber, από *εγγενή πολυπλοκότητα*, *σύνθετο χαρακτήρα*. Από απουσία *ενότητας* και *σαφούς περιγράμματος*, ιστορικών *αρχών*, προσθέτει ο Oakeshott. Τα ιστορικά γεγονότα δεν έχουν ένα σκοπό, δε *διαμορφώνονται* από σταθερά και κυρίαρχα κίνητρα, δεν οδηγούν σε συγκεκριμένο «τέλος» και «*συμπεράσματα*».⁴

2. Π. Λέκκας, «Επίμετρο», *ό.π.*, σ. 608. Μ. Όουζοτ, *Διαλέξεις για την ιστορία της πολιτικής σκέψης*, *ό.π.*, σ. 598, 608. Βλ. την «Εισαγωγή της αγγλικής έκδοσης» των *Διαλέξεων* από τους L. O' Sullivan, T. Nardin, *ό.π.*, σ. xv.

3. Π. Λέκκας, «Επίμετρο», *ό.π.*, σ. 614. T. Fuller, *ό.π.*, σ. xviii. Πρβλ. M. Oakeshott, *On Human Conduct*, Οξφόρδη, Clarendon, 1990, —, *Experience and its modes*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 2015 (πρώτη έκδοση: 1933).

4. Δεδομένου ότι ο Oakeshott δεν ήθελε οι διαφορετικοί τρόποι της ανθρώπινης εμπειρίας να διαπλέκονται μεταξύ τους, μια τέτοιου είδους επιστημολογία αφήνει έξω από τον χώρο της επιστήμης και ειδικότερα της ιστορίας (της γνώσης του ιστορικού παρελθόντος) μεγάλο μέρος της ανθρώπινης νοητικής δραστηριότητας. Μεγάλο μέρος της λεγόμενης εθνικής ιστοριογραφίας ή της σοσιαλιστικής «ανάλυσης» πρέπει —όσο δύσκολο και αν είναι αυτό, αν ακολουθήσουμε την εν λόγω γραμμή σκέψης— να τεθεί εκτός επιστημονικού χώρου, αφού εμπνέεται από νομοτέλειες και συνολικούς κανονιστικούς στόχους. Βλ. Π. Λέκκας, «Επίμετρο», *ό.π.*, σ. 598, 614, 623.

Ένα άλλο ουσιαστικό στοιχείο της ιστορικής-φιλοσοφικής σκέψης του Oakeshott, που συνδέεται με τα παραπάνω, είναι η έμφαση στην παρατήρηση των διαφορών-μεταβάσεων μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Η διάκριση του εμπειριοκρατικού συντηρητισμού από την ιδεολογία του συντηρητισμού, συνίσταται στην απουσία τελεολογικής/κανονιστικής διάστασης στην προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας, απότοκο του ιστορικού κατανοητικού τρόπου του Oakeshott και της δισημίας που απέδιδε στη νεωτερικότητα. Από την μια πλευρά, η εμπειρία του νεωτερικού ανθρώπου χειραφετήθηκε από τον πρακτικό τρόπο, από τις ανάγκες της πολιτικής, της ηθικής ή του επαγγέλματος (π.χ. ο *homo contemplativus* των Ουμανιστών και του Γκαίτε, η διαμόρφωση της ιστορίας ως επιστήμης). Από την άλλη πλευρά, διατυπώνεται το ερώτημα μήπως η νεωτερικότητα χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της ιδεολογίας που τελικώς σημαίνει την υπαγωγή στον πρακτικό τρόπο της εμπει-

ρίας όλων των υπόλοιπων τρόπων της ανθρώπινης δράσης/εμπειρίας.⁵

Ως προς τον πολιτικό βίο, η ενατένιση της ευρωπαϊκής ιστορικής εμπειρίας στη μακρά της διάρκεια (Ρώμη-Ελλάδα-δυτικός Μεσαίωνας-Νεωτερικότητα και τα υποκεφάλαιά τους), όπως επιχειρείται από τον Oakeshott στις *Διαλέξεις για την ιστορία της πολιτικής σκέψης*, εστιάζεται σε θέματα δικαίου, εξουσίας-πολιτικής νομιμοποίησης, κύρους-κηδεμονίας. Το ίδιο το κείμενο των *Διαλέξεων* είναι αντιπροσωπευτικό της συντηρητικής προδιάθεσης και της ιστορικής μεθόδου του Oakeshott. Είναι χαρακτηριστικό ότι αποφεύγει την θεωρία, αφού τα συγκεκριμένα μαθήματα στη London School of Economics and Political Science διακρίνονταν από ιστορικό προσανατολισμό: οι φοιτητές στο πανεπιστήμιο δε χρειαζόνταν να διδαχθούν πώς να μεταρρυθμίσουν την κοινωνία και άρα δε διδάσκονταν «πολιτική θεωρία», αλλά «ιστορία της πολιτικής σκέψης». Το συγκεκριμένο αντικείμενο θεω-

5. Π. Λέκκας, «Επίμετρο», *ό.π.*, σ. 572, 582, 614. Για την επίδραση της ιδεολογίας κατά τη νεωτερικότητα βλ. την πρόσφατη εργασία του Λέκκα πάνω σε ένα άλλο συντομότερο και διαφορετικού χαρακτήρα δοκίμιο του Oakeshott, Παντελής Λέκκας, *‘Ο Πύργος της Βαβέλ’ του Μάικλ Οουξοτ. Ερμηνεία ενός φιλοσοφικού διηγήματος*, Αθήνα, Τόπος, 2022.

ρούσε ο Oakeshott περισσότερο κατάλληλο για την διδασκαλία στο πανεπιστήμιο. Αντίθετα, η Βαβέλ των θεωριών, απόψεων ή ηθικών ερμηνειών-διδασμάτων της ιστορίας, πίστευε ότι έπρεπε να μείνει εκτός του ακαδημαϊκού χώρου.

Παρά, όμως, τον αποστασιοποιημένο τρόπο θεώρησης της ιστορίας που προκρίνει ο Oakeshott (όπως θα δούμε και παρακάτω η αντίληψή του για τον ιστορικό τρόπο της γνώσης ήταν ότι δεν έχει νόημα να αποδίδουμε ηθικές κρίσεις στα ιστορικά γεγονότα), από την όλη αφήγηση στις *Διαλέξεις* αναδύονται τα στοιχεία της διάκρισης του πολιτισμού από τη «βαρβαρότητα», της νομιμοποίησης από την ισχύ. Το τερπνό ύφος είναι τέλος συμβατό με τον αισθητισμό, τον μη ιδεολογικό-πρακτικό-διδασκτικό χαρακτήρα, που διέκρινε γενικώς το έργο και τη νοοτροπία του. Κατανοεί κανείς από τα παραπάνω ότι η μετάφραση των *Διαλέξεων* εμπλουτίζει με ένα απαραίτητο έργο την ελληνική βιβλιογραφία που είναι διαθέσιμη στους μελετητές, διδάσκοντες και φοιτητές, ιδίως στα πανεπιστημιακά τμήματα Πολιτικής Επιστήμης, Νομικής, Ιστορίας, Παιδαγωγικής και Φιλοσοφίας.

Ωστόσο, η συγκεκριμένη ελληνική έκδοση των *Διαλέξεων*

καθίσταται επιπλέον αξιοσημείωτη, λόγω του Επιμέτρου της. Σε αυτό, ο Παντελής Λέκκας «συστήνει» τον Oakeshott στο ελληνικό κοινό, όχι μόνον με αναφορά στο προκειμένο έργο, αλλά γενικά ως στοχαστή. Το εκτεταμένο κείμενο του Επιμέτρου (αγγίζει τις εκατό σελίδες, το μέγεθος μιας μικρής μονογραφίας) επιχειρεί επί της ουσίας να συνθέσει τη διανοητική προσωπογραφία ενός από τους κορυφαίους Βρετανούς φιλόσοφους του 20ού αιώνα, επιδεικνύοντας την (σημαντική για το εν λόγω είδος που δεν είναι αναπτυγμένο στην Ελλάδα) αρετή της πνευματικής μετριοπάθειας, καθώς ο επιμελητής-μεταφραστής και συγγραφέας του Επιμέτρου μας εισάγει στον διανοητικό κόσμο του Oakeshott χωρίς να χειραγωγεί προς τη δική του σκέψη. Θα προσπαθήσουμε να αποδώσουμε το πνεύμα αυτού του κειμένου, με ιδιαίτερη έμφαση στη συνείδηση, τον ρόλο και τη στάση των διανοουμένων σε μια σειρά ζητημάτων ιδίως κατά τη νεωτερικότητα.

Ο Λέκκας επισημαίνει ότι κεντρική σημασία στη φιλοσοφία της ιστορίας του Oakeshott κατέχει η διαφορά εμπειρίας και θεωρίας, η οποία αντιστοιχεί στην αντίστιξη εμπειρίας - αφαίρεσης, που έχει αναλύσει εκτενώς και

στο σχετικό δικό του δοκίμιο.⁶ Συγκεκριμένα, η θεωρία εκφράζεται ιστορικά από το ρεύμα του ρασιοναλισμού, με την εμμονή του στη βεβαιότητα, την αποκλειστική εστίαση σε μια γνώση «διαρκώς βέβαιη», ο φορέας ή παραγωγός της οποίας παρουσιάζεται σαν ένας μικρός θεός (ακαδημαϊκός, ακαδημαϊσμός). Μια καταρχήν αισιόδοξη γνωσιολογία, αυτή του Διαφωτισμού, καταλήγει στην (αλλά και εκκινεί από την) ως άνω βεβαιότητα. Η πίστη στις αποδεικτικές δυνάμεις του λόγου⁷ ανάγεται τελικώς σε μια μορφή δόγματος. Αυτού του είδους η απόλυτη-δογματική γνώση συνίσταται ή μετατρέπεται σε πληροφορία, αποστερούμενη έτσι το στοιχείο της απορίας, του «θαυμασμού» (με την αρχαιοελληνική έννοια της λέξης). Αντίθετα, κατά τον Oakeshott, η απόλυτη επιστημονική αλήθεια-βεβαιότητα είναι αυταπάτη και η γνώση επαλη-

θεύεται μόνον στον βαθμό που διατηρεί το στοιχείο της απορίας και παραμένει μερική.⁸

Μια τέτοιου είδους γνωσιολογία ανάγεται στη νεωτερικότητα και ειδικά στους Γάλλους εγκυκλοπαιδιστές και τον θετικισμό των Auguste Comte και Καρόλου Μαρξ. Ήδη όμως μπορούμε, σύμφωνα με τον Oakeshott, να εντοπίσουμε διατυπωμένες τις αρχές της «πολιτικής της πίστης» στο *Novum Organum* του Βάκωνος (θα προσέθετε κανείς και το φιλοσοφικό έργο του Καρτέσιου).⁹ Όπως έχει υποστηριχθεί και θα δούμε στη συνέχεια, η γνωσιολογία των διανοουμένων του Διαφωτισμού αναφέρεται τελικά σε έναν τρόπο κοινωνικής συμπεριφοράς τους ως ιδεολόγων, από τον οποίο απομακρύνεται ο διανοούμενος ως *homo ludens*, ο άνθρωπος-ουμανιστής που αντιμετωπίζει την γνώση, την πνευματική ενασχόληση ως ένα παιχνίδι ή περιπλάνηση, από

6. Παντελής Λέκκας, *Αφαίρεση και εμπειρία. Μια φορμαλιστική θεώρηση του ιδεολογικού φαινομένου*, Αθήνα, Τόπος, 2012.

7. Peter Gay, *The Enlightenment. The Rise of Modern Paganism*, Νέα Υόρκη, Norton, 1995. Ernst Cassirer, *Η φιλοσοφία του Διαφωτισμού*, Αθήνα, MIET, 2013. Jonathan Israel, *Η Ευρώπη και ο Ριζοσπαστικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2005.

8. Π. Λέκκας, «Επίμετρο», *ό.π.*, σ. 557.

9. Π. Λέκκας, «Επίμετρο», *ό.π.*, σ. 572. Anthony Grafton, *Defenders of the Text. The Tradition of Scholarship in An Age of Science*, Κέμπριτζ Μασσαχουσέτης, Harvard University Press, 1991, σ. 1.

όπου δε χάνεται το στοιχείο της απορίας και του «θαυμασμού».¹⁰

Υπάρχει λοιπόν ακόμα στον βίο μας χώρος για τον διανοητικό θαυμασμό και την απορία που στη σκέψη του Oakeshott προβάλλει ως αρετή του Ουμανισμού; Μας επιτρέπεται να διαβάσουμε λογοτεχνία ή να χαρούμε την τέχνη, χωρίς να ανάγουμε απαραίτητα τον θαυμασμό μας σε αισθητικούς ή φιλολογικούς κανόνες; Σύμφωνα με τον Oakeshott, ο ρασιοναλισμός προσπαθεί να δημιουργήσει μια λογοτεχνία, η οποία θα περιλαμβάνει μόνον τη λογοτεχνική θεωρία. Πέρα από αυτό όμως, όπως δείχνει η περίπτωση του Μαρξισμού, η ιδεολογική πολιτική και ο ρασιοναλισμός στην πολιτική, η ιδεολογική και η επιστημονική πολιτική ή θεώρηση της ιστορίας είναι (αντίθετα με ό,τι θα έτεινε κάποιος να υποθέσει αρχικά) όψεις του ίδιου νομίσματος, της νεωτερικής πολιτικής συνθήκης: είναι γνωρίσματα της νεωτερικότητας. Η ιδεολογική θεώρηση της ιστορίας στηρίζεται σε κάποιους «νόμους της ιστο-

ρικής δράσης», στους οποίους ανάγεται το σύνολο του υλικού που έχει στη διάθεσή του ο ιστορικός. Όπως παρουσιάζεται στο Επίμετρο του Λέκκας, από τα παραπάνω στοιχεία της ιδεολογίας και του ρασιοναλισμού, η ιδεολογία είναι εκείνη που τροφοδοτεί τον ρασιοναλισμό και τους διανοούμενους με βεβαιότητες, στηριγμένες σε λογικοφανείς αναλύσεις του κοινωνικού κόσμου, οι οποίες εκκινούν από αφηρημένες παραδοχές και καταλήγουν σε ορθολογικές δεοντολογίες για την αναμόρφωσή του.¹¹ Στη διαδικασία παραγωγής της ιδεολογίας, οι διανοούμενοι καλούνται να επεξεργαστούν τις αρχές της οντολογικής ερμηνείας, αλλά και της δεοντολογίας που υιοθετείται (βλ. διανοούμενοι-παραγωγοί ιδεολογίας). Όπως ο Mannheim,¹² ο Oakeshott δεν απέχει από το να δει αυτή τη γνωσιολογία ως συνειδητή αλλοίωση της πραγματικότητας, ή να πει, όπως ο Marx (στον οποίο αντιτίθεται σε πολλά επίπεδα), ότι η ιδεολογία αποκρύπτει την πραγματική φύση των πραγμάτων.

10. Π. Λέκκας, «Επίμετρο», ό.π., σ. 562, 631.

11. Στο ίδιο, σ. 564, 572. Πρβ. Π. Λέκκας, *Ερμηνεία ενός φιλοσοφικού διηγήματος*, ό.π.

12. Karl Mannheim, *Ideology and Utopia. An introduction to the sociology of knowledge*, Νέα Υόρκη, Harcourt & Brace, 1954.

Οι αφηρημένες αρχές της πολιτικής και της γνωσιολογίας που επικρατούν ως πεποιθήσεις, αποτελούν κεντρικό ζήτημα της νεωτερικότητας και δεν είναι τυχαίο ότι στη σχετική ανάλυση του Oakeshott, όπως μας προτείνεται από τον Λέκκα, αναφέρεται ο Max Weber και η πολιτική της πεποίθησης (που ανάγεται σε αρχές και σε πολλές περιπτώσεις απολήγει στον ολοκληρωτισμό, σε αντιδιαστολή με την πολιτική της ευθύνης που βασιζόταν στην εμπειρία.¹³ Πολιτική της πεποίθησης, νεωτερικότητα, γένεση του διανοούμενου-επαγγελματία και της ιδεολογίας, επικοινωνούν μεταξύ τους, όπως και με τα αποθέματα ισχύος που χρειάζεται η πολιτική της πεποίθησης προκειμένου να εφαρμοστεί.¹⁴ Τα αποθέματα αυτά, η τεράστια συγκέντρωση ισχύος που έχει ανάγκη η ιδεολογική πολιτική, εντοπίζονται μόνο στο μοντέρνο κράτος και, όπως φαίνεται από πολλά ιστορικά παραδείγματα, η συ-

νάντηση αυτών των στοιχείων, η συνάντηση δηλαδή ιδεολογίας και κρατικής ισχύος, δημιούργησε μια εκρηκτική χημική ένωση.¹⁵

Από την άλλη πλευρά, υπάρχει μόνον «ο άνθρωπος που θαυμάζει». Απέναντι στη βεβαιότητα του ιδεολογικού οπλοστασίου, υπάρχει η πολιτική ή το ήθος της αμφιβολίας ή της αποστασιοποίησης που ανατρέχει στον Ουμανισμό. Και οι δύο περιπτώσεις, τόσο η πολιτική της πεποίθησης όσο και η στάση της αμφιβολίας, περιγράφουν, προϋποθέτουν και συνεπάγονται την δράση των λογίων/διανοουμένων ή μάλλον τύπους δράσης αυτών, αρκετά διαφοροποιημένες μεταξύ τους. Απέναντι στον ενθουσιασμό και το μαχητικό πνεύμα του διανοούμενου που στηλιτεύει ή ηγείται πολιτικών κινήματων (π.χ. του εθνικισμού) ή επαγγέλλεται (κατατρώχεται από) μια μελλοντική ουτοπία στο έργο του,¹⁶ βρίσκει η δυσπιστία, ο

13. Max Weber, *Η πολιτική ως επάγγελμα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1987. Π. Λέκκας, «Επίμετρο», *ό.π.*, σ. 572.

14. Πρβ. John Breuilly, *Nationalism and the State*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1994. Elie Kedourie, *Nationalism*, Οξφόρδη, Blackwell, 1994.

15. Neil Harding, «The Russian Revolution: An Ideology in Power», *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, επιμ. Terence Ball, Richard Bellamy, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2003, σ. 239.

16. Christophe Charle, *Birth of the Intellectuals 1880-1900*, Κέμπριτζ, Polity, 2015. Patrick Baert, *The Existentialist Moment. The Rise of Sartre as a*

σκεπτικισμός και το στωικό πνεύμα όσων μπορούν να δεχτούν ακόμη και το βολικό λάθος, προκειμένου να ζήσουν πραγματικά στο παρόν.¹⁷

Το στοιχείο που δείχνει τον σκεπτικισμό ή τον στωικισμό του ίδιου του Oakeshott, είναι η επίγνωση ότι κανένας από αυτούς τους τρόπους να ζει και να πολιτεύεται κάποιος δεν είναι απαλλαγμένος από τη νέμεση που συνεπάγεται η επιλογή του. Τόσο οι ιδεολόγοι, οι διανοούμενοι της νεωτερικότητας, όσο και οι *literati* ή λόγιοι, οι ουμανιστές, βαρύνονται με τη νέμεση της μιας ή της άλλης πολιτικής: τον φανατισμό, τις ιδεολογικές παρωπίδες ή τον ελιτισμό, την απάθεια, την αδιαφορία και τα μειωμένα ανακλαστικά. Ως ένα βαθμό, τέτοιες κατηγορίες λειτουργούν ως ιδεότυποι και επομένως τα χαρακτηριστικά των πνευματικών αυτών στάσεων είναι δυνατό κάποτε να εναλλάσσονται, καθώς δύσκολα μπορεί να βρεθεί ανθρώπινο ον που να μην

κίνητοποιείται κάποτε, σε κάποια περίοδο της ζωής του, από κάποια ιδέα, να μη διακατέχεται από πάθος για έναν στόχο. Αντίστροφα, όπως η συνήθεια και η επανάληψη διεισδύουν στο χάρισμα και το διαβρώνουν, έτσι και η αμφιβολία διεισδύει στην πίστη, με αποτέλεσμα (στο επίπεδο της πολιτικής) την συχνά ευκαταία ιδεολογική αποσυμπίεση, αναδίπλωση ή σκεπτικισμό.

Με τέτοιου είδους πολιτικά διλήμματα έρχονται αντιμέτωποι οι διανοούμενοι, ενώ ο οντολογικός γρίφος της συνείδησής τους κατά τη νεωτερική περίοδο βρίσκεται (σε όσες περιπτώσεις οι βεβαιότητες δεν είναι εδραίως εγκατεστημένες) ενώπιον της επιλογής της νεωτερικότητας (αλλαγής, μεταρρύθμισης, επανάστασης, εκδυτικισμού) ή της παράδοσης. Η ρήξη με την παράδοση και οι επακόλουθες συνθήκες ρευστότητας σηματοδότησαν το ίδιο το περιεχόμενο της νεωτερικής εποχής.¹⁸ Σε αυτές τις συνθήκες, το νεωτερικό υποκείμενο

Public Intellectual, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 2015. Raymond Aron, *L'opium des intellectuels*, Παρίσι, Calmann-Lévy, 1955, σ. 46.

17. Π. Λέκκας, «Επίμετρο», *ό.π.*, σ. 631.

18. Alvin Ward Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, Λονδίνο, MacMillan, 1979, σ. 1. Παντελής Λέκκας, «Διανοούμενοι και ιδεολογία», *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1994, σ. 201. -, *Αφαίρεση και εμπειρία*, σ. 135.

γεννάται (μέσω της εξατομίκευσης που υφίσταται, όπως συνέβη στις πόλεις της Ιταλικής Αναγέννησης ή στον βιβλιοκρατικό δογματισμό της Μεταρρύθμισης) καταρχήν σε μια ιδιωτική σφαίρα, που σηματοδοτεί και μια νέα υπαρξιακή δυνατότητα για τον διανοούμενο (λόγιο, ουμανιστή, *litteratum*, μέλος της πολιτείας των γραμμάτων), μια νέα εμπειρία προσωπικής αυτοδιάθεσης, σε αντιδιαστολή με τον εκκλησιαστικό κοινοτισμό και τις σωτηριολογικές κατευθύνσεις της μεσαιωνικής χιλιετίας.¹⁹

Η ελευθερία, η προσωπική αυτοδιάθεση που χαρίστηκε στον νεωτερικό άνθρωπο, δεν είναι και πάλι χωρίς νέμεση. Το βαρύ τίμημα που καλείται κάθε φορά να καταβάλλει, αποτελεί ίσως ένα από τα χαρακτηριστικά του βίου του. Στην προκειμένη περίπτωση, η ρήξη, ο θρυμματισμός, της παράδοσης σηματοδοτεί μια αμ-

φισημία της νεωτερικότητας, που επηρεάζει τη σκέψη των διανοουμένων, οι οποίοι είναι άλλωστε εκείνοι που την διαπιστώνουν/καταγγέλλουν. Η μια όψη του νέου κόσμου είναι αυτή της ελευθερίας και η άλλη, καθώς σπάνε οι δεσμοί, εκείνη του θρυμματισμένου νοήματος, του θρυμματισμένου κόσμου. Η νέμεση της ελευθερίας του νεωτερικού ανθρώπου είναι η απώλεια της αίσθησης του ανήκειν, η απώλεια της κοινότητας και το επαγόμενο αξιακό κενό. Η πραγματικότητα μιας ζωής χωρίς νόημα αποτελεί αβάσταχτο βάρος για την ανθρώπινη φύση, που είναι εξ ορισμού κοινωνική και αποστρέφεται το χάος.²⁰ Τελικά επιστρατεύεται η ιδεολογία, προκειμένου να συγκολλήσει τα θραύσματα και να ανακατασκευάσει την κοινότητα: χαρακτηριστικά, οι νεωτερικοί διανοούμενοι ως παραγωγοί και φορείς, προπα-

19. Και σ' αυτή την ιστορική γραμμή σκέψης σημειώνονται πάντως αποκλίσεις, ιδίως σε ό,τι αφορά την κατανόηση/προσέγγιση του ενιαίου και μονοσήμαντου χαρακτήρα του Μεσαίωνα, στη διάρκεια του οποίου αναδύονται σημαντικοί εκπαιδευτικοί θεσμοί, ή υφίστανται εξαιρέσεις και μη τυπικές περιπτώσεις συγγραφέων-λογίων, όπως π.χ. το ατομικό πνεύμα και η κριτική του Αβελάρδου απέναντι στις δεισιδαιμονίες που καλλιεργούσε ο κλήρος, Emile Durkheim, *Η εξέλιξη της παιδαγωγικής σκέψης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014, σ. 124. Larry Siedentop, *Inventing the Individual. The Origins of Western Liberalism*, Λονδίνο, Penguin, 2014.

20. Max Weber, *The Methodology of Social Sciences*, Νέα Υόρκη, Free Press, 1968. Peter Berger, *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*, Νέα Υόρκη, Anchor, 1990.

γανδιστές διαφόρων ιδεολογιών, έχουν ως κύριο αντικείμενο τον ορισμό της ιδεατής ανθρώπινης κοινότητας (ποια στοιχεία την αποτελούν, ποια τα «συγκολλητικά στοιχεία»), ποιοι είναι οι συλλογικοί στόχοι κ.λπ.) και όχι των παραμέτρων, στόχων, ιδεών κ.λπ. της ατομικής ανθρώπινης συνείδησης/ύπαρξής τους. Όμως αυτές οι νέες κοινότητες και παραδόσεις της νεωτερικότητας που παράγονται από την ιδεολογία και ανταποκρίνονται στην ψυχολογική ανάγκη για νόημα και τάξη στη ζωή μας, δεν είναι οι κοινότητες και οι παραδόσεις του κόσμου του χθες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο παραδοσιακός άνθρωπος με δυσκολία θα μπορούσε να επικοινωνήσει στη γλώσσα, να αντιληφθεί το νόημα των κατασκευασμένων από τους διανοούμενους παραδόσεων του σήμερα-της νεότερης κοινωνίας.²¹

Η απόσταση παράδοσης-νεωτερικότητας έχει απασχολήσει, εκτός από τον Oakeshott, και πολλούς άλλους φιλοσόφους της ιστορίας, αλλά και ιστορικούς,

κοινωνιολόγους, άλλους διανοητές, ποιητές κ.ο.κ. Χαρακτηριστικά μπορεί να αναφερθεί και πάλι ο Weber, για τον οποίο η ανάλυση της δυτικής νεωτερικότητας (ιδιαίτερα στην *Προτεσταντική ηθική*), κατέστη, σύμφωνα με μια ανάγνωση του έργου του, το σημαντικότερο πνευματικό του διακύβευμα.²² Γνωρίζουμε ότι στο τέλος έφτασε να περιγράψει τον νεότερο κόσμο σαν κάτι που μοιάζει με σιδερένιο κλουβί, πιάνοντας το νήμα της κριτικής των «μικροψυχων καιρών» όπου ζούμε, κριτική η οποία είχε ξεκινήσει ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα.²³ Η νοσταλγία που προκαλείται από την απώλεια, τον θρυμματισμό της παράδοσης, αφορά έναν κόσμο σταθερότητας, εκείνον μιας κοινωνίας στην οποία κυριαρχούσαν τα σταθερά νοήματα και η Εκκλησία, με το αδιαπραγμάτευτο κύρος της (το δικαίωμα να διδάσκει και να νοθετεί). Από την άλλη πλευρά, η απώθηση ή ο φόβος που αισθάνεται ο νεωτερικός άνθρωπος (διανοούμενος),

21. Eric Hobsbawm, «Επινοώντας παραδόσεις», *Η επινοήση της παράδοσης*, επιμ. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004, σ. 9.

22. Wolfgang Schluchter, *The Rise of Western Rationalism. Max Weber's Developmental History*, Μπέρκλεϊ, University of California Press, 1981.

23. Isaiah Berlin, *Οι ρίζες του ρομαντισμού*, Αθήνα, Scripta, 2002, σ. 54.

είναι απέναντι στον κόσμο των πολλαπλών επιλογών, της ελευθερίας και της ρευστότητας των κοινωνικών σχέσεων που απλώνεται ενώπιόν του.

Ο Λέκκας επισημαίνει ότι η ιστορική κατεύθυνση των μελετών του Oakeshott αναδεικνύει την νεωτερικότητα ως μια περίοδο της πορείας ειδικότερα του δυτικού Ευρωπαίου ανθρώπου, ως είδος κοινωνίας που αναδύθηκε κυρίως στη Δύση. Η νεωτερικότητα περιγράφει μια σειρά φαινομένων των κοινωνιών της δυτικής Ευρώπης, όπως η Μεταρρύθμιση, ο Διαφωτισμός, το σύγχρονο κράτος και η ιδεολογία, αλλά και τα αντίστοιχα φαινόμενα υστέρησης στις κοινωνίες που δε γνώρισαν πλήρως αυτήν την ιστορική περίοδο (από εκεί και πέρα ομιλούμε για διαβαθμίσεις-αποκλίσεις από την δυτική νεωτερικότητα, από τη δυτική ιστορική εμπειρία ή για βαθμούς αφομοίωσής της, βαθμούς εκδυτικισμού, όψεις υπανάπτυξης κ.λπ.). Από την άλλη πλευρά, η παράδοση, όπως την προβάλλει (χωρίς πάντως να την εξιδανικεύει ως μια χρυσή εποχή) ο Oakeshott, μπορεί να ήταν κόσμος σταθερότητας, εμπειρικής-πρακτικής αυτοπεποίθησης και κοινοτικής ομοιομορφίας, από

την οποία η διαφοροποίηση συνιστούσε εναλλακτική κοινοτική οργάνωση-αίρεση και «εξεγερσιακή εκκεντρικότητα», που φυσικά εδιώκετο, ωστόσο δεν απέκλειε την βαθμιαία αλλαγή, την εμπειρική προσαρμογή στα πράγματα με την μορφή της συνέχειας (σε αντίθεση με τους νεωτερικούς αιώνες που μπορούν να οριστούν ως αιώνες ριζοσπαστικής αλλαγής). Τα παραδοσιακά συστήματα, όπως ο εκκλησιαστικός βίος ή ο κόσμος του εθίμου, στηρίζονταν, σύμφωνα με τη συγκεκριμένη ανάλυση, στη συγκροτημένη εμπειρία, την ρύθμιση λεπτομερειών, κανόνων, τελετουργικών κ.λπ., που δημιουργούσαν με φυσικό, αργό και ελαστικό τρόπο πειθαρχίες συγκρότησης της γνώσης και της ανθρώπινης συμπεριφοράς.²⁴ Σ' αυτά τα χαρακτηριστικά διακρίνονται από τον Oakeshott οι αρετές της παράδοσης, όταν η κοινωνική συμπεριφορά, η αλλαγή, δεν προέρχονται από αφηρημένα ιδανικά ή δεν επιβάλλονται («εδώ και τώρα»). Θα μπορούσε να διακρίνει κανείς τον άνθρωπο που βιώνει/ζει την κοινωνική πραγματικότητα (και τελικά την ίδια τη ζωή του) και εκείνον που διανοείται, φτιάχνοντας αφηρημένες έννοιες για την πραγματικό-

24. Π. Λέκκας, «Επίμετρο», ό.π., σ. 591.

τητα και τη ζωή από τις οποίες κατατρύχεται. Ή αντίστοιχα τον άνθρωπο που διαβάζει ποίηση ή λογοτεχνία και εκείνον που μελετά θεωρία της λογοτεχνίας ή προσπαθεί να κατασκευάσει μια θεωρία (ή έτι περαιτέρω μια ιδεολογία) για τη λογοτεχνία ή την τέχνη. Η ιστορία παρέχει κάποια εντυπωσιακά παραδείγματα για το πόσο επίπονη υπήρξε η βίαιη αποκήρυξη, η διάρρηξη παραδόσεων, πειθαρχιών τεχνικής γνώσης και ενός ενιαίου τρόπου ζωής, για χάρη μιας ιδέας ή ενός σχεδόν υπερβατικού στόχου αλλαγής.²⁵

Οι παρατηρήσεις αυτές τεκμηριώνουν τη «συντηρητική προδιάθεση» του Oakeshott, όπως την περιγράφει ο μεταφραστής του έργου του στα ελληνικά. Η σχέση όμως του Βρετανού φιλοσόφου με τα πνευματικά γνωρίσματα της παράδοσης και της νεωτερικότητας ήταν επί της ουσίας «εκλεκτικιστική», όπως φαίνεται από την πρόσδεσή του στην ουμανιστική και τη φιλελεύθερη παράδοση στην εκπαίδευση, κατά το πνεύμα των βρετανικών πανεπιστημίων όπου φοίτησε και δίδαξε. Γενικά, ο Oakeshott ανακαλεί σε πολλές

περιπτώσεις την αντίληψη του Ουμανισμού και τα γνωρίσματα του ουμανιστή δασκάλου, λόγιου κ.λπ., έναντι του επαγγελματία, του διανοούμενου που στρατεύεται σε μια ιδεολογία ή σε ένα κρατικό μηχανισμό ή σε οποιονδήποτε μηχανισμό ισχύος. Ο Ουμανισμός αποτέλεσε παράδοση με την έννοια που στοιχειοθετήσαμε παραπάνω, δηλαδή εκείνη της απτής, εμπράγματης σχέσης με το πνευματικό αντικείμενο, ενώ η πνευματική ενασχόληση των ουμανιστών έμοιαζε λιγότερο στρατευμένη σε ένα πολιτικό ή εκκλησιαστικό σκοπό ή αρχή και περισσότερο κατευθυνόμενη στην απόλαυση μιας ξεχωριστής ζωής του πνεύματος (*vita contemplativa*). Ο Ουμανισμός εναντιώθηκε στις «ιδεολογίες» της προτεσταντικής εκκοσμικευμένης εκδοχής του χριστιανισμού και τήρησε αποστάσεις από τις βεβαιότητες και τα δόγματα του Προτεσταντισμού, αλλά και του μεσαιωνικού παπισμού-σχολαστικισμού, που παρά την χρονική απόσταση από τη νεωτερικότητα, διακρινόταν από ιδεολογικά-κανονιστικά στοιχεία.²⁶

Η μη ιδεολογική γνώση στην εκπαίδευση είναι εκείνη που δεν

25. Π. Λέκκας, *Ερμηνεία ενός φιλοσοφικού διηγήματος*, ό.π.

26. Benard Reardon, *Religious Thought in the Reformation*, Λονδίνο, Routledge, 1992.

επιβάλλεται συστηματικά-κωδικοποιημένα ως δόγμα, επιστημονική, δογματική ή πολιτική βεβαιότητα.²⁷ Η «αποδραματοποίηση» αυτή όσον αφορά τη γνώση, είναι βέβαια πολύ δύσκολο να επιτευχθεί (στην εκπαίδευση ή στην πολιτική), δεδομένης της απήχησης που έχει η ιδεολογία. Ο ουμανιστής, όπως θα δούμε ο διανοούμενος ως *homo ludens*, διατηρεί την απορία: την αβεβαιότητα, το μυστήριο και την αμφιβολία της χαράς, του παιχνιδιού της μάθησης.²⁸ Η επιρροή του, όπου υπάρχει και κατευθύνεται, γίνεται χωρίς έπαρση και είναι τέτοιου είδους που κάποιος άλλος, π.χ. ο μαθητής, μπορεί να την αποδέχεται χωρίς την αίσθηση του υποβιβασμού.

Στα νεότερα χρόνια, ο διανοούμενος που αμφιβάλει απέναντι στο πνεύμα του ρασιοναλισμού και στη δυσνόητη θεωρία, ή που δυσπιστεί απέναντι στη ριζοσπαστική πολιτική και την ιδεολογία (π.χ. επαναστατικές διακηρύξεις, αρχές, εθνικισμός κ.λπ.), εξελίσσεται σε διανοούμενο της συντηρητικής προδιάθεσης, ο οποίος προτιμά την γνώση που αποκόμιζε κάποιος από την εμπειρι-

κή σχέση με τα πράγματα και την ελεύθερη αναζήτηση από τα —θεωρητικά/ιδεολογικοποιημένα— καθεστώτα γνώσης της νεωτερικότητας. Ο εμπειρικός συντηρητισμός που διακατέχεται από σκεπτικισμό και συμβιβάζεται με την αβεβαιότητα,²⁹ διαφέρει, όπως είπαμε, από τον ιδεολογικό συντηρητισμό που εξαγγέλλει την επιστροφή στις ρίζες ή την παράδοση ως μια ακόμα ιδεολογική πρόταση.

Η διαφορά εμπειρίας-ιδεολογίας ή ουμανιστή-μαχητικού διανοούμενου/ιδεολόγου, μοιάζει εκ πρώτης όψεως να τροφοδοτεί αλλά και να τροφοδοτείται από την πόλωση, τη διχοτόμηση της ιστορίας και των ανθρώπινων κοινωνιών σε παραδοσιακές και νεωτερικές. Ωστόσο, στη σκέψη του Oakeshott, οι ιστορικές συνθήκες περισσότερο τροποποιούνται και προσαρμόζονται, παρά αλλάζουν δραματικά. Έτσι, το ιστορικό γίνεσθαι διαμορφώνεται από την πραγματικότητα της συνέχειας και, σε μια δεδομένη ιστορική περίοδο, σε μια «στιγμή» του ιστορικού χρόνου, τουλάχιστον μέχρι την εποχή που έζησε ο Oakeshott, η νεωτερικό-

27. E. Durkheim, *Η εξέλιξη της παιδαγωγικής σκέψης*, ό.π., σ. 343.

28. Johan Huizinga, *Homo Ludens. A Study of the Play-Element in Culture*, Λονδίνο, Routledge & Kegan, 1980.

29. Π. Λέκκας, «Επίμετρο», ό.π., σ. 631.

τητα συνιστά ένα μικρό μέρος των κοινωνικών συνθηκών με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι οι ιστορικοί δρώντες. Κάποιες «ανακολουθίες» στον τρόπο ερμηνείας της (μη ιεραρχημένης και αιτιοκρατικής) ιστορικής πραγματικότητας, που προκύπτουν π.χ. από την «δισημία της νεωτερικότητας» ή την εκλεκτική σχέση με την ιστορική παράδοση του Ουμανισμού, τον ρεαλισμό και εμπειρισμό των Hobbes και Hume και (ταυτόχρονα) τον ιδεαλισμό, είναι αναγκαία συνέπεια της συντηρητικής σκεπτικής-μη ιδεολογικής και αποδραματοποιημένης-ανοικτής ως προς τους γνωσιολογικούς στόχους-προτάγματα προδιάθεσης του Oakeshott. Συστήνοντάς τον στο ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό, ο συγγραφέας της διανοητικής του βιογραφίας και μεταφραστής των ιστορικών του μαθημάτων για την πολιτική πράξη και σκέψη, διατηρεί αυτές τις «ανακολουθίες», που διαπνέονταν, όπως είπαμε, από το πνεύμα του σκεπτικισμού. Στην ουσία, καλούμαστε να κατανοήσουμε έναν κόσμο θρυμματισμένο, διαιρεμένο, όπου το νόημα δεν μπορεί να αναζητηθεί (όπως στην παραδοσιακή κοινωνία) σε μια

ενιαία αρχή (θρησκεία κ.λπ.). Η κατανοητική μας εμπειρία συνιστά το άχθος της ύπαρξής μας ως νεωτερικών ανθρώπων, και χωρίζεται σε διαφορετικούς «τρόπους»: στην επιστήμη, την ιστορία και την πράξη/πρακτική ζωή.

Οι διαφορετικοί τρόποι της εμπειρίας έχουν μεταξύ τους αρκετή απόσταση, καθώς θέτουν διαφορετικούς στόχους. Στον κόσμο της πράξης, η κατανόηση έχει εργαλειακό χαρακτήρα και αναφέρεται στις επιθυμίες ή τις αξίες (θρησκεία, ηθική, πολιτικοί στόχοι κ.λπ.), ενώ η επιστήμη προσπαθεί να γνωρίσει την πραγματικότητα ανεξάρτητα από τον περατό κόσμο της δικής μας ύπαρξης, συναρθρώνοντας τις αναγκαίες σχέσεις (αίτια και αιτιατά) που την διαμορφώνουν. Η ιστορία, πάλι, είναι η κατανόηση όσων έχουν συμβεί και όσων οι μεταγενέστεροι διανοούνται για όσα συνέβησαν. Και η ιστορία (κατά την γνωσιολογία του Oakeshott) αφενός δε στηρίζεται σε κάποια γενική αιτιοκρατία (θεωρία), αλλά στη συναρμογή ψηφίδων-σύνθεση συστατικών μερών, κατά την παρομοίωση μιας ξερολιθιάς.³⁰ Επιπλέον, όπως ήδη είπαμε, τοποθετείται σε ένα

30. Π. Λέκκας, «Επίμετρο», ό.π., σ. 618. Πρβλ. M. Oakeshott, *On History*, ό.π., σ. 49.

διαφορετικό κατανοητικό-γνωστικό επίπεδο από εκείνο στο οποίο βρίσκονται όσοι ζουν την πραγματικότητα. Λόγω της απουσίας πρακτικών στόχων στην ιστορική κατανόηση-ερμηνεία, ο ιστορικός γνωρίζει την πραγματικότητα έτσι όπως δε θα μπόρεσει ποτέ να την αντιληφθεί αυτός που τη ζει. Η διαφοροποίηση των γνωστικών-ερμηνευτικών τρόπων αντιστοιχεί και πάλι σε διαφορετικούς τύπους δράσης των διανοουμένων-λογίων. Η κατανόηση που περιγράφεται ως ιστορία ή επιστήμη δεν έχει πρακτικό ιδεολογικό χαρακτήρα, γίνεται ξεχωριστά από την πράξη, διαχωρισμένη από τους στόχους της πρακτικής ζωής, της πρακτικής (ιδεολογικής) κατανόησης.

Εισάγεται έτσι εδώ η παλαιά ιδέα του χωρισμού του λόγιου και του διανοητικού πεδίου – του πνευματικού βίου από την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα και τον κόσμο των πρακτικών υποθέσεων (homo contemplativus ή homo activus, homme des affaires). Ο διανοούμενος ουμανιστής βρίσκεται, ως προς την κατανοητική του εμπειρία, σε ένα άλλο επίπεδο, απελευθερωμένος από τον πρακτικό τρόπο,

από τα δεσμά της πράξης και της επιθυμίας. Από την άλλη πλευρά, ο νεωτερικός διανοούμενος ανακαλύπτει την πράξη μέσω της ιδεολογίας. Η συντηρητική προδιάθεση αναδύεται και πάλι αναφορικά με την επισήμανση του Oakeshott να διατηρηθούν αμιγή τα κατανοητικά ιδιώματα (οι «τρόποι» της εμπειρίας) και το καθένα να διατηρήσει την αξία του. Η προδιάθεση αυτή ενισχύεται από την πεποίθηση ότι η ιστορική γνώση δεν έχει να κερδίσει κάτι από την ιδεολογία (από την λεγόμενη ιδεολογική θεώρηση της ιστορίας), ενώ και ο τρόπος της πράξης, π.χ. η πολιτική, θα ήταν καλύτερο να μην εξαρτάται από επιστημονικές (θετικισμός, νόμοι που υποτίθεται ότι διέπουν την ιστορία και μας λένε πώς πρέπει να ζούμε) ή ιστορικές (ιστορικισμός) αρχές.³¹

Η κατίσχυση επιστημονικών μεθόδων-τρόπων αντίληψης της πολιτικής στοιχειοθετεί ωστόσο το ιδεολογικό φαινόμενο, φωτίζοντας το περιεχόμενο και τον τρόπο λειτουργίας της ιδεολογίας. Αντίστοιχα, ο κατανοητικός τρόπος της ιστορίας δύναται να επηρεαστεί από τον ιστορικό ντετερμινισμό-θετικισμό και την αναζήτηση νόμων που διέπουν

---

31. Πρβλ. M. Oakeshott, *On History*, ό.π. Karl Popper, *The Poverty of Historicism*, Λονδίνο, Routledge & Kegan, 1961.

την ιστορία (π.χ. αρχές ιστορικού υλισμού, φυσιοκρατικές εξηγήσεις στις κοινωνικές επιστήμες κ.λπ.).³² Ακόμα, το πρακτικό κατανοητικό ιδίωμα σε σχέση με το παρελθόν, η κατανόηση δηλαδή του παρελθόντος αναφορικά με τις τρέχουσες ανάγκες και δραστηριότητες, παρέχει τελικά απλοϊκές ερμηνευτικές λύσεις στις απορίες που θέτει η προσπάθεια αντίληψης του κόσμου. Είναι ίσως προκλητικό να σκεφτούμε (ως λογική συνέπεια των παραπάνω) ότι το παρελθόν δεν έχει να μας διδάξει κάτι για τις τρέχουσες δραστηριότητές μας και ότι δεν έχει νόημα να υπόκειται σε κριτική. Το παρελθόν είναι μια ξένη χώρα.

Πώς θα χαρακτηρίζαμε μια τέτοια φιλοσοφία της ιστορίας, αυτού του είδους την αντίληψη για το τι είναι ή πρέπει να είναι ιστορία; Δε μοιάζει άποψη ουμανιστική, στην παράδοση δηλαδή της *ars historica* που αναζητούσε το δίδαγμα, το ρητορικό σχήμα, την πειθώ κ.λπ. Είναι μια ιδιόρρυθμη συντηρητική (όπως ο ίδιος ο Oakeshott) άποψη για την ιστορία, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ελιτιστική. Οπωσδήποτε, η ιστορική προσέγγιση διατηρεί για τον Oakeshott την

αυτονομία της και δε θα έμπαινε στον κόπο να απαντήσει στο ερώτημα ποια είναι η χρησιμότητα, η χρηστική αξία της ιστορίας. Η πνευματική ενασχόληση για την χαρά της αυθεντικής ανακάλυψης του παρελθόντος, η αυθόρμητη γνωστική περιέργεια ως τμήμα της ανθρώπινης εμπειρίας, μας οδηγεί στον διανοούμενο ως *homo ludens* (τον διανοούμενο που αντιμετωπίζει την πνευματική ενασχόληση σαν παιχνίδι ή περιπλάνηση).

Ο Oakeshott, αναγνωρίζοντας ο ίδιος την επιρροή που έχει δεχθεί από τη μετριοπάθεια και το πνεύμα του Μονταίνιου, μας οδηγεί σε αυτόν τον ουμανιστικό τύπο λόγιου/διανοούμενου (ακόμα και η λέξη διανοούμενος δεν είναι ίσως κατάλληλη εν προκειμένω ως τεχνικός όρος, λόγω της οιονεί ταύτισής της με την νεωτερική ιδεολογία) που αποτάσσεται τον διδακτισμό. Ο ρόλος του δεν είναι να λείει στους άλλους τί να κάνουν: η γνώμη του, σε πρακτικά (ηθικά, πολιτικά κ.λπ.) ζητήματα, αξίζει το ίδιο με εκείνη των μη ειδικών. Οι μανδραρίνοι, οι πάσης φύσεως «λειτουργικοί» και «οργανικοί» διανοούμενοι των βαρυσήμαντων παρεμβάσεων, έχουν αναμειξεί

32. Isaiah Berlin, *Κόντρα στο Ρεύμα. Δοκίμια στην Ιστορία των Ιδεών*, Αθήνα, Scripta, 2003, σ. 202. Κ. Popper, *Poverty of Historicism*, ό.π.

την πνευματική ενασχόληση και κυρίως την διδασκαλία με τους στόχους του κράτους ή άλλων θεσμών εξουσίας, όπως της Εκκλησίας.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχει η αρχή της αβεβαιότητας: πάνω απ' όλα όχι υπερβάλλων ζήλος, αποδοχή του άχθους της συνείδησης και μετατροπή του σε δημιουργική χαρά της γνώσης. Η συνεχής, ατελής (ή και ακόμα ατελέσφορη) προσπάθεια για κατανόηση του κόσμου δε μας καταδικάζει. Μπορεί να γίνει αυθεντική γόνιμη αγωνία, καθώς η μεταβλητότητα και η ρευστότητα της γνώσης ακολουθεί την μεταβλητότητα του κόσμου. Το παιχνίδι της γνώσης και η εκπολιτιστική-κοινωνική του διάσταση και λειτουργία παραλληλίζεται με την απομυθοποίηση των στόχων της πρακτικής ζωής, ιδιαίτερα της ακατάπαυστης επιδίωξης του πλούτου και της ισχύος (γενικά του υλισμού της μοντέρνας εποχής και των διανοουμένων της, που ο Oakeshott αποστρεφόταν).

Ως προς τον ρόλο των τελευταίων, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται η δυσκολία να εκπληρώσουν το ουμανιστικό πρότυπο του Oakeshott, όπως το παρουσιάζει

ο Λέκκας. Μέσα στις βεβαιότητες της ιδεολογίας και τις ανάγκες της νεωτερικότητας, η αβεβαιότητα μοιάζει με αγαθό πολυτελείας, ενώ η απουσία επιτηδεύσης, υλισμού και ματαιοδοξίας φαντάζει ως το πιο δύσκολο διακύβευμα σε ένα στίβο επαγγελματικής ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας, τοποθέτησης, κατάρτισης και ανταγωνισμού. Όπως παρατηρούσε ο John Gray, δύσκολα θα φανταζόταν κανείς μια φυσιογνωμία όπως ο Oakeshott στη σύγχρονη ακαδημαϊκή πραγματικότητα. Δε θα έπαιρνε στα σοβαρά τον βιομηχανικό χαρακτήρα του παραγόμενου έργου στον ακαδημαϊκό χώρο, ιδίως τα τελευταία είκοσι έτη.³³ Αντίστροφα, στη σύγχρονη πραγματικότητα, είναι απίθανο κάποιος πανεπιστημιακός να αφιερώσει χρόνο για να συγγράψει για την ευχαρίστηση της πνευματικής ενασχόλησης έργα όπως το *Ημερολόγιο (Notebooks)* του Oakeshott. Ο ίδιος «παραπονοιάταν», παίζοντας για μια ακόμα φορά με τις λέξεις: *ξόδεψα πολύ χρόνο ζώντας τη ζωή μου (I have wasted a lot of time living)*.

Η τελευταία παρατήρηση αναφορικά με την ακαδημαϊκή κοινότητα, μας οδηγεί σε ένα

33. John Gray, «Last of the Idealists. Michael Oakeshott: Notebooks 1922-86», *Literary Review* (July 2014).

ακόμα βήμα στη διανοητική βιογράφηση του Oakeshott (όπως και του κάθε συγγραφέα-πνευματικού ανθρώπου): σε εκείνο της σχέσης του με το πνευματικό-ακαδημαϊκό πλαίσιο, το πλαίσιο της ιστορίας των ιδεών της εποχής του, της συνάφειάς του με άλλους στοχαστές του προηγούμενου αιώνα, αλλά και παλαιότερους όπως ήταν οι Spinoza, Montaigne, Pascal και Burke. Παρά την μοναχικότητα και τον ιδιαίτερο-εκλεκτικό, εξατομικευμένο χαρακτήρα του στοχασμού του, τις «ασυνέπειες» της σκέψης του στις οποίες αναφερθήκαμε, είμαστε σε θέση να τοποθετήσουμε (έστω εν μέρει) τον στοχαστή σε μια πειθαρχία, σε μια σχολή ή «φυλή» της διανοητικής ιστορίας και της φιλοσοφίας. Αυτό έχει άλλωστε αποτελέσει αντικείμενο πληθώρας ειδικών μελετών, πολλές από τις οποίες παραθέτει ο Π. Λέκ-

κας. Η αντίληψη του Oakeshott για την ιστορία μπορεί να θεωρηθεί συναφής με το έργο του Collingwood, στο πλαίσιο του βρετανικού ιδεαλισμού και της έμφασης στην παράδοση.³⁴ Η φιλοσοφία της ιστορίας ως έλξη για την παράδοση και κριτική ματιά στη νεωτερικότητα (σε στοιχεία αυτής ήτοι τον ρασιοναλισμό και Διαφωτισμό, την ιδέα της διαρκούς προόδου, την εξύψωση της τεχνικής γνώσης, την σωτηρία διά της ανθρωπίνης προσπάθειας «εδώ και τώρα», σ' έναν επίγειο παράδεισο κ.λπ.), μας επιστρέφει στη γραμμή σκέψης του ρομαντισμού.³⁵

Εν προκειμένω, μπορεί κανείς να αναγνώσει αναλυτικές και θεματικές συγγένειες με τον Isaiah Berlin και τον Eric Voegelin (αν και η κριτική τους απέναντι στη νεωτερικότητα έχει διαφορετικές αφετηρίες και κατευθύνσεις από εκείνη του Oakeshott).³⁶ Από

34. Π. Λέκκας, «Επίμετρο», *ό.π.*, σ. 639. Robin George Collingwood, *The Idea the History*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1994. -, *Μια αυτοβιογραφία*, Αθήνα, Ίνδικτος, 2007.

35. Η ρομαντική κριτική στη νεωτερικότητα γίνεται βέβαια εκ των έσω, εν είδει ατομικής στάσης-προδιάθεσης ή ατομικού συναισθήματος, Alasdair MacIntyre, *After Virtue. A Study in Moral Theory*, Ιντιάνα, University of Notre Dame Press, 2007, σ. 23. I. Berlin, *Πίξες του ρομαντισμού*, *ό.π.*, σ. 27, 54. Βλ. και τη διαφορετική ανάγνωση της «αντίθεσης» Διαφωτισμού-Ρομαντισμού που εισηγείται ο Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τ. Α', Αθήνα, Θεμέλιο, 2004, σ. 28.

36. John Gray, *Endgames. Questions in Late Modern Political Thought*, Κέιμπριτζ, Polity, 1997, σ. 84.

την άλλη πλευρά, η προτίμηση της εμπειρίας από την αφάιρεση, από την ιδεολογία και η διάκριση ιστορίας-φιλοσοφίας τοποθετεί τον Oakeshott σε συγγενές πλαίσιο με τον βρετανικό εμπειρισμό του Hume ή τον ρεαλισμό του Thomas Hobbes. Επίσης, μια σαφώς κριτική στάση απέναντι στη νεωτερικότητα και τον μοντέρνο τρόπο ζωής που εντοπίζουμε πχ. στα κείμενα του Benedetto Croce και του Giacomo Leopardi (*Zibaldone*) διαπνέει και τον Oakeshott. Ωστόσο, η στάση του απέναντι στον νεότερο κόσμο δε διαπνεόταν από κάποια συντηρητική τελεολογία, όπως στην περίπτωση των Leopardi και de Maistre ή του Ουίγκου Burke, αλλά ήταν αυτή μιας «επικούρειας αμεριμνησίας» και χειραφέτησης. Απέναντι στη νεωτερικότητα δεν αντιτάσσει κάποια (εν τέλει ιδεολογική) στηλίτευση και καταδίκη, πολύ

λιγότερο κάποια μάταια πρόταση «επιστροφής στην παράδοση». Όπως αναφέρει ο Gray, ο Oakeshott γνώριζε καλά ότι δεν υπάρχει πουθενά ο αδιάφθορος κόσμος, η ανόθευτη πηγή-κείμενο στην οποία μπορεί κανείς να επιστρέψει και ότι η ζωή μας γράφεται σε ένα παλίμψηστο σύγχρονων και παλαιών ή ξεχασμένων ιδεών. Ο εμπειριοκρατικός συντηρητισμός δεν πρεσβεύει την αναβίωση του χαμένου παραδείσου του κόσμου της παράδοσης. Η ιστορική αντίληψη της παράδοσης (μιας λέξης-έννοιας εντελώς παραπονημένης-αλλοτριωμένης στο καθημερινό μας λεξιλόγιο) μας επιτρέπει ωστόσο να κατανοήσουμε τη νεωτερική συνθήκη, επιτρέπει να κατανοήσουμε την κοσμική εποχή, στην οποία ζούμε, τον ρασιοναλισμό και την ιδεολογία.

Ιωάννης Κυριακαντωνάκης

* * *

Ιωάννης Ε. Πυργιωτάκης, *Εκπαιδευτικά Μελετήματα: Μεταξύ Εκπαίδευσης και Κοινωνίας*, Αθήνα, Πεδίο, 2020.

Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΜΟΥ να επιχειρήσω τη βιβλιοπαρουσίαση του πρόσφατου βιβλίου του Γιάννη Πυργιωτάκη σε ένα περιοδικό που θερα-

πύει το πεδίο της Ιστορίας της Εκπαίδευσης αντανακλά ορισμένες σκέψεις που μου δημιουργήθηκαν μελετώντας και αποδελτιώνοντας το συγκεκριμένο πόνημα. Οι εργασίες που δημοσιεύονται στον τόμο «αντικατοπτρίζουν ουσιαστικά την πορεία μιας ολόκληρης ζωής» ενός αν-

θρώπου που αφιερώθηκε στον χώρο της εκπαίδευσης και τον τίμησε ποικιλοτρόπως. Αποτυπώνουν άλλωστε, κυρίως εκεί όπου ο συγγραφέας συνεισφέρει και τη βιωματική του κατάθεση, «και τις προσωπικές περιπέτειες του γράφοντος για βελτιωτικές παρεμβάσεις στην εκπαιδευτική πράξη, με όλες τις αγωνίες, την αβεβαιότητα και τις ματαιώσεις που δοκιμάζει κανείς στη ρευστή πραγματικότητα της Ελλάδας και όλα τα απροσδόκητα που συχνά επιφυλάσσει» (σ. 17). Συνιστούν επομένως, ορισμένες εργασίες, μια μεστή εμπειριστωμένη αφήγηση που αναφέρεται στις διαδικασίες εκπόνησης και εφαρμογής της εκπαιδευτικής πολιτικής στον τόπο μας.

Αυτές οι αφηγήσεις είναι ένας επιπρόσθετος λόγος που κέντρισε το ενδιαφέρον μου ως αναγνώστη. Στις εργασίες που αναφέρονται στην εκπαιδευτική μας ιστορία μπορεί κανείς να διακρίνει τη δεινότητα του συγγραφέα να αξιοποιεί τη γνώση του παρελθόντος για τη δημιουργία μιας συνεκτικής ιστορικής αφήγησης. Ως προς αυτό το σημείο, ο προσεχτικός αναγνώστης θα διακρίνει την επαλήθευση μιας βασικής παραδοχής που εκπορεύεται από τη φιλοσοφία και την επιστημολογία της ιστορίας: ότι η ιστορική γραφή είναι κατά

βάση ερμηνευτική και ότι μια πρωταρχική μορφή που παίρνει αυτή η ερμηνεία αποτυπώνεται στην αφήγηση. Στην περίπτωση του Πυργιωτάκη, βέβαια, ενός επιστήμονα που έχει εμβαθύνει όσο λίγοι στην ερμηνευτική θεωρία του Dilthey και έχει συντελέσει καίρια στην αποσαφήνιση και τη διάδοση της ερμηνευτικής μεθόδου στον χώρο των κοινωνικών και των ανθρωπιστικών επιστημών στην Ελλάδα, η αφήγηση συγκροτείται γύρω από τους «ερμηνευτικούς κύκλους», έχει ως επίκεντρο το πρωτογενές υλικό – τα ιστορικά τεκμήρια εν προκειμένω, και σταδιακά ξεδιπλώνει μια βαθύτερη κατανόηση και πληρέστερη ερμηνεία των φαινομένων. Πρόκειται επομένως για μια αφηγηματική τεχνική που απορρέει από τη βαθιά επιστημολογία του συγγραφέα και συμπαρασύρει τον αναγνώστη σε έναν γόνιμο αναστοχασμό σε σχέση με το πλαίσιο ερμηνείας που προτείνεται.

Μια ακόμα, κατά τη γνώμη μου, εξαιρετικά ενδιαφέρουσα διάσταση που συνεισφέρει το συγκεκριμένο βιβλίο είναι ότι σε πολλές του εργασίες προτείνει τη μελέτη της ιστορικότητας των φαινομένων ως απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση των εν εξελίξει εκπαιδευτικών μετασχηματισμών. Η πεποίθηση αυ-

τή του συγγραφέα εκδηλώνεται με σαφή τρόπο, όταν αναφέρει πως «η αναδρομή στην ιστορία ανάγεται στη βασική πεποίθηση του γράφοντος, ότι η συνολική σύλληψη ενός κοινωνικού φαινομένου είναι δυνατή μόνο μέσα από την ιστορική του εξέλιξη» (σ. 298). Θα μπορούσε κανείς να τοποθετήσει τις εργασίες αυτές (πρόκειται για εργασίες που αναφέρονται στο ολοήμερο σχολείο, το σχολείο εργασίας, τον πανεπιστημιακό θεσμό, το φροντιστήριο κ.ά.), όπως και ένα μέρος του συνολικού έργου του συγγραφέα στο πεδίο της ιστορικής κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης: ένα σημείο τομής, όπου ερευνητικά και θεωρητικά συναντώνται η ιστορία, η κοινωνιολογία και η εκπαίδευση, για να διαμορφώσουν, όπως υποστηρίζει ο McCulloch, «μια πλούσια ενδοχώρα» που στηρίζει το έργο των ιστορικών της εκπαίδευσης. Τα κείμενα αυτά συνιστούν παράλληλα μια παρακαταθήκη που αναδεικνύει την ανάγκη η ιστορία της εκπαίδευσης να απαγκιστρωθεί από τον ιστορικισμό και τον νεοθετικισμό και να επιχειρήσει να συνομιλήσει με ευρύτερα ερμηνευτικά σχήματα που προέρχονται από τον χώρο των κοινωνικών επιστημών.

Δεν είναι στις προθέσεις μου να προχωρήσω σε μια καταγρα-

φή των περιεχομένων του βιβλίου ούτε και να παρουσιάσω κάθε εργασία του ξεχωριστά. Άλλωστε, τα περιεχόμενά του όπως και το προλογικό του σημείωμα είναι διαθέσιμα στη σχετική ιστοσελίδα, όπου οι Εκδόσεις Πεδίο παρουσιάζουν τα βασικά χαρακτηριστικά του εν λόγω πονήματος. Ο αναγνώστης έχει την ευκαιρία να βρει απαντήσεις στα ερωτήματα που εγείρονται αναφορικά με τη σκοπιμότητα της έκδοσης του βιβλίου ανατρέχοντας στην εισαγωγή του, όπως και στα εισαγωγικά σημειώματα που προηγούνται κάθε μελέτης. Στη μεν εισαγωγή, διατυπώνεται με καθαρότητα η σκοπιμότητα δημοσίευσης ενός βιβλίου που περιλαμβάνει διάφορες δημοσιεύσεις του συγγραφέα από το παρελθόν, το πνεύμα και τα κριτήρια που συνέχουν την επιλογή των συγκεκριμένων μελετών και η διάρθρωσή τους σε πέντε θεματικές ενότητες: «Εκπαίδευση και Κοινωνία», «Περί Σχολείου», «Περί Πανεπιστημίου», «Το Πανεπιστήμιο σε Μετάλλαξη» και «Σύμμεικτα». Ήδη από την παράθεση των πέντε θεματικών ενοτήτων, στις οποίες διαρθρώνεται το βιβλίο, γίνεται φανερό πως αυτές οργανώνονται γύρω από θεματικές περιοχές που αφορούν την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης

η πρώτη, την παιδαγωγική και την ιστορία της εκπαίδευσης η δεύτερη, την ιστορική και τη συγχρονική διάσταση του πανεπιστημιακού θεσμού η τρίτη και η τέταρτη, την εκπαιδευτική πολιτική και την ιστορία της εκπαίδευσης η πέμπτη. Στις δε εισαγωγές που παρατίθενται πριν από την κάθε μία από τις είκοσι έξι μελέτες που ανθολογούνται στον τόμο αποσαφηνίζονται τα βασικά επιχειρήματα που συνεισφέρει το κάθε κείμενο και το πλαίσιο στο οποίο έγινε η αρχική του δημοσίευση.

Παρά τη συμβατική διάρθρωση που ο συγγραφέας επιλέγει να δώσει στο βιβλίο του, είναι διάχυτη μια θεματική συνοχή που μπορεί να τεκμηριωθεί αρχικά από έναν κύκλο ζητημάτων στα οποία ο ίδιος έρχεται και επανέρχεται σε διαφορετικά διαστήματα της ακαδημαϊκής του καριέρας, κάποια απ' αυτά ακόμα και μετά την παρέλευση δέκα πέντε ετών. Αυτή η θεματική συνοχή φανερώνει και την επιστημονική αφοσίωση του Γιάννη Πυργιωτάκη στην ερμηνευτική προσέγγιση, καθώς ο «ερμηνευτικός έλικας» φαίνεται να είναι τόσο βαθιά εμπεδωμένος στην ακαδημαϊκή του συγκρότηση, ώστε κάθε νεότερη συγγραφική του απόπειρα να θεμελιώνεται σε προγενέστερες, να αποτελεί

μια ακόμη κατάκτηση σε μια «συνεχή διεισδυτική πορεία βαθύτερης κατανόησης» της κοινωνικής και εκπαιδευτικής μας πραγματικότητας. Ως απόρροια των παραπάνω, κυριαρχούν στο βιβλίο βασικοί θεματικοί άξονες που φαίνεται να κεντρίζουν «εμμονικά» την προσοχή του συγγραφέα, όχι για να προκύψει μια επανάληψη ερωτημάτων και προτεινόμενων ερμηνευτικών πλαισίων, αλλά για να εξειδικευτούν προϋπάρχοντα ερωτήματα, να τους δοθούν νέες διαστάσεις, η εξέταση των οποίων οδηγεί σε έναν «επαναληπτικό ερμηνευτικό κύκλο».

Αναμφίβολα, ένας τέτοιος άξονας, που κυριαρχεί σε πολλές από τις μελέτες του βιβλίου, αναφέρεται στο ζήτημα της ισότητας ευκαιριών στην εκπαίδευση. Όπως όλες ανεξαιρέτως οι έννοιες στις οποίες βασίζεται η ανάπτυξη των θεματικών αξόνων του βιβλίου, η έννοια της ισότητας των ευκαιριών στην εκπαίδευση αναπτύσσεται διεξοδικά, συζητιέται ως προς τις αναλυτικές της κατηγορίες και την ιστορική της διάσταση. Άλλωστε, η σαφήνεια του λόγου και των νοημάτων είναι μια από τις μεγάλες αρετές που χαρακτηρίζουν κάθε μελέτη που ανθολογείται στο συγκεκριμένο πρό- νημα.

Ο συγγραφέας παρουσιάζει τη συμβολή της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης στη μελέτη της εκπαιδευτικής ανισότητας (βλ. το κείμενο «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Έννοια, σκοποί, περιεχόμενο»), τη μελετά σε σχέση με την οικογένεια (κείμενο «Ελληνική Οικογένεια: Δομή και λειτουργία – εξελίξεις και προοπτικές») και αξιοποιεί την ιστορικο-συγκριτική προσέγγιση για να τεκμηριώσει την πρόοδο του εκπαιδευτικού θεσμού στην αντιμετώπισή της (κείμενο «Θετικές πλευρές του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος: η αμφισβήτηση, ο λόγος και ο αντίλογος»). Η εμπέδωση μιας σφαιρικής, εμπεριστατωμένης εικόνας αναφορικά με την εκπαιδευτική ανισότητα στη χώρα μας επιτρέπει επιπλέον στον συγγραφέα να διεισδύσει σε ερευνητικά ερωτήματα, η διερεύνηση των οποίων συνιστά καίρια συμβολή σε μια βαθύτερη κατανόηση της εκπαιδευτικής μας πραγματικότητας αλλά και των βαθιών τομών που απαιτούνται στο επίπεδο της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Κρίνω στο σημείο αυτό σκόπιμο να τονίσω με έμφαση τη διάσταση που αναδεικνύει ο Πυργιωτάκης αναφορικά με την εκπαίδευση στον αγροτικό χώρο (βλ. το σχετικό κείμενο «Ολό-

μερο Σχολείο στην Ελλάδα: Η περιπέτεια ενός θεσμού»). Στο πλαίσιο της σχετικής ερευνητικής παραγωγής στη χώρα μας ελάχιστα έχουν συζητηθεί οι διαστάσεις της εκπαιδευτικής ανισότητας που υφίστανται τα παιδιά των μικρών αγροτικών σχολείων. Το ζήτημα είναι εξόχως σημαντικό για την ελληνική κοινωνία, η οποία φαίνεται να έχει εξοικειωθεί με ένα μοντέλο εκπαίδευσης των παιδιών του αγροτικού χώρου που βασίζεται στην ιδιωτική εκπαιδευτική αγορά των αστικών κέντρων και συντελεί στην τραγική ειρωνεία το ίδιο το σχολείο να μαθαίνει τους νέους να φεύγουν από τον τόπο τους. Ο Πυργιωτάκης, αντιμετωπίζοντας το ζήτημα στην ουσία του, προχωρά στη μελέτη του με βάση την εκπαιδευτική ανισότητα που υφίστανται τα παιδιά της αγροτικής επαρχίας, την έλλειψη μορφωσιογόνου περιβάλλοντος και προτείνει τη «θετική διάκριση» ως χρήσιμο εργαλείο που μπορεί να άρει σταδιακά τα δυσλειτουργικά παράδοξα του συστήματος. Προτείνει συγκεκριμένα τη σύσταση «παιδικών πολύκεντρων», που θα αντικαταστήσουν τα συμβατικά σχολεία, θα εστιάσουν στην αντισταθμιστική αγωγή, στην ενισχυτική διδασκαλία και θα καταστήσουν τον χώρο του σχο-

λείου «κέντρο πολλαπλής προσφοράς, μια μικρή εστία πολιτισμού». Με την πρότασή του αυτή ο συγγραφέας υποδεικνύει τα γενναία βήματα που πρέπει να γίνουν ώστε να υπάρξουν ουσιαστικές παρεμβάσεις σε μια πραγματικότητα που σήμερα συνεχίζει να παράγει εκπαιδευτικές ανισότητες και αίσθημα κοινωνικής μειονεξίας.

Ένας δεύτερος άξονας που διαπερνά μια σειρά μελετών του βιβλίου αναφέρεται στην υποχώρηση της ανθρωπιστικής παιδείας και στην αποδόμηση των αξιών στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνία. Ο συγγραφέας επισημαίνει την αναγκαιότητα η ανθρωπιστική παιδεία να παραμείνει ζωντανή, αφού αναζωογονηθεί ως προς την στοχοθεσία, τις μεθόδους και τις παιδαγωγικές της διαστάσεις. Η θέση του αυτή προκύπτει ως απόρροια ενός εντεινόμενου προβληματισμού που βασίζεται στην τεκμηριωμένη κρίση ότι μια ανθρωπιστική παιδεία που διαχέεται στο σύνολο του πληθυσμού αποτελεί την καλύτερη δυνατή λύση στην επιζητούμενη κοινωνική δικαιοσύνη και την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων αλλά την απαραίτητη αφετηρία του κριτικού αναστοχασμού απέναντι στην αγοραία αντίληψη και στον καταναλωτισμό της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας.

Και ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα ο συγγραφέας αναπτύσσει σταδιακά τον προβληματισμό του. Η αφετηρία της διαπραγμάτευσής του επιχειρείται στο κείμενο «Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Η αναζήτηση της πορείας στο σύγχρονο κόσμο της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας», όπου λαμβάνει χώρα μια διεξοδική εννοιολογική αποσαφήνιση των όρων «ανθρωπισμός», «παγκοσμιοποιημένη κοινωνία», «χρησιμοποιητικό πρότυπο» και επιχειρείται να αναδειχθούν η ιστορική διαδρομή των όρων και οι εκάστοτε τυπολογίες τους. Το επίκεντρο του προβληματισμού που συνεισφέρει ο συγγραφέας αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους η εκπαίδευση και η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης μπορούν να συνεισφέρουν στην εμπέδωση των πανανθρώπινων πνευματικών και ανθρωπιστικών αξιών. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Πυργιωτάκης:

Η απουσία ανθρωπιστικής παιδείας και η μονομερής στροφή της ανθρώπινης προσωπικότητας προς την υλική πλευρά της ζωής, προάγει τα συμφέροντα, καλλιεργεί τον ατομισμό, οδηγεί στην άρνηση και σε τελική ανάλυση στην αντιπαλότητα του συνανθρώπου. Με την έννοια αυτή, κοινωνικές αρετές όπως η αλληλεγγύη, η κατανόηση, η συμπαράσταση στον συνάν-

θρωπο και γενικώς η κοινωνική ευαισθησία, τίθενται σε δεύτερη μοίρα ή αγνοούνται πλήρως (σ. 99).

Η πρόταση του συγγραφέα αναφορικά με το παραπάνω ζήτημα ξετυλίγεται σταδιακά σχεδόν σε καθένα από τα ανθολογούμενα κείμενα του βιβλίου, αναδεικνύοντας τον κρίσιμο ρόλο που διαχρονικά αποδίδει σε μια εκπαίδευση που καλλιεργεί τις ανθρωπιστικές αξίες. Η πρόταση αυτή διεκδικεί από την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών τη διαμόρφωση δασκάλων που εμφορούνται από τις πνευματικές και ηθικές αξίες του ανθρωπισμού, ώστε να τις διαχέουν με τη συγκρότηση και το παράδειγμά τους (κείμενο: «Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στον σύγχρονο κόσμο. Οι συνθήκες του σύγχρονου κόσμου και η αναγκαία αναθεώρηση του ρόλου των εκπαιδευτικών»). Γενικότερα, βέβαια, «το όλο ζήτημα είναι πρωτίστως θέμα παιδείας» (σ. 139). Η πρόταση συνηγορεί υπέρ ενός κριτικού αναστοχασμού αναφορικά με τις μεταβολές που υφίσταται η παιδεία ως προς δύο βασικές συντεταγμένες της, τον χώρο και τον χρόνο, ώστε αυτή να αναμορφωθεί και να συντελέσει στον αναπροσανατολισμό της κοινωνίας (κείμενο: «Παιδεία –

Κοινωνία – Νέα Γενιά: Τάσεις και αντιστάσεις»).

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η γενικότερη θεώρηση της μετάλλαξης που βιώνει ο θεσμός του Πανεπιστημίου, προβληματισμός που αναπτύσσεται στην ενότητα του βιβλίου με τίτλο «Το Πανεπιστήμιο σε Μετάλλαξη». Είναι χαρακτηριστικό ότι το πρώτο χρονικά από τα ανθολογούμενα κείμενα, αυτό που πρωτοδημοσιεύτηκε το 2004, με τίτλο: «Πανεπιστήμιο και σύγχρονη κοινωνία. Η μεταβαλλόμενη σχέση και ο παραγκωνισμός των ηθικών, πνευματικών και ανθρωπιστικών αξιών», εισάγει τον αναγνώστη σε έναν προβληματισμό που ολοένα εξειδικεύεται και αποκτά βαθύτερες διαστάσεις, όπως φανερώνεται στο κείμενο «Το πανεπιστήμιο στην πορεία του χρόνου: η ίδρυση και η μετεξέλιξή του στη σύγχρονη κοινωνία». Στη σειρά αυτών των κειμένων, ο Πυργιωτάκης αναλύει την πραγματικότητα του σύγχρονου πανεπιστημίου, που τείνει να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της παραγωγής και της αγοράς, για να επισημάνει τους επακόλουθους κινδύνους και να αναπτύξει την πρότασή του για ένα πανεπιστήμιο που θα διαμορφώνει πλαίσια κριτικού αναστοχασμού της κοινωνικής πραγματικότητας και

θα συμβάλλει σε νέες ανθρωπιστικές αξίες σε έναν διαρκώς μεταβαλλόμενο κόσμο.

Θα μπορούσε κανείς να αναφερθεί επίσης σε μια σειρά ζητημάτων που τροφοδοτούν τη σκέψη των υποψιασμένων αναγνωστών ενός βιβλίου όπως αυτό που παρουσιάζεται στο πλαίσιο αυτό. Για λόγους που έχουν να κάνουν με τους περιορισμούς του κειμένου, επικεντρώθηκα στους δύο παραπάνω άξονες, χωρίς να αναφερθώ αναλυτικά σε άλλα ιδιαίτερα σημαντικά ζητήματα που κέντρισαν την προσοχή μου και μου προσδιόρισαν νέους προσανατολισμούς ακόμα και σε πολυσυζητημένα θέματα: φροντιστήριο και ελληνική εκπαίδευση, εισαγωγή στο πανεπιστήμιο, μεταρρύθμιση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, σχολείο εργασίας, ολοήμερο σχολείο και άλλα που ενδεχομένως αδικούνται από τη μη αναφορά τους.

Αν επικεντρωθούμε στους λόγους που καθόρισαν την έκδοση του συγκεκριμένου βιβλίου, τους οποίους αποτυπώνει με παρηγοσία ο συγγραφέας στην εισαγωγή του, θα αποκαλυφθεί, εκτός των άλλων, και μια συνειδησιακή ανάγκη που προέκυψε στη γενιά των ανθρώπων που ανδρώθηκε επιστημονικά στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης μέσα από το σχολείο να αναγεννηθεί η κοινω-

νία, να ελευθερωθούν οι δημιουργικές δυνάμεις ανθρώπων που η αμάθεια και η εκπαιδευτική ανισότητα είχε θέσει στο περιθώριο. Ο Πυργιωτάκης εκφράζει και με την έκδοση του αυτή την ανάγκη, εμπλουτίζοντάς τη με τη βαθιά ανθρωπιστική του παιδεία, τη στέρεα θεωρητική και μεθοδολογική τοποθέτησή του στα εκπαιδευτικά πράγματα και αποδίδοντάς τη με τη γοητεία μιας γλώσσας γλαφυρής, καθαρής και ανεπιτήδευτης. Οφείλω να ομολογήσω πως σε ορισμένες αράδες του βιβλίου μου προέκυψε η πεποίθηση πως η ανάγκη αυτή συνάντησε και το καθήκον ενός ανθρώπου που κατάγεται από μια αγροτική οικογένεια της Κρήτης να αφηγηθεί τους τρόπους που συντελούν στην υπέρβαση των φραγμών και να περιγράψει τη σημασία αυτής της υπέρβασης, όταν αφορά στη μάθηση. Ένα καθήκον βαθιά ανθρωπιστικό, που αντανακλά τη συγκρότηση και τη βιοπορεία του Γιάννη Πυργιωτάκη.

Ο αναγνώστης του βιβλίου έχει την ευκαιρία να αναστοχασθεί σε ένα εύρος θεμάτων που αγγίζουν σημαντικές πτυχές της εκπαιδευτικής μας πραγματικότητας και να τα επαναπροσεγγίσει κάτω από το ιστορικο-κοινωνικό πρίσμα που συνεισφέρει ο συγγραφέας. Τα ανθολογούμε-

να κείμενα συγκροτούν μια ενιαία ερμηνευτική πρόταση, καθώς αναδεικνύουν τη συνεπή μακρόχρονη ερευνητική και ακαδημαϊκή διαδρομή του Πυργιωτάκη. Συνιστούν παράλληλα και μια αφήγηση βασικών ερωτημάτων και ερμηνευτικών πλαισίων που διαμορφώθηκαν στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής συζήτησης στον τόπο μας από την περίοδο της μεταπολίτευσης έως τις μέρες μας. Και υπό την έννοια αυτή, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, αντανακλούν τους προσανατολισμούς, τις προσδοκίες και τη συμβολή μιας πολλά υποσχόμενης γενιάς επιστημόνων στον χώρο της εκπαίδευσης, στην περίοδο της μεταπολίτευσης. Είναι μια γενιά που πρώτη είχε την ευκαιρία να αναπτύξει τις επιπτώσεις της εκπαίδευσης στον χώρο του Πανεπιστημίου, να συμμετάσχει στη χάραξη και την

εκπόνηση της εκπαιδευτικής πολιτικής, να αναλάβει θεσμικούς ρόλους κείριας σημασίας για την αλλαγή των εκπαιδευτικών πραγμάτων. Από κανέναν δεν μπορεί να ζητηθεί να γίνει απολογητής της γενιάς του. Έχει όμως μεγάλη αξία σημαντικοί εκπρόσωποί της να συμμετάσχουν σε μια γενναία αποτίμηση της ιστορικής της διαδρομής, σε μια συνθετική συζήτηση για τα επιτεύγματα, τις κατακτήσεις, τις υστερήσεις, τους συμβιβασμούς και τις υπαναχωρήσεις που προέκυψαν από τη μεταπολίτευση έως τις μέρες μας και προσδιόρισαν θεσμικά τον χώρο της εκπαίδευσης. Και ως προς την κατεύθυνση αυτή, το βιβλίο του Γιάννη Πυργιωτάκη συνιστά μια εξαιρετική αφορμή.

Γιάννης Μπέτσας

* * *

Άγγελος Παληκίδης, *Τέχνη και ιστορική συνείδηση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Εικόνα, ιστορία, εκπαίδευση*, Αθήνα, Gutenberg, 2021.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ του Άγγελου Παληκίδη με τίτλο *Τέχνη και ιστορική συνείδηση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, που εκδόθηκε πρόσ-

φατα (2021) από τις εκδόσεις Gutenberg, ψηλαφώντας προσεκτικά την ιστορία της τέχνης του 19ου αιώνα και την ιστορικότητα της πλούσιας ζωγραφικής κυρίως παραγωγής της περιόδου, εντοπίζει πάνω στις οικείες εικαστικές αναπαραστάσεις των προσώπων ηρώων και αγωνιστών του 1821 τα ίχνη της μα-

κρόχρονης ιστορικής διαδικασίας συγκρότησης του εθνικού εαυτού και της διαμόρφωσης της ιστορικής συνείδησης του νεοέλληνα.

Ο αναγνώστης, μέσα καταρχάς από ένα πλήθος γραπτών πηγών, εικόνων ζωγραφικής και γλυπτικής και άλλων πολιτισμικών αναπαραστάσεων, μέσα επίσης από τη συστηματική ανίχνευση των λειτουργιών, των ρόλων, των σημασιοδοτήσεων και των νοημάτων που πραγμάτωνε η ιστορική κατά βάση τέχνη του 19ου αιώνα, αποκτά μια συνολική γνώση για τη νέα εικαστική κουλτούρα και την ιστορική

διαδρομή που αυτή διέγραψε τον 19ο αιώνα, και κατανοεί τις ιδεολογικές, πολιτικές και κοινωνικές συνιστώσες της. Κατανοεί, επίσης, πώς και με ποιες εικαστικές πρακτικές η ιστορική τέχνη του 19ου αιώνα αποτέλεσε πεδίο συγκρότησης της εθνικής ιστορικής συνείδησης και ταυτότητας: Οι δύο ελληνικοί κόσμοι¹ που ανέπτυξε εικαστικά η ιστορική κυρίως ζωγραφική, ο ένας φαντασιαζόμενος την αναγέννηση/σύγκλιση του έθνους-κληρονόμου της αρχαιότητας με την Ευρώπη και ο άλλος υπερασπιζόμενος την αδιάλειπτη συνέχεια

1. Όπως επισημαίνεται και στο βιβλίο, τα πολλά ερωτήματα και οι έντονες διαμάχες για την έννοια και το περιεχόμενο της ελληνικότητας, τέθηκαν στον μεσοπόλεμο, στην περίοδο δηλαδή των έντονων κοινωνικών και ιδεολογικών αντιπαραθέσεων, της προσφυγιάς, της κατάλυσης της δημοκρατίας και της επιβολής μέτρων καταστολής και βίας. Η προβληματική της «ελληνικότητας» μπορεί να θεματοποιήθηκε καταρχήν στους λογοτεχνικούς κύκλους και να αποτυπώθηκε ως πρόβλημα ενός αισθητικού συγκρητισμού ανάμεσα στην ελληνική παράδοση και στην ευρωπαϊκή νεωτερικότητα, αλλά παράλληλα ένας σημαντικός αριθμός μελών της αστικής διάνοησης, μέσα από διαφορετικές προσεγγίσεις και μέσα και με διαφορετικές επίσης προσλαμβάνουσες, έσκυβε πάνω στο παρόν και επιχειρούσε να προσαρμόσει ή να εντάξει την αιώνια ελληνική ιδέα στη σύγχρονη πραγματικότητα, αναδεικνύοντας π.χ. την ύπαρξη ενός υψηλού νεοελληνικού αισθητικού ύφους, εφάμιλλου του αρχαιοελληνικού. Τότε «αναγνωρίστηκε» το έργο του ανώνυμου λαϊκού τεχνίτη, ανακαλύφθηκε ο Μακρυγιάννης και ο Θεόφιλος, τότε δόθηκε προσοχή στο λαϊκό Θέατρο σκιών (Καραγκιούζης) ή άρχισε να γίνεται ανεκτό το ρεμπέτικο τραγούδι. Το πολιτισμικό δηλαδή και πολιτικό όραμα της ελληνικότητας αποτέλεσε εν πολλοίς πεδίο παραγωγής ενός ηγεμονικού λόγου συνδεδεμένου με την αστική διάνοηση, που με τη σειρά του ασκούσε επίδραση στην ιδεολογική διαδικασία συγκρότησης του συλλογικού και εθνικού φαντασιακού και διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας.

του έθνους από την αρχαιότητα ως το παρόν, δομούσαν, μετά μάλιστα από την επικράτηση της ρομαντικής εκδοχής περί του έθνους, ένα εξιδανικευμένο, ανιστορικό παρελθόν, ικανό ωστόσο να επενεργεί στο εθνικό παρόν και να συμβάλλει στη συγκρότηση μιας εθνικής ταυτότητας και συνείδησης καθορισμένης πρωτίστως από το ιερό καθήκον των νεοελλήνων να γίνουν οι άξιοι απόγονοι των ηρώων προγόνων τους. Στην παραπάνω μνημονική και ευρύτερα πολιτισμική διεργασία διαπιστώνει ο αναγνώστης ότι εμπλέκονται διαφορετικές αντιλήψεις, κουλτούρες και πολιτικές: των Ευρωπαίων Φιλελλήνων (*Ο αγώνας με τα μάτια των Ξένων*), της βουαρικκής εξουσίας (*Με τα μάτια της εξουσίας*), των Ελλήνων ζωγράφων (*Η μνήμη του αγώνα*), των γλυπτών (*Έθνος Κεκοιμημένον*). Αυτό που συγκροτεί το έθνος είναι το παρελθόν σημειώνει ο Hobsbawm και συχνά αυτό επινοείται, κατά βάση από τους ισχυρούς, καθώς αποτελεί ένα μέσο για την εγκαθίδρυση και νομιμοποίηση των κοινωνικών ιεραρχιών και των σχέσεων εξουσίας (E. Hobsbawm, “Introduction. Inventing traditions”, in E. Hobsbawm and T. Ranger, *The invention of tradition*, Cambridge University Press 1983).

Την εθνική οπτικοποίηση και επιτέλεση του ένδοξου κατ’ αρχήν παρελθόντος όντως την πραγμάτωσε η ιστορική τέχνη με την αποτύπωση ενός εξειδανικευμένου παρελθόντος. Η ωραιοποιημένη εικόνα των αγωνιστών με τη χρυσοποίκιλτη, πάλλευκη, πτυχωτή φουστανέλα και τον πλούσιο οπλισμό, οι παρελάσεις, οι τελετές, τα αρχαιοελληνικά κάταλοιπα, τα σύγχρονα μνημεία αγάλματα, όλα ως μέρος του ένδοξου παρελθόντος εμφανίζονται να δρουν και να δημιουργούν μια σειρά εμπειριών που διευκολύνουν τη φαντασιακή ταύτιση με τους ήρωες αγωνιστές, εδραιώνοντας την αντίληψη μιας εθνικής ταυτότητας με διαχρονικότητα. Ειδικά οι ενδυμασίες—φουστανέλες—παίζουν, όπως επισημάνεται και στο βιβλίο, σημαντικό ρόλο στις εικαστικές αναπαραστάσεις του παρελθόντος. Άλλες, άλλωστε, έρευνες έχουν δείξει ότι τα ενδύματα συνιστούν από μόνα τους εξέχοντα και δυναμικά πεδία στη διαδικασία συγκρότησης μιας εθνικής αντίληψης, ταυτότητας και συνείδησης. Υπό αυτήν τη λογική, το νεοσύστατο ελληνικό εθνικό κράτος επεδίωξε, εκτός από την καθιέρωση μιας εθνικής γλώσσας και ενός κοινού πολιτισμού, μια τυποποίηση της γλώσσας των ενδυμάτων. Έτσι,

η πολεμαρχική φουστανέλα του '21, η οποία συνιστούσε μια ελληνική πλέον παράδοση, εν πολλοίς επινοημένη και σαφώς εξιδανικευμένη, καθιερώθηκε από τον βασιλιά Όθωνα ως επίσημο ένδυμα και ως εθνικό.

Οι παρατηρήσεις τόσο για την επικαιρική ιστορική ζωγραφική και τη στοχευμένη λειτουργία της ως τεκμηρίου ιστορικής αυθεντικότητας και αλήθειας στο διηγεκές όσο και για την εθνογραφική ματιά του Πέτερ Φον Ες, που αποτυπώνεται ιδιαίτερα στη ζωγραφική εικόνα των άφιξεων του Όθωνα στο Ναύπλιο και στην Αθήνα, είναι ιδιαίτερα εύστοχες. Πράγματι προβάλλει μια εθνογραφική πολυχρωμία του πλήθους, ειδικά στον πίνακα άφιξης στην Αθήνα, μια ανθρωπολογική γενικότερα όψη της πόλης. Οι ενδυματολογικές διαφοροποιήσεις, που εικονογραφούνται στον προαναφερόμενο πίνακα, θεωρώ ότι δε σημειοδοτούν τη διαφορετική γεωγραφική ή εθνολογική προέλευση των εικονιζόμενων ανδρών και γυναικών, αλλά την κοινωνική διάθροιση των ίδιων των Αθηναίων. Η μελέτη ενός σημαντικού αριθμού δικαιοπρακτικών εγγράφων (1764-1834) και εικονογραφικών αναπαραστάσεων της προεπαναστατικής και επαναστατικής περιόδου έδειξε ότι η Αθήνα είχε

μια ιεραρχημένη κοινωνική δομή και οργάνωση, το καθοριστικό δε σημείο για την απόδοση της κοινωνικής διάκρισης ήταν τα ρούχα (Κωνσταντίνα Μπάδα, *Η αθηναϊκή γυναικεία φορεσιά κατά την περίοδο 1687-1834. Ενδυματολογική μελέτη, διδακτορική διατριβή*, Ιωάννινα 1983). Θεωρώντας ότι δε θα ήταν δυνατή, στις δύσκολες συνθήκες της πρώτης μετεπαναστατικής περιόδου, μια αλλαγή στο ντύσιμο των Αθηναίων—αν και στη διάρκεια του αγώνα φαίνεται ότι υπήρξε μια τάση αντικατάστασης των ανατολικού τύπου ενδυμάτων που φορούσαν τα μέλη της ηγετικής ομάδας της πόλης με την επαναστατική φουστανέλα— μάλλον το εικονιζόμενο πλήθος είναι κατά βάση Αθηναίοι και χωρικοί από τη γύρω περιοχή. Το κοριτσάκι πάντως που εικονίζεται στο κέντρο σχεδόν του πίνακα εμφανίζεται ντυμένο με ρούχα που παραπέμπουν στη φορεσιά τύπου Αμαλίας. Είναι φανερό ότι ο καλλιτέχνης μέσω της συγκεκριμένης ενδυματολογικής εικόνας του παιδιού αποτυπώνει το όραμα και τις προσδοκίες της Ελλάδας που είναι πλέον στραμμένες προς τον δυτικοευρωπαϊκό κόσμο και πολιτισμό.

Στέκομαι, τέλος, στο κεφάλαιο με τίτλο *Η ελληνική τέχνη*

του 19ου αιώνα ως αντικείμενο διδασκαλίας και μάθησης, όπου συζητούνται, αφενός θεωρήσεις ερευνητών της τέχνης σχετικά με τη σημασία της ως αντικειμενικής/αξιόπιστης ή όχι πηγής της ιστορίας, και επομένως ως κατάλληλου ή όχι αντικειμένου διδασκαλίας και ιστορικής μάθησης και, αφετέρου, συνοψίζονται οι στοχοθετικές κατευθύνσεις και πρακτικές που θα μπορούσαν να καταστήσουν την ιστορική εικόνα αξιοποιήσιμη από την εκπαιδευτική διαδικασία. Αυτό το δεύτερο μέρος είναι σαφώς χρήσιμο για τις υποδειγματικά δοσμένες κατευθυντήριες εκπαι-

δευτικές προτάσεις του, θεωρώ, όμως, ότι, ακόμα και αν απουσίαζε από το βιβλίο, δε θα έχανε αυτό τον εκπαιδευτικό του χαρακτήρα και προσανατολισμό, δεδομένου ότι το βιβλίο εν τω συνόλω συνθέτει το υπόδειγμα για τη θεώρηση και αξιοποίηση της καλλιτεχνικής εικόνας στην εκπαίδευση – ως πηγής βέβαια μιας ιστορίας πολιτισμικής, ανθρωπολογικής ευρύτερα και ταυτόχρονα ως διαδικασίας ανάπτυξης στους μαθητές ιστορικής ενσυνείδησης.

Κωνσταντίνα Μπάδα

* * *

Στάθης Κουτρουβίδης, «Γενόμενος κάτοχος απεράντων καλλιερρησίμων εκτάσεων»: Η συγκρότηση της αστικής τάξης στην επαρχία Πατρών κατά τον 19ο αιώνα, Αθήνα, Εκδόσεις Σμίλη, 2021.

ΤΟ ΒΙΒΑΙΟ αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της διδακτορικής διατριβής του συγγραφέα, η οποία υποστηρίχθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης. Μέσα από τη μελέτη ενός προνομιακού πεδίου για την ιστορική έρευνα, της σταφι-

δοκαλλιέργειας στο βορειοδυτικό τόξο της Πελοποννήσου (νομός Αχαιοηλίδας), ο Στ. Κουτρουβίδης προσπαθεί να δημιουργήσει ένα διαφοροποιημένο ερμηνευτικό σχήμα σε σχέση με το κρατούν. Αυτό το αποπειράται καταρχάς παρουσιάζοντας κριτικά μελέτες οι οποίες: α) χωρικά εστιάζουν στην ίδια περιοχή (Ν. Μπακουνάκης, Χρ. Λυριτζής), β) θεματικά αναλύουν το σύστημα των σχέσεων ιδιοκτησίας της γης σε κοντινές περιοχές της Πελοποννήσου (Εύη Καρούζου, Αλ. Φραγκιάδης), γ) εξετάζουν συγχρονικά και συνολικότερα την

πορεία της ελληνικής κοινωνίας την ίδια περίοδο (Κ. Τσουκιάς, Γ. Δερτιλής, Β. Φίλιας, Ν. Μουζέλης κ.ά.). Έτσι, έρχεται σε διάλογο, καλύτερα συμπληρώνει, τα συμπεράσματα της μεταπολιτευτικής «συναινετικής» ιστοριογραφίας, σχετικά με την επικράτηση της μικροϊδιοκτησίας μετά τη διανομή των εθνικών γαιών, το μικρό εύρος κοινωνικής διαστρωμάτωσης και εισοδηματικών διαφορών.

Ερμηνευτικό κλειδί της προσέγγισης του αποτελεί ο εντατικός τρόπος καλλιέργειας, ο οποίος δεν απαιτεί κατ' ανάγκη, αν δεν αποκλείει σε πρώτη φάση, τον εκτατικό. Κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, η εντατικοποίηση της καλλιέργειας της σταφίδας επιτρέπει μεγάλη στρεμματική απόδοση εξαιτίας της εμπορευματοποίησης της παραγωγής και της μεγάλης ζήτησής της στο εξωτερικό. Ταυτόχρονα όμως απαιτεί μεγάλα έξοδα στα οποία δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν οι μικροϊδιοκτήτες γης. Το δεδομένο αυτό οδηγεί σε συγκέντρωση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων στα χέρια κοινωνικών ομάδων οι οποίες είχαν χρηματική ευχέρεια. Κατόπιν δε, σε αστικού τύπου συμπεριφορές, με την οικονομική και πολιτική έννοια του όρου. Οι ομάδες αυτές, κατόπιν ή/και παράλληλα,

μετατοπίζουν τις δραστηριότητές τους από την αγροτική στην αστική γη και από τον πρωτογενή στον δευτερογενή τομέα της οικονομίας. Αναλύει τη συγκρότηση της αστικής τάξης των Πατρών μέσα από τη δημιουργική σύνθεση ή/και αντιπαράθεση δύο κυρίως ομάδων: α) των προεπαναστατικών κοινωνικών δυνάμεων (πρόκριτοι της τουρκοκρατίας και δημογέροντες), β) των νεήλυδων εμπόρων καθώς και των φορέων των νέων κρατικών θεσμών, οι οποίοι συνέρρευσαν στην πόλη, με αρκετά διαθέσιμα κεφάλαια, κατά τη διαμόρφωση του πρώιμου νεοελληνικού κράτους. Οι φορείς της δεύτερης ομάδας αρχικά, συγκεντρώνονται στην πόλη των Πατρών και ασκούν παράλληλα με εμπορικές δραστηριότητες, ελεύθερα επαγγέλματα ή αποτελούν φορείς των νέων κρατικών θεσμών που αναδύονται στο νεοελληνικό κράτος. Χωρικά, την πρώτη ομάδα συμβολίζει κυρίως η παλαιά πόλη, ενώ η δεύτερη σταδιακά ενδιαφέρεται για την κάτω πόλη, την οποία εποίκίζει και επεκτείνει προς τα εκεί τις εμποροβιομηχανικές δραστηριότητές της. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι οι δύο ομάδες δε συμπλέκονται μεταξύ τους στον χρόνο, όπως καταδεικνύει μέσα από την παρουσίαση της πορείας

σημαντικών οικογενειών της περιοχής και των οικονομικών, επαγγελματικών και γαμήλιων στρατηγικών που αναπτύσσουν.

Έτσι, στην Πάτρα διαμορφώνεται μια νέα αστική τάξη, τα μέλη της οποίας, ως κεφαλαίουχοι, διευρύνουν τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες προς τον πρωτογενή τομέα και δε ζουν παρασιτικά και μόνο από το δημόσιο, όπως το θέλει η κρατούσα ιστοριογραφία. Παράλληλα, συμμετέχουν στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Η πολιτική για αυτούς έχει σημασία τόσο ως προς τη δημοτική ζωή της πόλης όσο και ως προς τη συμμετοχή τους στο ελληνικό κοινοβούλιο (κάτι το οποίο δε συμβαίνει πάντα την ίδια περίοδο, όπως έχει δείξει ο Β. Καρδάσης για την Ερμούπολη). Στην πορεία δε του χρόνου διαμορφώνουν αντιοθωνική στάση και αποζητούν την ανάγκη φιλελευθεροποίησης της πολιτικής ζωής και την ενίσχυση των κοινοβουλευτικών θεσμών. Άλλωστε, η εισαγωγή της καθολικής ψηφοφορίας συμπορεύτηκε με την επέκταση των αστικών ιδεών. Στα επιμέρους ενδιαφέροντα συμπεράσματα και ερμηνείες που καταλήγει, είναι και αυτό για τη φιλανθρωπία στην περιοχή. Φιλανθρωπία την οποία δεν παρουσιάζει μέσα από τη δράση

επιμέρους συλλόγων, κοινός τόπος για την ιστοριογραφία της συγκεκριμένης θεματικής, αλλά μέσα από τη λήψη ατομικών πρωτοβουλιών με στόχο την ηθικοποίηση της κοινωνίας και την ομαλή ένταξη των απόρων προς όφελος της κοινωνίας. Ηθικοποίηση «αστικού τύπου» στον άξονα: Αγωγή – Θρησκεία – Διδασκαλία – Εργασία, παράλληλα με την απόρριψη της πολυτέλειας και της διασκέδασης. Ηθικοποίηση η οποία εν μέρει έρχεται σε αντίφαση, εν μέρει όμως συμπληρώνει τη φιλελευθεροποίηση της πολιτικής ζωής και τον κοινοβουλευτισμό.

Ειδικότερα, ως προς τη συμμετοχή στην πολιτική ζωή, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι αυτή δεν αποτελεί προνόμιο των παλιών προυχοντικών οικογενειών της περιοχής, των παλιών «τζακιών», αλλά συμμετέχουν σε αυτή και τα πιο δυναμικά στοιχεία της πόλης, τα οποία συνδέονται ευθέως με την οικονομική ζωή της περιοχής. Έτσι αποφεύγει τον διισμό ανάμεσα, αφενός στους προκρίτους, οι οποίοι λόγω έλλειψης κεφαλαίων στρέφονται στην πολιτική και αφετέρου στους εμπόρους που τοποθετούν τα κεφάλαιά τους στη γη και ενδιαφέρονται σχεδόν αποκλειστικά για την οικονομική ζωή της πόλης. Τον διισμό ανάμεσα στην πολι-

τική και την οικονομία, κρατούσα ιστοριογραφική άποψη τόσο για την περιοχή όσο και για τη συνολική πορεία του νεοελληνικού κράτους. Από όλα τα παραπάνω φαίνεται να διαμορφώνει ένα πειστικό σχήμα για τη συγκρότηση της κοινωνίας, της οικονομίας και της πολιτικής στην περιοχή. Και αυτό, με δεδομένο ότι παράλληλα ερμηνεύει την κοινή δυναμική στην εξελικτική πορεία τόσο της πόλης των Πατρών όσο και της γύρω επαρχιακής ζώνης. Την κοινή πορεία τόσο των αστικών όσο

και των ημιαστικών και αγροτικών περιοχών. Περιοχών όπου η δυναμική πορεία αποτυπώνεται και στη συνολική αύξηση του πληθυσμού. Σε νέους οικισμούς οι οποίοι παίρνουν το όνομά τους είτε από το όνομα του γαιοκτήμονα στον οποίο ανήκουν οι εκτάσεις της περιοχής είτε από το όνομα της ορεινής περιοχής την οποία εγκαταλείπουν-προέρχονται οι κάτοικοι των νέων οικισμών και οι οποίοι εγκαθίστανται ως καλλιεργητές ή εμφυτευτές.

Τριαντάφυλλος Δούκας

* * *

Επι-πτυχώσεις και απο-πτυχώσεις στην ιστορική έρευνα και διδασκαλία

Κείμενο συζήτησης στη βιβλιοκριτική: Κυριακή Φαρδή, «Για το βιβλίο: Αντώνης Λ. Σμυρναίος, *Η ιστορία ως επιπτώχωση: Από μία Ιστοριογραφία βουλιμική σε μια υδροκεφαλική Διδακτική της Ιστορίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Γρηγόρη, 2020», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης* 19-20 (2020) 444-454.

ΕΙΝΑΙ ΓΕΓΟΝΟΣ ότι κάθε γνωστικό πεδίο βρίσκεται πάντοτε στη δίνη αναθεωρήσεων, οι οποίες ευχής έργον θα ήταν να

συνεισφέρουν καρποφόρα στη διεύρυνση και εμβάθυνση της προβληματικής που εκείνο εναποθέτει στον κόσμο μας, σε αναμονή πάντοτε μιας καινούργιας αναγονιμοποίησης/ανα-νομιμοποίησης. Έτσι συμβαίνει λοιπόν και με την Ιστοριογραφία, καθώς και τον θυγατρικό της κλάδο, τη Διδακτική της Ιστορίας, ακολουθώντας το παράδειγμα των Διδακτικών όλων των θετικών και των ανθρωπιστικών/κοινωνικών επιστημών.

Μια τέτοια προσπάθεια αναγονιμοποίησης των ανωτέρω γνωστικών πειθαρχιών επιχείρησε να παρουσιάσει και το βιβλίο μου *Η Ιστορία ως επιπτώχωση*. Από

μια *Ιστοριογραφία βουλιμική σε μια υδροκεφαλική Διδακτική της Ιστορίας* (Αθήνα, Γρηγόρης, 2020). Το πόνημα αυτό όμως δέχθηκε μια πλήρως και αδιαπραγμάτευτα «αντιρρητική» κριτική από την κ. Κ. Φαρδή, μέλος ΕΔΙΠ του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου, στο προηγούμενο τεύχος του περ. *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*. Αφού λοιπόν επισημάνω προκαταβολικά ότι η κριτικός προσέλαβε με στρεβλό τρόπο τον προβληματισμό του βιβλίου, θα επιχειρήσω στη συνέχεια να σκιαγραφήσω τη βασική διαδρομή του, η οποία ξεκινά από την μητρική επιστήμη, την Ιστοριογραφία, για να περάσει στη θυγατρική της, τη Διδακτική της Ιστορίας, και να επιστρέψει πάλι στην πρώτη με το εκτενές Επίμετρό του.

Κατ' αρχάς το βιβλίο αυτό επιχειρεί να εντάξει τις πειθαρχίες της Ιστοριογραφίας και της Διδακτικής της Ιστορίας μέσα στο σύγχρονο μεταμοντέρνο και οικουμενικό φαινόμενο του καταναλωτισμού και να αφουγκραστεί τις συνέπειες αυτής της ένταξης. Στα γνωστικά αυτά πεδία εξειδικεύει μάλιστα μια προηγούμενη μελέτη μου, με τίτλο *Λατρεία και νέκρωση στην Παιδαγωγική της Καινοτομίας: ση-*

μειώσεις σε μια μετανεωτερική φιλοσοφία της παιδείας (Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009), ενώ επεκτείνει σε ένα βαθύτερο επίπεδο τον προβληματισμό του βιβλίου μου *Ιστορίες Μάθησις: Ζητήματα Φιλοσοφίας και Διδακτικής της Ιστορίας* (Αθήνα, Γρηγόρης, 2013), το οποίο ακολούθησε.

Η Ιστορία ως επιπτώχωση επιχειρεί λοιπόν να στοχαστεί πάνω στο σταυροδρόμι που ορίζουν η Φιλοσοφία της Ιστορίας, η Παιδαγωγική, η Ιστοριογραφία και η Διδακτική της Ιστορίας, με τη μορφή που απέκτησαν ειδικά κατά τη διάρκεια του 20ού και των πρώτων δεκαετιών του 21ου αιώνα. Κάνει λοιπόν ευρύτατη χρήση στοχασμών και διεπιστημονικών γεφυρώσεων, όχι μόνο από την ιστορία, αλλά και τη φιλοσοφία, την ψυχανάλυση, την ανθρωπολογία, τη σημειολογία, την κοινωνιολογία, τη λογοτεχνία, καθώς και από σύγχρονους υβριδικούς κλάδους, όπως είναι οι Consumption Studies (Καταναλωτικές Σπουδές). Γνωστοί στοχαστές, όπως οι Giroux, Bernays, Lacan, Žižek, Baudrillard, Bruckner, Lash, Wittgenstein, Bauman, Badiou, Giddens, Derrida, White, De Groot, Lipovetsky, Strangers, Rossi, Κονδύλης κ.ά., θα συντονιστούν με ιστορικούς του 20ού αιώνα, όπως

οι Iggers, Dosse, Le Roy Ladurie, Fulbrook, Le Goff, Chartier, De Certeau, Vidal-Naquet, Romano, Veyne, Rüsen, LaCapra, Koselleck, Thompson κ.ά., σε μια προσπάθεια να αρθρωθεί ένας, όσο κατόρθωσα, εύλογος προβληματισμός πάνω στη σύγχρονη Ιστοριογραφία και τη Διδακτική της.

Αναλύεται λοιπόν αρχικά ο καταναλωτισμός ως σύγχρονο φαινόμενο και παρουσιάζονται οι πρωτεργάτες του. Ο καταναλωτισμός μοιάζει να εδραιώνεται στις Η.Π.Α. τη δεκαετία του 1920, ως ένας «νέος πατριωτισμός» και με εκμαυλιστικό τρόπο διεισδύει σε κάθε πτυχή των σύγχρονων κοινωνιών, συγκροτώντας την κυρίαρχη συνειδητότητά τους. Παραφράζοντας τον Foucault, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι πλέον δεν υφίσταται μόνο μια «μικροφυσική της εξουσίας», αλλά ακριβώς μια «μικροφυσική της καταναλωτικής-καπιταλιστικής εξουσίας», καταφανώς νεοφιλελεύθερης. Οι μελετητές αυτού του φαινομένου θεωρούν ότι πρόκειται για «ένα σύνθετο, πολυδύναμο φαινόμενο» που συναντάται σε «μια ευρεία κλίμακα ανθρώπινων πρακτικών και διανοητικών και συναισθηματικών καταστάσεων ... που όλες τους εμπεριέχουν σύνθετες σχέσεις και προσαρτώνται

σε μια ατέλειωτη ποικιλία αντικειμένων και εμπειριών» (Dunn). Αποτελεί μια «ιλαρή μορφή μαγανείας» (Bruckner), η οποία αποπλανά τους καταναλωτές ότι «το νόημα της ζωής βρίσκεται στην αγορά πραγμάτων και προσσκευασμένων εμπειριών» (Bocock), ενώ οι ίδιοι φτάνουν εύκολα στο σημείο να γίνουν «συμπαράγωγοί της επιθυμίας και της ταυτότητας και ενεργοί συμμετοχοί στην καταναλωτική αυτο-εξαπάτηση» (Belk). Βασικός στόχος των πατρώνων αυτού του φαινομένου είναι η υποταγή με κάθε τρόπο στην «ειδωλολατρία του γιγαντισμού», έτσι ώστε «να επιθυμούμε ό,τι δεν έχουμε και να περιφρονούμε ό,τι ήδη απολαμβάνουμε», εφόσον η νεωτερικότητα που μας γέννησε είχε ήδη ως κατευθυντήριες επιταγές το «πιο πολύ, το πιο μεγάλο, το πιο γρήγορα, το πιο μακριά» (Taibo), ακολουθώντας πλήρως τη θεμελιώδη καπιταλιστική αρχή της «δημιουργικής καταστροφής» (Schumpeter).

Αυτή λοιπόν η καταναλωτική καινοθηρία βιώνεται πλέον «ως ολική οργάνωση της καθημερινότητας, ολική ομογενοποίηση» (Baudrillard), η οποία θα φτάσει στο έσχατο σημείο ακόμη και μιας «κατανάλωσης συνείδησης» (Lipovetsky). Δημιουργείται έτσι ένα ιδιαίζον «κατανα-

λωτικό έθος», ένας «επινοητικός ηδονισμός», που με τη σειρά του έχει γεννήσει έναν «καταναλωτικό πολιτισμό» (Campbell). Το δυναμικό χαρακτηριστικό του είναι μάλιστα ότι δεν εντοπίζεται σε ένα ghetto πλούσιων ή νέο-πλουτων, δεν είναι προνόμιο των οικούντων τη Wall Street, το City ή το Dubai, ούτε εγκαθίσταται σε συγκεκριμένες μόνο ομάδες αποκλείοντας εγγενώς άλλες. Όλες οι κοινωνίες είναι πλέον διαποτισμένες από το καταναλωτικό ιδεώδες των ανεπτυγμένων κοινωνιών, καθώς «il n'y a pas dehors du marché» («δεν υπάρχει τίποτε έξω από την αγορά») (Bauman and Rojek). Μέσω της παγκοσμιοποίησης το ιδεώδες αυτό βρίσκεται παντού ως ολοσχερής κατάληψη του φαντασιακού πεδίου κάθε ανθρώπου, ως οριστική αποίκηση του ασυνειδήτου του. Μαζί με πολλούς άλλους στοχαστές, αναγνωρίζω συνεπώς στον καταναλωτισμό μια γιγαντιαία απορροφητική μηχανική, η οποία, παραφράζοντας τον Wittgenstein, θα μπορούσε να συνοψιστεί στην πρόταση «τα όρια της κατανάλωσης είναι τα όρια του κόσμου μας». Ή, για να θυμηθούμε και πάλι τον Foucault, «η εξουσία (εδώ η καταναλωτική) είναι παντού όχι γιατί αγκαλιάζει τα πάντα, αλλά γιατί εκπορεύεται από παντού». Έτσι

ο *Homo Consumans* παρουσιάζεται ως το ύστατο στάδιο του *Homo Sapiens*.

Μετά την ανάλυση λοιπόν αυτού του οικουμενικού φαινομένου, μεταφέρω την προβληματική του ειδικότερα στον χώρο της σύγχρονης δυτικής εκπαίδευσης, η οποία μοιάζει να «κινείται ως εκκρεμές ανάμεσα σε έναν ακατάσχετο εκ-θεατρισμό και σε έναν πληθωριστικό εκ-τεχνολογισμό της παιδαγωγικής και διδακτικής πράξης» (σ. 27). Σύγχρονοι στοχαστές υποδεικνύουν ότι το καταναλωτικό αυτό σχολείο «δεν μας μυεί στη γνώση αλλά στην εκμάθηση του καταναλωτισμού», δημιουργώντας «στους μαθητές και στους φοιτητές μια νοοτροπία καταναλωτικής πραγματογνωμοσύνης» (Bruckner), την οποία θα αποκαλέσω με τη σειρά μου «καταναλωτικό εγγραμματισμό» (σ. 9). Η Ν. Klein καταγγέλλει την ελαύνουσα εταιρική «επωνυμιοποίηση της μάθησης», ο Giroux είναι ιδιαίτερα οξύς απέναντι σε αυτή τη «ληστεία της αθωότητας», η οποία υλοποιείται με τη δημιουργία, μέσω της εκπαίδευσης, μιας «δημοκρατίας καταναλωτών», ενώ ο Michéa επισημαίνει ότι το σχολείο έχει μεταβληθεί σε ένα «μεγάλο πάρκο σχολικών ατραξιόν», έχοντας μια προβληματική, το λιγότερο, σχέση με την πολυ-

απαιτούμενη σήμερα κριτική σκέψη.¹ Εκπαιδευτικοί και μαθητές, νοθευμένοι από τη διαφήμιση αλλά και την αυτοδιαφήμιση, υπακούουν πρόθυμα σε αυτόν τον «δογματικό καταναλωτισμό» (σ. 17) που τροφοδοτείται από το σύγχρονο περιβάλλον του «συγκινησιακού καπιταλισμού» (Πλουζ). Εκεί, με πρόσχημα πάντοτε τη διαρκή διόγκωση των εμπειριών, της κατανόησης και του παιγνιώδους (με το τελευταίο να αποτελεί πλέον τη «δεσπόζουσα τονικότητα της καθημερινής μας όψης», κατά τον Baudrillard) κατασκευάζονται εκείνες οι «μικρές επιθυμητικές μηχανές» (Deleuze) του εγγύτατου μέλλοντός μας.

Αν λοιπόν αληθεύει ότι ο καταναλωτισμός αποτελεί την ηγεμονική συνεκδοχή των κοινωνιών μας και έχει εισβάλει παντού, τότε και οι χώροι της Ιστοριογραφίας και της Διδακτικής της Ιστορίας υποχρεωτικά θα παρασυρθούν από τον χείμαρρό του. Δεν μπορεί να υπάρξει ένας ουτοπικός χώρος, στον οποίο μόνο

οι δυο αυτές επιστήμες θα απολαμβάνουν τη στεγανοποίησή τους, μόνο αυτές θα ευφραίνονται από τον αγιοποιημένο εσωτερικό δυναμισμό τους, μόνο αυτές θα μένουν αδιάβροχες από τον ηγεμονικό λόγο/μύθο της εποχής, που είναι ο τεχνολογικο-καταναλωτικός και που έχει αποκτήσει πλέον χαρακτηριστικά ουσιο-κρατίας. Έτσι, στον χώρο αυτών των πειθαρχιών με τον νεολογισμό («επιπτώχωση») προσαγορεύω τον καταναγκαστικό εκείνο πληθωρισμό, τον υποχρεωτικά καρκινικό και καταναλωτικό πολλαπλασιασμό ιδεών, τεχνικών, εργαλείων, μεθόδων, πρακτικών, μοντέλων, projects, stories κ.λπ., τα οποία επιβάλλονται ως αναπόφευκτα και φυσιολογικά, ως προϊόντα μιας εξαγιασμένης εξελικτικής διαδικασίας. Όλα αυτά ξεπηδούν, όπως παντού αλλού, από τη διαρκώς ανικανοποίητη σύγχρονη επιθυμία, την προγραμματικά μάλιστα ανικανοποίητη, όχι πλέον για αντικείμενα, αλλά για την

1. Για την παρακμή της κριτικής διάνοιας στο περιβάλλον λ.χ. των ιστορικών θεματικών πάρκων, βλ. Α. Σμυρναίος, «Χώροι με το παιδί': Αποκαλύπτοντας την ενήλικη παιδικότητα στην περίπτωση των ιστορικών θεματικών πάρκων», Αγγελική Τσουκαλά, Δημήτρης Γερμανός (επιμ.), *Πρακτικά Διεπιστημονικού Συνεδρίου με Διεθνή Συμμετοχή: Χώροι για το παιδί ή χώροι του παιδιού. Όταν η συνθήκη αγωγής και εκπαίδευσης τέμνεται με την καθημερινότητα της πόλης*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2019, σ. 941-949.

επιθυμία της επιθυμίας (Tailor & Saarinen), πλήρως ναρκισσιστική κατά την ψυχανάλυση, μεγάλη ευθύνη για την ανάδειξη της οποίας έχει η κυρίαρχη στον δυτικό ειδικά κόσμο πλήξη (Svendsen). Από αυτήν ακριβώς εικάζω ότι προέρχεται και η αχόρταγη σήμερα πείνα και δίψα για κατανόηση, η οποία φθάνει σε τέτοιο σημείο ώστε να συγκροτεί μάλιστα και έναν παράδοξο φετιχισμό της κατανόησης:² «Ένας αφόρητος κνησμός για ιστορικό νόημα και κατανόηση έχει ανατείλει μαζί με τον ερχομό του καταναλωτισμού» (σ. 71).

Η υπόθεσή μου λοιπόν είναι ότι από τον παραδοσιακό, μονομερή θετικισμό του παρελθόντος, τον οποίο όλοι βεβαίως αποποιούμαστε, περάσαμε στη διάρκεια ενός αιώνα σε έναν πολυμερή, πληθωριστικό θετικισμό και εκεί μοιάζει να αγκυροβολήσαμε, χορτάτοι από υλικά και δυνατότητες. Στον χώρο της Ιστοριογραφίας, η «έκρηξη της ιστορίας», ο «παν-ιστορισμός», προβάλλε-

ται ως ο μόνος εφικτός δρόμος, υλοποιώντας έτσι τη γραμμική επιπτώχωση των πάντων και επί πάντων, παρά τις επιφυλάξεις κάποιων ιστορικών, όπως ο Le Goff, ο Sournia ή ο Romano. Φαίνεται έτσι να οδηγούμαστε μέσα στον 21ο πλέον αιώνα, όπου είναι γνωστό ότι κυριαρχεί η ασίγηστη εκκρεμότητα όλων των βεβαιοτήτων, σε μια «υπερκαθαγίαση του ευπάρχοντος» (Gellner). Ακόμη και η διαθρυλούμενη διεπιστημονικότητα, που είναι ο κινητήριο μοχλός της επιπτώχωσης, δεν αμφισβήτησε μόνο τον πανεπιστημιακό φεουδαρχισμό, κατά τον Lyotard, αλλά είναι συνδεδεμένη ολοένα και περισσότερο με την κατίσχυση των αποκλειστικά υποχρεωτικών κριτηρίων της παραγωγικότητας και της αποδοτικότητας, δηλαδή με μια κατ' εξοχήν καπιταλιστική ιδεολογία και διαδικασία. Η αγιοποίηση του παρόντος, πέρα από τον εγκλωβισμό στον παροντισμό, μοιάζει να αποτελεί και το σύμπτωμα ενός

---

2. A. Smyrniaios, "The fetishism of understanding in history teaching: Consumerist dogmas and historical education", *International Journal of Humanities and Social Science* 7(6) (2017) 182-192 και A. Smyrniaios, "Against proliferation and complexity: The role of history teaching in current and future multi-sensory obsession", *Selected Proceedings from the 11th International Conference of the Hellenic Semiotics Society: The Fugue of the Five Senses and the Semiotics of the Shifting Sensorium*, Thessaloniki, Hellenic Semiotics Society, 2019, σ. 338-345.

νεοπλουτισμού, πραγματικού ή συμβολικού, που λειτουργεί μέσα στον μαγικό αυταρχισμό του καπιταλιστικού καταναλωτισμού, υποχρεώνοντας μάλιστα τους ανθρώπους να δεξιωθούν χωρίς επιφυλάξεις αυτό «το γεγονός ως αξία» (Debray). Πολύ τελεολογική, whiggish, μη-ριζοσπαστική αλλά και βελούδινα ολοκληρωτική θα έμοιαζε όμως η αντίληψη ότι με τη διεπιστημονικότητα και τον διαρκή «δημοκρατικό» πληθωρισμό της φτάσαμε ασμένως στο τέλος της ιστορίας ή στην τελεσίδικη, επιπτυχωτική χρήση της. Εγκιβωτισμένοι στη νοσταλγική αύρα των παλαιών ριζοσπαστισμών, ίσως λησμονούμε ότι η ιστορία, εν γένει, επιταχύνεται ιλιγγιωδώς και θα χρειαστεί να κρατήσουμε κάποιες, έστω, επιφυλάξεις απέναντι σε αυτήν την εξωφρενική «δρομοκρατία» της (Virilio), η οποία προβάλλεται μάλιστα και ως καταναγκαστικά ριζοσπαστική. Ενδεχομένως, θα μπορούσαμε να στοχαστούμε ότι έχει έρθει ο καιρός να αψηφήσουμε «τυραννίες νέες σαν μια καινούργια μέρα και προκαταλήψεις δροσερές σαν μπουμπούκια» (Chesterton).

Έτσι και η σύγχρονη Διδακτική της Ιστορίας, η οποία είναι υποχρεωτικά ενθυλακωμένη στο οικουμενικό αυτό υπερ-σύστημα,

ήταν αναπόφευκτο να υποταχθεί στις προδιαγραφές του, οδηγώντας προς μια υπερτροφία της διδακτικής τεχνολογίας. Εν γένει, η μεταμοντέρνα Διδακτική μοιάζει συχνά να οστεώνει την Παιδαγωγική αλλά και τη Φιλοσοφία της Παιδείας σε απλά «εργαλεία δράσης», κάποτε και μιας «δράσης για τη δράση», υπακούοντας στην κυρίαρχη σήμερα προσταγή αμηχανίας του «να κάνουμε πράγματα». Θα μπορούσε μάλιστα να ισχυριστεί κανείς ότι πολλές από τις καταναλωτικές επιπτυχώσεις που χρησιμοποιεί και η Διδακτική της Ιστορίας αποτελούν απλώς stories, αφηγήματα που διατίθενται προς διασπορά και πώληση μέσα στην αγορά των Διδακτικών, η οποία αναπτύσσεται ολοένα και περισσότερο. Σε ένα κραταιό πλέον περιβάλλον «αφηγηματικού ιμπεριαλισμού» (Phelan), όπως το σημερινό, που λειτουργεί με τους όρους «αφηγηματικής μηχανικής» (Salmon), συχνά απαιτείται μόνο η διαδικασία ενός εκλογικευτικού gallop για ναδειχθεί ότι όλες αυτές οι επιπτυχώσεις οδηγούν εξάπαντος στην ιστορική κατανόηση, έτσι ώστε να νομιμοποιηθούν στο επιστημονικό πεδίο. Αλλά η κατανόηση είναι μια εξαιρετικά ευαίσθητη, εύθραυστη, πολυσχιδής, ατελής και ατέλεστη έννοια,

ουσιαστικά ανεξερεύνητη για να χρησιμοποιείται αδιαφοροποιήτα ως τρόπαιο μιας επιπτωχιακής διαδικασίας, ενώ προϋποθέτει συγκεκριμένους όρους και πλαίσια για να λειτουργήσει, και πάλι μέσα σε καθορισμένα όρια.

Με τη σειρά μου λοιπόν δεν προτείνω νέες και «καλές» πρακτικές αντιμετώπισης του καταναλωτικού πρακτικισμού της εποχής μας. Δεν προτείνω ευφυή anti-gadget στην πλήρη gadgetοποίηση που μας περιβάλλει. Στόχος μου δεν είναι να προβώ σε περαιτέρω εξακτίνωση «καλών πρακτικών», διότι αυτό θα σήμαινε μια ανα-καταναλωτικοποίηση, μια εκ νέου νομιμοποίηση του υπερ-καταναλωτικού φαινομένου. Στη συχνά «αμείλικτη» λοιπόν προσταγή «τελικά, τι προτείνεις;», που επιχειρεί να παγιώσει και να αχρηστέψει κάθε αντίστιξη, προτείνω απλώς *αναστοχασμό, αυτοστοχασμό, διερωτήση, εντελή, κατά το δυνατόν, διερεύνηση της γενεαλογίας, των προϋποθέσεων και των επιπτώσεων αυτής της καταναλωτικής ομογενοποίησης*. Γι' αυτό και τιλοφορώ, με ερωτηματικό μάλιστα τρόπο, το τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου «Προς μια ιστοριογραφική και διδακτική οικολογία;», στο οποίο μάλιστα επί λέξει αναφέρεται:

Θέτοντας όμως το ζήτημα στην ερωτηματική του μορφή κάνουμε έκκληση στη διερεύνηση ακριβώς των ενδεχόμενων προοπτικών του, δεν σπεύδουμε να ορίσουμε το περιεχόμενό του, δεν υποχωρούμε στην ταχεία νευρωτική εύρεση ενός κανονιστικού λόγου, που θα λύσει επειγόντως και μια για πάντα το πρόβλημα, όπως διατείνεται η πρακτική του problem-solving, και δεν αγκυροβολούμε σε αδιέξοδες ρομαντικές νοσταλγίες και οπισθοπορείες (σ. 146).

Καμιά λοιπόν επαναστροφή σε κανένα «εδεμικό» παρελθόν, όπου το απλοϊκό συναγωνίζεται το ειδυλλιακό και το αδιαμεσολάβητο, ούτε συγκροτείται ούτε, πολύ περισσότερο, προτείνεται! Αντίθετα, ολόκληρο το βιβλίο αποτελεί μια επεξεργασμένη, διεπιστημονική μάλιστα, σπονδή στο διαρκές αίνιγμα της ιστορίας και του κόσμου, στην εσαεί μυστηριώδη δυναμική του, όχι στη θετικιστική συμπερίληψή του σε μετρήσιμα, αλγοριθμικά, και εξ αυτού ελέγξιμα, συστατικά. Εντέλει, λέει «όχι» στην παρορμητική κρυστάλλωσή του σε ερμηνευτικά σχήματα που εξυπηρετούν απλώς τις ποικίλες ιδεολογίες. Εξάλλου, παρά την εμμονή στην εκλογίκευση (και να θυμίσω εδώ την καίρια ψυχαναλυτική της διάσταση), ο Baudrillard είναι

εκείνος που θα μας θυμίσει ότι η ίδια «η θεωρία λειτουργεί σαν μια παγίδα που απλώνουμε, με την ελπίδα ότι η πραγματικότητα θα πέσει μέσα». Και αν αυτό συμβαίνει για το παρόν, πόσο περισσότερο θα πρέπει να μας απασχολήσει όταν αφορά το παρελθόν της ιστορίας, το οποίο είναι επίσης ουσιωδώς ανεπίσχεπτο, ενώ, παρεμπιπτόντως, κάθε είδους ενσυναίσθηση λειτουργεί μόνο προσεγγιστικά και υποθετικά, χωρίς βεβαιότητες ούτε καν ενημερωτικού τύπου. Γράφω λοιπόν στο βιβλίο:

Μια τέτοια οικολογική ασκητική αποτελεί οπωσδήποτε ένα αίγισμα, αλλά ίσως μόνο με μια αντιμετώπιση που κινείται εναντίονατι ερμητικών υπάρχει η πιθανότητα να διαρραγεί η σύγχρονη βιομηχανική καταναλωτικότητα και της ιστορίας, να υπονομευτεί η αυτοδιαφάνειά της, η ρομποτοποίηση των τεχνικών, η τυποποίηση των διδακτικών τροπισμών, η οποία, με μια διπλή διαδικασία αρνείται το αίγισμα για το φόβο του ανεξέλεγκτου, ενώ σπεύδει να το ευτελίσει ταξινομώντας το (σ. 147).

Το βιβλίο ολοκληρώνεται με το Επίμετρό του, που έχει τίτλο «Φόβος και εναγκαλισμός της Μυθ-ιστορίας». Με αυτό επιστρέφω στη μητρική επιστήμη της Ιστοριογραφίας για να εξε-

τάσω κάποια εσαεί φλέγοντα ζητήματα, όπως είναι η σχέση μύθου και ιστορίας, ιδεολογίας και ιστορίας, η έννοια και οι συνέπειες της «ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας», ο εν γένει φιλοπόλεμος χαρακτήρας της ιστοριογραφίας, κάνοντας εντέλει έκκληση για μια στοχαστική, εμβριθή και, πάντοτε δυναμική, δεξίωση της Μυθ-ιστορίας κατέναντι ενός εμπειριστικού ιστοριογραφικού λόγου. Βασική προϋπόθεση των στοχασμών αυτών είναι η αναγνώριση της βαθιάς οντολογίας του ιστορικού, αλλά και του αναγνώστη, ως θεμελίου αλλά και ως καθοδηγητή στην άρθρωση και στην αποδοχή του εκάστοτε ιστοριογραφικού λόγου. Όλες οι περί την ιστορία ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες έχουν κάνει αποδεκτή την εξαιρετική σπουδαιότητα της αντίχνευσης αυτού του παράγοντα (ο οποίος συνήθως αποκρύπτεται και γι' αυτό αποκαλείται και «άρρητη φιλοσοφία») από τον De Certeau) κατέναντι μιας δήθεν ουδέτερης, επιστημονικής και αντικειμενικής θεώρησης του κόσμου και της ίδιας της ιστοριογραφικής πρακτικής. Αν λοιπόν η ατομική, αλλά και η συλλογική υποκειμενικότητα (οι ομάδες των ιστορικών), είναι η βασική προϋπόθεση της ιστορικής συγγραφής (η «προ-απόφαση»), κα-

τά τον Koselleck, με βάση την οποία ερευνώνται οι πηγές και αρθρώνονται οι ερμηνείες), τότε τα διλήμματα περί μύθου και ιστορίας, ιδεολογίας και ιστορίας και περαιτέρω περί της «ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας» θα πρέπει να επανεξεταστούν σε ένα καινούργιο πλαίσιο, διότι φαίνεται πως υπηρετούν απλώς την εγγενώς «πολεμική φύση της ιστοριογραφίας», η οποία επίσης αναλύεται στο Επίμετρο αυτό. Αυτή μάλιστα η «πολεμική φύση» μοιάζει να βρίσκεται επιμελώς κρυμμένη και πίσω από τη διασπορά των καταναλωτικών διαστάσεων της ιστορίας που αναλύονται στα πρώτα κεφάλαια του βιβλίου.

Με βάση αυτήν λοιπόν την προβληματική εισάγω, μαζί με τις κοινόχρηστες πλέον έννοιες της *μυθοποίησης* και της *απομυθοποίησης*, την έννοια της *«ανα-μυθοποίησης»*, ως το προαπαιτούμενο κάθε καινούργιας απομυθοποίησης, εφόσον εγγενές χαρακτηριστικό του κάθε ανθρώπου είναι να σκηνοθετεί τον λόγο του, τον ρόλο του, τις σχέσεις του και το περιβάλλον του, συνειδητά ή ασυνειδήτα και, βεβαίως, ανεξάρτητα αν είναι ειλικρινής ή απατεώνας, αν θέλει να αγαθοποιήσει ή να παγιδέψει. Διότι «μια ολόκληρη μυθολογία είναι εγκατεστημένη στη γλώσ-

σα μας» (Wittgenstein). Συνεπώς όλα λειτουργούν μέσα σε ένα πεδίο, το οποίο αποκαλώ πεδίο της «επι-μυθοποίησης», με την τελευταία έννοια να αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, την κατ'εξοχήν ανθρώπινη σύμβαση.

Τέλος, προτείνω την ανάληψη μιας προσπάθειας να διερευνηθεί περαιτέρω, φιλοσοφικά και ιστορικά, ο χώρος και οι δυνατότητες της *Μυθ-ιστορίας*. Αν η ίδια η Ιστορία μοιάζει να λειτουργεί ήδη μέσα σε ένα μυθιστορικό περιβάλλον, όπως πολύ εύκολα διαπιστώνει κανείς αν ασχοληθεί με πρωτογενείς ιστορικές πηγές (γι' αυτό και ο Veyne μας καλεί να αντιληφθούμε την ιστορία ως «μια πάλη ενάντια στην οπτική που επιβάλλουν οι πηγές»), τότε θεωρώ ότι θα ήταν γονιμότερο και η Ιστοριογραφία να προσεγγίσει με τη σειρά της μια τέτοια διάσταση του λόγου που εκφέρει. Σε ενάντια περίπτωση ενδέχεται να εξακολουθήσει να αποτελεί απλώς μια «άσκηση ηθικολογίας, η οποία αταλάντευτα επιτηδεύεται ως ρασιοναλιστική» (σ. 216).

Θα ολοκληρώσω αυτήν την περιήγηση στον προβληματισμό που εισάγει το βιβλίο με την υπενθύμιση ότι, σε κάθε περίπτωση, «μεταξύ της λατρείας και του αναθέματος επιλέγουμε τη λυτρωτική αμφιβολία»

(Bruckner). Οι ιστορικοί δεν είναι ούτε ιδιοκτήτες ούτε διαιτητές της ιστορίας, αλλά δεητικοί υπουργοί του εσαεί μυστηρίου της, μυστηρίου το οποίο, έτσι κι αλλιώς, όλους «μας κατέχει» (Morin). Οι ακροτελεύτιες λοιπόν προτάσεις από τον πρόλογο αυτού του βιβλίου είναι οι εξής: «Τέλος, είναι αναγκαίο να επισημανθεί ότι όλα όσα επαναποθετεί αυτό το πόνημα αποτελούν έναν κριτικό αυτο-στοχασμό του συγγραφέα του πάνω στη δική του ιστοριογραφική περιπέτεια, με την ελπίδα όμως ότι θα μπορούσε να αγγίξει και εκείνες των άλλων ιστορικών» (σ. 14). Συνεπώς, δεν αρθρώνω τον λόγο μου έξω αλλά μέσα στον χώρο της ιστορίας και της διδασκαλίας της, είναι και δικός μου πόνος και πόθος η διερεύνη-

ση των σύγχρονων διαστάσεών της, αλλά και η ετεροπαθητική, όχι η μονίμως ομοιοπαθητική και επιπτυχωτική, προσέγγισή της. Κάνω λοιπόν έκκληση στην περαιτέρω συν-επιφύλαξη, συν-επιμέλεια και συν-εξέταση αυτών των επιπτυχώσεων, τις οποίες και εγώ διδάσκω (βλ. το *Ιστορίας Μάθησις*), καθώς και στην εγγενώς μυθοπλαστική τους δυναμική, η οποία αντί να απορρίπτεται παρορμητικά θα πρέπει να γίνει κατ' αρχήν σεβαστή, ως η ιδιάζουσα ανθρώπινη σταθερά. Διότι, κατά τον Levi-Strauss, το ουσιαστικό πρόβλημα είναι «όχι ότι οι άνθρωποι σκέπτονται με μύθους, αλλά ότι οι μύθοι λειτουργούν στα μυαλά των ανθρώπων χωρίς εκείνοι να το ξέρουν».

Αντώνης Α. Σμυρναίος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ - ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
Gutenberg - Τυπωθήτω

Διδότου 37, 106 80 Αθήνα
Τηλ.: 210 3642003 - Fax: 210 3642030

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
Ιασωνίδου 13, Τ.Κ. 546 35
Τηλ.- Fax: 2310 271147

www.dardanosnet.gr • info@dardanosnet.gr
e-shop: www.dardanosnet.gr

TYPE AND EXTENT OF CONTRIBUTIONS

The journal ISSUES ON HISTORY OF EDUCATION publishes mainly Greek and, in some cases, also foreign-language contributions from the area of the history of education. The length of each contribution should not exceed 18 pages (including bibliography, eventual notes, etc.); the length of each page should not exceed 30 lines and the length of each line should not exceed 60 characters.

SUBMISSION AND REVIEW OF CONTRIBUTIONS

The journal accepts contributions that have not been submitted for publication or have not been published, in whole or in part, in another journal or as autonomous publications. Contributions are submitted electronically. The author's details are written in a separate file to ensure anonymity when forwarding the work to the reviewers. The text of each contribution must be accompanied by a summary of about 150 words in Greek and English, which must also be submitted in a separate file.

The magazine applies the «double-blind peer review» process for the selection of the contributions. Immediately after receiving a paper, the Editorial Committee (EC) sends one copy to each one of two reviewers. At the same time, the author is informed about the beginning of the process.

In a reasonable time, the authors will get a first briefing. If all two reviewers declare unanimously whether the contribution is approved for publication or not, EC must follow the decision of the reviewers. Otherwise, in case of disagreement, the EC decides whether a contribution will be referred to the author for corrections.

In the event that the reviewers or the EC decide to publish the work on the condition that specific corrections are made, the author is obliged to follow the exact suggestions of the reviewers and the EC. The proofreading is done by the authors themselves, who are therefore obliged –among else– to provide the EC, upon submission of their contributions, with their telephone and fax numbers, as well as with their e-mail address, so that the Publisher can be directly in contact with them for the correction of proofs. Consequently, the author, not the EC or the Publisher, is responsible for any errors in a published text, since the latter do not interfere with the text.

TECHNICAL DETAILS

Contributors to the journal are advised to avoid footnotes and use the Anglo-Saxon reference system instead (the author in brackets, followed by a comma, then the year of publication of the work and, after a comma, the page). Bibliographic references must be in accordance with the system followed by *Comparative Education* journal.

SUBMISSION OF CONTRIBUTIONS

Please, consider “Author Guidelines” provided at the G.S.E.H.’s site
[<https://eleie.gr/el/>]

ΕΙΔΟΣ ΚΑΙ ΕΚΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Το περιοδικό ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ δημοσιεύει ελληνόγλωσσες και ξενόγλωσσες εργασίες από την περιοχή της ιστορίας της εκπαίδευσης. Η έκταση των εργασιών δεν πρέπει να ξεπερνά τις 18 σελίδες (συμπεριλαμβανομένης και της βιβλιογραφίας, πιθανών σημειώσεων κ.λπ.), των 30 γραμμών και 60 χαρακτήρων.

ΥΠΟΒΟΛΗ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Το περιοδικό δέχεται εργασίες οι οποίες δεν έχουν υποβληθεί για δημοσίευση ή δεν έχουν δημοσιευθεί εν όλω ή εν μέρει σε άλλο περιοδικό ή αυτοτελώς. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά. Τα στοιχεία του συγγραφέα γράφονται σε ξεχωριστό φύλλο, για να διευκολύνεται η ανωνυμία του κατά την προώθηση της εργασίας στους κριτές. Το κείμενο της εργασίας πρέπει να συνοδεύεται από περίληψη 150 περίπου λέξεων στα ελληνικά και αγγλικά ή γαλλικά, και η οποία θα πρέπει επίσης να υποβάλλεται σε ξεχωριστό φύλλο.

Το περιοδικό εφαρμόζει κατά την επιλογή των εργασιών το «τυφλό σύστημα κριτών». Αμέσως έπειτα από τη λήψη μίας εργασίας, η Συντακτική Επιτροπή (Σ.Ε.) φροντίζει να αποστείλει από ένα αντίτυπο σε δύο κριτές. Παράλληλα, ενημερώνει σχετικά τον συγγραφέα.

Σε εύλογο χρονικό διάστημα, οι συγγραφείς θα παίρνουν μια πρώτη ενημέρωση. Σε περίπτωση κατά την οποία οι δύο κριτές κρίνουν ομόφωνα για το δημοσιεύσιμο ή μη της εργασίας, η Σ.Ε. ακολουθεί υποχρεωτικά την απόφαση των κριτών. Διαφορετικά, σε περίπτωση μη ομοφωνίας, αποφασίζει η Σ.Ε. για το αν μια εργασία θα παραπεμφθεί για διόρθωση.

Σε περίπτωση κατά την οποία οι κριτές ή η Σ.Ε. αποφασίσει τη δημοσίευση της εργασίας υπό την αίρεση συγκεκριμένων διορθώσεων, ο συγγραφέας είναι υποχρεωμένος να ακολουθήσει τις συγκεκριμένες υποδείξεις των κριτών και της Σ.Ε. Η διόρθωση των δοκιμών γίνεται από τους συγγραφείς, οι οποίοι για τον λόγο αυτό είναι υποχρεωμένοι –μεταξύ άλλων– να κοινοποιούν στη Σ.Ε. ταυτόχρονα με την υποβολή της εργασίας το τηλέφωνο και την ηλεκτρονική τους διεύθυνση, ώστε να επικοινωνούν με τον εκδότη για τη διόρθωση των δοκιμών. Κατά συνέπεια, για οποιαδήποτε λάθη σε δημοσιευμένο κείμενο ευθύνεται ο συγγραφέας και όχι η Σ.Ε. του περιοδικού ή ο εκδότης, αφού οι τελευταίοι δεν επεμβαίνουν στο κείμενο.

ΥΠΟΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΡΘΡΩΝ

Είναι απαραίτητο να συμβουλευτείτε τις “Οδηγίες προς τους συγγραφείς” που είναι αναρτημένες στον ιστότοπο της ΕΛ.Ε.Ι.Ε. [<https://eleie.gr/el/>]

Gutenberg

ΕΚΔΟΣΕΙΣ - ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

Ιστορία μέλλοντος

ISSN 1109-5806